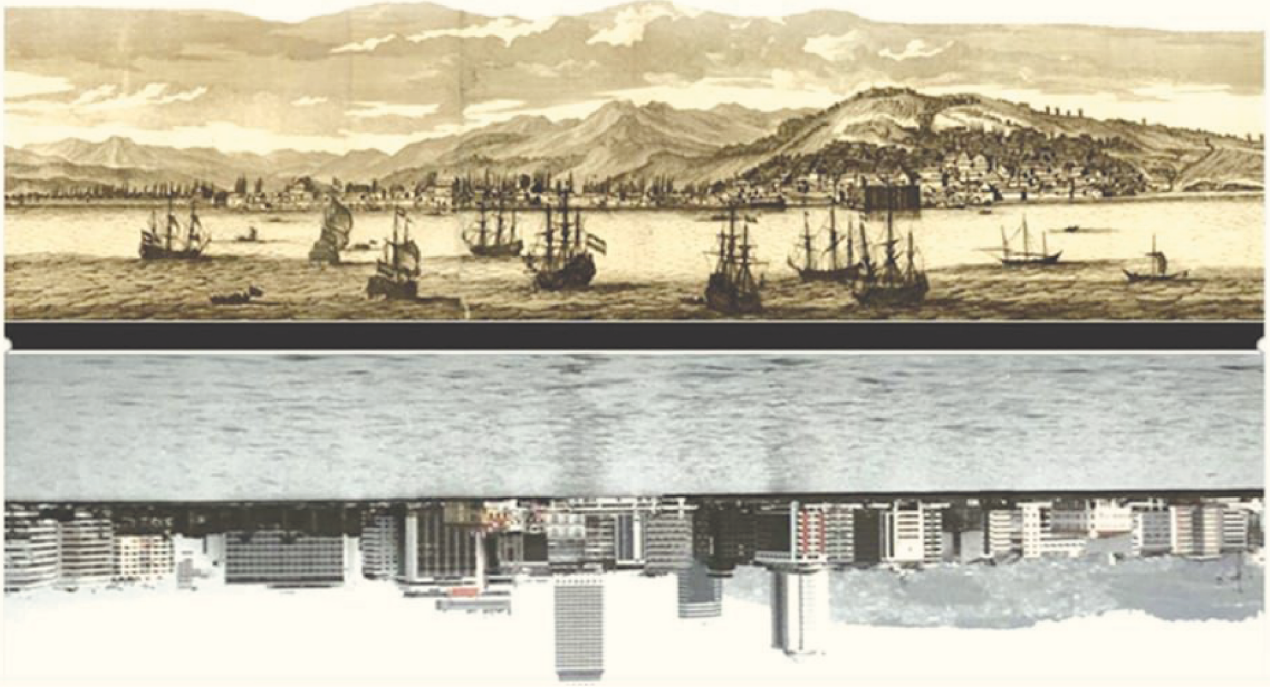

100.yıl

ŞEHİR KÜLTÜR MEDENİYET

ÇAKA BEY'DEN GÜNÜMÜZE İZMİR

CİLT I

Editörler
Turan GÖKÇE
Arslan KILIÇ

İZMİR 2022

ŞEHİR KÜLTÜR MEDENİYET
ÇAKA BEY'DEN GÜNÜMÜZE İZMİR

CİLT I

Editörler
Turan GÖKÇE
Arslan KILIÇ

İZMİR 2022

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Yayın No: 29

Bu eserin, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Yönetim Kurulu'nun 13.12.2022 tarih ve 2022-43 sayılı toplantısında alınan 5. kararı uyarınca, elektronik kitap olarak yayımlanmasına karar verilmiştir.

Her hakkı saklıdır.

© İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Yayınları

2022

Sertifika No: 46629

Editörler: Turan GÖKÇE

Arslan KILIÇ

Kapak Resmi: Prof. Dr. Deniz ÖZKUT

Kapak Tasarımı: Doç. Dr. Beycan HOCAOĞLU

ISBN: 978-605-70737-8-5 (Tk.)

978-605-70737-9-2 (C.1)

Şehir Kültür Medeniyet Çaka Bey'den Günümüze İzmir / Editörler: Turan Gökçe, Arslan Kılıç.-- İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, 2022.

Çevrimiçi (496 Sayfa: resim, harita; 26 cm.). -- (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi; Yayın No: 29)

ISBN: 978-605-70737-8-5 (Tk.)

978-605-70737-9-2 (C.1)

1. İzmir (Türkiye) - Medeniyet 2. Şehirler ve kasabalar - Türkiye.

I. Gökçe, Turan - II. Kılıç, Arslan

Adres : İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Rektörlüğü, Balatçık Yerleşkesi, 35620 Çiğli
İzmir, Türkiye

Telefon : +90 232 329 3535 / 1255

E-posta : ykb@ikc.edu.tr

Belge-geçer : +90 232 386 0888

Web : ykb.ikc.edu.tr

Eserin hukuki ve etik sorumluluğu yazarlara aittir. Tüm hakları saklıdır. Bu kitabın yayın hakkı İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi'ne aittir. İzinsiz kopyalanamaz ve çoğaltılamaz.

İzmir, Aralık 2022

9 Eylül İzmir'in kurtuluşunun 100. Yılı vesilesiyle;

*Yaşadığımız güzel İzmir'i bizlere kazandıranların öncüsü olan **Çaka Bey**; Türk hâkimiyetini daimi hale getiren **Aydınoğlu Mehmet Bey**; Gazi unvanını Aşağı İzmir'in fethi ile elde eden, iki İzmir'i Türk hâkimiyetinde birleştirme yolunda Őebadet mertebesine eren **Umur Bey**; 58 yıl sonra Liman Kalesi'ni ele geçirerek ikiliğe son veren **Emir Timur** ve İzmir'i Yunan işgalinden sonra, esarettten kurtuluşun ve kuruluşun sembolü, müstesna bir Şehir konumunda değerlendiren **Gazi Mustafa Kemal Atatürk**'ün aziz hatırasına...*

İÇİNDEKİLER

CİLT I

TAKDİM.....	17
ÖNSÖZ.....	19

FETİH ÖNCESİNDE İZMİR

Turhan Kaçar

Sofistopolis: II. Yüzyıl Smyrnasında Sofistler ve Kentsel Yaşam.....	27

Murat Keçiş - Müjdat Namdar

II. Haçlı Seferi'nde İzmir ve Çevresi: Decervion Vadisi.....	39

Akın Ersoy

Türk Fethi Öncesinde İzmir (Smyrna) Şehri.....	47

FETİH SÜRECİNDE İZMİR

Feridun M. Emecen

Beylikler Dönemi İzmir'i: Genel Bir Değerlendirme.....	63

Erkan Göksu

İzmir'in Fetih Tarihi Hakkındaki Görüşler.....	73

Mustafa Daş

İzmir'e Karşı Haçlı Seferi ve Sahil İzmir'de Latin Hâkimiyeti.....	81

Yusuf Ayönü

Çaka Bey'in Ölümünden Birinci Haçlı Seferi'ne İzmir ve Çevresinde Türk Varlığı.....	97

Vehbi Günay

Seyyid Battal Gâzi'nin Çocukları İzmir'de.....	107

Harun Ürer - Akın Ersoy - Bozkurt Ersoy

İzmir'in Türk-İslam Dönemine Ait İlk Dini Yapısı Kadifekale Mescidi (Kadı İlyas Camii) ve Tarihlendirmeye İlişkin Yeni Görüşler.....	133

Turan Gökçe

İzmir Tarihinin Suskun Tanıklarından Seyyid Mükerrerüddin Zâviyesi ve Şehir Hayatına Etkisi..... 149

Tuncer Baykara

İzmir ve Çevresinde Eski ve Yeni Gözlemlerim:1963-2021 177

Kemal Ramazan Haykıran

Osmanlı Hakimiyetinden Önce Osmanlıların İzmir'e Bakışları ve İrtibatları.. 191

Ahmet Toksoy - Şeyda Belhan

Oğuz/Türkmen Muhacereti ve İzmir 211

ŞEHİR VE MİMARİ

Serdar Vardar

XI. Yüzyıldan Günümüze İzmir Körfezinin Kıyı Çizgisi Değişmelerinin Kadim Kıyı-Liman Yerleşimlerine Etkileri..... 225

Hazal Öztürk - Halil İbrahim Alpaslan

Osmanlı Döneminde İzmir Kaleleri ve Değişen İşlevleri..... 249

Cahit Telci

XVII. Yüzyılda İzmir'in İmar ve İnşası 261

Ceylan İrem Gençer

19. Yüzyılda İzmir'de Kentsel ve Mimari Değişim 277

Ayşegül Altınörs Çırak

19. Yüzyıldan Günümüze İzmir'de Tarihi Kent Merkezi'nin Korunmasını Etkileyen Plan Kararlarının İncelenmesi 303

Esra Kut Görgün

İzmir Kent Makroformunun Tarihsel Süreç İçerisinde Gelişimi..... 335

Mehmet Ali Akkaya - Coşkun Polat

21. Yüzyıl Kent Anlayışında Kent Bellek Kurumlarının Değişen Anlam, Önem ve Toplumsal Algısı: İzmir Üzerinden Bir Değerlendirme..... 353

Halil İbrahim Eryılmaz

İzmir Camilerinde Ay-Yıldız Motifi..... 375

İZMİR VAKIFLARI

Mustafa Alkan

İzmir’de Kızlarağası Hanı [Hacı Beşir Ağa Hanı]..... 407

Semiha Nurdan

Arşiv Belgeleri Işığında İzmir’in İncisi Niflizade/ Şadırvan Cami Vakfı..... 417

Yasin Taş

Şehir, Kadın ve Hayırseverlik: Osmanlı Dönemi İzmir Kadın Vakıfları 429

Nazenin Saadet Güler

18. Yüzyılda İzmir Kadın Vakıfları 453

Şakir Çakmak - Melike Yurdağül - Gamze Çiğit

İzmir’deki Bazı Osmanlı Dönemi Anıtsal Yapılarının Korunma Durumları
Hakkında Bir Değerlendirme..... 479

CİLT II

EVLİYA ÇELEBİ VE İZMİR

Suraiya Faroqhi

An Ottoman Gentleman Observing Izmir at A Time of Change: Evliya Çelebi on the Road, 1670-1..... 505

Himmet Konur

Evliyâ Çelebi'nin Seyahatname'sinde Yer Alan Bilgilere Göre İzmir ve Civarında Tasavvufî Hayat..... 523

Ersel Çağlıtütüncigil

Evliya Çelebinin Gözüyle İzmir'de Türk-İslam Mimarisi ve Seyahatname'nin Kaynak Eser Olarak Kullanımı Üzerine 537

İLMİ VE DİNİ HAYAT

Safiye Doğmaz - Kemal Ramazan Haykıran

Payitaht'ta İzmir İzleri: XV. ve XVI. Yüzyılda Tire'de Yetişip Bursaya Giden Âlimler..... 577

Muhsin Akbaş

İzmir ve Çevresinde Dini ve Kültürel Değerler Üzerine Bir Değerlendirme .. 595

Hamide Ulupınar - Fatma Nur Yoldaş

Horasan'dan İzmir'e Melâmet Düşüncesi ve Temsilcileri..... 601

Yusuf Bilal Kara

Mehmed Şemseddin Mısırî ve İzmir Seyahatleri 611

Mehmet Demirci

İzmir Mısırî Dergâhı..... 625

Tubanur Kaya

İzmir'deki Son Dönem Mutasavvıflardan Bekir Sıdkı Visâlî'nin Şiirlerinde Dini-Tasavvufî Muhteva..... 631

Selim Hilmi Özkan

Bâb-ı Meşihat Ulema Sicil Dosyalarına Göre Osmanlının Son Döneminde Görev Yapmış İzmir Doğumlu Ulema..... 643

Hammet Arslan

15-20. Yüzyıllar Arasında İzmir'de Yaşayan Gayrimüslim Topluluklar..... 663

Zehra Gençel Efe

Hekim Hacı Paşa (1424)..... 675

Enas Boubes - Elif Okur

Kâfiyecı ve Mısır'a Göçü..... 679

İKTİSADİ VE TİCARİ HAYAT

Özgür Oral

18. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir – Venedik Ticareti..... 687

Canan Çetinkaya

Osmanlı Klasik Döneminde Ankara'nın Uluslararası Sof Ticareti ve İzmir'in Rolü
..... 701

Senem Karagöz

Osmanlı Klasik Döneminde Zeytin, Zeytinyağı ve Zeytinyağı Sabunu Üretimi ve
Temini Noktasında Bir Ege Şehri İzmir..... 719

Nurullah Kırkpınar

Bereketli Topraklarda “Üretmek” ve “Paylaşmak”:İzmir'de Zeytin-Zeytinyağı
Üretimi İle Ticareti Üzerine Tarihsel Bir Bakış (1923-1938)..... 729

Eren Akçiçek

İzmir'de Şerbetçilik..... 759

İrfan Kokdaş

İzmir ve Çevresinde 19. Yüzyıl Mera Kavgalarının Doğası, Aktörleri ve Hukuki
Altyapısı..... 765

Cenk Reyhan - Halim Kılıç

Tanzimat Döneminde İzmir Gümrük İdaresi (1839-1860)..... 779

Emrah Yılmaz

Osmanlı Aba Şirketi [Ottoman Cloth Company] ve Bu Şirketin Üretim
Faaliyetlerine Dair Bazı Gözlemler 797

M. Önder Duran

19. Yüzyılda Alman Koloni Ekonomi Derneği'nin Çalışmaları Çerçevesinde
İzmir Halısı Üzerine Bir Tartışma 831

Vahdettin Engin

İzmir ve Çevresinde Amerikan Singer Şirketine Uygulanan Boykot..... 847

Mehmet Kaya - Gülin Öztürk

İngiliz Konsolosluğu Raporlarına Göre XX. Yüzyılın Başlarında İzmir Şehrinin Ekonomik Durumu (1900-1914)..... 853

Arif Kolay

İzmir Merkezli Yapılan İlk Demiryolların Bölgenin İktisadi ve Sosyal Gelişimine Etkisi..... 875

Mesut Karakulak

Ulaşım Teknolojilerinin Değişim Çağında İzmir Limanında: Rus Vapurları .. 893

Nilgün Nurhan Kara

İktisat Kongresi ve İzmir..... 911

DİPLOMASİ

Sabri Çap

Johannes Heyman (1667-1737): İzmir'de Hollandalı Bir Oryantalist ve Oryantalistik Faaliyetleri..... 929

Mahmut Halef Cevrioğlu

Diplomatic Life in İzmir in the Seventeenth Century 965

Rıfat Günalan

18. Yüzyılın İkinci Yarısında İsveçlilerin İzmir'deki Diplomatik Faaliyetleri (1159-1205)..... 977

Güner Doğan

Napoli Devlet Arşivi Belgelerine Göre İki Sicilya (Napoli) Krallığı İzmir Konsolosluğunun Teşekkülü (1740-1743)..... 999

Rabia Demir

İzmir'de İlk İngilizler: Konsolosluk, Tüccarlar ve Ticaret (1600-1669)..... 1011

Ahmet Gedik

İzmir-Tunus İlişkileri 1035

CİLT III

TOPLUMSAL DÜZEN VE ASAYİŞ

Erkan Işıktaş

118, 119 ve 120 Numaralı Anadolu Ahkâm Defterlerine Göre İzmir'den Dîvân-ı Hümâyûn'a Arz Edilen Sorunlar..... 1053

Ali Fuat Öreñ

1821 Mora İsyanı Sürecinde İzmir..... 1073

Nazlı İnceburun

İzmir Vilâyeti Polis Mürettebatına Mahsûs Sicil-î Ahvâl Defterlerine Göre İzmir'de Asayiş (1918-1922)..... 1105

Yücel Yiğit

İzmir'in Afro-Türk Polisleri..... 1125

Ferhat Berber

19. Yüzyıl İzmirinde İtibar ve İktidar: Yahya Hayati Paşa, Saray, Mülki İdare ve Eşraf 1145

Mustafa Mesut Özekmekçi

İzmir'in de Neferi Fakirdendir; 1851'de İzmir'de Bir Kura Usulsüzlüğünün Serencamı..... 1159

DOĞAL AFET VE SALGIN HASTALIKLAR

Bekir Gökpınar

Büyük İzmir Depremi Sonrası Sancakburnu Kalesinin Tamir Faaliyetleri (1688-1695)..... 1175

Selim Parlaz

Ceneviz Diplomatlarına Göre İzmir'de Görülen Hastalıklar ve Etkileri (1665-1680)..... 1193

Mehmet Karayaman

İzmir Hollanda (Felemenk) Hastanesinin Kuruluşu ve Gelişimi..... 1205

Neşe Esirkış

Osmanlı İzmirinde Büyük Yangınlar ve Yangınları Söndürmek İçin Alınan Önlemler 1231

Fevzi Çakmak

Cumhuriyet'in İlan Edildiği Yıl İzmir'in Sağlık Durumu ve Sağlık Teşkilatı . 1243

Muharrem Turp

Cumhuriyet Dönemi İzmir'de Sel Felaketleri ve Etkileri (1929-1941) 1259

Erdal İnce

İzmir'de Sıtma Salgını ve Kazım Dirik Paşa (1930–1931) 1279

BASIN VE İZMİR

Ali Bilgenoğlu

İzmir'in İşgalinin Osmanlı Basınındaki İlk Yankılarına Dair Bir Değerlendirme: Sebilürreşad Örneği..... 1297

Hikmet Öksüz

Trabzon'da Yayımlanan İstikbal Gazetesi'ne Göre İzmir'in Kurtuluşu 1311

Kemalettin Kuzucu

İzmir'de Politika Dışı Gazeteciliğin Öncülerinden: Osmanlı Terakki-i Ziraatı (1894-1895)..... 1323

Ayşe Güher Gülaçar

Sultan II. Abdülhamid Dönemi İzmir Basınında Estetik Algının Maddi Kültür Öğeleri..... 1367

Reyhan Özsarı

Mehmet Sırrı Sanlı ve Halkın Sesi Gazetesi 1381

EĞİTİM VE KÜLTÜR

Biray Çakmak

İzmir Dârülmualimîn-i İbtidâisi 1393

Ebubekir Keklik

Eski ile Yeni Arasında: 19. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir'de Osmanlı Maarifi 1439

Erkan Dağlı - M. Önder Duran

İzmir Alman Erkek Okulunun Faaliyetleri 1893-1918..... 1455

Ahmet Vurgun

1922-1923 Ders Yılında İzmir’de Eğitime Bakış..... 1469

Arzu Güldöşüren

Kısa Ömürlü Bir Teşebbüs: İzmir İmam ve Hatip Mektebi 1492

Günver Güneş

Meşrutiyetten Cumhuriyete İzmir’in Siyasal, Sosyal ve Kültürel Hayatında İzmir Türk Ocağının Etkileri (1912-1931) 1501

Mehmet Şeker

İzmir Millî Kütüphanesi’nin Kurucusu M. Celâleddin/Celâl (Saygın) Bey-Hayatı ve Eserleri-..... 1531

Özgür Polat - Ahmet Kılıç

Necippaşa Kütüphanesi’nde Koleksiyon Geliştirme Süreçleri..... 1547

Ezgi Ergin

Tarihin Tanığı: İzmir Milli Kütüphane Şeref Defterleri 1561

CİLT IV

İŞGAL YILLARINDA İZMİR

Haluk Selvi

Anadolu Gözünden İzmir: Yunan İşgalinin Anadolu'daki Yankıları..... 1587

Zekeriya Türkmen

15 Mayıs 1919, İzmir'de Yunan İşgali ve XVII. Kolordu (Sarıkışla)
Karargâhında Gasp ve Yağmalama 1599

Mevlüt Çelebi

Gizli Antlaşmaların Peşinde: Mondros'tan İşgale İzmir'de İtalyanlar..... 1635

Merve Doğan

Bazı İngiliz Kaynaklarına Göre İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgali 1663

Nurettin Gülmez

İşgal Altındaki İzmir'e Anadolu İçlerinden Gelen Rum Göçleri..... 1679

Nejdet Bilgi

İşgal Döneminde İzmir Kadı ve Müftüleri Meselesi..... 1703

Hacer Karabağ

İzmir'in İşgali Sonrası Yunan Kara Propaganda Faaliyetleri 1723

Mithat Kadri Vural

İzmir'de "İlk Kurşun" Meselesine Dair Bazı Tespitler 1749

Tuğba Erdem - Abdullah Temizkan

Hafıza Mekânları Bağlamında İlk Kurşun ve Hasan Tahsin 1767

EDEBİYAT VE İZMİR

Mustafa Temizsu

Burhan Cahit Morkaya'nın *İzmir'in Romanı* Adlı Eserinde İzmir'in İşgali ve İzmir
Üzerine..... 1781

Tülay Alim Baran

Mustafa Necati'nin Yazılarında İzmir ve İzmir'in Mustafa Necati'ye Vedası.....
..... 1789

Yasemin Mumcu

Her On İzmirli'den Birinin Hocası Fuat Edip Baksı'nın İzmir Gezi Yazıları
..... 1809

Nilgün Katipoğlu

Bezmi Nusret Kaygusuz ve İzmir Tanıklıkları..... 1821

Ünal Şenel

Cumhuriyet Dönemi Türk Şiirinde İzmir İmajı..... 1833

Mustafa Özsarı

Tek Parti Dönemi Edebî Akım, Grup ve Topluluklarına İzmirli Edebiyatçıların
Katkıları..... 1839

GÖÇ VE SOSYAL HAYAT**Muzaffer Şeker - Yasin Bulduklu - Haydar Yalçın**

İzmir Sosyo-Demografik Değişimi ve Kent Kültürü 1851

Metin Menekşe

İzmir ve Zorunlu Göçler: 19. Yüzyılda Yaşanan Göçler Karşısında İzmir
Halkının Tutumu Üzerine Bir İnceleme 1869

Ulvi Keser

İkinci Dünya Savaşı Sürecinde Barış Elçisi Bir Şehir; İzmir..... 1925

Beycan Hocaoğlu

Sınır-Aşırı Bir Alan Olarak Bulgaristan Göçmenlerinin İzmir'deki Yerleşim
Yerleri..... 1969

Arife Karadağ

Göç ve Uyum Perspektifinden Kent Mültecileri: İzmir'deki Suriyeliler..... 1992

Gökçe Zeynep Güzey

Hafıza Mekanı Olarak Narlıdere Kültür Evi..... 2012

İZMİR AĞIZLARI VE ADLANDIRMALARI

Gürer Gülsevin

Çaka Bey'den Günümüze İzmir Ağzları 2027

İbrahim Şahin

İzmir İlçe ve Belde Adlarında Yeradıl Dönüşüm (Taransformasyon) Biçimleri
..... 2031

Munise Öner Demir

İzmir Civarında Çeşitli İnançlar Çevresinde Oluşan Toponimler 2053

Ebru Ada Kokdaş

İzmir Yöresinde Kullanımlarına Bağlı Olarak Adlandırılan Bitkiler..... 2061

TAKDİM

Bir şehre ruh veren onun köklü tarihi ve manevi dinamikleridir. Bunlar olmaksızın şehirler taş, toprak, dağ, tepeden, deniz ve göllerinden öteye geçemez. Bu tür maddelerin verdiği doğal güzellikler elbette önemsiz değildir. Ancak şehre gelen insanların oradan ayrıldıklarında kendilerinde kalan şeyler bu maddelerle ilgili değildir. Çünkü doğal güzellikler şehirlerin birbirleriyle yarıştıkları değerlerdir ve biri diğerini unutturabilir. Tarih ve manevi yapı ise o mekâna özgü biricikliklerdir ve insanlara bıraktıkları tarihin dolayısıyla ruhun derinliklerindeki izlerdir. Şehirler, kültürleri ve tarihleriyle öne çıkarlar. Kentin ruhu şehrin geleceği ve kültürün sonraki nesillere aktarımı için önemlidir ve o ruhu kaybetmemek gerekir. Özellikle savaşlarda şehre ruh veren tarihi mirasa yönelik yıkım öne çıkar. Yıkımın amaçları, kentin tarih ile bağlantısını koparmak ve bu yolla kente tam anlamıyla hâkim olmaktır.

Değişik çağlarda farklı millet, inanış ve yaratılıştaki insanları ağırlayan şehirler, ruhlarını da elbette insanlar, toplumlar ve nihayet medeniyetlerden almaktadırlar. Bu anlamda bir şehrin ruhu denildiğinde esasen onun tarihi, ev sahipliği yaptığı medeniyetler, sanat, mimari, edebiyat ve nihayet kültür akla gelir. Bugün en çok şikâyet edilen; kentlerde ruhun yok oluşu hususu esasen geçmişin izlerinin somut olarak ortadan kaldırılması (somut kültürel varlıkların tahrip edilmesi, yıkılması, bilinçsiz biçimde restore edilmesi vb.) ve kentin manevi mimarlarının yok sayılmasıdır. Diğer taraftan tarih bilincinin kentin kimliğinden ayrılması da kentleri ruhsuz mekânlar haline getirmektedir. Ruhu olmayan bir kentin taş ya da beton yığından bir farkının olmayacağı düşünüldüğünde tarih ve kültürü önemli görmenin değeri daha açık bir biçimde anlaşılacaktır.

Binlerce yıllık geçmişiyle İzmir, ilk çağlardan bugüne uzanan yolculuğunda çok sayıda medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Her dönemden aldığı birikimleri nesiller boyunca başarılı biçimde aktarmış kadim bir şehirdir. Geçmişin ruhunu dönemin izleriyle bugüne yansıtan kentin Türk ve İslam tarihi açısından büyük önemi vardır. Çaka Bey'in, Aydınoğlu Mehmet Bey'in, Gazi Umur Bey'in İzmir'i bir Türk yurdu yapma çabaları ve Osmanlı Döneminde Fatih Sultan Mehmet'in kalıcı bir Türk-İslam beldesi haline getirme girişimleri sonunda bu stratejik liman şehri milletimize asırlar boyunca büyük hizmetler sunmuştur. Elbette Kurtuluş Savaşımızın kazanılmasında ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasında İzmir çok özel bir yere sahiptir. Öyle bir kent düşünün ki işgal edildiğinde memleket düşsün; kurtulduğunda millet istiklaline kavuşsun. Bu yüzden İzmir, ruhu olan bir şehirdir, sadece bir şehir olmaktan da ötedir; fiziksel varlığından fazlasıdır. İzmir'i anlamak kadim geçmişini anlamaktır elbette ama en çok da Türk-İslam yurdu oluşunu ve öyle kalışını doğru yorumlamaktır. Zira İzmir, bir Türk-İslam şehridir. Yetiştirdiği büyük İslam âlimlerinin eserleri bugünü de aydınlatmaktadır. Bu bağlamda Osmanlı ulemasından Tire'li İbn Melek (ö.821/1418), Bergama'lı Kâfiyeci (ö.879/1474), Birgi'li Mehmed Efendi (ö.981/1573), İzmirli Mustafa b. Abdurrahman (ö.1154/1741), İzmirî Mevlana Mehmed (ö.1165/1751) bunlardan sadece birkaçıdır. Söz konusu âlimlerin

eserleri günümüze kadar ulaşmış, bir kısmı basılmış bir kısmı da eski eserlerin bulunduğu kütüphanelerde araştırmacıları beklemektedir.

Mabedinin göğsüne namahrem eli değmesin diye yurdun çeşitli yerlerinden saha kalkan ordunun mücadelesinin son durağıdır İzmir. Milletimizin var gücüyle mezalime başkaldırısının sembolüdür ve düşmanın denize döküldüğü yerdir. Kurtuluşu ile vatanın her karış toprağındaki düşmanın sökülüp atılmasının müjdecisi olmuş, Cumhuriyetin temellerinin atılmasının kaynağını oluşturmuştur. Bu şanlı geçmiş ve özellikle 100 yıl önce yazılan şanlı destan, bugünün gençlerine anlatılmalıdır. Bağımsızlık ruhu ve milli iradenin mücadelesi sonraki nesillere aktarılmalıdır. Tüm çaresizlikler içinden bir imkân bulan bu coğrafyanın insanların örnek mücadelesi unutturulmamalı, ecdadın 11. yüzyıldan itibaren bu şehir için verdiği mücadele dimağlarda hep taze tutulmalıdır. Her an önemlidir, bu mücadele sürekli verilmelidir ancak bu amaçlar için anma ve kutlama etkinliklerinin de büyük önemi vardır. Özellikle İzmir'in kurtuluşunu 100. yılı son derece özeldir ve bir asırda gelinen nokta olumlu ve olumsuz boyutlarıyla değerlendirilmelidir. Aynı ruhun geleceğe aktarılması ve bilincin oluşturulması için düşmanı topraklarından atışının 100. yılında İzmir'in tüm kurumları birlikte çalışmalı, yıllar boyu bu şanlı zafer kutlanmalıdır. Yedi düvele karşı milletimizin verdiği kutlu mücadele her boyutuyla anlatılmalı, iktisadi, sosyal, kültürel boyutları teknolojinin tüm imkânlarından yararlanmak suretiyle aktarılmalıdır. Yıl içinde üniversitemiz tarafından planlanan çok sayıda etkinlikle atalarımızın bu güzel kent için verdiği mücadeleleri toplumsal hafızaya naksetme amacımıza bu kitabın önemli düzeyde katkı sağlayacağına inanıyorum. Bu kapsamda İzmir'in hızla yükselen yükseköğretim kurumu olarak İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi de şehrin son 935 yılını geniş bakış açısıyla açığa çıkarmaya yönelik olarak bu akademik çalışmayı bilim camiasının istifadesine sunuyor. Şehir Kültür Medeniyet: Çaka Bey'den Günümüze İzmir Sempozyumunun bir çıktısı olan kitabın hayırlara vesile olmasını diliyor; hem sempozyum sürecinde hem de kitabın vücuda getirilmesinde emek veren herkese şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca sempozyum düşüncesinin ortaya çıkışında ve gerçekleştirilmesinde hep yanımızda olan, kitabın basımını üstlenen İzmir Milletvekilimiz Sayın Necip NASIR'a en kalbi şükranlarımı sunuyorum.

Aralık 2022, İzmir.

Prof. Dr. Saffet Köse

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Rektörü

ÖNSÖZ

Malum olduğu üzere, içinde bulunduğumuz yıl 15 Mayıs 1919'da işgal edilen İzmir'in 9 Eylül 1922'de kazandığı istiklâlinin 100. Yılı olması bakımından önemli bir zaman dilimini oluşturmaktadır. Öncelikle, proje tabanlı araştırma kapasitesini geliştirerek, bilimsel bilgi üretmeyi, üretilen bilgiyi değere dönüştürmeyi, ön lisans, lisans ve lisansüstü düzeyde yürüttüğü programlarda kayıtlı öğrencilerini bu süreçlere dâhil ederek kaliteli eğitim vermeyi hedefleyen İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, aynı zamanda topluma hizmet hususunu da önemsemektedir. Bu münasebetle yıl içinde gerçekleştirilmek üzere planlanan çeşitli etkinliklerle bir taraftan toplumun ihtiyacı olan bilimsel bilgi üretimine uygun zemin oluşturarak, değerli bilim insanlarını ortak bir platformda toplamaya çalışırken, diğer taraftan da toplumun “*şehir, kültür, medeniyet*” perspektifinden tarih bilincini canlı tutmak için üzerine düşeni yapmaya gayret göstermektedir. 24-27 Mart 2022 tarihlerinde gerçekleştirilen “*Şehir Kültür Medeniyet: Çaka Bey'den Günümüze İzmir*” başlıklı sempozyumda sunulan bildirilerden oluşan dört ciltlik kitap da bu gayretin ortaya koyduğu sonuçlardan biridir.

Şehir nitelikli bir yerleşim birimi olarak tarihi derinliği en az 8000 yıl geriye giden İzmir, Malazgirt'den on yıl sonra Türk varlığına sahne oldu. 1081'de Çaka Bey ile tesis edilen Türk hâkimiyeti yaklaşık 17 yıl sürdü. Bununla birlikte Çaka Bey İzmir ve çevresinde, şehir kültüründe önemli izler bıraktı.

Üzerinden 220 yıl geçti. İzmir Batı Anadolu'nun önemli siyasi güçlerinden birini oluşturan Aydınoğulları tarafından fethedildi. Aydınoğlu Mehmed Bey 1317'de Kadifekale ve çevresini ele geçirerek, İzmir'de kısa süren işgal dönemi hariç olmak üzere, kesintisiz 705 yıl devam eden Türk hâkimiyetinin kurucusu oldu.

Kadifekale'de inşa edilmiş olan Mescit, fetih sonrasında İzmir'in imar ve iskân hareketleriyle tipik bir Müslüman Türk şehrine dönüşüm sürecinin sembolü oldu. Vakıf kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla, bir müddet sonra kazandığı cami vasfıyla 19. yüzyıl sonlarına kadar ayakta kalmış olan yapı ancak temel kalıntıları ve kısmi duvarları ile günümüze intikal etmiştir.

Yapının ayağa kaldırılması ve aslına uygun bir biçimde işlev kazandırılması, İzmir'in tarihi dokusunun önemli bir unsurunun yok olmaktan kurtarılması yanında; fetih sürecine şahadet eden bir hatıranın canlandırılması, millet olarak sahip olduğumuz kimliğimizle şehirdeki varlığımızı borçlu olduğumuz Aydınoğlu Mehmet Bey'e olan sorumluluğumuzun, minnet borcumuzun edası anlamına gelecektir. Tarihi Mescit ile ilgili kazı ve yüzey araştırma çalışmalarını tamamlayarak söz konusu canlandırma için gereken bilgi alt yapısını sağlayan Türk İslâm Arkeolojisi Bölümü hocalarımızdan Prof. Dr. Harun Ürer ve Doç. Dr. Akın Ersoy'a müteşekkirimiz.

Mehmed Bey'in fethi ilk etapta Liman Kalesi çevresinde gelişen Aşağı İzmir'e kadar genişleyemedi. Ancak, 1327 yılında İzmir'de görevlendirmiş olduğu oğlu Gazi Umur Bey'in ana gündem maddesi, bir an önce Aşağı İzmir'i de ele geçirerek, İzmir'in fetih sürecini tamamlamak oldu. 1328'de fethedilen Aşağı İzmir 1344'de Haçlıların Liman Kalesi'ni ele geçirmesi ile Türk hâkimiyetinden çıktı.

Aşağı İzmir’i tekrar hâkimiyetine almak için dört yıl mücadele etmiş olan Gazi Umur Bey, 1348’de şehit düştü. Üzerinden yüzyıllar geçmiş olmasına rağmen, Gaziemir adından, tesis etmiş olduğu vakıf ile bugüne kadar varlığını devam ettirmiş olan Seyyid Mükerrermeddin/Emir Sultan Dergâhına kadar, şehrin tarihi dokusunun hemen her yerinde derin izler bıraktı.

1344’de tekrar oluşan İzmir’deki iki kesimlilik, Aşağı İzmir’i tekrar hâkimiyetine almak için dört yıl mücadele etmiş olan Gazi Umur Bey’in 1348’de şehadeti sebebiyle 58 yıl devam etti. Ankara savaşından sonra, 9 Aralık 1402’de Timur’un Liman Kalesi’ni fethi ve “İki İzmir’in” Türk hâkimiyetinde birleştirilmesiyle nihai olarak ortadan kalkmış oldu.

Şehir 1426’da Osmanlı hâkimiyetine girdi. Osmanlı idari taksimatında Aydın Sancağında kaza merkezi statüsünde olan İzmir, 16. asrın ikinci yarısından itibaren aynı statüde yeni teşkil edilen Sığla Sancağı’na bağlandı. 19. Yüzyılda ise Aydın Vilayetine bağlı sancak merkezi konumuna yükseldi.

Bir liman kenti ve ticaret merkezi olarak, etkileri bugüne kadar devam eden asıl kimliğini XVII. yüzyılda kazanmış olan İzmir, 705 yıl önce Aydınolu Mehmet Bey tarafından fethedilmiş olduğu 1317’den itibaren, yürütülen imar ve iskân faaliyetlerinin şekillendirdiği fiziki yapısı ve sosyal dokusu ile tipik bir Türk İslam şehri görünümüne büründü.

Bugünkü Kadifekale – Kemeraltı – Basmene üçgeninde yer alan mimari unsurlar ve sair kültür varlıklarının oluşturduğu tarihi doku, kitabı ortaya çıkaran sempozyumun odaklandığı Türk dönemi şehirleşme sürecine şahitlik eden bir açık hava müzesi görünümündedir. 705 yıl önce gerçekleşen fetih sürecine şahitlik eden ve 103 yıl önce yaşanan işgal ortamında şehrin istiklali için ihtiyaç hissedilen manevi kuvvet kaynağını bünyesinde barındıran Seyyid Mükerrermeddin/Emir Sultan Zaviyesi başta olmak üzere, bu bölgede yer alan yapılar, İzmir’in 705 yıllık hafıza mekânlarını oluşturmaktadırlar. Günümüzde İzmir’de yaşayan bizlerin kendi muhitlerinde “yaşayarak yaşatılmayı” beklemektedirler.

705 yıl boyunca İzmir, bünyesinde barındırdığı farklılıkları zenginlik sayan, onları bir arada tutan hoşgörü ortamını ideal ölçülerde yaşatan gerçek anlamda bir şehir oldu.

Bu hasletlere sahip olan Güzel İzmir, aynı zamanda XIX ve XX. yüzyıllarda asırlardır yaşadıkları topraklardan koparılarak sığınabilecekleri güvenli bir liman arayan muhacirlere kucak açan vefakâr ve fedakâr bir yerleşim birimi oldu.

Anadolu’nun Akdeniz’e açılan penceresi konumunda bulunan İzmir, XVII. yüzyıldan itibaren yoğunlaşan iktisadi ve ticari faaliyetlerle elde edilen zenginlikle aynı zamanda edebiyat, kültür ve sanat faaliyetlerinin yoğunlaştığı bir merkez oldu. Bunda, daha XV. yüzyıldan itibaren kendisini besleyen Tire, Birgi, Ayasuluğ (Selçuk) ve Bergama gibi merkezlerden yayılan bilim, kültür, sanat faaliyetlerinin de büyük etkisi oldu.

İzmir, 1869'dan itibaren yayın hayatına başlayan gazete ve mecmualarla, neredeyse İstanbul'la yarışan bir matbuat merkezi oldu: Hizmet, Ahenk, İzmir, Köylü, Anadolu, Sada-yı Hak, Yeni Asır ve diğerleri... En az 941 yıllık birikimden beslenerek, XIX. asırdan XX. yüzyıla İzmir'in bilim ve kültür hayatını canlandıran bütün bu faaliyetler, isimleri İzmir ile özdeşleşen İsmail Hakkı İzmirli gibi büyük mütefekkirlerin; Rakım Elkutlu gibi büyük bestekârların yetişmesine zemin oluşturdu. İzmir'in yetiştirdiği bu değerler, şehrin yaklaşık bin yıllık medeniyet çizgisinde, kendini yenileyerek, kültürden kopmadan devamını sağlayan "köprü" vazifesi gördü.

Sempozyumda sunulan bildirilerin, dolayısıyla kitapta yer alan bölümlerin ana hatlarını oluşturan, İzmir'le ilgili önemli bazı noktalara temas ettikten sonra, süreçle ilgili teknik sayılabilecek bazı bilgileri paylaşmak yerinde olacaktır.

Maruz kaldığımız küresel salgının da etkisiyle uzun sayılabilecek zaman zarfında tasarlanarak, uygulanmak ve kitap olarak yayımlanmak üzere bir program haline getirilen Sempozyum, merkez-çevre etkileşimi de dikkate alınmak kaydıyla İzmir şehrine odaklandı. Zaman bakımından da yukarıda dikkati çeken bazı boyutlarına işaret edilmiş olan 941 yıllık Türk dönemi ile sınırlandırıldı.

Programda, 1081-1402 yılları arasında 321 yıl devam eden fetih sürecinden başlayarak, yakın zamanlarda etrafımızdaki dünyada yaşanan karışıklıklardan kaçarak ülkemize sığınan ve İzmir'de yaşayan göçmenlerle ilgili sorunlara kadar uzanan farklı konuların ele alındığı toplam 128 bildiri yer aldı. Aralarında uluslararası katılımların da olduğu 128 bildiri, üç gün boyunca üç salonda, olabildiğince tematik hale getirilmiş olan 30 oturumda sunularak müzakere edildi.

Şehrin Batı Anadolu Beylikler dönemindeki durumu ve işgalden istiklale uzanan çizgide Anadolu'nun gözündeki İzmir'in ele alındığı açılış oturumundan sonra, fetih süreci, Kadifekale Mescidi ile başlayan ilk imar faaliyetleri, imar faaliyetlerine esas teşkil eden vakıf kurumları, koruma sorunları, şehir ve mimari, şehirselleşme çizgisi, yaşanan depremler ve yangınların şehre etkisi, baştan itibaren aşağı İzmir'e merkezlik eden Liman, ulaşım, ticaret, sanayi, zirai üretim, Osmanlı sarayının iâşesinde İzmir'in rolü, gümrük, diplomasi, eğitim kurumları ve programları, hastalıklar ve sağlık kurumları üzerinde duruldu.

Kısmen işgal yılları da dâhil olmak üzere, Beylikler ve Osmanlı döneminde 1330'lardan itibaren şehir hayatındaki canlılığını bildiğimiz dini-tasavvufî hayat, hafıza mekânları, edebiyat, kültür, kültürel miras, sanat, matbuat, kütüphaneler ve Millî Kütüphane kitapta yer alan bölümlere esas olan bildirilerde ele alındı.

2022 yılında gerçekleştirilmiş olan sempozyum ve yayımlanan kitap, İzmir'in istiklâline kavuştuğu 9 Eylül 1922'nin 100. Yılına ithaf edildi. Türkiye için "kurtuluşun ve kuruluşun sembol şehri" olan İzmir ile ilgili hususi oturumlar tertip edildi.

Kitaba esas olan sempozyum programında ayrıca iki panele yer verildi. Bunlardan biri Türkiye Bilimler Akademisi Başkanı Sayın Prof. Dr. Muzaffer

ŞEKER'in yönetiminde gerçekleştirilen “*Şehir Kültür Medeniyet: İzmir*”; diğeri ise Sayın İbrahim DERİCİ'nin başkanlığında icra edilen “*İzmirlinin Gözünden Şehir Kültür Medeniyet*” başlığı altında gerçekleştirildi.

Kitaba yansıtılmamış olmakla birlikte Sempozyum programı kapsamında “*Osmanlı Arşiv Belgelerinde İzmir*”, “*Eski-Yeni İzmir Fotoğraf Sergisi*” ve “*İşgalden İstiklâl İzmir Resim/Fotoğraf Sergisi*” başlıkları altında üç tematik sergi düzenlendi. Emeği geçen herkese teşekkür ediyorum.

Bütün bu çalışmalar sonucunda elinizdeki dört ciltlik kitap ortaya çıktı. Sempozyum programında olduğu gibi, “*Şehir Kültür Medeniyet: Çaka Bey'den Günümüze İzmir*” başlığı altında olabildiğince tematik hale getirilerek yayıma hazırlanan kitabın birinci cildinde fetih öncesinde İzmir ile ilgili bölümlerin ardından öncelikle İzmir'in fetih sürecine ilişkin araştırmalara yer verildi. Bunu şehir ve mimari, şehrin gelişiminde vakıfların rolü takip etti. İkinci ciltte Evliya Çelebi'nin gözüyle İzmir, şehirdeki ilmi ve dini hayat ile Osmanlı dönemi İzmir tarihinin iktisadi, ticari ve diplomatik boyutlarıyla ilgili çalışmalar yer aldı. Toplumsal düzen, asayiş, doğal afetler, salgın hastalıklar, basın ve eğitim ile ilgili çalışmalara da üçüncü ciltte yer verildi. İşgal dönemi ve Milli Mücadele'de İzmir'in ele alındığı dördüncü ciltte ayrıca kültür, edebiyat, göç ve sosyal hayatla ilgili araştırmalar da önemli bir yer tuttu. Çaka Bey'den günümüze İzmir ağızları ile birlikte adlandırmaların ve çeşitli adların ele alındığı çalışmalar da aynı ciltte yer aldı.

Yazım kuralları ve dipnot kullanımlarında genellikle bir bütünlük ön görülmüş olmakla birlikte ayrıntılı uygulamalarda yazarların tercihlerine müdahale edilmemiştir.

Sayın Rektörümüz Prof. Dr. Saffet KÖSE başta olmak üzere, teşvik ve destekleriyle yürüttüğümüz çalışmalar sonucunda hazırlanan sempozyumda sunulan bildirilerden oluşan dört ciltlik kitapla huzurlarınıza çıkmamızı sağlayan, katkı yapan herkese müteşekkirimiz.

Fikir aşamasında kendilerine arz edildiği andan itibaren teşvik ve desteklerini esirgemeyen Sayın Valimiz Yavuz Selim KÖŞGER Beyefendiye hassaten şükranlarımı arz ediyorum.

Böyle bir bilimsel etkinliği birlikte gerçekleştirme teklifimizi tereddütsüz kabul ederek, harekete geçmemizi sağlayan Türk Tarih Kurumu Başkanı Sayın Prof. Dr. Birol ÇETİN'e şükranlarımı arz ediyorum. Sempozyum süresince aramızda bulunan ve Düzenleme Kurulumuzla uyum içinde çalışan Kurum mensuplarımıza ayrıca teşekkür ediyorum.

Sadece programda yer alan panele başkanlık etmek ve kitap için bir bölüm telif etmekle kalmayıp, aynı zamanda açılıştan sonuna kadar sempozyumu dikkatle takip eden Türkiye Bilimler Akademisi Başkanı Prof. Dr. Muzaffer ŞEKER'e şükranlarımı arz ediyorum.

Sempozyum açılışına teşrifleri ve kitapta yer alan metinleri ile bizleri destekleyen Türk Dil Kurumu Başkanı Sayın Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN'e teşekkür ediyorum.

“*Osmanlı Arşiv Belgelerinde İzmir*” sergisi için talimatlarıyla gereken hazırlıkların yerine getirilmesinde büyük katkısı olan Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanı Sayın Prof. Dr. Uğur ÜNAL’a müteşekkirim.

Davetimizi kabul ederek, kıymetli bildiriileri ile sempozyuma iştirak eden, dolayısıyla kitaba katkı sağlayan değerli bilim insanlarına, hocalarımıza sonsuz teşekkür ediyorum. Onların katkıları olmasaydı sempozyum gerçekleşmez, elinizdeki kitap neşredilemezdi.

Son olarak, sempozyum hazırlık sürecinde teşvik, destek ve açılış programımıza teşrifleriyle bizi cesaretlendiren İzmir Milletvekili Sayın Hamza DAĞ’a, teşvik ve destekleri yanında kitabın basımını üstlenen İzmir Milletvekili Sayın Necip NASIR’a üniversitem ve şahsım adına şükranlarımı arz ediyorum.

9 Eylül 1922’de İzmir’in kurtuluşunun yüzüncü yılına armağan edilmiş olan kitabın İzmir tarihi ile ilgili araştırmalara katkı sağlamasını, yararlı sonuçlar doğurmasını diliyorum.

Prof. Dr. Turan GÖKÇE
Editör

FETİH ÖNCESİNDE İZMİR

SOFİSTOPOLİS: II. YÜZYIL SMYRNASINDA SOFİSTLER VE KENTSEL YAŞAM

Turhan Kaçar*

Giriş

MS II. ve III. yüzyıllar, eskiçağda ve modern literatürde ‘ikinci sofistler dönemi’ olarak adlandırılmaktadır. Akdeniz dünyasının gezgin öğretmenleri olan ilk sofistler, MÖ V-IV. Yüzyıllar arasındaki Yunan klasik çağında yaygın olarak devrin en zengin ve deniz aşırı bağlantılara sahip kenti olan Atina’da ortaya çıkmışlardır. İskender imparatorluğunun hızlı parçalanışı sonrasında ortaya çıkan güçlü krallıklar ve nispeten bölgesel krallıklar arasındaki siyasi çatışmalar, kent devletlerini nispeten gölgelemişti. Cumhuriyet Romasının Hellenistik krallıkları teker teker zapt etmesiyle yeniden sağlanan barış ortamı, imparatorluk döneminde çatışma bölgelerinden uzakta kalan Ege çevresindeki kentlerde ekonomik ve kültürel toparlanmaya neden olmuştu. Roma imparatorlarının Nero’dan itibaren Yunanca kültüre gösterdikleri özel ilgi de bu noktada dikkate değerdir. Yeni sofistlerin en büyük becerileri hitabet sanatındaki ustalıklarıydı. Hitabet, aynı MÖ V. Yüzyılda olduğu gibi, bu dönemde de Yunanca kültür dünyasının en saygın edebi türü haline gelmişti. İşte söz konusu ikinci sofistler çağı, sağlanan siyasi istikrarın yarattığı edebi canlanmanın ürünüydü.

İkinci sofistler çağı en kapsamlı haliyle MS 60-230 yıllarına, yani Roma İmparatorluğu’nda Neron’un iktidarıyla (MS 54-68), Severus hanedanının sonu (MS 235), arasındaki döneme yerleştirilmektedir. İlk defa, MS III. Yüzyıl başlarında Atinalı Philostratos tarafından yazılan *Bioi Sofiston (Sofistlerin Yaşamı)* adlı eserin başında kullanılan ‘ikinci sofistler’ tabiri, yazarın iddiasına göre, klasik sofistlikle bağlantılıydı.¹ Philostratos, ikinci sofistler döneminin ilk temsilcisi olarak Nero ve Domitianus’un iktidarı arasında faal olan Smyrna’lı Niketes’i tespit etmektedir. Günümüz çalışmalarında, ‘Yunanca kültürün rönesansı’ olarak da nitelenen bu ‘ikinci

* Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, e-posta: turhankacar@gmail.com

Açıklama: 2022 yılı baharında Katip Çelebi Üniversitesi’nde sunulan bildiriye dayanan bu metin hazırlanırken daha önce yayınladığım ve bibliyografyada da yer alan iki makalemden kısmen yararlanılarak hazırlanmıştır. Metin içerisinde İzmir yerine Smyrna bilinçli olarak kullanılmıştır. İzmir günümüzdeki bütün Türk kentini ve çevresini kuşatan çok daha geniş isimlendirme iken, Smyrna sadece İzmir kent merkezinde bulunan antik kenti ifade etmektedir.

¹ Modern literatürde ‘ikinci sofistler çağı’ ifadesi çok ciddi eleştiriye de tabi tutulmuş ve bu terimin Philostratos tarafından kendi mesleğine duyduğu heyecandan dolayı icat edildiği ileri sürülmüştür. Bak. P.A. Brunt, “The Bubble of the Second Sophistic”, *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 39 (1994), s. 25-52.

sofistler dönemi', Batı Anadolu'da Smyrna'nın yanı sıra, yine bu kentin çevresindeki Pergamon ve Ephesos gibi büyük kentlerde, elitlerinin başı çektiği hitabet sanatında canlanan ilgiye paralel olarak başlamıştır. Philostratos'un not ettiği Smyrna'lı Niketes'in yanı sıra bu entelektüel canlılığın en bilinen temsilcilerinden birisi Pergamonlu ünlü doktor Galenos idi. Ancak burada Galenos'tan değil, sadece Niketes, Skopelianos, Polemon ve Aristeides gibi birbirini takip eden ve hoca – öğrenci olarak birbirleriyle ilişkili sofistlerin antik Smyrna kentsel yaşamına katkılarına temas edilecektir.

Sofistler Çağı: Kaynaklar ve Tartışmalar

Öncelikle konuyla ilgili kaynakların durumuna değinmek önemlidir. II. Yüzyıl Roma dünyasında kentler ve sofistlerle ilgili çok sayıda eser var. Konunun en önemli literatür kaynağı, sofistlerin yaşam öyküsünü derleyen III. Yüzyılda yaşamış olan Atinalı Philostratos'tur. Onun *Sofistlerin Yaşamı* adlı eseri sadece antikçağ biyografisi türünün bir örneği değil aynı zamanda antikçağ kültür tarihi için de önemli bir eserdir. Konu aslında modern literatürde ihmal edilmiş değildir, Türkçe literatürde de temas edilmiştir. Eskiçağ Smyrna tarihinin en kapsamlı eseri bir İzmirli tarafından kaleme alınmış olan *İlkeçağ'da İzmir* adlı eserdir. Bu eser, Constantinus dönemine kadar İzmir'in eskiçağ tarihini kapsamakta ve doğal olarak Philostratos'ta yer alan Niketas, Skopelianos, Polemon ve Aristeides gibi sofistlerin İzmir'in eskiçağ tarihiyle ilişkisini de nispeten ayrıntılı olarak ele almaktadır. Ancak seksen yıldan bile fazla bir zaman önce yazılan bu eser, ne konuyla ilgili tartışmaları ne de yirminci yüz yıl arkeolojisinin bulgularını içermektedir. Herhalde Cadoux, Smyrna'da günümüzde ortaya çıkarılan arkeolojik mirasa vakıf olsaydı, çok daha zengin bir eser yazardı. Yine Ege Üniversitesi'nden Pınar Özlem Aytaçlar'ın, 2022 yılı başlarında vefat eden merhum Hasan Malay'ın danışmanlığında 2000'lerin ilk başlarında hazırladığı ve daha sonra kitaplaşan doktora tezi de Batı Anadolu entelektüeller hakkında kapsamlı bir katalog olmasının yanı sıra sofistleri tarihsel ve kültürel bağlamlarında da görmeye çalışmaktadır. Aynı şekilde Pınar Özlem Aytaçlar'ın eseri, Smyrna kent tarihinde sofistlerin önemini göstermektedir, çünkü bu eserde Ephesos'tan sonra en fazla Smyrna ile ilgili yazıtlar listelenmektedir. Konumuzla ilgili olarak Anadolu'da imparatorluk kültürünü inceleyen Barbara Burrell'in *Neokoroi, Greek Cities and Roman Emperors* veya Steven J. Friesen'in *Twice Neokoros Ephesos Asia and the Cult of the Flavian Imperial Family* adlı eserleri Smyrna'nın neokorluk durumuna ilişkin yeni bulguları da içerdikleri için önemlidir. Sofistlerin Roma İmparatorluğu'nda bilhassa Yunaca kültürün hâkim olduğu Anadolu kentlerinde üstlendikleri entelektüel ve siyasi roller Glen Bowersock'un uzun zaman önce kaleme aldığı *Greek Sophists in the Roman Empire* adlı eserinde tarihselleştirilerek analiz edilmektedir.

Bu makale kapsamında Smyrna'nın sofistlerle ilgili bütün tarihi değil, sadece bilhassa imparatorluğun klasik çağı olan II. Yüzyılda birbirini izleyen dört sofistin kişisel biyografilerine ilişkin ayrıntılar, Smyrna'nın kentsel yaşamına katkıları bağlamında ortaya konulacaktır. Sofistik gelenek elbette bu dört isimle sınırlı değildir. Dahası bu dört isim sadece buzdağının görünen yüzü olarak değerlendirilmelidir. Bu

dört ismin ilk ikisi modern literatürde çok dikkat çekmiş değildir. Niketes üzerine hemen hiç müstakil inceleme yoktur ve Skopelianos hakkında sadece kısa bir makale mevcuttur. Ancak bibliyografyada da görüleceği gibi Poleman ve Aristeides modern literatürde (bu satırların yazarının önceki çalışmaları da dâhil) çok farklı perpektiflerden inceleme konusu yapılmıştır.

Niketes

Antik Smyrna'da sofistlik geleneğinin ilk temsilcisi olan Niketes'ten sadece Philostratos değil aynı zamanda Tacitus ve Plinius gibi yazarlar da söz etmektedir.² Philostratos Smyrna'nın Ephesos yönünden kent girişinin kapılarını yaptırdığını not etmekte, Niketes'in mücadeleci karakterinden ve felsefi maharetini hukuki meselelerde, hukuk bilgisini de felsefi tartışmalarda kullanabildiği için hem sofist olarak hem de hukukçu olarak parlak bir şahsiyet olduğunu yazmaktadır. Gerçekten de Plinius'un yazdıklarına bakılırsa, Niketes'in sadece Smyrna'da değil dönem dönem Roma'da dersler verdiği ve bu dersleri Julius Naso ve Plinius'un kendisi gibi Roma elitinin temsilcileri takip etmektedir.³ Niketes, ünlü tarihçi Tacitus'un da aşına olduğu bir hatıptir, ancak Tacitus, Niketes'in coşkulu söylevlerinin, Demosthenes ve Aiskhines gibi MÖ IV. Yüzyıldaki ünlü Yunan hatiplerle kıyaslanamayacağını not etmektedir.⁴ Nitekim Philostratos Niketes'in belagatindeki coşkuya işaret etmekte, ancak onun tarzının, klasik siyasi konuşma geleneğine pek de benzemediğini daha ziyade Baküs törenlerinde Dionysus onuruna söylenmiş neşeli bir şiiri andırdığına işaret etmektedir. Philostratos, Niketes'in coşkulu konuşma üslubunu bir fıkrayla örneklemektedir: Mahkemede, küstah bir şekilde kendisine “bana havlayıp durma” diye diklenen bir vergi memuruna, “sen de beni ısırtıp durmaktan vazgeç o zaman” diye mukabele etmiştir Niketes. Philostratos ayrıca Niketes'in sık sık “bir mecliste eleştirilmekten değil, övülmekten korkuyorum” diye serzenişte bulunduğunu yazmaktadır.

Domitianus döneminin Asya valisi (proconsul) Rufus, Smyrna'nın maliyesini acımasız ve sert bir şekilde düzenlemeye kalkıştığı zaman, Niketes buna karşı çıkmış ve valiyle arası açılmıştı. Rufus'un kim olduğu hakkında bunun dışında hemen hiç veri bulunmaktadır. Ancak Werner Eck, bu Rufus'un Domitianus ve Nerva dönemlerinin proconsulu Quintus Corellius Rufusu olduğunu ileri sürmektedir.⁵ Rufus, Nerva döneminde de idari konumunu koruyup Gallia valisi olduğu zaman, imparatora Niketes'i suçlayan ve yargılanmasını talep eden bir mektup yazmıştı. İmparator Nerva, suçlamalar üzerine, Asya eyaleti başrahibi sıfatıyla Niketes'in Alplerin ötesine Rhen kıyılarına kadar seyahat ederek valinin huzurunda kendisini temize çıkarmasını emretmişti. Bunun üzerine Niketes Gallia'ya kadar gitmiş ve bu

² Plinius, Niketes'i “Sacerdos” (rahip) sıfatıyla anmaktadır.

³ Plinius, *Mektuplar*, 6.6.3. Minicius Fundanus'a yazdığı mektup.

⁴ Tacitus, *A Dialogue on Oratory*, 15.3.

⁵ Werner Eck, “Prokonsuln von Asia in der flavisch-traianischen Zeit” *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 45 (1982), 139-153, s. 151.

seyahati sonunda valiyle dost olmayı başarmıştır. Niketes'e ilişkin bir diğer önemli ayrıntı ise, onun aynı zamanda aslen Clauzomenai'li olan Smyrna'nın bir başka hamisi Skopelianos'un hocası olduğunu not etmektedir.

Skopelianos

Niketes'in öğrencisi olan Skopelianos aslen Clauzomenai'de doğmuş ancak eğitimini ve Roma eyalet sistemi içerisindeki idari kariyerini ve sofist olarak entelektüel faaliyetlerini Smyrna'da sürdürmüştür. Skopelianos'un ne zaman doğduğunu ve öldüğünü bilmiyoruz, ancak Philostratos'un aktardığı detaylardan 80 ile 115 yılları arasında yani Domitianus'tan Traianus'a kadar olan dönemde faal olduğu sonucunu çıkarabiliyoruz. Daha gençliğinde sofistlik faaliyetini doğduğu kent olan Clauzomenai'de sürdürmesi için kendisine yapılan teklifleri kabul etmediğini biliyoruz,⁶ çünkü Skopelianos'un yaşadığı dönemde Smyrna başta Asya eyaleti başrahipliği olmak üzere çok daha cazip bir dünyaydı. Bütün İonia bölgesinin entelektüel kalbi de orada atıyordu.

Philostratos, çağdaşları tarafından önemsiz bir sofist olarak görülen Skopelianos'un yaşadığı dönemde ve sonrasında da çok sert bir şekilde eleştirildiğine de işaret etmektedir, çünkü Skopelianos'un konuşma tarzı "ditiramp" yani gereğinden fazla coşkulu ve heyecanlı bulunuyordu. Philostratos, Skopelianos'a yönelik sert eleştirileri kıskançlık olarak değerlendirmekte ve Smyrna'da açtığı okulun hem çok farklı bölgelerden öğrenci çektiğini hem de öğrencileri arasında çok parlak hatipler yer aldığını yazmaktadır. Kentte kurduğu okulun Smyrna'yı kalabalıklaştırdığını not eden Philostratos, Skopelianos'un sadece İonia, Lydia, Aeolia, Mysia ve Phrygia gibi çevre bölgelerden öğrenci çekmediğini, aynı zamanda Atina'dan, Yunan dünyasının diğer kentlerinden ve Yunanca kültürün etkili olduğu Kapadokya, Fenike, Mezopotamya ve Mısır gibi uzak bölgelerden de Smyrna'yı öğrencilerle doldurduğunu kaydetmektedir. Skopelianos'un öğrencileri arasında aşağıda da not edileceği gibi Polemon ve Herodes Atticus gibi Roma'da senatoya seçilecek kadar siyasi olarak nüfuz sahibi ama aynı zamanda devrin en büyük entelektüelleri de vardı.⁷ Philostratos, Smyrna'da sofistlerin öğrencileri arasında zaman zaman hizipleşmelere de dikkat çekmekte ve bu bağlamda Skopelianos ile Herakleia'lı (Kdz. Ereğlisi) Timokrates'in öğrencileri arasındaki gruplaşmayı göstermektedir.⁸ Sofistlerin farklı hitabet tarzları ve öğretileri böylesi hizipleşmelerin en önemli temeliydi. Nitekim Philostratos, Skopelianos'un coşkulu ancak yumuşak tarzına karşın, Timokrates'in gururlu, sert ve aşağılayıcı üslubu arasında bir ayrım yapmaktadır.⁹ Bu hizipleşmede her ikisinin de öğrencisi olan Polemon, hatiplik

⁶ Philostratos, Skopelianos'un "bülül kafeste şakiyamaz" diyerek hemşehrilerini reddettiğini yazmaktadır.

⁷ Philost. 565.

⁸ Philost. 535.

⁹ Juan Pablo Sánchez Hernández, "Skopelianos and the Homerids. Notes on Philostratos' Lives of the Sophists (VS 1.21.518)", *Mnemosyne* 64 (2011), s. 455-463.

tarzını benimsediği Timokrates'in grubuyla hareket etmiş, Philostratos'un naklettiğine göre sonraları Skopelianos ile de barışmıştır. Aşağıda biraz daha ayrıntılı temas edileceği gibi, muhataplarının karakterleri ile fiziki görünüşleri arasında paralellik kurarak onları aşağılayan Polemon'un bu üslubu Timokrates'ten öğrendiğini Philostratos açık bir şekilde ifade etmektedir.

Skopelianos da diğer sofistler gibi sadece öğretmen değil, Smyrna kentinin gündelik idari işlerinden imar faaliyetine ve imparatorun huzurunda kent temsilcisi olarak bulunma görevi gibi pek çok işi yapan bir yerel politikacıydı. Bir defasında sadece Smyrna'yı değil bütün Asya eyaletini temsil etmek için imparatorun huzurundaydı. Bu temsilin arkasında ilginç bir hikâyeye vardır. İmparator Domitianus, içkinin yol açtığı asayiş problemlerine çözüm olabilir diye bütün Asya eyaletinde üzüm yetiştirmeyi yasaklamış ve daha önce dikilen asma ağaçlarının da sökülmesini emretmişti. Böyle bir kararın uygulanması şüphesiz Asya eyaletinin ekonomisine ciddi bir darbeydi. Skopelianos'un misyonu hem yasağın kaldırılmasını sağlamak ve hem de bu yasaktan dolayı ceza alanların cezalarının iptaliydi. İmparator Domitianus muhtemelen verdiği kararın aşırılığının farkına varmış olmalı ki Skopelianos hem imparatorluğun koyduğu bu yasağı iptal ettirmeyi başarmış hem de mevcut cezaların silinmesini sağlamıştı. Doğal olarak bu nüfuz kullanma biçimi Skopelianos'a daha büyük bir şöhret kazandırmıştı. İleri yaşında Smyrna'yı temsilen imparatorun huzuruna yeniden gönderileceği zaman bu işi eyalet meclisinde düzenlenen bir törenle Polemon'a bırakmıştır.

Polemon

Smyrna'da Skopelianos'tan sonra en etkili sofist ve politikacı olan Polemon MS 88 yılında Phrygia bölgesinde Laodikeia'da (Denizli yakınlarında) doğdu. Ailesi, sadece Laodikeia'nın değil hemen hemen bütün Anadolu'nun en önde gelen ailelerinden biriydi. Ailenin Roma dünyasında dikkat çekici bir konum elde etmesi Cumhuriyet döneminin sonlarına kadar gitmektedir. Aile bu konumunu MS II. Yüzyılda da sürdürüyordu. Polemon varlıklı bir ailenin mensubu olduğu kadar entelektüel olarak da istisnai bir sofistik geleneğin varisiydi. Bilinen ilk atası Zenon'un bir hatip olmasının yanı sıra, ataları arasında başka sofistler vardı. Eğitimi ve kariyeri için Smyrna'yı seçmesi çok şaşırtıcı değildi. Erken imparatorluk döneminde, Niketes ve Skopelianos'a ilişkin kısa biyografik bilgilerin de gösterdiği gibi Smyrna, Batı Anadolu'daki sofistik aktivitelerin ve okulların önemli merkezlerinden biriydi. Aynı bölgede Ephesos ve Pergamon gibi kentler Smyrna ile yarışıyor, Laodikeia, Tralleis, Hierapolis gibi çevre kentler de önemli merkez olma çabası içindeydiler.

Polemon, Smyrna'da döneminin seçkin hatiplerinden Skopelianos'un dışında Herakleia'lı Timokrates'ten de ders aldı. Philostratos, Polemon'un dört yıl bu öğretmenle çalıştığını, kendisini bir sofistten ziyade bir filozof olarak niteleyen Timokrates'ten çok etkilendiğini, çünkü onu, kendi hitabetini geliştiren şahsiyet olarak gördüğünü yazmaktadır. Polemon'un öğretmenlerinin birisi de, Bithynia'lı Dio Khrystosomos (altın ağızlı) idi. İkinci sofistler kuşağının önemli isimlerinden birisi olan Dio'nun söylevlerinin bir kısmı günümüze ulaşmıştır.

Polemon çok önemli hocalardan ders almasına karşın, Yunan söylev geleneğinde kendisine model olarak, Demosthenes'i alıyordu. Philostratos, rüyasında Demosthenes'i gördüğünü not ettiği Polemon'un, Smyrna'da bu büyük hatibin heykelini yaptırdığını not etmektedir. Gerçekten, MÖ IV. Yüzyıl Atinası'nın entelektüel ve siyasi liderlerinden olan Demosthenes, ikinci sofistler döneminde popülerdi, çünkü Plutarkhos bile, Yunan ve Latin hitabetini karşılaştırırken, Demosthenes'i Cicero ile yanyana getiriyordu. Yine biliyoruz ki, Polemon'un öğrencisi olan ve rüyalarının notlarını (*Hieroi Logoi*) tutan Aelius Aristides de, rüyasında Tanrı Asklepios'un kendisine Demosthenes'den bile daha büyük olduğunu fışıldadığını anlatmaktadır.

Polemon'un çağının en önde gelen sofist olduğu en açık ifadesi, Olympos'taki Zeus tapınağının açılış konuşmasının imparator tarafından ona yaptırılmasıdır. Yüzerce yıldır tamamlanamayan bu tapınak, İmparator Hadrianus'un girişimleriyle tamamlanmış büyük bir festivalle açılmıştır. Polemon sofistlik aktiviteleri arasında fizyonomi de vardı. Bedenin fiziksel özelliklerini okuyarak çeşitli sonuçlar çıkarma sanatı olarak da bilinen fizyonomi, MÖ II. Bin yıl Mezopotamya'sından bu yana bilinmektedir. Klasik Yunan dünyasında Aristo, beden ve ruhun karşılıklı bağımlılığı teorisine tüme varımcı bir temel kurgulamaya çalıştı. Polemon'un sahip olduğu ve oluşturduğu sofist geleneği kendisinden iki yüz üç yüz yıl sonra bile takipçiler bulmaya devam etti. Erken beşinci yüzyılın başlarında yazan Eusebios Hieronymos, IV. Yüzyıl Hıristiyanlığının önde gelen Anadolu entelektüel piskoposlarından Nazianzos'lu Gregorios'un sıkı bir Polemon takipçisi olduğunu yazmaktadır (Eusebios Hieronymos, *De viris illustribus*, 117).

Polemon sofist olarak rakipsiz değildi. Favorinus adlı bir başka sofistle arasındaki rekabet bu noktada dikkat çekicidir. Bu rekabet aslında Ephesos ile Smyrna arasındaki rekabetti. Çünkü Favorinus Ephesos'un temsilcisiydi. Polemon'un Favorinus ile tartışmasında sık sık fizyonomi bilgisini kullandığı Philostratos'da yer alan bir anekdottan da anlaşılabilir. Doğuştan çift cinsiyetli (*hermafrodit*) olan Favorinus'un bu özelliği ses tonuna da yansımış ve onun kadınsı ses tonu Polemon için alay konusu olmuştu. Philostratos bir anekdotta, Polemon'un hocası Timokrates'in, Favorinus hakkında "ağzı gevşek" diye söz ettiği zaman, Polemon'un bu en önemli düşmanını "bütün yaşlı kadınlar gibi" diye cevap vererek küçümsediğini not etmektedir (Philostratos, 541, 542). Diğer yandan Favorinus, Hadrianus ile iyi ilişkiler kuramamış ve bu imparator tarafından sürgüne gönderilmişti.

Polemon'un Hadrianus üzerindeki gücü, Ephesos ve Smyrna arasındaki rekabette, önceki imparatorlar genelde Ephesos'a teveccüh göstermelerine karşın, Polemon'un Hadrianus'un ilgisini Smyrna'ya çevirmeyi başarmıştır. İmparator Hadrianus'un Smyrna'ya gösterdiği ilgi, maddi olarak da karşılığını buluyordu. Bir defasında, imparator, Polemon'un talebi üzerine, kente on milyon drahmi bağışlamış ve bu parayla kentte mısır pazarı, gymnasium (Asya eyaletinin en büyük gymnasiumu) ve ilave bir imparatorluk kültü tapınağı yapılması sağlanmıştır. *Neokoria* olarak da

bilinen bir eyalette imparator kültü tapınağına sahip olmak, sağlayacağı saygınlık ve ekonomik avantajlardan dolayı Asia kentleri arasında çok önemli bir rekabet meselesiydi. Smyrna bu konuda Ephesos ile yarışyordu ve ilk tapınağına sahip olma hakkını Tiberius döneminde elde eden Smyrna, ikincisini de işte Polemon'un temsil becerisi sayesinde Hadrianus döneminde almış, üçüncü tapınağına da Caracalla döneminde kavuşmuştur. Smyrna'nın patronu olarak Polemon, kent içerisindeki gruplaşmaları dengelediği gibi, kentin kamusal politikaların yönünü de belirliyordu veya bir başka deyişle, kentin politikalarıyla imparatorluk politikalarını bağdaştırıyordu. İmparatorun seyahatinde Polemon'un ona eşlik ettiğini dikkate aldığımız zaman, Polemon'un Hadrianus döneminde oluşturulan özellikle Batı Anadolu'yla ilgili politikalarda belirleyici bir role sahip olduğu ortadadır.

Polemon aktif kent lideri olarak İmparator Hadrianus'un huzurunda Smyrna'yı MS 118, 123-4 ve 133 tarihlerinde en az üç defa temsil etti. Ölümünden hemen bir yıl önce de 143 yılında yine Smyrna'yı temsilen, bir zamanlar Asia *proconsulu* iken evinden attığı Antoninus Pius'u ziyaret etti, ancak bu ziyareti tamamlayamadan hastalandığı için başka bir temsilci görevlendirildi. Polemon ölümünden sonra bile Smyrna lehine karar çıkartmayı başardı, çünkü yerine görevlendirilen temsilci imparator Antoninus Pius huzurunda başarılı olamayınca, Polemon'un tamamlayamadığı ziyareti için kaleme aldığı metin imparatora ulaştırıldığı zaman, Smyrna'nın talepleri karşılandı. Polemon sadece Smyrna'nın işlerini yönetmiyordu, o aynı zamanda sık sık ziyaret ettiği Laodikeia'nın da işlerini yönetiyordu. Çünkü Polemon ailesinin önemli bir kısmı hala bu kentte yaşıyordu. Laodikeia Kibyra *conventusunun* mahkeme merkezi olduğu için, *proconsulun* eyalet turu vesilesiyle yılda bir kez uğradığı bir kentti. Kentin patronu olarak özellikle davaların çözüme kavuşturulması hususunda Polemon'un aracılığına ihtiyaç duyuluyor olmalıydı.

Çok üst düzey bir hatip ve imparatorların gözdesi bir politikacı olarak Polemon, sayısı çok kabark bir maiyetle seyahat ediyordu. Kafilesinde, pek çok yük hayvanı, köle, farklı türlerde köpek bulunuyordu ve kendisi de bir arabada seyahat ederdi. İmparator Traianus Polemon'un seyahatini kolaylaştırmak için ona karada ve denizde devlet imkanlarını (*cursus publicus*) kullanarak serbestçe seyahat etme hakkı (*libera legatio*) tanıdı. Hadrianus ise, bu hakkı Polemon'un soyundan gelenlere genişletti. Polemon'un gücünü ve kibrini yansıtan en ilginç anekdotlardan birisi de, Asya *proconsulunu* evinden kovmasıdır. Polemon'un evinde olmadığı bir zamanda Smyrna'ya gelen *proconsul* Antoninus Pius (geleceğin imparatoru), kentin en büyük evi olan Polemon'un evine yerleşmiş, ancak gece yarısı Polemon evine geldiği zaman, *proconsulu* evini terketmeye zorlamıştır.

Polemon'a ilişkin ilginç bir ayrıntı da şudur: Smyrna'daki pagan gelenek, döneminin en güçlü pagan rahibini törene Tanrı Dionysos'un kutsal gemisine bindirerek getiriyorlardı ve Philostratos, Smyrnalıların Dionysos'un kutsal gemisiyle tören alanına gelme ayrıcalığını Polemon'a verdiklerini kaydetmektedir. Dionysos ile ilgili festivalde 'kutsal gemiyle tören alanına gelme' ritüeli, Polemon'dan önce de var

olmalıdır. İncil metinlerinde yer alan bir pasajda kullanılan “canavara yetki veren ejderha” metaforunda kastedilen ejderha muhtemelen dönemin imparatoru, Polemon da canavar olmalıdır,¹⁰ çünkü Philostratos, daha önce de not edildiği gibi Polemon’un, “ejderhanın vekili canavar” metaforunu teyit edecek kadar, Hadrianus nezdinde olağanüstü bir itibar sahibi olduğuna işaret etmektedir. Polemon, fizyonomi konusunda yazdığı bir eserde, bir imparator ile birlikte seyahatine atflar yaparken aslında Hadrianus nezdindeki gücünü kendisi de doğrulamaktadır. Polemon’un gücünü yansıtan bir başka anekdotta İmparator Hadrianus’tan Smyrna kenti için yüklü miktarda bağış alan Polemon’un, Smyrnalıların zimmet suçlamasıyla karşılaştığı zaman, kent konseyi önünde hesap vermeyi reddettiğini, Hadrianus’un Polemon’a sahip çıkarak kendisine hesap verdiği ve dolayısıyla kent kentin şikâyetini dikkate almadığını öğreniyoruz.

Polemon’un olağanüstü entelektüel ve siyasal kariyeri, ellili yaşlarının başında yakalandığı gut hastalığından dolayı sekteye uğradı. Polemon’un hastalığının en ciddi belirtisi 143 yılındaki Roma seyahati sırasında ortaya çıkmış, bu seyahatinde, Smyrna’yı temsilen İmparator Antoninus Pius ile görüşmeyi planlayan Polemon, seyahati sona erdirmiş ve muhtemelen önce Pergamon’da bulunan Asklepios tapınağına çekilmiştir. Ağrıların artması üzerine, hastalığından geri dönüşün olmadığını anlayan ve ata yurdu Laodikeia’ya getirilen Polemon, 144 yılında elli altı yaşındayken burada kendisini canlı olarak mezara kapattırarak ölüme terk etti. Smyrna vatandaşı olmasına karşın, ölümünden önce Laodikeia’yı seçmesi, şaşkıncı değildir, gerçek yurdu burasıydı (Philostratos, 543-44).

Aelius Aristeides

Polemon ölümünden sonra, Smyrna’da öğrencisi Aelius Aristeides çok önemli bir rol oynadı. İkinci sofistler döneminin seçkin temsilcilerinden birisi olan Aristeides’in hayatına ait en önemli bilgiler yine Philostratos’un kaleminden günümüze ulaşmıştır. Buna göre, Aristeides, Roma’da imparator Hadrianus’un tahta çıktığı 117 yılında Mysia’da dünyaya gelmiştir. Aristeides’in doğduğu yer sonradan Hadrianus tarafından kente dönüştürülmüş ve Hadrianotherae (Balıkesir civarında olmalıdır) adını almıştır. Aristeides’in ismindeki Aelius ön adından, ailenin Roma vatandaşlığını bu imparator zamanında, muhtemelen 123 yılında veya Hadrianus’un bölgeye ikinci gezisini yaptığı 130/31 yılında aldığı anlaşılmaktadır (Aelius, Hadrianus’un da ön adıdır). Roma İmparatorluğu’nda vatandaşlık hakkını sonradan kazananlar hangi imparator zamanında bu hakkı elde etmişlerse, o imparatorun ön

¹⁰ Sonra, on boynuzlu, yedi başlı bir canavarın denizden çıktığını gördüm. Boynuzlarının üzerinde on taç vardı ve başlarının üzerinde küfür niteliğinde adlar yazılıydı. Gördüğüm canavar, parsa benziyordu. Ayakları ayı ayağı, ağzı ise aslan ağzı gibiydi. Ejderha canavara, kendi gücü ve tahtıyla birlikte büyük yetki verdi. Bütün dünya şaşkınlık içinde canavarın peşinden gitti. İnsanlar canavara yetki veren ejderhaya tapılar. *Tanrıdan Yubanna’ya Gelen Esinleme*, s. 13.

adını da kendi isimleri arasına ekliyorlardı. Aristeides'in babası bölgenin önde gelen toprak sahiplerinden olup, aynı zamanda civarda bulunan bir Zeus tapınağının da rahibiydi. Aristeides'in ailesi, Smyrna kentinin vatandaşlığına da sahipti. Dönemin en iyi eğitim imkânlarından yararlanılarak yetiştirilen Aristeides, önce Smyrna'da Alexander adlı bir hocanın yanında kalmıştır. Aslen Kotyaion'lu (bugün Kütahya'da antik kent) olan Alexander, dönemin ünlü hocalarından birisi olmalıdır, çünkü kısa bir süre sonra geleceğin imparatoru Marcus Aurelius'un da hocası olacaktır. Aristeides eğitimini, yine Smyrna'da (Antonios Polemon), Pergamon'da (Claudius Aristokles) ve Atina'da (Herodes Attikos) devrinin en ünlü sofistlerinin derslerini izleyerek tamamlamıştır.

Eğitimi müteakip hatiplik mesleğine giren Aristeides, 141 yılında yine çağının en ileri eğitim merkezleri arasında yer alan Mısır'a gitti. Bu seyahati sırasında hastalanan Aristeides, geleneksel tedavi yöntemini izleyerek, Yunanlıların sağlık tanrısı Asklepios'a intisap etti. Asklepios ile rüyalar vasıtasıyla kurduğu irtibatın ayrıntılarını, günlük olarak tutarak dünya tarihinde eşine az rastlanan bir şeyi de yapan Aristeides, bu rüyalarını daha sonra *Hieroi Logoi (Kutsal Sözler)* adıyla yayımladı. Eski hocaları Alexander ve Herodes'in de Roma'da bulunmasını, kendisinin üst sınıflara tanıştırılması için bir avantaj olarak gören Aristeides, 143 yılı sonlarında daha parlak bir hatiplik kariyeri yakalamak amacıyla başkent Roma yolculuğuna çıktıysa da, hastalığı kariyer hayallerini yıktı. Tedavisine Pergamon'da bulunan Asklepios Tapınağı'nda devam eden Aristeides, burada Yunan Roma dünyasının üst sınıf mensubu hastalarla arkadaşlık kurdu. İyileştikten sonra, buradaki arkadaşlarının da etkisiyle 147 yılı sonlarında tekrar kamusal yaşamdaki söylevciliğe geri dönen Aristeides, aynı yıl, Asia eyaleti (bugün yaklaşık Batı Anadolu) yüksek temsilciler meclisi (Asia *koinonu*) tarafından Asia eyaletinin başrahipliği (*archiereis*, diğer *Asiaarkhos*lardan farklı) ile onurlandırılmak istendi. Ama o, Asia eyaletinin bu en yüksek makamını reddetti. İdari görevleri entelektüel faaliyete engel olarak gören Aristeides, 147-154 yılları arasında önerilen bütün görevleri geri çevirirken, yönetici sınıftan dostlarıyla arasında bir mektup trafiği oluşturduğunu da belirtmeliyiz. 154 yılından sonra tam anlamıyla öğreticilik kariyerine dönen Aristeides, Yunan dünyasında söylev seyahatleri yaptı. Söylev seyahatlerinin zirvesinde, Roma'da İmparatorluk ailesinin önünde verdiği *Eis Romaioi (Romahlara)* söylevi yer almaktadır.

Söylev turlarının yanı sıra, öğrenci yetiştirmeye de çalışan Aristeides, devrin sofistlerinin aksine öğrencilerden para almayı kabul etmiyordu. 'Sofistler çağında bir sofist' olarak nitelenmesine rağmen, Aristeides kendisini sofist olarak tanımlamayı, *retor* yani hatip sıfatını tercih ediyordu. Eski dönemde "bilgi bezirgânlığı" olarak karalanan sofistlik, saf bilgelikten ziyade siyaset ile iç içe geçmiş bir hatipliği çağrıştırdığı için Aristeides olumsuz bir tavır takınmış olmalıdır. Philostratos'un aktardığı bir anekdota göre, İmparator Marcus Aurelius, bir konuşma yapmasını rica ettiği zaman, Aristeides, bir konu teklif edilmesini ve hazırlanması için zaman verilmesini ister, çünkü o (Aristeides), kendi ifadesine göre, konuşmayı kusanlardan değildir! Anlaşıyor ki, Aristeides'in çağdaşı sofistler arasında söylevlere

özen göstermemek yaygındı. Aristeides'in kendisini sofist yerine hatip (*retor*) olarak nitelemesi, sıradanlaşmayı kabul etmemesinden ileri gelmektedir.

165 yılında Roma İmparatorluğu'nu etkisi altına alan salgın hastalıklar Aristeides'i de yakaladı ama o, bu salgından sağ kurtulmayı başardı. Aristeides'in bundan sonraki bilinen en büyük kamusal faaliyeti 176 yılında Smyrna'yı ziyaret eden İmparator Marcus Aurelius ve maiyeti önünde verdiği söylevidir. 177 yılında Smyrna'dan ayrıldıktan kısa bir süre sonra meydana gelen büyük bir depremle çok kötü bir biçimde tahrip olan kent için, İmparator Marcus Aurelius'a çok dokunaklı bir mektup yazan Aristeides'in, Smyrna için yüklü bir miktarda bağış sağladığı bilinmektedir. Hattâ Philostratos, İmparator Marcus Aurelius'un, mektubu okuyunca gözyaşlarını tutamadığını yazmaktadır. 177'den sonra hayatının geri kalan kısmını Mysia'daki mülkünde geçiren Aristeides, hastalıklı bünyesine rağmen, Eskiçağ dünyası için oldukça uzun sayılabilecek bir hayat sürmüştü ve 180'li yılların içinde ölmüştür.

Sonuç

Şimdiye kadar sunulan tarihsel notlar ve sofistlerin politikayla iç içe geçmiş hayatları genel olarak MS I. Yüzyılın sonu ve bilhassa ertesi yüzyılın Roma Anadolu'sunun ve daha özelden de Smryrna'nın kent tarihi veya kentsel gelişiminin tarihi hakkında bize ne öğretebilir? Roma İmparatorluğu'nun sağladığı barış ortamı (*Pax Romana*) altında yeşeren ikinci sofistler döneminde, pek çok aristokrat entelektüel, imparatorluğun üst yönetici sınıfıyla sıcak bir irtibat kurabilmiştir ki, yukarıda aktarılan notlar bunu iyi bir şekilde örneklemektedir. Diğer yandan bu sofistlerin biyografileri eski Anadolu kentlerinde sofistlik ve siyasi gücün aynı zamanda kalıtsal bir temele de sahip olduğunu göstermektedir. Çünkü yukarıda söz konusu edilen dört sofistin güçlerinin gerisinde ailevi ilişkiler olduğu açıktır. Politikacı sofistler sadece Smyrna ile sınırlı değillerdi. Philostratos'un sofistler katalogunda yer alan şahsiyetlerin, mensup oldukları kentleriyle imparatorluk arasında aracı rolünü ortaya koyan birbirine benzeyen pek çok hikâye yer almaktadır. Philostratos'un anlattıkları yazıtlarla veya başka yazarlar tarafından teyit edilmeseydi belki *topos* (klişe) deyip geçebilirdik.

Anlaşıyor ki söylev ustaları, mensup oldukları aristokrat çevre ve hitap yetenekleri sayesinde imparatorluğun başkenti Roma'daki Senato'da ve imparatorun huzurunda hem kentlerinin hem de ait oldukları çevrenin çıkarlarını savunabiliyorlar, kentleri için sağladıkları maddi imkânlarla geniş çaplı imar faaliyetlerine katılabiliyorlardı. Vatandaş ve siyasi temsilcisi oldukları kentlere yaptıkları katkılar, onları kentleşmenin anahtar şahsiyeti haline getiriyor ve kentler adeta "sofist kentine" (*sofistopolis*) dönüşüyorlardı. İmparatorluk ve kent elitleri arasındaki bu ilişki, Romalı yönetici sınıf açısından asayiş ve vergi, Yunan kentlerinin elitleri açısından ise, hem kentlerinin olası işgallerden korunması ve hem de kendilerinin potansiyel bir iç tehlikeye karşın imparator tarafından himaye edilmesi gibi karşılıklı çıkarlara dayanıyordu. Sonuçta, yerel seçkinler açısından önemli olan, kentlerinin ve kişisel menfaatlerinin imparatorluk yönetici sınıfının arzu ve talepleriyle ne ölçüde

bütünleştirilebildikleri; imparator açısından ise, Roma yanlısı yerel entelektüel politikacılar hem kültürel hem de siyasal egemenlik politikalarını başarıyla uygulayabilme imkânıydı.

Kaynaklar**

- Aelius Aristides, *The Complete Works, vol. I, Orations I-XVI, with an Appendix Containing the Fragments and Inscriptions*, İngilizce Çeviri: C. A. Behr, Leiden, 1986.
- Aelius Aristides, *The Complete Works, vol. II, Orations XVII-LIII*, İngilizce Çeviri: C. A. Behr, Leiden, 1981.
- Philostratus & Eunapius, *The Lives of the Sophists*, İngilizce Çeviri: W. C. Wright, Loeb Classical Library Serisi, Londra, 1952.
- Barrett, Anthony A., “Polemo II of Pontus and M. Antonius Polemo”, *Historia* 27/3, (1978), s. 437-448.
- Bowersock, Glen W., *Greek Sophists in the Roman Empire*, Oxford, 1969.
- Bowie, Ewen L., “Greeks and their Past in the Second Sophistic”, *Past & Present*, 46 (1970), s. 3-41.
- Brunt, Peter Astbury, “The Bubble of the Second Sophistic”, *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, 39, (1994), s. 25-52.
- Burrell, Barbara, *Neokoroi, Greek Cities and Roman Emperors*, Leiden, 2004.
- Cadoux, Cecil John, *Ancient Smyrna, A History of the City from the Earliest Times to 324 A.D.* Oxford, 1938, = *İlkeçağ'da İzmir, Kentin, En Eski Çağlarından İ.S. 324'e Kadar Tarihi*, İstanbul, 2003.
- Chowen, Richard H., “Traveling Companions of Hadrian”, *The Classical Journal* 50/3, (1954), s. 122-124.
- Downie, Janet, “The Romance of Imperial Travel in Aelius Aristides’s Smyrna Orations”, Maren R. Niehoff (ed.), *Journeys in the Roman East: Imagined and Real*, Tübingen, 2017, s. 53-76.
- Eck, Werner, “Prokonsuln von Asia in der flavisch-traianischen Zeit” *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 45 (1982), s. 139-153.
- Eshleman, Kendra, *The Social World of Intellectuals in the Roman Empire, Sophists, Philosophers, and Christians*, Cambridge, 2012.
- Friesen Steven J., *Twice Neokoros Ephesos Asia and the Cult of the Flavian Imperial Family* (Leiden 1993).

** Genelde ikinci sofistler dönemi, özelde ise Polemon ve Aristides üzerine çok daha uzun bir bibliyografya listesi oluşturmak mümkündür. Bu bibliyografyada yer alan eserler, ya doğrudan metin içerisinde yararlanılanlar veya konuya temas eden ve dolaylı olarak yararlanılanlardan seçilmiştir.

- Gasco, Fernando, “The Meeting between Aelius Aristides and Marcus Aurelius in Smyrna”, *The American Journal of Philology*, 110/3, (1989), s. 471-8.
- Gibson, Craig A., “Notes on Marcus Antonius Polemo Declamations 1.15-17 and 2.21”, *Classical Philology* 105/2, (2010), s. 213-16.
- Hernández, Juan Pablo Sánchez, “Scopelianus and the Homerids. Notes on Philostratus’ Lives of the Sophists (VS 1.21.518)”, *Mnemosyne* 64 (2011) 455-463.
- Kaçar, Turhan, “Pax Romana’nın Gölgesinde İkinci Sofistler Dönemi ve Bir Sofistin Kaleminden Roma İmparatorluğu”, *Doğu Batı* 40, (2007), 141-153.
- Kaçar, Turhan, “Kentlerden Yüce, İmparatorlara Eşit: Sofist ve Politikacı Olarak Laodikeia’lı Polemon” Celal Şimşek (der.), *10. Yılında Laodikeia, (2003-2013 Yılları)*, (İstanbul, 2014), 195-205.
- Magie, David, *Roman Rule in Asia Minor To The End Of The Third Century After Christ I-II*, Princeton, 1950.
- Mitchell, Stephen, *Anatolia, Land, Men, And Gods In Asia Minor I-II*, Oxford, 1993.
- Nasrallah, Laura, “The Acts of the Apostles, Greek Cities, and Hadrian’s Panhellenion”, *Journal of Biblical Literature* 127/3, (2008), 533-566.
- Price, Simon, *Rituals and Power, The Roman Imperial Cult in Asia Minor*, Cambridge, 1985. [Türkçe çeviri: *Ritüel ve İktidar, Küçük Asya’da Roma İmparatorluk Kültü*, (Çev. T. Esin), Ankara, 2004].
- Özlem Aytacılar, Pınar, *Yazıtlar ve Antik Kaynaklar Işığında, Batı Anadolu’da Entelektüeller*, İstanbul, 2006.
- Reader, William W., *The Severed Hand and the Upright Corpse: The Declamations of Marcus Antonius Polemo*, Atalanta, 1996.
- Swain, Simon, “The Reliability of Philostratus’s Lives of the Sophists”, *Classical Antiquity*, 10/1, (1991) 148-63.
- Swain, Simon, “Favorinus and Hadrian”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 79, (1989), 150-158.
- Whitmarsh, Tim, *The Second Sophistic*, Oxford, 2005.
- Yakut, Ayşe, “Smyrna’yı M.S. 177 Yılı Depreminden Kurtaran Aelius Aristeides’in 18. 19. ve 20. Söylevleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 58, (2015), s. 489-506.

II. HAÇLI SEFERİ'NDE İZMİR VE ÇEVRESİ: DECERVION VADİSİ

Murat Keçiş*
Müjdat Namdar**

Ortaçağ Smyrna'sı (İzmir) konusunda oldukça kısa ancak bir o kadar da önemli bir makale kaleme alan Jean-Claude Cheynet, “Şehrin Orta Çağ karanlığından kurtulması Arap saldırıları ile başlamıştır.”¹ diyerek kentin tarihini öğrenirken maruz kaldığı saldırıların önemine dikkat çekmiştir. Bizans başkentinde yazan tarihçilerin ilgisini çeken askeri operasyonların nadiren merkezinde bulunan İzmir ve çevresi; XI. yüzyıldan itibaren meydana gelen Haçlı Seferleri sebebiyle Bizanslı tarihçilerin gündemine tekrar girmiştir. VII-XI. yüzyıllar arasındaki Anadolu kentlerinin genel çöküşünden İzmir'in de nasibini aldığı anlaşılmaktadır. Clive Foss; VI. yüzyıldan sonra, önce tahripkâr Sasani seferleri ve daha sonra İslam'ın yükselişi ile beraber İzmir'e yakın Sardis ve Ephesos kentlerinin çöküşünü ele alan önemli çalışmalar yapmıştır.² Ancak aynı dönemle ilgili İzmir hakkında oldukça az bilgiye sahibiz. İzmir tarihi araştırmalarında, 1071 yılında meydana gelen Malazgirt Savaşı öncesindeki kilise kayıtları önemli olmakla beraber, kentin XI-XII. yüzyıllar arasındaki durumu hakkındaki bilgilerimiz, Anadolu'da yaşanan sıcak gelişmeler sebebiyle oldukça sınırlıdır. Bu tarihsel olayların bilinirliği açısından karanlık dönemi aydınlatmada önemsizmiş gibi görünen küçük bir kaydın dahi oldukça detaylı bir şekilde incelenmesi gerekmektedir.

* Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Tarih Bölümü

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.

¹ Jean-Claude Cheynet, “Ortaçağ Smyrna”, *İzmir Kent Tarihi*, İzmir 2009, s. 175. Hatta Cheynet, makalesinde “sonuç olarak ortaçağ Smyrna'sının tarihi az bilinmektedir,” sonucuna ulaşmıştır. s. 180.

² Clive Foss, *Byzantine and Turkish Sardis*, London 1976; Türkçe tercümesi için bkz. Clive Foss, *Bizans ve Türk Dönemlerinde Sardis*, çev. Çiğdem Önal Emiroğlu, Salihli 2011; Clive Foss, *Ephesus After Antiquity: A late antique, Byzantine and Turkish City*, Cambridge 2010; Clive Foss, “Archaeology and the Twenty Cities of Byzantine Asia”, *American Journal of Archaeology*, 81 (1977), s. 469-86. Foss'un tarihi kaynaklarla arkeolojik verileri bir araya getirerek yaptığı birbirinden kıymetli çalışmalar, Speros Vryonis'in Anadolu'da XI. yüzyılda “Ortaçağ Helenizmi” olduğu görüşüne somut delillerle verilmiş cevap niteliğindedir. Vryonis'in oldukça tartışmalı bu çalışması için bkz. Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, California 1971; Tartışmalı bir tercümesi için bkz. Speros Vryonis Jr., *Küçük Asya'da Orta Çağ Helenizminin Çöküşü ve 11. Yüzyıldan Başlayarak 15. Yüzyıla Kadar İslamlaşma*, çev. İdem Erman, İstanbul, 2020.

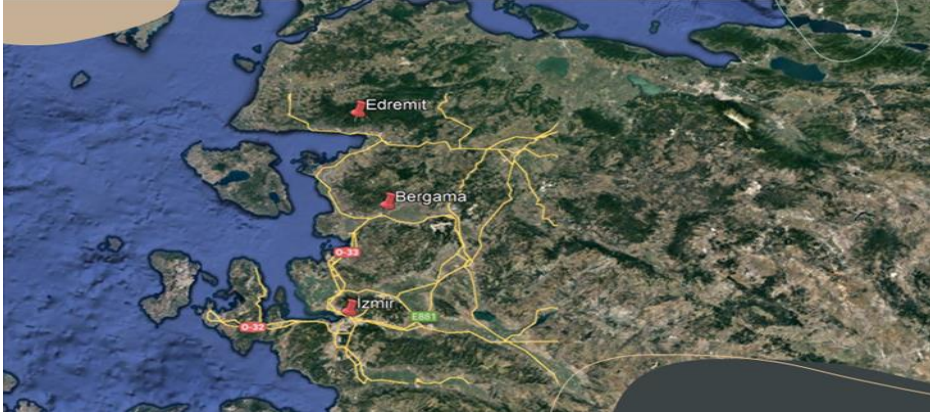
XI. yzyyda Bizans İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik krizi; Selçukluların tarih sahnesine çıkarak Anadolu üzerine, askerî açıdan etkili ve daha sonraki süreçte demografik-kültürel yapıyı değiştirecek seferler düzenlemeleri derinleştirmiştir. 1071 yılında doğuda Selçuklulara ve batıda Normanlara karşı yaşanılan kayıplar, Bizans İmparatorluğu için işleri daha da içinden çıkılmaz bir hale getirmiştir. Malazgirt Savaşı ve İtalya'daki son Bizans toprağı olan Bari'nin dūřmesi ile hem batıda hem de doğuda Bizans'ın sınır savunma hattı çökmüştür. Bunun neticesinde Selçuklu Türklerinin akınları, Anadolu topraklarından hızla İzmir'e kadar ulaşmıştır. Fakat ilk başlarda daha çok askeri harekâtlar şeklinde gerçekleşen ve çok da planlı olmadığı anlaşılan akınların mahiyeti detaylı bir şekilde bilinmemektedir.

1025'te Bizans İmparatoru II. Basileios'un ölümünden 1071 yılına kadarki sürede İmparatorluk yönetiminde yaşanan kriz, bahsi geçen olaylarla zirve yapmıştır. 1081'de I. Aleksios tahta geçerek bu sorunları çözmeye kalkmıştır. Fakat 37 yıl sürecek uzun iktidarı döneminde batıdan yardım istemekten başka çaresi kalmamıştır. Bu yardım isteklerine Batı dünyası Haçlı seferleri organize ederek yanıt vermiştir. 1095 yılında Clermont Konsili'nde Papa II. Urbanus'un ateşli vaazıyla başlayıp 1291'de son Haçlı kalesi olan Akka'nın dūřüşüne kadar devam eden bu dönem "Haçlı Çağı" olarak isimlendirilmektedir.

Haçlı Seferlerinin ortaya çıkışı ile ilgili birçok farklı sebep ileri sürülmektedir. Ancak din ile ekonominin iç içe geçtiği Geç Ortaçağ'da, "kutsal toprakları kâfirlerin elinden kurtarma" slogan ve motivasyonuyla ortaya çıkan bu seferlere katılanların maddi menfaat elde etmek beklentisinde oldukları da açıktır. Bu sebeple tıpkı Haçlı orduları açısından "başarılı" I. Haçlı Seferi'nde olduğu gibi, II. Haçlı Seferi'nde de orduların takip ettikleri güzergâhı, din-ekonomi çerçevesinde düşünmek kaçınılmaz bir gerekliliktir. Dolayısıyla Haçlı ordularının takip ettikleri yollar hem Eskiçağda ticaretin cereyan ettiği hem de Geç Antikçağda Hıristiyanlığın ilk yayıldığı mekânlardır. Ekonomik beklenti ile inancın ayrılmaz bir bütün olduğu seferlerde, Ege ve Levant ticaretiyle doğrudan bağlantılı bir şekilde İzmir ve çevresi iki motivasyonun doğal hedefi haline gelmiştir. Bu anlamda Haçlı komutanlarının yol tercihleri tesadüfi değildir.

I. Haçlı Seferi olarak nitelendirilen seferden sonra Yakındoğu'da birçok Latin Krallığı kurulmuştur. Bu krallıklardan biri olan Urfa Haçlı Kontluğunun hakimiyetine Zengiler tarafından son verilmesi ve bölgedeki diğer Haçlı kontluklarına yonelen İslam akınları, Avrupa'da büyük etki yaratmıştır. Bölgedeki Latin krallıklarını nüfus bakımından takviye etmeyi amaçlayan Batı dünyası, Alman ve Fransız kralların liderliğinde II. Haçlı Seferi'ni organize etmişlerdir. Kontlukların bulunduğu bölgeye karadan ulaşmak istendiği takdirde en uygun yol Anadolu'dan geçmek olacaktır. Bu nedenle ilk seferde olduğu gibi ikinci seferde de Haçlılar Anadolu üzerinden geçmek istemişlerdir. Alman ve Fransız orduları ayrı ayrı yola çıkmış ve Konstantinopolis'te buluşmayı planlamışlardır. Fakat erken gelen Alman Kralı Konrad, orduyu ikiye bölmüş, Fransızları beklemeye lüzum görmeyerek komutasındaki birliklerle Selçuklu başkenti Konya'ya doğru yola çıkmıştır. Konrad

ordunun bir bölümüyle I. Haçlı Seferi'nde Haçlı ordusunun takip ettiği yolu seyretmiştir. Dorylaion bölgesine geldiklerinde Selçuklu saldırısına uğrayan Alman ordusu, büyük bir mağlubiyet yaşamıştır. Konrad, Nikaea'ya doğru geri çekilmeye mecbur kalmış ve burada Fransız ordusuyla buluşmuştur.

Görsel 1: Alman ordusunun yenilgisi sonrası Batı Anadolu kıyılarını takip eden Fransız ordusunun geçtiği şehirler.

Durumun vahametini gören Fransız ordusu daha güvenli bir yol olan Bizans hâkimiyeti altındaki Batı Anadolu'dan ilerleme yolunu seçmiştir. Fransızlar, Edremit ve Bergama üzerinden önce İzmir'e, ardından da Ephesos'a gelmişler ve Noel'i geçirmek üzere Decervion Vadisi'nde kamp kurmuşlardır. Decervion ismini tespit edebildiğimiz kadarıyla veren tek kaynak Deuilli Odo'dur. Fransız ordusunun burada 4 gün kalmış olması ve ilk günün gecesini Türklerin saldırısına uğraması önemlidir. Konrad'ın Noel'i geçirmek için bu bölgeyi seçmiş olmasından vadinin güvenli bir yer olduğu anlaşılmaktadır. Haçlılar için kutsal bir zaman dilimi olan Noel'i Türk tehdidi olmadan rahat bir şekilde geçirmek istemişlerdir. Fakat daha kamp kurdukları ilk gün Türklerin saldırısına uğramışlar ve onları püskürtmüşlerdir. Bu olay bağlamında Türk-Bizans ve Bizans-Latin ilişkileri ile Türk-Haçlı mücadelesi hakkında birçok çıkarım yapılabilir. Lakin öncelikle Decervion Vadisi'ni lokalize etmek zaruridir.

XIX. yüzyıldan beri Haçlı seferleri tarihi konusunda birçok araştırma yapılmasına rağmen Anadolu'da Haçlı seferlerinin izledikleri güzergâhlar hâlâ tartışılmaya devam etmektedir. Her ne kadar Ebru Altan'ın oldukça bilgilendirici "Haçlı Ordularının Anadolu'da Geçtiği Yollar"¹ isimli makalesi bu konuyu ele almışsa da Haçlı seferleri kaynaklarında adı zikredilen pek çok yer tam olarak belli değildir. Decervion Vadisi de yeri tam olarak tespit edilemeyen bölgeler arasındadır. Deuilli Odo'da "Valle Decervion" olarak geçen bu bölge Wilhelm Tomaschek, L. Hopfgartner, Michael Hendy, Clive Foss, Işın Demirkent, Ebru Altan, Muharrem Kesik ve İbrahim Balık gibi araştırmacılar tarafından Küçük Menderes Vadisi,

¹ Ebru Altan, "Haçlı Ordularının Anadolu'da Geçtiği Yollar", *Belleten*, Cilt: 65, Sayı: 243 (Ağustos 2001), s. 571-582.

Germencik ilçesi yakınları ve Büyük Menderes Vadisi'nin iç tarafları gibi farklı yerlere lokalize edilmiştir.² Bölge hakkında Haçlı kronikçisi Deuilli Odo'nun aktardığı bilgiler şu şekildedir:

“Nihayetinde bu şekilde Smyrna ve Pergamo'yu geçerek Ephesus'a geldik ki orada hayranlık duyulan kalıntılar arasında onun eski görkemini ayakta kalmış izleri, paganlara karşı duvarla çevrilmiş bir toprak tümülüşün içindeki Aziz İoannes'in kabri vardı. Orada kral yanlarında mektup getirmiş imparatorun [I. Manuel'in] elçileriyle karşılaştı. Mektup ona karşı sayısız Türk'ün toplandığını söylüyordu ve kendisinin kalelerine sığınmasını tavsiye ediyordu. Kral ise Türklerin korkusunu ve imparatorun iyiliğini eşit derecede önemsediği için elçiler, hakaretle aynı değerdeki diğer mektubu sundular. İmparator kralın geçtiği yerlerde zararara yol açtığını ve buna karşılık halkını onlardan intikam almaktan alıkoyamayacağını söylüyordu. Bu mektuplara cevap vermeye tenezzül etmedi ve Noel bayramını Decervion Ovası'nda³ kutlamayı istediği için ilerleyişini sürdürdü... Noel gecesinin dördüncü kısmında [saat 2.30-3.30 arasında] bereketli ovada kamp kurmuşken, Greklerin idaresindeki Türkler ilk kez otlayan atlarımıza puşu kurdular.”⁴

“Dördüncü yağmurlu günüün sonunda Kral... Laodicia'ya ilerlemek üzere Ephesus yakınındaki ovadan ayrıldı. Yol üzerinde, çetin dağlar arasından akan, normalde kendi suyu derin ve geniş olup fakat şimdi diğer kaynaklarla daha da kabarmış haldeki Meander Nehri vardı.”⁵

Decervion Vadisi'nin yerini tam olarak tespit edebilmemiz delil yetersizliği nedeniyle pek mümkün değildir. Fakat elimizdeki verilere dayanarak bu vadi için en uygun bölgenin Selçuk ilçesi sınırları içerisinde bulunan Arvalya Mevkii olduğunu ileri sürmekteyiz. Kral Louis'in Noel gibi kutsal bir dönemi -hele ki Haçlı seferleri sırasında- Türk saldırılarından uzak, güven içerisinde geçirmek isteyeceğini düşünebiliriz. Deuilli Odo'nun metninden anlaşıldığı kadarıyla Decervion Vadisi, Noel'i geçirmek için daha önceden planlanan bir bölgedir. Kralın bu vadiyi özellikle seçmiş olması, vadide Noel veya Hristiyanlık ile alakalı tarihi bir yapı/olay mevcudiyetini de akıllara getirebilir. Arvalya bölgesinde bu fikre uygun olarak Hristiyanlığın baskı altında olduğu dönemlere, III. yüzyıl ve öncesine tarihlenen bir

² Clive Foss, *Ephesus After Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish City*, 1979. s. 118; Tomaschek, *Zur historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter*, 1891. s. 91; Michael Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy C.300-1450*, 2008. s. 44; Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, İstanbul, 1997. s. 107; Ebru Altan, “Haçlı Ordularının Anadolu'da Geçtiği Yollar”, *Belleten* 65 (2001): 571-582, s. 580; İbrahim Balık, “II. Haçlı Seferinin Seyrini Değiştiren Savaş: Kazıkbeli”, *USAD*, Güz 2021; (15): s. 31-62. s. 38.

³ “Valle” kelimesini mütercim ova şeklinde çevirmiştir. Fakat bu kelime vadi anlamıyla daha sık kullanılmaktadır.

⁴ Deuilli Odo, *İkinci Haçlı Seferi VII. Louis'in Doğu Seyahati*, Latince'den çev. Caner Togaç, İstanbul 2021, s. 119-121.

⁵ Deuilli Odo, *İkinci Haçlı Seferi VII. Louis'in Doğu Seyahati*, s. 121.

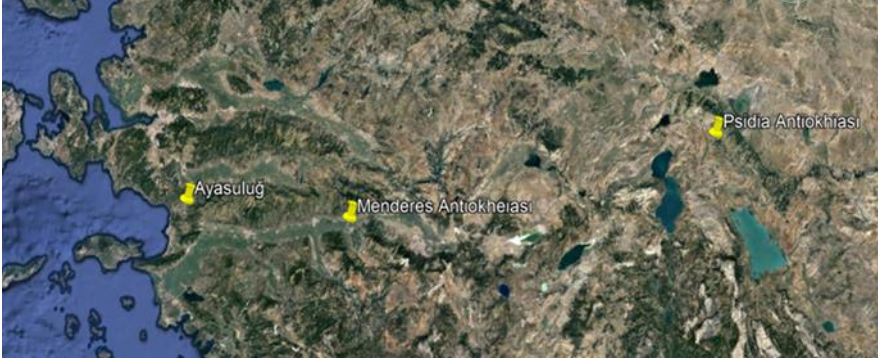
kilise mevcuttur.⁶ Daha da önemlisi, Arvalya Mevkii, Meryem Ana'nın öldüğü yer olduğuna inanılan Bülbül Dağı'nın hemen eteklerindedir. Arvalya'daki kiliseden ve bölgeden, Meryem Ana'nın öldüğüne inanılan tepeye giden patika yollar mevcuttur. Her ne kadar bugün yeri tespit edilen ve ziyarete açılan Meryem Ana Evi'nin yeri o dönemde tam olarak bilinmese de evin söz edilen dağda olduğuna dair inanış yaygındı. Fransız ordusunun da bu inanışı bildiği ya da bölgeye geldiğinde öğrenmiş olduğunu varsayabiliriz.

Bölgenin başka bir avantajı ise Ortaçağ'da Ephesos'un limanı olarak kullanılan bugünkü Pamucak Sahili'ne olan yakınlığıdır. Arvalya Mevkii günümüzde limana yaklaşık 2 km. uzaklıktadır. Güvenlik gerekçesiyle Fransız ordusunun Edremit'ten itibaren denize yakın yolu takip ettiği görülmektedir. Bunun sebebi, Louis'in gerektiğinde denizden yardım alma isteği ve Türk korkusu olarak açıklanabilir. Buna ilave olarak Fransız ordusu Bizans topraklarına girdiklerinden beri Bizans şehirlerinde kurulan pazarlardan faydalanmış ve çok fazla işe sıkıntısı çekmemiştir. Fakat Ephesos'tayken Louis'in Bizans İmparatoru I. Manuel ile arasının açılmasına neden olan mektup hadisesi sonucunda bu pazarlara erişimde sıkıntı yaşanmış olabilir.⁷ Kral, işe teminini şansa bırakmak istememiştir. Bütün bunlara ilâveten Odo'nun kampın kurulduğu bölgede taşkınlar olduğundan bahsetmesi, günümüzde bile kış aylarında benzer manzaralar sunan Küçük Menderes taşkın yatağını bizlere işaret etmektedir.

Lokalizasyon hususunda görüş bildiren araştırmacıların iddialarına gelecek olursak, Decervion Vadisi'nin Küçük Menderes Vadisi, Germencik ilçesi yakınları ve Büyük Menderes Vadisi'nin iç tarafları gibi farklı yerlere konumlandırıldığını görmekteyiz. Öncelikle Büyük Menderes Vadisi'nin içlerine konumlandırmak zor gözükmektedir. Işın Demirkent ve Ebru Altan'ın öne sürdüğü bu fikrin dayanağını bir yanlış anlaşılma oluşturmaktadır. Demirkent ve Altan, kaynaklarda söz edilen Antiokheia kentini, Psidia Antiokheia'sı olarak tespit etmişlerdir. Fakat Haçlı ordusunun güzergâhı incelendiğinde bu kentin Kuyucak yakınlarındaki Menderes Antiokheia'sı olduğu ortaya çıkmaktadır. İki Antiokheia arasında yaklaşık 300 km. kadar bir mesafe bulunmaktadır. Haçlı ordusunun Ephesos'tan ayrıldıktan Denizli'ye vardıkları zamana kadar geçen sürede Yalvaç ilçesindeki Psidia Antiokheia'sına gitmeleri ve daha sonra dönüp Antalya'ya ulaşmak için Kazıkbeli Geçidi'nden geçmeleri pek olası değildir. Keza 7 Ocak'ta gerçekleştiği bilinen Kazıkbeli Savaşı ile ordunun Ephesos'tan en erken ayrılabilceği tarih olan 26 Ocak arasındaki sürede kalabalık bir ordunun bu mesafeleri kat etmiş olması mümkün görünmemektedir.

⁶ Detaylı bilgi için bkz. Hünkâr Keser-Emine Tok, "Arvalya Bazilikası", *JMR* 5, 2012. s. 81-88.

⁷ Deuilli Odo, *İkinci Haçlı Seferi VII. Louis'in Doğu Seyabati*, s. 119-121.

Görsel 2: Antiokeia isimli iki kentin Ayasuluğ'a olan uzaklıkları.

Decervion Vadisini, Küçük Menderes Vadisine lokalize eden iddialar da tarihi verilerle çok uyumlu gözükmemektedir. Fransız ordusunun İzmir'den çıkıp Selçuk'taki Aziz Ioannes Bazilikasına geldiğini biliyoruz. Büyük orduların hareket kabiliyetleri sınırlıdır. Dolayısıyla aynı gün içerisinde bu bölgeden yaklaşık 10 km. geriye gitmeleri mantıksız gözükmemektedir. Üstelik Küçük Menderes Vadisi'nin güney sınırını oluşturan Aydın/Kestane Dağları'nın batı kesimlerinde Türklerin varlığına dair izler mevcuttur ve bölge denize de uzaktır. Bu bölgenin kamp kurmak için yeterince güvenli bir bölge olmadığını söyleyebiliriz.

Görsel 3: Decervion Vadisi olarak ifade ettiğimiz bölgenin konumu.
Google Earth Ekran Görüntüsü

Decervion Vadisi'nin Germencik yakınlarında olduğu iddiası nispeten daha tutarlıdır. İbrahim Balık tarafından sunulan bu tez, Deuilli Odo'nun belirttiği bazı tarihlere ve mesafelere dayanmaktadır. Noel'in 25 Aralık'ta kutlandığı bilinen bir gerçektir. Fransız ordusunun Antiokeia önlerine geldiği tarih 31 Aralık, Türklerle Antiokeia önlerinde savaştığı tarih ise 1 Ocak'tır. Decervion Vadisi'nde dört gün kaldığı bilinen Haçlı ordusu 28 Aralık'ta bölgeden ayrılmış olmalıdır. Balık, aradaki 3-4 günlük sürede Haçlı ordusunun ortalama günde 25-30 km. yol alarak Antiokeia önlerine gelmiş olduğunu ve bu nedenle Decervion'un Germencik yakınlarına lokalize edilebileceğini belirtir. Germencik-Kuyucak arası mesafe bu tahmine uygun

olarak kabaca 90 km.'dir. Fakat yine Odo'nun kayıtlarından Haçlı ordusunun daha hızlı ilerlediğini biliyoruz. Haçlıların, İznik-Alaşehir arasındaki mesafeyi –yaklaşık 340 km.- 8 günde almayı planladıklarını, oradan Konya'ya gidecekleri yolu Selçukluların hâkimiyetindeki bölgede günde ortalama 40-45 km. ilerlemeyi düşündüklerini biliyoruz.⁸ Haçlı ordusu, Bizans hâkimiyetindeki Batı Anadolu'da coğrafyanın da müsaade etmesiyle aynı hızda hareket etmiş olmalıdır.

Daha yavaş hareket ettiklerine dair bir ipucuna sahip değiliz. Arvalya Mevkii ile Antiokheia kenti arasında mesafe de kabaca 125 km.'dir. Bu hesaplama ile hareket edecek olursak Arvalya Mevkii ile Antiokheia arasındaki mesafenin günde 40-45 km. kat edilerek 3 günde alınacağını tahmin edebiliriz.

Decervion Vadisi'nin Ephesos'a yakın bir bölgeye konumlandırılması, Türk-Haçlı, Bizans-Haçlı ve Türk-Bizans münasebetleri açısından ehemmiyet arz etmektedir. Bizans İmparatoru II. Haçlı seferine baştan karşıdır. Hatta Niketas, henüz toplanmakta olan Haçlı ordusunu “batıda bir düşman bulutu toplandı” şeklinde tasvir etmiştir.⁹ İmparator her türlü ihtimali göz önünde bulundurarak önlemlerini almış, Konstantinopolis'in istihkâmlarını onarmış ve askerlere hediyeler vererek morallerini yüksek tutmaya çabalamıştır. Haçlı ordusu özellikle Konstantinopolis'i geçtikten sonra, muhtemelen İmparator'un emriyle şehirlerin pazarları Latinlere kapatılmıştı. Bizanslılar surların üzerinden Haçlı askerlerine mal satarken Latinler sıklıkla dolandırılır hale gelmiştir. Bu sıkıntılardan mustarip olan Kral Louis, deniz ticaretinden ve nispeten açık pazara sahip şehirlerden medet umarak sahil kıyısına yönelmiştir. Önce Edremit ve Bergama, sonra da İzmir ve Ephesos'ta ordugâh kurup iâşe ihtiyacını karşılamıştır. Burada bir liman şehri olarak İzmir ve Ephesos bilhassa ön plana çıkmaktadır. Ephesos'un Eskiçağdaki önemini kaybetmesiyle X. yüzyıldan itibaren İzmir tarıma elverişli, verimli geniş toprakları sayesinde büyümüştür. Böylece bu şehirlerin yüz binlerle ifade edilen Haçlı ordusunu ağırlayabilecek altyapıya sahip olduğunu anlayabiliyoruz. Kış ayları olduğu için ordunun su sıkıntısı çekmemiş olması muhtemeldir. Fakat Bizans şehirlerinden iâşe temin edemeyen Haçlı ordusu, İzmir ve Ephesos limanlarını kullanarak denizden destek almış olabilir. İzmir ve Ephesos limanlarının o dönemde aktif olarak kullanıldığı biliyoruz.¹⁰ Öte yandan Kral Louis'in Selçuk'ta Aziz İoannes'in mezarını rahat bir şekilde ziyaret edebilmesinden anladığımız kadarıyla taşradaki Bizans şehirleri merkeze yakın olanlara kıyasla daha açık bir pazara sahipti. Ortaçağ'da bu tarz kutsal mekânlar dini sebepler dışında ticaret amaçlı da kullanılmaktaydı.¹¹

⁸ Deuilli Odo, *İkinci Haçlı Seferi VII. Louis'in Doğu Seyahati*, s. 115.

⁹ Niketas Khoniates, *Historia (İoannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1995, s. 40.

¹⁰ Alman Kralı Konrad, Manuel'den gelen bir mektup üzerine Ephesos limanından ayrılıp deniz yoluyla Trakya'ya, ardından Konstantinopolis'e gitmiştir. *İoannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, çev. Işın Demirkent, Ankara 2001, s. 68.

¹¹ Judith Herrin, *Bizans: Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*, İstanbul, 2016, s. 209-210.

Özellikle dini günlerde bir fuar hüviyeti kazanacak kadar büyük pazarların en bilinen örneklerinden biri de Aziz Ioannes Bazilikasıdır. Buna benzer şekilde İzmir’de kiliseler de ticaret merkezleri olarak kullanılmış olmalıdır.

Haçlı ordusunun daha kestirme yollar varken İzmir ve Ephesos’u izleyerek yol alması bu şehirlerin Haçlı ordusunu besleyebilecek kapasitede olduğunun açık bir göstergesidir. Kral Louis’in de bunu farkında olduğunu, daha uzun sürecek olsa da iâşe bakımından sıkıntı çekmemek için bahsi geçen şehirlerden geçen yolu seçtiğini Odo ayrıntılarıyla anlatmaktadır.¹² Ephesos imparatorluğun ilk dönemlerinden itibaren Bizans için hem dini hem de ticari anlamda önemli bir şehir olmuştur. İzmir de Ephesos ile bağlantılı şekilde, verimli ova ve uygun limanlarıyla imparatorluk için değerlidir.

Kaynaklar

- Altan, Ebru, “Haçlı Ordularının Anadolu’da Geçtiğı Yollar”, *Belleten*, Cilt: 65, Sayı: 243 (Ağustos 2001), s. 571-582.
- Balık, İbrahim, “II. Haçlı Seferinin Seyrini Değıştiren Savaş: Kazıkbeli”, *USAD*, Güz 2021; (15): s. 31-62.
- Cheynet, Jean-Claude, “Ortaçağ Smyrna”, *İzmir Kent Tarihi*, İzmir 2009.
- Demirkent, Işın, *Haçlı Seferleri*, İstanbul, 1997.
- Deuilli Odo, *İkinci Haçlı Seferi VII. Louis’in Doğı Seyabati*, Latince’den çev. Caner Togaç, İstanbul 2021.
- Foss, Clive, “Archaeology and the Twenty Cities of Byzantine Asia”, *American Journal of Archaeology*, 81 (1977), s. 469-86.
- Foss, Clive, *Bizans ve Türk Dönemlerinde Sardis*, çev. Çiğdem Önal Emiroğlu, Salihli 2011.
- Foss, Clive, *Byzantine and Turkish Sardis*, London 1976.
- Foss, Clive, *Ephesus After Antiquity: A late antique, Byzantine and Turkish City*, Cambridge 2010.
- Hendy, Michael, *Studies in the Byzantine Monetary Economy C.300-1450*, 2008.
- Herrin, Judith, *Bizans: Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*, İstanbul, 2016.
- Ioannes Kinnamos’un Historia’sı (1118-1176)*, çev. Işın Demirkent, Ankara 2001.
- Keser, Hünkâr ve Tok, Emine, “Arvalya Bazilikası”, *JMR* 5, 2012. s. 81-88.
- Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1995.
- Tomaschek, Wilhelm, *Zur historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter*, 1891.
- Vryonis Jr., Speros, *Küçük Asya’da Orta Çağ Helenizminin Çöküşü ve 11. Yüzyıldan Başlayarak 15. Yüzyıla Kadar İslamlaşma*, çev. İdem Erman, İstanbul, 2020.
- Vryonis Jr., Speros, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, California 1971.
- Yıldırım, Ali İhsan, *Tire Vakıf Necip Paşa Kütüphanesi Tezhipli Yazmalar Kataloğı*, Tire Belediyesi Kültür Yayınları, Tire, 2011.

¹² Deuilli Odo, *İkinci Haçlı Seferi VII. Louis’in Doğı Seyabati*, s. 99-105.

TÜRK FETHİ ÖNCESİNDE İZMİR (SMYRNA) ŞEHİRİ

Akın Ersoy*

İzmir Körfezi'nin doğu derinliğinde uygun yerleşim koşulları nedeniyle İzmir, Neolitik Çağdan itibaren kesintisiz bir yerleşim tarihine sahip olmuştur. İlk olarak Bornova Yeşilova ve Yassitepe, daha sonra Bayraklı-Tepekule Höyük yerleşimlerinin ardından kent, Büyük İskender sonrası bugünkü yerine (Kadifekale-Kemeraltı) taşınmıştır. Yeni kent, yeni yerinde Hellenistik, Roma ve Bizans dönemlerinin ardından Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde 2 bin beşyüz yıla yakın bir süre kesintisiz olarak iskân görmüş ve görmeye devam etmektedir

İzmir çevresindeki verimli tarımsal alanları, hemen yanı başından akan Gediz (Hermos) Nehri üzerinden nehir ticaretinin sağladığı olanaklarla Lydia'nın (İç Batı Anadolu) derinliklerindeki ürün çeşitliliğine ulaşması, yakın çevresindeki maden kaynakları, granit-andezit-brej-mermer vb taş ocakları, körfez kıyısındaki tuz tavaları, deniz ve kara ticaret yollarının üzerinde bulunması ile Batı Anadolu coğrafyasının en önemli liman kenti olarak günümüze kadar varlığını sürdürmüştür (**Resim 1**).

Şehrin Kuruluşu

Antik dönemde kentlerin kuruluşunu bir kahramana veya bir efsaneye dayandırma geleneği sıklıkla görülmektedir. MÖ. 4. yüzyılın sonunda Kadifekale eteklerindeki kuruluşu da bu geleneğe uygun olarak Büyük İskender'e dayandırılmıştır. Makedonya Kralı İskender'in Anadolu'da Perslere karşı kazanılan ilk zafer olan Granykos Savaşı'nı takiben Sardis'den Ephesos'a giden ana yollardan biri üzerinde bulunan İzmir'e dönemin arkeolojik ve epigrafik bulgularından yoksun bulunsak da kısa bir süre de olsa Roma Dönemi'nde ortaya çıkan efsanedeki şekliyle uğramış olduğu değerlendirilmektedir. MS. 2. yüzyılda kentnin kuruluş efsanesini kaleme alan Pausanias (Pau.VII, 5), Büyük İskender'in avlanmak üzere geldiği Kadifekale (Pagos) eteklerinde, Nemesisler Tapınağı önündeki bir pınarın başında ve bir çınar ağacının altında uykuya daldığını, rüyasında gördüğü iki Nemesis'in (Öç Tanrıçaları) ondan burada bir kent kurmasını ve halkın buraya göç etmesini istediğini anlatır. Yine efsaneye göre, Tanrıçaların bu isteğini duyan Smyrnalılar, bölgenin ünlü kehanet merkezi Apollon Klarios Tapınağı'na danışırlar. Tanrı Apollon Smyrnalılara “*Kutsal Meles'in ötesindeki Pagos tepesinde (Kadifekale) oturacak olanlar eskisine göre üç dört kat mutlu olacaklardır.*” yanıtını verir. Bu efsane pek çok Roma Dönemi Smyrna kent sikkesi üzerinde canlandırılmıştır. Demir Çağ'ın başından itibaren bir Amazon Kraliçesi'nden adını aldığı genel kabul gören İzmir'e, Makedonya ve Trakya Kralı Lysimakhos zamanında bir süre kralın kızının adından dolayı *Eurydikeia* adı verilse

* Doç. Dr., İKÇÜ Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Türk-İslam Arkeolojisi Bölümü Öğretim Üyesi, akin.ersoy@ikcu.edu.tr., ORCID: 0000-0001-9676-5865

de MÖ 281 yılındaki ölümünün ardından tekrar ilk ismi olan Smyrna adını almıştır.¹ Kentin adı Türklerin İzmir'e egemen olmasıyla birlikte İzmir'e dönüşmüştür. Bu dönüşümün izine İlhanlı Sultanı Olcayto Hüdabende Muhammed Han adını taşıyan H.717 (M.16 Mart-1317-4 Mart 1318) tarihli bir Dirhem üzerinde sikkenin basım yerinin adı olarak İzmir adının geçmesi ile rastlanılmaktadır.²

Hellenistik ve Roma dönemlerinde kent, mükemmel konumu ve yukarıda sayılan kuruluşundaki dinamikleri sayesinde kısa zamanda gelişmiştir. MÖ. 1. yüzyılın sonunda Strabon (XIV, I, 37) kentin İskender'in komutanları Antigonos Monophtalmos ve Lysimakhos tarafından inşa edildiğini aktarır. Nitekim Kadifekale surlarının bir bölümünde MÖ. 4. yüzyılın sonu - 3. yüzyılın başına ait bazı bölümler halen görülmektedir (**Resim 3**). Strabon, şehri kendi döneminin örnekleri içinde “*en güzel olanı*” şeklinde betimler. Strabon'a göre Smyrna'nın küçük bir bölümü tepede, büyük kısmı ise tepenin denize doğru uzanan eteklerinde ve düzlükte yer almaktadır. Kentin taş döşeli caddelerinin birbirine dik doğrular şeklinde olduğunu ve caddelerin iki yanında iki katlı portikolar bulunduğunu anlatır. Kent ayrıca istenildiğinde kapatılabilen bir limana da sahipti. Bugün bu antik liman Osmanlı Dönemi'nde dolmuş ve üzerinde hemen herkesin “Kemeraltı Çarşısı” olarak bildiği, dünyanın en büyük açık hava alışveriş merkezi durumundaki ve Batılı Seyyahların notlarında geçtiği şekliyle “Çarşı” oluşmuştur (**Resim 1**).

Şehrin Türk Dönemi Öncesi Kamu Yapı ve Alanları

Hellenistik ve Roma Dönemlerinde büyüyen ve gelişen kente ilişkin izlere bugün İzmir kent merkezindeki modern yapılaşmalar nedeniyle ancak birkaç noktada ulaşılabilmektedir. Bunlar antik kentin meydanı olan Agora (Bazilika – Batı Portiko – Faustina Kapısı) , agora ile ilişkili yapılardan Mozaikli Salon, Kent Meclisi (Bouleuterion), Roma Hamamı ve Gymnasiumu, agoranın dışında Kemeraltı Roma Hamamı, konut izlerine ve kentin doğuya doğru uzanan şehir dışı yol kalıntısına sahip Altınpark, Cicipark'daki Roma Caddesi, Kadifekale yamacında Tiyatro ve Kybele Kutsal Alanı, Yeşildere üzerindeki Kızılçullu Sukemeri ile Roma Dönemi Kemer (Kervanlar) Köprüsü, Kadifekale'de Hellenistik Dönem'den Osmanlı Dönemine kadar izler taşıyan Surlar, Bizans Dönemi Hisarı ve Sarnıcı ile Beylikler Dönemi Mescidi kısmen veya tamamen arkeolojik kazılara ve araştırmalara konu olmuş antik yapı ve alanlardır.

Kemeraltı ile örtüşen Smyrna'nın limanı ve yakın çevresinde bir Granarium (Silo), Deniz Feneri (Pharos), Liman Kalesi, Bellerophon Heykeli, Asklepios Tapınağı, Ticari Agora ve Agora yakınında Nemeseion, kent düzlüğünde Metroon, Homereion ve bir Gymnasion, Kadifekale yamaçlarında Stadion, Zeus Akraios ve/veya Olympeion Tapınakları, Smyrna Tiyatrosu yakınında Aphrodite Stratonikis Tapınağı veya kutsal alanı ve bir Nymphaion (anıtsal çeşme) ile kentin değişik

¹ Akın Ersoy, *Büyük İskender Sonrasında Smyrna (İzmir)*, İzmir 2022, s. 17.

² Kamil Eron-Gültekin Teoman, “İzmir'de Basılan İlk Aydınöğlü Dirhemi”, *Arkeoloji ve Sanat* 124 (2007), s. 113-114.

yerlerine dağılmış hamam ve gymnasiumlar ile kent dışında Balçova'da Apollon Tapınağı ile Halkapınar'da Diana Hamamları olarak bilinen su kaynakları ve sağlık merkezleri kaynaklarda adı geçen diğer anıt yapılar ve alanlardır. Bunların dışında kaynaklarda adları geçen pek çok yapı daha Konak İlçesi'nin tarihi kent merkezindeki modern yapılaşmalar altında yer almaktadır.

Günümüzde bu arkeolojik yapı ve alanlardan iyi bilinenlerden biri, farklı dönemlerde yapılan onarım ve eklentileri ile üzerinde Hellenistik, Roma, Beylikler ve Osmanlı dönemlerine ait sur kalıntıları ile Kadifekale'dir (**Resim 2**).³ Burada Bizans Dönemi'ne ait Hisar ve Sarnıç, Aydınoğulları Dönemi'ne ait Mescit halen görülebilen kalıntılardır (**Resim 6, 7**).

Antik kente ilişkin iyi bilinen arkeolojik alanlardan bir diğeri bugün İzmir tarihi kent merkezinde bulunan İzmir/Smyrna Agorası'dır (**Resim 1**).⁴ Agora Smyrna'nın idari, siyasi, adli ve ticari merkezi idi. Bu özellikleri ile "devlet" agorası olarak da tanımlamak mümkündür. Mevcut kalıntılar ve yapılan sondajlar, agorada MÖ. 4. yüzyılın sonu - 3. yüzyılda, olasılıkla ahşap sundurma ve tezgahlardan ibaret sabit olmayan tesisler inşa edildiğini göstermiştir. Ancak MÖ. 2. yüzyılın başında ilk kez yarı açık yapılar olan taş Stoalar ile çevrelenmişti. Smyrna Agorası MS. 1. yüzyılın başı ile imparatorlar Traianus ve Hadrianus zamanında girilen iki ayrı zamandaki iki büyük ölçekli inşai faaliyetler ile Romalı karakter kazandı. MS. 177/8 depreminde kent bütünü gibi agora da büyük hasar gördü. Deprem sonrasında onarılan ve güçlendirilen yapıları ile agora bugün görülen halini almış ve en erken MS. 7. yüzyıla kadar genel karakterini korumuştur. 10. yüzyıl ile birlikte Hıristiyan mezarlığına, Osmanlı Dönemi'nde ise Müslüman Türk mezarlığına dönüşmüştür.

İzmir'in Türk Dönemi öncesine ilişkin bir başka antik yapı kalıntısı Kadifekale'nin kuzey yamacında bulunan Smyrna Tiyatrosu'dur.⁵ 20 bin kişilik bir kapasiteye sahip olan tiyatronun sahne binasının ve izleyici bölümünün ortaya çıkarılmasına dönük kazı çalışmaları halen sürdürülmektedir. Tiyatronun bulunduğu yerin MÖ. 3. yüzyıldan itibaren dini, kültürel ve sosyal etkinlikler için kullanıldığı, en geç MÖ. 2. yüzyılın sonunda klasik bir Hellenistik formu tiyatronun, imparatorlar Traianus ve Hadrianus zamanında 3 kademeli izleyici bölümü ve 3 katlı sahne binası ile son halini aldıktan sonra 4. yüzyılın sonu - 5. yüzyılın başında terkedildiği değerlendirilmektedir.

Şehrin Hellenistik ve Roma Dönemi Tarihi Üzerine

MÖ. 3. yüzyılda Suriye merkezli Seleukosların etkisinde kalan, bu yüzyılın sonunda Bergama Krallığı'nın egemenliğine altına giren İzmir, MÖ. 129'da

³ Akın Ersoy, *Büyük İskender Sonrasında Smyrna (İzmir)*, İzmir 2022, s. 121-129

⁴ Akın Ersoy, *Büyük İskender Sonrasında Smyrna (İzmir)*, İzmir 2022, s. 81-115.

⁵ Akın Ersoy, *Büyük İskender Sonrasında Smyrna (İzmir)*, İzmir 2022, s. 130-134, Ersoy, Akın - Alatepeli, Sarp -Şakar, Gözde, "Preliminary Report on the Theatre of Smyrna/İzmir and Excavations (2014-2019)" *Anatolia Antiqua* XXVIII (2020), s. 283-298.

Romalıların kontrolüne geçmesiyle birlikte İzmir, Erken Roma Dönemi'nde Pergamon ve Ephesos ile her alanda kıyasıya bir rekabetin içinde oldu. Örneğin rekabet konularından biri imparatorluk kültürüne ve imparatorlar adına tapınak yaparak *Neokoros* ünvanı alabilmektir. Smyrna, İmparatorlar Tiberius, Hadrianus ve Caracalla zamanında üç kez Neokoros (İmparatorluk kültürüne hizmet eden tapınak - Tapınak Bekçisi) ünvanı almıştır. İzmir bu ünvanı ve sayısını yazıtlara kazıyarak övünecek, ünvanı üç kez aldığını kent'in Caracalla ve Gordianus dönemlerinde basılan ve üzerinde bu üç tapınağın tasvir edildiği sikkelerle diğer kentlerin önünde olduğunu göstermeye çalışacaktır. Kentte bir Gladyatör Okulu'nun yanısıra ondan da ünlü ve önemli olan bir de Tıp Okulu vardı.⁶ Bu tıp okulunda eğitim görenlerden biri de daha sonra Roma'da İmparatorluk doktoru olarak görev yapacak olan Pergamonlu Tıp Adamı Galenos idi. Galenos İzmir'de anatomi dersleri almış ve kentte bulunduğu sürede göz hastalıkları üzerine bir de kitap yazmıştır. Bu anlamda İzmir'deki Tıp Okulu'nun anatomi ve göz hastalıkları konusunda önemli bir merkez olduğu anlaşılmaktadır.⁷

Kent Hellenistik Dönem'de 13. İon kenti olarak İonia'da Atinalı göçmenleri barındıran kentlerin kurduğu *Panionion* birliğine girerken, Roma Dönemi'nde ise Asia Eyaleti Kentleri birliğinin önemli bir üyesi oldu. Hellenistik Dönem'in başında kadim karasal ticaret yolu İpek Yolu'nun Anadolu'daki devamı olan Kral Yolu'nun Ege kıyılarına ulaştığı kentlerden biri iken, Roma Dönemi'nde yine bu yol üzerinden İç Anadolu'ya ama bir yandan da Kuzeybatı Anadolu'ya, Thyateira (Akhisar) üzerinden Konstantinopolis'e giden, diğer yandan Ephesos üzerinden Akdeniz'e inen Roma yollarının (*cursus publicus*) uğrak noktası idi.

İzmir kazılarında ele geçen arkeolojik bulgular bir liman kenti olarak Hellenistik Dönem'de özellikle Ege Adaları ve Yunanistan kentleri ile Roma Dönemi'nde ise tüm Akdeniz kıyı kentleri ile ticari ilişkiler kurulduğunu göstermektedir.⁸ Yunanistan'da Sparta, Atina ve Selanik, Anadolu'da Kayseri (Caesarea) ticari ilişkiler kurulan uzak kentler olurken Batı Anadolu'da başta Ephesos olmak üzere Laodikeia ve Hierapolis kentleri çok sıkı temas kurulan kentler arasında yer aldılar.

Smyrna kuruluşundan günümüze kadar tarihinin her döneminde depremlerden etkilenmiştir. Bunlardan MS 177/8 yılındaki deprem Smyrna'yı tarihinin en büyük yıkımlarından birini yaşatmıştır. Kentin büyük bir bölümü harabeye dönüşmüştü. Birçok yerde yangın çıkmış, çok sayıda insan ölmüştü. Aelios Aristeides (Or. 18, 19) söylev olarak bilinen mektupları ile İmparator Marcus Aurelius'a ulaşarak kent'in yeniden ihyası için gerekli desteğin sağlanmasını istemiştir.

⁶ Akın Ersoy, *Büyük İskender Sonrasında Smyrna (İzmir)*, İzmir 2022, s. 27.

⁷ Tozan, Murat, "Bir Sağlık Kenti Olarak Antik Smyrna" *Smyrna/İzmir Kazı ve Araştırmaları* II, (Ed: Burak Yolaçan-Gözde Şakar-Akın Ersoy), İzmir 2017, s. 243-253.

⁸ Akın Ersoy, "Smyrna and Related Cities in the Light of Finds", *Smyrna/İzmir Kazı ve Araştırmaları* II, (Ed: Burak Yolaçan-Gözde Şakar-Akın Ersoy), İzmir 2017, s. 101-116.

Mektuplardan etkilenen İmparator Senato'dan gerekli ödenekleri çıkarmış ve Smyrna'nın ödemesi gereken vergileri 10 yıl süreyle ertelemiştir. Bu yardımlarla birkaç yıl içerisinde kentten zarar gören yapıları yeniden ayağa kaldırılmıştır.⁹

Smyrna, Roma Dönemi'nde ilk Hıristiyan topluluklardan birine sahip oldu. St. John'ın (Vahiy 2: 8-11) mektuplarının ulaştığı topluluklardan biri de Romalılarından baskı gören, Yahudilerin iftiralara uğrayan Smyrnalı Hıristiyanlardı. Kentin Hristiyan topluluğu lideri ve ilk din şehidi Aziz Polykarpos Smyrna Stadionu'nda şehit edildiğinde onun adına Geç Antik Çağ'da Martyrium (Şehitlik) inşa edildi. Martyrium'un kalıntıları Osmanlı Dönemine kadar ayakta kalmıştır.¹⁰

Bizans Dönemi Tarihi Üzerine

İmparator Theodosios I'in idari reformları ile 395'ten itibaren Doğu ve Batı olarak ayrılan imparatorluk Doğu'da Gotların ve İsaerialıların isyanları nedeniyle İmparator Arkadius'un adının verildiği kent surları güçlendirilmiştir.¹¹ İzmir'de pek çok yatırımın yapıldığı Smyrna Agorası'nda ele geçen çok sayıda onurlandırma yazıtından anlaşılmaktadır. 5. yüzyılda artık Hristiyanlık inancı tüm toplum kesimlerince kabul görmüştü ve bu arada Smyrna Kilisesi Ephesos Kilisesi'nden ayrılarak bağımsız hale gelmiştir. Sonraki süreçte Smyrna Batı Anadolu'daki MS. 6. yüzyılda 7 Apokaliptik kiliseden birine ev sahipliği yaptı.¹² Bu kilise bugün olasılıkla Smyrna Agorası'nın güneyindeki Aya Yannis Kilisesi'nin altında veya yakınında olduğu değerlendirilmektedir.

Hristiyanlar için kent içinde 4. yüzyıldan itibaren birçok kilisenin yanısıra şehir dışında ve içinde Ayazmalar da bulunuyordu. Bunlardan Meryem Ana tasviri ve çeşmesi ile öne çıkan Sütverenana adıyla bilinen şehir içindeki bir ayazma Roma su kanallarından biri üzerinde bulunmakta ve hemen St. John Kilisesi'nin yakınındadır.¹³ Olasılıkla Geç Bizans Dönemi'ne ait bu ayazmaya İzmir'in Hristiyan sakinleri ile birlikte Müslüman Türk kadınları doğurganlıklarını arttıracığı ve sütlerinin bollaşacağı inancıyla yüzyıllar boyunca hem saygı gösterdiler ve hem de suyunu içtiler.

6. yüzyılda İzmir başta 551 yılında olmak üzere depremlere yine maruz kaldı. Öyle ki deprem yaralarını saran Vali Damokharis için övgü dolu bir onurlandırma yazıtı ele geçmiştir. İzmir'in bu yüzyılda her şeye rağmen sakin bir süreç geçirdiği anlaşılmaktadır. Bu arada ele geçen yazıtlardan Agamemnon hamamları olarak bilinen Balçova Kaplıcalarına ilaveler yapıldığı, kent içindeki hamamların yenilendikleri ve umumi tuvaletler yaptırıldığı öğrenilmektedir.¹⁴

⁹ Akın Ersoy, *Büyük İskender Sonrasında Smyrna (İzmir)*, İzmir 2022, s. 30.

¹⁰ Cecil J. Cadoux, *Ancient Smyrna*, Oxford 1938, s. 354 vdd.

¹¹ Ersin Doğer, *İzmir'in Smyrnası: Paleolitik Çağ'dan Türk Fethine Kadar*, İzmir 2020, s. 134.

¹² Cecil J. Cadoux, *Ancient Smyrna*, Oxford 1938, s. 316 vd.

¹³ Akın Ersoy, *Büyük İskender Sonrasında Smyrna (İzmir)*, İzmir 2022, s. 135.

¹⁴ Ersin Doğer, *İzmir'in Smyrnası: Paleolitik Çağ'dan Türk Fethine Kadar*, İzmir 2020, s. 97.

7. yüzyıla gelindiğinde Sasani-Bizans Savaşları sırasında 609 yılında II. Hüsrev Perviz Anadolu'yu boydan boya geçerek Ephesos ve Sardis'e ulaştığında bu seferin Smyrna'yı ne kadar etkilediği bilinmemektedir. 629 yılına gelindiğinde İstanbul'u kuşatan Sasaniler İmparator Herakleios'un Batı Göktürk Kağanı Tong Yabgu ile işbirliği sonucunda Sasanilerin Zerdüşt inanca sahip son hanedanının iktidarına son verirken anlaşılan o ki imparatorluk kentleri ve dolayısıyla İzmir'de de bu süreçte tedbirler alındığı sur dışındaki yaşamın surların içine çekildiği anlaşılmaktadır. Örneğin Smyrna Agorası'nın Batı Portiko yapısının bodrum katının kentin muhasara edilmesi halinde en az 14 bin kişinin su ihtiyacını karşılayabilecek bir sarnıç haline dönüştürüldüğü görülmektedir.¹⁵

Roma Topraklarına yönelik müdahaleler ile İmparatorluğun dini, mali ve idari sorunları karşısında kentler tedbirler almaya devam ederken Sasanilerin ardından, yüzyılın ikinci yarısında Smyrna özellikle İstanbul'u ele geçirmeye dönük talepler ile hareket eden Müslüman Araplardan, 654 yılında Suriye Valisi Muaviye zamanında ve sonrasında 672 yılında da Muhammed İbni Abdallah komutasındaki bir Arap donanması tarafından ele geçirilmiştir.¹⁶ 672 kışını Smyrna'da geçiren Müslüman Emevi Arapları 673'den başlayarak İstanbul'u 5 yıl boyunca kuşattılsa da kenti ele geçiremeyince İstanbul'dan ve Smyrna'dan çekildiler. Altınpark Arkeolojik Alanı'nda tespit edilen konutların yangın ile son bulmuş olmalarını, 7. yüzyıldaki bu müdahaleler ile ilişkili olabileceği değerlendirilmektedir.¹⁷

İzmir'in 7. yüzyıl boyunca maruz kaldığı tehditler ve işgaller sonrasında, anlaşılan o ki, kentin ekonomik, sosyal ve siyasi refleksi zayıflatmıştı. Bu süreçte Smyrna'nın surla çevrili yerleşik alanının dışında kalan konut ve diğer iktisadi faaliyetlerin, Altınpark Arkeoloji Alanı'nda yapılan kazı çalışmaları ile elde edilen bulgular çerçevesinde, ortadan kalktığı ve Smyrnalıların tamamen sur içine çekildiği anlaşılmaktadır. Kent içinde ise yüzlerce yıldır kentin merkezi durumunda bulunan Smyrna Agorası ile çevresindeki Kent Meclisi ve Roma Hamamı gibi diğer kamu yapıları kullanım dışı kalmış antik kentin merkezi giderek ıssızlaşmıştır. Bu süreçte halk kendini güvende hissettiği Kadifekale ve Liman kalesine doğru çekilmiş görünmektedir. Nitekim Smyrna Agorası'nda yapılan kazı çalışmalarında İmparator Heraklios (610-641) ile Leon VI (886-912) arasındaki döneme ilişkin bu terk edilmişlikten dolayı sikke tespit edilememiştir.¹⁸ Bu tarihlerde Ephesos, Miletos, Magnesia ad Meandrum, Sardes ve Pergamon'un da küçüldükleri bilinmektedir.¹⁹

¹⁵ Akın Ersoy, *Büyük İskender Sonrasında Smyrna (İzmir)*, İzmir 2022, s. 135 vd.

¹⁶ Ersin Doğer, *İzmir'in Smyrnası: Paleolitik Çağ'dan Türk Fethine Kadar*, İzmir 2020, s. 128. Ayrıca bakınız Falko Daim-Sabine Ladstatter, *Bizans Döneminde Ephesos*, (çev: Selma Gün-Filiz Öztürk-Banu Yener/Marksteiner), İstanbul 2011, s. 32.

¹⁷ Akın Ersoy, *Büyük İskender Sonrasında Smyrna (İzmir)*, İzmir 2022, s. 44.

¹⁸ Akın Ersoy - Mehmet Önder - H. Turan, *Antik Smyrna Sikkeleri: 2008-2012*, İzmir 2014, s. 102 vd.

¹⁹ Cyril Mango, *Bizans: Yeni Roma İmparatorluğu*, (çev: Gül Ç. Güven), İstanbul 2008, s. 82.

7. yüzyıldaki Arap saldırıları 8. yüzyılda da sürdü. 716-717'de yine İstanbul'u ele geçirmek üzere Mesleme komutasındaki bir Arap ordusu karadan ve denizden ilerlerken Smyrna'nın da içinde bulunduğu kıyı kentleri bu saldırıdan etkilenmiş, hatta Sardis ve Bergama ele geçirilmişse de belki de güçlü surları nedeniyle İzmir ele geçirilememiştir.²⁰

8. ve 9. yüzyıllarda Mısır ve Girit'i ele geçiren Araplar ve Korsanlar Suriye, Kilikya ve Ege Denizi kıyı kentlerine tehdit ve korku salmaktaydılar. Öyle ki bugün Göztepe olarak bilinen mevkideki Susuz Dede Parkı'nın olduğu noktada İzmir'in güvenliği için bir gözetleme kulesi inşa edilmiş, Mikhael III (842-867) zamanında şehir surları güçlendirilmişti. İmparator tarafından Halife el-Mu'tasif tarafından tahrip edilmiş olan Ankara ve İznik (Nikaia) yeniden tahkim edilmiştir. Diğer yandan idari bazı tedbirlerin de aldığı, Arap ve Korsan saldırılarına karşı Ephesos'dan Edremit'e (Adramytteion) kadar tüm kıyıları ve adaları içine alan *Samos Deniz Themasi* adıyla idari bir bölge kurulduğu, bu bölgenin merkezi olarak artık limanı işlevsizleşen Ephesos'un yerini İzmir'in ve limanının aldığı görülmektedir.²¹ 13. yüzyıla kadar Bizans donanmasının bölgedeki en önemli üssü olacak olan İzmir, Romalıların Batı Anadolu'da, MÖ 129 yılında oluşturduğu idari tablo içinde hep en ön planda olan Ephesos'un yerine bölgede ticari ve idari olarak İzmir öne çıkmıştır.

Bu tarihlerde Bizans topraklarına yönelik saldırı, istila ve yağmalar nedeniyle ekonomik çöküntü yaşanmaya, ahaliye zorbaca davranılmaya başlanmış, halkın kıyı yerleşimleri terk ederek güvenli yerlere ve dağlık bölgelere göç ettiği bilinmektedir.²² Aynı dönemde Bizans topraklarında ikonaların yasaklanması (726-842) ile Hristiyan halkın ikiye bölünmesi toplumsal barışın bozulmasını tetikleyerek imparatorluk topraklarında güvensizliğin artmasında önemli bir etken olmuştu. Onlarca yıl boyunca süren ekonomik ve toplumsal dalgalanmaları bir türlü önleyemeyen Bizans İmparatorluğu'nun başına kurucusu Basileos I (867-886) olan ve ardından Leon VI (886-912) ile başlayan süreçte iktidar olan Makedon Hanedanı'nın (867-1056) geçmesi ile yeni bir yükselme dönemi başlamıştır. Nitekim Smyrna Agorası kazılarında yaklaşık 200 yıl boyunca sessiz kalan sikke buluntularının 9. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yeniden artması İzmir'in bu çıkışının maddi kalıntıları durumundadır. 10. yüzyıla gelindiğinde İzmir'de Liman ve Kadifekale'de şekillenen yaşama karşın ıssızlaşan Smyrna Agorası'nın Hristiyan mezarlığına dönüşmeye başlayarak gömüye açıldığı ve çevresinde ise seramik, cam, metal gibi ürünler üreten işletmelerin başladığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle yeniden sikke buluntularına ulaşılmaya başlanmıştır.

İzmir'de 11. yüzyılda Çaka Bey ile birlikte ilk kez Türkler görünür oldular. Bu yüzyılda da kent yine sık yaşanan depremler ile sarsılırken Süleyman Şah'ın liderliğinde Türklerin Akdeniz ve Ege Denizi'ne gerçek anlamda ulaştıkları ve

²⁰ Mustafa Daş, "Ortaçağ'da İzmir", *İzmir Kent Tarihi*, İzmir 2009, s. 43

²¹ Ersin Doğer, *İzmir'in Smyrnası: Paleolitik Çağ'dan Türk Fethine Kadar*, İzmir 2020, s. 135.

²² Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), Ankara 1981, s. 115.

hakimiyet kurdukları bir yüzyıl olmuştur. Çaka Bey, 1071'deki Malazgirt Savaşı'nın ardından Bizanslı Komutanlardan Aleksandros Kabalikos tarafından esir alınarak İstanbul'a götürülmüş, büyük toprak sahiplerini arkasına alarak 1078'de iktidara gelen İmparator III. Nikephoros Botaniates'in dikkatini çekerek onun himayesine girmiş ve kendisine *protonobilismos* (soyluların birincisi) unvanı verilmişti (**Resim 4**).²³ Çaka Bey ile ilgili olarak en fazla bilgiye İmparator I. Aleksios Komnenos'un (1081-1118) 1083 yılında eşi Eirene Komnena'dan İstanbul'da doğan ve iyi bir eğitim almış olan kızı Anna Komnena'nın *Aleksiad* adlı kitabından edinilmektedir (**Resim 5**).²⁴ Anna Komnena bu kitabı babası I. Aleksios'un kahramanlıklarını destanlaştırmak için yazmıştı. Anna Komnena'ya göre Çaka Bey, imparatorluk sarayında *Homeros*'u okuyup anlayacak kadar Yunanca ile Doğu Roma ordularının savaş metotlarını öğrenmiş biriydi. Hatta Doğu Roma tahtına göz diktiği de rivayet edilen Çaka Bey'in denizcilğe önem vermesi bu nedene dayandırılmaktadır.

Çaka Bey'in İzmir merkezli beyliği kurduğu sıralarda Doğu Roma donanması ve kara ordusu büyük ölçüde çökmüş ve zayıflamıştı. 1081 yılında İstanbul'da tahta I. Aleksios Komnenos (1081-1118) geçince devlet bürokrasisinde yeniden düzenlemeler yaptığında Çaka Bey'in kendisine daha önce verilen unvan ve ayrıcalıklar geri alınmıştı. Bu sırada Anadolu'nun çeşitli yerleri Türk beyleri tarafından fethedilmiş, İstanbul'un Anadolu ile irtibatı kesilmişti. Bu ortamda İstanbul'dan ayrılıp Anadolu'ya geçerek kendine bağlı olanlarla birlikte İzmir'e ulaşan, İzmirlielerin bir Türk olmasından çok belki bir Bizans komutanı²⁵ olmasından dolayı da öyle veya böyle destekledikleri anlaşılan Çaka Bey, Ephesos ve Smyrna tersanelerinde inşa ettirdiği²⁶ ilk Türk donanması olarak tanımlanan bir filo ile Rhodos'dan Çanakkale Boğazı'na kadar olan Batı Anadolu kıyılarının ve bu kıyıların karşısındaki Sakız (Khios), Midilli (Mytilene) gibi büyük adaların kontrolünü ele geçirerek içinde bölgeye yeni gelen Türklerin de olduğu bir kıyı/deniz devleti kurmuştur.²⁷ Çaka Bey İzmirli bir gemi sahibinin yardımıyla hafif çektiriler, kürekli savaş gemileri, iki veya üç sıra kürekli kadirgalar dahil olmak üzere toplam 100 kadar gemiden oluşan bir savaş filosuna sahipti. Böyle bir deniz gücüyle kurduğu bir küçük imparatorluğa sahip olan Çaka Bey Smyrna'da Konstantinopolis'teki Bizans devlet ve saray modelini örnek alarak kendini "Basileos" ilan etmiş ve İstanbul'u ele geçirmeyi kendine hedef almıştı.²⁸

²³ Ersin Doğer, *İzmir'in Smyrnası: Paleolitik Çağ'dan Türk Fethine Kadar*, İzmir 2020, s. 136.

²⁴ Anna Komnena, *Alexiad*, (çev. Bilge Umar), İstanbul 1996.

²⁵ Yorum için bkz. Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, (çev. Bilge Umar), İstanbul 2008, s. 165, dipnot 69.

²⁶ Anna Komnena, *Alexiad*, (Çev. Bilge Umar), İstanbul 1996, s. 229-230.

²⁷ Zeki Arıkan, *Phokaia II - Tarihsel Süreç İçinde Foça: Şap Ticaretinden Tuş Ticaretine*, İstanbul 2017, s. 17.

²⁸ Amin Maalouf, *Arapların Gözünde Haçlı Seferleri*, (çev. Ali Berktaş), İstanbul 2016, s. 28.

Batı Anadolu kıyılarını ve yakın adaları kontrol eden Çaka Bey İstanbul yolunda önce Gelibolu yarımadası ve Trakya'ya ulaşmaya çalıştı. Bunun için de Balkanlar'da İstanbul'u uğraştıran Peçeneklerle temasa geçtiği gibi Doğu Roma Devleti hizmetinde bulunan Anadolu Türklerini de kendi ordusuna çağırdı. 1090'da Peçenekler karadan İstanbul'un Trakya kırsalına, Çaka Bey ise denizden İstanbul'a yöneldi. Böylece sıkışıp kalan İstanbul 1090-1091 kışında büyük sıkıntı çekti. Bu tehlikeli durum karşısında İmparator I. Aleksios Komnenos bir başka Türk topluluğu olan Kumanlar ile anlaşmak zorunda kaldığı gibi Anadolu Selçuklu Devleti'nin İznik'teki temsilcisi Ebül-Kâsım ile de anlaşması üzerine Çaka Bey'in geri çekildiği anlaşılmaktadır. Çaka Bey'in geri çekilmesi ile yalnız kalan Peçeneklerin Kuman ve Doğu Romalı kuvvetlerin saldırıları sonucu çok büyük zayıflık, İstanbul'un bu ilk Türk kuşatmasının teşebbüs halindeyken sona ermesine neden olmuştur.

Çaka Bey ile karada ve denizde bir türlü baş edemeyen İmparator Aleksios I Komnenos çareyi Anadolu Selçuklu Devleti Sultanı Kılıç Aslan'ı Çaka Bey'e karşı kışkırtmakta bulmuş, aynı zamanda damadı da olan Sultan tarafından bir ziyafet sırasında, 1092'de, Çaka Bey öldürülmüştür.²⁹ Çaka Bey'in öldürülmesinden sonra Smyrna kısa bir süre dahi olsa oğlunun kontrolünde kalacaktır.³⁰ Çaka Bey, iyi bir teşkilatçı ve denizci olup Ege sahillerinde ilk Türk tersanesiyle donanmasını meydana getirmiş, İzmir ve civarında ilk Türk nüfusa kapı açtığı gibi bu bölgelerin daha sonra Türkmen beylikleri tarafından fethine de zemin hazırlamıştır.

1097'de I. Haçlı Seferi sırasında Anadolu Selçuklularının elinden alınan İznik'te Sultan'ın eşi ve Çaka Bey'in kızı da Doğu Romalılar tarafından esir alınmıştı. Aleksios I Komnenos, Haçlıların desteğiyle İznik'in Türklerden alınmasının getirdiği güven duygusu ile hem karadan İoannes Doukas'ın komutasında kara birlikleri hem de denizden Kaspaş komutasında bir donanma göndermiştir.³¹ 1097'de Bizans Donanması Smyrna açıklarında belirmiş ve gemilerden birinden Kılıç Aslan'ın eşi ve Çaka Bey'in kızı incek ve erkek kardeşine Haçlıların gelmekte olduğunu, İznik'in ele geçirildiğini ve Kılıç Aslan'ın yenildiği haberini ona verecektir. Diğer yandan kara ordusu olasılıkla Bornova Ovası'nda konaklamıştı. Doukas'ın İzmir'in teslim olması halinde Müslümanların şehri terketmelerine izin verileceği sözü üzerine kent direniş ile karşılaşılmasızın el değiştirdi. Çaka Bey'in oğlu Smyrna'yı terkedecek ve böylece Çaka Bey'in kısa ömürlü devleti ortadan kalkacaktı.³² İzmir'in el değiştirmesi sessizce olsa da asıl felaket bundan sonra yaşanacaktı. Anna Komnena'ya inanacak olursak, bir İzmirli Rum bir Müslüman'ı parasını çaldığını iddia ederek suçlamış, iddia üzerine yakalanan bu Müslüman idama götürüldüğünü zannederek o sırada yakınında

²⁹ Amin Maalouf, *Araçların Gözünde Haçlı Seferleri*, (çev. Ali Berktaş), İstanbul 2016, s. 269-271.

³⁰ Ersin Doğer, *İzmir'in Smyrnası: Paleolitik Çağ'dan Türk Fethine Kadar*, İzmir 2020, s. 131.

³¹ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret İşıltan), Ankara 1981, s. 336, Anna Komnena, *Alexiad*, (çev. Bilge Umar), İstanbul 1996, 336-339.

³² Amin Maalouf, *Araçların Gözünde Haçlı Seferleri*, (çev. Ali Berktaş), İstanbul 2016, s. 29.

bulunan Kaspax'ı ansızın çıkardığı hançeri ile öldürmesi üzerine Bizans askerleri kente girerek Çaka Bey taraftarı 10 bin İzmirliyi kıyımdan geçirmişlerdir.³³

İzmir'deki Türk nüfusu burada tartışılmayacaksa da I. Haçlı Seferi'ne katılanlardan 1096'da İstanbul'a ilişkin gözlemlerini anlatanlar dahi İstanbul'da Arap, Daçyalı, Bulgar, Alan, Kıpçak, İtalyan, Venedikli, İngiliz ve Türklerin varlığından bahsetmektedir. Bu anlamda bilgi ve belge eksikliğimize rağmen bu azınlık grupların birkaçının veya tümünün İzmir'de olması hiç de beklenmeyecek bir durum değildir. Diğer yandan I Haçlı Seferine katılanlar 1099'da Kudüs'e ulaşacaklar ve I. Boudouin 1100 yılı Noelinde taç giyecektir.³⁴

İstanbul'un bu ilk Türk kuşatmasının ardından Kumanların ve 12. yüzyılın ilk yarısında Peçeneklerin paralı asker olarak Doğu Roma ordusu içinde yer aldıkları görülecektir. Doğu Roma Devleti'nin sınırlı asker kaynağını zenginleştiren bu Türk toplulukları dönemin istihdam politikasına göre toprağa bağlı asker köylüler şeklinde iskân edilmişlerdi. Savaş durumunda bu yerleşiklere az bir ücret verilmekle birlikte onlardan kişisel askeri donatıları ve bir at ile birlikte orduya katılmaları beklenmekteydi. Öyle ki Kumanların bu kapsamda 1317'de İzmir Aydınolu Mehmet Bey'in eline geçinceye kadar, 13. yüzyılda İzmir civarına yerleştirildikleri bilinmektedir.³⁵

12. yüzyılda İzmir, Kudüs'ü ve kutsal toprakları ele geçirmek iddiası ile yola çıkan Haçlı Seferleri'nden ikincisinin uğrak noktalarından biri oldu. Bunun en iyi kanıtlarından biri Smyrna kazılarında, Kudüs'ü ve kutsal toprakları ele geçirmek iddiası ile yola çıkan II. Haçlı Seferine (1147-1149) katılanlara ait olduğu değerlendirilen Fransa'da Champagne ve Blois Kontluğu yapan Büyük Theobald'a (1125-1152) ait bir sikke ele geçmiştir.

13. yüzyılın başında ise 4. Haçlı Seferi (1202-1204) sırasında Haçlılar kutsal topraklara gitmek yerine Bizans İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'da (Konstantinopolis) kaldılar. Bizans'ın Laskarisler Hanedanı başkentten ayrılmak zorunda kalarak Nikaia'yı (İznik) devletin (1204-1261) merkezi haline getirdiğinde, İzmir, İznik merkezli devletin en önemli limanı haline geldi. Bu sırada Hanedana destek veren Cenevizlilere Smyrna Limanı gümrüğü ve kalesi tahsis edildi. Yaşam İzmir limanı ve limana yakın mahalleler ile Kadifekale'de olanca yoğunluğu ile sürerken Kadifekale'de bu dönemde Aziz Demetrios Kilisesi'nin varlığı öğrenilmekte olup aynı zamanda İoannes III Vatatzes tarafından yaptırılan, günümüze de ulaşan bir sarnıç ve bir hisar inşa edilmişti (**Resim 6, 7**).³⁶ Bu inşaatların yanısıra şehir surları elden geçirildi ve surların Aziz Georgios'a adandığı bilinmektedir. Her iki azizin de asker kökenli olmaları dikkat çekici olup tüm bu inşai

³³ Anna Komnena, *Alexiad*, (çev. Bilge Umar), İstanbul 1996, s. 338.

³⁴ Averil Cameron, *Bizanslılar*, (çev. Özkan Akpınar), İstanbul 2008, s. 56.

³⁵ Doğer, Ersin, "Kumanlar", *İzmir Kent Ansiklopedisi*, Eskiçağ ve Ortaçağ Tarihi Arkeoloji Cildi, İzmir 2014, s. 238.

³⁶ Akın Ersoy, *Büyük İskender Sonrasında Smyrna (İzmir)*, İzmir 2022, 119-129.

faaliyetler aslında Türklerin Batı Anadolu kıyılarına ulaşmış olmaları ile doğrudan ilgiliydi. Gümrük ve kale 14. yüzyılın ortalarında Papa tarafından Rhodos Şövalyelerine verildiğinde kentin akropol tepesi olan Kadifekale Aydınoğullarının eline çoktan geçmişti.

Kaynaklar

- Anna Komnena, *Alexiad*, (çev. Bilge Umar), İstanbul 1996.
- Arıkan, Zeki, *Pbokaia II - Tarihsel Süreç İçinde Foça: Şap Ticaretinden Tuz Ticaretine*, İstanbul 2017.
- Cadoux, Cecil J., *Ancient Smyrna*, Oxford 1938.
- Cameron, Averil, *Bizanslılar*, (çev. Özkan Akpınar), İstanbul 2008.
- Daim, Falko - Ladstätter, Sabine, *Bizans Döneminde Ephesos*, (çev. Selma Gün-Filiz Öztürk-Banu Yener/Marksteiner), İstanbul 2011.
- Daş, Mustafa, “Ortaçağ’da İzmir”, *İzmir Kent Tarihi*, İzmir 2009, s. 41-54.
- Doğter, Ersin, *İzmir’in Smyrnası: Paleolitik Çağ’dan Türk Fethine Kadar*, İzmir 2006.
- , “Kumanlar”, *İzmir Kent Ansiklopedisi*, Eskiçağ ve Ortaçağ Tarihi Arkeoloji Cildi, İzmir 2014 s. 238.
- Eron, Kamil – Teoman, Gültekin, “İzmir’de Basılan İlk Aydınoğlu Dirhemi”, *Arkeoloji ve Sanat* 124 (2007), s. 113-114.
- Ersoy, Akın - Önder, Mehmet - Turan, Hacer, *Antik Smyrna Sikkeleri: 2008-2012*, İzmir 2014.
- Ersoy, Akın, “Smyrna and Related Cities in the Light of Finds”, *Smyrna/İzmir Kazı ve Araştırmaları II*, (Ed: Burak Yolaçan-Gözde Şakar-Akın Ersoy), İzmir 2017, s. 101-116.
- Ersoy, Akın - Alatepeli, Sarp -Şakar, Gözde, “Preliminary Report on the Theatre of Smyrna/İzmir and Excavations (2014-2019)” *Anatolia Antiqua* XXVIII (2020), s. 283-298.
- Ersoy, Akın, *Büyük İskender Sonrasında Smyrna (İzmir)*, İzmir 2022.
- İoannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, (çev. Bilge Umar), İstanbul 2008,
- Maalouf, Amin, *Arapların Gözünde Haçlı Seferleri*, Çev; Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev: Fikret Işıltan), Ankara 1981.
- Pausanias, *Pausanias’da Anadolu: Seçmeler*, (Çev. Bilge Umar), İstanbul 2002.
- Strabon, *Coğrafya (Anadolu, Kitap XII, XIII, XIV)*, (Çev. Adnan Pekman), İstanbul 1987.
- Tozan, Murat, “Bir Sağlık Kenti Olarak Antik Smyrna” *Smyrna/İzmir Kazı ve Araştırmaları II*, (Ed: Burak Yolaçan-Gözde Şakar-Akın Ersoy), İzmir 2017, s. 243-253.

Ekler:

Resim 1: Smyrna Agorası ve İzmir Körfezi (Smyrna Kazı Arşivi)

Resim 2: Kadifekale'den Görünüş (Smyrna Kazı Arşivi)

Resim 3: Kadifekale surduvarlarında Hellenistik döneme ait izler.
(Smyrna Kazı Arşivi)

Resim 4: Çaka Bey'in İstanbul Deniz Müzesindeki Büstü. (Smyrna Kazı Arşivi)

Resim 5: İzmir'deki arkeolojik kazılarda ele geçen I. Aleksios Komnenos'a ait mühür. (Smyrna Kazı Arşivi)

Resim 6: Kadifekale'deki Bizans Dönemine ait Sarnıç. (Smyrna Kazı Arşivi)

Resim 7: Kadifekale'deki Bizans Dönemi Hisarı. (Smyrna Kazı Arşivi)

FETİH SÜRECİNDE İZMİR

BEYLİKLER DÖNEMİ İZMİR’İ: GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Feridun M. Emecen*

Bugün Ege kıyılarında büyük bir liman ve metropol olarak büyüyen İzmir’in tarihi geçmişi, bölgedeki liman özelliği gösteren veya fiziki ve demografik açıdan gelişmiş diğer şehirlerle kıyaslandığında hayli sönük gözükür. Ortaya çıkışı ve gelişmesiyle ilgili tarihi kaynaklar burası hakkında tatminkâr bilgi vermezler. O kadar ki kentin kurulduğu yer hususunda dahi muhtelif görüşlerin var olduğu bilinmektedir. Bunlar genellikle arkeolojik buluşların dışında tarihi kaynaklar söz konusu olduğunda daha da karmaşık bir hal alır. İlk yazılı kaynaklardan küçük bir kent ve aynı çağlarda hem civarındaki Efes ve Milet kentleriyle kıyaslanmayacak derecede önemsiz sönük bir liman kenti olduğu hemen anlaşılır. İzmir’in gelişme çizgisi içinde özellikle Türk hakimiyetini girişinden sonra nispeten yavaş da olsa yeni bir yapılanmanın husule geldiği açıktır. Bugünkü İzmir, iki antik kent yani Efes ve Milet gibi muhteşem harabeleriyle intikal etmiş değildir. Efes ve Milet modern bir yerleşmeye sahne olmamış halleriyle tarihî özelliklerini korurken İzmir, önemsiz bir liman kenti iken Türklerin hâkimiyeti ile büyüyerek antik özelliklerini neredeyse tamamen kaybetmiş bir “Türk şehri” halinde zamanımıza intikal etmiş gözükür. Bu anlamda İzmir daha çok Çaka Bey’in kısa süreli hâkimiyetinin ardından Gazi Umur Bey’in ele geçirdiği, ardından Latinlerce geri alınan ve böylece iki parçalı yapıdan oluşan sonra Timur tarafından bu durumuna son verilen, fakat esas itibarıyla onu bugüne ulaştıran ana gelişimini Aydınöğulları ve hususiyile de Osmanlılar zamanında yaşayan ilginç bir tarihi sürece sahne olmuştur. Burada bu sürecin ikili yapısının belirdiği dönem ağırlıklı olarak ele alınacak hususiyile bunu ortaya çıkaran tarihi şartlar ile zamanımıza yansıyan yönlerinin nasıl anlaşılması gerektiği üzerinde durulacaktır.

Antik İzmir/ Smyrna: Kuruluşu

İzmir’in ilk kuruluş yerinin bugünkü alan değil, Bayraklı olduğu bilgisi, Herodot’tan kaynaklanan bilgiler neticesi olarak ortaya atılmış, daha sonraki siyasi ve askeri gelişmeler kentin harabiyetine yol açtığı, MÖ 334’te Büyük İskender’in yönlendirmesiyle Kadifekale mevkiinde yeni bir kentin zuhur ettiği genel bir kabul görmüştür. Stratejik açıdan avantajlı mevkiideki kalesi ve bunun dışına taşmaya başlayan yerleşim yeriyile İzmir’in, giderek önem kazandığı ancak asıl gelişmesini Roma dönemine ve idaresine borçlu olduğu belirtilir. Korunaklı bir kent olmanın

* Prof. Dr., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

yanında ticari açıdan da gelişme gösteren İzmir'in geçirdiği muhtelif afetler tahripkâr saldırılara rağmen bu mevkide süreklilik kazanan bir şehre dönüştüğü açıktır¹.

Söz konusu gelişmenin ana safhaları itibarıyla kaynaklara dayalı olarak ilk zikredilen devir, Roma imparatoru Augustus zamanına denk düşer, bugüne ulaşan kadim nüvenin bir şehir niteliği kazanması da bu döneme atfedilir. Özellikle 4 yılında Tiberius'un buraya idareci olarak gelişini etkileri üzerinde durulur. İkinci safhayı ise Hadrianus'un (117-138) imar hareketlerinin oluşturduğu anlaşılır. Bu şekilde yükselen kentin 178 yılındaki zelzeleyle harap oluşu üzerine Aurelius zamanında yeniden eski haline getirildiği bilinmektedir. Üçüncü safha ise Doğu Roma hakimiyeti altında gerileyen İzmir'i niteler. Araştırmacıların genel kanaati İzmir'in bu dönemde giderek sönükleşip küçüldüğü ve ehemmiyetini kaybettiği yönündedir. Bu açıklamaların tam olarak doğruluğu konusunda şüpheler söz konusu olabilir, ancak genel seyre kuşbakışı yapılan bir atfı nazar kaynakların tanıdığı imkanlar ve onları yorumlayanların nazarında söz konusu safhaları öne çıkarır. Bunun revizyonist bakışlarla tartışması dönem uzmanlarının işidir. Fakat esasen bu noktada anlaşılması gereken husus İzmir'in Türklerin Anadolu'ya giriş sırasındaki durumunun mahiyetidir.

Bu çerçevede İzmir'in bu sıralarda oluştuğu anlaşılacak iki parçalı yerleşme sistemi üzerinden yeni bir kentin doğuşunun ilk Türk hakimiyetinin oluştuğu yıllara kadar indirilmesi gerektiği tezi burada esas olarak ileri sürülecektir. Bunun için İzmir'in şehir tarihinde, Batı Anadolu'da Türklerin gelişiyile oluşan yeni statülerin, onların Bizans ve İtalyan şehir devletleri, bu denizlerde korsanlık faaliyeti yürüten Latinler ile bağlantılarının sessiz fakat öncelikli bir yeri haiz bulunduğu üzerinde durmak açıklayıcı bir temel sağlayacaktır.

Türk Hakimiyeti Devri ve Kent

Öncelikle İzmir'in ikili yapısı; yani iskele/liman ve tepede bir kale istihkâmıyla beliren durumunun antik döneme kadar inen tarihi bir arka planı olduğu konusu, kuruluş yeri üzerindeki tartışmalarla da özdeşleşen bir nitelik arz eder. Şüphesiz antik kentin liman bağlantısı söz konusudur, fakat mevcut limanlar ve iskelelerin durumu hakkında bilgiler neredeyse yok gibidir. Körfezde mevcut limanın tarihi süreçte Gediz nehrinin alüvyonlarının etkisi altında değişiklik gösterdiği bilinmektedir. XVI. yüzyıla ait güvenilir kaynaklara dayalı veriler bugün mevcut olan dış liman ile bir de iç limanın bulunduğu, kale önüne ulaşan gemilerin limana girebildiklerine, sığıkların kararsızlığına işaret eder. Konak'tan itibaren kavis çizen eski iç liman kesiminin kale ile irtibatı açık görünür ve antik kaynaklar da zaten buranın önüne gerektiğinde bir zincir çekildiğini belirtir. Bu iç limanın hemen yanında burayı

¹ Herodotos, *Tarih*, trc. M. Ökmen, İstanbul 2002, s. 82-83; Strabon, *Coğrafya*, trc. A. Pekman, İstanbul 1975, XIV/1, 5, 31; E. Akurgal, "Arkaik ve Klasik Çağlarda İzmir", *Belleten*, X/37 (1946), 55-71; M. Çınar Atay, *Tarih İçinde İzmir*, İzmir 1978; C. John Cadoux, *İlk Çağda İzmir: Kentin En Eski Çağlarından İ.S.324'e Kadar Tarihi*, trc. B. Umar, İstanbul 2003.

korumak üzere yapıldığı anlaşılan bir kule mevcuttur ve burasının Latinler tarafından 1230'larda inşa olunduğu bilgisi üzerinde durulur. Böylece bütünlük oluşturan iki yerleşim alanının teşekkülü söz konusudur, ancak yukarı kale ile aşağı liman kalesi arasında bütünlük göstermeyen kesintili bir iskanın olduğuna da şüphe bulunmaz. Bu kesimlerin İzmir'in Türkler'in hakimiyetine giriş süreçleri dahilinde bugüne ulaşan kentin fiziki bakımdan ana çekirdeği olarak kabul edilmesi mümkündür. Bunun başlangıcı noktasında İzmir'in Türklerin eline geçişiyle nasıl irtibatlandırılacağı suali şüphesiz önem kazanır.

İzmir'in Türklerle ilk tanışmasının 1081 veya 1084'te vuku bulduğuna yönelik bilgiler söz konusudur, ancak bunu Çaka veya Çakan Bey'in İzmir'e gelişiyle başlatmak muhtemelen daha uygun olacaktır. Çaka Bey'in yörede İzmir merkezli olarak yürüttüğü faaliyetler sırasında kentin durumu hakkında bilgi yoktur. Muhtemelen denize yönelik seferler dolayısıyla Çaka Bey İzmir limanının güçlendirmiş ve burayı askeri bir üs haline getirmiştir. Nitekim Anna Komnena kıyıdaki çıkıntı üzerinde Türklerin yerleştirildiğini açıklar². Bu sırada şehirde hatırı sayılır ölçüde Türk/Müslüman nüfusun meskûn olduğu anlaşılır. Zira Çaka Bey ve ahfadı şayet dayandıkları bir insan gücü olmasa denize ve etrafa yönelik böylesine akınlarda ve seferlerde bulunamazlardı. Hattı zatında civardaki kentlerin çoğu da Türk beylerinin eline geçmiş durumdaydı³. Bizans'ın kentte yeniden kontrolü sağladığında şehirdeki 10.000 Türk'ün katledildiğine dair Anna Komnena'nın verdiği bilgiler dikkat çekicidir. Eğer bu rakamlar doğruysa o vakit İzmir'in bu tarihlerde gerçek anlamda bir Türk iskanına sahne olup ona göre fiziki özellikleri değişmiş bir kent olduğu var sayılabilir. Muhtemelen kentin ikili yapısının kültürel ve ticari anlamda ayrışmasının da ilk görüntüsü bu sıralarda oluşmuştur. Zira yine Anna Komnena'ya göre İzmir'de Hristiyan ahali de Müslüman Türk nüfus ile birlikte yaşıyordu. Bu da ikili bir yerleşmenin daha o sıralarda oluşması bakımından ilginç bir bilgidir⁴.

İzmir'in bundan sonra Bizans'ın idaresi altında ticari açıdan giderek öne çıkan bir kent olduğu hatta kendilerine imtiyaz verilen Cenovalıların kontrolü altına girdiği bilinmektedir. Sakız ve Foça gibi önemli yerlere hâkim olan Cenovalı Zaccariaların limanı ve ardından da Kadifekale'yi zahmetsizce ele geçirdikleri anlaşılmaktadır⁵. Bu da İzmir'deki Bizans idaresinin zayıflığını gösterir. İstihkam bakımından da gerilediği anlaşılır. Nitekim Sakız Cenovalıları burayı güçlendirmeye muhtemelen pek fırsat bulamadan kent 1300'lü yılların ilk on yılı içinde civardaki askeri faaliyetlerini artıran

² Anna Komnena, *Alexiad*, trc. B. Umar, İstanbul 1996, s. 268. Kendisini takib eden Bizans gemilerine karşı, İzmir'e dönerken burada gemisinden inip kaleye yöneldiği, oradaki Türklerin koruma işini yaptığı bilgisi dikkat çeker.

³ *Alexiad*, s. 336.

⁴ *Alexiad*, s. 337-338.

⁵ P. Lemerle, *L'emirat d'Aydın, Byzance et l'Occident. Recherches sur "La geste d'Umur Pacha"*, Paris 1957, s. 50-56.

Türklerle yeniden karşı karşıya kalacak, az sonra da Aydınöğulları'nın idaresi altına girecekti.

Umur Bey ve İzmir

İzmir'in Aydınöğulları'nın eline geçişi konusundaki karışık bilgiler söz konusudur. Yapılan araştırmalarda Aydınöğlü Mehmed Bey'in kenti alışıyla ilgili olarak 1310 veya 1317 tarihleri ileri sürülür, genel kanaat bunun 1317 olduğu yönündedir. Aydınöğlü Mehmed Bey'e ait olduğu iddia edilen bir sikkeden hareketle İzmir'in 717/1317-18 tarihinde ele geçirildiğinin kesinlik kazandığı bilgisi ise aslında paranın tanımlanma problemi yüzünden ciddi bir güvensizlik kesp eder. Zira bu para İlhanlı hanı Hüdabende adına basılan paralardan biridir ve darp yeri de ilgili araştırmada okunduğı gibi İzmir değil, benzerleri gibi Ermenek'tir. Bundan dolayı bu sikke ne yazık ki 1317 tarihini kesinleştirecek bir veri temin etmez⁶. Bununla birlikte İzmir'in Mehmed Bey'in eline geçişi için bu tarihi tereddütlü de olsa kabul etmemek için bir sebep bulunmaz. Ancak Mehmed Bey liman kısmını değil yukarı kale bölümünü ele geçirmiş, sonra da bu kesimi oğlu Umur Bey'in idaresine bırakmıştır. Böylece İzmir'i bir üs ve askeri anlamda takviye eden giriştiğı uzun soluklu seferler için burayı takviye eden Umur Bey dönemi, kentin Türkleşme sürecinde ikinci büyük hamlenin yapıldığı zaman dilimini teşkil etmiş görünmektedir. Yukarı kale kısmının Umur Bey'in denetimi altında ciddi ölçüde takviye edilmiş olduğu ve ayrıca hinterlandının da Türklerle meskûn hale getirildiğı kolayca tahmin edilebilir. Aşağı kale kısmı ise Latinlerin elinde kalmaya devam etmiştir. Bu durum Yukarı İzmir kısmı ile Aşağı İzmir kısmı arasında kültürel bir bölünmeyi veya kompartımanlaşmayı oluşturmuş bulunabilir⁷. Muhtemelen bu dönemde iki parçalı İzmir kent yapısı açık şekilde birbiriyle siyasi olduğu kadar yerleşim ve fiziki açıdan farklılık göstererek çifte kent modeli için iyi bir örnek teşkil edecektir⁸. "Kafir İzmir" kavramı da tıpkı buna benzer bir gelişme içinde olduğu bilinen Karadeniz kıyısındaki Samsun için de geçerli olmuştur⁹. Aradaki önemli fark Samsun'un liman kısmının değil diğeri cihetindeki eski yerleşim yerinin Hristiyan nüfusa malik olmasıdır.

Bu durumda Umur Bey'in en önemli hedefinin Latinlerin elindeki Aşağı liman kalesi olacağı kolayca tahmin edilebilir. Umur Bey'in ilk faaliyetleri sırasında da bu aileden Martino Zaccaria buraya hakim durumdaydı.¹⁰ Onun menakıbını kaleme alan

⁶ K. Eron-G. Teoman, "İzmir'de Basılan İlk Aydınöğlü Dirhemi", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, İstanbul 2007, sy. 124, s.113-114.

⁷ İki İzmir için ayrıca bk. P. Lemerle, *Aydin*, s. 41-42.

⁸ Uğur Tanyeli, *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-15.yy)*, İstanbul 1987, s. 117.

⁹ Bk. F.M. Emecen, "Samsun Tarihine Giriş: Kara Samsun'dan Türk Samsun'a", *Karadeniz Kıyı Kentleri Tarihi*, İstanbul 2020, s. 99-116.

¹⁰ Ş. Turan, *Türkiye İtalya İlişkileri*, İstanbul 1990, s. 41. Martino Zaccaria Sakız ve İzmir kalesine sahip olup bazı çağdaşı yazarlar tarafından "Küçük Asya Kralı ve Despotu" şeklinde tanımlanıyordu.

Hace Selman'ın belirttiği üzere İzmir yöresine tayin olunduğunda, yanında lalası Ahad Subaşı, veziri makamında Peşrev Beyoğlu Yusuf Bey, emir Dünder Bey, Hace Selman ve İlyas Bey bulunuyordu. İlk iş olarak yanındaki 1000 kişilik bir kuvvetle İzmir'in Latinlerin elinde kalan Kıyı/Liman kesimini kuşatma altına aldı. *Düsturnâme*'de kale önlerinde yapılan bir savaşta Umur Bey'in galip geldiği ve kaçanların yeniden kaleye kapandığı bilgisi bulunur. İki buçuk yıl süren muhasara sırasında da zaman zaman kaleden yapılan karşı hücumların püskürtüldüğü belirtilir. Sonunda kalenin Cenovalı idarecisi Martino Zaccaria kıyıdaki bu kaleyi ona teslim ederek Sakız'a gitmek mecburiyetinde kalmıştır (1328 sonu/ 1329 başı: Genel olarak araştırmalarda 1329 tarihi esas kabul edilir).¹¹ Böylece iki İzmir'in Umur Bey tarafından birleştirilmiş olmasıyla bir bakıma Osmanlı dönemindeki İzmir'in fiziki yönelim ve ana çerçevesinin ilk nüvesi oluşmuştur. Aşağı kaledeki Hristiyanların buradan ayrılıp ayrılmadığı konusu ise tam olarak kestirilememektedir. Cenovalı askeri unsurların Aşağı kaleyi terk etmiş olmaları beklenebilir; fakat yerli Hristiyan ahalinin burada kalmayı sürdürmüş olma ihtimalleri de yüksektir. Zira Umur Bey'in oluşturacağı donanma için burada gemi inşaatçıları ustaları ve işçileri özellikle çeşitli muafiyetlerle yerinde tutma gayreti göstermiş olması pekâlâ mümkündür.

İzmir'in Umur Bey'in Adalar, Trakya ve Mora seferleri için önemli bir askeri üs olarak geliştiği, elde edilen ganimet ve esirlerin toplandığı önemli bir ticaret merkezi haline geldiği ileri sürülebilir. Umur Bey'in ikili kenti nasıl birleştirdiği veya birbirine bağladığı konusu ise meşkûktür. Ama bu tarihten sonra iskanlarla bir bütünlük sağlanmaya çalışılmış olabilir. Körfezde İzmir'i de kontrol altında tutabilecek yeni askeri istihkamların oluşturulmuş olması da beklenen bir gelişmedir. Bununla birlikte bu kesimdeki Latinler İzmir'i geri almak ve Umur'un faaliyetlerini durdurmak için yeni tedbirler almaya çalışmakta gecikmediler. Gerçekten de Umur Bey'in gaza akınlarını hızlandırdığı ve beyliğin başına geçtiği sıralarda Bizans, Rodos ve Kıbrıs'tan gelen otuz gemi İzmir'e bir keşif harekâtı yapmış; fakat bu gemiler şiddetli direniş sebebiyle geri çekilmişti. Bu durum 1332'den beri Venedik öncülüğünde düşünülen Haçlı ittifakının bir yansıması olarak okunabilir.¹² Bu başarısız baskın harekâtının ardından Birgi'de babasının vefatı üzerine Aydın beyi olan Umur Bey, 1334 Eylülünde İzmir'e müteveccih yeni bir Haçlı saldırısını önlediyse de on yıl sonra Aşağı İzmir yeniden Latinlerin kontrolü altına girecektir.

Bu gelişmeler şöyle olmuştu: Umur Bey'in Trakya'daki faaliyetlerinden büyük endişe duyan Latinler onun meşguliyetlerini fırsata çevirmek düşüncesiyle İzmir'i hedefleyen yeni bir teşebbüse girişmişlerdi. Özellikle Papa VI. Clemens'in

¹¹ Enverî, *Düsturnâme-i Enverî, Le Destan d'Umur Pacha*, haz. I. Melikoff, Paris 1954, s. 50-51. Burada "İki kal'a idi İzmir ol zaman/Birini Mehmed Bey almışidi nihan" kaydı dikkat çeker.

¹² İttifak ile ilgili bk. Angeliki Laiou, "Marino Sanudo Torsello, Byzantium and the Turks. The Background to the Anti Turkish League of 1332-1334", *Speculum*, XLV (1970), s. 374-392 (Türkçe trc. M. Keçiş, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXII/34, 2003, s. 183-204). Keza K. Setton, *The Papacy and the Levant, 1204-1571*, Philadelphia 1978, I, 180-182.

oluşturduğu Hristiyan birliği, Kıbrıs, Venedik, Cenova ve Rodos gemilerinden müteşekkil bir filoyla İzmir'e 1344 Ekimi'nde ani bir baskın düzenledi. Bu kuvvetlerin başında İstanbul'un Latin patriği unvanını taşıyan metropolit Henri d'Asti bulunuyordu.¹³ Umur Bey bu ani baskın karşısında kuvvet toplamakta sıkıntı çekti, aşağı liman kısmındaki kaleden çekildi. Böylece İzmir'in kıyı kalesi Latinlerin eline geçti (28 Ekim 1344). Umur Bey'in kaleyi geri alma çabaları ise bir sonuç vermeyecekti. *Düsturnâme*'de Umur Bey'in kaleyi almak için yeni kuşatma makinelerine başvurduğundan ve büyük gayret sarf ettiğinden uzun uzadıya söz edilir. Ayrıca kendisine dışarıdan diğer Türkmen beyliklerinden de yardım geldiğine dair kayıtlar vardır. Mesela Eretnalılar kuşatma için iki mancınık ustası yollamışlardı.¹⁴ Onun ağır baskısı altında bunalan ve kalede sıkışıp kalmış olan Latinler, kısı geçirmek üzere Eğriboz'a giden Patrik Henri'den yardım talebinde bulunmuştu. O da alelacele İzmir'e döndü, zorlukla kaleye girebildi, sonra Yukarı İzmir'e yapılan bir hücumu da Umur Bey tarafından başarısızlığa uğrattı (17 Ocak 1345). Bu savaşta Papa'nın temsilcisi Patrik Henri, Venedik amirali Pietro Zeno ve Papa gemilerini kumanda eden Martino Zaccaria hayatını kaybetmişti. Şüphesiz bu üç büyük kumandanın ölümü Umur Bey için önemli bir zafere ve Latinler arasında tam bir ümitsizlik doğmuştu.¹⁵ Fakat Umur Bey muhtemelen önemli bir hata yaparak İzmir'de kilitlenen çarpışmalara bir ara verip Kantakuzenos'un yardımına koşmayı tercih etti¹⁶.

Daha sonra İzmir'e döndüğünde vakit kaybettiğini anlamakta gecikmedi. Zira tam bu sırada hem buradaki Latinlere yardım etmek hem de Türklerin Ege adalarına yönelik faaliyetlerini önlemek için Papa yeni bir Haçlı seferi çağrısı yapmış, Dük Dauphin Humbert'in kumandasında 26 kadırgadan ibaret bir donanma oluşturulmuş, bunlar Ege'deki korsanları temizledikten sonra Midilli'ye gelmiş, oradan 1346 Hazirani'nda İzmir'e çıkmışlardı. Umur Bey topladığı kuvvetlerle iki İzmir kalesi arasındaki ovada onları karşıladı. Bu savaşta her iki taraf da kesin bir başarı elde edemedi. Humbert başarı kazanamayınca Rodos'a döndü. Hemen ardından Umur Bey ve Hızır Bey ile diplomatik ilişki kurmaya çalıştı. Anlaşma için papadan da destek istedi. Aşağı kalenin yıktırılıp şehrin teslimi, buna karşılık Latinlerin bazı imtiyazlarla burada kalmaları yolunda bir anlaşma zemini belirmişti. Fakat Papa bunu tasdik etmedi (1347-1348).¹⁷ 1348 Şubatı'nda Papa anlaşmayı kabul

¹³ İttifak ve sefer için bk. Setton, *The Papacy*, I, 183-195.

¹⁴ *Düsturnâme*, s. 109-117. Ayrıca bir Mağribî'nin de farklı bir çeşit mancınık yaptığından söz edilir.

¹⁵ Ş. Turan, *Türkiye-İtalya*, s. 168.

¹⁶ *Düsturnâme*'de bu nazik ortamda İzmir'e gelen Saruhanoğlu Süleyman Bey'in, Umur Bey'i yeniden akın için teşvik ettiği bildirilir. Ancak bu hareketin Kantakuzenos imparatorluk mücadelesinde zor durumda kalarak yeniden eski müttefikine başvurmasından dolayı yapıldığı açıktır. Baskın sırasında gemilerinin çoğunun yok olmasına karşılık Umur Bey, biraz da karşı bir hareketle intikam almak kastıyla bu teklife sıcak baktı. M. H. Yınanç, *Düsturnamei Enverî, Medhal*, İstanbul 1929, s. 51-59.

¹⁷ Gelişmeler için bk. K. Setton, *The Papacy*, I, 212-217.

etmeyince mücadele yeniden başlamıştı. Umur Bey aşağı İzmir üzerindeki baskısını iyice artırdı. Şiddetli hücumlar sırasında bizzat askerın önüne geçerek kaleye tırmanmak isterken bir ok isabetiyle hayatını kaybetti (748 Zilhicce/1348 Mart).¹⁸ Ölüm tarihinin 749 Saferi'ne denk düşen 1348 Mayıs ayı olduğuna dair genel bir mutabakat vardır.¹⁹

Latin Hakimiyeti ve İzmir - İki Parçalı Kent Mirası

Umur Bey'in aşağı kale kısmını kaybetmiş olması, İzmir'i yeniden iki ayrı kente dönüştürmekte gecikmedi. Bu ikili yapı siyasi olduğu kadar kültürel ve dini anlamda iki kısmı birbirinden tekrar ayırmış oldu. Muhtemelen aradaki yerleşimler katı çarpışma ortamı içinde ortadan kalkmıştı. Artık Latinlerin elindeki liman kısmı bu dönemde giderek artma eğilim gösteren ticari faaliyetlerle mühim bir üs haline gelecekti. Aydın beyi Hızır'ın Latinlerle yaptığı ve Aydın beyliğini zora sokan anlaşma geçerli olmayınca yeniden İzmir üzerindeki baskı artırıldı. Hızır Bey muhtelif defalar buraya saldırarak birçok esir almış, ancak ele geçirmeyi başaramamıştı. Papa VI. Clemantus, İzmir'e büyük önem veriyordu ve buranın Anadolu'ya bakan ileri uçta önemli bir Hristiyan karakolu olma halini destekliyordu. Fakat onun ölümü İzmir üzerindeki bu düşünceleri zayıflatmakta gecikmedi, artık Latinlerin İzmir'in tamamına hâkim olma yönünde isteklilikleri kalmamıştı. Aşağı kesimi elde bulundurarak ticari anlamda yeni ilişki ağı kurma gibi daha barışçı bir siyasete dönüş yapıldı. Fakat zaten bu sıralarda Aşağı kesim Rodos şövalyelerinin kontrolü altına girmiş durumdaydı. Yapılan ticari anlaşmalarla Aşağı İzmir/Kafir İzmir Osmanlıların buraya hâkim oluşuna kadar Rodos şövalyelerinin elinde kalacaktı. Latin hakimiyeti dönemi iki İzmir'i birbirinden daha katı biçimde kültürel ve dini anlamda kopardı. Esasen de Kafir ve Müslüman İzmir teriminolojisi bu dönemin ürünü olarak iyice yerleşti²⁰. Yıldırım Bayezid de Aydın beyliğine son verince yukarı İzmir'in idaresi kâğıt üzerinde Osmanlılara geçmişti ama muhtemelen burası Aydınoğulları dönemindeki yapısını aynen koruyordu. Aşağı İzmir'in kaderini belirleyen ise Osmanlılar değil onları 1402'de Ankara Savaşında mağlubiyete uğratan Timur oldu.

¹⁸ *Düsturnâme*, s. 130. Dukas, iki kaşının ortasına saplanan bir ok isabetiyle düşüp hayatını kaybettiğini yazar, *Tarih*, s. 22.

¹⁹ P. Lemerle, *Aydın*, s. 157, 252. Keza Latin kaynaklarından hareketle Mayıs 1348 tarihi verilir: bk. Setton, *The Papacy*, I, 216. Bu haberlerin ulaştığı tarih olabilir.

²⁰ Kâfir İzmir tanımlamasının geç tarihli ilginç bir yansımasını Mehmet Haşim Efendi'nin XVIII. yüzyıl sonlarına ait seyahatname kılıklı eserinde görmek mümkündür. Burada müellif İzmir'i 1. Yeni Kale-i İzmir 2. Kâfir İzmir şeklinde anar. İzmir'i anlatırken Yeni Kale'yi kısaca nakleder ardından Kâfir İzmir başlığı açar: Bu tanımlamayı Hekimoğlu Ali Paşa'ya bağlar. Zira Hekimoğlu İzmir'e geldiğinde Cuma namazı sırasında Cuma vakti ayete'l-kürsî ile ezan okunmadan evvel sala okunması terk olunmuş, bunu Ali Paşa yeniden ihdas etmiş, bu da İzmir halkının Müslümanlığından şüphe doğurmuş; böylece Kâfir İzmir diye tesmiyesi başlamış: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine, nr. 1564, v. 24a, 38a-b (Bu eser İ. Şahin ile birlikte tarafımızdan hazırlanmış olup TTK yayınlarından çıkacaktır).

Hıristiyan İzmir onun tarafından ezildi ve neredeyse yerle bir edildi. Aydın ili ise yeniden Aydınoğullarına verilmiş, İzmir Aydınoğlu Cüneyd Bey'in idaresi altına girmişti. Bu dönemde sağlam kalan Yukarı İzmir'in aşağıdaki liman kentinin yeniden imarını sağlayıp sağlamadığı hakkında bir şey söylemek mümkün değildir. Ama Aşağı İzmir'in tahribatının Cüneyd Bey ve ardından buraya hakim olan Çelebi Mehmed ve II. Murad döneminde tedricen giderildiği düşünülebilir. 1415'te Çelebi Mehmed Rodos şövalyeleri ve Midilli beyleriyle ittifak yapıp İzmir'in her iki parçasını da kendi idaresi altına aldı. Cüneyd Bey'in burayı tekrar ele geçirdiği ve sonunda da onun katledilmesinin ardından II. Murad döneminde kat'i olarak Osmanlı hakimiyeti tesis edilmiş oldu.

Tarihi yapıların durumlarından anlaşıldığına göre Timur'un çekilmesinin ardından 1403-1419 devresinde İzmir Dizdar Hanı, Han Bey Zaviye ve Mescidi, Ahi Çuğa Zaviyesi, Cüneyd Bey İmareti, İzmiroğlu Bayezid Beyoğlu Ömer Bey İmareti teşekkül etmiş olması²¹ gelişim süreci açısından ilk toparlanma alanlarını ortaya koyar. Beylikler dönemi yapılarından Han Bey Zaviyesinin yeri kesinlikli bilindiğine nazaran burası yerleşim yönü açısından belirleyicilik oluşturur. 1419'a kadar Türk kentleşmesinin Kadifekale'nin kuzeybatı eteklerinde teşekkül ettiği ve adım adım limana doğru ilerlediği, bunun sonucu Kadifekale mevkiinin iskân yeri olmaktan çıktığı söylenebilir. Böylece giderek şehrin ikili yapıdan kurtulduğu ve tepedeki Türk kentinin aşağılara doğru indiği ve denizle buluştuğu süreç başlamıştır²².

II. Murad'a intikal eden iki İzmir'in parçalı yapısının durumu hakkında bilgiler ancak XVI. asra ait tahrir kayıtlarından anlaşılabilir. Piri Reis'in *Kitab-ı Bahriye*'sinin 1521 ve 1525-26 versiyonlarındaki İzmir haritaları da belirleyici olarak bir fikir verir. Bu haritaların ilkinde tek bir kale işaretinin mevcudiyeti dikkati çekerken ikincisinde iki parçalı yapının işaretli oluşu göze çarpar. Eğer bunu anlamlandıırırsak o vakit Aşağı Kale kısmının harabiyetinin giderildiği dönemin Osmanlı hâkimiyeti altında iken gerçekleştiği sonucuna varabiliriz. İzmir'e ait tahrir verileri ise iki parçalı kentin aradaki kısmının iskana açıldığına delalet eder. Bugüne ulaşan ilk tahrirler, Şeyhler, Faik Paşa, Pazaryeri gibi mahallelerin bu açık alanda bulunduğunu, Hıristiyanların da yine bu kesimde yerleşmiş olduğu yönünde açıklayıcıdır²³. 1528 verilerine göre, yukarı kale kısmında herhangi bir iskân söz konusu değildir; bu sıralarda kalenin eteklerinde aşağı limana kadar uzanan saha iskâna açık ve mahallelere bölünmüş durumdadır. Burada yerleşme biçimi olarak beş ayrı birim tesbit edilmiş olup bunlardan biri de Liman kesimidir ve burada sivil nüfus varlığı söz konusudur. Sivil iskanın oluşmasının ise Aydınoğulları döneminin bir ürünü olduğu, bunun Osmanlı döneminde sürdürüldüğü böylece İzmir'in bütünleştirilme sürecinin tamamlandığı tezi bu anlamda dayanak bulur.

²¹ H. Akın, *Aydın*, s. 142, 152,153. Bunların bazıları İzmir'de olmayabilir, kayıtlarda vakıf tahsisatları söz konusudur.

²² Tanyeli, s. 118-119.

²³ M. Kütükoğlu, *XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadi Tarihi*, İzmir 2000.

Netice olarak burada iki parçalı kentin bütünleşme eğiliminin tamamıyla Türk hâkimiyeti dönemine denk düştüğü ve İzmir'in aslında Türklerce oluşturulan, antik kökenleri tamamen mazide kalmış yeni bir yerleşim yeri olduğu sonucuna ulaşmak sanırım bu verilerin ışığında abartılı bir yaklaşım olmaz.

Kaynaklar

- Akurgal, E. "Arkaik ve Klasik Çağlarda İzmir", *Belleten*, X/37 (1946), 55-71.
- Anna Komnena, *Alexiad*, trc. B. Umar, İstanbul 1996.
- Atay, M. Çınar, *Tarih İçinde İzmir*, İzmir 1978.
- Cadoux, C. John, *İlk Çağda İzmir: Kentin En Eski Çağlarından İ.S.324'e Kadar Tarihi*, trc. B. Umar, İstanbul 2003.
- Emecen, F.M., "Samsun Tarihine Giriş: Kara Samsun'dan Türk Samsun'a", *Karadeniz Kıyı Kentleri Tarihi*, İstanbul 2020, s. 99-116.
- Enverî, *Düştürnâme-i Enverî*, *Le Destan d'Umur Pacha*, haz. I. Melikoff, Paris 1954.
- Eron, K. - Teoman, G., "İzmir'de Basılan İlk Aydınöğlü Dirhemi", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, İstanbul 2007, sy. 124, s.113-114.
- Herodotos, *Tarih*, trc. M. Ökmen, İstanbul 2002.
- Kütükoğlu, M., *XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadi Tarihi*, İzmir 2000.
- Laiou, Angeliki, "Marino Sanudo Torsello, Byzantium and the Turks. The Background to the Anti Turkish League of 1332-1334", *Speculum*, XLV (1970), s. 374-392 (Türkçe trc. M. Keçiş, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXII/34, 2003, s. 183-204).
- Lemerle, P., *L'emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident. Recherches sur "La geste d'Umur Pacha"*, Paris 1957.
- Mehmed Haşim, *Seyahatname*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine, nr. 1564.
- Setton, K., *The Papacy and the Levant, 1204-1571*, Philedelphia 1978.
- Strabon, *Coğrafya*, trc. A. Pekman, İstanbul 1975.
- Tanyeli, Uğur, *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-15.yy)*, İstanbul 1987.
- Turan, Ş., *Türkiye İtalya İlişkileri*, İstanbul 1990.
- Yınanç, M. H., *Düştürnamei Enverî*, *Medhal*, İstanbul 1929.

İZMİR'İN FETİH TARİHİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLER*

Erkan Göksu**

Giriş

Malum olduğu üzere İzmir'in fetih tarihi konusunda farklı görüşler mevcuttur. Bu durumun temel sebebi, sair şehir ve ülkelerde de olduğu gibi fethi izleyen yıllarda bölgenin birkaç kez da gayrimüslimlerin eline geçmesi ve sonra tekrar Türk hâkimiyetine girmesidir.

İzmir'in fethiyle ilgili ön plana çıkan ilk tarih bölgenin Çaka Bey tarafından ele geçirildiği 1081 tarihidir. Fakat bu tarihten kısa bir süre sonra 1097 yılında İzmir ve çevresi tekrar Bizans hâkimiyetine girmiş ve bu durum üç asra yakın devam etmiştir.

İzmir'in fethiyle ilgili ikinci tarih, Aydınöğulları dönemine aittir. Nitekim Çaka Beyin ardından bölgede 1097'de başlayan Bizans hâkimiyeti, 1317 tarihinde Aydınöğlü Mehmet Bey'in Yukarı Kale'yi yani Kadife Kale'yi ve 1329 tarihinde de Umur Bey'in Aşağı Kale'yi yani Liman Kalesi'ni ele geçirmesiyle son bulmuş ve bölge tekrar Türk hâkimiyetine girmiştir. Fakat bundan bir müddet sonra 1344 senesinde İzmir'e gelen Haçlı donanması, Liman Kalesi'ni ele geçirmeyi başarmış ve böylece İzmir, Müslümanların hâkimiyetinde kalan Kadife Kale ve Hristiyanların hâkimiyetinde olan Liman Kalesi olmak üzere iki kısma ayrılmıştır.

Bu tarihten sonra İzmir, Aydınöğulları ve Osmanlılar arasındaki mücadelelere sahne olsa da bu hâkimiyet mücadelesi sadece Kadife Kale için üzerinde olmuştur. Uzun yıllar Hristiyanların idaresinde kalan Liman Kale ise ancak 1402'de Timur tarafından ele geçirilmiştir. İzmir'in fethiyle ilgili ön plana çıkan üçüncü tarih olan 1402 senesinden itibaren ise İzmir, Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki kısa süreli Yunan işgali dönemi dışında hep Türk hâkimiyetinde kalmıştır.

İzmir'in birkaç defa ele geçirilip ardından tekrar kaybedilmesi, sadece şehrin fetih tarihi olarak hangi tarihin esas alınması konusunda farklı görüşleri ortaya çıkarmakla kalmamış, bu temel mesele etrafında şekillenen başka tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Mesela İzmir'in ilk fâtihi olarak kabul edilen Çaka Bey'in etnik ve dini kökeni, onun İzmir'deki kısa süreli hâkimiyeti döneminde bölgede Türk-İslam kültür ve medeniyetine dair bir emare bırakıp bırakmadığı, diğer bir ifade ile bu kısa dönemde İzmir'de İslamlaşma hadisenin durumu ve yine onun coğrafi

* Bu çalışma 2017 yılında yapılan Uluslararası Çaka Bey Sempozyumu'nda sunulan, ancak basılmayan "İslam Hukukunda Fetih Kavramı ve İzmir'in Fethi Meselesi" başlıklı tebliğin gözden geçirilmesi ve ilaveler yapılarak genişletilmiş halidir.

** Prof. Dr. Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Buca/İZMİR, erkangoksu@hotmail.com.

bakımdan kısmî İzmir hâkimiyetinin bir fetih şeklinde bütün İzmir'e teşmil edilip edilmeyeceği meseleleri bu tartışmalardan birkaçıdır.

Esasında Çaka Bey ve İzmir'in fethi meselesinde yaşanan bütün bu tartışmaların temel sebebi, Ortaçağ Türk tarihinin sair meselelerinde de olduğu gibi sözkonusu döneme ait kaynakların, konuyla ilgili akla gelebilecek bütün sorulara cevap verecek nitelikte geniş ve sıhhatli bilgiler içermemesidir. Bu durum, sözkonusu meseleyi tam anlamıyla çözmeyi ve herkesi tatmin edecek cevaplar ortaya koymayı zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla konuyu farklı yaklaşım tarzlarıyla ele alıp farklı boyutlarına işaret etmek ve bu suretle konuyla ilgili tartışmalara yeni bakış açıları sunmak, meselenin çözümü noktasında son derece faydalı olacaktır.

Bu cümleden olmak üzere biz de bu tebliğimizde İzmir'in fethi meselesini, her ne kadar bir ilahiyatçı veya İslam hukukçusu değil isek de İslam hukukundaki "fetih" kavramı çerçevesinde ele almak ve yukarıda temas ettiğimiz tartışmalara farklı bir bakış açısı sunmak istiyoruz.

Fetih Kavramı

Fetih (فتح) kelimesi, gerek hakiki gerekse mecazi anlam itibarıyla "açmak" anlamına gelir. Bunun dışında "hüküm verme, galibiyet ve zafere ulaştırma" gibi anlamları da mevcuttur¹. Kur'ân-ı Kerim'deki bir surenin adı da olan "fetih" kelimesi², fiil veya isim kalıplarıyla birlikte otuz sekiz yerde geçmekte ve bunların birçoğunda doğrudan doğruya Allah ifade edilmektedir³.

Hadislerde de fetih kavramının mâzi ve muzâri sigaları ve Kur'an'daki manaları ile Allah'a nisbet edildiği görülür. Ahmed b. Hanbel'in rivayet ettiği bir hadiste "fâtih" ismi, esmâ-i hüsnâ listesine yer veren Tirmizî'nin es-Sünen'inde de ise "fettâh" ismi Allah'a izafe edilmiştir. Buradan hareketle gerek kelimeler, gerek

¹ Fetih kelimesinin anlamı hakkında toplu bilgi için bkz, Mustafa Fayda, "Fetih", *DİA*, XII, s.467-470.

² Kur'ân-ı Kerim'in ilk sûresi, Fâtîha suresidir. Mekke devrinin ilk yıllarında ve tamamı bir defada inmiştir. Bazı kaynaklarda Medine döneminde yahut önce Mekke'de namazın farz kılındığı esnada, sonra da Medine'de kiblenin tahvili sırasında olmak üzere iki defa nâzil olduğuna dair rivayetlere yer verilmişse de bunlara itibar edilmemiştir. "Fâtihatü'l-kitâb" tamlamasının kısaltılmış şekli olan Fâtîha Kur'ân-ı Kerim'in ilk sûresi ve bir bakıma onun önsözü olduğu için bu adı almıştır. Kur'an'ın tertibi ve yazılması itibarıyla birinci sûre olması yanında ayrıca namazdaki kıraat rûknünün yerine getirilmesine bu sûre ile başlandığı ve nihayet bir bütün olarak indirilmiş sûrelerin de ilki olduğu için ona bu ismin verilmiş olduğu düşünülebilir. Bkz, Emin Işık, "Fâtîha Sûresi", *DİA*, XII, s.252-254.

³ "Bunların on birinde muhtelif fiil sigalarıyla, dört yerde ise fetih şeklinde Allah'a izafe edilmektedir. Ayrıca bir yerde yine Allah'a işaret edilmek suretiyle gayb anahtarlarının (mefâtih) O'nun nezdinde bulunduğu (En'âm, 59) söylenmekte, duâ üslûbu taşıyan bir âyette Allah "hükmedenlerin en hayırlısı" (hayru'l-fâtihîn (A'râf, 80) denmekte ve bir âyette de "adâletle hüküm veren ve her şeyi hakkıyla bilen" (el-fettâhu'l-alim (Sebe', 26) şeklinde tavsif edilmektedir." Fayda, "Fetih", s.467-468.

gerekse müfessirler, fetih kelimesinin, bilhassa Allah'a nisbet edilen anlamları üzerinde çeşitli görüşler ileri sürmüşler ve böylece fetih kelimesinin hakiki ve mecazî anlam dairesini bir hayli genişletmişlerdir⁴.

Ortaya çıkan görüş ve değerlendirmeler incelendiğinde fetih kelimesinin yukarıda da belirttiğimiz üzere hem hakikî hem de mecazî bakımından “açma, yol gösterme, hüküm verme, galibiyet ve zafere ulaştırma” anlamlarında kullanıldığı söylenebilir. Bu cümleden olmak üzere sözkonusu mefhumun tebliğ konumuz bakımından önem arz eden manasını en kısa ve öz şekilde “bir bölgeyi İslam'a açmak” şeklinde ifade etmek mümkündür. Diğer bir ifade ide gayr-i Müslimlerin yaşadığı bir bölgenin Müslüman bir emir veya devlet tarafından hâkimiyet altına alınması hadisesine “fetih” denmektedir. Ancak fetihden maksat, sadece bir bölgeyi silah zoru veya savaş yoluyla “açmak” yani “ele geçirmek” değil, “kalbi ve aklı da İslam gerçeğine açmak, İslam mesajının önündeki engelleri kaldırmak, insanın kalbine ve aklına ulaşmayı mümkün kılacak ortamı hazırlamaktır. Hatta nazarî bakımdan fethin gerçek anlamının bu olduğu söylenebilir. Nitekim Kur'an'da “Biz sana doğrusu apaçık bir fetih ihsan ettik” mealindeki âyet, askerî bir zaferin değil,

⁴ “Kelâm âlimleri, kelimenin sözlük anlamını ve Allah'a nispet edilen bir isim olarak Kur'an-ı Kerim'deki kullanılışını göz önünde bulundurarak Fettâh ismine öncelikle “hâkim” (kadı) mânâsını vermeyi tercih etmişlerdir. Sebe' sûresinde bu ismin yer aldığı âyetten önceki âyetlerde müşriklere hitap edilmekte, hidayet ve dalâletin Müslümanlarla müşriklere hangisinde bulunduğu hususu tartışılmakta ve devamında şöyle denilmektedir: “De ki: Rabbimiz hepimizi bir araya toplayacak, sonra da aramızda adâletle hüküm verecektir. O âdil bir hâkimdir (fettâh), her şeyi bilendir.” Ebû Mansur el-Mâturidî, buradaki hâkimliğin hidâyet ve dalâletin hangi tarafa âit olduğunun belirlenmesi mânâsına geldiğini söylemiş ve Fettâh isminin “bilinmezlik perdesini kaldırıp gerçeği ortaya koyan” anlamına gelebileceğini ifâde etmiştir. Kâinatta vuku bulan her şey İlahî kudretin ürünü olmakla birlikte, Allah madde dünyasında meydana gelen her şey için bir maddî sebep yaratmıştır. Buna bağlı olarak O'nun Fettâh ismiyle açtığı her kapının duyularla algılanabilen bir açısı ve yakın sebebi mevcuttur. Bunu göz önünde bulunduran esmâ-i hüsnâ müellifleri Fettâh isminin tecellî örneklerini mânâ âleminde vermeye özen göstermişlerdir. Ebû Süleyman el-Hattâbî, Fettâhı “kullarına rızık ve rahmet kapılarını açan, işlerinin ve teşebbüslerinin önündeki tıkanıklığı gideren, gerçeği görebilmeleri için kalpleri ve basiretlerinin üzerindeki perdeleri kaldıran” diye tefsir etmiştir. Gazzâlî, “Fettâh”a, “yardımıyla her kapalı şeyin açıldığı ve hidâyetiyle her müşkülün çözüldüğü isim” şeklinde mânâ verdikten sonra, şöyle demektedir: “Bazen ülkeleri düşmanlarının ellerinden çıkarıp peygamberleri için fetheder ve “Biz sana apaçık bir fetih ihsan ettik” der. Bazen de velîlerinin kalplerinden perdeyi kaldırıp yüceliğinin iklimine ve azametinin güzelliğine giden kapıları onlar için açar ve “Allah'ın insanlara açacağı rahmeti kimse tutamaz. O'nun tuttuğu rahmeti de kimse salıveremez” der. Gayb ve rızık anahtarlarını elinde bulunduran Allah, elbette Fettâh olmaya lâyıktır.” Ebû Bekir İbnü'l-Arabî ise Fettâhın üç ilgi alanı olduğunu söyler: a) Yokluk kilidini açıp nesne ve olaylara varlık kazandırarak, b) Bilinmeyeni kelâmı ile açıklamak ve her müşkülü çözmek, c) Rızık ve nasip kilitlerini açmak.” Toplu bilgi için bkz, Bekir Topaloğlu, “Fettâh, *DİA*, XII, s.483-848.

Mekkeli müşriklerle 628 yılında yapılan Hudeybiye Antlaşması'nın ardından inmiştir. Yine Hz. Peygamber'in "Ülkeler ve şehirler kılıçla fethedilir, fakat Medine Kur'an'la fethedilmiştir." hadisi, fetih mefhumunun bir yeri sadece savaş yoluyla ele geçirmeye işaret etmediğinin göstergesidir.

Dâru'l-İslam ve Dâru'l-Harb Kavramları

Bu noktada fetih kelimesiyle doğrudan alakalı iki kavrama, Dâru'l-İslam ve Dâru'l-Cihâd kavramlarına da temas etmek gerekiyor. Klasik fıkıh doktrininde teşekkül eden bu taksim, Kur'an'da ve sünnette yer almayı, olaylar ve siyasî şartlar dâhilinde muhtelif İslam âlimleri tarafından yapılmıştır⁵. İslam tarihi boyunca çeşitli tartışmalara konu olan bu kavramlardan Dâru'l-İslam, en genel tanımla Müslümanların fethettikleri, ahalisi Müslüman olan veya Müslüman ahkâmının cari olduğu yerler, Dâru'l-harb ise İslam hâkimiyetine girmemiş, ahalisi Müslüman olmayan veya küfür ahkâmının cari olduğu yerler anlamında kullanılmaktadır. Bu iki kavram üzerinde âlimler arasında genel mutabakat mevcut olmakla birlikte Dâru'l-Harb'in Dâru'l-İslam'a, Dâru'l-İslam'ın da Dâru'l-harbe dönüşmesi konusu tartışmalıdır. İslam âlimleri bu konuda birbirinden çok farklı, hatta zaman zaman birbirine taban tabana zıd denebilecek görüşler ileri sürmüşlerdir⁶. Hatta bazı İslam hukukçularının, bu iki kavram dışında "dâru'l-ahd" adını verdikleri yeni bir kavram ortaya attıkları da görülmektedir⁷.

Biz bu görüşlerden, bugüne kadar umum İslam uleması tarafından gerek usul gerekse mahiyet bakımından hep tenkid edilmiş olan ve adeta bütün yeryüzünü Dâru'l-harb, yeryüzünde yaşayan herkesi de kâfir ilan eden selefî görüş ve türevlerinin ortaya koydukları yaklaşımlardan sarf-ı nazar ederek genel kabul gören birkaçını vermek istiyoruz.

Hanbelîlere göre "Müslümanların ahkâmının galip olduğu her dar; Dâru'l-İslâm'dır. Şayet kâfirlerin ahkâmı galip ise orası Dâru'l-küfür'dür. Bu iki dâr'ın dışında dar yoktur." "Ne zaman bir belde ahalisi irtidat edip, o belde onların hükümleri icra edilirse, o belde Dâru'l-Harb olur."

İmam Mâlik ise bir başka mevzudan bahsederken "Görmez misin ki Bilal, efendisinden önce Müslüman olmuş ve Ebubekir onu satın alarak Azad etmişti. O belde (yani Mekke) ise o zamanlar Dâru'l-Harb idi. Zira orada o gün cahiliye hükümleri galip idi." demek suretiyle cahiliye hükümlerin hâkim olduğu bir bölgenin Dâru'l harp olduğunu ifade etmiştir. Görüldüğü gibi Hanbelî ve Malikîler herhangi

⁵ Fatıha Bozbaş, "İslâm Hukukunda Dâru'l-Harb'de Faiz Tartışmaları", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 23 (2014), s.175-176.

⁶ Bu konuda geniş bilgi ve tartışmalar için bkz, Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve İstilhâât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, İstanbul 1968, III, 369 vd.; Ahmet Özel, *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı*, İstanbul 2011, s. 73 vd.

⁷ Özel, *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı*, s.145; Bozbaş, a.g.m., s.175-176.

bir tafsilata girmeden küfür hükümlerinin yürürlükte olduğu her bir bölgeyi Dâru'l Harp saymaktadırlar.

İmam Şafî'nin içtihadına göre, bir diyar yahut bir memleket bir defa dahi olsun Müslümanlar tarafından zapt edilmiş ise, o diyar ve o memleket artık ila nihâye, kıyamete kadar "Dâru'l-İslâm"dır. Böyle bir memleket sonradan kâfirlerin eline geçse bile, bu hüküm değişmez. Hatta Müslümanlarla barış halinde bulunan gayri müslimlerin ülkeleri de "Dâru'l-Harb" değildir. Ancak bu hüküm, mülkiyetin hukuken gayri Müslimlere geçmeyeceği anlamındadır. Bir diğer Şafî fakih el-Buceyrem'i de şöyle demektedir: "Dâru'l-küfür'den murat; küffarın sulh ve cizye olmaksızın ve daha önce Dâru'l-İslam olmadan istilaları altında bulunan ülkedir. Bunun dışında kalan yerler ise Dâru'l-İslâm"dır." Görüldüğü üzere Şafîler de Dâru'l-Harb'i kâfirlerin egemenliği altında olan ülke olarak tarif etmişlerdir. Bununla beraber daha önce Dâru'l-İslam olan bir bölgenin kâfirlerin eline geçse bile Dâru'l-Harp sayılmayacağı şeklinde bir tafsilat söz konusu olup bu görüş bilhassa muamelat bakımından tartışmalara konu olmuştur.

Ebu Hanife ise Dâru'l-İslam'ın Dâru'l-harbe dönüşmesi için üç şartın gerçekleşmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Bu şartlardan ilki o yerde küfür ahkâmının uygulanmasıdır. Bununla beraber istilaya uğrayan Dâru'l-İslam'da, küfür hükümleriyle birlikte İslam hükümleri de uygulanıyorsa, bu şart gerçekleşmemiş demektir. İkincisi ülkede ilk emânları üzere bulunan hiçbir Müslüman veya Zımmînin kalmaması. Yani o bölgede Müslümanların ve ehl-i kitabın hiçbir emniyetinin kalmamış olması, ibadet ve buna mümasil dini muamelatının hiç birini yapamayacak halde olmaları. Üçüncüsü ise o ülkenin Dâru'l-Harbe bitişik olması ya da bölgenin tamamen gayri-i Müslim devletler tarafından çevrilmiş olması.

Ebu Hanife'ye göre bir hüküm bir illetle sabit olunca o illetten bir şey kaldığı sürece aynı hüküm devam eder. Dâru'l-Harb, orada İslam hükümlerinin tatbikiyle Dâru'l-İslam olduğuna göre istilaya uğrayan Dâru'l-İslam'da İslam hükümlerinden bazıları mevcut olsa bile illetten bir cüz mevcut olacağından Dâru'l-İslam hükmü de devam eder⁸.

İslam âlimlerinin Dâru'l-İslam ve Dâru'l-harb konusunda ileri sürdükleri görüşleri artırmak mümkündür. Ancak bütün bu görüşlerin sözkonusu âlimlerin yaşadıkları çağın ve bölgelerin siyasi, sosyal, coğrafi ve hukuki şartları içerisinde ortaya çıktığı unutulmamalıdır. Ayrıca bütün bu tartışmalar içerisinde ehl-i kitap, zımmî ve kâfir ayırımına yapılan atıflar gözden kaçırılmamalıdır.

İzmir'in Fethi Meselesi

Fetih kavramı ve bununla alakalı olarak Dâru'l-İslam ve Dâru'l-Harb mefhumları hakkında verdiğimiz bu kısa teorik bilgiden sonra İzmir'in fethi meselesine geçebiliriz.

⁸ Bu konudaki görüşler ve değerlendirilme için bk. Özel, *a.g.e.*, s.102-117; Aynı yazar, "Darülislam", *DİA*, VIII, s.541-543; Aynı yazar, "Darülharp", VIII, s.536-538.

Fetih kavramının “bir bölgeyi İslam’a açma” anlamına geldiği düşünülecek olursa İzmir’in, ilk defa Çaka bey tarafından 1081 yılında İslam’a açıldığı şüphesizdir. Fakat bu noktada, yukarıda da belirttiğimiz Çaka Bey’in etnik ve dini kimliği meselesi karşımıza çıkmaktadır. Çaka Bey’in hangi boya mensup olduğu muğlak olsa da Türklüğünde şüphe yoktur. Onun uzun süre Bizans sarayında bulunması, Bizans adet ve geleneklerini, unvanlarını benimsemiş olması onu Bizanslı hâline getirmez. Nitekim faaliyetleri esnasında Türkmenler ve Türkmen beyleri tarafından büyük destek görmüş olması bunun bir göstergesidir⁹.

Çaka Bey’in Müslüman olup olmadığı meselesi de kaynakların yetersizliği nedeniyle ortaya çıkan bir “şüphe”dir. Üstelik kaynakların onun dini hayatı hakkında bilgi vermemiş olması, aslında onun da dini bakımdan diğer Türklerle aynı olduğu anlamına gelir. Eğer dini bakımdan diğerlerinden farklı yani rutinin dışında bir durumu sözkonusu olsaydı, kaynakların bu farklılığı mutlak suretle belirtecekleri muhakkaktır.

Çaka Beyin İzmir’deki kısa süreli hâkimiyeti döneminde bölgede Türk-İslam kültür ve medeniyetine dair bir emare bırakıp bırakmadığı diğer bir ifade ile bu kısa dönemde İzmir’de İslamlaşma hadisenin durumu meselesine gelince.

Fetih mefhumu çerçevesinde verdiğimiz bilgilerde, nazari bakımdan fâtilhlerden beklenenin, bölgede İslamiyet’i tebliğ etmek, bunu sağlayacak kurum ve kuruluşları tesis etmek olduğunu belirtmiştik. Buna bağlı olarak İzmir’de de fetihten hemen sonra Çaka Bey eliyle başta cami ve mescit olmak üzere çeşitli İslam kurum ve kuruluşlarının inşasına, bölgede İslam’ın yayılması için gerekli faaliyetlerin planlandığına dair bilgi, belge ve bulguların aranması gayet tabiidir. Ne yazık ki, İslam tarihi boyunca adeta bir fetih geleneği haline gelen bu tür faaliyetlerin İzmir’de yürütüldüğüne dair yazılı kaynaklarda bir bilgi bulunmadığı gibi, herhangi bir mimari eser ve sair bulguya da rastlanmamaktadır. Ancak aynı kaynaklarda bölgeye çok sayıda Türk’ün iskân edildiği, böylece bölgenin Hristiyan halkla Müslüman halkın, belli sınırlar dâhilinde de olsa birlikte yaşadıkları, bunların önemli bir kısmının ise

⁹ Çaka Bey ve faaliyetleri hakkında bkz, Anna Komnena, *Alexiad*, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1996, s.229-234, 248, 265-271, 328, 336-338; Zonoras, *Tarihlerin Özeti*, Çev: Bilge Umar, İstanbul 2008, s.165; Akdes Nimet Kurat, *Çaka Bey, İzmir ve Civarındaki Adaların İlk Türk Beyi (1081-1096)*, Ankara 1966; İbrahim Kafesoğlu, “Selçuklu Çağındaki İzmir Türk Beyi’nin Adı: Çaka mı, Çağa mı, Çakan mı?”, *Tarih Dergisi*, 34 (1984), s.55-60; Mücteba İlgürel, “Çaka Bey”, *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s.187; Mustafa Daş, “Türklerin Bizans ve Venedik’le Denizlerdeki İlişki ve Mücadeleleri (XI-XIV. Yüzyıllar)”, *Türk Denizcilik Tarihi*, I, (Ed. İdris Bostan-Salih Özbaran), İstanbul 2009; Kemal Arı, “Emir Çaka: Çaka Bey ve İlk Deniz Feneri”, *İzmir Kent Ansiklopedisi*, I, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yay, İzmir 2013; Türkmen Parlak, *Ege Denizinde İlk Türk Derya Beyleri*, Yaşar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İzmir 1979; Yusuf Ayönü, “İzmir’de Türk Hâkimiyetinin Başlaması”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, IX/1 (2009), s.1-8; Tuncer Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, Ege Üniversitesi Matbaası, İzmir 1974; Coşkun Alptekin, “İzmir Türk Beyliği (Çaka Beyliği)”, *Tarihte Türk Devletleri*, II, Ankara 1987.

bölgenin Bizans hâkimiyetine geçişiyle birlikte katledildiği kaydedilmektedir ki, bu kayıtlar, bölgedeki İslamlaşma hadisesini göstermesi bakımından önemlidir. Buradan hareketle Çaka Bey'in kısa süreli İzmir hâkimiyeti esnasında yaşanan çok yoğun siyasi ve askeri ortamın, kalıcı İslam eserleri bırakmaya zaman ve fırsat vermediği ya da bunların sair coğrafyalarda çokça örneği bulunduğu üzere kaynaklara geçmediği veya tahrip edildiği düşünülebilir.

Bunların dışında Çaka Bey'in coğrafi bakımdan kısmî İzmir hâkimiyetinin bir fetih şeklinde bütün İzmir'e teşmil edilip edilmeyeceği meselesi de araştırmacılar arasında tartışma konusu olmuştur. Esasen şehir ve bölgelerin, hatta ülkelerin bile sınırları, tarih içinde değişiklik göstermiştir. Buna bağlı olarak günümüzde tarihi isimleriyle anılan birçok yerin, tarih içerisindeki sınırlarıyla bugünkü sınırları arasında büyük farklılıklar mevcuttur. Eski İstanbul'la şimdiki il sınırları, eski Ankara'yla şimdiki il sınırları ve buna mümasil hemen bütün il, hatta ilçelerimizin sınırları birbirinden tamamen farklıdır. Bu durum tarihçiler için gayet açık ve anlaşılır bir gerçek olsa da, konunun uzmanı olmayanlar için anlaşılır bir durum değildir. Bu durumda fetih hareketlerinin, bu kıstasa göre değerlendirilmesi demek, Mekke'nin fethinden İstanbul'un fethine kadar bütün fetihlerin tartışmaya açılması anlamına gelir. Esasen bu tür anma ve kutlamaların mantığı, günümüz insanına tarihi hatıraları hatırlatmak, yaşadığı şehrin geçmişine dair bir farkındalık yaratmak olduğuna göre o dönemde fethedilen bölgenin sınırlarıyla, bugünkü idari taksimatı karşılaştırarak fethi, sadece o dönemki bölgeye inhisar etmek bizce makul değildir.

Son olarak fetih tarihi olarak 25 Mart'ın belirlenmesi meselesine temas etmek istiyoruz. Çaka Bey'in 1078 yılında Bizans İmparatoru Botanites döneminde başlayan İstanbul macerasının 4 Nisan 1081 yılında Alaesios Komnennos'un tahta oturmasıyla son bulduğu ve Çaka Bey'in bu gelişmeden sonra İstanbul'dan ayrılarak İzmir'e geldiği malumdur. Bu durumda Çaka Bey'in İzmir'e gelişinin ve şehri fethederek beyliğinin kurmasının 4 Nisan'dan önce gerçekleşmiş olması mümkün değildir. Bu bakımdan İzmir'in fetih tarihi olarak belirlenen 25 Mart tarihinin isabetsiz olduğu aşikârdır.

Sonuç

Tarih içinde fethedilen, ardından elden çıkan, sonra tekrar "istirdad" edilen birçok ülke ve şehir vardır. Bu manada Birinci Dünya Savaşı sonunda birçok şehrimizin gayr-i müslimler tarafından işgal edilmesi hadisesi unutulmamalıdır. Bu yerlerin düşman işgalinden kurtarılmaları -duygusal olarak ifade edilenlerin dışındanasıl ki ikinci, duruma göre üçüncü fetih olarak nitelendirilmiyorsa İzmir'in elden çıktıktan sonra tekrar ele geçirilmesi fetih olarak nitelendirilemez. Zira bir yer bir kere fethedilir. Sonrakiler, istirdad veya düşman işgalinden kurtarılma olarak mütalaa edilebilir.

Bu durumda kanaatimizce 1081'i İzmir'in fethi olarak, Aydınoğulları'nın ve Timur'un harekâtını fethin devamı veya mütemmimi olarak ve en az İzmir'in fethi

kadar önemli olan 9 Eylül'ü de güzel İzmir'in düşman işgalinden kurtuluş tarihi olarak hatırlamak ve unutturmamak en makul yaklaşım olarak görülmektedir.

Kaynaklar

- Alptekin, Coşkun, "İzmir Türk Beyliği (Çaka Beyliği)", *Tarihî Türk Devletleri*, II, Ankara 1987.
- Anna Komnena, *Alexiad*, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1996.
- Arı, Kemal, "Emir Çaka: Çaka Bey ve İlk Deniz Feneri", *İzmir Kent Ansiklopedisi*, I, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yay, İzmir 2013.
- Ayönü, Yusuf, "İzmir'de Türk Hâkimiyetinin Başlaması", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, IX/1 (2009), s.1-8.
- Baykara, Tuncer, *İzmir Şehri ve Tarihi*, Ege Üniversitesi Matbaası, İzmir 1974.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istılahât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, III, İstanbul 1968
- Bozbaş, Fatıha, "İslâm Hukukunda Dâru'l-Harb'de Faiz Tartışmaları", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 23 (2014), s.173-198.
- Daş, Mustafa, "Türklerin Bizans ve Venedik'le Denizlerdeki İlişki ve Mücadeleleri (XI-XIV. Yüzyıllar)", *Türk Denizçilik Tarihi*, I, (Ed. İdris Bostan-Salih Özbaran), İstanbul 2009.
- Fayda, Mustafa, "Fetih", *DİA*, XII, s.467-470.
- Işıkı Emin, "Fâtıha Sûresi", *DİA*, XII, s.252-254.
- İlgürel, Mücteba, "Çaka Bey", *DİA*, VIII, İstanbul 1993.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Selçuklu Çağındaki İzmir Türk Beyi'nin Adı: Çaka mı, Çağa mı, Çakan mı?", *Tarih Dergisi*, 34 (1984), s.55-60.
- Kurat, Akdes Nimet, *Çaka Bey, İzmir ve Civarındaki Adaların İlk Türk Beyi (1081-1096)*, Ankara 1966.
- Özel, Ahmet, "Darülharp", *DİA*, VIII, s.536-538.
- Özel, Ahmet, "Darüislam", *DİA*, VIII, s.541-543.
- Özel, Ahmet, *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı*, İstanbul 2011.
- Parlak, Türkmen, *Ege Denizinde İlk Türk Derya Beyleri*, Yaşar Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İzmir 1979.
- Topaloğlu, Bekir, "Fettâh", *DİA*, XII, s.483-848.
- Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, Çev. Bilge Umar, İstanbul 2008.

İZMİR'E KARŞI HAÇLI SEFERİ VE SAHİL İZMİR'DE LATİN HÂKİMİYETİ

Mustafa Daş*

Bizans hâkimiyetindeki İzmir ve Batı Anadolu, Malazgirt Zaferi sonrasında Çaka Bey'in 1081 sonrasında, İzmir merkezli bir yönetim kurmasıyla ilk defa Türklerin egemenliğine girdi. Çaka Bey'in kurmuş olduğu İzmir Beyliği I. Haçlı Seferine kadar devam edebildi. Büyük Haçlı ordusu Türkiye Selçuklularının başkenti İznik'i kuşatırken, Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos, donanmasıyla hareket edip, İzmir'e gelerek, Batı Anadolu'daki Türk varlığına son verdi¹. Bundan sonraki dönem İzmir'de Bizans'ın ikinci egemenlik dönemi oldu. 1204'te IV. Haçlı ordularını oluşturan Latinlerin İstanbul'u zapt ederek parçalamaları üzerine İzmir ve çevresi Bizanslı Laskaris Devletine bağlı kaldı². Maddi-manevi bütün kaynaklarını İstanbul'u geri alarak, Bizans İmparatorluğunu yeniden ihya etmeye yönelmiş olan Laskarisler zamanında İzmir'in tarihinde iz bırakan gelişme, Ceneviz ile 1261 yılında yapılan Nimpheon (Nif) anlaşması oldu. En büyük rakibi Venedik'in korkunç deniz gücünü dengeleyebilmek adına Ceneviz'le yapılan ittifak anlaşması, Cenevizlilere Bizans ülkesinde serbest ticaret hakkıyla birlikte aralarında İzmir'in de olduğu birçok liman kentinde *logia* adıyla bilinen mahalle kurmak suretiyle yerleşme imkanını sağladı³. Cenevizlilerin kalabalık bir tüccar topluluğu ve kurumlarıyla birlikte İzmir'e yerleşmeleri, Anadolu'nun Akdenize ve Batı'ya açılan bu önemli limanı ve kapısında güçlü bir Latin varlığının da başlangıcı oldu. Ortaçağ'da, coğrafi özelliği gereği doğal bir limana sahip olan İzmir, Limanı koruyan kıyıdaکی kalesi ve Pagos Dağı üzerindeki diğer bir kalesiyle güçlü bir savunma sistemine sahipti.

Bilindiği üzere Bizans'ın İonya olarak adlandırdığı İzmir ve Efes merkezli bölgenin Türk-İslam yurdu haline gelmesi Aydınöğulları Türkmenleri vasıtasıyla gerçekleştirildi. Beyliğin kurucusu Aydın oğlu Mehmed Bey önce Birgi'yi fethederek, burayı merkez yaptıktan sonra iki Menderes nehri arasındaki havzası fethedildi. Günümüz Aydın ili topraklarına tekabül eden yörede fetihlerini sürdürürken bir diğer Türkmen Beyi Sasa ile ittifak yapan Mehmed Bey, bir süre sonra Sasa'yı bertaraf

* Prof. Dr., Bakırçay Üniversitesi, Tarih Bölümü.

¹ M. Daş, "Ortaçağ'da İzmir", *İzmir Kent Tarihi*, Yay. Haz., G. Emekli, v.d., İzmir Valiliği Yayınları, İzmir 2009, s. 41-46; M. S. Kütükoğlu, "İzmir", *TDVİA*.

² H. Ahrweiler, "L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317) particulièrement au XIIIe siècle", *Travaux et Mémoires*, c. 1, Paris 1965, s. 5-6.

³ M. Balard, *La Romanie Génoise (XIIIe-Début du XVe siècle)*, c. I, Ecole Française de Rome 1978

ederek 1308'de bölgenin tek hâkimi oldu⁴. Tire, Ayasuluğ (Selçuk), Bodemya, Aydın ve Sultanhisar'ı fetheden Mehmed Bey, kısa sürede İzmir kapılarına dayandı. Nihayetinde 1317 yılında yukarı İzmir olarak adlandırılan Kadife Kale ve mücavir alanları da fethedildi⁵. Liman Kale ise Cenevizlilerin kontrolünde bir süre daha Latin Hıristiyanların elinde kaldı. Sahip olduğu beyliğin idaresini oğulları arasında paylaştıran Mehmed Bey, İzmir'in yönetimini savaşçı karakteri baskın olan oğlu Gazi Umur Bey'e verdi. Bu dönemde Ayasluğ (Efes) limanı ve tersanesi hala işlevsel bulunuyordu. Bu tersanede inşa edilen donanmayla Aydın Türkmenleri, Adalar Denizinde gaza faaliyetlerine başladılar. Aydınogulları genellikle Latinlerin elinde bulunan Adalara yönelik deniz seferlerinde yalnız da değillerdi. Bizans'ın Karia eyaletini fethederek bir beylik kurmuş olan Menteşeogulları, Manisa merkezli hâkimiyet tesis etmiş bulunan Saruhanogulları ve Bergama, Edremit, Çanakkale sahillerine sahip olan Karesiogulları bazen kendi adlarına bazen de aralarında ittifak ederek Yunanistan kıyılarına ve Adalara karşı gazalar yürütüyorlardı. Bitinia bölgesinde sağlamca yerleşmiş olan Osmanlıların gaza alanı doğrudan Bizans iken H. İnalçık'ın "Denizci Gazi Beyler" olarak adlandırdığı Aydın, Menteşe, Saruhan ve Karesi Beyliklerinin hedefi Ege Adaları idi⁶.

Batı Ege Adalarının çoğunda Venedikliler hâkim bulunuyorlardı. Eğriboz, Nakşa (Naksos) ve daha güneydeki Girit Venedik dukalarının yönetimindeydi. Ayrıca Mora yarımadasının önemli kale ve limanları da Venedik mülkleri haline dönüşmüştü. Anadolu'da Türkleri durdurmak üzere Bizans'ın getirttiği Katalanlar türlü yıkımlar ve maceralardan sonra Trakya, Makedonya üzerinden Yunanistan'a ulaşarak Atina çevresinde bir Katalan Dukalığı kurmuşlardı. Mora yarımadası ve Yunanistan'ın çeşitli yerlerinde İstanbul'daki Latin İmparatorluğunun yıkılması sonrasında varlıklarını bir şekilde sürdürebilen küçük Frank Latin oluşumları da mevcut idi. Rodos Adası ise Venedik'in yardımıyla Saint-Jean (Hospitaliers) Şövalyelerinin egemenliğine 1310 yılında geçmişti. Doğu Akdeniz'in kilidi konumundaki Kıbrıs'taki Latin Lusignan Krallığı gelişen Türk-İslam fetihleri

⁴ Aydınogulları Beyliği tarihi için, H. Akın, *Aydın Oğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara 1968; P. Lemerle, *L'Emirat d'Aydın, Bizance et l'Occident*, Paris 1957; *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu-I. Aydınogulları Tarihi, Bildiriler Kitabı*, ed. M. Ersan, M. Şeker, C. Kanat, TTK yay., Ankara 2013; M. Daş, "Aydınogulları Beyliği", *Anadolu Beylikleri El Kitabı*, ed. H. Şahin, Ankara 2016, s. 165-176; E. Merçil, "Aydınogulları" maddesi TDVİA.

⁵ M. Keçiş, "Kadifekale'nin Aydınogulları tarafından fethine dair tartışmalar: yeni bir yorum", *Aydınogulları Tarafından Fethinin 700. Yıldönümünde Kadifekale'den İzmir'e Bakmak; İzmir'in Dünü ve Yarını*, 3. Uluslararası Tarih Sempozyumu 5-7 Nisan 2018 Bildiriler Kitabı, İzmir 2019, s. 190-205.

⁶ H. İnalçık, "Batı Anadolu'da Yükselen Denizci Gazi Beylikleri, Bizans ve Haçlılar", *Türk Denizcilik Tarihi*, Ankara 2002, s. 73-90.

karşısında hem Papalık aracılığıyla Batı Hıristiyan güçleri hem de Ege çevresindeki Latinlerle dayanışma birlik içinde olmanın yollarını arıyordu⁷.

Ege Denizi ve Batı Anadolu'daki dönemin büyük aktörlerinden biri olan Cenevizlileri Zaccaria ailesi temsil ediyordu⁸. 1275 yılında Bizans İmparatoru VIII. Mihail Palaiologos'tan Foça'daki Şap madenlerinin işletme imtiyazını alan Cenevizli Zaccaria'lar, 1304/1305'te Sakız Adasını da işgal ederek hakimiyet alanlarını genişlettiler. Bu sırada gerçekleşen Katalan seferinin meydana getirdiği ortamdan da yararlanarak Aşağı yani Sahil İzmir'i ve Liman Kale'yi de denetimleri altına aldılar⁹. 1314 yılında Cenevizli Zaccaria ailesinin başına geçen ve Enveri'nin Düsturnamesinde, "Messire Marti" adıyla anılan Martino Zaccaria, Foça'da para darp ettiren ilk Ceneviz senyörü oldu.

Haçlı Seferi fikrini hiçbir zaman terk etmemiş olan Papalık ve Hıristiyan ruhban çevreler Levant'taki (Doğu Akdeniz) bu Hıristiyan güçleri harekete geçirmenin yollarını arıyordu. Fakat Latin güçler arasında, özellikle Venedik ve Ceneviz için öncelik ekonomik ticari ve siyasi çıkarlarını korumak ön plandaydı; Haç'a hizmet etmek, Kutsal Yerleri geri almak gibi fikirler artık iyiden iyiye tavsamış bulunuyordu. Haçlı Seferi olgusu Venedikliler ve Cenevizlilerin nazarında çıkarlarını koruyup geliştirmenin bir vasıtası niteliğine bürünmüştü. Latin Franklardan bir kesim için Haçlı Seferi, 1261'de yıkılan Latin İmparatorluğunu ihya etmenin yolu iken Bizans, Haçlı Seferiyle Türk fetihlerini durdurma amacındaydı¹⁰.

Levant Hıristiyan çevrelerinde siyasi-askeri şartların özetle bu minvalde olduğu bir dönemde Aydınogulları ve diğer Denizci Gazi Beylikler bir taraftan gazalarını icra ediyorlar diğer taraftan da Bizans'tan fethettikleri topraklarında hâkimiyetlerini pekiştiriyorlardı. Ege'deki hâkimiyet mücadelesi 1310-1319 arasında müttefik Aydın ve Mentеше Beylikleri ile Sakız, İzmir ve Foça'yı elinde bulunduran Cenevizliler ile müttefikleri Rodos Şövalyeleri kuvvetleri arasında, Batı Anadolu sahillerinde yaşandı. 1318-1329 arasında ise Atina Katalan dukağıyla ittifak halinde hareket eden Aydınogulları, Batı Ege'deki Venedik kolonileri Eğriboz, Nakşa ve Girit'i akınlarıyla hedef seçtiler. Ticari-ekonomik çıkarları ağır darbe alan Venedik'in, Gazi Umur Bey başta olmak üzere Türklere karşı, 1320'li yıllarda Cenevizli Zaccaria'lar, Rodos Şövalyeleri, Nakşa dukağı gibi yerel Latin güçleriyle bir Haçlı İttifakı oluşturma girişimleri oldu¹¹.

Bizans İmparatorluk yönetimi ise özellikle 1329 Palekanon yenilgisi sonrası, artık Anadolu'yu kaybettiğini kabullenmiş, Anadolu'daki Türk Beyliklerinin askeri

⁷ Genel olarak Levant tabir edilen Doğu Akdeniz ve Ege Denizi çevresinde XIV. Yüzyıldaki Latin varlığı için M. Balard, *Les Latins en Orient (XIe-XVe siècles)*, Paris 2006.

⁸ S. Çavuşdere, *Orta Çağ'da Venedik, Papalık ve Türkler 1243-1353*, İstanbul 2017, s. 48-53.

⁹ L. Kontente, *Smyrne et l'Occident. De l'Antiquité au XXIeme Siècle*, Yvelinédition 2005, s. 196-197.

¹⁰ Genel bilgi için K. Setton, *The Papacy and the Levant 1204-1571*, Philedelphia 1978.

¹¹ S. Çavuşdere, *a.g.e.*, s. 76-77.

gücünden faydalanarak, Balkanlar ve Ege Adalarında elinde kalan yerleri korumaya yönelik politika geliştirmişti. Bunun neticesinde Bizans İmparatoru Aydınoğulları Beyliği ile bir ittifak kurarak, Cenevizlilere kapırdığı Sakız Adası üzerine sefer gerçekleştirdi. Bizans baskısı, Cenevizlileri Sahil (Aşağı) İzmir’de bulunan garnizonlarını Sakız’a çekmek zorunda bıraktı. Ayasuluğ’da kuvvetli bir donanma inşa ettirmiş olan Aydınoğulları hem ittifakları gereğince hem de Yukarı İzmir’in hâkimi Umur Gazi’nin büyük bir coşkuyla gerçekleştirmek istediği fetih için harekete geçtiler. 1327’de Gazi Umur Bey, Sahil İzmir’i yani Liman Kaleyı kuşattı. İki buçuk yıl süren bir abluka ve kuşatmadan sonra 1329’da Liman Kale düşürüldü ve böylece İzmir’in tamamı her iki kalesiyle birlikte Türklerin eline geçti¹². Bu arada Bizans İmparatoru III. Andronikos, Sakız ve Eski Foça’da tekrar Bizans kontrolünü sağlarken, Yeni Foça’da Cenevizlilerin şap madenlerini işletmelerine, vasal olmaları şartıyla izin verdi. İmparator, Aydınoğlu Mehmed Bey ve Saruhan Beyliği ile de ittifak anlaşması yaptı.

Gazi Umur Bey İzmir’in her iki parçasının da hâkimi olarak, bu liman kentini Batı Anadolu ve Ege’nin en önemli askeri ve ticari merkezi haline dönüştürme siyasetini benimsedi. Bu maksatla kuvvetli bir donanma sahibi olması gerekiyordu. Birçok araştırmada Umur Bey’in İzmir’de tersane kurduğu ifade edilmektedir. Bu yargıya nasıl ulaşıldığı belli olmamakla birlikte şurası kesindir ki İzmir’de çok eski dönemlerden beri bir Bizans tersanesi zaten bulunuyordu. Ayrıca İzmir körfezi doğal bir Bizans deniz üssü konumundaydı. Thema sisteminin kurulması sonrasında da bu özelliğini koruyan İzmir, bazı dönemler Samos Deniz Teması’nın da merkezi olmuştu. Bu özellikleriyle İzmir’de her daim becerikli gemi yapım ustaları, gemicilikte mahir yerli halktan işçiler, kalifiye personel bulmak mümkündü. H. Ahrweiler, İzmir’deki Bizans tersanesinin günümüz Karataş semti civarında olduğunu belirlemiştir¹³. Umur Bey, Sahil İzmir’i fethettikten sonra bu tersaneyi işlevsel hale getirdi ve tüm diğer Türk hükümdarları gibi izlediği istimalet politikasıyla yerli Ortodoks Hıristiyan halkı beyliğine kazandırmayı, onların hükümdarları olarak kendisine tabi kalmalarını temin etti. Benzer durumu XI. Yüzyılın sonlarında Çaka Bey’in gerçekleştirmiş olduğu da unutulmamalıdır.

Umur Bey, İzmir’de inşa ettirdiği donanma ile 1329-1333 yılları arasında, gerçekleştirdiği büyük ve yıkıcı deniz seferleriyle Adalar Denizi’nde başat güçlerden biri haline geldi¹⁴. Bu seferlerde Bizans nadiren Gelibolu’ya yapılan akın gibi hedef

¹² H. Akın, *Aydınoğulları Hakkında Bir Araştırma*, s. 32-33; F. Emecen, “Aydınoğlu Umur Bey: Kısa Bir Biyografi Denemesi”, *Aydınoğulları Tarafından Fetihinin*, 3. Uluslararası Tarih Sempozyumu 5-7 Nisan 2018 Bildiriler Kitabı, s. 44-45.

¹³ H. Ahrweiler, “L’histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317) particulièrement au XIIIe siècle”, *Travaux et Mémoires*, c. 1, Paris 1965.

¹⁴ Umur Gazi’nin deniz seferleri için kesin ve düzgün bir kronoloji tespit etmek pek güçtür. Bu seferler için S. Çavuşdere’nin *Orta Çağ’da Venedik, Papalık ve Türkler*, P. Lemerle,

alınırken daha ziyade Latinlere özellikle de Venedik ait kolon ve yerleşmeler vuruluyordu. Yıkıcı akınlar karşısında aciz kalan Nakşa (Naksos) Dukalığı Umur Bey'e haraç ödemeyi kabul etti (1332)¹⁵. Girit, Eğriboz, İskiri (Skyros), İşkopolos (Skopelos), Bodonitsa ve Menekşe (Monemvasia) Aydın ve Saruhan kuvvetlerinin oluşturduğu 250 parçalık bir Türk donanması tarafından akınlara maruz bırakıldı¹⁶. 170 geminin katıldığı bir başka akınla da Umur Gazi, Salamine'yi baskına uğrattı. Gazalarıyla haklı bir şöhret kazanan Umur Bey, 1334'de babası Mehmed Bey'in vefatı üzerine, büyük oğul olmamasına rağmen, kardeşleri tarafından Uluğu Bey olarak beylik tahtına oturtuldu. Gazi Umur Bey dönemde İzmir'i Levant'ın önemli bir ticaret limanı haline getirme siyasetini başarıya ulaştırmış görünüyor. Deniz gazalarında elde ettiği ganimet, beyliğindeki Hristiyan halka yönelik izlediği hoşgörü siyaseti, etrafında toplanan Türkmen kitleleriyle, beylik merkezi İzmir'de güçlü bir iktidar kurduğu aşikardır. İzmir limanı işlek bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Leon Kontente gibi oryantalist ve "Türk karşıtı" fikirlere sahip yazarlar, her ne kadar Umur Gazi'yi sürekli olarak "tahripkar bir yağmacı" sıfatıyla sunsalar da İzmir Aydınöğulları döneminde büyük bir ticaret ve pazar yeri haline dönüştü. L. Kontente, İzmir'in tıpkı Venedik, Marsilya, Barselona gibi büyük bir köle pazarı olduğunu özenle vurgulamakla birlikte burada diğer ticari emtianın, Kütahya şapı, canlı hayvan (özellikle at), buğday gibi ürünlerin ticaretinin yapıldığını adeta görmezden geliyor¹⁷.

Gazi Umur'un beyliğinde Batı Anadolu ve Adalar Denizi'nin büyük gücü haline gelen Aydınöğulları'nın varlığından en büyük zararı Venedik görüyordu. Nakşa Dukalığı haraç ödemekte, Eğriboz neredeyse Türklerin eline düşmek üzereydi. Girit birkaç defa akına maruz kalmış, Yunanistan ve Mora'daki Venedik kolonileri tahrip edilmiş, Venedik ticari gemileri Doğu Akdeniz'de güvenli biçimde seyrü sefer yapamaz hale gelmişti. Venedik Cumhuriyeti maruz kaldığı bu tehditte Türklerle karşı bir Haçlı Seferi düzenleterek kurtulmak istiyordu. Bu maksatla Venedik Türk karşıtı bir Haçlı ittifakı kurulması çalışmalarına hız verdi. Haçlı Seferi için Hristiyan alemini harekete geçirecek en büyük güç şüphesiz Papalık idi. Papalık, Fransa ve Napoli Krallıkları Haçlı Seferi için istekliydiler. Fakat bunların düşündükleri Haçlı Seferi, Anadolu'da Türkleri bertaraf edip Kudüs'e gitmeyi içeriyordu. Venedik ise böyle bir Haçlı Seferini çıkarlarına uygun görmüyordu. Herşeye rağmen Venedik, Türk karşıtı bir ittifak için çabalarını yoğunlaştırdı. 1332'de kolonilerine Türk Beylikleriyle ticaret yapmayı yasakladı. Rodos Şövalyeleri, Eğriboz ve Girit Dükükleri, Tenos ve Mykonos Senyörü, Bizans İmparatorluğu ve Naksos düküğünün katılacakları bir ittifak için görüşmeler yapıldı. Nihayetinde 6 Eylül

L'Emirat d'Aydın; E. Zachariadou, *Trade and Crusade, Venetian Crete and the Emirates of Mentesbe and Aydın (1300-1415)*, Venice 1983.

¹⁵ F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise Concernant la Romanie, I (1329-1399)*, Paris 1958, s. 24-25; E. Zachariadou, *Trade and Crusade*, s. 22; S. Çavuşdere, *a.g.e.*, s. 10

¹⁶ İ. Melikoff-Sayar, *Le Destan d'Umur Pacha*, Paris 1954, s. 64-73; H. Akın, *Aydınöğulları Hakkında Bir Araştırma*, s. 17

¹⁷ L. Kontente, *Smyrne et l'Occident*, s. 204-205

1332'de Venedik, Rodos Şövalyeleri ve Bizans arasında bir anlaşma yapıldı. Anlaşma gereğince kurulacak müttefik donanması için Bizanslılar on, Venedikliler altı, Rodos Şövalyeleri ise dört gemi tahsis edeceklerdi. Müttefik donanması 15 Nisan 1333'de Eğriboz'da toplanacaklardı¹⁸. Fakat bu anlaşmayı uygulamaya koymak mümkün olamadı. 1333'de Venedik bir taraftan Girit'te çıkan isyanla uğraşırken diğer taraftan da arzu ettiği Türk karşıtı ittifakı kurmak için diplomatik faaliyetlerine devam etti. Bu noktada Papa XXII. Jean da ciddi teşebbüslerde bulunmaya başladı ve Haçlı Seferini ilan etti. Papalık başta Fransa Kralı Philippe ve Kıbrıs Kralı olmak üzere dönemin büyük Hıristiyan hükümdarlara Haçlı Seferi için çağrıda bulundu. Venedik, Papalık ile görüşmelerde yapılacak Haçlı Seferi için kırk gemi ve süvariler gibi yolcu ve yükleri taşıyacak elli iaşe gemisinin yeterli olacağını belirtmişti. Venedik kendisinin on savaş gemisini tahsis edeceği ve sekiz ay boyunca Haçlı Seferine katılacağı taahhüdünde bulundu. Uzun süren görüşmeler sonucunda 1334'te Papalık, Venedik ve Fransa, Haçlı Seferi konusunda anlaştilar (Mart 1334). Anlaşma uyarınca, Venedik on gemi, Rodos Şövalyeleri on gemi, Kıbrıs Kralı ve Bizans altışar gemi, Papalık ve Fransa Krallığı ise sekizer gemi tahsis edeceklerdi. Jean de Cepoy, Haçlı donanmasına komuta edecek ve donanma Mayıs 1334'de Eğriboz'da toplanacaktı¹⁹. İttifak anlaşmasını imzalayan taraflardan Bizans hariç hepsi taahhütlerini yerine getirerek gemilerini gönderdiler. Bu ilk Türk karşıtı Haçlı donanması 1334 Mayıs'ında Eğriboz'dan hareket etti. Latin Haçlı donanması Kuzey Ege'de rastladıkları Türk gemilerini bertaraf ederek, Latin tüccar gemilerinin güvenliğini sağladılar. Daha sonra da Anadolu sahillerine baskınlar yaparak, kıyıya çekili Türk gemilerini imha ettiler. 17 Eylül 1334 tarihinde Karesioğulları hükümdarı Yahşi Bey'in donanmasını demirli olduğu Edremit körfezine büyük bir baskın yaptılar. 250 parça olduğu söylenen Karesi donanması yakıldı ve 3 binden fazla Türk katledildi. Sonrasında güney doğuya doğru hareket eden Haçlı donanması, Latinler için en büyük tehlike olan Umur Bey'in deniz gücünü tahrip etmeyi ve İzmir'i zapt etmeyi denedi. İzmir önlerinde Gazi Umur Bey'in komutasındaki Türk ordusu ve donanmasının sert direnişini kıramayan Haçlılar geri çekilmek zorunda kaldılar²⁰. Burada yaşanan çetin çarpışmayı Enverî, *Düstûrnâme*'sinde şöyle anlatıyor:

“Gelmiş İzmir'e otuz kadirga er
cümle yarağlı urundulu nefer;
Onu tekfurun onu idi Rodos'un
on kadirga dahi anda Kıbrız'ın;
Geldi kafir kılmağa İzmir'e cenk

¹⁸ P. Lemerle, *L'Emirat d'Aydin*, s. 90-92; K. Setton, *Papacy*, I, s. 178-181; E. Zachariadou, *Trade and Crusade*, s. 21-25; s. Çavuşdere, *Orta Çağ'da Venedik, Papalık ve Türkler*, s. 11-12.

¹⁹ Lemerle, a.g.e., s. 93-95; Zachariadou, *Trade and Crusade*, s. 25-31; Setton, *Papacy*, I, s. 181; Angeliki Laiou, “Marino Sanudo Torsello, Bizans ve Türkler:1332-1334 Türklere Karşı İttifakın Perdearkası”, çev. Murat Keçiş, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 22/34, 2003

²⁰ Zachariadou, *Trade and Crusade*, s. 32-40.

başdan ayağa demir bihad Frenk;
Her ne yerden çıkmağ isterse Frenk
Türk ok atub döndürür kılarıdı cenk;
Cehd idüb çıkmağa çare olmadı
cümle kafir anda çıkmağa fırsat bulmadı;
Kaldı biçare dönüb kaçdı Frenk
geldi Paşa gördü savulmuşdı cenk.”²¹

İzmir’i zapt etmeyi başaramayan, dolayısıyla Hıristiyan Latinlerin en büyük tehdidini bertaraf edemeyen Haçlılar, Yahşi Bey’in donanmasının yakılmasını büyük bir başarı olarak sunmakla yetindiler. Bununla birlikte E. Zachariadou, Umur Bey’in İzmir kent surlarının dışında bulunan tersanesinin ve limana çekilmiş silahlı haldeki donanmasının Haçlı saldırılarında büyük zarar gördüğü düşüncesindedir. Nitekim Haçlı baskını sonrasında Umur Gazi bir süre deniz gazalarına ara vermiş ve kara savaşlarına dönmüştü. Bu bağlamda Aydın Beyliği Türkmenleri beylerinin komutasında Alaşehir’i 1335’de kuşatıp, haraca bağladılar. Umur Bey’in İzmir ve Batı Anadolu’da sahip olduğu askeri gücünün ve nüfuzun idrakine varan Bizans İmparatoru III. Andronikos, Latinlere karşı bu güçten faydalanmayı çıkarlarına uygun buldu. 1335’de Benedetto Zaccaria, Galatalı Cenevizlilerden temin ettiği yardımla Sakız’a hâkim olmak istediye de başaramadı. Bu olay Foça’nın Cenevizli hâkimi Domenico Cattaneo’nun Rodos’tan destek alarak, Midilli’ye saldırması için gerekçe oldu. İmparator III. Andronikos, Foça üzerine gelerek, Saruhan Beyliği ile bir ittifak anlaşması yaptı. Bir süre sonra da Karaburun veya Urla’da Aydınoğulları hükümdarı Umur Bey ile de yüzyüze görüşerek onunla da ittifak kurdu. İmparatorun yakın arkadaşı ve Domestikos’u Kantakuzinos çok daha önceden Gazi Umur ile şahsi bir dostluk temin etmişti. Bu görüşme ve ittifak dolayısıyla İmparator, Sakız üzerinde Umur Gazi’nin otoritesini resmen tanıdı. 1336’da Tür Beyliklerinin yardımıyla Bizans, Cenevizlileri Midilli’den çıkarmayı başardı²². İmparator III. Andronikos, Umur Bey’in şahsında güçlü bir müttefike sahip oldu. Balkanlarda ihtiyaç duydukça Umur Bey’den temin ettiği askeri kuvvetlerle hem ülkesinin topraklarını savundu hem de 1337’de olduğu gibi çıkan isyanları bastırdı. Buna karşın Umur Bey’in Türkmenleri, Bizans’a yapılan müttefik yardımlarını gaza olarak gördüler ve bu yardım seferlerinden çokça ganimet elde ettiler. Ege Adaları ve Yunanistan’daki Latinlere karşı da Aydın Türkmenleri ve Umur Gazi’nin donanması, Bizans lehine çok önemli etkiler sağlıyordu. 1336/1337’de yapılan gazada Nakşa, Andros, Paros büyük tahribata uğradı. Umur Bey önemli ganimet ve zaferle İzmir’e döndü. Bu arada Fransa ve İngiltere Krallıkları arasındaki çatışmalar, Memlüklerin Kilikya Ermenilerine karşı tehditleri, Haçlı Seferi taraftarı Papalığın ilgisini Ege üzerinden uzaklaştırmıştı. Bu şartlar altında Venedik, Aydın ve Menteşe Beylikleriyle

²¹ Enverî, *Düstûrnâme*, neşr. M. H. Yınanç, İstanbul 1928, s. 35.

²² E. Zachariadou, *Trade and Crusade*, s. 38-40; P. Lemerle, *L’Emirat d’Aydın*, s. 102-115.

anlaşmalar yaparak, ticari menfaatlerini korumayı denedi. Bu anlaşmayla, Türk Beyliklerinin Venedik gemilerine kolonilerine saldırmamaları tahüdü alınmakla birlikte, bazı Venedik yerleşimlerinin haraç ödemeleri ve Venedik tüccarlarının Aydın ve Menteşe topraklarında beyliklerin kanunlarına tabi olarak serbest ticaret yapmaları öngörülüyordu²³. Yapılan anlaşma uygulanmakla birlikte Aydınoğulları müttefikleri Saruhanlılarla birlikte Adalar Denizindeki Latin oluşumlara karşı gaza akınlarını durdurmadılar. 1339'da Katalanların çağrılarına olumlu cevap veren Umur Gazi donanmasıyla, Andros, Naksos, Skinos ve Tenos adalarını vurarak Thebe ve Skiros'u tahrir etti. Bizans'a yardım için de bu sefer dolayısıyla Selanik'e hareket yapılarak, Venedikli amiral Pietro Zeno'nun filosuyla savaştı. Bu akınlardan en büyük zararı yine Venedik görüyor olsa da Cumhuriyet uzlaşma içinde kalmaya özen gösteriyordu²⁴. Zira Serdar Çavuşdere'nin ifadesiyle, “*adeta bir savaş makinası gibi hareket eden Umur Bey'in kuvvetleriyle Venedik'in tek başına yapacağı geniş kapsamlı bir çarpışma, Ege ve Akdeniz'deki kolonilerin güvenliği düşünüldüğünde, Venedik için tercih edilebilecek son seçenек görünüyordu*”²⁵.

Diğer taraftan 1341'de Bizans İmparatoru III. Andronikos'un ölümüyle, Bizans'ta taht için iç savaşın çıkması devletlerarası ilişkiler ve gelişmelerde de önemli değişimlere yol açtı. Bu iç savaşın hemen öncesinde İzmir hâkimi Umur Gazi, Bizans İmparatoru III. Andronikos'un müttefik ve Büyük Domestikos Kantakuzinos'un sadık dostu idi. 1340 yılında Umur Bey, 350 parçalık donanmasıyla, İmparator'un yardım çağrısı gereğince Karadeniz'e Tuna mansıbına muazzam bir akın düzenlemişti²⁶. Bizans başkenti İstanbul'dan geçerken, İmparator tarafından Bizans gelenekleri uyarınca ağırlanmış, onuruna kabul merasimi düzenlenmişti. Yaptığı gazayla Balkanlara nam salan Umur Bey, birçok kaleyi tahrir edip, Bizans İmparatorluk yönetimi karşıtlarını sindirdikten sonra muazzam ganimetlerle İzmir'e geri dönmüştü.

III. Andronikos'un ölümüyle birlikte henüz çocuk olan oğlu V. Ioannis Palaiologos'un naipliğini Büyük Domestikos Kantakuzinos üstlendi. Fakat İmparatoriçe Anne de Savoie, İstanbul'daki “Latin yandaşlarına” dayanarak, niyabete kendi adına el koymak istedi. Bu rekabet Kantakuzinos ile başında ana İmparatoriçenin olduğu Latin yanlısı grup arasında iç savaşa dönüştü. Anne de Savoie, Papalık huzuruna elçi gönderip Batı'nın yardımını talep ederken, kendisini imparator ilan etmiş olan Kantakuzinos, Umur Bey'in Türkmenleri ve Kral Duşan'ın Sırpaları nezdinde kuvvetli müttefikler buldu. Daha 1342'de Umur Gazi, Kantakuzinos'a yardım olarak 83 parça donanmayla yaklaşık otuz bin askeri gönderdi. Bu rakamlar Umur Gazi'nin gücünü ne kadar arttırdığını göstermesi

²³ S. Çavuşdere, *Orta Çağ'da Venedik, Papalık ve Türkler*, s. 116-117; E. Zachariadou, *a.g.e.*, s. 195-200

²⁴ S. Çavuşdere, *a.g.e.*, s. 119-120.

²⁵ S. Çavuşdere, *Orta Çağ'da Venedik, Papalık ve Türkler*, s. 120.

²⁶ P. Lemerle, *L'Emirat d'Aydin*, s. 33.

bakımından oldukça anlamlıdır. 1344 yılına kadar Aydınoğlu Umur Bey, Kantakuzinos'un müttefiki olarak Trakya ve Makedonya'nın birçok şehrine ve bölgesine akınlar düzenledi, muhaliflerle savaştı ve Kantakuzinos'un otoritesini tesis etmesine yardımcı oldu. Edirne ve Zagora ovaları, Serez, İskeçe, Gümülcine, Dedeağaç, Kavala Türkmenlerin baskınlarına ve akınlarına maruz kaldı. Balkanların en büyük liman şehirlerinden Selanik de bu yıkıcı akınlardan azade kalmadı. Dönemin kaynaklarından Nikiforoz Gregoras, bu akınlar dolayısıyla şöyle yazıyordu: "O [Umur] onun [Kantakuzinos] için sanki kendi davasıymış gibi [canla başla] çarpışıyordu". Umur Bey'in Türkmen savaşçılarını Kantakuzinos'un öylesine ihtiyacı vardı ki ittifakı daha da sağlamlaştırmak adına Umur Bey'e kızını eş olarak teklif etti. Fakat bu teklifi Umur Gazi, Kantakuzinos ile kardeşlik hukuku gerekçesiyle kabul etmeyecektir.

Papalık makamına yeni çıkmış bulunan VI. Clemens (1342-1352) Haçlı Seferi fikrine bağlı biriydi. 1343 Yazında İmparatoriçe Anne de Savoie, Papa'ya elçiler gönderip, kendisi ve oğlunun Türklerin tehdidi altında olduğunu, Türk tehlikesinden ancak Batıdan gelecek askeri yardımla kurtulabileceğini bildirip, Haçlı Seferi talep etti. Bu sırada Venedik, Bizanslı İmparatoriçeden farklı gerekçelerle Umur Gazi'nin 250 ila 350 gemiden oluşan donanmasının yok edilmesi için Batılı güçleri harekete geçirmeye çalışıyordu. Papa Clemens ve Venedik'in çabaları Hristiyanlar adına olumlu sonuç verdi ve bir Haçlı ittifakı kuruldu (Ağustos 1343). Yapılan anlaşmaya göre Venedik ve Rodos Şövalyeleri altışar kadırga, Papalık ve Kıbrıs Krallığı da dörder savaş gemi ile Haçlı donanmasını oluşturuyordu. Naksos Düklüğü ve Latin senyörlerden Ghisi kendi kadırgalarıyla bu donanmaya katkı sunuyordu. Venedik kadırgalarına Pietro Zeno, Papalık gemilerine Martino Zaccaria komuta ediyordu. Haçlı Donanmasının başkumandanlığını ise İstanbul Latin Başpiskoposu Henri d'Asi yürütüyordu²⁷. Haçlı donanması Kasım 1343'te Eğriboz Adasında toplanacaktı.

Mutabık kalınan tarihte Eğriboz'da toplanan Haçlı donanması gerekli kontrol ve hazırlıklardan sonra İzmir'i hedef olarak harekete geçti. Haçlıların oldukça hızlı ve gizli biçimde hareket ettikleri anlaşılıyor. Ekim 1344'te İzmir önlerinde müttefik Haçlı donanması görüldüğünde Umur Gazi'nin Türkmenleri gafil avlandılar denilebilir. Umur Bey'in izlediği taktik ve gelenek uyarınca, Türk donanması bahar aylarında silahlanıp yelken açıyor, yaz boyunca deniz gazaları yapıyor ve sonbaharda İzmir körfezindeki limana veya uygun yerlerle gemiler demirliyor, askerler silahlarıyla birlikte terhis olup, yurtlarına gidiyorlardı. İşte bu şekilde hazırlıksız biçimde Haçlı baskınına maruz kalan Umur Bey, kuvvetlerini toparlayamadığı gibi, savunmasız durumdaki gemilerinin tahrip edilmesini de önleyemedi. Haçlı saldırısına sahilde direnmenin daha büyük bir felakete yol açacağını anlayınca Umur Bey, Liman Kaleyi terk ederek, Yukarı İzmir'e yani Kadife Kale'ye çekildi. Umur Gazi'nin donanması

²⁷ S. Çavuşdere, *a.g.e.*, s. 126-131; P. Lemerle, *L'Emirat d'Aydin*, s. 179-185; J. Gay, *Clement VI et les Affaires d'Orient (1342-1352)*, Paris 1904, s. 38; K. M. Setton, *The Papacy and the Levant*, s. 188

Haçlılar tarafından yakıldı. Surların dışında olan İzmir tersanesi tahrip edildi. Böylece 28 Ekim 1344'te Latin Haçlılar Aşağı İzmir'i yani Liman Kale ve civarını zapt ettiler²⁸. Bu Haçlı Seferi ortamından faydalanan Cenevizliler, Simone Vignosi kumandasında, biraz ileri de açıklanacağı üzere, Haçlı donanmasından bağımsız olarak Sakız Adasını ele geçirdi²⁹.

Aşağı İzmir ve Liman Kalesinin kaybı Türkler arasında büyük üzüntüye yol açarken Hıristiyanlar için sevinç ve coşku kaynağı oldu. Papa VI. Clemens'in 23 Aralık 1344 tarihli mektubuyla tebrik ettiği Venedik Doçu Andrea Dandolo'ya şunları yazıyordu: “*Sonradan Papalık makamına sunulan mektuplarının Hıristiyan dininin düşmanları kâfir Türklerin ellerinden deniz limanı ve surlarıyla meşhur o güzel ve kuvvetli İzmir [Smirnis] şehrinin muzafferane fetih ve geri alınışını ve bu yerde bulunup orada ikamet eden bu menfur Türk milletinin bezîmetini bildiren şerefli zaferin sevinçli ve mutlu haberlerini almış bulunuyoruz*”³⁰.

Haçlıların zafer sarhoşluğu fazla uzun sürmese gerektir zira Umur Gazi, Latinleri Sahil İzmir'den söküp atabilmek için olağanüstü bir mücadeleye girişti. Çevresindeki Türk beyliklerine ve hükümdarlarına yardım çağrısında bulunan Umur Bey'e, Anadolu'nun dört bir yanından destek kuvvetleri geldi. Eretna Bey'in dahi yardım maksadıyla iki mancınık ustası gönderdiği kaynaklarda ifade edilmektedir³¹. Umur Bey, kalabalık destek kuvvetleriyle birlikte Liman Kale'yi ağır bir baskı altına aldı. Kalede sıkışıp kalan Latinler, bu kuşatmayı kırabilmek için bir taraftan Hıristiyanlardan yardım isterlerken diğer taraftan da yoğun bir direniş gösterdiler. Kışı geçirmek için Eğriboz'a gitmiş olan Başpiskopos Henri d'Asti acilen geri dönerek, savunmaya katkı sağladı. Latin Haçlılar savunmalarını kuvvetlendirmek için Liman Kalesinin etrafına geniş bir hendek kazarak, Kaleyi adeta bir ada haline getirdiler ve Aşağı İzmir'in surlarını da tahkim ederek, Umur Gazi'nin taarruzlarını durdurmaya çalıştılar. Durumu bir ölçüde dengeledikten sonra Yukarı İzmir'i yani Kadife Kaleyi de zapt etmek isteyen Latinlerin 17 Ocak 1345'te huruç hareketiyle taarruza geçtikleri anlaşılıyor. Bu taarruz bir akarsu (Meles çayı olmalıdır) yakınında karşılayan Umur Bey komutasındaki Türk ordusuyla Haçlılar arasında şiddetli bir çarpışma yaşandı. Latinlere ağır zaiyat verdiren Türkler, taarruzu kırdıkları gibi Haçlı kuvvetlerini bozup, Liman Kale'ye geri sürmeyi başardılar. Bu savaşta Latinler üç ünlü liderlerini kaybetti: Papalığın başkomutan atadığı Henri d'Asti, Venedik Amiralî Pietro Zeno ve Papalık gemileri komutanı Martino Zaccaria. Bu üç önemli Latin Haçlının öldürülmesi Umur Bey için elbette büyük bir zaferdi.

²⁸ S. Çavuşdere, *a.g.e.*, s. 133-134; P. Lemerle, *L'Emirat d'Aydin*, s. 180-203; Setton, *Papacy and the Levant*, I, s. 182-223; E. Zachariadou, *Trade and Crusade*, s. 49-54.

²⁹ P. Argenti, *The Occupation of Chios by the Genoese and their Administration of the Island*, II, Cambridge 1958, s. 26-32.

³⁰ G. M. Thomas, *Diplomatarium Veneto-Levantinum*, c. I, s. 286 no. 150'den nakleden S. Çavuşdere, *Orta Çağ'da Venedik, Papalık ve Türkler*, s. 135.

³¹ Enverî, *Düsturnâme*, s. 62

İzmir'de Haçlı kuvvetlerinin mağlubiyeti ve Patrik Henri'nin ölümü Hıristiyan çevrelerde infiale yol açtı. Girit başta olmak üzere Ege'deki Latin yönetimleri İzmir Haçlılarına yardım için ellerinden geldiğince kuvvet gönderdiler³². Yardım çağrıları ve tehlikeli durum karşısında Papa VI. Clemens, Batılı hükümdarlar arasında Haçlı ordusunun komutasını üstlenecek ve İzmir'e destek götürecek birini aramaya koyuldu. Papa'nın çağrılarına Fransa'dan II. Humbert olumlu cevap verdi.

Vienne³³ Kontluğu'nun varisi /veliahdı anlamındaki Dauphin de Viennois unvanıyla tanınan II. Humbert, Vienne Kontluğu Hanedanının (Viennois=Vienne'liler) mensubu olup, müsrifliği, çalkantılı ve kibirli karakteriyle tanınan bir soyludur³⁴. II. Humbert, Nisan 1345'te Papa'yı bizzat ziyaret ederek, Haçlı Seferi başkomutanlığına atanması için ikna etti. Humbert, beş kadirge tahsis etme, masraflarını üstleneceği 300 savaşı ve 1000 okçuyu beraberinde götürme karşılığında Türklerden alacağı toprakların kendisinde kalmasını şart koşmuştu³⁵. 26 Mayıs 1345'te II. Humbert, Papa'nın elinden Haçı aldı ve ayrıca kendisine Türklere karşı teşkil edilen Hıristiyan orduları başkomutanlığına atama fermanı da verildi³⁶. Yaz boyunca hazırlıklar yapan II. Humbert, 2 Eylül'de Marsilya'dan beş kadirge ve bir küçük gemiyle demir aldı ve Ceneviz'e 14 Eylül'de ulaştı. Ekim ayı başında Floransa'ya, 10 Ekim'de de Bologna'ya vardı. 24 Ekim'de Venedik'e gelmiş bulunan II. Humbert, yolculuğu boyunca uğradığı yerlerden bir hayli maddi destek buldu. Umut edildiği kadar olmasa da Floransalı, Brescialı, Sieanalı ve Bolognalılardan savaşçılardan Dauphin II. Humbert'e katılanlar da vardı³⁷. 12 Kasım'da Venedik'ten ayrılan Humbert, Aralık ayı sonlarında Eğriboz'a ulaştı. Burada altı ay kadar kalan Humbert hem Papa hem de Latin güçlerle yazışarak bir taraftan destek toplamaya diğer taraftan da izleyeceği stratejiyi hazırlamaya çalıştı.

Bu sırada müttefik Hıristiyan güçler arasında çıkar çatışmaları hem ittifakı zayıflatıyor hem de Latin Hıristiyanların, Türklerle savaşının Haçlı Seferi niteliğini derinden sarsıyordu. Venedik ile Rodos Şövalyeleri anlaşmazlığa düşmüşlerdi. İzmir ve Adalar Denizi çevresinde rakip bir gücün olmasını kendisi için her zaman tehdit gören Venedik, ticari çıkarlarını her şeyin üzerinde tutuyordu. İzmir'e yapılan Haçlı Seferinin ağır yükünü omuzlamış ve Liman Kale'yi savunmuş olan Rodos Şövalyeleri, Venedik Hükümeti ve tüccarlarının mali kazanç hırsıyla hareket etmelerini; İzmir'e

³² S. Çavuşdere, *Orta Çağ'da Venedik, Papalık ve Türkler*, s. 144-145

³³ Günümüz Fransa'sının Lyon ile Grenoble şehirleri arasındaki bölgede yaşamış olan kontluktur. Avusturya'nın Viyana'sı ile bir ilgisi yoktur.

³⁴ J. Paviot, "Noblesse et croisade à la fin du Moyen Age", *Cahiers de Recherches Médiévales et Humanistes*, c. 13, 2016, s. 69-84.

³⁵ J. Delaville le Roulx, J., *La France en Orient au XIVe Siècle: Expéditions du Maréchal Boucicaut*, c. I, Paris 1886, s. 103 v.d.

³⁶ C. Faure, "Le dauphin Humbert II à Venise et en Orient (1345-1347)", *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire*, c. 27, 1907, s. 513

³⁷ S. Çavuşdere, *a.g.e.*, s. 146.

çok pahalıya erzak ve insan taşımalarını hatta Türklere de para karşılığında silah ve iâşe temin etmelerini Haçlı Seferine ihanet sayıyorlardı. Rodos Şövalyeleri Venedik'in bu siyasetine tepki olarak, bazı Venedik gemilerinin İzmir limanına girmelerine engel oldular³⁸. Haçlı İttifakında resmen yer almayan Cenevizliler de kendi çıkarlarını koruma ve otoritelerini genişletmenin peşindeydiler. İzmir'e yapılan baskın sırasında Papalık gemilerine komuta eden Cenevizli Martino Zaccaria öncelikle emrindeki kadırgalarla Sakız Adasını zapt etmeyi planlamıştı. Papalık bu plandan haberdar olunca, Haçlı kuvvetlerinin başkomutanı Henri d'Asti aracılığıyla buna engel olunmuştu. Martino Zaccaria'nın İzmir savaşında ölmesi, Sakız'ı o sırada elinde bulunduran Bizans'ı tehlikeli bir düşmandan kurtarmıştı fakat Cenevizlilerin Ada ile birlikte Foça'ya yönelik planları devam ediyordu. Nitekim II. Humbert, Eğriboz'da kısı geçirmek ve İzmir'e yapacağı Haçlı Seferini kuvvetlendirmek için çalışmalar yaparken, 29 parçalık bir donamaya komuta eden Cenevizli Simone Vignoso ile temas kurarak, onu Haçlı donanmasına katılmaya çağırdı. Sakız Adasını, Haçlılar için zapt etmeyi ve Aday'ı İzmir'e yapacağı sefer için ana üs olarak kullanmayı, karşılığında Cenevizli Vignoso'ya büyük servet ödemeyi vaat etti. Cenevizliler, II. Humbert'in en büyük müttefiklerinin Venedikliler olması dolayısıyla, bu teklife şüpheyle baktılar ve reddettiler. Ortamın kendileri için elverişli olduğunu gören Cenevizli Simone Vignoso, birçok Cenevizli asil, tüccar ve armatörlerle birleşerek, önce Sakız Adasını (Haziran 1346) daha sonra da Eski ve Yeni Foça'yı zapt etti.

Levant'taki başta Latinler olmak üzere Hıristiyan güçleri etkin biçimde birleştirme diplomasisinde fazla bir başarı elde edemeyen II. Humbert, Cenevizlilerin kendi adlarına Sakız'a saldırımları üzerine İzmir seferini daha fazla ertelemeyen başlattı. 24 Haziran 1346'da İzmir'e ulaşan II. Humbert ve Haçlıları, Liman Kale'den bir huruç harekâtı yaparak, Yukarı İzmir yani Kadifekale'yi zapt etmeyi denedi. Fakat Gazi Umur Bey'in Türkmen kuvvetleri bu taarruzu püskürtmeyi başardılar ve Haçlılar çaresizce Liman Kale'sine kapandılar. Türklerin sert direnişi ve sürekli biçimde yürüttükleri çevreleme sonucunda Latinler, sadece deniz yoluyla iletişim kurabiliyorlar, karadan hiçbir şekilde çıkış yapamıyorlardı. Haçlıların Liman Kale'den yaptıkları bu başarısız huruç harekâtı ve bazı Türklerin esir edilmeleri Papalık yazılarında Haçlıların büyük başarıları olarak sunulmaya çalışıldığı görülmektedir. II. Humbert, Sahil İzmir'de surlarını tamirini yaptırarak ve yeni kuleler inşa ettirerek Liman Kale'sini güçlendirmeye çalıştı. Ağustos 1346'da iâşe zorlukları, erzak kıtlığı ve salgın hastalık Haçlılar arasında çözülmeyi ve dağılmayı hızlandırdı. Kişisel güvenliğini sağlayan otuz kadar şövalye ile kalan II. Humbert, Türklere karşı bir ilerleme kaydedemeyeceğini anlayınca Papa'ya mektup yazarak, üstlendiği yükümlülüklerden azat edilmesini, karşılığında Kutsal Topraklara hac yapacağını bildirip, İzmir'i terk ederek Rodos'a gitti (1346 Ağustos sonu)³⁹. Fransız veliahdın

³⁸ Bu olay II. Humbert'in İzmir Haçlı Seferinin başarısız olmasından sonra 1346 yazında olmuştur. S. Çavuşdere, a.g.e., s. 153.

³⁹ J. Delaville le Roulx, J., *La France en Orient au XIVe Siècle*, s. 108; E. Zachariadou, *Trade and Crusade*, s. 52.

Rodos'a seyahati sırasında Cenevizliler tarafından kuşatılıp, ağırlıklarına el konulması Latin güçler arasındaki Haçlı anlayışının nasıl bir aşınmaya ve dönüşme uğradığının en iyi örneklerinden olsa gerektir.

Humbert'in bekleneni vermeyen seferi ve Türklerin Liman Kale'yi düşürememesi diplomasinin işletilmesi sonucunu doğurdu. Türkleri temsilen İzmir hâkimi ve Uluğ Bey sıfatıyla Gazi Umur ile Ayasuluğ Emiri Aydınolu Hızır Bey muhatap alınıyordu. Müttefik Hıristiyanları ise Papa'yı temsilen İzmir Piskoposluk kurulu üyesi Eğribozlu Bartholomeo de Tomari ile Girit Başpiskoposu'na bağlı Dragonet de Joyeuse müzakereleri yürütüyordu. Bu diplomatik temaslar sonucunda ortaya bir anlaşma taslağı çıktı. Buna göre Venedikliler başta olmak üzere Latinler Aydınolu filolarında serbestçe ticaret yapacaklar ve vergiler başta olmak üzere birtakım imtiyazlara sahip olacaklardı. Buna karşın da Sahil İzmir'in istihkamları yıkılacak ve Liman Kale Umur Bey'e teslim edilecekti. Anlaşmayı Papa VI. Clemens onaylamadı. Zira ona göre İzmir'deki Liman Kale'nin teslimi Hıristiyan aleminde büyük tepkiye yol açacaktı. Nitekim müzakerelerin yürütüldüğü sırada Rodos Şövalyelerinin Büyük Üstadı, İzmir'de bulunan filo kumandanına gönderdiği emirde İzmir'in savunulmasında artık bir inisiyatif üstlenmemesini emretmişti⁴⁰. Haçlı Seferi olgusuna zarar vereceğı ve Hıristiyanların mağlubiyeti anlamına geleceğı düşüncesiyle Papalık, İzmir meselesine ilişkin çözüm odaklı bu anlaşma taslağını kabul etmedi.

Bunun üzerine Umur Bey, Sahil İzmir üzerindeki baskıyı arttırdı. Liman Kale'deki Hıristiyan Haçlı varlığını hiçbir şekilde kabul etmeyen ve bu Latin varlığını kesin şekilde ortadan kaldırmak isteyen Umur Bey, şiddetli biçimde kuşatmaya koyuldu. Bizanslı Tarihçi Doukas'ın ifadesiyle Umur Bey, "ya kaleyi zapt etmeliyim ve yahut ölmeliyim" kararıyla Liman Kale'nin fethi için olağanüstü çaba sarf etti⁴¹. Kalabalık kuvvetler sevk ettiğı kaleyi daha şiddetli kuşatırken çarpışmalara bizzat kendisi de katılıyordu. Çatışmaların yoğun yaşandığı bir sırada kaleden atılan bir ok Umur Gaziyi şehit etti (Mart 1348)⁴².

Umur Gazi'nin şehadeti Aydın oğulları beyliğinin Sahil İzmir'i kuvvet kullanarak geri alma girişimlerini sonlandırdı. Beyliğin hükümdarı Hızır Bey, Venedikliler başta olmak üzere Latinlerle bir anlaşma yaptı (18 Ağustos 1348). Bu anlaşmayla Hızır Bey, Latinlere ticaret serbestisi ve imtiyazlar tanıırken, deniz gazalarına da son vermeyi taahhüt etti. İzmir ve Efes piskoposluklarının yönetimi de Latinlere verildi. Böylece Sahil İzmir'deki Latin hâkimiyeti resmen tanınmış oldu. Buna göre Sahil İzmir, bir başpiskopos ve Rodos Şövalyelerinin Büyük Üstadının atadığı bir komutan- vali tarafından yönetilir hale geldi. Venedikli, Cenevizli ve diğere Latin tüccarlar, noterleri de Liman Kale civarında faaliyetlerini devam ettirdiler.

⁴⁰ S. Çavuşdere, *Orta Çağ'da Venedik, Papalık ve Türkler*, s. 160; P. Lemerle, *L'Emirat d'Aydin*, s. 224-229; E. Zachariadou, *Trade and Crusade*, s. 54-55.

⁴¹ Doukas, *Tarih Anadolu ve Rumeli 1326-1462*, çev. B. Umar, İstanbul 2008, s. 22-23; K. M. Setton, *The Papacy and the Levant*, s. 215.

⁴² F. Emecen, s. 58-59.

Yukarı İzmir yani Kadifekale çevresi ise “Müslüman İzmir” adıyla Aydınoğullarının önemli bir yönetim merkezlerinden biri olma özelliğini korudu. İzmir’deki bu ikili yönetim, Ankara Savaşı sonrasında Emir Timur’un İzmir’e gelerek, Sahil İzmir’i fethetmesi böylece İzmir’deki Latin Haçlı varlığını sona erdirmesine kadar devam etti.

Kaynaklar

- Ahrweiler, H., “L’histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317) particulièrement au XIIIe siècle”, *Travaux et Mémoires*, c. 1, Paris 1965.
- Argenti, P., *The Occupation of Chios by the Genoese and their Administration of the Island*, II, Cambridge 1958, s. 26-32.
- Çavuşdere, S., *Orta Çağ’da Venedik, Papalık ve Türkler 1243-1353*, İstanbul 2017.
- Daş, M., “Ortaçağ’da İzmir”, *İzmir Kent Tarihi*, Yay. Haz., G. Emekli, v.d., İzmir Valiliği Yayınları, İzmir 2009, s. 41-46.
- Daş, M., “Aydınoğulları Beyliği”, *Anadolu Beylikleri El Kitabı*, ed. H. Şahin, Ankara 2016, s. 165-176.
- Delaville le Roulx, J., *La France en Orient au XIVe Siècle: Expéditions du Maréchal Boucicaut*, c. I, Paris 1886.
- Donald, M. Nicol, *Bizans ve Venedik diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2000.
- Emecen, F., “Aydınoğlu Umur Bey: Kısa Bir Biyografi Denemesi”, *Aydınoğulları Tarafından Fethinin 700. Yıldönümünde Kadifekale’den İzmir’e Bakmak; İzmir’in Dünü ve Yarını, 3. Uluslararası Tarih Sempozyumu 5-7 Nisan 2018 Bildiriler Kitabı*, İzmir 2019 s. 41-61
- Enverî, *Düstürnâme*, neşr. M. H. Yınanç, İstanbul 1928.
- Faure, C., “Le Dauphin Humbert II à Venise et en Orient (1345-1347)”, *Mélanges d’Archéologie et d’Histoire*, c. 27, 1907.
- İnalçık, H., “Batı Anadolu’da Yükselen Denizci Gazi Beylikleri, Bizans ve Haçlılar”, *Türk Denizcilik Tarihi*, Ankara 2002, s. 73-90.
- Keçiş, M., “Kadifekale’nin Aydınoğulları tarafından fethine dair tartışmalar: yeni bir yorum”, *Aydınoğulları Tarafından Fethinin 700. Yıldönümünde Kadifekale’den İzmir’e Bakmak; İzmir’in Dünü ve Yarını, 3. Uluslararası Tarih Sempozyumu 5-7 Nisan 2018 Bildiriler Kitabı*, İzmir 2019, s. 190-205.
- Gay, J., *Le Pape Clement VI et les Affaires d’Orient (1342-1352)*, Paris 1904.
- Kontente, L., *Smyrne et l’Occident. De l’Antiquité au XXIeme Siècle*, Yvelinédition 2005.
- Laiou, A., “Marino Sanudo Torsello, Bizans ve Türkler:1332-1334 Türklere Karşı İttifakın Perdearkası”, çev. Murat Keçiş, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 22/34, 2003

Lemerle, P., *L'Emirat d'Aydin, Bizance et l'Occident*, Paris 1957.

Melikoff-Sayar, İ., *Le Destan d'Umur Pacha*, Paris 1954.

Paviot, J., "Noblesse et croisade à la fin du Moyen Age", *Cahiers de Recherches Médiévales et Humanistes*, c. 13, 2016, s. 69-84.

Setton, K. M., *The Papacy and the Levant 1204-1571*, Philedelphia 1978.

F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise Concernant la Romanie, I (1329-1399)*, Paris 1958.

Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarib Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu-I. Aydınoğulları Tarihi, Bildiriler Kitabı, ed. M. Ersan, M. Şeker, C. Kanat, TTK yay., Ankara 2013.

Zachariadou, E. A., *Trade and Crusade, Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)*, Venice 1983.

ÇAKA BEY'İN ÖLÜMÜNDEN BİRİNCİ HAÇLI SEFERİ'NE İZMİR VE ÇEVRESİNDE TÜRK VARLIĞI

Yusuf Ayönü*

Makedonya Hanedanının en kudretli temsilcisi II. Basileios'un 1025 yılındaki ölümü, Bizans İmparatorluğu açısından bir dönüm noktasıdır. Onun iktidarında gücünün doruğuna ulaşan imparatorluk, yenilmez bir güç olarak görünmekteydi. Ancak II. Basileios'un ölümünden sonraki elli yıllık dönemde siyasî, askerî ve ekonomik alanda şaşkıncı ölçüde hızlı bir çöküş yaşandı. Bu süre zarfında İtalya'daki son toprak parçası kaybedilmiş, Balkanlardaki Bizans nüfuzu son bulmuş ve Anadolu neredeyse tamamen Türklerin eline geçmiştir. Özellikle Malazgirt yenilgisi ile son güç kırıntıları da yok olan imparatorluk yalnızca Doğu ve Orta Anadolu'daki arazilerini kaybetmekle kalmamış Anadolu'nun batısına kadar ilerleyen Türkler bir yandan İstanbul'un yanı başındaki İznik'i ele geçirip devlet merkezi yaparken diğer yandan İzmir ve çevresinde hâkimiyet kurmuşlardır¹.

Malazgirt Savaşı'nın ardından Anadolu'da faaliyette bulunan Selçuklu Beyleri düşünüldüğünde, Bizans başkentini ele geçirmeyi düşünecek kadar cüretkâr olması dolayısıyla Çaka Bey o dönemde en büyük gayeye sahip Türk Beyi'dir. Anna Komnênê'nin eserinde yer alan mektupta Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos, Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'a Çaka Bey'in asıl amacının İstanbul'u ele geçirip Bizans tahtına oturmak değil, Anadolu'daki Türklerin liderliğini elde etmekte olduğunu ifade etmektedir². Bununla birlikte hiç şüphesiz Bizans İmparatoru, İzmir'de inşa ettiği donanma ve Peçeneklerle kurduğu ittifak ile imparatorluk için ciddi bir tehdit oluşturan Çaka Bey'e karşı damadını kışkırtarak bu tehlikeli düşmanını etkisiz kılmayı amaçlıyordu. Zira uzun süre Bizans başkentinde ve sarayında serbestçe dolaşabilen Çaka Bey, muhtemelen imparatorluğun içinde bulunduğu tükenmişliği yakından gözlemleyen birisi olarak büyük bir donanma ve güçlü bir müttefik ile imparatorluk başkentinin ele geçirilebileceğine inanıyordu.

İzmir'de Türk hâkimiyetinin ilk devresini başlatan, inşa ettiği donanma ile Urla, Foça gibi sahil yerleşkeleri ile Sakız, Midilli, Sisam ve Rodos adalarını hâkimiyeti altına alan ve Bizans'ın Balkanlardaki arazilerinde faaliyette bulunan Peçeneklerle ittifak kurarak imparatorluk başkentini ele geçirmeye teşebbüs eden Çaka Bey ile ilgili olarak bilgi veren dört kaynak mevcuttur. Bunların üçü Bizanslı tarihçiler İoannês

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, yayonu@gmail.com

¹ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçe çev., Fikret Işıltan, Ankara 1991, s. 296 vd.; Michael Angold, *The Byzantine Empire, 1025-1204 a Political History*, New York 1997, s.24 vd.; A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire 324-1453*, Vol. I, Madison 1952, s.351 vd.

² Annae Comnenae, *Aleksiadis*, Vol. I, Ludovicus Schopenus, Bonnae 1839, s.433-434.

Zônaras'ın, yaratılıştan başlayıp 1118 yılına kadar olan olayları anlattığı *Epitomé Historiôn*³, Mikhaël Glykas'ın, yine yaratılıştan başlayıp 1118 yılına kadar olan olayları anlattığı *Vivlos Hronikê*⁴ ve Anna Komnênê'nin babası I. Aleksios Komnenos'un 1081-1118 yılları arasındaki iktidarı dönemindeki olayları anlattığı *Aleksias*⁵ adlı Grekçe kaleme aldıkları eserleri; dördüncüsü de Türkiye Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavus'un emri ile Türkçe kaleme alınan ve Anadolu'nun fethini gerçekleştiren kahramanların faaliyetlerinin destansı anlatımı olan *Danışmendname*'dir⁶.

Çaka Bey, *Danışmendname*'de Çavuldur Çaka olarak geçer ve Anadolu'yu fethetmek üzere Malatya'dan çıkan ordunun komutanıdır. Sivas civarında ikiye ayrılan ordunun İstanbul'u fethetmek üzere giden kısmındadır. Sultan Turasan ve Kara Togan'la İstanbul'yu yağmalar ve İstanbul Kayseri İskender'i öldürür⁷.

Ioannês Zônaras'ın Tarih'i'nde Çaka Bey ile ilgili bilgiler “*Anadolu'yu işgal etmekte yetinmeyen Türkler, adaları da tehdit etmekte idiler. Önemsiz bir Türk olan, ama pek kurnaz Çaka (Γζαχᾶς), az sayıda gemiyle Sakız Adası'nın Anadolu'ya bakan tarafındaki aynı adı taşıyan en büyük kentinin limanına girdi ve orayı savaşmadan işgal edip donanma inşa ettirmeye başladı; bu donanma ile Midilli adası, Sisam, Rodos'u ve pek çok sayıda diğer adayı ele geçirdi. Bütün bunlara rağmen, Roma donanması gemilerini vurduğu zaman, kendisi tarafından zapt edilmiş araçları terk etmek zorunda kaldı*”⁸ şeklindedir.

Mikhaël Glykas'ın *Vivlos Hronikê* adlı eserinde ise “*Ayrıca Çaka (Γζαχατζας) diye anılan Türk, Sakız, Sisam ve Rodos'u ele geçirdi*”⁹ şeklinde yalnızca iki satırlık bilgi verilmektedir.

Son kaynağımız olan Anna Komnênê'ye gelince, diğer iki tarihten farklı olarak yalnızca I. Aleksios Komnenos dönemi olaylarını anlattığı için iktidarı devrinde babasını uğraştıran en önemli meselelerden birisi olarak Çaka Bey ve faaliyetleri ile ilgili en ayrıntılı bilgileri onun eserinde bulmaktayız. Dolayısıyla yerli ve yabancı tarihçilerin Çaka Bey ile ilgili verdiği bilgi ve yorumlarının temel kaynağı Anna Komnênê'nin eserindeki anlatılardır. Anna, Çaka Bey ve faaliyetleri ile ilgili sayfalar dolusu bilgi vermekle birlikte metindeki bazı tutarsızlıklar, kronolojik hatalar ya da orijinal metinden yapılan okumalar veya çevirilerde kelimelerin farklı anlamlarının kullanılmasından kaynaklı farklı yorumlar ortaya çıkmıştır. Bu yorumlar, Çaka ile ilgili kişisel değerlendirmeler olduğu gibi İzmir'in ele geçirilişi, faaliyetlerinin

³ Ioannês Zônaras, *Epitomé Historiôn*, Vol. III, Mauricii Pinderi, Bonnae 1897.

⁴ Mikhaël Glykas, *Vivlos Hronikê*, Immanuel Bekker, Bonnae 1836.

⁵ Annae Comnenae, *Aleksiadis*, Vol. I-II, Ludovicus Schopenus, Bonnae 1839/1878.

⁶ *Danışmendname (Danışmend Gazî Destanı)*, C. I (Eski Türkiye Türkçesi), C.II (Türkiye Türkçesi), yay., Necati Demir, Ankara 2020.

⁷ *Danışmendname*, C.II, s.52-55.

⁸ *Zônaras, a.g.e.*, III, s.736-737.

⁹ *Glykas, a.g.e.*, s.620.

tarihlendirilmesindeki farklılıklar ve hepsinden önemlisi hangi tarihte öldüğü ile ilgilidir¹⁰.

Dolayısıyla modern araştırmacılar arasında Çaka Bey'in ölüm tarihi ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Örneğin Steven Runciman¹¹, Kenneth M. Setton¹² ve Peter Charanis¹³ Çaka Bey'in 1092 yılında öldüğünü söylerken Konstantinos Amantos¹⁴,

¹⁰ Yurtdışında ve Türkiye'de eserlerinde Çaka Bey ile ilgili bilgi veren ya da doğrudan Çaka Bey ile ilgili kaleme alınmış pek çok çalışma mevcuttur. Bunlar içerisinde en ayrıntılı ve farklı bir bakış açısı ile kaleme alınan Yunanlı tarihçi Aleksios Savvides'in çalışmasıdır. Aleksios G. C. Savvides, "O Seltzoukos Emirês tês Smyrnês Tzakhas (Çaka) kai oi Epidromes tou sta Mikrasiatika Paralia, ta Nêsia tou Anatolikou Aigaiou kai tèn Kônstantinoupolê, (c.1081-c.1106, I: c.1081-1090, II: c.1090-1106)", (İzmir'in Selçuklu Emiri Çaka ve Onun Küçük Asya Sahillerine, Ege Adalarına ve İstanbul Üzerine Seferleri), *Vyzantino Tourkika Meletêmata*, Atina 1999, s.71-102; ayrıca bkz., Akdes Nimet Kurat, *Çaka Bey, İzmir ve Civarındaki Adaların İlk Türk Beyi M. S. 1081-1096*, Ankara 1966; Hristos Mylônopoulos, "O Emirês Çahas. O Selçoukos Peiratês pou oneireuthêke ton Throno tês Vizantinês autokratorias", (Emir Çaka: Bizans İmparatorluğu Tahtının Hayalini Kuran Selçuklu Korsanı) *Istoria Eikonografêmenê*, 57, 1973, s.61-67; Steriou Fasoulakês, "Oi efêmeres kataktêseis tou Caha", (Çaka'nın Kısa Süreli Fetihleri) *HHêE*, 9, Atina 1980, s.14; Geôrgios T. Kolia, "Ê eksôterikê politikê Aleksiou Komnênou", (Aleksios Komnenos'un Dış Politikası) *Atina NΘ*, 1955, s.241-288; Giannês Kordatos, *Istoria tês Vyzantinês Autokratorias, A, (Bizans İmparatorluğu Tarihi)*, Atina 1955, s.507; Ferdinand Chalandon, *Essai sur le Règne d'Alexis Ier Comnène (1081-1118)*, Paris 1900, s.126; Hélène Glykatzi-Ahrweiler, "L' Histoire et la Géographie de la region de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317) Particulièrement au XIIIe siècle" *Travaux et Mémoires*, Paris 1965, s.3-4; A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire 324-1453*, Vol. I, Madison 1952, s.384-385; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.332 vd.; Speros Vryonis, *Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh Through the Fifteenth Century*, London 1971, s.115; Claud Cahen, *Pre-Ottoman Turkey: A General Survey of the Material and Spiritual Culture and History, c. 1071-1330*, New York 1968, s.81, 85; Steven Runciman, *A History of the Crusades: Volume 1, The First Crusade and the Foundation of the Kingdom of Jerusalem*, Cambridge 1995, s.72, 77-78, 182, 194; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklu Çağındaki İzmir Türk Beyi'nin Adı: Çaka mı, Çağa mı, Çakan mı", *İÜEFİD*, sa. 34, İstanbul 1984, s.55-60; Çoşkun Alptekin, "İzmir Türk Beyliği (Çaka Beyliği)", *Tarihî Türk Devletleri*, II, Ankara 1987, s.476-480; Mücteba İlgürel, "Çaka Bey", *DİA*, 8, İstanbul 1992, s.186-188.

¹¹ Runciman, *a.g.e.*, s.77;

¹² Kenneth M. Setton, *A History of the Crusades, Volume I: The First Hundred Years*, Madison-London 1969, s.216.

¹³ Peter Charanis, "The Byzantine Empire in the Eleventh Century", *HC*, I, ed. Kenneth M. Setton, Philadelphia 1955, s. 216.

¹⁴ Konstantinos Amantos, *İstoria tou Vyzantinou Kratous, 867-1204*, C.II, Atina 1947, s.273.

Steriou Fasoulakês¹⁵ ve Geôrgios T. Kolia¹⁶ 1093, Mücteba İlgürel¹⁷ 1095 tarihini vermektedir. Akdes Nimet Kurat ise Çaka Bey'in hangi tarihte öldürüldüğü belli olmamakla birlikte 1097'den evvel öldüğü aşikârdır demektedir¹⁸. Birbirine yakın bu tarihler dışında Hristos Mylônopoulos¹⁹ ve Aleksios Savvides, Çaka Bey'in ölüm tarihi olarak 1106 yılı gibi çok geç bir tarihi vermektedirler. Özellikle Savvides, makalesinin ikinci kısmında Anna Komnênê'nin eserinde verdiği bilgiler üzerinden bu konuyu uzun uzadıya tartışmakta ve Çaka Bey'in Kılıç Arslan tarafından 1106 yılında Malatya seferi öncesinde öldürüldüğünü söylemektedir²⁰. Bu tarihlendirmeler dışında Çaka Bey'in damadı I. Kılıç Arslan'ın kılıç darbesiyle ölüp-ölmediği ile ilgili görüş farklılıkları da vardır²¹.

Çaka Bey'in ölüm tarihi ile ilgili farklı görüşlerin ortaya çıkması yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bu konuda temel kaynak olan *Aleksias'da* kronolojik olarak araştırmacıları çelişkiye düşüren anlatıların olmasıdır. Peki Anna Komnênê'nin eserinde Çaka Bey ile ilgili verilen bilgiler nelerdir.

7. Kitapta: İmparator'un Balkanlarda Peçeneklerle meşgul olduğunu öğrenen Çaka Bey'in İzmir'de yerli bir ustaya çektirmeler ve kırk avcı gemisi inşa ettirmesi; Urla, Foça, Midilli ve Sakız'ı zapt etmesi; I. Aleksios Komnenos tarafından üzerine gönderilen Niketas Kastamonites'i mağlup edip Bizans donanmasından pek çok gemiyi ele geçirmesi; Kastamonites'in yenilgisinin ardından İmparator'un Çaka Bey üzerine Konstantinos Dallsenos komutasında yeni bir filo göndermesi; Sakız'a gelen Dallsenos'un Çaka Bey'in İzmir'de olmasını fırsat bilerek hisarı kuşatması; İzmir'den Sakız'a gelen Çaka ve Dallsenos arasındaki çatışmalar; Çaka ve Dallsenos arasındaki görüşmede Çaka Bey'in Aleksandros Kabalikos tarafından nasıl esir edilip İstanbul'a getirildiğini, İmparator Nikephoros Botaniates'e bağlılık yemini etikten sonra İmparator tarafından kendisine Protonobellisimos (en soyluların birincisi) sanının ve değerli armağanların verildiğini, I. Aleksios Komnenos'un devlet dizginlerini ele geçirmesinden (4 Nisan 1081) sonra ayrıcalıklarının elinden nasıl alındığını anlatması; İmparatorun Draç'tan çağırdığı Ioannes Doukas'ı büyük bir donanma ve kara ordusu ile Çaka üzerine göndermesi; Çaka Bey'in yeni kuvvetler toplamak için İzmir'e dönmesi; Çaka Bey'in İzmir'e

¹⁵ Fasoulakês, a.g.m., s.14.

¹⁶ Kolia, a.g.m., s.263.

¹⁷ İlgürel, a.g.m., s.188.

¹⁸ Kurat, a.g.e., s.54-55.

¹⁹ Mylônopoulos, a.g.m., s.67

²⁰ Savvides, a.g.m., s.87 vd.

²¹ Bu konuda Chalandon ve Leib farklı düşüncededir. Bkz., Chalandon, a.g.e., s.147; Anne Comnène, *Alexiade*, II, Fransızca tercüme Bernard Leib, Paris 1943, s.242-243 (sayfa166/satır 15 için açıklama notu).

dönmesini fırsat bilen Dallsenos'un Sakız kalesini ele geçirmesi ve oradan Midilli'ye yönelmesi anlatılır²².

8. Kitapta: Çaka Bey'in eskisinden çok daha güçlü bir donanma inşa ederek önceden ele geçirdikleri dışında kalan adaları da yakıp yıkması; Gelibolu Yarımadası'nı işgal etmeleri için Peçeneklere bir elçilik heyeti gönderip onlarla ittifak kurması; Ebu'l Kasım ile Aleksios Komnenos arasındaki ittifak sebebiyle İmparator'a yardım için Anadolu'dan gelecek Türk ücretli askerlerinin geçmesine izin vermeyip onları çekici vaatlerle imparatorun hizmetine girmekten alıkoyup kendi safına katılmaya ikna etmesi; Çaka Bey'in müttefiki Peçeneklerin Lebounion'da Kumanlar tarafından imha edilmesi (1091) anlatılır.

9. Kitapta: Ioannes Doukas komutasındaki filo ve ordunun Midilli'ye gelmesi, Çaka Bey ile Bizans kuvvetleri arasındaki çatışmalar (1092 yılı ortası); Mağlup olan Çaka Bey'in Dallsenos'un takibinden kurtulup güçlülükle İzmir'e kaçarken donanması ve askerlerinin çoğunu kaybetmesi (bu mağlubiyet Çaka Bey'in Bizans karşısında uğradığı en büyük yenilgidir ve çok ağır kayıplar vermiştir); Ioannes Midilli'den sonra Sisam'ı ve diğer bazı adaları alıp İstanbul'a dönmesi (1093); mağlubiyetin ardından İzmir'e dönen²³ Çaka Bey'in yeniden her türden gemilerden oluşan güçlü bir donanma inşasına girişmesi; bu gelişme üzerine imparatorun bir yandan Konstatntinos Dallsenos'u onun üzerine göndermesi diğer yandan da kayınpederine karşı kışkırtmak istediği Selçuklu Sultanı'na Çaka Bey'in aleyhine ifadeler kullandığı bir mektup yazması; donanmasının inşası henüz tamamlanmamış olan Çaka Bey'in kara yoluyla Abydos üzerine gelerek burayı kuşatması; Dallsenos'un donanma ile Abydos üzerine hareket etmesi; İmparatorun mektubunu okuyan Kılıç Arslan'ın Çaka'yı yakalamak üzere kuvvetleri ile Abydos'a doğru

²² Annae Comnenae, *Aleksiadis*, Vol. I, s.361 vd.

²³ Bilge Umar, bu kısmı, “[Dallsenos'tan kurtulup Anadolu anakarasına çıkışından] az sonra İzmir'e varıp oraya yerleşti” şeklinde tercüme etmiş ve bu kısmı “after a short while, therefore, he attacked Smyrna and established himself there” (Bu nedenle kısa bir süre sonra İzmir'e saldırdı ve orada yerleşti) şeklinde İngilizceye tercüme eden Sewter'in yanlışlık yaptığını söylemektedir. Bkz., Anna Komnena, *Alexiad: Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi'nin Tarihi Malazgirt'in Sonrası*, Türkçe terc., Bilge Umar, İstanbul 1996, s.269 dipnot 2; Anna Komnene, *The Alexiad*, translated by E. R. A. Sewter, London 2009, s.242; Ancak Bonn baskısındaki metinde “ἀλλὰ μετ' οὐ πολὺ τὴν Σμύρνην ἐπέλωσεν κατέλαβεν” (Bir süre sonra İzmir'i ele geçirdi) bkz., Annae Comnenae, *Aleksiadis*, Vol. I, s.433; ve Aloë Siderê tarafından modern Yunanca'ya aktarılmış metinde “Ἀγὸ ἀργότερα, ἐπιτέθηκε στὴ Σμύρνην καὶ τὴν κατέλαβεν” (Kısa bir süre sonra o, İzmir'e saldırıp şehri ele geçirdi) bkz. Anna Komnênê, *Aleksias*, I, yay., Aloë Siderê, Atina 1990, s.317 olarak geçmektedir. Buna istinaden Sewter gibi Elizabeth Dawes de “and therefore attacked Smyrna after a short interval and took possession of it” (ve bu nedenle kısa bir aradan sonra İzmir'e saldırdı ve onu ele geçirdi.) şeklinde İngilizceye tercüme etmiştir. Anna Komnena, *The Alexiad*, Translated by Elizabeth A. S. Dawes, Cambridge 2000, s.155. Anlaşıldığı kadarıyla Çaka Bey, tüm gücüyle Bizans kuvvetlerine karşı mücadele ederken İzmir'deki hâkimiyetini kısa süreliğine kaybetmiştir.

hareket etmesi; karadan ve denizden sıkıştırılan Çaka Bey'in iki rakibine karşı başarılı olamayacağını bildiğinden Selçuklu Sultanı ile buluşmaya gitmesi ve Çaka Bey'in damadı tarafından öldürülmesi²⁴; Çaka'yı ortadan kaldıran Selçuklu Sultanı'nın gönderdiği elçilik heyeti aracılığıyla ilettiği barış teklifinin İmparator tarafından kabul edilmesi ve taraflar arasında barış antlaşması yapılması anlatılır²⁵.

Anna Komnênê 9. kitapta şüpheye yer bırakmayacak şekilde Çaka Bey'in öldürüldüğünü ifade ederken Birinci Haçlı Seferi'nin ardından İzmir ve çevresindeki bölgelerde yaşanan gelişmeleri anlattığı 11. Kitapta Çaka Bey ve faaliyetleri ile ilgili bilgi vermeye devam eder. Modern araştırmacılar arasında Çaka Bey'in ölümü ile ilgili farklı tarihlerin ve bu konuda farklı yorumların ortaya çıkmasının sebebi Anna'nın eserindeki bu çelişkidir. Anna'nın sonrasında Çaka olarak zikrettiği kişinin Çaka Bey değil de onun yerini alan Türk Beyleri olduğu ve Bizans Prensesi'nin bu ayrımı yapmadığı ya da yapamadığı yönünde değerlendirmelerden²⁶ ziyade Mylônopoulos ve Savvides'in belirttiği gibi olayların anlatım sırasında bir karışıklığa düşülüp Çaka Bey'in ölümünün daha geç bir tarihte olma ihtimali daha mantıklıdır.

11. kitapta: Birinci Haçlı Seferi orduları tarafından kuşatılan Selçuklu başkenti İznik'in Bizans'a teslim olması; İznik'te Sultan'ın kız kardeşleri ile birlikte Çaka Bey'in kızı olan eşinin de Bizans'a teslim olması ve Bizans başkentine götürülmesi; İznik'in ele geçirilmesinin ardından yola koyulan Haçlı kuvvetlerinin Antakya'ya kadar ilerlemeleri bu gelişmeleri yakından takip eden İmparator'un Haçlı liderlerinin kendisine verdiği sözden farklı olarak ele geçirdikleri bölgelerde kendi hâkimiyetlerini kurmaları sebebiyle buralara müdahale etmek istemesi, ancak Batı Anadolu'da Bizans'a ait kıyı kentlerinin ve bölgelerinin tümüyle talan edilip yakılıp yıkılması dolayısıyla bu mesele ile ilgilenmek zorunda kalması; kayınbiraderi Ioannes Doukas'ı güçlü bir donanma ile bölgeye göndermesi; İzmir'in ele geçirilmesi; şehirde çıkan bir karışıklık sonrasında binlerce Türk'ün katledilmesi(1098-1099); Efes üzerine giden Bizans ordusunun şehri zaptı; Sard ve Alaşehir'i ele geçiren Doukas'ın kıyı bölgelerini terk ederek içlere kaçan Türkleri takip ederek Bolvadin'de yaptığı ani saldırı ile büyük bir kısmını öldürmesi anlatılır²⁷.

Anna bu bölümdeki anlatısında Doukas'ın Çaka Bey ile olan mücadelesini ayrıntılı bir şekilde anlatmakta ve defaten Çaka Bey'in ismini zikretmektedir. Bu olayların ardından doğuda Haçlıların faaliyetlerinden ve babasının Bohemond önderliğindeki Normanlarla olan mücadelesinden bahseden Anna, eserinin geri kalan

²⁴ Selçuklu Sultanı yanına gelen kayınpederini oldukça iyi karşılar ve onun onuruna bir ziyafet tertip eder. Yemekte Çaka Bey'i bolca içki içmeye zorlayan Kılıç Arslan, Çaka Bey iyice sarhoş olduktan sonra kılıcını çekip onun böğrüne daldırır ve onu öldürür. Bkz., Annae Comnenae, *Aleksiadis*, Vol. I, s.435.

²⁵ Annae Comnenae, *Aleksiadis*, Vol. I, s.424 vd.

²⁶ Anna Komnena, *Alexiad*, s.336 dipnot 1, s.337 dipnot 2 ve 8.

²⁷ Annae Comnenae, *Aleksiadis*, Vol. II, Ludovicus Schopenus, Bonnae 1878, s.69 vd., 91 vd.

kısımında Çaka Bey'in ismini bir daha zikretmez. Savvides Doukas'ın Bolvadin'de Türklere karşı yaptığı büyük kıyımın ardından “*Ve sonra imparatorluğa karşı operasyonları için Çaka'yı dayanaksız bırakarak Bizans başkentine döndü.*” demektedir²⁸. Savvides, I. Kılıç Arslan'ın Çaka Bey'i öldürdükten sonra Bizans İmparatoru ile bir antlaşma yaptığını, taraflar arasında yapılan antlaşma gereği I. Kılıç Arslan'ın Norman Boheond'un 1107 yılındaki Draç Kuşatması²⁹ sırasında I. Aleksios Komnenos'a yardımcı kuvvetler göndererek destek olduğunu, dolayısıyla da bu antlaşmanın 1106 yılında yapılmış olması ve Çaka Bey'in de bu tarihte öldüğü görüşünü ifade eder³⁰. Anna'nın zaman zaman sonraki hadiselerle göndermeler yaparak önceki bölümlerde bahis açmasını düşünecek olursak kesin bir tarih verememekle birlikte Çaka Bey'in öldürülmesi hadisesinin Bizans İmparatorluğu'nun İzmir üzerine düzenlediği ve başarılı olduğu son sefer sonrasında ve I. Kılıç Arslan'ın 1107 yılındaki ölümünden önceki bir tarihte gerçekleşmiş olması mantıklıdır.

Sonuç olarak; İzmir ve çevresindeki Türk varlığının ilk devresi, I. Aleksios Komnenos'un Bizans tahtına oturmasının ardından İstanbul'dan ayrılan Çaka Bey'in İzmir'e gelerek şehre hâkim olmasıyla başlar. Birinci Haçlı Seferi sayesinde Türkiye Selçuklu başkenti İznik'i geri alan Bizans İmparatorluğu'nun kıyı bölgelerinde Türklerin elinde bulunan şehirleri geri almak için düzenlediği sefer sonucunda İzmir ve Efes başta olmak üzere Türklerin hâkim olduğu kentleri ele geçirmesiyle son bulur. Bu dönem boyunca gerek Çaka Bey gerekse İzmir ve çevresindeki bölgelerde faaliyette bulunan diğer Türk Beyleri, yalnızca ana karada değil inşa ettikleri donanmalar ile Adalar denizindeki Midilli, Sakız, Sisam ve Rodos'a kadar uzanmışlardır. Çaka Bey gibi cesur, inatçı, zeki ve yetenekli bir liderin ölümü İzmir ve çevresindeki bölgelerdeki Türk varlığının uzunca bir süre için son bulduğu tarihi simgeler. Her ne kadar 1108-1109 yılında Hasan Bey'in Alaşehir, Beydağ ve İzmir'e kadar uzanan akını³¹ ve 1110 yılında Türkiye Selçuklu tahtına oturan Şahinşah döneminde İznik ve Ulubat Gölü çevresi ve Erdek'e kadar uzanan akınları³² olsa da Türklerin Batı Anadolu bölgesine kalıcı olarak yerleşmeleri 1261 yılı sonrasında olmuştur.

²⁸ Savvides, a.g.m, s.98.

²⁹ Umut Başat, *Anadolu'ya Saplanan Hançer Antakya Prinkepsi Bobemond'un Hayatı ve Faaliyetleri*, İstanbul 2021, s. 159 vd.; Ebru Altan, “Bizans'a Karşı İlk Haçlı Seferi Girişimi ve 1108 Devol Anlaşması”, *Osmanlı'nın İzinde (Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı)*, C. I, İstanbul 2013, s.111-112.

³⁰ Savvides, a.g.m, s.98 vd.

³¹ Anna, II, s.251-253.

³² Anna II, s.277 vd.

Kaynaklar

- Alptekin, Coşkun, “İzmir Türk Beyliği (Çaka Beyliği)”, *Tarihte Türk Devletleri*, II, Ankara 1987. S.476-480.
- Altan, Ebru, “Bizans’a Karşı İlk Haçlı Seferi Girişimi ve 1108 Devol Anlaşması”, *Osmanlı'nın İzinde (Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı)*, C. I, İstanbul 2013, s.107-117.
- Amantos, Konstantinos, *İstoria tou Vyżantinou Kratous, 867-1204*, C.II, Atina 1947.
- Angold, Michael, *The Byzantine Empire, 1025-1204 a Political History*, New York 1997.
- Başat, Umut, *Anadolu'ya Sıplanan Haçner Antakya Prinkepsi Bobemond'un Hayatı ve Faaliyetleri*, İstanbul 2021.
- Cahen, Claud, *Pre-Ottoman Turkey: A General Survey of the Material and Spiritual Culture and History, c. 1071-1330*, New York 1968.
- Chalandon, Ferdinand, *Essai sur le Règne d'Alexis Ier Comnène (1081-1118)*, Paris 1900.
- Charanis, Peter, “The Byzantine Empire in the Eleventh Century”, *HC*, I, ed. Kenneth M. Setton, Philadelphia 1955, s.177-219.
- Comnena, Anna, *The Alexiad*, Translated by Elizabeth A. S. Dawes, Cambridge 2000.
- Comnenae, Annae, *Aleksiadis*, Vol. I-II, Ludovicus Schopenus, Bonnae 1839-1878.
- Comnène, Anne, *Alexiade*, II, Fransızca tercüme Bernard Leib, Paris 1943.
- Danışmenname (Danışmend Gazî Destanı)*, C.I (Eski Türkiye Türkçesi), C.II (Türkiye Türkçesi), yay., Necati Demir, Ankara 2020.
- Fasoulakês, Steriou, “ Oi efêmeres kataktêseis tou Caha”, *HHelE*, 9, Atina 1980, s.14.
- Glykas, Mikhaël, *Vnlos Hronikê*, Immanuel Bekker, Bonnae 1836.
- Glykatzi-Ahrweiler, Hélène, “L' Histoire et la Géographie de la region de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317) Particulièrement au XIIIe siècle” *Travaux et Mémoires*, Paris 1965, s. 1-202.
- İlgürel, Mücteba, “Çaka Bey”, *DİA*, 8, İstanbul 1992, s.186-188.
- Kafesoğlu, İbrahim, “Selçuklu Çağındaki İzmir Türk Beyi'nin Adı: Çaka mı, Çağa mı, Çakan mı”, *İÜEFTD*, sa. 34, İstanbul 1984, s.55-60.
- Komnena, Anna, *Alexiad: Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda Dmparator Alexios Komnenos Dönemi'nin Tarihi Malazgirt'in Sonrası*, , Türkçe terc., Bilge Umar, İstanbul 1996.
- Komnênê, Anna, *Aleksias*, I, yay., Aloê Siderê, Atina 1990.
- Komnene, Anna, *The Alexiad*, translated by E. R. A. Sewter, London 2009.
- Kordatos, Giannês, *Istoria tês Vyżantinês Autokratorias*, Atina 1955.
- Kurat, Akdes Nimet, *Çaka Bey, İzmir ve Civarındaki Adaların İlk Türk Beyi M. S. 1081-1096*, Ankara 1966.

- Mylónopoulos, Hristos, “ O Emirês Çahas. O Selçoukos Peiratês pou oneireuthêke ton Throno tês Vizantinês autokratorias”, *Istoria Eikonografêmenê*, 57, 1973, s.61-67.
- Ostrogorsky, Georg, *Biçans Devleti Tarihi*, Türkçe çev., Fikret Işıltan, Ankara 1991.
- Runciman, Steven, *A History of the Crusades: Volume 1, The First Crusade and the Foundation of the Kingdom of Jerusalem*, Cambridge 1995.
- Savvides, Aleksios G. C., “O Seltzoukos Emirês tês Smyrnês Tzakhas (Çaka) kai oi Epidromes tou sta Mikrasiatika Paralia, ta Nêsia tou Anatolikou Aigaiou kai tèn Kônstantinoupolê, (c.1081-c.1106, I: c.1081-1090, II: c.1090-1106)”, *Vyzantino Tourkika Meletêmata*, Atina 1999, s.71-102.
- Setton, Kenneth M., *A History of the Crusades, Volume I: The First Hundred Years*, Madison-London 1969.
- T. Kolia, Geôrgios, “È eksôterikê politikê Aleksiou Komnênou”, *Atina NΘ*, 1955, 241-288.
- Vasiliev, A. A., *History of the Byzantine Empire 324-1453*, Vol. I, Madison 1952.
- Vryonis, Speros, *Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh Through the Fifteenth Century*, London 1971.
- Zônaras, Iôannês, *Epitomê Historiôn*, Vol. III, Mauricii Pinderi, Bonnae 1897.

SEYYİD BATTAL GÂZİ'NİN ÇOCUKLARI İZMİR'DE

Vehbi Günay *

Giriş

Bornova'daki Alişir, Nezir ve Beşir Gâziler Türbesi

Alişir, Nezir ve Beşir Gâziler Türbesi, Bornova şehir merkezindeki Hüseyin İsabey Câmii'nin avlusunun kuzeydoğu köşesinde bulunmaktadır¹. Sekizgen planlı kârgir yapının giriş kapısı avludadır. Türbenin inşa veya tamir kitâbesi yoktur. Kapısının üzerinde Türk harfleriyle “*Alişir-Nezir-Beşir Gazî Hazretleri?*”; türbenin dış duvarında ise “*Seyyit Battal Gazî'nin Torunları Alişir Beşir Nezîr Hazretleri?*” yazılı mermer kitâbe mevcuttur. Türbe içerisinde seyyar durumdaki ahşap çerçeve, cam üzerine yazılmış levhada Osmanlıca olarak, üç satırda; “*Alişir Gazî Hazretleri, Nezîr Gazî Hazretleri, Beşir Gazî Hazretleri?*” ifadesi yer almaktadır.

Türbenin olduğu gibi Hüseyin İsabey Camii'nin de inşa kitâbesi ve kuruluş vakfiyesi yoktur. Giriş kapısı üzerinde tamir kitâbesi mevcut olup *Ulu Câmi* (Câmi-i Vâlâ)'nin Seyyid Ali Ağa tarafından 1740/41 yılında, her tarafı yıkılmışken, esaslı bir tamiratla yenilediği kayıtlıdır. Camiye ismini veren Hüseyin İsa Bey ve yeniden inşa eden Seyyid Ali Ağa'nın kimlikleriyle ilgili bilgi tespit edilememekle birlikte sadece bir vakıf hurufât kaydında ibadethanenin bânisi ve yenileyenin aynı kişi olduğu yazmaktadır. Tarihî kayıtlarımızın yetersizliğine rağmen binanın mimarî özelliklerinden inşa tarihine ilişkin bilgi edinilebilmektedir. Buna göre, caminin Anadolu'da Selçuklulara özgü bazilikal şeması, Roma devrine ait farklı formlardaki devşirme sütunları (birisinde Meles tanrıçasına ait Yunanca bir yazıt mevcut) ve diğer yapısal özellikleri gözönünde bulundurulurken, genel bir ifadeyle, Selçuklu, Beylikler, erken Osmanlı devrinde veya XIV-XV. yüzyıllarda inşa edilmiş olabileceği görüşü değerlendirilmektedir.

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Bornova/İZMİR,

e-posta: vehbi.gunay@ege.edu.tr ; ORCID: [0000-0001-6653-3115](https://orcid.org/0000-0001-6653-3115).

¹ Türbe hakkında bkz. Vehbi Günay, “Bornova Merkez Hüseyin İsa Bey Câmii ve Kitâbeleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Prof. Dr. Necmi Ülker'e Armağan, S. XXII/2, Aralık 2008, s. 199-202; aynı yazar, *Bornova Osmanlı Kitâbeleri*, Ege Üniv. yay., Bornova 2013, s. 97-104.

Bornova Alişir Nezir Beşir Gâziler Türbesi

Alişir Nezir Beşir Gâziler Türbesi (Giriş)

Üç kardeşe ait baş ve ayaktaşları, türbenin orta alanında, kenarlarda boşluk bırakılmak suretiyle hazırlanmış yekpare beton bloğun üzerine yerleştirilmiştir. Üzerlerinde yazı (*kitâbe*) bulunmayan şâhide ve ayaktaşları değişik formlardadır. Osmanlı öncesi döneme işaret eden dörtgen biçimli mezartaşlarının başlık biçimleri ve ebadları da birbirinden farklıdır. Sağdan-sola azalan yükseklikteki baştaşlarının, Osmanlıca ahşap levhada üç kahraman için yazılan “S” (*simn/yaş*) harfinin yanında belirtilen 120, 20 ve 12 rakamlarına atıf yapılarak, sıralandığı ileri sürülebilir.

Türbede Alişir Nezir Beşir Gâzilerin Baş ve Ayaktaşları

Alışir Nezir Beşir Gâziler Türbesi'ndeki Osmanlıca Levha

Halk arasında türbede mezarları bulunan kişilerin kimlikleri hakkında çeşitli anlatı ve memoratlar tespit edilmiştir. Bunlara göre, türbedeki üç mezarın Seyyid Battal Gâzi'nin Alışir, Nezir ve Beşir isimli oğullarına (türbe dış duvarındaki mermer levhada “torunlarına” şeklinde ve iki ismin sıralaması farklı olarak yazılmış) âit olduğu kabul edilmekte, İzmir'in fethi sırasında şehit düşmüş üç kardeşin Battal Gâzi'nin yedi oğlundan üçü olup diğerlerinin Bornova'nın değişik yerlerinde yatırlarının bulunduğu ve bunların zaman zaman biraraya geldiklerinden söz edilmektedir. Halk kültürünün yansıması olarak muhtelif rivayetlerle gelişen inanış pratiklerine bakıldığında türbede, yaygın olarak, yatanlara dua okunmakta, namaz kılınmakta, Yasin kitapları ve tespih bırakılmakta, rüyada görülerek çağırıldığını düşünen kişilerce ziyaret edilmektedir². Daha önceleri türbeye mum yakıldığı, horoz adağı kesildiği de söylenmekte birlikte günümüzde genellikle dileğinin gerçekleştiğini

² Vebbi Günay, “Türk Evliya Kültürünün Bornova'daki Yansımaları”, *II. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı (19-22 Nisan 2010 Çeşme-İzmir)* Yayımlanmamış bildiri; Gökçe Zeynep Güzey, *İzmir'deki Kutsal Ziyaret Yerleri Etrafında Oluşan İnanç ve Uygulamalar*, Ege Üniv. Sos. Bil. Ens., yayımlanmamış doktora tezi, İzmir 2020, s. 137-139.

söyleyen ziyaretçiler tarafından, adak veya hayır olarak, lokum, lokma ve şeker dağıtılmaktadır.

Seyyid Battal Gâzi ve ailesinin İzmir'le bağlantısının tespiti konunun temel sorunsallarından birisini oluşturmaktadır. Gerçekten, türbede yatanlar Battal'ın çocukları mıdır? Bunu doğrulayacak kanıtlar mevcut mudur? Seyyid'in veya soyundan gelenlerin Anadolu'nun batısındaki bu yerleşim merkeziyle bağlantısı nedir? Halk anlatılarında olduğu gibi, gerçekten, İzmir'in fethi sırasında mı şehit düşmüşlerdir? gibi akla gelebilecek pek çok soruya, elde edilebilen bilgilere dayalı olarak, ışık tutulması sözlü/yazılı edebî eserler veya halk anlatılarının maddî kalıntılarıyla birleştirilmesi suretiyle oluşturulan Türkün kültür dünyasının dikkat çekici, yaygın, renkli bir unsuruna ilişkin bilgilerimizi zenginleştirmektedir.

Gâziler Ulusu Seyyid Battal

Türkler arasında Battal Gâzi, Seyyid Battal Gâzi veya Seyyid Battal isimleriyle ünlenmiş kahraman, Emevîlerin VIII. yüzyılda Bizans'la mücadelelerinde yer almış Müslüman bir emirdir. Tarihî bir şahsiyet olan Battal Gâzi'nin hayatı ve kahramanlıkları çevresinde gelişen efsanevî-destanî kimliği yüzlerce yıllık süreçte birbirinin içine geçmiş, âdetâ tarihî kimliği menkıbevî kişiliğinin içinde kaybolmuştur. Anadolu ve Balkanlarda Rum gâzilerinin “ulusu ve pîri” kabul edilen Battal Gâzi'nin çevresinde, yüzlerce yıllık süreç boyunca, gelişerek yaygınlaşan “*Battal Gâzi Kültü*” oluşmuş ve o büyük ilgi ve sevgiyle benimsenen seçkin, saygın ve önder bir Türk kahramanı hâline gelmiştir.

Battal Gâzi'nin tarihî kişiliği hakkında Yakubî, Taberî, Mes'udî, İbn Asâkir, İbnü'l-Esîr, İbnü'l-Kesîr, Sıbt İbnü'l-Cevzî, İbn-i Zehebî gibi tanınmış Arap tarihçileriyle birlikte Bizanslı Theophanes ve Süryanî Tell-Mahreli Denys gibi klâsik Hıristiyan yazarların eserlerinde de çeşitli bilgiler yer almıştır. Arap vekayinâmelerinin aktardığı Battal Gâzi portresi Türkçe yazılmış *Battalnâmeler*deki motiflerle uyuşmaktadır. Emevîler ve sonrasındaki Abbasîler devirlerinin ardından Anadolu'yu yurt tutma süreçlerinde Türkler, ünlü savaşçının kahramanlıklarını anlatan *Battalnâme* isimli eserlerde onu gerçek kimliğinden alarak yeniden yorumlamışlardır.

Taberî, Mesudî, İbnü'l-Esîr'e göre asıl adı *Abdullah*'dir, kahraman anlamındaki *Battal* ise onun lâkabıdır. Bu kaynaklarda Battal'ın künyesi için Ebu Muhammed, Ebu Hüseyin, Ebu Yahya gibi farklı kayıtlar mevcuttur. Babasının adı Ömer veya Amr, doğum yeri İbnü'l-Esîr'e göre Antakya, Sıbt İbnü'l-Cevzî'ye göre Şam'dır. İbnü'l-Asâkir ise aslen Arap değil, Emevîlerin azatlı kölesi olduğunu yazmıştır. Taberî, Battal'ın 717-718 yıllarında Mesleme b. Abdülmelik'in Bizans kuşatmasına katıldığını belirtmiştir. Theophanes, Taberî, İbnü'l-Esîr ve İbn-i Kesîr, Battal'ın 740 yılında, Eskişehir'in güney-batısında, Afyonkarahisar yakınlarında *Akronion* denilen yerde, Seyitgazi yakınlarında öldüğünü kaydetmişlerdir. Emevîler döneminde yaşayan *Abdullah el-Battal* ile Abbasîler devrinde karşımıza çıkan *Cafar el-Battal* iki ayrı kişilik

olarak kabul edilmişse de bu durum destanın tarihsel süreçteki yansıması olarak değerlendirilmiştir³.

Muahhar kaynaklar olarak Kâtip Çelebi, Evliya Çelebi, Münecimbaşı Ahmed, Gelibolulu Mustafa Âli, Şemdanizâde Fındıklılı Süleyman Efendi gibi Osmanlı tarih yazarlarının eserlerinde de Battal'ın tarihî ve menkıbevî kişiliğine birbirine karışmış şekilde yer verilmiştir.

Eskişehir-Seyitgazi Battal Gâzi Külliyesi

Battal'ın kişiliğinin, bin yılı haylice aşmış süreçte, çeşitli fantastik anlatıların eklenmesiyle destanî-efsanevî kimliğe büründüğü açıktır. Arap-Bizans mücadelelerinin tarihî ve epik hatıraları IX. yüzyıldan başlamak üzere *Zâtü'l-himme*, Ömer bin Numan (*Meliteneli Ömer*), *Digenis Akritas* ve *Battal Gâzi* destanlarında anlatılmıştır. Destanların konuları birbirine yakın olduğu gibi yer ve şahıs isimlerinde de benzerlikler bulunmaktadır. Türkler, batıya göçlerinde, İran topraklarında buldukları sırada bu kültür ve edebiyatı kendi anlayışlarına göre biçimlendirmişler, Irak ve Suriye havalisinde gelişen Arap edebiyatı ürünleriyle harmanlayarak yeni bir destanî edebiyat oluşturmuşlar, Arap edebiyatının kahramanlarını Türklerle değiştirmek suretiyle bu alanın öncüsü sayılan *Seyyid Battal Gâzi Destanı*'ni meydana

³ Ahmet Yaşar Ocak, "Battal Gazi", *TDVİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 204-205; aynı yazar, "Battalnâme", *TDVİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 206-208; Mustafa Özçelik, *Seyyid Battal Gâzi*, Eskişehir Valiliği yay., Ankara 2009; Merve Nur Alboğa, *Battal Gâzi Hayatı ve Tarihi Şahsiyeti*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniv. Lisansüstü Eğitim Ens., yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara 2020.

getirmişlerdir⁴. Destanda Battal'ın menkıbevî şahsiyeti Anadolu ve ardından Rumeli'yi yeni atayurtları yapacak olan Müslüman Türklerin gözüyle yansıtılmıştır. Cihat ve gaza ruhunun önde tutulduğu olay anlatımlarında evliya karakterine bürünmüş bir alp-eren olarak Battal Gâzi, Türk geleneğine göre geliştirilmiş yaygın bir halk hikâyesi kahramanıdır.

Ağırlıklı görüşe göre, *Battal Gâzi Destanı*, VIII. yüzyılda, Emevîler devrinde (661-750), Arap-Bizans mücadeleleriyle başlayan olaylar silsilesinin IX-X. yüzyılda Bizans İmparatorluğu ile Malatya emirleri arasındaki mücadelelerle sürdürülmesi, XI. asırda Haçlı seferleri sırasında ortaya çıkan menkıbelerle gelişen vakalar serisinin son olarak Selçuklular devri hadiselerinin eklenmesiyle oluşturulmuştur. Destanın yazıya geçiriliş zamanının XI-XIII. yıllar arasında olduğu kabul edilmektedir. *Battalnâme*'nin mensur nüshalarının en eskisi 1436/37 tarihli olup diğer mensur ve manzum nüshalar da genellikle XVIII. yüzyıla aittir⁵. İlk mensur *Battalnâme* nüshasının Dânişmendlilerin (1071-1178) egemenliğinde bulunan Malatya coğrafyasında yazıldığı düşünülmektedir. Bu eser, Arapça *Zatü'l-himme* çevirisi olmadığı gibi *Dede Korkut Oğuznâmelerine* de benzememektedir. Ayrıca içerisinde bolca kullanılan cin, peri, dev gibi olağanüstü varlık motifleri de İran etkisine işaret etmektedir. Battal menkıbeleri Emevîler devri kaynaklı olmasına rağmen ağırlıklı olarak Alevî inanç dairesinde yer alan gruplar tarafından benimsenmiştir. Böylelikle soyu kerametlerle Hz. Peygamber'e bağlanan Battal Gâzi'nin Emevîlerle ilişkisi yerini ermiş bir Türk yiğidine bırakmıştır⁶.

⁴ Hasan Köksal, *Battalnâmelerde Tıp ve Motif Yapısı*, Atatürk Üniv. Fen-Edebiyat Fak., yayımlanmış doktora tezi, Erzurum 1983, s. VI; Türker Acaroğlu, "Battal Gazi ve Türkçe 'Battal-name'ler Kaynakçası (1948-1988)", III. *Battal Gâzi ve Malatya Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu Tebliğler*, Haz. M. Yardımcı-T. Kutsi Makal, İnönü Üniv. yay., İstanbul 1989, s. 12-28.

⁵ Mensur nüshalara dayalı manzum eserler için bkz. Burhan Paçacıoğlu, *Battal-nâme (İnceleme-Metin-İndeksi)*, Erciyes Üniv. Sos. Bil. Ens. yayımlanmamış doktora tezi, Kayseri 1993; Abdulkadir Çolak, *Türâbî'nin Manzum Battalnâme'si-İnceleme/Metin*, İnönü Üniv. Sos. Bil. Ens. yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Malatya 2006.

⁶ Necati Demir-M. Dursun Erdem, "Türk Kültüründe Destan ve Battal Gazi Destanı", *Turkish Studies/Türkoloji Dergisi*, S. 1/1, Yaz 2006, s. 97-139.

Seyyid Battal Gâzi ve Elenora'nın Sandukaları

Kendisinden önce kaleme alınan *Hamzanâme*'nin ardından *Battalnâme* daha sonra yazılan *Ebumüslimnâme*, *Dânişmendnâme* ve *Saltuknâme* başlığını taşıyan destan ve menkıbelerde olduğu gibi doğrudan bir tarih kaynağı özelliği taşımamaktadır. Ancak, Türk kahramanlık geleneği ve İran peri masallarının oluşturduğu motif ve sahnelerin ayıklanmasından sonra elimizde kalan menkıbeler Anadolu'nun fethi sürecini içeren yüzlerce yıllık zaman dilimini kapsamaktadır. *Battalnâme*, cihat ve gaza ruhunun Müslüman Türklerin ortak duygu ve anlayışıyla yoğurulmuş menkıbevi halk hikâyesi niteliğine bürünmüştür⁷. Yüzlerce yıldır Türk milletinin gönlünde hikâye, destan ve menkıbeleriyle yer tutmuş Battal Gâzi'nin hâtırası günümüze değin sevgi ve saygıyla yaşatılmaktadır.

Destan, Battal Gâzi'nin kişiliği ve gerçek yaşam öyküsü yanında onun asırlarca dilden dile aktarılan hâtırasına anlatıldıkça yeni anılar, hayaller ve mucizeler eklenerek gelişen ve sonradan katılanlarla zenginleştirilerek yazıya geçirilmiştir. Ayrıca, Battal'ın tarihsel kaynaklar ve menkıbelerdeki anlatımlarla Arap bir emir yada Araplaşmış (*müsta'rebe*) bir İslâm komutanı oluşunun yanında Türk Milleti'nin hâfızasında kendilerine mensup, aynı zamanda Peygamber soyundan, "*Seyyid*" bir kahramandır.

Bu bakımdan *Battalnâme* Anadolu'nun yiğit gâzilerine (*alp-eren*) ait Türk dilinde yazılmış destanî (*epik*) halk hikâyelerinin en belirgin ve en özgünüdür. Battal Gâzi, Anadolu'daki heterodoks zümreler (Kalenderîler, Bektaşîler ve Alevî inanç ocakları)

⁷ Battal Gâzi ve destan türü içinde *Battalnâme* hakkında bkz. Hasan Kavruk-Salim Durukoğlu, *Battalnâme*, Malatya Kitaplığı yay., İstanbul 2012.

tarafından da oldukça benimsenmiş, türbesinin bulunduğu Seyyidgazi'deki zâviye/tekke/dergâhı saygın bir kültür merkezi hâline gelmiştir.

Müslümanlar İzmir'de

Emevîler ve Abbasîler devrinde Anadolu ve İstanbul üzerine gerçekleştirilen seferler sırasında Seyyid Battal Gâzi ve/veya oğulları İzmir'e gelmişler midir? Eğer gelmişlerse kayıtlardan tespiti mümkün müdür? Müslümanların Anadolu'daki erken dönem faaliyetlerinde İzmir'in yeri nedir? İzmir'in ilk defa alınışı yada fethinden günümüze ulaşan kalıntılar mevcut mudur? gibi sayısı çoğaltılabilecek soruların tümü, henüz yeterince cevaplandırılmasa da, şüphesiz konunun aydınlatılması adına dikkatimizi çekme katkısında bulunacaktır.

İslâmiyet'in VII. yüzyıldan itibaren Arap yarımadasının dışına taşmasının ardından Arapların Suriye ve el-Cezîre bölgelerini fethetmeleri ve Emevîlerin (661-750) devletin başkentini Şam'a taşımalarıyla birlikte Müslümanlar, Doğu Roma sınırına doğru hareketlenmişler ve iki devlet arasında doğal bir sınır olarak Toroslar ve yukarı Fırat'taki Malatya karşılaşma bölgesi hâline gelmiştir. İmparatorluğun karışıklıklar nedeniyle doğu eyaletlerini koruyamaması nedeniyle Anadolu'ya yönelik akınlar 663'ten itibaren başlamıştır. Abdurrahman b. Hâlid b. Velid'in komuta ettiği Arap orduları 664'te Bizans'ın *Anatolicon Theması*'nın karargâhı olan *Amorion* (Amorium/Amuriye/Emirdağ)'u kuşatmışken bir kısmı da Bergama (*Pergamum*, *Pergamon*) ve İzmir (*Smyrna*)'i ele geçirmek amacıyla bu coğrafyaya yönelmişlerdir. Anılan yıldaki seferde Busr b. Ertat, İzmir taarruzunu desteklemek üzere olsa gerek, denizden bir harekât gerçekleştirmiş⁸, kışı Anadolu'da geçirmek suretiyle Bahar aylarında seferler sürdürülmüştür. 665 yılı seferi sırasında Emir Abdurrahman komutasındaki İslâm orduları tarafından Batı Anadolu da zaman zaman tehdit edilmiştir⁹. Bu harekâtların asıl hedefi İstanbul (*Konstantinopolis*) olduğundan Küçük Asya'nın batısında gerçekleştirilen faaliyetlerin kalıcı olmak üzere yürütülmedikleri anlaşılmaktadır.

669'daki ilk İstanbul kuşatmasından dört yıl sonra başlayan seferler yedi yıl boyunca sürdürülmüştür. Bu süreçte berkitilmiş ve karakollar oluşturulmuş sınır boylarında, kış aylarında (*şitâî*, çoğulu *şitâîyye*) ve daha sonra düzenli olarak yaz aylarında (*sâifî*, çoğulu *savâif*) olmak üzere, askerî harekâtlar gerçekleştirilmiştir. Muaviye'nin halifeliği devrinde (661-680) İstanbul'u fethetmek üzere oğlu Yezid'in takviye kuvvet olarak katıldığı seferde sahabenin önde gelen isimleri de bulunmuş, Ebu Eyyub Hâlid el-Ensârî kuşatmalar sırasında şehit olmuştur. Denizlerdeki ilk büyük harekâta Arapların, Kıbrıs-Rodos-İstanköy (*Kos*) adalarının fethinin ardından Sakız (*Chios*) adasının ele geçirilmesiyle Akdeniz'de bir güvenlik hattı oluşturulmuştur. 670 yılında Muaviye'nin komutanlarından biri Marmara'da, güvenli bir üs durumundaki, Kapıdağ yarımadasını (*Kyzikos*) ele geçirerek başkent üzerine

⁸ Şahin Uçar, "Müslümanlar'ın İstanbul'u Fethetmek İçin Yaptıkları İlk Üç Muhasara", *Selçuk Üniv. Selçuklu Araş. Mer. Selçuk Dergisi*, Yıl. 2, S. 1, Aralık 1986, s. 66.

⁹ Tuncer Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, Ege Üniv. yay., İzmir 1974, s. 71.

yürütülecek seferler için güvenli bir harekât üssü elde etmiştir. Hilâfet Donanmasına bağlı filolardan biri, 672 yılında *Bilâdü's-Şam* sahillerinden İstanbul rotası üzerinde yola çıkarak Kilikya/Likya kıyılarına taarruz ederken, Muhammed ibn-i Abdullah komutasındaki gemiler de İzmir (*Smyrna*)'i ele geçirmiştir¹⁰. Muaviye'nin planlı ve uzun vadeli bir askerî harekâtın parçası olarak Batı Anadolu kıyılarına gönderdiği donanmanın bir kısmı İzmir'de diğer kısmı da *Likya* (Teke yarımadası) sahillerinde demirlemiştir¹¹. Müslümanlar 671/72 kışını İzmir'de geçirerek ertesi yıl İstanbul'a hareket etmişlerdir¹². 672 yılı, İzmir'in Müslümanların, geçici de olsa, eline geçtiği ve ezan okunarak *Dârü'l-İslâm toprağı* hâline getirildiği zaman olarak kayda geçerdir.

Müslümanlar, İzmir'in fethinin de yadsınamaz katkısıyla, Akdeniz'deki varlıklarını güçlendirdikleri gibi İstanbul seferi hazırlıklarını da tamamlamışlardır¹³. İmparator IV. Konstantinos devrinde (668-685), 674'te, başlayan seferler ve zafere ulaşmayan kuşatmalar 678'de Muaviye'nin, Bizans İmparatorluğu'yla haraç taahhüdü ve otuz yıl sürmesi kararlaştırılan anlaşmasıyla sonlandırılmıştır. Ancak, Battal'ın bu dönem seferlerinde bulunduğuna ilişkin kayıt yoktur.

Abdûlmelik b. Mervan (685-696)'ın hilâfetinde Bizans'a karşı sefer politikası yeniden canlandırılmıştır. Oğulları Velid ve Abdullah'ın 700-703 yılları arasındaki seferlerle Erzurum, Dârende, Antakya, Tarsus ve Misis (*Massisa*) ele geçirilmiştir. Abdûlmelik'in oğlu Velid'in döneminde (696-715) kardeşi Mesleme b. Abdûlmelik (öl. 739)'in idaresi altında *Bilâdü'r-Rum* akınları gerçekleştirilmiştir. 705 yılından itibaren başlatılan ve pek çok komutanın görev aldığı seferler yaklaşık on yıl sürmüştür. Emevî Halifesi Süleyman b. Abdûlmelik devrinde 715-716'da karadan Mesleme b. Abdûlmelik, denizden Ömer b. Hübeyre Bizans'ın başkentini fethetmek üzere hareket etmişlerdir. Bu harekât sırasında Mesleme, kışı Anadolu'da, *Knidos* (Reşadiye yarımadası)'ta geçirerek Bahar geldiğinde İzmir, Efes, Bergama ve Sart (*Sardes*)'i ele geçirmiş, Bergama'da kışlamak üzere konuşlanmıştır¹⁴. Ancak, büyük hazırlıklarla, yoğun bir şekilde 717 yazında başlatılarak, bir yıl sürdürülen büyük İstanbul kuşatması da zafere sonuçlandırılmadan 15 Ağustos 718'de kaldırılmıştır¹⁵.

¹⁰ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. F. Işıltan, TTK. yay., Ankara 1981, s. 115; Işın Demirkent, "Bizans", *TDVİA*, C. 6, İstanbul 1992, s. 233-234.

¹¹ Şahin Uçar, *a.g.m.*, s. 71.

¹² Tuncer Baykara, *a.g.e.*, s. 71; Ersin Doğer, *İzmir'in Smyrna'sı Paleolitik Çağ'dan Türk Fethine Kadar*, İletişim yay., 3. Baskı İstanbul 2016, s. 132.

¹³ Şahin Uçar, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi*, İstanbul 1990, s. 83-85; Adem Apak, "Emevîler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi", *Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 18, S. 2, 2009, s. 106 (95-122).

¹⁴ Şahin Uçar, *a.g.m.*, s. 79; Mehmet Tütüncü, "İlk İstanbul Fethinin (Hicri 97/Miladi 715 yılı) Türkiye'deki İzleri (Knidos Kitabeleri ve Türkiye'de İlk Müslümanlar)", *International Journal of Turkology*, S. 7, Temmuz 2020, s. 27-46.

¹⁵ Georg Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 145-146.

Halife'nin oğlu Mesleme b. Abdülmelik (öl. 738/39)'in gaza arkadaşı Battal Gâzi savâif seferlerinde çok sayıda harekâta kumanda etmesiyle meşhur olmuştur.

Seyyid Battâl Gâzi'nin Anadolu topraklarına ve İstanbul'a yönelik seferlere katıldığı tarihsel bir gerçek olmakla birlikte kendisinin veya soyundan gelenlerin Batı Anadolu'ya, İzmir ve havalisine, geldiklerine ilişkin mevsuk bilgi mevcut değildir. Bu itibarla oğullarının veya torunlarının da burada şehit olduklarına ilişkin bilgilerin de tarihsel gerçeklere uygunluk açısından dikkat ve ihtiyatla değerlendirilmesi gerekmektedir.

Battal'ın Çocukları

Battal Gâzi'nin ailesine ilişkin bilgiler, tarihî kaynaklarda yer almadığından, *Battalnâme* metinlerinden temin edilmektedir. *Battalnâme*'de Seyyid Battal'ın sekiz kez evlediği anlatılmaktadır. Çocukları hakkında tespit edilen bilgiler şöyledir: İlk eşi, amcası Hasan Gâzi'nin (bazı yerlerde kan bağı olmadığı belirtilmiş) kızı Zeynep Banu/Hatun ile evliliğinden “*Ali*”; ikinci çocuğu, ikinci eşi olup rüyasında Hz. Peygamber'i görerek Müslüman olmuş, Kayser'in kızı Mahfiruz/Meh-piruz'dan “*Nezîr*”; en küçük oğlu ise, dördüncü eşi, Harcın (Amasya) kalesinin komutanı Târiyûn'un kızı Gülendâm'dan Malatya'da dünyaya gelen “*Beşîr*”dir.

Mevcut *Battalnâme* nüshalarında Seyyid Battal'ın çocuklarının büyüğünün “*Ali*” olduğu “*Beşîr*” ve “*Nezîr*”in küçük oldukları kayıtlıdır. Metinlerde *Ali*'nin yakışıklılık ve yiğitliği özellikle belirtilmiş, babasıyla birlikte seferlere katıldığına da yer verilmiş olmakla birlikte, türbede yazıldığı gibi, ismin “*Ali-Şîr*” olarak kaydedilmediği dikkat çekmektedir.

Büyük oğul *Ali*, babası seferde iken kırk yiğitle birlikte sahte peygamber Bâbek (isyanı, 816-838) tarafından esir edilmiştir. Diğer iki evlâdıysa kendisinin Müslüman ettiği İstanbul Kayseri Esâtûr'un oğlu Tekfur'un yanındadır. Battal, Tekfur'un ısrarı üzerine oğul *Beşîr*'i orada bırakmış, *Nezîr* ile birlikte Malatya'ya dönmüş, büyük oğul *Ali* ve arkadaşlarını hapsedildiği kaleden kurtarmıştır¹⁶. *Beşîr*, Tekfur'la birlikte ava çıktıkları sırada Bâbek tarafından pusuya düşürülerek öldürülmüşlerdir¹⁷. Bâbek, ardından Malatya'ya saldırmış ve şehri yıkmıştır. *Ali* ve *Nezîr*, babaları Gürcistan taraflarında olduğundan savaşarak Lârihan/Lârican'a çekilerek yardım beklemişlerdir. Battal, Bâbek (öl. 838)'le savaşarak onu yenmiş ve oğul *Ali*'yi esir tutulduğu kaleden kurtarmıştır¹⁸. *Battalnâme*'nin anlatısına göre Seyyid Battal, oğul *Beşîr*'i sağlığında kaybettiğinden, vefatından önce vasiyetini iki oğluna açıklamıştır.

¹⁶ “*Seyyid'in oğul Ali'yi tutdu ol / Kırk gişi ile giriftâr etdi ol*”. Bkz. Burhan Paçacıoğlu, *a.g.t.*, s. 485, 497.

¹⁷ “*Ol Beşîr, Tekfûr şikâra bindiler / Bu lâ'inler pusuda gözetdiler / Anlara bulup lâ'inler fursatı / Öldürürler anda ol iki zât*”. Bkz. Abdulkadir Çolak, *a.g.t.*, s. 520.

¹⁸ Bâbek'in naibi Satha, Bağdat şehrine saldırmış, Halife kaçmış, Battal'ın oğul *Ali* kırk arkadaşıyla yakalanmış, zincire vurularak gezdirilmiştir. Battal, oğlunun yakalandığını ve

İstanbul-Tekfursarayı Beşir Gâzi Türbesi ve Sa'di Tekkesi

Beşir'in mezarının İstanbul'da bulunduğu ilişkin bilgiler kaynaklarda yer aldığı gibi kabrin türbe hâline getirilmiş olduğu da tespit edilmektedir. “*Hazret-i Beşir Gâzi bin Seyyid Battâl Gâzi Türbesi*”, İstanbul/Fatih-Edirnekapı'da Tekfursarayının duvarının dibinde ve ona bitişik durumda, yerden yüksekte, taştan yapmış iki kademeli ve arkasında beş basamaklı taş merdiveni bulunan, üzeri açık bir kabir/yatır durumundadır. Daha önceleri türbenin bir *Sa'diyye Tekkesi*'nde yer aldığı anlaşılmaktadır. Edirnekapı'daki Çakırağa Tekkesi bu tarikatın İstanbul'daki önemli dergâhlarından birisidir¹⁹. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver'in verdiği bilgiye göre tekke, Tekfursarayının altında, dış tarafta sura bitişik olmak üzere küçük bir Sa'dî dergâhdır. Kapısının üzerinde “*Hazâ Merkad-i Beşir Gazî bin Battal Gazî*” yazısı bulunmaktadır²⁰.

Satha tarafından Bağdat'ta hapsedildiğini öğrendiğinde küçük oğlu *Nezârî*'i, eşi Dilfiruz ile birlikte Malatya'ya göndermiştir. Bkz. Abdulkadir Çolak, *a.g.t.*, s. 483-484.

¹⁹ Sa'deddin el-Cebâvî (öl. 1180)'ye nisbet edilen tarikat için bkz. Hür Mahmut Yücer, “Sa'diyye”, *TDVİA*, C. 35, İstanbul 2008, s. 410-413.

²⁰ A. Süheyl Ünver, *İstanbul'un Mutlu Askerleri ve Şehit Olanlar*, TTK. yay., Ankara 1976, s. 16; <https://kulturenvanteri.com/yer/besir-gazi-kabri/#16/41.033463/28.940491> Hâlen kabir üzerindeki levhada Beşir Gâzi Hazretlerinin; “*Emeviler deirinde yaşamış, Anadolu'da Bizans'a karşı yapılan savaşlarda ün kazanmış meşhur Seyyid Battal Gazî'nin (vefat: H. 122-M.*

Beşir Gâzi Türbesi'nde *türbedâr*, *bevâb* ve *âb-keş* görevlerinin bulunduğu ve XVIII. yüzyılın ikinci yarısında bu görevler için atama yapıldığı, XIX. yüzyılda da türbenin varlığını sürdürdüğü anlaşılmalıdır, 'Türbe'nin 1863'de yandığı ve yeniden inşasının istendiği tespit edilmektedir²¹.

Günümüzde Beşir Gâzi Kabri

740) oğlu olduğu rivayet edilmektedir. Muhtemelen bir çarpışma sırasında şehid düşen mücahidlerdendir” açıklaması yer almaktadır. Ayrıca, Süheyl Ünver'den naklen; “Efsaneye göre Emevilerden Hişâm bin Abdülmelik zamanında ve H. 114 (732) senesinde Seyyid Battal Gâzi adını alan Abdullah el-Antâkî Rumlara karşı sefer ederek Kostantin'i esir etmiş ise de İstanbul'u muhasara etmemiştir” denilmekle birlikte Sa'dî Tekkesi kapısındaki yazıya istinaden burada “Beşir Gâzi namında bir Müslüman mücahidin gömülü olduğu anlaşılmaktadır” şeklinde bilgi verilmiştir.

²¹ “Tekfursaray kurbünde vâki' Hazret-i Beşir Gâzi ibn-i Seyyid Battâl Gâzi Türbesine yemî altı sağ akça vazife ile türbedâr ve yemî iki akça ile bevâb ve yemî iki akça ile âb-keş olan Hâfîz es-Seyyid Emin Halîfe ibn-i Mustafâ'nın görevlendirmesine ilişkin 8 Nisan 1786 [8 Cemaziye'l-ahir 1200] tarihli kayıt için bkz. BOA., C. Ev., 54-2693; 31 Aralık 1835 [11 Ramazan 1251] tarihli kayıt için bkz. BOA., BV.BRT., 28/22; 6 Aralık 1863 [24 Cemaziye'l-ahir 1280] tarihli yazışma için bkz. BOA., MVL., 856/81.

Seyyid Battal'ın çocuklarıyla ilgili farklı bilgilere rastlamak da mümkündür. Bunlar *Battalnâme* dışında, halk arasında söylenegeldiği şekliyle, oğullarının sayısı ile ilgili değişik rakamlar içeren rivâyetlerdir. Malatya-Battalgazi'de Halfetih (Hötüm Dede) Minaresi'nin hemen yanında *Beş Kardeşler Ziyareti* veya *Üç Kardeşler Türbesi*'nde *Nezîr Gazî*'nin yatır olduğu rivâyet edilmekte, Malatya'dan ilçe merkezine giden yolun sağında, tepe üzerindeki, mezarlıktaki kubbeli türbede bulunan *Ali Baba*'nın da Battal'ın oğlu olduğu zayıf bir ihtimal olarak dile getirilmektedir. Ayrıca bazı kaynaklarda Beşir Gâzi'nin çocuklarına ilişkin bilgi de tespit edilmektedir²².

Seyyid Veli Baba/Dede Sultan Menâkıbı

Bornova'daki türbede medfun bulunanların kimlikleriyle ilgili bir diğer önemli kaynağımız Isparta'ya bağlı Senirkent ilçesinin 3 km. kuzeyinde, eski adı "*İlegöp/İlegüp*" olan, Uluğbey kasabası/beldesinde "*Seyyid Veli Baba Sultan Ocağı*"nın kurucusu Veli Baba /Dede (b. es-Seyyid Veliyüddin Gâzi)'nin *menâkıbnâmesidir*.

Türkçe *menâkıbnâme*'ye göre soyu Hz. Ali'ye dayanan Veli Baba'nın ataları Hoca Ahmed Yesevi'nin tarikatine mensup bir ailedendir. Günümüze tek nüshası ulaşan Veli Baba sülâlesine ait elyazması (*Sâdât-ı Alevîyye-i Hüseyîniye'den Veli Baba Hazretlerinin lisân-ı fesâhat-beyân-ı Arabîden lisân-ı Türkîye tercüme buyurduğu ve evrâd-ı üsbü'iyelerini ve mücemmelen şecerelerini müstemil kasâidlerini ve evlâd-ı evlâd-ı evlâda ilâveyi hâvî olmak üzere bir menâkıb-ı âlîdir*) 255 (1b-255a) varaktır. Ünik yazma eserde yer alan; "*Bu kitabı Veli Baba Hazretleri fevkalâde muhtasar yazmıştır*" ifadesinden Veli Baba (öl. 1647) tarafından telif veya tercüme edildiği anlaşılmaktadır.

²² Buna göre; Seyyid Câfer Battal Gâzi'nin oğlu Seyyid Beşir Gâzi'nin çocuklarından Kütahya-Karaağaç köyünde medfun Ana Sultan ve kocası Odyakan Baba'nın kızları Kız Bacı Sultan'ın neslinden gelen ve Ortaca köyünde oturan Seyyid Hüseyin Efendi'nin kızı Şerife Emine Hanım, Mevlevî şeyhi Seyyid Ebubekir Dede (1705-1775)'nin annesidir. Bkz. Mustafa Erdoğan, "İstanbul'da Kütahyalı Bir Şeyh Âilesi: Seyyid Ebubekir Dede ve Ahfâdı", *İstanbul Araştırmaları*, S. 7 (Güz, Ekim 1998), s. 125-169. <https://semaze/n.net/istanbulda-kutahyalı-bir-seyh-ailesi-seyyid-ebubekir-dede-ve-ahfadi-mustafa-erdogan/>

Isparta-Senirkent Ulubey'de Seyyid Veli Baba Sultan Dergâhi

Seyyid Veli Baba Sultan Türbesi'nde Yatırlar

İlk olarak Arapça yazılmış olan *Menâkıb*, II. Abdülhamid dönemi İstanbul ders-i âmlarından olan dergâh postnişini Seyyid Mehmed Takîyüddin Efendi (Burûcî Mehmed Takî b. Ali Efendi) tarafından Türkçeye çevirtilmiştir. Eser, 1895/96 (1313)

istinsah tarihini taşımaktadır. Elyazması iki kısımdan oluşmaktadır. *Menâkıb*'in yer aldığı ilk kısımda (s. 1-366) *Veli Baba Menâkıbnâmesi* (*Hazâ Tercüme-i Menâkıb-ı Seyyid Veliyüddin Gâzi min Evlâdü'l-Alevîyyeti'l-Hüseynîye*) ve ardından Arapça kaside, vird/evrad, nefes ve tesirli duaların yer aldığı bölüm (s. 367-510) ayrı ayrı neşredilmiştir²³.

Veli Baba Menâkıbnâmesi ile Veli Baba'nın şeceresinde yer alan bilgilere göre asıl ismi *Hüseyn* olan Veli Baba, XVI. yüzyıl ortalarında dünyaya gelmiş ve 1647/48 (1057) yılında ölmüştür. Dedesinin adı *Veliyüddin Gâzi*, babası *Seyyid Hüseyn Veli* (Seyyid Hüseyn Gâzi), annesi *Hatice Sultan*'dır²⁴. *Menâkıbnâme*'ye göre Veli Baba'nın soyu İmam Zeynelâbidin'in oğlu İmam Zeyd b. Ali (Ebu'l-Hüseyn Zeyd b. Ali Zeynelâbidin b. El-Hüseyn b. Ali b. Ebi Tâlib el-Alevî el-Hâşimî el-Kureşî, 699-740)'ye dayanmaktadır²⁵. *Menâkıb*'ta "*Zeydü's-Şebid*" olarak anılan Zeyd b. Ali'nin soyu dedesi Hz. Hüseyn yoluyla Hz. Ali ve Hz. Peygamber'e uzanmıştır.

Menâkıb'daki şecereye göre, Veli Baba'nın soyu 9. göbekte *Zeyd-i Rabî*'nin oğullarından Ankara'da şehit olmuş *Hüseyn Gâzi* ve kardeşi *Hasan Gâzi*'yle birleşmektedir. *Hüseyn Gâzi*, Cafer Gâzi (*Battal Gâzi*)'nin babası olduğundan amca çocuklarıdır. *Menâkıbnâme*, Seyyid Hasan Gâzi ile kardeşi Hüseyn Gâzi ve onun oğlu Seyyid Battal Gâzi'nin "*Emevîyye'den bazı Araplarla*" İstanbul'un fethinde bulunduğunu yazmaktadır²⁶.

Menâkıb'ta Veli Dede'nin soyunun daima ve hâlen *Devlet-i Aliyye*'nin emrinde olduğu belirtilmiştir. Osman Gâzi'nin davetiyle sefere katılan Seyyid Cafer, Uzun-Er ve Gül Battal, Kolca/Kulaca ve Karacahisar'ın fethinde yer almışlardır. 22. göbekte olup Uluköy'de şehit edilen *Zeyde's-Şebid* (Zeydü's-Sâdis)'in oğlu *Seyyid Cafer Bilecik*'in fethinde (1289/99 !) başından yaralanarak şehit olmuş, onun "*Uzun-Er*" lâkaplı oğlu *Seyyid Ali el-Gâzi*, Orhan Bey'in oğlu Şehzâde Gâzi Süleyman Paşa tarafından 1355 (756 !) te Rumeli'nin fethine davet edilmiştir²⁷. Uzun-Er Seyyid Ali Gâzi, üç oğlundan

²³ *Menâkıbnâme*'nin ilk baskısı Dr. Bedri Noyan Dede-Baba tarafından hazırlanmıştır: Bedri Noyan, *Veli Baba Menâkıbnâmesi*, İstanbul 1993; Yeni baskısı iki ayrı cilt halinde Ulubeğ Seyyit Veli Baba Sultan Kültür ve Turizm Derneği tarafından yayınlanmıştır. Murat Hanilçe, *Veli Baba Menâkıbnâmesi*, Seyyit Veli Baba Sultan Kültür ve Turizm Derneği Yay. Alevilik-Bektaşılık Yazılı Kaynakları Serisi: 1, Ankara 2021; Ahmet İnanır, *Seyyid Veli Baba Sultan Dergahi'na Ait Tarihi Metinler*, Seyyit Veli Baba Sultan Kültür ve Turizm Derneği Yay. Alevilik-Bektaşılık Yazılı Kaynakları Serisi: 2, Ankara 2021. İkinci kısmın girişinde "*Sâdât-ı Kirâmdan Uzun Er'in Sultan Orhan'a Takdim Eylediği Kasîde-i Hüznîyyedir*" başlığı yer almaktadır. Yazar, eserin "*Alevî geleneğinin kırmızı kitabı*" olarak değerlendirilebileceği kanaatini belirtmiştir.

²⁴ Veli Baba'nın doğum tarihinin Ağustos 1533 olduğu ve diğer kısa bilgiler için bkz. <http://www.ispartakulturturizm.gov.tr/TR,70970/turbeler-yaturlar.html>

²⁵ Saffet Köse, "Zeyd b. Ali", *TDVİA*, C. 44, İstanbul 2013, s. 313-316.

²⁶ Murat Hanilçe, *Veli Baba Menâkıbnâmesi* (bundan sonra *Veli Baba Menâkıbnâmesi*), s. 91.

²⁷ Gâzi Süleyman Paşa'nın davet mektubu için bkz. *Veli Baba Menâkıbnâmesi*, s. 225-227; *Menâkıb*'ta Uzun-Er'in, Orhan Gâzi'ye sunduğu Ehl-i Bey'tin başına gelenlerin anlatıldığı

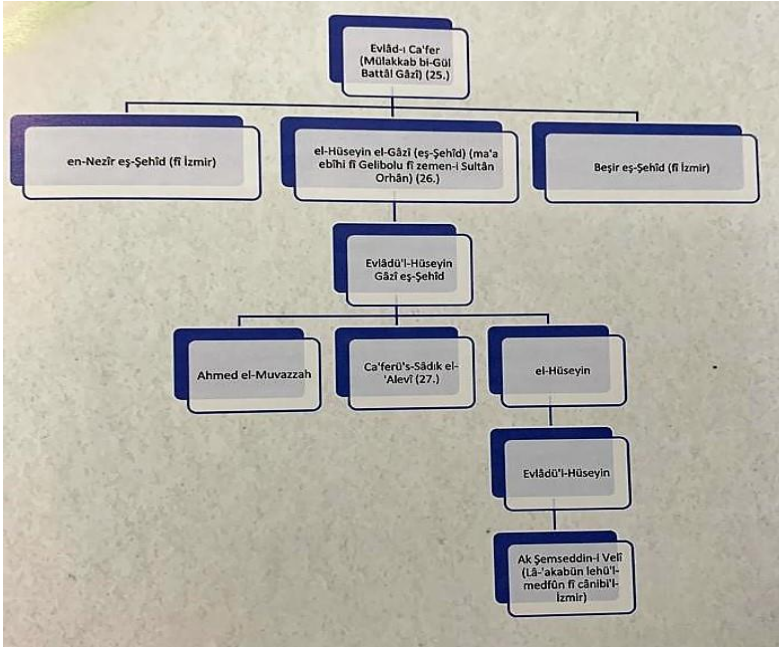
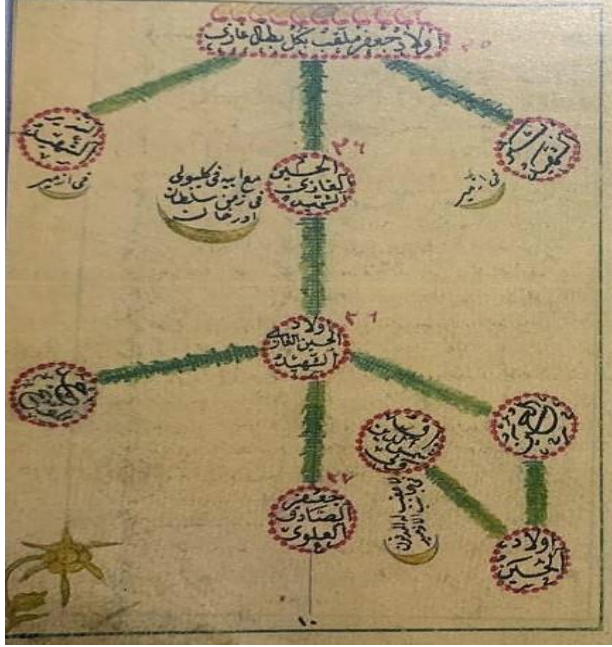
yanında, 25. nesilden, *Gül Battal* adıyla bilinen, *Cafer Gâzi* ve *Gül Battal*'ın oğlu *Seyyid Hüseyin Gâzi* olduğu halde 1356/57 (758 !) yılında Bursa'ya gelmişlerdir. İstisarelerin ardından *Uzun-Er*'in önerisi üzerine Rumeli'ye salla geçilerek oradan tutsak edilecek birinin yardımıyla hisara gizlice girilerek fethedilmesi kararına varılmıştır. Öncü olarak geçenler bir gayrimüslimi yakalayarak geri dönmüşler ve bilgi almışlardır. Daha sonraki fetih geçişi için hazırlanan iki saldan birine Gâzi Süleyman Paşa'yla birlikte *Seyyid Uzun-Er*, oğlu *Gül Battal Cafer Gâzi* ve torunu *Hüseyin Gâzi* binmişlerdir. Rumeli'deki fetihlerde *Uzun-Er*'in oğlu ve torunu Gelibolu önlerindeki muharebede şehit düşmüş, yaralanan *Uzun-Er* (öl. 1364/65), daha sonra Uluköy'e dönerek irşat görevine devam etmiştir²⁸.

Seyyid Gül Battal Cafer Gâzi'nin Ahfâdı

Menâkıbnâme'nin şeceresine göre; Gelibolu'da şehit düşen, *Gül Battal Cafer Gâzi* (25. nesil)'nin *Hüseyin*'den başka *Beşir* ve *Nezir* isimli iki oğlu daha vardır. *Menâkıbnâme*'de, sadece şecerede, “*Beşir eş-Şehîd*” ve “*en-Nezir eş-Şehîd*” olarak isimleri geçen çocuklar için yanlarına “*fî İzmir*” kaydı bulunmaktadır. Ancak metnin içerisinde bu kişilerle ilgili başka bir kayıt mevcut değildir. Gelibolu'da oğluyla birlikte şehit olmuş olan *Cafer Gül Battal Gâzi*'nin oğullarının soyundan gelenler de kaydedilmemiştir. İzmir'de şehit oldukları belirtildiğine göre, babası ve kardeşiyle ilgili kayıt gözönünde bulundurulduğunda, XIV. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olacakları değerlendirilebilir ki bu dönemin şehrin Aydınogulları Beyliği'nin eline geçtiği Aydın-oğlu Gâzi Mehmed Bey (öl. 1334) ve oğlu Gâzi Umur Bey (öl. 1348)'in Lâtinlerin elindeki Aşağı İzmir'deki sahil kalesini yeniden ele geçirmek için mücadele ettiği zamana işaret etmektedir.

86 beyitlik kasidesi de yer almaktadır. Bkz. *Seyyid Veli Baba Sultan Dergabı'na Ait Tarihi Metinler*, C. 2, s. 1-9.

²⁸ *Veli Baba Menâkıbnamesi*, s. 225-233.

Seyyid Veli Baba Sultan Şeceresi²⁹

²⁹ Veli Baba Menakıbnamesi, s. 172, 175.

Gül Battal Cafer Gâzi'nin oğlu Hüseyin Gâzi (26. Nesil)'nin oğlu *Cafer-i Sâdık el-Alevî* (27. Nesil, öl. 1463/64)'nin oğlu *Seyyid Hüseyin Veli* (Yalıncağ/Yalınkılıç Dede, öl. 1506/7)'nin Seyyid Veliyiddin Gâzi (*Veli Baba*) isimli bir oğlu vardır. XVI. yüzyıl başlarında dünyaya gelen *Seyyid Veliyiddin Gâzi* babasından izin alarak on sekiz yaşında Horasan'a gitmiş ve burada evlenmiştir. Evliliğinden dünyaya gelen, 30. nesildeki, iki oğlundan biri Cezayir'de türbesi olan “*Sümbül Dede*” lâkaplı ve *Veli Dede* olarak bilinen *Hüseyin el-Velî*'dir. Diğeri ise Budin/Budapeşte'de türbesi bulunan “*Gül Baba/Dede*” lâkaplı *Seyyid Cafer*'dir³⁰. Veliyiddin Gâzi'nin Horosan'dan Ulğbey'deki dergâha gelişinin ardından *Ali* isimli bir oğlu daha dünyaya gelmiştir. Zamanının kutbu olarak kabul edilen Veliyiddin Gâzi burada sabah namazını kılarak hançerlenerek, 91 yaşında, 1551/52'de şehit edilmiştir. Onun oğlu olan Cezayir'de türbesi bulunan Hüseyin el-Velî/Velî Dede'nin oğlu Seyyid Veli/Velî Baba da eşkiya Karahaydar-oğlu Mehmed tarafından Uluköy'de şehit edilmiştir³¹.

Menâkıbnâme'de ailenin İzmir'le ilişkisine dair bazı kayıtlar göze çarpmaktadır. Seyyid Veliyüddin Gâzi, Cezayir'e geçişi sırasında buradan “*tayy-i mekân*” etmiştir³². Osmanlılarca “*Makâm-ı Evliya ve's-Sâlibîn Dârü'l-Cihâd Cezâyir*” olarak anılan Cezayir'de Hüseyin Veli Dede/Baba, Cezayir'in manevî koruyucuları arasında kabul edilen ulu şahsiyetlerdendir³³. 28 Eylül 1541'de Cezayir'e saldırmak üzere İspanyol, Papalık, Alman ve Maltalılarından oluşan 517 gemi ve 24.000 askerlik büyük bir donanmayla hareket eden Roma-Cermen İmparatoru Habsburg V. Carl (Charles-Quint, 1519-1556) 19 Ekim'de Cezayir önlerine gelmiştir. Barbaros Hızır Hayreddin Paşa'nın evlatlığı Kara Hasan Ağa şehri savunan Osmanlı ve yerel güçlerin başında bulunmaktadır. Andrea Doria'nın komutasındaki Haçlı armadası 23 Ekim Pazar günü karaya asker çıkarmış, Cezayir şehrine doğru yürüyüşe geçerek kaleyi muhasaraya başlamıştır. Ne var ki, 25 Ekim Salı günü hava beklenmedik şekilde bozulmuş, sağanak yağmurun ardından olağanüstü bir fırtına çıkmıştır. Gece şiddetini arttıran fırtınada Hıristiyan ittifakı ilk günde 160 gemi ile 12.000 askerini kaybetmiştir. Çıkartmanın üçüncü gününde Hasan Ağa'nın önderliğindeki

³⁰ Mustafa S. Kaçalın, “Gülbaba”, *TDVİA*, C. 14, İstanbul 1996, s. 227.

³¹ Bayram Ürekli-Ali Baş, “Veli Baba ve Senirkent Ulğbey'deki Manzumesi”, *Selçuk Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Edebiyat Dergisi*, S. 9-10 (1994-1995), s. 139-217; Mehmet Ersal, *Alevî İnanç-Dede Ocakları Üzerine Bir Örneklem: Veli Baba Sultan Ocağı*, Köln 2009.

³² “*Sâdat-ı Hüseyiniyye-i Aleviyye'den Seyyid Veliyüddin Gâzi Hazretleri İsparta'nın sancağındaki Uluborlu kazasına mülbak Uluköy'deki dergâh-ı şeriflerinde olduğu halde 'Cezâyir'e Yetiş !' deyü aldığı emr-i manevî üzerine İzmir'den tayy-i mekân Cezâyir'e gelerek...*”. Metindeki İzmir'e ilişkin diğer kayıtlar için bkz. *Veli Baba Menakıbnamesi*, s. 325, 327, 337, 393.

³³ Zaim Khenchelaoui, “Veli Dede: Cezayirîlilerin Kurtarıcısı/Velî Dede: The Saver of Algiers”, *VII. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi*, 27 Haziran-1 Temmuz 2006 Gaziantep-IV. Seksiyon, Yayınlanmamış Bildiri; Mehmet Tütüncü, “Cezayir Bekçisi Veli Dede (Barbaros Kardeshlerin Cezayir'e Çıkışlarının 500. Yılı Hatırasına)”, *Düşünce ve Tarih*, Yıl. 2, S. 17 (Şubat 2016), s. 10-16; Mehmet Tütüncü, “Cezayir Bekçisi Veli Dede/Velî Dede, Saint Patron D'Alger”, *International Journal of Turkology-Researches and Studies of Islamic Inscriptions*, S. 1, Şubat/February 2020, s. 3-16.

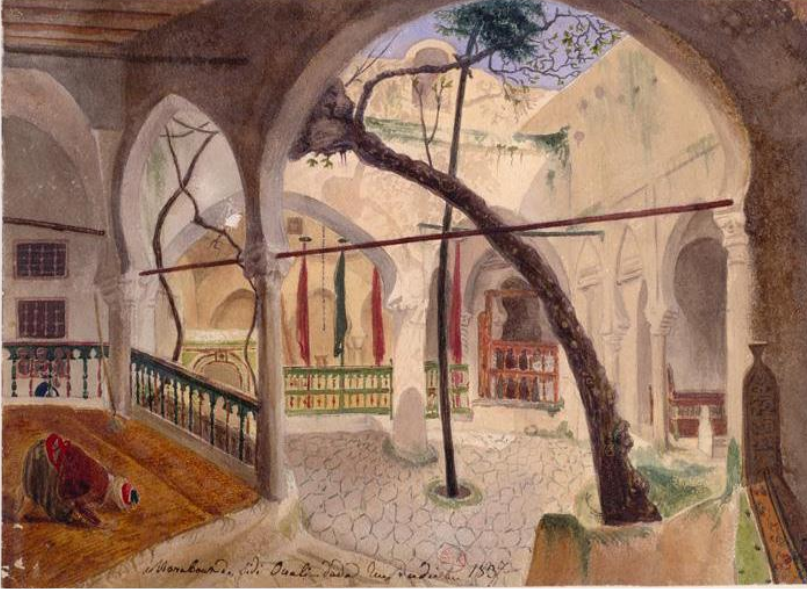
Cezayirlilere ve fırtınaya mağlup olan donanma 28 Ekim 1541 Cuma günü geri çekilmek zorunda kalarak büyük bir hezimete uğramıştır³⁴. Türklere galibiyeti sağlayan fırtına dönemin kaynaklarında Veli Dede'nin bir kerameti olarak yer almıştır. Burada vefat eden Veli Baba sahilde, bugün yerinde bulunmayan, türbesine defnedilmiştir³⁵.

İspanyol Donanmasının 1541 Cezayir Seferi

³⁴ “Şariken’in Cezayir Seferi 1541” için bkz. Fevzi Kurtoglu, *Barbaros Hayrettin Paşa*, İstanbul 1935, s. 325-344; *Gazavat-ı Hayrettin Paşa (Barbaros’un Hayatı ve Savaşları)*, Haz. İ. Pala-M. Aktaş-Y. Karakaya, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı yay., Ankara 1995, s. 212-217; Kemal Kahraman, “Cezayir-Osmanlı Dönemi”, *TDVİA*, C. VII, İstanbul 1993, s. 486-487.

³⁵ Fuad Carım, *Cezayir’de Türk’ler Oruç Reis-Barbaros Hayreddin Paşa-Hasan Ağa-Veli Dede-Barbaros Hasan Paşa-Aydın Reis-Salih Paşa-Uluc Ali Paşa*, İstanbul 1962, s. 58. Türbenin kitâbe metni için bkz. Mehmet Tütüncü, *Cezayir’de Osmanlı İzleri (1516-1830)*, Haarlem-İstanbul 2013, s. 91-93. *Chapelle de Sidi Onali Dada, Rue de Divan*, Colin 12’deki kitâbe için bkz. Albert Devoulx, “Les édifices religieux de l’ancien Alger”, *Revue Africaine*, 1865-1870 RA 12 (1868), Chaptire LIII, s. 114-116.

Veli Baba'nın Cezayir'deki Türbesi (Yıkımdan Önce)

Kutbü'l-ârifin Yalınkılıç-oglu Seyyid Veliyüddin Gâzî'nin diğer oğlu “Gül Dede/Baba” olarak bilinen Seyyid Cafer de Kanunî Sultan Süleyman devrinde Macaristan'da, Budapeşte'de, şehit düşmüştür. Habsburglu Charles-Quint'in kardeşi Avusturya Arşidükü I. Ferdinand tarafından 4 Mayıs-21 Ağustos 1541 tarihleri arasında kuşatılan Budin için açılan seferde şehit olan Gül Baba, Rumeli Kazaskeri Ebussuud Efendi'nin kıldırıldığı, Padişah'la birlikte tüm Osmanlı Ordusu hazır bulunduğu, cenaze namazının ardından defnedilmiştir. Budin Beylerbeyi Yahyapaşazâde Mehmed Paşa tarafından 1543-1548 yılları arasında yaptırılmış, şehrin Buda bölümünde Tuna nehrini yukarıdan gören, türbesinin yanında büyük ve zengin vakıfları olan bir Bektaşî tekkesi yapılmıştır³⁶. Halen varlığını koruyan türbe Türkün Avrupa'daki egemenlik ve kültür coğrafyası açısından önemli bir merkez durumundadır.

³⁶ Semavi Eyice, “Budın-Budın'de Türk Eserleri”, *TDVİA.*, C. 6, İstanbul 1992, s. 348-352; Semavi Eyice, “Gülbaba Tekkesi ve Türbesi”, *TDVİA.*, C. 14, İstanbul 1996, s. 228-230; Doğan Kaplan, “Bir Bektaşî Kaynağı Olarak Veli Baba Menâkıpnâmesi”, *IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu (18-20 Ekim 2018-Ankara) Bildiriler Kitabı*, Ed. O. Kurtoğlu-A. Çamkara Erginer, Ankara 2018, s. 765-789.

Budapeşte'de Gül Baba Türbesi

Budapeşte'de Gül Baba Türbesi-Sanduka

Değerlendirme

Ord. Prof. Dr. M. Fuat Köprülü, “*Anadolu Selçuklu Tarihi'nin Yerli Kaynakları*” başlıklı hacimli makalesinde, söz konusu devirlere ait *hagiografik* (aziz kişilerin hayatlarının anlatıldığı biyografik eserler) nitelikli kaynakların sosyo-kültürel ve dinî tarih çalışmalarının da ana kaynaklarını oluşturduğunun altını çizmiştir. XI. asırdan XV. yüzyıla kadar Anadolu Türklerinin siyasî ve sosyal tarihinin kendisini örten karanlıklardan kurtulamadığını belirterek bu tarihsel sürece ışık tutacak kaynaklar arasında tarihî bir esasa dayanan destanî (*epik*) mahiyetteki halk romanlarına geniş yer vermiştir. Köprülü'ye göre sorun, “*yalnızca kaynakların kıfayetsizliğinden değil, daha ziyade, bütün kaynaklar üzerinde çok dar bir görüşle çalışılmış olmasından ileri gelmektedir*”. Ortaçağın “*legend hagiographique*” türü içindeki Anadolu evliyası menkıbenâmelerinden ayrı olarak “*tarihî halk romanı*” kapsamında değerlendirdiği, Anadolu'nun ve ardından Rumeli'nin fethi destanının ilk halkasını *Battalnâme*, sonrakileri ise *Dânişmendnâme* ve *Saltuknâme* olarak tasnif etmiştir. Köprülü, bu tür eserlerin nitelik, ne zaman ve nasıl tespit edildiği anlaşıldıktan sonra evliya menkıbeleri için yapıldığı gibi sıkı bir tenkitten geçirilmek ve tarihî belgelerle karşılaştırılmak suretiyle bunları yaratan ve yaşatan sosyal çevrenin ideolojisi, yaşayış şartları, özetle, maddî ve manevî yapısının bir takım özelliklerinin öğrenilebileceği düşüncesindedir³⁷.

Seyyid Battal Gâzi, önce Anadolu'nun, ardından Rumeli'nin ve Akdeniz dünyasının fethi ve vatanlaştırılmasında kahramanlıklarıyla model alınarak yüceltilmiş seçkin bir şahsiyettir. O, büyük İslâm gâzisi ve Türk akıncısı yani alp-ereni olarak “*pîr-i abdalân*” kabul edilmiştir. Anadolu'da teşekkül etmiş ilk Türk destanının kahramanı olarak popülaritesi bin yılı aşmış bir şekilde sürmektedir. “*Battal Gâzi Kültürü*” ise IX. yüzyıldan itibaren gelişerek zaman içinde pek çok anlatı ve ritüel katkılarıyla gelişmiş ve büyümüş, katmanlaşarak birbirinden etkilenmek ve esinlenmek suretiyle, coğrafyanın da genişlemesine paralel olarak, yenilenmiştir.

Anadolu'da Kalenderlik ve bunun içinden çıkan diğer tarikat ve Alevî ocaklarının inanış esasları ve ritüellerinin de ayrılmaz parçası haline gelen kült, Türkün millî hafızasının vazgeçilmez bir unsurudur. Sözlü-yazılı kültür mirasımız, Battal'ın doğum yeri olarak kabul edilen evinin kalıntılarının bulunduğu Malatya-Battalgazi'den şehit düştüğü yere yakın Eskişehir-Seyitgazi'de XIII. yüzyılın başlarında inşa edilen türbe-külliyesiyle; Doğu Türkistan'da Aksu şehrine, Irak'ta Fırat nehri kenarındaki Hille'ye; Isparta-Uluğbey'den Gelibolu'ya; İstanbul ve İzmir'den Cezayir ve Budapeşte'ye yayılan coğrafyada kendi veya ailesine izafe edilen tekke, zâviye ve makam-türbelerden oluşan maddî izlerle renklendirilerek zenginlik kazanmıştır.

³⁷ M. Fuad Köprülü, “Anadolu Selçuklu Tarihi'nin Yerli Kaynakları”, *Belleken*, C. VII, S. 27, Temmuz 1943, s. 412, 426-428.

Kaynaklar

a. Arşiv Belgeleri (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı-Osmanlı Arşivi)

BOA., *BV.BRT.*, 28/22.

BOA., *C. Ev.*, 54-2693.

BOA., *MVL.*, 856/81.

b. Basılı Kaynaklar

Acaroğlu, Türker, “Battal Gazi ve Türkçe ‘Battal-name’ler Kaynakçası (1948-1988)”, *III. Battal Gazî ve Malatya Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu Tebliğler*, Haz. M. Yardımcı-T. Kutsi Makal, İnönü Üniv. yay., İstanbul 1989, s. 12-28.

Alboğa, Merve Nur, *Battal Gazî Hayatı ve Tarihi Şahsiyeti*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniv. Lisansüstü Eğitim Ens., yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara 2020.

Apak, Adem, “Emevîler Döneminde Anadolu’da Arap-Bizans Mücadelesi”, *Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 18, S. 2, 2009, s. 95-122.

Baykara, Tuncer, *İzmir Şebri ve Tarihi*, Ege Üniv. yay., İzmir 1974.

Carım, Fuad, *Çeçayır’da Türk’ler Oruç Reis-Barbaros Hayreddin Paşa-Hasan Ağa-Veli Dede-Barbaros Hasan Paşa-Aydın Reis-Salib Paşa-Uluc Ali Paşa*, İstanbul 1962.

Çolak, Abdulkadir, *Türâbî’nin Manzum Battalnâme’si-İnceleme/Metin*, İnönü Üniv. Sos. Bil. Ens. yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Malatya 2006.

Demir, Necati- Erdem, M. Dursun, “Türk Kültüründe Destan ve Battal Gazi Destanı”, *Turkish Studies/Türkoloji Dergisi*, S. 1/1, Yaz 2006, s. 97-139.

Demirkent, Işın, “Bizans”, *TDVİA.*, C. 6, İstanbul 1992, s. 230-244.

Devoulx, Albert, “Les édifices religieux de l’ancien Alger”, *Revue Africaine*, 1865-1870 RA 12 (1868), Chaptire LIII, s. 114-116.

Doğer, Ersin, *İzmir’in Smyrna’sı Paleolitik Çağ’dan Türk Fethine Kadar*, İletişim yay., 3. Baskı İstanbul 2016.

Erdoğan, Mustafa, “İstanbul’da Kütahyalı Bir Şeyh Âilesi: Seyyid Ebubekir Dede ve Ahfâdî”, *İstanbul Araştırmaları*, S. 7, Güz-Ekim 1998, s. 125-169.

Ersal, Mehmet, *Alevî İnanç-Dede Ocakları Üzerine Bir Örnekleme: Veli Baba Sultan Ocağı*, Köln 2009.

Eyice, Semavi, “Budün-Budün’de Türk Eserleri”, *TDVİA.*, C. 6, İstanbul 1992, s. 348-352.

Eyice, Semavi, “Gülbaba Tekkesi ve Türbesi”, *TDVİA.*, C. 14, İstanbul 1996, s. 228-230.

Gazavat-ı Hayrettin Paşa (Barbaros’un Hayatı ve Savaşları), Haz. İ. Pala-M. Aktaş-Y. Karakaya, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı yay., Ankara 1995.

Günay Vehbi, “Türk Evliya Kültürünün Bornova’daki Yansımaları”, *II. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı (19-22 Nisan 2010 Çeşme-İzmir)* Yayımlanmamış Bildiri.

- Günay, Vehbi, “Bornova Merkez Hüseyin İsa Bey Câmii ve Kitâbeleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Prof. Dr. Necmi Ülker’e Armağan, S. XXII/2, Aralık 2008, s. 185-226.
- Günay, Vehbi, *Bornova Osmanlı Kitâbeleri*, Ege Üniv. yay., Bornova 2013.
- Güzey, Gökçe Zeynep, *İzmir'deki Kutsal Ziyaret Yerleri Etrafında Oluşan İnanç ve Uygulamalar*, Ege Üniv. Sos. Bil. Ens., yayımlanmamış doktora tezi, İzmir 2020.
- Haniççe, Murat, *Veli Baba Menâkıbnamesi*, Seyyit Veli Baba Sultan Kültür ve Turizm Derneği Yay. Alevilik-Bektaşılık Yazılı Kaynakları Serisi: 1, Ankara 2021.
- İnanır, Ahmet, *Seyyid Veli Baba Sultan Dergahı'na Ait Tarihi Metinler*, Seyyit Veli Baba Sultan Kültür ve Turizm Derneği Yay. Alevilik-Bektaşılık Yazılı Kaynakları Serisi: 2, Ankara 2021.
- Kaçalın, Mustafa S., “Gülbaba”, *TDVİA.*, C. 14, İstanbul 1996, s. 227-228.
- Kahraman, Kemal, “Cezayir-Osmanlı Dönemi”, *TDVİA.*, C. VII, İstanbul 1993, s. 486-487.
- Kaplan, Doğan, “Bir Bektaşi Kaynağı Olarak Veli Baba Menâkıpnâmesi”, *IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşılık Sempozyumu (18-20 Ekim 2018-Ankara) Bildiriler Kitabı*, Ed. O. Kurtoğlu-A. Çamkara Erginer, Ankara 2018, s. 765-789.
- Kavruk, Hasan-Durukoğlu, Salim, *Battalnâme*, Malatya Kitaplığı yay., İstanbul 2012.
- Khenchelaoui, Zaim, “Veli Dede: Cezayirîlilerin Kurtarıcısı/Veli Dede: The Saver of Algiers”, *VII. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi*, 27 Haziran-1 Temmuz 2006 Gaziantep-IV. Seksiyon, Yayımlanmamış Bildiri.
- Köksal, Hasan *Battalnâmelerde Tip ve Motif Yapısı*, Atatürk Üniv. Fen-Edebiyat Fak., yayımlanmış doktora tezi, Erzurum 1983.
- Köprülü, M. Fuad, “Anadolu Selçuklu Tarihi'nin Yerli Kaynakları”, *Bellekten*, C. VII, S. 27, Temmuz 1943, s. 412-428.
- Köse, Saffet, “Zeyd b. Ali”, *TDVİA.*, C. 44, İstanbul 2013, s. 313-316.
- Kurtoğlu, Fevzi, *Barbaros Hayrettin Paşa*, İstanbul 1935.
- Noyan, Bedri, *Veli Baba Menâkıbnamesi*, İstanbul 1993.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Battal Gazi”, *TDVİA.*, C. 5, İstanbul 1992, s. 204-205.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Battalnâme”, *TDVİA.*, C. 5, İstanbul 1992, s. 206-208.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. F. İşıltan, TTK. yay., Ankara 1981.
- Özçelik, Mustafa, *Seyyid Battal Gâzi*, Eskişehir Valiliği yay., Ankara 2009.
- Paçacıoğlu, Burhan, *Battal-nâme (İnceleme-Metin-İndeks)*, Erciyes Üniv. Sos. Bil. Ens. yayımlanmamış doktora tezi, Kayseri 1993.
- Tütüncü, Mehmet, “Cezayir Bekçisi Veli Dede (Barbaros Kardeşlerin Cezayir'e Çıkışlarının 500. Yılı Hatırasına)”, *Düşünce ve Tarih*, Yıl. 2, S. 17 (Şubat 2016), s. 10-16.
- Tütüncü, Mehmet, “Cezayir Bekçisi Veli Dede/Veli Dede, Saint Patron D'Alger”, *International Journal of Turkology-Researches and Studies of Islamic Inscriptions*, S. 1, Şubat/February 2020, s. 3-16.

- Tütüncü, Mehmet, “İlk İstanbul Fethinin (Hicri 97/Miladi 715 yılı) Türkiye’deki İzleri (Knidos Kitabeleri ve Türkiye’de İlk Müslümanlar)”, *International Journal of Turkology*, S. 7, Temmuz 2020, s. 27-46.
- Tütüncü, Mehmet, *Cezayir’de Osmanlı İzleri (1516-1830)*, Haarlem-İstanbul 2013.
- Uçar, Şahin, “Müslümanlar’ın İstanbul’u Fethetmek İçin Yaptıkları İlk Üç Muhasara”, *Selçuk Üniv. Selçuklu Araş. Mer. Selçuk Dergisi*, Yıl. 2, S. 1, Aralık 1986, s. 65-83.
- Uçar, Şahin, *Anadolu’da İslâm-Bizans Mücadelesi*, İstanbul 1990.
- Ünver, A. Süheyl, *İstanbul’un Mutlu Askerleri ve Şehit Olanlar*, TTK. yay., Ankara 1976.
- Ürekli, Bayram-Baş, Ali, “Veli Baba ve Senirkent Uluğbey’deki Manzumesi”, *Selçuk Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Edebiyat Dergisi*, S. 9-10 (1994-1995), s. 139-217.
- Yücer, Hür Mahmut, “Sa’diyye”, *TDVİA*, C. 35, İstanbul 2008, s. 410-413.

c. İnternet Sayfaları

<https://semaze/n.net/istanbulda-kutahyalı-bir-seyh-ailesi-seyyid-ebubekir-dede-ve-ahfadi-mustafa-erdogan/> (Erişim: 14.02.2022)

<http://www.ispartakulturturizm.gov.tr/TR,70970/turbeler-yatirlar.html> (Erişim: 08.02.2017)

<https://kulturenvanteri.com/yer/besir-gazi-kabri/#16/41.033463/28.940491> (Erişim: 13.02.2022)

İZMİR'İN TÜRK-İSLAM DÖNEMİNE AİT İLK DİNİ YAPISI KADİFEKALE MESCİDİ (KADI İLYAS CAMİİ) VE TARİHLENDİRMEYE İLİŞKİN YENİ GÖRÜŞLER*

Harun Ürer - Akın Ersoy - Bozkurt Ersoy**

2010 ve 2011 yıllarında İzmir Smyrna Antik Kenti Kazıları kapsamında Doç. Dr. Akın Ersoy başkanlığında yürütülen kazılarla ortaya çıkarılan çeşitli temel ve duvar parçaları, İzmir'de Türk-İslam dönemine ait tespit edilen ilk Müslüman ibadet yapısı olması nedeniyle heyecan uyandırmıştır. 2011 yılı Eylül ayı itibarıyla kazı çalışmaları tamamlanan ve temel seviyesinde bir bütün olarak ortaya çıkarılan yapı konum olarak iç kalenin en yüksek noktasında inşa edilmiştir. Yer yer temel seviyesinden itibaren yaklaşık 50 cm. yüksekliğinde korunmuş duvarlarıyla bugüne ulaşan kalıntıların bir son cemaat yerine sahip mescit ya da camiye ait olduğunu söylemek mümkündür (Fotoğraf 1,2).

19. yüzyılın ikinci yarısına ait “*Fransız Fotoğrafçılar Rubellin'in Oğulları Stüdyosu*” tarafından basılmış bir fotoğrafta görülen yapının (Fotoğraf 3,4) minaresi bulunmamaktadır. Kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkarılan duvar ve temel kalıntıları da minaresiz bir yapıyı işaret etmektedir. Dolayısıyla fotoğraftaki yapı ile ortaya çıkan buluntulara ait yapının aynı olduğu (Şekil 1) ve Kadifekale'deki bu dini yapının mescit olarak inşa edildiği düşünülerek *Kadifekale Mescidi* adı ile tanımlanması daha uygun görülmüştür.

Yapının Mevcut Hali

Kazı çalışmaları ile elde edilen duvar ve temel kalıntıları kuzeyden güneye doğru kademeler halinde yükselerek devam etmektedir. Tespit edilen buluntuların kuzeyinde yer alan avlunun batı yarısı, yaklaşık 60 cm. kalınlığındaki duvarla çevrili hazire şeklinde düzenlenmiştir. Kazı çalışmaları sırasında iki adet mezarın tespit edildiği hazire, Anadolu'daki benzer örneklerle bakıldığında yeri ve konumu itibarıyla beklenen bir uygulamadır (Fotoğraf 5).

Hazirenin güneyinde yer alan mescidin bugün itibarıyla en iyi korunmuş bölümü 100 cm. kalınlığındaki doğu duvarıdır. Son cemaat yerine kadar uzanan ve

* Çalışmanın geniş bir bölümü 2014 yılında Sivas'ta düzenlenen XVI. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumunda bildiri olarak sunulmuş ve bildiri kitabında basılmıştır. Bu çalışmada tarihlendirmeye ilişkin yeni görüşler üzerinde durulmuştur.

** Prof. Dr. İKÇÜ Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Türk-İslam Arkeolojisi Bölümü Öğretim Üyesi; Doç. Dr. İKÇÜ Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Türk-İslam Arkeolojisi Bölümü Öğretim Üyesi; Prof. Dr. E.Ü. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Emekli Öğretim Üyesi.

kalınlığı son cemaat yerinde 85 cm.'ye düşen bu duvar üzerinde herhangi bir pencere açıklığı tespit edilememiştir (Fotoğraf 6). Doğu cephede dikkat çeken en önemli uygulama cephenin güney ucunda yer alan ve mescidin bir miktar güneyine sarkan tonozlu yapıdır. Kaynaklarda Kadifekale'de bir cami ve bir medresenin bulunduğu öğrenilmektedir. İlk bakışta söz konusu tonozlu mekânın bahsi geçen medresenin eyvanı olabileceği akla gelse de gerek yalıtımlı sıvası, gerek tespit edilmiş künk ve kurşun borular ve ayrıca da tonoz üzengi hattının bir medrese eyvanına göre oldukça düşük kotta yer alması bu birimin öncelikle bir su deposu ya da sarnıç amaçlı inşa edildiğini ya da en azından bir dönem bu amaçla kullanıldığını göstermektedir¹ (Fotoğraf 7). İnşa malzemesi itibarıyla yer yer moloz, özellikle köşelerde iri bazalt taşların kullanıldığı bu tonozlu yapının mescitten sonra inşa edildiği düşünülmektedir. Bizi bu düşünceye sevk eden en önemli veri de mescidin doğu duvarının tonozlu yapıya bitişik bölümünün düzgün bir işçiliğe sahip olmasıdır (Fotoğraf 8). Mescidin sağlam kalabilmiş duvarlarında görülen taş sıraları arasına yerleştirilmiş tuğlalarla oluşturulmuş kasetleme tekniğine yakın örgü sistemi (Fotoğraf 9), tonozlu yapıya bitişik duvarda da uygulanmıştır. Daha net bir ifade ile tonozlu yapının bir bölümünü kapatan mescidin doğu duvarı, dış yüzü itibarıyla düzgün bir işçilikle inşa edilmiştir. Mescidin doğu duvarına yaslanan tonozlu yapının batı duvarı ise düzgün bir işçilik göstermemektedir. Bu durum mescidin daha önce inşa edildiği görüşünü destekler niteliktedir. Ancak, her iki yapı arasında inşa tarihi açısından çok uzun yıllara dayanan bir zaman farkının bulunmama olasılığı da göz ardı edilmemelidir.

Harimin güney cephesinde, bugüne ulaşabilmiş duvar yüksekliği iç kottan itibaren yaklaşık 50 cm.'dir. Yer yer tuğla parçaları ile desteklenerek kabayonu taş malzeme ile inşa edilmiş güney cephede herhangi bir mihrap çıkıntısı bulunmamaktadır. Ayrıca cephe duvarının bugüne ulaşan yüksekliğinin az olması, cephede olması muhtemel pencereler ile ilgili yorum yapmaya olanak tanımazken yukarıda bahsi geçen 19. yüzyılın ikinci yarısına ait olduğu anlaşılan fotoğraftan (Fotoğraf 4) hareketle zaten güney cephede herhangi bir pencere açıklığının bulunmadığı anlaşılmaktadır (Fotoğraf 10).

Kayalık zemine oturan batı cephede bugüne ulaşan duvar oldukça harap durumda olup dış yüze ait kaplamaları sökülmüştür. Bu nedenle örgü tekniği konusunda bir fikir yürütülememektedir. Ancak, temel seviyesinde korunmuş bazı bölümlerden inşa tekniği ve malzemesinin güney cephe ile aynı olduğu söylenebilir. Güney cephede olduğu gibi batı cephede de mevcut duvar izlerinden hareketle, pencere düzeni konusunda bir yorum yapmak mümkün olmasa da (Fotoğraf 11,12) yine bugüne ulaşan söz konusu fotoğraftan harim mekânında ikisi alt ve biri de üst seviyede olmak üzere üçlü bir pencere düzeninin bulunduğu anlaşılmaktadır. Batı

¹ Evliya Çelebi kale içinde bir camiden bahsetmekte ve camiye ait naklettiği kitabede bir de medrese zikredilmektedir (Kitabenin tam metni için bkz. dipnot 6).

cephenin kuzeyinde muhtemelen son cemaat yerine açılan, sonradan kapatılmış olsa da benzer bir pencere açıklığı dikkat çekmektedir (Fotoğraf 4).

Hem Rubellin fotoğraftan hem de mescidin kuzey cephesinde ele geçen duvar kalıntılarından hareketle bir son cemaat yeri mekânının bulunduğu; temel seviyesindeki duvar izlerinden hareketle de söz konusu son cemaat yerinin üç bölümlü bir düzenlemeye sahip olduğu anlaşılmaktadır (Fotoğraf 13). Ortada üç basamaklı bir merdivenle harime giriş koridoru işlevini üstlenen birim hazire bölümünün içinden geçerek yapıya ulaşan yolun devamı niteliğindedir (Fotoğraf 14,15). Söz konusu koridorun her iki tarafında yer alan son cemaat yeri birimlerinin üç basamaklı harime giriş merdiveninden hareketle daha yüksek konumlandırıldığı ve bu nedenle de seki şeklinde düzenlendiği tahmin edilmektedir. Kare planlı harimde algılanabilen tek unsur güney cephenin ortasında yer alan dikdörtgen kesitli mihrap nişinden geriye kalan girintidir (Fotoğraf 16,17). Ayrıca iri düzensiz taşlarla kaplanmış ve büyük oranda korunarak bugüne ulaşmış zemin, harimde orijinal uygulama olma olasılığı olan ikinci önemli veridir (Fotoğraf 18).

19. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen ve yapı ile ilgili bugüne ulaşan en önemli belge niteliğindeki fotoğraf mescidin yıkılmadan önceki durumunu göstermesi açısından dikkat çekicidir. Yaklaşık olarak güneybatı yönünden çekilen söz konusu fotoğraf (Fotoğraf 3,4) yapının kısmen güney ve batı cephesini göstermesi bakımından önemli olup harimin örtüsü, batı cephenin pencere düzeni ve batı cephe ile güney cephenin inşa malzemesi hakkında da net bilgilere ulaşılmasına imkân sağlamaktadır. Fotoğraftan, güney cephenin alt seviyesinde herhangi bir pencere açıklığının bulunmadığı, batı duvarının üçlü pencere düzenine sahip olduğu, alt seviyede yer alan iki pencereden kuzeydekinin sonradan kapatıldığı anlaşılmaktadır. Mescidin sivri hafifletme kemerlerine sahip pencerelerin kemer alınlıkları hafif çökertme oluşturacak şekilde inşa edilmiştir. Dikdörtgen şekilli pencerelerin, beyaz renkleri itibariyle muhtemelen mermer olduğu tahmin edilen söve ve lentoları oldukça net bir şekilde görülebilmektedir. Batı cephenin üst seviyesinde bulunan üçüncü pencere açıklığının diğerlerine göre daha küçük ebatlı olup benzer şekilde dikdörtgen bir düzenlemeye sahip olduğu görülmektedir. Etrafındaki farklı dokuya sahip duvar örgüsü nedeniyle müdahale görmüş olabileceği düşünülen bu açıklık, diğer pencerelerde net olarak görülebilen hafifletme kemeri ve lento uygulamasına sahip değildir. Cephenin kuzeyinde, son cemaat yerine denk gelen kısımda görülen sivri hafifletme kemeri, harime açılan pencerelerle aynı düzende olup örülerek kapatılmıştır. Üst lentosu oldukça net algılanan pencerenin iki yan ve altta yer alan söveleri ya sökülüş ya da sövesiz inşa edilmiştir.

Fotoğraftan anlaşılabilirdiği kadarıyla doğrudan duvarlara oturan kasnaksız harim kubbesi, mimari uygulamalar doğrultusunda Türk üçgeni, tromp ya da pandantif geçişli olmalıdır. Bu konuyu açıklığa kavuşturacak herhangi bir veri en azından bugün için mevcut değildir. Ancak, Anadolu'da erken tarihli benzer örneklerde (13-15 yy.) Türk üçgeninin daha yaygın olduğu görülmektedir. Dıştan

sekiz dilimli düzenlemeye sahip harim kubbesinin alaturka kiremit ile kaplandığı ve kubbe eteğinin muhtemelen kirpi saçakla birleştiği tahmin edilmektedir.

Son Cemaat Yeri Hakkında Görüşler

Yukarıda da zikredilen ve 1880'lere ait olduğu tahmin edilen fotoğrafta, son cemaat mekânının batı ucunda bir pencerenin bulunduğu görülmektedir. Harim alt seviye pencereleri ile yaklaşık aynı hizada ve aynı ölçülerde olan söz konusu pencere benzer şekilde mermer lentolu ve sivri hafifletme kemerli olup muhtemelen sonradan kapatılmıştır. Yine fotoğraftan hareketle, batı cephenin, son cemaat yerini de kapsayacak şekilde belli aralıklarla oluşturulan yatay tuğla dizileri ve renk farklılıklarından ötürü çeşitli cinslerde kabayonu taş malzeme ile inşa edildiğini söylemek mümkündür. Ancak, son cemaat yerine ait örtü şeklinin ne olduğu hakkında net bir görüş ileri sürmek çok zordur. Anlaşıldığı kadarıyla en azından ahşap olmadığı tahmin edilen son cemaat yeri örtüsü, ilk bakışta, yaklaşık harim kubbesinin eteği hizasında son bulan kubbeli bir düzenleme izlenimi vermektedir. Ele geçen duvar izlerinden hareketle üç bölümlü olduğu tespit edilen bu bölümün yine üç bölümlü kubbe ya da tonoz örtülü olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak, kuzey cephede, tahmin edilen kubbe ye da tonozları taşıyacak kemerlerin oturacağı desteklere ilişkin herhangi bir veriye rastlanmamıştır. Bu bölüme ait tespit edilen en önemli buluntu, hazirenin ortasından gelen yolun devamı niteliğindeki giriş koridorudur. Hatta bu alanda harim kapısına ulaşan üç basamaklı bir merdiven tespit edilmiştir (Fotoğraf 14,15). Söz konusu uygulama, harimin kuzeyinde yer alan mekânın en azından giriş aralığı ile birlikte üç bölümlü bir düzenlemeye sahip olduğunu göstermektedir (Fotoğraf 13).

Son cemaat yerine ait tespit edilen duvarlar ilk bakışta, ortası giriş koridoru olan sağlı sollu birer kapalı mekân izlenimi uyandırmaktadır. Ancak bu olasılığı destekleyecek herhangi bir veri elde edilememiştir. Dolayısıyla söz konusu duvarların harimin kuzeyinde ortası giriş aralığı olan iki yanda yüksek seki şeklinde düzenlenmiş son cemaat yeri düzenlemesinin bir parçası olduğunu söylemek daha olasıdır. Nitekim Anadolu'daki benzer örnekler bakıldığında; ortası daha düşük kotta giriş aralığı şeklinde düzenlenmiş, iki yanı yüksek sekili olan son cemaat yeri uygulamasına sahip örnekler oldukça yaygındır (Şekil 2,3)².

² 1366 yılına tarihlendirilen Behramkale İç Kale (Hüdavendigâr) Camii iki yanı kapalı son cemaat yeri uygulaması ve sekili düzenlemesi ile Kadifekale Mescidine benzer bir örnektir. A. Boran, kale mescitleri ile ilgili çalışmasındaki Ayverdi'den olduğunu belirterek verdiği planı ile E.H.Ayverdi'nin *The Mosque In Early Otoman Architecture* kitabında verdiği plan genel itibarıyla aynı olmasına rağmen gerek son cemaat yeri örtüsü ve gerekse pencere ayrıntıları açısından farklılık göstermektedir. Ancak Boran, yapı ile ilgili yaptığı tanımlamada Ayverdi'nin planındaki özellikle son cemaat yeri şemasına uygun bilgiler vermektedir (Bilgi için bk. Ali Boran, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescitleri*, Ankara 2001, s. 93-99; E. H. Ayverdi, *The Mosque In Early Otoman Architecture*, Chicago 1968, p.38). Benzer bir başka yapı 1564 tarihli Ahlat İç Kale İskender Paşa Camiidir. 16. yy. ortalarında uygulanan benzer plan şemasına sahip İskernder Paşa camide de üç bölümlü bir son

Tespit edilen duvar buluntularına dikkatli bir şekilde bakıldığında, özellikle harim girişinin sağında ve solunda kuzeye doğru devam eden herhangi bir duvar parçası veya izi görülememektedir. Bu durum, harimin kuzeyinde bağımsız mekânların olma ihtimalini oldukça zayıflatsa da, giriş koridoruna bakan cepheleri açık, diğer cepheleri kapalı eyvan tarzında mekânların bulunma ihtimalini ortadan kaldırmamaktadır. Diğer taraftan giriş koridorunun iki yanında kapalı mekânların bulunduğu, kapılarının ise harimin kuzey duvarına bitişik olduğu bu nedenle de harim kuzey duvarında, korunmuş olarak bugüne ulaşan seviyede, herhangi bir izin algılanmadığı varsayımı ileri sürülebilir. Tüm bu görüşler ihtimal dahilinde olsa da, tespit edilen kalıntılara ve aynı dönemde inşa edilmiş benzer örneklerle göre yürütülebilecek en iyi tahmin başta da vurguladığımız gibi harimin kuzeyinde doğu-batı yönünde uzanan iki yan sekiz tarzında düzenlenmiş üç bölümlü bir son cemaat yeri uygulamasıdır.

Son cemaat yeri, bugüne ulaşabilmiş duvar kalıntıları itibarıyla örtü şekli açısından da ne yazık ki herhangi bir veriye sahip değildir. 1880'lere ait fotoğrafta da örtü sisteminin yalnızca batısı görülmektedir. Bu bölümün üst örtüsü ile ilgili yapılabilecek ilk tahmin iki yanda yer alan sekiz bölümlerin kubbe ya da çapraz tonoz, ortada daha dar olan giriş aralığının kuzey-güney istikametinde uzanan beşik tonoz örtülü olabileceğidir. Ancak kazı çalışmaları sonucu elde edilen ölçüler üç bölümlü olması gereken son cemaat yerinin sekiz bölümlerinin dikdörtgene yakın ölçüleri nedeniyle kubbe ile örtülü olma ihtimalini ortadan kaldırmasa da zayıflatmaktadır. Son cemaat yerinin genişliği dikkate alındığında bu alana ancak iki kubbe yerleşebilmektedir. Bu durumda da ortada, kubbelerin oturması gereken kemer ve destek giriş aksının ortasında kalmaktadır. Bu şema uygulanamaz olmamakla birlikte alışıldık bir düzenleme değildir (Şekil 4).

Yapılan restitüsyon denemeleri neticesinde benzer örneklerden de hareketle akla gelen bir diğer olasılık her birimin kuzey-güney yönlü beşik ya da çapraz tonoz örtülü olabileceğidir (Şekil 5). 1880'lere ait fotoğraf dikkatli bir şekilde incelendiğinde, batı cephede, son cemaat yeri bölümünün üst örtüsünün bulunduğu alanın kubbemsi bir görünüme sahip olduğu ve bu kütlelerin doğuya doğru devam ettiği anlaşılmaktadır. Eğer bir fotoğraf yanılması yoksa bu durumda daha basit bir uygulama ile son cemaat yerinin doğu-batı yönlü bir beşik ya da manastır tonoz ile örtülü olabileceği ihtimali akla gelmektedir (Şekil 6).

Son cemaat yerinin örtüsü ile ilgili olasılıklar ile kazı sonucu elde edilen bilgi ve belgeler dikkate alınarak hem son cemaat yerinin örtü sistemi hem de mescidin kuzey, batı ve güney cephelerinin restitüsyon denemeleri yapılmıştır (Şekil 7-8). Yapılan çalışmaların ardından tartışmalı olan son cemaat yeri örtüsünün üç bölümlü olma ihtimalinin yüksek olduğu, ortadaki dar giriş koridorunun beşik, iki yandaki

cemaat yeri uygulamasının bulunduğu kubbelerle örtülü birimlerden iki yandakilerin sekiz bölümlü bir düzenlemeye sahip olduğu anlaşılmaktadır (Bilgi için bk. Ali Boran, *a.g.e.*, s. 156-161).

kareye yakın dikdörtgen sekilli bölümlerin ise çapraz tonoz örtülü olabileceği görüşü benimsenmiştir (Şekil 8).

Tarihlendirmeye İlişkin Yeni Görüşler

Kadifekale³ Mescidi'nin inşa tarihi ile ilgili net bilgi veren hiçbir belge ya da kitabe ne yazık ki bugüne ulaşmamıştır. Mescidin bulunduğu alan, konum ve mevki itibariyle oldukça önemlidir. Hem kale içinde bulunuşu, hem de bulunduğu alanın en yüksek noktasında yer alışı, yapının önemini bir kat daha arttırmaktadır. Fethedilen kalelere inşa edilen ibadethane geleneğinin bir örneği olarak değerlendirilebilecek Kadifekale Mescidi'nin inşa tarihi ile ilgili elde edilen bazı veriler aşağıda değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Görsel Belge

Yapılan araştırmalarda Kadifekale Mescidi ile ilgili elde edilen en önemli görsel belge “*Fransız Fotoğrafçılar Rubellin'in Oğulları Fotoğraf Stüdyosu*” tarafından çekilmiş bir fotoğraftır⁴. Mescidi güneybatı yönünden gösteren ve yukarıda da değinilen fotoğraf 1880’lerde çekilmiş olmalıdır.

Yazılı Kaynaklar

İzmir ile ilgili yazılı kaynaklardan biri olan; M. Kütükoğlu'nun, “*XV ve XVI Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı*” adlı eserinin “*Tek Cami ve Mescidler*” başlığı altında⁵ *Yukarı Kale Camii* adında bir yapıdan bahsedilmektedir. Yazar, Evliya Çelebi'ye atfen, yapının Aydınoğulları devri vakıf eserlerinden olduğunu ve H.708 / M.1308-9 tarihinde *İzmir Kadısı Ahmet Oğlu İhyas* tarafından yaptırıldığını zikretmektedir⁶. Yine aynı yayında İzmir'in çeşitli yerlerinde Kale Camiine gelir

³ Kadifekale ile ilgili bilgilerin çoğu özellikle gezginlerin ifadelerine dayanan kaynaklardan elde edilmektedir. Hollandalı gezgin Van Egmont, 18. yüzyıldaki Kadifekale hakkında bilgi verirken 12 millik bir sur uzunluğundan bahsetmekte, mermer ve tuğla malzeme ile inşa edilmiş kale surlarının İstanbul Surları ile yakın benzerliğini öne çıkarmaktadır (Clive Foss - David Winfield, *Byzantine Fortifications An Introduction*, Pretoria 1986, p. 130.)

⁴ İzmir Smyrna Antik Kenti Kazıları Arşivinden.

⁵ S. Mübahat Kütükoğlu, *XV ve XVI Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı*, İzmir 2000, s. 220-221.

⁶ Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Kadifekale içindeki yapıdan şu şekilde bahsetmektedir: “Ve bir ma'mur cami vardır. Kapusu üzerinde tarihi budur: Hazihî'l-medresetü's-şerif ve cami'ul-latif şah(?) el-abdü'zza-ıf, el muhtac ila rahmetillah, el Hac İlyas ibn Ahmed, afallahu anhüme'r-Rabbü's-samed, el-kadi bi-kal'a-i İzmir, azzete-hallahu(?) ta'ala ani't-tedmir. Sene semane ve seb'i mie”. Bu kitabeden caminin İzmir Kadısı tarafından H. 708'de yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca seyahatnamede, kale içinde hiç ev olmadığı, bağlık ve bahçelik olduğu, iç kalenin bulunduğu, iç kalede 20 hanenin olduğu ve dizdarının bulunduğu ifade edilmektedir. (Bk: *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff, Yapı Kredi Yayınları, 9. Kitap, İstanbul 2005, s. 50-51).

getiren vakıfların bulunduğu, yapının XIX. yy. başlarına kadar ayakta olduğu, ancak daha sonra bakımsızlıktan yıkıldığı ifade edilmektedir. Kütükoğlu'nun, yapılan bir mezuniyet tezine⁷ atfen Kale Camii ile ilgili verdiği plan, bugün elde edilen yapı kalıntısından farklıdır. Her şeyden önce verilen plana göre minaresi bulunan Kale Camii'nin⁸ özellikle batı cephesinde herhangi bir açıklık bulunmamaktadır. Yine verilen plana göre; doğu cephesinde iki ve güney cephesinde ise üç pencere açıklığı bulunan Kale Camii'nin zaman içinde minaresinin yıkıldığı, doğu duvarına tonozlu birimin ilave edildiği, bu nedenle doğu cephedeki pencerelerin kapatıldığı ve batı cepheye pencere açıldığı biraz zorlama bir yaklaşım da olsa akla gelebilir. Ancak, eğer bir deprem nedeniyle tamamen yıkılmadıysa hiçbir müdahale görmeye ihtiyacı bulunmayan güney cephede, kible duvarının doğusuna yakın olan mihrabın yerinin değiştirilerek, bugünkü buluntulara göre, cephenin ortasına alınmasına ve bu cephede yer alan pencerelerin kapatılmasına neden olacak bir müdahale mantıklı değildir. Sonuç olarak, M. Kütükoğlu'nun verdiği Kadifekale'deki Kale Camii'nin, Kadifekale Mescidi olarak tanımladığımız yapı olma olasılığı zayıf bir ihtimaldir.

Bugün itibarıyla Kadifekale'de bir başka cami ya da mescid bulunmamaktadır. Eğer Kütükoğlu'nun verdiği bilgiler doğru ise ya Kadifekale'de bir başka bir dini yapıdan bahsetmek⁹ ya da mescit veya caminin 19. yüzyıl sonlarından önce yıkılıp yeniden yapıldığını kabul etmek gerekmektedir¹⁰.

“Osmanlı Devri Camileri Hakkında Ön Bilgi II” adlı çalışmasında *Yukarı Kale Camii* adıyla bir camiden bahseden Münir Aktepe¹¹, bu yapıya ait en eski kaydın Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan H.937 / M.1530 tarihli bir tapu tahrir defterinde olduğunu belirtmektedir. Söz konusu defter 1995 tarihinde yayınlanmıştır. *166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530)* adı ile yayınlanan defterde caminin İzmir Kadısı tarafından inşa ettirildiğine dair bilgi bulunmaktadır¹². Benzer bir bilgi de I. Süleyman Döneminde (1520-1566) Aydın Livasına ait bir Evkaf

⁷ Işık Urgan, *İzmir Camileri*, İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölüm Mezuniyet Tezi, no: 248, İstanbul 1968.

⁸ S. Mübahat Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 221.

⁹ Evliya Çelebi Kadifekalede başka bir dini yapıdan bahsetmemektedir. Hatta iç kale dışında hiçbir evin bulunmadığını belirtmektedir (Bak dip not 6).

¹⁰ İzmir'in 17 ve 18. yüzyıllardaki topografik durumnu gösteren ve Kadife Kalenin bir bölümünü gösteren haritada, hemen hemen bugünkü mescid temellerinin bulunduğu alanda kubbeli küçük bir yapı işaretlenmiş durumdadır. Muhtemelen mescidi işaret eden bu belge, 17 ve 18. yüzyıllarda yapının varlığını göstermesi bakımından önemlidir (Wolfgang Müller-Wiener, “Die Stadtbefestigungen von Izmir, Sığacık und Candarlı”, *İstanbul Mitteilungen*, 12, Tübingen, 1962, s. 68).

¹¹ Münir Aktepe, “Osmanlı Devri Camileri Hakkında Ön Bilgi II”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.4-5, İstanbul 1973-74, s. 150-152.

¹² Ayrıca belge ve detaylı bilgi için Bk: *166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 27, Ankara 1995, 397. bölüm.

Defteri'nde geçmektedir. Söz konusu defterde sıralanan İzmir'deki vakıflar arasında "Fevkani kalede İzmir kadısının yaptırdığı cami"den bahsedilmektedir¹³. Evliya Çelebi, aynı yapı ile ilgili yukarıda da bahsedildiği gibi H.708 / M.1308-9 tarihini vererek benzer şekilde yaptırının İzmir Kadısı olduğunu belirtmekte, hatta kadının adını dahi "*Abmed Oğlu İlyas*" olarak vermektedir. Tapu Tahrir Defteri, Evkaf Defteri ve Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiler aynı doğrultuda olduğuna göre; Kadifekale'de en azından 14. yy. başlarında inşa edilmiş bir caminin bulunduğu söylenebilir¹⁴.

Münir Aktepe, 1817 yılında Rumca olarak yayınlanan ve daha sonra Fransızca ve Türkçe'ye çevrilen "*İzmir Hakkında Tetkikat*" isimli bir eserde, kalenin içinde ve akropolün ortasında mukaddes bir "Havariyun Kilisesi" olduğu iddia edilen bir mabet bulunduğu, bunun metruk ve cemaatsiz bir cami olduğu, en önemlisi ise bu caminin biraz ötesinde yer altında bir sarnıcın bulunduğu bilgisini aktarmaktadır¹⁵. Caminin yakınında bulunan sarnıç bilgisi en can alıcı tanımlama olup Kadifekale'de ortaya çıkarılan ve Kale Mescidi olarak tanımladığımız yapıya aynen uymaktadır. Sarnıç ile ilgili bilgi ise daha önce ihtiyatla karşıladığımız Yukarı Kale Camii ile Kale Mescidi'nin aynı yapı olma olasılığını güçlendirmektedir. Tüm bu verilerden yola çıkarak; kazı çalışmaları sonucu ortaya çıkan ve yukarıda etraflıca tanıtılan buluntuların 14. yy. başına tarihlenen İzmir'deki en eski Türk-İslam yapısına yani Kadifekale Mescidine (Kadı İlyas Camii) ait olduğu söylenebilir.

Farklı görüşler olsa da en çok kabul gören İzmir'in, 1317 tarihinde Aydınolu Mehmet Bey tarafından fethedildiğidir¹⁶. Evliya Çelebi'nin verdiği kale içindeki H.708 / M.1308-1309 tarihli cami bilgisi kuşkusuz önemli bir bilgidir. Seyyahın, kitabe metnine varıncaya kadar üzerinde durduğu cami ve M.1308-1309 tarihi, eğer tarih okuma konusunda bir hata yoksa en çok 1317'lere indirilen İzmir'in fethi

¹³ Bk: M. Akif Erdoğan, "Onaltıncı Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir ve Çevresi", *Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyumu Tebliğleri*, İzmir 1994, s. 225.

¹⁴ Kadifekale mescidinin inşa tarihi ile ilgili bir diğer görüşe göre ise; cami 1379 yılında yapılmıştır. Benzer şekilde kale Kadısı tarafından yanındaki bir medrese ile birlikte yaptırıldığı ifade edilen yapının iki korint tipi sütunundan da bahsedilmekte ancak herhangi bir kaynak zikredilmemektedir (Bk. Tuncer Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, İzmir 1974, s.36).

¹⁵ Münir Aktepe, *a.g.e.*, s. 152.

¹⁶ İzmir'in fethi ile ilgili kaynaklardaki bilgiler yakın tarihleri işaret etseler de net değildir. Aydınolu Mehmet Bey tarafından alındığı bilinmektedir. İzmir'in fethi ile ilgili İ.H. Uzunçarşılı 1310, Ş. Turan ise 1320'den önceki bir tarihi vermektedir. D. M. Nicol ve P. Lemerle 1317 tarihini zikretmektedirler (Bk: İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, Ankara 1988 (4.baskı), s.104; Şerafettin Turan, *Türkiye İtalya İlişkileri*, İstanbul 1990, s.144; Donald M. Nicol, *Byzans'ın Son Yüzyılları*, çev. Bilge Umar, İstanbul 1999, s. 154; Paul Lemerle, *L'émirat D'Aydın Byzance et L'occident, recherches sur "La Gest D'Umur Pacha"*, Paris 1957, p. 61). M. Doukas ise daha geniş bir tarih vererek Kadifekale'nin, Andronikos döneminde (1282-1328) Aydınolu Mehmet Bey tarafından zapt edildiğini belirtmektedir (Mikhael Doukas, *Tarih Anadolu ve Rumeli 1326-1462*, Çev.Bilge Umar, İstanbul 2008, s. 23).

konusunda da yeni yorumlara olanak sağlamaktadır. Evliya Çelebi'nin verdiği H.708 / M.1308-9 tarihi doğru kabul edilirse bu durumda ya İzmir'in fethini en azından H.708'e çekmek ya da kale mescidi olduğunu düşündüğümüz bu ibadethanenin İzmir'in fethinden önce inşa edilmiş olabileceğini düşünmek gerekmektedir ki bu imkansız olmasa da oldukça uzak bir ihtimaldir. Bu noktada İzmir'in fethi ile ilgili olarak kabul gören ve mantıklı olan 1317 tarihinden farklı olarak Evliya Çelebinin ileri sürdüğü ve fetih tarihini 10 yıl önceye indiren 1308-9 tarihi üzerine yoğunlaşmak gerekmektedir. Sadece yazı ile ifade edilen tarihin yazımı konusunda acaba bir hata olmuş olabilir mi? Evliya Çelebi Seyahatnamesinin Osmanlıca kaleme alınmış İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa Yazmasında (HCBE 24b) sekiz rakamı *سمانه* (semane) şeklinde yazılmıştır¹⁷. Kelime bu haliyle “tavan” ve “bildircin” anlamlarına gelmektedir. Bu noktada Osmanlıca kelimelerin kimi zaman farklı yazılabildiklerini de göz önünde bulundurmak gerekir. Bir diğer nüsha olan İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa Yazmasında (P 24b)¹⁸ ise aynı rakam *سما* şeklinde yazılmıştır. Ancak Osmanlıcada böyle bir sözcük yoktur. Buna en yakın kelime *سماء* (gökyüzü) ve *سماع* (işitme) kelimeleridir. Dolayısıyla bu kelimelerin de tarih bilgisi ile ilgisi yoktur. Konuya yazım hatası olarak bakıldığında iki olasılık öne çıkmaktadır. Birinci olasılık kelimenin yarısı silinmiş *سمانین* (semanin) *سمان* (seman) şeklinde yani seksen rakamı sekiz olarak okunmuş olabilir. Bu durumda inşa tarihi H.780 / M.1378-1379 kabul edilebilir. Ancak İzmir'deki Aydınoğulları Beyliğinin neredeyse sonlarına denk gelen bu tarih çok da olası görünmemektedir. İkinci olasılık da *bizzat* Evliya Çelebi tarafından yazımı unutulmuş ya da *yıprandığı için algılanamamış* *اشر* (aşer) kelimesidir. Bu durumda mescidin inşa tarihi *seman aşer* ve *seb'a mie* H. 718 (M.1318-1319) olmaktadır. Kabul edilen Fetih tarihinden bir yıl sonrasını işaret eden bu olasılık mescidin inşaatına da olanak sağlayan ideal tarih olarak görünmektedir. Dolayısıyla 1308-9 tarihinin bir sözcüğün eksik aktarım ile bugüne ulaşması sonucu ortaya çıkmış olabileceği daha olası bir ihtimal olarak öne çıkmaktadır.

İzmir'in fethi konusundaki 1317-18 tarihini destekler nitelikteki bir başka buluntu da Aydınoğlu Beyliği Döneminde darp yeri İzmir olan 1317 tarihli dirhemdir¹⁹. Dolayısıyla söz konusu dirhem İzmir'in fethini M.1317-18 olarak kabul edenler için bir dayanak olsa da, zikredilen tarihte “İzmir” şeklinde bir tanımlamanın olup olmadığından yola çıkarak söz konusu sikkenin güvenilirliği konusunda tereddütler bulunmaktadır. 1342 yılında Anadolu'ya gelen İbn Batuta, Aydınoğlu Sultan Muhammed'in oğlu Ömer Bek (Umur Bey) ile görüşmesinden bahsetmekte

¹⁷ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Türkçeleştiren ve Sadeleştiren: Mümin Çevik), İstanbul, 1935, s. 88-89; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (Türkçeleştiren ve Sadeleştiren: S. A. Kabraman - Y. Dağlı - R. Dankoff), İstanbul, 2005, s. 50-51.

¹⁸ A. Temizkan - M. Akan, *Evliya Çelebinin Gözüyle İzmir ve Çevresi-I*, (Ed. M. Ekici-T. Gökçe), İzmir 2013, s. 28-29.

¹⁹ Geniş bilgi için bk: Kamil Eron - Gültekin Teoman, “İzmirde Basılan İlk Aydınoğlu Dirhemi”, *Arkeoloji ve Sanat*, S. 124, Y. 2007, s. 113-114.

ve şehir için “Yezmir” tanımlamasını yapmaktadır. Kadifekale’den kale olarak bahseden gezgin, cami ile ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir²⁰.

Kadifekale’de, Agora Kazıları kapsamında yapılan çalışmalarda Saruhan Beyliğine ait sikkeler de ele geçirilmiştir. Tarihsiz olan bu sikkeler, beyliğin hüküm sürdüğü dönemden hareketle 14. yüzyıla tarihlenmekte ise de net bir tarih elde edilebilecek buluntuya bugün için rastlanmamıştır. Kale içinde gelecekte yapılacak kazılarda ortaya çıkacak yeni buluntular kaledeki yerleşimin tarihi açısından daha net bilgiler verecektir.

Kaynaklar

- 166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 27, Ankara 1995.
- Aktepe, Münir., “Osmanlı Devri Camileri Hakkında Ön Bilgi II”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.4-5, İstanbul 1973-74.
- Ayverdi, E.H., *The Mosque In Early Otoman Architecture*, Chicago 1968.
- Baykara, Tuncer., *İzmir Şebri ve Tarihi*, İzmir 1974.
- Boran, Ali., *Anadolu’daki İç Kale Cami ve Mescidleri*, Ankara 2001.
- Donald, M. Nicol., *Bizans’ın Son Yüzyılları*, (Çev. Bilge Umar), İstanbul 1999.
- Doukas, Mikhael., *Tarih Anadolu ve Rumeli 1326-1462*, (Çev.Bilge Umar), İstanbul 2008.
- Erdoğru, M.Akif., “Onaltıncı Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir ve Çevresi”, *Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyumu Tebliğleri*, İzmir 1994.
- Eron, Kamil., - Teoman, Gültekin., “İzmirde Basılan İlk Aydınöğlu Dirhemi”, *Arkeoloji ve Sanat*, S. 124, Y. 2007, s. 113-114.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Hazırlayanlar: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff), Yapı Kredi Yayınları, 9. Kitap, İstanbul 2005.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Türkçeleştiren ve Sadeleştiren: Mümin Çevik), İstanbul, 1935.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (Türkçeleştiren ve Sadeleştiren: S. A. Kahraman - Y. Dağlı - R. Dankoff), İstanbul, 2005.
- Foss, Clive – Winfield, David., *Byzantine Fortifications An Introduction*, Pretoria 1986.
- İbn Batuta Seyahatnamesi*, (Çev: A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.
- Kütükoğlu, S. Mübahat., *XV ve XVI Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı*, İzmir 2000.

²⁰ *İbn Batuta Seyahatnamesi*, çev: A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 425-426.

- Lemerle,Paul., *L'émirat D'Aydın Byzance et L'occident, recherches sur "La Gest D'Umur Pacha"*, Paris 1957.
- Temizkan, A. - M. Akan, *Evlüya Çelebinin Gözüyle İzmir ve Çevresi-I*, (Ed. M. Ekici-T. Gökçe), İzmir 2013.
- Turan, Şerafettin., *Türkiye İtalya İlişkileri*, İstanbul 1990.
- Ungan, Işık., *İzmir Camileri*, İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölüm Mezuniyet Tezi, no: 248, İstanbul 1968.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı., *Anadolu Beylikleri*, Ankara 1988.
- Wolfgang Müller-Wiener, "Die Stadtbefestigungen von Izmir, Sığacık und Candarlı", *İstanbul Mitteilungen*, 12, Tübingen, 1962.

Fotoğraf 1, Kadifekale Mescidi, kazı sonrası genel görünüm.

Fotoğraf 2, Kadifekale Mescidi, kazı sonrası harim ve son cemaat yerinden genel görünüm.

Fotoğraf 3, Kadifekale Mescidi'ni gösteren bir fotoğraf, (Fransız Fotoğrafçılar Rubellin'in Oğulları Stüdyosu tarafından çekilmiş).

Fotoğraf 4, Kadifekale Mescidi'ni gösteren bir fotoğraf, detay. (Fransız Fotoğrafçılar Rubellin'in Oğulları Stüdyosu tarafından çekilmiş).

Fotoğraf 5, Kadifekale Mescidi, haziredeki mezar buluntuları.

Fotoğraf 6, Kadifekale Mescidi, harim doğu duvarı.

Fotoğraf 7, Kadifekale Mescidi'nin doğusunda bulunan tonozlu yapı.

Fotoğraf 8, Kadifekale Mescidi'nin doğu duvarının tonozlu yapıya birleşen dış yüzü.

Fotoğraf 9, Kadifekale Mescidi'nin duvar örgü tekniği.

Fotoğraf 10, Kadifekale Mescidi, güney cephe.

Fotoğraf 11, Kadifekale Mescidi, batı cephe.

Fotoğraf 12, Kadifekale Mescidi, batı cephe.

Fotoğraf 13, Kadifekale Mescidi,
son cemaat yeri.

Fotoğraf 14, Kadifekale Mescidi,
harim giriş basamakları.

Fotoğraf 15, Kadifekale Mescidi,
harim giriş basamakları.

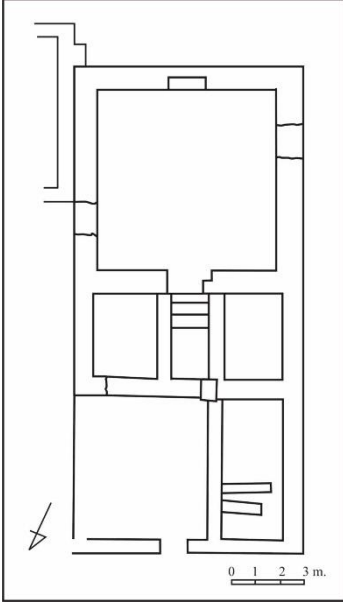
Fotoğraf 16, Kadifekale Mescidi, mihrap.

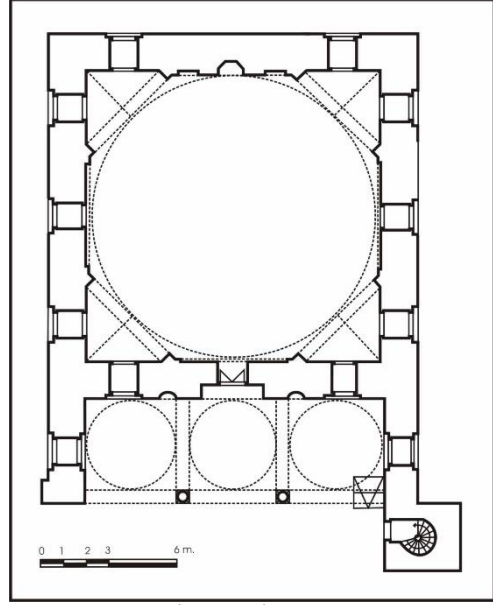
Fotoğraf 17, Kadifekale Mescidi, mihrap.

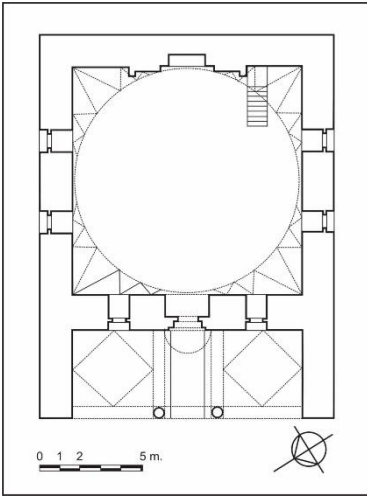
Fotoğraf 18, Kadifekale Mescidi, harim
taş döşemeleri.

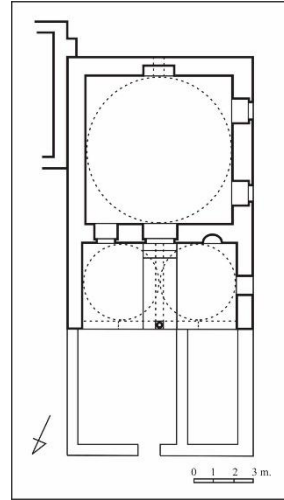
Şekil 1, Kadifekale Mescidi, kazı çalışmaları sonucu ortaya çıkarılan temeller.

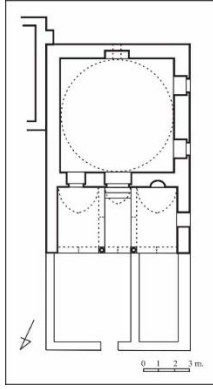
Şekil 2, Ahlat İç Kale İskender Paşa Camii planı, (A.Boran'dan).

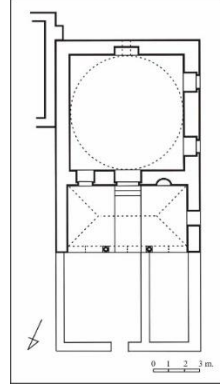
Şekil 3, Behramkale İç Kale (Hüdavendigâr) Camii planı, (E.H.Ayverdi'den).

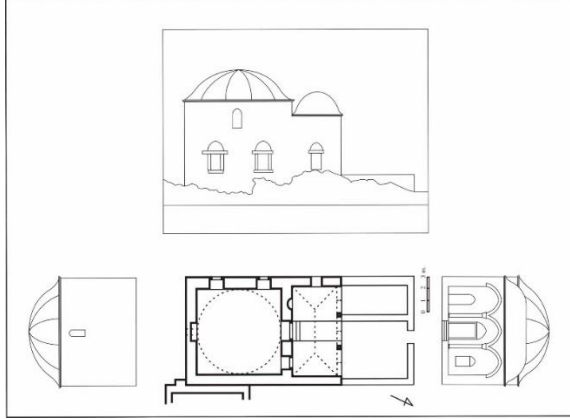
Şekil 4, Kadifekale Mescidi, son cemaat yeri örtü denemesi.

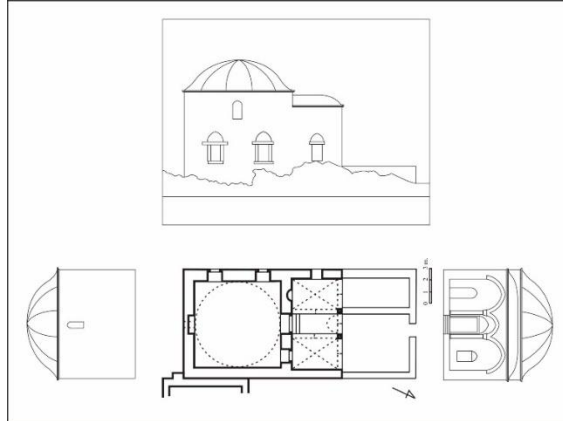
Şekil 5, Kadifekale Mescidi,
son cemaat yeri örtü denemesi.

Şekil 6, Kadifekale Mescidi,
son cemaat yeri örtü denemesi.

Şekil 7, Kadifekale Mescidi, restitüsyon denemesi ile kuzey,
güney ve batı cephe çizimleri.

Şekil 8, Kadifekale Mescidi, restitüsyon denemesi ile kuzey, güney ve batı
cephe çizimleri.

İZMİR TARİHİNİN SUSKUN TANIKLARINDAN SEYYİD MÜKERREMÜDDİN ZÂVİYESİ VE ŞEHİR HAYATINA ETKİSİ*

Turan Gökçe **

Giriş

Günümüzde daha çok *Emir Sultan* adıyla bilinen, ana unsurlarıyla restore edilmiş halde varlığını sürdüren *Seyyid Mükerrerremüddin Zaviyesi*, İzmir'in yaklaşık bin yıllık Türk döneminin en eski yapılarından biridir. Kadife Kale eteklerinde, eski adı Şeyh olan Pazaryeri mahallesi sınırları dâhilinde 951-954. sokaklar arasında kalan 1.397 m²'lik alan üzerinde bulunan Zaviye, yaklaşık yedi yüz yıllık zaman zarfında maruz kalmış olduğu tahribata ve zorlu ve sorunlu bir restorasyonla şekillenen mevcut haline rağmen, İzmir'in fetih sürecinin hatıralarını bünyesinde barındıran hafıza mekânlarından biridir.

Bu sadece etrafında gelişen mahalle ve diğerleri ile genişleyen İzmir merkezindeki Türk yerleşmesi için değil, bir vakıf kuruluşu olarak ilişkili olduğu tarihi *Seydiköy* etrafında gelişmiş ve bugün metropol bir ilçe merkezine dönüşmüş olan *Gaziemir* için de geçerlidir.

Halk muhayyilesindeki ismiyle ifade etmek gerekirse Emir Sultan, özel bir ihtimam gösterilmesini gerektiren bütün bu özelliklerine rağmen, yakın zamanlara kadar ihmal edilmiş, tarihi bilgi ve bilinçle sahiplenmeleri gereken ilgililerin ilgisizliği yüzünden uzun süre kaderine terk edilmiştir.

Seydiköy/Gaziemir uzantısı ise XIX. yüzyılda ziyaret etmiş olan seyyahların yerli yersiz anlatıları ve mübadele öncesi varlıkları bilinen Rumların abartılı hatıraları ile oluşturulan atmosferde uzun zaman neredeyse kaybolmaya yüz tutmuştur.

Bu ve benzeri hususlara dikkat çekerek, İzmir'in fetih sürecine tanıklık eden ancak ilgisizlikten uzun süre suskunluğunu sürdüren nadir yapılardan biri olan Seyyid Mükerrerremüddin Zaviyesi'nin şehrin tarihi arka planında, dini, sosyal ve kültürel hayatında oynadığı önemli role işaret etmek, hafıza mekânlarından biri olarak şehir hayatında yüklenebileceği misyonu ve gelecek vizyonunu belirlemek, bildiri olarak sunulduktan sonra kitapta bölüm olarak tasarlanmış olan bu çalışmanın ana gayelerini oluşturmaktadır.

* Bu çalışma 2017 yılında yapılan Uluslararası Çaka Bey Sempozyumu'nda sunulan, ancak basılmayan "İzmir'in Fetih Sürecinin Suskun Tanıklarından Seyyid Mükerrerremüddin Zaviyesi" başlıklı tebliğin gözden geçirilmiş ve ilaveler yapılarak genişletilmiş halidir.

** Prof. Dr. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. ORCID: 0000-0003-2008-2130.

Zaviyenin Kuruluşu ve Kurucusu

İzmir tarihi ile ilgili eserlerde yer yer temas edilmiş olmakla birlikte, hiç birinde zaviyenin mahiyeti ve özellikle kuruluşu hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Sanat ve mimarlık tarihi açısından ele alınmış olduğu çalışmalarda ise daha çok kurucu şeyh Seyyid Mükerrümüddin'in metfun bulunduğu türbe ele alınmış, zaviyenin diğer fiziki unsurları üzerinde yeteri kadar durulmamıştır.

Daha çok İzmir'de bulunan diğer türbelerle birlikte incelenmiş olduğu çalışmalarda, bugüne ulaşmış inşa kitabesi bulunmayan türbe, daha çok mimari üslup ve sair özelliklerinden hareketle tarihlendirilmeye çalışılmış, önerilen yüz yılı aşkın zaman dilimleri, türbenin dolayısıyla zaviyenin kuruluş sürecini aydınlatmaktan uzak kalmıştır¹. Bununla birlikte, yapılan bazı çalışmalarda da “*Mescid, türbe, hamam, misafirhane ve aşevinden oluşan bugünkü keülliyenin plan özellikleri de işlevi hakkında kesin bir fikir vermekten uzaktır*” gibi anlaşılması güç değerlendirmelerle fiziki yapının zaviye/tekke olarak tanımlanması noktasından da uzaklaşmış, “...bir zaviye kompleksinin çeşitli birimlerini içeren yapılar topluluğu olduğu akla gelmektedir” cümlesiyle gereksiz bir muğlaklığa sebebiyet verilmiştir².

Arşiv kaynaklarına dayalı Osmanlı dönemi İzmir tarihi araştırmaları ise zaviye ve vakıf yapısıyla işleyişi hakkında önemli bilgi içermekle birlikte, kuruluş sürecine ilişkin bilgi bakımından sınırlı kalmıştır³.

Tarihi mekânın önemli unsurlarından birini oluşturan ve aynı zamanda her bir kitabesi ile tarihi belge ve bellek niteliği taşıyan hazire de uzun yıllar ihmal edilmiş, ancak bu satırların yazarının da içinde bulunduğu bir ekip tarafından hazırlanarak 2008 yılında yayımlanan kapsamlı çalışma ile kamuoyunun bilgisine sunulmuştur⁴. Osmanlı kaynakları da kullanılarak ortaya konulmuş olan çalışma, tespit ve tescil edilerek değerlendirilen kitabeler yanında zaviyenin kuruluşu ve sonraki yüzyıllarda işleyişine ışık tutması bakımından da önemli katkı sağlamıştır.

1333 yılında İzmir'i ziyaret etmiş ve misafir olduğu Ahmediye (Rifâi) meşayihinden Şeyh Yakub'u ziyaret etmiş ve Gazi Umur Bey ile görüşmüş olan ünlü Seyyah İbn Bâttuta'nın anlattıkları, fetih sürecinde ve bu arada Seyyid

¹ Bkz. İnci Kuyulu, “İzmir'de Osmanlı Dönemi Yapıları”, *XIII. Türk Tarih Kongresi Ankara, 4-8 Ekim 1999 Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. III/2, Ankara 2002, s. 1200; Ertan Daş, “İzmir'de Üç Türbe”, *Sanat Tarihi Dergisi*, XI/I (İzmir 2012), s. 56-63.

² Bkz. Ertan Daş, “Emir Sultan Zaviyesi, İzmir”, *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları*, Ed. Altan Çilingiroğlu vd., İzmir 2012, s. 398.

³ Mübahat S. Kütükoğlu, *XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, İzmir 2000, s. 221-222.

⁴ Necmi Ülker-Vehbi Günay-Cahit Telci-Turan Gökçe, *İzmir'de Türk Mübrü Emir Sultan Dergâhı Haziresi Mezar Kitabeleri*, İzmir 2008.

Mükerrremüddin zaviyesinin kuruluş evresinde İzmir’de teşekkül etmiş olan tasavvufi zemine ışık tutması bakımından önemlidir⁵;

“[İzmir Şehri, Umur Bey ve Manisa’ya Yöneliş]

Deniz kenarına kurulmuş Yeşimîr[=İzmir] şehrinin büyük bir kısmı haraptır. Kalesi üst tarafta bir tepede. Burada Ahmediye tarikatı şeyhlerinden dindar ve kâmil bir insanın yanında Şeyh Ya’kûb’un Zâviyesi’nde konakladık. Tekke dışında ise gezgin dervişlerden yüz kadarı ile beraber dolaşan meşhur Ahlatlı-zâde ve Şeyh İzzeddîn-i Rıfâî konaklamışlardı. Şehrin valisi onlar için çadırlar kurdurdu. Üstat Ya’kûb da onlara bir ziyafet tertip etti. Ben bu şölende hazır bulundum, beraber yedim. Yeşimîr şehrinin hâkimi daha önce andığımız Aydınoğlu Sultan Muhammed’in oğlu Ömer [Umur] Bek’dir. Kalede oturur. Yeşimîr’e indiğimiz zaman o babasının yanındaydı. Gelişimizden beş gün sonra Yeşimîr’e döndü ve asaletinden olacak; önce tekkeye uğrayıp biz selâmladı, geciktiği için özür diledi ...”

Osmanlı arşiv kaynakları, vakıf temelli dini ve sosyal bir müessese olarak diğer örneklerde olduğu gibi, zaman zaman “tekke” ve “dergâh” kavramlarıyla da ifade edilmiş olan zaviye⁶ ile ilgili önemli bilgi içermektedir. İlgili vakıf kayıtları, zaviyenin sadece kaynağın ait olduğu Osmanlı dönemindeki yapısı ve işleyişi hakkında değil, aynı zamanda kuruluş sürecine işaret eden bilgi içeriği bakımından da önemlidir. Kaza statüsünde bir idari birim olarak İzmir’in⁷ de bağlı bulunduğu Aydın Sancağı mufassal vakıf tahrir defterlerinde yer alan kayıtlar, söz konusu sürecin aydınlatılmasına önemli katkı sağlamaktadır.

Osmanlı arşivlerinde Zaviye ile ilgili vakıf kayıtlarının yer aldığı iki mufassal tahrir defteri bulunmaktadır. Bunlardan eski tarihli olanı, Yavuz Sultan Selim devrine (1512-1520) aittir⁸. İkincisi ise Kanuni Sultan Süleyman dönemine (1520-1566) tarihlidir⁹. Bu arada vakıf kayıtlarını da içeren 1530 tarihli icmâl muhasebe defteri de Zaviye ile ilgili vakıf kayıtlarını içermesi bakımından göz ardı edilmemelidir¹⁰. Defterlerde yer alan Zaviye vakfı ile ilgili kayıtlar, sadece bir vakıf müessesesi olarak zaviye – vakıf, vâkıf – vakıf, vakıf – mevkuş ve vâkıf – mevkuş ilişkilerinin açıklanması bakımından değil, aynı zamanda zaviyenin kuruluş sürecinin aydınlatılması bakımından da önemlidir.

⁵ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, Çeviri, İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, İstanbul 2004, s. 425.

⁶ Bkz. Suraiya Faroqi-Ahmet Yaşar Ocak, “Zaviye”, *İslam Ansiklopedisi*, C. XIII, s. 468-476; Mustafa Kara, “Tekke”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (=DİA), C. 40, İstanbul, 2011, s. 368-370; Baha Tanman-Sevgi Parlak, “Tekke, Mimari”, *DİA*, C. 40, İstanbul 2011, s. 370-379.

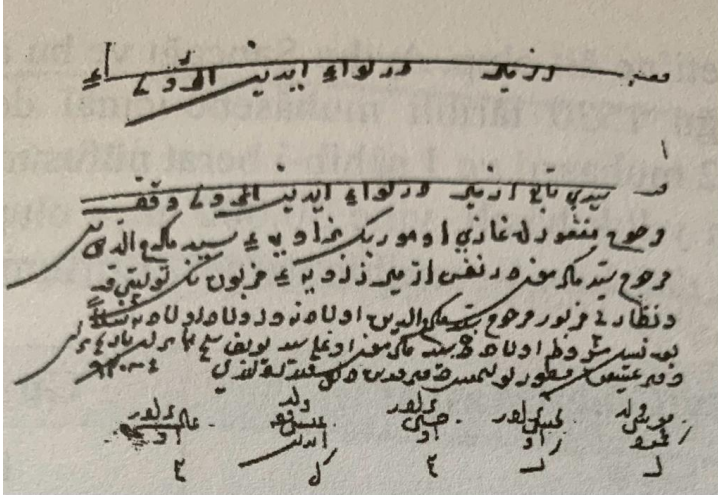
⁷ Bkz. M. S. Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 55-60; Aynı Yazar, “İzmir”, *DİA*, 23, İstanbul 2001, s. 515-524.

⁸ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* (=BOA), *Ali Emiri, Selim-i Evvel – 8*.

⁹ *Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kıyud-ı Kadime Arşivi* (=TKGM.KKA).TD-571.

¹⁰ BOA.TD-166, s. 396.

Baş tarafı eksik olduğu için ilgili kısmı mevcut olmayan Yavuz Sultan Selim dönemine ait defter parçası bir yana, 1530 tarihli icmâl muhasebe defterinde¹¹ İzmir kazası vakıfları arasında ilk sırada kaydedilmiş olan zaviye vakfı ile ilgili başlıkta yer alan “*vakf-ı zâviye-i Seyyid Mükerrremüddîn der-nefs-i İzmir merhûm Gâzî Umur Beg vakfetmiştir*” ifadesi bile önemli bir fikir vermektedir.

TKGM.KKA.TD-571, v. 3-a.

Kanuni dönemine ait mufassal defterde¹² yer alan detaylı kayıt ise zaviyenin kuruluş sürecini aydınlatacak mahiyettedir;

“*Kazâ-i İzmir der Livâ-i Aydın el-mabrûse*

Karye-i Seydi tâbi-i İzmir der-Livâ-i Aydın el-Mabrûse

Vakf-ı merhûm mağfurunleh Gâzî Umur Beğ Zâviye-i Seyyid Mükerrremüddîn bin merhûm Seyyid Mükerrmûn der nefsi-i İzmir Zâviye-i mezhbûrenin tevliyeti ve nezâreti mezhbûr merhûm Seyyid Mükerrremüddîn evlâdına ve evlâd-ı evlâdına neslen ba'de neslin meşrûta. Evlâddan Seyyid Mükerrmûn oğlu Seyyid Yusuf şeyh bâ berât. Târih-i berât defter-i atîkde mestûr bulunmağın defter-i cedîde dahi kayıd olundu. Fi sene 930.”

Mufassal tahrir defterinde yer alan ve yukarıda aynen aktarılmış olan vakıf kayıtları, her şeyden önce *Seyyid Mükerrremüddîn* tarafından kurulmuş olduğu anlaşılan zaviyenin Aydınoğlu *Gazî Umur Bey* vakfı olduğunu açık bir biçimde ortaya koyması bakımından önemlidir. Zaviye ile ilgili olarak Osmanlı arşiv kaynaklarında tespit edilen geç tarihli kayıtlarda da bu husus açık bir biçimde ifade edilmektedir. “*Zâviyedarlık-ı Seyyid Mükerrremüddîn der-İzmir, nefsi-i İzmir’de müteveffâ Gazî Umur Beg e’îzçe-i kiramdan Seyyid Mükerrremüddîn zâviyesine vakfeylediği karyenin evkâfı...*” ifadesiyle

¹¹ BOA.TD-166, s. 396.

¹² TKGM.KKA.TD-571, v. 3-a. Ayrıca bkz. M. S. Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 221-222; N. Ülker, V. Günay, C. Telci, T. Gökçe, *a.g.e.*, s. 39-40.

başlayan, zaviye vakfının idaresi ve zaviyedarlıkla ilgili bazı sorunların çözümüne ilişkin 1639 tarihli kayıt¹³ bunun tipik bir örneğini oluşturmaktadır.

Bu ve benzeri kayıtlar, kuruluş tarihi hakkında kesin bir bilgiye ulaşılamamış olan zaviyenin Gazi Umur Bey döneminde (1309-1348) tesis edilmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Aydınoğulları Beyliği'nin kurucusu Mehmed Bey'in oğlu olan Umur Bey'in 1309'da Birgi'de doğduğu bilinmektedir. İlgili çalışmaların ortaya koyduğu bilgiye göre, kardeşleri Hızır Bey Ayasuluk (Selçuk)'da, İbrahim Bahadır Bodemya (Bademiye/Bademli)'da, Süleyman Şah Tire'de görevlendirilmiş olan Umur Bey, henüz 15-16 yaşlarında iken babasının sekiz yıl önce fethetmiş olduğu İzmir'e tayin edilmiştir. Delikanlılık dönemini yaşayan Umur Bey, 1325-1326 yıllarında Lalası Ahad Subaşı, veziri makamındaki Peşrev Bey ve maiyetinde bulunan diğerleri ile birlikte İzmir'e gelerek, filen şehrin yönetimini üstlenmiştir¹⁴.

Umur Bey, Yukarı İzmir tabir olunan Kadife Kale'den Latinlerin hâkimiyetinde bulunan Aşağı İzmir'e dikkatle baktığında, Türk hâkimiyetinin daimi hale getirilmesi bakımından şehrin sahil kesiminin fethinin vakit geçirilmeden yerine getirilmesi gereken önemli bir vazife olduğunu kavramış olmalıdır. Nitekim kısa sürede tamamlanan hazırlıklardan sonra, Liman Kalesi'nin merkezlik ettiği Aşağı İzmir'in kuşatılmış olması bunu teyit etmektedir. Yaklaşık 1000 kişilik bir kuvvetle iki buçuk yıl süren kuşatmanın ardından, Yukarı İzmir'in fethedilmiş olduğu 1317'den itibaren "*Gavur İzmir*" tabir olunan Aşağı İzmir de Aydınoğulları hâkimiyetine girdi. Kadife Kale'den sonra 1328 yılında Liman Kalesi'nin de ele geçirilmesiyle Çaka Bey'in yaklaşık on yedi yıl devam eden egemenliğinden sonra İzmir'in tamamı yeniden Türk hâkimiyetine girmiş oldu¹⁵.

Umur Bey'e "*Gazî*" unvanını kazandırdığı bilinen İzmir'in aşağı kesiminin fethinin 1328'de gerçekleştirilmiş olması, zaviyenin kuruluşuna ilişkin zaman dilimini daha da daraltarak, 1328-1348 yılları arasındaki yirmi yıllık zamana indirgemektedir. Babası Mehmet Bey'in 1334'de ölümü üzerine Aydınoğulları Beyliği'nin başına Gazi Umur Bey'in geçmiş olduğu bilgisi de Zaviye vakfının, dolayısıyla zaviyenin kuruluş sürecinin O'nun beylik dönemi olan 1334-1348 yılları arasında tamamlanmış olması gerektiğini düşündürmektedir. Ayrıca, Liman Kalesi merkezli Aşağı İzmir'in 1344 yılında Haçlıların eline geçtiği ve Gazi Umur Bey'in bundan sonraki dört yılını Aşağı İzmir'i tekrar ele geçirmek için mücadele ile geçirdiği bilgisi de göz önünde bulundurulduğunda, Zaviye'nin kuruluş süreci ve vakfının tescilinin en geç 1334-

¹³ BO.A.KK-269, s. 39. Metnin tamamı için bkz. N. Ülker, V. Günay, C. Telci, T. Gökçe, *a.g.e.*, s. 48-49.

¹⁴ Gazi umur Bey hakkında tafsilat için bkz. Feridun Emecen, "Umur Bey", *DİA*, C. 42, İstanbul 2012, s. 156-159; Tuncer Baykara, *Aydınoğlu Gazi Umur Bey*, Ankara 1990.

¹⁵ Tafsilat için bkz. Yusuf Ayönü, "İzmir'de Türk Hâkimiyetinin Başlaması", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, IX/1 (İzmir 2009), s. 1-8; Tuncer Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, İzmir 1974, s. 75-79; M. S. Kütükoğlu, "İzmir", *DİA*, C. 23, İstanbul 2021, s. 515-517.

1344 yılları arasındaki on yıllık zaman zarfında tamamlanmış olması ihtimali kuvvet kazanmaktadır.

Yukarıda da işaret edilmiş olduğu üzere, 1333'de şehri ziyaret ederek, Gazi Umur Bey'le görüşmüş olan İbn Battuta'nın Kadife Kale eteklerinde misafir olduğu Ahmediye tarikatına mensup Şeyh Yakub'un zaviyesinin¹⁶, çalışmaya konu edilmiş olan tekke olma ihtimali üzerinde duran değerlendirmeler¹⁷ de dikkati çekmektedir. Tekkenin kuruluşundan itibaren daha çok ilişkili olduğu görülen Rifaiye'ye mensubiyeti dışında şimdilik bunu teyit eden ya da kuvvetlendiren herhangi bir bilgiye ulaşılamamış olduğundan, bu ve benzeri yaklaşımları ihtiyatla karşılamak gerekir.

Söz konusu vakıf kayıtlarından anlaşılan ikinci önemli husus, zaviyenin kurucu şeyhinin *Seyyid Mükerrremüddin bin Mükerrmün* olduğudur. Kaynaklardan elde edilebilen verilerden hareketle üretilmiş olan mevcut bilgi zemininde *Seyyid Mükerrremüddin*'in zaviyenin kurucu şeyhi rolü ve bugüne kadar ulaşılmış ..olan türbede metfun olduğu dışında tarihi kimlik ve kişiliğine dair yeterli bilgi bulunmamaktadır. Şimdilik, Hz. Peygamber'in soyuna mensubiyetini gösteren "*Seyyid*" sıfatı¹⁸ hakkında da açıklayıcı ilave bir bilgiye rastlanmamaktadır.

Bununla birlikte, yürütülen tahminlerle yaygınlaşmış olan genel kanaat, Seyyid Mükerrremüddin'in Aydınolu Gazi Umur Bey ile İzmir'in fethine iştirak etmiş olan kumandanlardan biri olduğu yönündedir. Tipik bir Gazi-Derviş kimlik ve kişiliğine sahip olduğu anlaşılan Seyyid Mükerrremüddin, fetihden hemen sonra bugünkü yerinde tesis edilmiş olan zaviyede yerleşerek, İzmir'in aşağı kesiminde Kadifekale eteklerinde Müslüman Türk yerleşmesinin yaygınlaşmasındaki rolü itibarıyla da tipik bir iskân önderi olarak dikkati çekmektedir. Bu yönüyle Seyyid Mükerrremüddin, Ömer Lütfi Barkan'ın tabiriyle ifade etmek gerekirse İzmir'in Türkleşme ve İslamlaşma sürecinde önemli rol oynayan "*Kolonizatör Türk Dervişleri*"nin¹⁹ tipik bir örneğini oluşturmaktadır. Erken dönemde Türk yerleşmesinin yukarıdan aşağıya doğru yayılmasında önemli basamaklardan birini oluşturan *Şeyh Mahalles*'nin kurduğu zaviye etrafında gelişmiş ve kendi ismiyle ifade edilmiş olması da bunu teyit etmektedir.

Vakıf kayıtlarında ve diğer arşiv vesikalarında sabit olan *Seyyid Mükerrremüddin* adınının *Emir Sultan*'a dönüşerek devam etmesi ve günümüzde halk arasında neredeyse tek isim olarak tercih edilerek kullanılmaması, üzerinde durulması gereken önemli hususlardan biridir.

¹⁶ Abdullah Muhammed İbn Battuta Tancî, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, I, Çeviri, İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, İstanbul 2004, s. 425.

¹⁷ Bkz. N. Ülker, V. Günay, C. Telci, T. Gökçe, *a.g.e.*, s. 37.

¹⁸ Bkz. Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Seyyid", *DİA*, C. 37, İstanbul 2009, s. 40-43.

¹⁹ Barkan Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri", *Vakıflar Dergisi*, II (Ankara 1942), s. 279-386.

Arşiv belgeleri ve diğer metinler, XIV. yüzyılın ilk yarısında kurulmuş olduğu tahmin edilen zaviyenin XIX. asrın sonlarına kadar sadece kurucu şeyhi *Seyyid Mükerrremüddin*'in adıyla anıldığını göstermektedir. Ancak, ilgili arşiv kaynakları, XIX. yüzyıl sonlarına doğru zaviyenin kurucu şeyhinin ismi ile birlikte *Emir Sultan* adının da kullanılmaya başlandığını göstermektedir. Postnişin Şeyh Hüseyin Efendi tarafından dergâhın taamiyesinin arttırılmasına dair 19.03.1893 (H. 01.09.1310) tarihli arzuhalde yer alan "*İzmir'de Paşaryeri mahallesinde kâin Seyyid Mükerrremüddin nâm-ı diğer Emir Sultan dergâh-ı şerifi ...*" ibaresi²⁰, 1890'larda resmi kayıtlarda zaviye ile ilgili iki ismin birlikte kullanıldığını ortaya koymaktadır. Aynı hususta düzenlenmiş olan 22.04.1893 (H. 05.10.1310)²¹ ve 09.11.1896 (03.06.1314)²² tarihli belgelerde de iki isim birlikte kaydedilmiştir.

Bununla birlikte, önceden olduğu gibi sadece *Seyyid Mükerrremüddin* adıyla kaydedilmiş olduğu belgelere de rastlanmaktadır. Dergâhın tamir masraflarına ilişkin tahsisata dair 16.10.1899 (10.06.1317) tarihli belge²³ ile taamiyenin tezyidine dair 13.6.1903 (17 Rebülevvel 1321) tarihli kayıt²⁴, dergâhın önceden olduğu gibi, XIX. asrın sonları ve XX. yüzyıl başlarında da yer yer sadece kurucu şeyhinin adıyla anılmaya devam ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Bütün bunlar, günümüzde halk arasında kullanılan tek isim haline gelmiş olan *Emir Sultan* adının XIX. yüzyıl sonlarına doğru resmi kayıtlarda ikinci isim olarak devreye girdikten sonra tedricen dergâhın kuruluşundan itibaren kullanılagelen *Seyyid Mükerrremüddin*'in yerini aldığını ve Cumhuriyet döneminde tek isim haline geldiğini göstermektedir.

İki isim arasındaki ilişki hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Ancak, halk muhayyilesinde yaygın olduğu anlaşılan bazı rivayetlerin ikinci ismin kullanılmasında ve yaygınlaşmasında belirleyici olduğunu ifade edebiliriz. Bu rivayetler, Türk kültür coğrafyasında yaygın bir kült ile anılan, Bursa'da metfun bulunan, gerçek adı "*Seyyid Şemseddin Muhammed el-Buhari*" (1368-1429) olan *Emir Sultan*²⁵ etrafında yoğunlaşmaktadır. Osmanlı coğrafyasında, Anadolu ve Rumeli ekseninde Emir

²⁰ BOA.BEO-173-12965.

²¹ BOA.BEO-185-13864.

²² BOA.BEO-864-64770.

²³ BOA.BEO-1386-103928.

²⁴ BOA.İML.56-25.

²⁵ Bkz. Hüseyin Algül-Nihat Azamat, "Emir Sultan", *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 146-148; Hüseyin Algül, *Bursa'da Bir Buharalı Emir Sultan*, İstanbul 2016; Cavit Baysun, "Emir Sultan'ın Hayatı ve Şahsiyeti", *Tarih Dergisi*, Sayı: 1, İstanbul 1949, s. 77-94; Nurettin Kahraman, *Menâkıb-ı Emir Sultan (Hüsâmeddin Bursevî) İnceleme ve Metin*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2009; Halepli İbrahim Çelebi, *Emir Sultan Menâkıbnamesi Vesiletü'l-Metâlib fî Cevâbiri'l-Menâkıb*, Haz. Ömer Said Güler, İstanbul 2020.

Sultan ile ilişkilendirilen pek çok yerin bulunması, Seyyid Mükerrerüddin'in de "İzmir'in Emir Sultanı" olarak anılmasını beraberinde getirmiştir²⁶.

Bununla birlikte, Emir Sultan'ı İmam Birgivi ile ilişkilendiren, bu cümleden olarak O'nun Birgivi'nin cenazesinin Birgi'ye nakli ile görevlendirilmiş bir komutan olduğunu belirten menkıbe²⁷, gerçek olmamakla birlikte, halk muhayyilesinde bugüne kadar yaşatılmış olması bakımından önemlidir. Mahallinde söylenegelen bir diğer rivayet ise İzmir'deki Emir Sultan'ın Bursa'da metfun bulunan *Seyyid Şemseddin Muhammed el-Buhârî*'nin kardeşi olduğuna ilişkindir.

Zaviyede Seyyid Mükerrerüddin'den sonra vazife yapanlara gelince; Vakıfiye şartlarına göre, Seyyid Mükerrerüddin'den sonra evladına intikal etmiş olan zaviyedarlık, Kanuni dönemi vakıf kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla²⁸, babasının adını taşıyan *Seyyid Mükremun*'dan sonra *Seyyid Yusuf*'a intikal etmiştir. İlgili arşiv kayıtlarına göre, Seyyid Mükerrerüddin'in neslinin tükenmesi üzerine zaviye ile ilgili vazifeler farklı kimselere tevcih edilmiştir. 1638-1639 yıllarına ait vakıf kayıtları²⁹, *Menlana Muslihiddin* uhdesinde olan tevliyetin Dergâh-ı Ali Yeniçerilerinden *Mehmed bin Osman*'a intikal etmiş olmakla birlikte bir müddet sonra Muslihiddin'e iade edildiğini göstermektedir. 07.12. 1711 tarihli vakıf kayıtlarına göre dergâhın tevliyet ve meşihatı XVIII. yüzyıl başlarında sırasıyla *Şeyh Mehmed Mağribî* ve *Şeyh Ali Mağribî*'ye tevcih olunmuştur³⁰. 18.03.1834 (07/11.1249) tarihli hatt-ı hümayun³¹, zaviyedarlığın "*kadimde dabî Enderun-ı Hümayunları bendegânna ihsân buyurulması*" bilgisi yanında, zaviyedarlığın bir müddet sâbık Şeyhülislâm *Yasincizâde Abdülvehbâb Efendi*'nin uhdesinde bulunduğu, mahlûlünden sonra ise Enderun mensuplarından oğlu *Hasan Rıza*'ya tevcih olduğunu ortaya koymaktadır. Aşağıda ayrıca zikredilecek olan tamir kitabesi³², 1880'li yıllarda meşihat makamında, vefatından sonra hazireye defnedilmiş olan *Şeyh Ali Rıza Baba*'nın bulunduğunu göstermektedir. 17.02.1893 (30 Receb 1310)³³ ve 21.08.1898 (3 Rebûlâhır 1316)³⁴ tarihli kayıtlar da 1890'lı yıllarda tekkenin meşihat makamında *Şeyh Hüseyin Babri Efendi*'nin

²⁶ Ayrıca bkz. Necmi Ülker-Vehbi Günay, "Türk Tarih ve Kültüründe Emir Sultan", II. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu (20-22 Ekim 2005) Bildiri Kitabı, II, Bursa 2005, s. 345-368; Mehmet Demirci, *İzmir'de Tasavvuf Kültürü Tarikatlar, Emir Sultan, İzmir Mevlevîhânesi*, İstanbul 2017, s. 9.

²⁷ Seçkin Sarpkaya, "İzmir Gaziemir İlçesinin İsmine Dair Efsaneler ve Aydınoglu Gazi Umur Bey", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XVI/2 (İzmir 2016), s. 145-154.

²⁸ TKGM.KKA.TD-571, v. 3-a.

²⁹ BOA.MAD-6065, s. 8 ve BOA.KK-269, s. 39, 65'den nkl. N. Ülker, V. Günay, C. Telci, T. Gökçe, *a.g.e.*, s. 46-48.

³⁰ N. Ülker, V. Günay, C. Telci, T. Gökçe, *a.g.e.*, s. 51-52.

³¹ BOA.HAT.1588-38.

³² N. Ülker, V. Günay, C. Telci, T. Gökçe, *a.g.e.*, s. 56-57.

³³ BOA.BEO.185.1364.

³⁴ BOA.BEO.1183.88670.

bulduğunu göstermektedir. 1921 yılında düzenlenen ayin vesilesiyle aşağıda ayrıca zikredileceği üzere, İzmir'in işgal altında bulunduğu yıllarda bir Rıfâî dergâhı olan tekkenin postnişini Sultan Abdülhamid'in eski yaverlerinden biri olan ve sonradan Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından kendisine maaş bağlanan *Şeyh Hüseyin Efendi*'dir³⁵. 18.10.1903 (26 Receb 1321) tarihli kayıttan³⁶, Hüseyin Efendi'nin XX. yüzyıl başlarından itibaren meşihat makamında bulunduğu anlaşılmaktadır.

Seyyid Mükerrerüddin, Seydiköy ve Seydi Baba

Zaviyenin kurucusu ile ilgili olarak üzerinde durulması gereken önemli noktalardan biri de Gazi Umur Bey tarafından zaviyeye vakfedilmiş olan *Seydiköy* ve burada bulunan türbenin etrafında teşekkül etmiş olan *Seydi Baba* kültürüdür.

XVI. yüzyıl tahrir defterlerinde yer alan ve kısmen yukarıda zikredilmiş olan vakıf kayıtları, İzmir kazasına bağlı köy statüsünde bir iskân yeri olan *Seydi*'nin Gazi Umur Bey tarafından *Seyyid Mükerrerüddin Zaviyesi*'ne tahsis edilmiş olduğunu göstermektedir³⁷. Söz konusu vakıf ilişkisine bağlı olarak *Seydi* adını almış olan köyün bir iskân yeri olarak önceden mevcut olup olmadığı, mevcut ise önceki isminin ne olduğu bilinmemektedir. Kesin olarak bilinen tek şey, Gazi Umur Bey tarafından XIV. yüzyılın ilk yarısında zaviyeye vakfedildikten sonra köyün dergâhın kurucu şeyhi *Seyyid Mükerrerüddin*'e izafeten *Seydi* adıyla anılmış ve bunun yakın zamanlara kadar (1963) kesintisiz devam etmiş olmasıdır³⁸. Tartışmasız kabul edilmesi gereken bir başka gerçek de, önceden de faal bir iskân yeri durumunda olsa bile Seydiköy'ün zaviye vakfına tahsis edildikten sonra hızla geliştiği, tahrir defterlerinde yer alan kayıtlara göre, İzmir Dizdani Hasan Ağa tarafından yaptırılan Cuma Camii ile birlikte bugünkü Gaziemir'in çekirdeğini oluşturan kasaba nitelikli bir yerleşim birimine dönüştüğüdür³⁹.

XVIII ve XIX. yüzyıllarda Türkiye'ye seyahat etmiş olan bazı yabancı seyyahların metinlerinde Seydiköy için zikredilmiş olan, ismi tarihi bağlamından koparan farklı yorumların gerçeği yansıtmadığını da belirtmek gerekir⁴⁰. Bunlardan 1850'de ziyaret etmiş olduğu Seydiköy'ü İzmir zenginlerinin oturduğu zarif ve çiçekli dağlar ile çevrili bir köy olarak tasvir etmiş olan Mösyö Silaars'ın sehven "*Seydiköy*" imlasıyla kaydetmiş olduğu ismi aynı zamanda "*aşk köyü*" olarak tefsir etmiş olması, köyün adının tarihi bağlamından ve anlamından koparılma çabasının tipik bir örneğini oluşturmaktadır. Eseri Türkçeye tercüme eden Arapzâde Cevdet'in "*Mösyö*

³⁵ Bkz. Not: 55.

³⁶ *BOA.İ.ML.*56.25.1-2.

³⁷ Bkz. M. S. Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 85-86.

³⁸ Cahit Telci-Hasan Mert-Turan Gökçe, *Seydiköy'den Gaziemir'e Bir Kentleşme Süreci*, İzmir 2003, s. 1-7.

³⁹ Bkz. C. Telci-H. Mert-T. Gökçe, *a.g.e.*, s.8-26.

⁴⁰ Bazı seyyahların Seydiköy ile ilgili gözlemleri hakkında bkz. C. Telci-H. Mert-T. Gökçe, *a.g.e.*, s. 26-29.

Sılaars hakiki bir İzmirliiden buranın hakiki ismini öğrenmeye tenezzül etseydi ne “Seydiköy” “Seydiköy” olurdu ne de kendisi bunun “aşk köyü” manasına geldiğini anlayıp tercüme etmek için yorulurdu” ifadesiyle, bunun bir yabancıнын basit bir okuma hatasından kaynaklanan yanlışından ibaret olduğunu belirtmiş olması, bu ve benzeri yaklaşımların yol açtığı problemleri ortadan kaldırmamıştır. Bunun literatüre ve bölge ile ilgili bazı kartografik malzemelere de yansımış olması, Seyyid Mükerrerüddin Zaviyesi'nin yadigarı olan, fetih sürecinin hatıralarını bünyesinde barındıran isim üzerindeki tahrifatin yaygınlaşmasına, tarihi bağlamından uzaklaşmasına, Gaziemir ve İzmir halkının zihninde ciddi karışıklıkların ortaya çıkmasına yol açmıştır⁴¹. Buna rağmen Seydiköy adı hiçbir zaman unutulmamış, yerleşim biriminin 1963 yılından itibaren resmen Gaziemir adı ile anılmış olmasına rağmen, halk muhayyilesinde yaşatılmıştır.

Gazimer'de “Seydi Baba” Yatırı

Seydiköy/Gaziemirlilerin, yaşadıkları iskân yerinin vakfedilmiş olduğu şeyhin gerçek kimlik ve kişiliği ile İzmir merkezindeki zaviyesi hakkında yeterli bilgiye sahip olmadıkları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, vakıf ilişkisi ile köye adını veren *Seyyid Mükerrerüddin*'i basit bir kabir halinde bugüne kadar varlığını devam ettiren yatır etrafında teşekkül etmiş olan *Seydi Baba* kültü ile sahiplenmişlerdir. Seydi Baba yatırı, XIX. yüzyıldan itibaren, yanındaki çeşmeden akan suyla birlikte sadece Müslüman Türkler değil bölgede yaşayan Rumlar tarafından da kutsanan bir mekân haline gelmiştir. Yeterli bilgiye sahip olanlar ise bunu Emir Sultan olarak bildikleri zaviyenin kurucu şeyhi olan Seyyid Mükerrerüddin adına beldelerinde ihdas edilmiş olan “*makam*” olarak kabul etmişlerdir. Buna rağmen, halk arasında asıl kabrin Seydiköy'de, makamın ise merkezdeki türbede bulunduğu yönünde tarihi gerçeği ters yüz eden bazı inanışlara da tesadüf edilebilmektedir. Ancak, Gaziemir'deki kabrin bir makam olarak ihdas edilmiş olduğu gayet açıktır.

⁴¹ C. Telci-H. Mert-T. Gökçe, *a.g.e.*, s. 2.

Ayrıca, “*İzmir’in Kolonizatör Dervişlerinden Seydi Baba*” başlıklı bir bildiriye⁴² her ne kadar Gaziemir’de bulunan kabirde Seyyid Mükerrerüddin’in babası Mükremün’un metfun bulunduğu dair farklı bir görüş ileri sürülmüş ise de gerçeği yansıtmamaktadır.

Zaviyenin kuruluşundan sonraki yüzyıllarda Seyyid Mükerrerüddin adına Seydiköy’de ihdas edilmiş olan makam hükmündeki kabir üzerinde türbe inşa edilmek istenmiş ancak bir türlü gerçekleştirilememiştir. Seydi Baba’nın kabri yıllar sonra Gaziemir Belediyesi tarafından düzenlenen ve kendi adıyla anılan rekreasyon alanında inşa edilen “*ant mezar*”a taşınmak istendi. Ancak, mahallinde gösterilen tepkiler üzerine bundan vazgeçildi. Klasik türbe geleneği ile bağdaşmayan ve kısa zaman zarfında bakıma muhtaç hale gelen yapı yine de “*türbe*” olarak nitelendirilerek, Seydi Baba adıyla anıldı. Çalışmaya konu edilmiş olan zaviye ile vakıf, zaviyenin kurucusu Seyyid Mükerrerüddin ile makam ilişkisi bulunan Seydiköy’ün devamı olan Gaziemir’de bütün bu yapılar, bilgisiz ve bilinçsizce yapanlar hariç olmak üzere, asırlarca tarihi Seydi Baba makamına saygı duyan Gaziemir halkını rencide etmekten öte herhangi bir anlam ifade etmedi⁴³.

Rekreasyon Alanında Yer Alan “Seydi Baba Türbesi”

Aynı zaman zarfında Gaziemir’in Seydiköy üzerinden tarihi zaviye ile ilişkisini günümüze taşıyan olumlu gelişmeler de yaşandı. 2010-2013 yılları arasında inşa edilmiş olan yeni cami, XIX. yüzyılda zaviyenin kurucu şeyhi Seyyid Mükerrerüddin adının yerini almış olan “*Emir Sultan*” adıyla anıldı. Camiye verilen isim parantez içinde “*Seydi Baba*” adını da bünyesinde barındırdı⁴⁴.

⁴² Ayhan Pala, “*İzmir’in Kolonizatör Dervişlerinden Seydi Baba*”, 1081 İzmir’in Türkler Tarafından Fetih Kutlamaları ve Uluslararası Çaka Bey Sempozyumu’ndan nkl. M. Demirci, *a.g.e.*, s. 31-32.

⁴³ Bkz. M. Demirci, *a.g.e.*, s. 34-38; <https://www.mynet.com/galeri/seydi-baba-turbesi-gorenlerin-icini-aciyor-180103835982> (25/11/2022).

⁴⁴ M. Demirci, *a.g.e.*, s. 34-35.

Tarihi zaviyenin halk arasında kullanılan Emir Sultan adı sadece Gaziemir’de değil, şehir merkezinde de bazı yer, kurum ve kuruluş adı olarak kullanılmaktadır. Konak ilçesi hudutları dâhilinde bulunan ‘Emir Sultan Mahallesi’⁴⁵ ve Karabağlar ilçesinde faaliyet gösteren ‘Emir Sultan Ortaokulu’ bunun en dikkate değer örneklerini oluşturmaktadır.

1963 yılından itibaren Seydiköy’ün yerini almış olan Gaziemir adı da İzmir’in fetih sürecinin bir yansıması olup, doğrudan İzmir Fatih ve Seyyid Mükerrerüddin Zaviyesi’nin banisi Gazi Umur Bey ile ilgilidir. Seydiköy’ün yerini Gaziemir adının alması, beldenin vakfedilmiş olduğu zaviyenin kurucu şeyhinin adı yerine, vâkıfın yani vakfedenin adıyla anılmasından ibaret bir değişikliktir.

Aslında Gaziemir, Seydiköy’ün yerini almadan önce de bölgede bir yer adı olarak kullanılıyordu. Muhtemelen, Seydiköy’ün birkaç km kuzeyinde yer alan, herhangi bir şekilde daimi yerleşmeyi bünyesinde barındırmayan, Umur Bey’in İzmir’e gelirken kuvvetleriyle birlikte bir müddet karargâh kurduğu rivayet olunan ova önceleri bir mevki olarak ‘Gaziemir’ adıyla anılıyordu. Aydın demir yolu hattı üzerinde söz konusu mevkide inşa edilmiş olan istasyonun Gaziemir adını alması tesadüf olmayıp, tamamen bundan kaynaklı idi. Gaziemir istasyonu, Seydiköy ve Cumaovası’nın bulunduğu bölgede yerleşme için yeni bir çekim merkezi oluşturdu. Kısa zamanda, İstasyona bağlı olarak teşekkül etmiş olan merkez etrafında yeni bir yerleşim birimi oluştu. İstasyon, dolayısıyla Gaziemir adıyla anılan bu yeni iskân yeri, zamanla İstasyon-Seydiköy hattında gösterdiği gelişme ile tarihi Seydiköy’le birleşti. Nihayet 1963’de yeni gelişen ve genişleyen Gaziemir tarihî Seydiköy’ün yerini aldı⁴⁶.

Gaziemir’de Gazi Umur Bey Heykeli

⁴⁵ Yaşar Ürük, *İzmir’i İzmir Yapan Adlar [İzmir Kent Sözlüğü]*, İzmir 2008, s. 88.

⁴⁶ Tafsilat için bkz. C. Telci-H. Mert-T. Gökçe, *a.g.e.*, s. 1-3.

Mahallinde yapılan derlemelerle elde edilen sözlü bilgiye dayalı çalışmalar, halk muhayyilesinde Gaziemir adının kaynağı ile ilgili pek çok rivayetin de üretilmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Bunlardan Seydiköy’de hissedilen su ihtiyacı üzerine tabutla cenazesi taşınan İmam Birgivi gibi keramet sahiplerinin “*Kaz Emir*” komutuyla vurulan ilk kazmadan sonra su fişkırdığını, bunun üzerine beldeye ‘*Kaz Emir*’ adının verildiğini, bunun da zamanla Gaziemir’e dönüşmüş olduğunu rivayet eden efsaneler yaygınlaşmıştır. Bunların önemli bir kısmı da bizzat Gazi Umur Bey ile ilişkilendirilmiştir⁴⁷. Bu ve benzeri rivayetler, gerçek dışı olmakla birlikte, yeteri kadar bilgiye dayalı muhakeme imkânına sahip olmayan halk muhayyilesinde ismin tarihi bağlamını bir miktar zayıflatmıştır. Buna rağmen, yapılan çalışmalarla elde edilen bilginin mahallinde tüketilmesi ve 2010 yılında Gazi Umur Bey’in heykelinin ilçeye dikilmesi ile Gaziemir adının İzmir Fatih ve vakıf beldenin vâkıfı olan Gazi Umur Bey’den kaynaklandığı bilgisi kolektif bir bilgi ve bilince dönüşmüştür.

Zaviye Vakfı ve Fiziki Unsurları

Osmanlı vakıf kayıtları, Gazi Umur Bey tarafından tesis edilmiş olan Seyyid Mükerrremüddin Zâviyesi vakfı ve işleyişi hakkında önemli bilgi içermektedir. Bu bilgi, sadece vakıf kaydının ait olduğu XVI. yüzyıldaki durumun tespiti için değil, aynı zamanda önceki dönemlerdeki gelişimi hakkında fikir vermesi bakımından da önemlidir.

Tahrir defterlerinde yer alan kayıtlara göre, Gazi Umur Bey tarafından Seyyid Mükerrremüddin Zâviyesi’ne tahsis edilmiş olan vakıf, Seydi köyünün gelirinden ibarettir. Tamamı zaviyeye vakfedilmiş olan Seydiköy’ün, nüfus ve iktisadi potansiyel bakımından XVI. yüzyılda İzmir Kazasında bulunan vakıf köylerinin en büyüğü olması⁴⁸, vakıf kurucusu Gazi Umur Bey’in zaviyeye atfettiği ehemmiyeti olduğu kadar, zaviyenin bir vakıf kuruluş olarak kapasitesi ve İzmir’deki ağırlığını göstermesi bakımından da önemlidir. Tahrir defterlerinde yer alan kayıtlara göre Seydi köyünün, Yavuz Sultan Selim zamanında (1512-1520) 171’i hane, 59’u mücerred olmak üzere, 230 vergi mükellefinin temsil ettiği yaklaşık 1000 gerçek nüfusu bünyesinde barındıran bir yerleşim birimi olarak tespit edilmiş olması, köyün XVI. yüzyıldaki demografik büyüklüğü hakkında fikir vermek için yeterlidir⁴⁹.

Aynı defterlerde zaviyenin vakıf gelirinden yapılacak olan harcamalar da ayrıntılı bir biçimde kaydedilmiştir. Bu veriler, sadece vakfın gelir-giderlerini göstermesi bakımından değil, aynı zamanda zaviyenin sosyal ve iktisadi yapısını,

⁴⁷ Bkz. S. Sarpkaya, “*a.g.m.*”, s. 145-154; Hasan Köksal, “İzmir ve Çevresindeki Yatırlar ile Bunlara Bağlı Olarak Yaşayan İnançlar”, *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri IV. Cilt Gelenek, Görenek ve İnançlar*, Ankara 1987, s. 227-239.

⁴⁸ M. Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 85-86.

⁴⁹ *BOA, Ali Emiri, Selim-i Evvel-8*; M. S. Kütükoğlu, *a.g.e.*, 222. Köyün sonraki yüzyıllardaki demografik seyri ve bir yerleşim birimi olarak gelişimi hakkında tafsilat için bkz. C. Telci-H. Mert-T. Gökçe, *a.g.e.*, s. 8-32.

ürettiği hizmet çeşitliliği ve kapasitesini, dolayısıyla şehrin dini ve sosyal hayatındaki etkinliğini göstermesi bakımından da önemlidir.

T a b l o : 1

Yavuz Sultan Selim Dönemine (1512-1520) Ait Tahrir Defterine Göre
Seyyid Mükerrremüddin Zâviyesi Giderleri

Cihet/Görev/Masraf	Günlük	%
Tevliyet	10	21.73
Meşihat	5	10.86
Nezâret	2	4.34
Ferrâş	1	2.17
Cüzhân	2	4.34
Berberhâne	1	2.17
Tabbah	4	8.69
Vekîl-Harç	1	2.17
Bahâ-i Güşt	6	13.04
Bahâ-i Nân	6	13.04
Harc ve Havâyic-i Matbah	3	6.52
Ziyâfet	3	6.52
Hasır	1	2.17
Meremmet	1	2.17
TOPLAM	46	100

Tablodan da takip edilebileceği üzere, aynı defterde, Seydi köyünün zaviyeye tahsis edilmiş olan yıllık geliri 23.383 akça olarak tespit edilmiştir⁵⁰. Kanuni dönemine ait vakıf tahrir defterinde ise zaviyenin vakıf geliri % 28.31 oranında bir artışla 30.000 akçaya yükselmiştir⁵¹. İlgili kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, zaviyeye tahsis edilmiş

⁵⁰ BOA, *Ali Emiri, Selim-i Evvel-8*, s. 3: M. S. Kütükoğlu, *a.g.e.*, 222; N. Ülker, V. Günay, C. Telci, T. Gökçe, *a.g.e.*, s.41.

⁵¹ *TKGM.KKA.TD-571*, v. 4-b: M. S. Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 222; N. Ülker, V. Günay, C. Telci, T. Gökçe, *a.g.e.*, s.3.42.

olan gelir, köyün çift resmi vergi tabanını oluşturan raiyyet rüsumu, yetiştirilen zirai mahsullerden alınan vergiler ve sair gelirlerden oluşmaktadır.

T a b l o : 2

Kanuni Dönemine (1520-1566) Ait Tahrir Defterine Göre
Seyyid Mükerrümüddin Zâviyesi Giderleri

Cihet/Görev/Masraf	Günlük	%
Tevliyet	10	12.65
Meşihat	4	5.06
Nezâret	3	3.79
Ferrâş	2	2.53
Cüzhân	5	6.32
Berberhâne	2	2.53
Tabbah	3	3.79
Vekil-Harç	2	2.53
Bahâ-i Güşt	14	17.72
Bahâ-i Nân	14	17.72
Havâyic-i Matbah	6	7.59
Ziyâfet-i Misâfirîn	3	3.79
Hasır	1	1.26
Bahâ-i Kâtib	2	2.53
Bahâ-i Cibâyet	2	2.53
Îmâmet	2	2.53
Kilârdâr	2	2.53
Sakâî	2	2.53
TOPLAM	79	100

Tablolardan da takip edilebileceği üzere, zaviye vakıf giderleri aradan geçen zaman zarfında hem çeşitlenmiş hem de dikkat çekici boyutlarda artış göstermiştir. Zaviyenin önceki giderleri arasında kaydedilmemiş olan kâtib ve cibâyet bahaları ile

imâmet, kilârdâr ve sakâî görevlileri ilave edilmiş, buna mukabil önceden bulunan meremmet (tamir-bakım) vazifesine yer verilmemiştir.

Günlük giderlerde tespit edilen değişikliklerden biri de toplam gidere oran itibarıyla tevliyetin (mütevellilik) % 21.73'den % 12.65'e, meşihatın (şeyhlik) % 10.86'dan % 5.06'ya gerilemiş olmasıdır. Buna karşılık, gûşt (et) ve nân (ekmek) bahalarının 6'şar akçadan 14'er akçaya, toplam gidere oranının % 13.04'den % 17.72'ye yükselmiş olması da dikkati çekmektedir. Bütün bunlar, zaviyenin XVI. yüzyılda ürettiği hizmet kapasitesindeki artış ile şehrin dini ve sosyal hayatındaki etkinliğinin de önemli ölçüde artmış olduğunu göstermektedir.

XVII. yüzyılda İzmir'i ziyaret etmiş olan Evliya Çelebi'nin "*Evsâf-ı zîyâretgâh-ı İzmir*" başlığı altında zikretmiş olduğu üç isimden birinin zaviyenin kurucu şeyhi "*Seyyid Mükerrremüddin Sultan*" olması bunun sonraki yüzyıllarda da devam ettiğini göstermesi bakımından önemlidir⁵².

Tekke hakkındaki bilgiler, II. Abdülhamid döneminde, 1882-1883 yıllarında uygulanan geniş çaplı onarım başta olmak üzere, ihtiyaç hâsıl oldukça tamir görmüş olan zaviyenin⁵³ sonraki yüzyıllarda da aynı etkinliğini devam ettirdiğini göstermektedir. Müteferrik arşiv evrakı bir yana, Raif Nezihî'nin İzmir Tarihi adlı eserinde, "*Emir Sultan*" tekkesinin XIX. yüzyılda İzmir'in en etkin tekkesi olduğunu ifade etmiş olması da bunu teyit etmektedir⁵⁴. Keza, 26 Mayıs 1921 tarihli *Sadâ-yı Hak* gazetesinde "*Emir Sultan Dergâhında Bir Âyin*" başlığı ile yayımlanan⁵⁵, işgal döneminde bile güçlükle de olsa faaliyetlerini sürdüren zaviyenin, İzmir'in bir Müslüman Türk şehri olarak kuruluş sürecinin temel dinamiklerinden biri olduğu gibi, karanlık döneminde de aydınlığa kavuşmanın ümit ışıklarından biri olduğunu göstermektedir. Söz konusu yazıdan da anlaşıldığı üzere, bir Rıfâî Dergâhı olan tekkede, kurtuluştan sonra Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından kendisine maaş bağlandığı bilinen Şeyh Hüseyin Efendi'nin huzurunda icra edilmiş olan âyin-i şerîf, aynı zamanda usul ve erkânıyla ilgili yansıttığı bilgi bakımından da kıymetlidir⁵⁶. Tekkenin XX. yüzyıl başlarındaki etkinliği muhtemelen 1925'de tekke ve zaviyelerin kapatılmasına dair kanunun yürürlüğe girmesine kadar devam etmiş, sonrasında uzun süre kaderine terk edilmiştir.

⁵² Evliya Çelebi bin Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, IX. Kitap, Haz. Y. Dağlı-S. A. Kahraman-R. Dankoff, İstanbul 2005, s. 54.

⁵³ Bkz. M. S. Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 22; N. Ülker, V. Günay, C. Telci, T. Gökçe, *a.g.e.*, s.53-58.

⁵⁴ Raif Nezihî, *İzmir'in Tarihi 1. Kitap, II. Kısım, 12. Forma*, s. 2'den nkl. N. Ülker, V. Günay, C. Telci, T. Gökçe, *a.g.e.*, s. 58.

⁵⁵ Metnin neşri için bkz. Ünal Şenel, "İşgal Altındaki İzmir'de Bir Âyin-i Şerif", *Dergâh* 64 (Haziran 1995), s. 23.

⁵⁶ M. Demirci, *a.g.e.*, s. 22-24.

Zâviyenin Restorasyon Öncesi Genel Görünümü

Tahrir defterlerinde yer alan vakıf kayıtları, zaviyenin fiziki yapısı ve kapasitesi ile ilgili somut bilgi içermemektedir. Ancak, dolaylı olarak zaviyenin ana unsurlarının tespit ve değerlendirilmesi için önemli ipuçları vermektedir. Yakın zamanlarda gerçekleştirilen restorasyon öncesinde harap halde de olsa günümüze ulaşmış olan kalıntılar ise zaviyenin fiziki unsurları hakkında daha açık bir fikir vermektedir.

Buna göre, zaviyenin kurucu şeyhi *Seyyid Mükerrremüddin*'in medfun bulunduğu *türbe*, bazı küçük yapısal değişiklik ve kaybolan oymalı sancak motifli orijinal kapısının yerini alelade bir demir kapının almış olmasına rağmen, tekkenin en iyi korunmuş olan yapısını oluşturmaktadır. Zaviyenin bugüne intikal eden unsurlarının ve bu arada türbenin inşa tarihi bilinmemektedir. Seyyid Mükerrremüddin'in XIV. yüzyılda vefat ettiğinde bugünkü türbenin yerinde defnedilmiş olduğu tahmin edilmektedir. Ancak, inşa kitabesi mevcut olmadığından türbeye dönüşüm tarihi kesin olarak bilinmemektedir.

Restorasyon Öncesi Türbe

Bugün mevcut olmamakla birlikte, 1943 yılında varlığından bahsedilen, “*Seyyid Mükerrümüddin Hazretlerinin Merkad-i Şerifleridir sene 970*” ibaresinin yazılı olduğu bir levha⁵⁷, türbenin en azından XVI. yüzyılda (1562-1563) mevcut olduğunu göstermektedir. Hazirede yer alan erken tarihli mezar kitabelerinin de aynı yüzyıla ait olması, türbenin inşasının şeyhin vefatından bir müddet sonra, muhtemelen XVI. yüzyılda gerçekleştirilmiş olduğunu düşündürmektedir. Keza, mimarlık ve sanat tarihi açısından yapılan çalışmalarda da 8,45X8,45 ölçülerinde kare planlı, beş pencere, kübik gövdeli, tromplarla geçilen sekizgen bir kasnak üzerine oturan yarım küre şekilli, dıştan kiremitlerle kaplı kubbe ile örtülü türbenin mimari özellikleri de bu yönde değerlendirilmektedir⁵⁸.

Restorasyon Sonrası Türbe ve Çevresi

⁵⁷ Bkz. N. Ülker, V. Günay, C. Telci, T. Gökçe, *a.g.e.*, s. 58.

⁵⁸ İ. Kuyulu, “*a.g.b.*”, s. 1200; E. Daş, “*İzmir’de Üç Türbe*”, s. 56.

Yukarıda da işaret edilmiş olduğu üzere, zamanla harap hale gelmiş olan türbe, II. Abdülhamid döneminde geniş çaplı tamir görmüştür. Türbenin bugünkü halini şekillendiren tamirat Hristo Kalfa'nın tespitlerine göre 28.000 kuruşa mal olmuştur. Şura-yı Devlet'de masrafın Evkaf bütçesinden karşılanması kararlaştırılmıştır⁵⁹. Yakın zamanlara kadar dokuz parçaya bölünmüş halde türbede muhafaza edilmiş olmakla beraber, bugün akıbetini tespit edemediğimiz tamir kitabesi de bunu teyit etmektedir. Tarih kısmı da dâhil olmak üzere, bazı parçaları eksik olan kitabe, eski bir fotoğraftan tamamlanarak neşredilmiştir. 1882 (1300) tarihli kitabeden anlaşıldığı kadarıyla, dergâhın tamiri Postniş'in Ali Baba zamanında Sultan Abdülhamid'in talimatıyla Dârü's-sa'ade Ağası Behram Ağa tarafından gerçekleştirilmiştir⁶⁰. II. Abdülhamid dönemi uygulamalarına bakıldığında, bunun sadece Seyyid Mükerrremüddin zaviyesine mahsus olmadığı, İmparatorluk coğrafyasının hemen her köşesinde benzer durumda bulunan tekke ve zaviyelerin aynı yolla tamir edilerek faal hale getirildiği anlaşılmaktadır⁶¹.

Parçalanmış Tamir Kitabesi

Aşhane (mutfak), *hamam* ve *tevhidhâne* (semahane) zaviyenin restorasyon⁶² çalışmalarıyla ayağa kaldırılan diğer unsurlarını oluşturmaktadır. Türbenin güneyinde doğu-batı istikametinde uzanan dikdörtgen şekilli aşevinin iki mekândan oluştuğu anlaşılmaktadır. Mutfak yapısından günümüze kadar sağlam bir biçimde ayakta

⁵⁹ BOA.ŞD.DH-105/59'dan nkl. M. S. Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 222.

⁶⁰ Kitabenin tamamlanmış metin neşri için bkz. N. Ülker, V. Günay, C. Telci, T. Gökçe, *a.g.e.*, s. 56-57.

⁶¹ Bkz. Mustafa Özsaray, *Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı'da Devlet-Tekke İlişkileri (XIX. Yüzyıl)*, FSMVÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2018, s. 481-516.

⁶² Restorasyon projesi için bkz. Berna Bozkurt-Gökhan Kutlu-A. Boygar Özlen, "Emir Sultan Türbesi ve Çevre Yapıları Restorasyonu ile Çevre Düzenlemesi", *5. Tarihi Eserlerin Güçlendirilmesi ve Geleceğe Güvenle Devredilmesi Sempozyumu* (1-3 Ekim 2015), C. II, Erzurum 2015, s. 465-477.

kalabilen tek unsur nişli ocaktır. Türbenin kuzey-batısında yer alan hamam, kare şekilli olup, sıcaklık, ılıkılık, cehennemlik ve depodan oluşmaktadır⁶³. Bunlar, dini ve sosyal bir müessese olarak zaviyenin şehir hayatında üstlendiği beslenme, temizlik ve ibadet gibi temel fonksiyonların yerine getirildiği asli unsurları idi. Dergâh, yakın zamanlarda bir yangınla harap oluncaya kadar türbedarın ikamet ettiği iki odalı bir evi de bünyesinde barındırıyordu. Bunlardan ibadet fonksiyonunu üstlenmiş olan tevhidhane/mescit restorasyon sonrasında balmumu heykelleri ve Mevlevilik ile ilgili objelerin sergilendiği bir müzeye dönüştürülmüş ise de daha sonra asli fonksiyonlarını icra edebilecek bir mekân haline getirildi.

İzmir Tarihinin Suskun Tanıkları: Hazire

Zaviyenin bugüne intikal eden önemli unsurlarından biri de türbe etrafında gelişmiş olan ve üç ada halinde geniş bir alana yayılan haziredir⁶⁴. Hazire, maruz kalmış olduğu tahribata rağmen, günümüze ulaşan örneklerinden anlaşıldığı kadarıyla, sadece tasavvufi çevreler değil, aynı zamanda İzmir’de yaşayan bütün toplum kesimlerince ebedi istirahatgâh olarak tercih edilmiş, ancak sadece bir kısmı buna muvaffak olabilmıştır. Zamanla harap hale gelen mimari unsurlarına rağmen sanat ve estetik değeri yüksek mezar taşları ile adeta bir açık hava müzesini andıran hazire, aynı zamanda beş yüz yıllık zamana yayılan mezar kitabeleri ile İzmir tarihi için dikkatle değerlendirilmesi gereken arşiv niteliğindedir. Hazirede bulunan, Dergâh ve İzmir tarihinin suskun tanıkları, usulüne uygun bir biçimde konuşturularak şehir tarihine ışık tutmayı beklemektedir.

Restorasyon Öncesi Hazirenin Genel Görünümü

⁶³ Bkz. E. Daş, “Emir Sultan Zaviyesi, İzmir”, s. 386-390.

⁶⁴ Nebi Bozkurt, “Mezarlık”, *DİA*, C. 29, Ankara 2004, s. 519-522; <http://lugatim.com/s/HAZİRE> (25.11.2022).

Bu satırların yazarının da dâhil olduğu bir ekip tarafından 2008 yılında tamamlanmış olan çalışmada hazirede 169 kitabe tespit edilerek tescil edilmiştir. Bunlardan tarihsiz olan 17'si dışında 3'ünün XVI, 2'sinin XVII, 2'sinin XVIII, 82'sinin XIX, 63'ünün de XX. yüzyıla ait olduğu anlaşılmaktadır⁶⁵.

Restorasyon Sonrası Hazirenin Genel Görünümü

XVI. yüzyıla ait iki mezar kitabesinden biri *Resûl bin Sâlih el-Aydîni*'ye ait olup, Ekim 1570 tarihlidir. Aydınli Sâlih oğlu Resul, Kanuni Sultan Süleyman'ın talimatıyla kaleme alınan İslâm hukuku ile ilgili "*Fetevâ-yı Adliyye*" adlı eserin müellifidir⁶⁶. Aynı yüzyıla ait kitabelerden biri de 1571 tarihli olup, İzmir ve *Niğ (Kemaļpaşa) kadısı Abdüllatif*'e aittir⁶⁷. XVII. yüzyıl başlarında İzmir kadılığı yapmış olan *Mehmed Çelebi bin Sinan Efendi*⁶⁸ ile XIX. yüzyıl İzmir kadılarında *Pirlepelî Hoca Ahmed Efendi*⁶⁹ de hazirede metfundur.

Hazirede metfun bulunanlar arasında üst düzey Osmanlı bürokratları da yer almaktadır. Sadrazamlık da dâhil olmak üzere çeşitli görevlerde bulunduktan sonra İzmir'in merkezi olduğu Aydın valiliği sırasında vefat ettiğinde hazireye defnedilmiş olan *Ahmed Esad Paşa*⁷⁰ (1828-1875) bu gurubun en dikkate değer temsilcisidir. Kaynaklarda işgal sırasında İzmir valisi olan Ahmed İzzet Bey'in de buraya defnedilmiş olduğu belirtilmektedir. Ancak mahallinde yapılan çalışmalarda tespit edilememiştir⁷¹. Hazirede metfun bulunan bürokratlar arasında iki defterdar dikkati

⁶⁵ Söz konusu kitabelerle için bkz. N. Ülker vd., *aynı eser*, s. 85-352.

⁶⁶ N. Ülker, V. Günay, C. Telci, T. Gökçe, *a.g.e.*, s. 150, 341.

⁶⁷ N. Ülker, V. Günay, C. Telci, T. Gökçe, *a.g.e.*, s. 150, 175.

⁶⁸ N. Ülker, V. Günay, C. Telci, T. Gökçe, *a.g.e.*, s. 150.

⁶⁹ N. Ülker, V. Günay, C. Telci, T. Gökçe, *a.g.e.*, s. 150, 235.

⁷⁰ N. Ülker, V. Günay, C. Telci, T. Gökçe, *a.g.e.*, s. 151-153, 238.

⁷¹ N. Ülker, V. Günay, C. Telci, T. Gökçe, *a.g.e.*, s. 154.

çekmektedir. Her ikisi de Aydın vilayetinde görevli olan defterdarlardan biri aynı zamanda ‘*Haber-i Sahib*’ isimli kitabın yazarı *Mehmed Ferzî Bey* (1878)⁷², diğeri de *Kemâl Bey* (1915)’dir⁷³. Osmanlı hariciye teşkilatında uzun süre Bombay Şehbenderliği yapmış olan *Mehmed Kadri Bey* (1906)⁷⁴ ile Yergöğü Şehbenderliği vazifesinde bulunan *Mehmed Emin Bey*’in (1908)⁷⁵ kabri de hazirede yer almaktadır. Hazirede yer alan kabirler arasında devlet bürokrasisinin çeşitli kademelerinde görev yapan kimseler de bulunmaktadır.

İzmir’in önemli tasavvuf merkezlerinden biri olan zaviyede yer alan Hazirede bulunan mezarlar arasında Rifai, Nakşibendi ve Sadiye gibi tarikatlara mensup kimselere de rastlanmaktadır. Bunlar arasında Seyyid Mükerrremüddin dergâhı postnişinlerinden 1884-1885’lerde (1302) vefat etmiş olan Ali Rıza Baba’nın kabri⁷⁶ dikkat çekmektedir. Bunun yanında, 1869-1870 yıllarında (1286) vefat etmiş, kitabede “*ecille-i sülâle-i Seyyid Mükerrremüddin*” olarak kaydedilmiş olan *Sâfiye Hanım*’ın kabri⁷⁷ de önemli bir yer tutmaktadır. Seyyid Mükerrremüddin ahfadından sadece iki mezar kitabesinin tespit edilmiş olması, esasen daha geniş bir alana yayıldığı tahmin edilen hazirenin, park ve yol çalışmaları ile önemli ölçüde küçülmüş, dolayısıyla tekke mensuplarına ait bazı mezarların da ortadan kalkmış olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca, *Şeyb Nuri Efendi* (1903)⁷⁸ ile Nakşibendi şeyhleri *Abdullah Efendi*⁷⁹ ve *Eğribozî Hacı Ahmed Efendi* de (1854)⁸⁰ hazirede metfun bulunan önemli mutasavvıflardır. Keza, Sadiye’den *Seyyid Mehmed Vehbi Efendi*(1884) ile *Seyyid Hüseyin Sadık Efendi*(1918)⁸¹ de aynı gurupta dikkati çeken isimlerdir.

Hazirede tespit edilmiş olan mezar kitabeleri arasında İzmir’in meşhur ailelerine mensup olanlar da önemli yer tutmaktadır. Mustafa Kemal Atatürk’ün eşi Latife Hanım’ın da mensup olduğu *Uşakizâdeler* bunların başında gelmektedir. Ailenin kurucusu *Hacı Ali Efendi* (1885), eşi *Ayşe Hanım* (1852), oğlu *Sadık Bey* (1915), eşi *Hatice Makbule Hanım* (1919) ve oğulları *Abmet Muhtar Bey* (1879) dikkati çeken isimlerdir⁸². Aile efradından dördüne ait mezar kitabesinin tespit edilmiş olduğu *Sulubancılar*⁸³, hazirede metfun bulunan meşhur ailelerden bir diğerini

72 N. Ülker, V. Günay, C. Telci, T. Gökçe, *a.g.e.*, s. 335.

73 N. Ülker, V. Günay, C. Telci, T. Gökçe, *a.g.e.*, s. 336.

74 N. Ülker, V. Günay, C. Telci, T. Gökçe, *a.g.e.*, s. 251.

75 N. Ülker, V. Günay, C. Telci, T. Gökçe, *a.g.e.*, s. 330.

76 N. Ülker, V. Günay, C. Telci, T. Gökçe, *a.g.e.*, s. 198.

77 N. Ülker, V. Günay, C. Telci, T. Gökçe, *a.g.e.*, s. 278.

78 N. Ülker, V. Günay, C. Telci, T. Gökçe, *a.g.e.*, s. 199.

79 N. Ülker, V. Günay, C. Telci, T. Gökçe, *a.g.e.*, s. 239.

80 N. Ülker, V. Günay, C. Telci, T. Gökçe, *a.g.e.*, s. 240.

81 İkinin kitabesi de aynı şâhidede yer almaktadır: N. Ülker, V. Günay, C. Telci, T. Gökçe, *a.g.e.*, s. 317.

82 N. Ülker, V. Günay, C. Telci, T. Gökçe, *a.g.e.*, s. 157-160.

83 N. Ülker, V. Günay, C. Telci, T. Gökçe, *a.g.e.*, s. 157.

oluşturmaktadır. İzmir'in tanınmış hayırsever tüccarlarından *Caferizade Kemal Bey* (1917)⁸⁴, *Eczacıbaşı* ailesinden *Sedat Eczacıbaşı* (1916)⁸⁵, İzmir Gureba-i Müslimin Hastahanesi ikinci doktoru *Mustafa Şebri Bey* (1924)⁸⁶, aynı hastahane *Bakteriyolog Binbaşlı Mehmed Bey* (1920)⁸⁷ ve Kestane Pazarı Camii'nin ikinci bânisi *Hacı Hüseyin Nuri Efendi* (1874)⁸⁸ hazirede metfun bulunan diğer önemli isimlerdir.

Süleyman Fethi Bey'in Yerine Konulan Lahit Mezarı

Burada sadece önemli bir kısmına işaret edilen pek çok İzmir meşhurunu bünyesinde barındıran hazirenin en önemli isimlerinden biri de *Şehit Miralay Süleyman Fethi Bey*'dir⁸⁹. Süleyman Fethi Bey, Üsküdar'da mukim Kadiri Şeyhi Niğdeli *Mehmed İzzet Efendi*'nin oğludur⁹⁰. Osmanlı ordusunda çeşitli görevlerde bulunduktan sonra 1918'de İzmir Asker Alma Heyeti Başkanlığına tayin edilen Süleyman Fethi Bey, zaman zaman XVII. Kolordu Komutanlığına vekâlet etmiştir. İşgalden önce Yunan istilasının önüne geçebilmek için gerekli uyarılarda bulunan ve mahallinde alınabilecek her türlü tedbiri almaya gayret eden, mitinglere katılarak halkı

⁸⁴ N. Ülker, V. Günay, C. Telci, T. Gökçe, *a.g.e.*, s. 160, 257.

⁸⁵ N. Ülker, V. Günay, C. Telci, T. Gökçe, *a.g.e.*, s. 161, 286.

⁸⁶ N. Ülker, V. Günay, C. Telci, T. Gökçe, *a.g.e.*, s. 162, 242.

⁸⁷ N. Ülker, V. Günay, C. Telci, T. Gökçe, *a.g.e.*, s. 164, 277.

⁸⁸ N. Ülker, V. Günay, C. Telci, T. Gökçe, *a.g.e.*, s. 165, 244.

⁸⁹ Bkz. Necmi Ülker, "İzmir'in Kahraman Subayı Süleyman Fethi Bey", *Kurtuluş ve Kuruluşun Sembol Kenti İzmir Sempozyumu Bildirileri* (26-28 Eylül 2012), Yay. Haz. Murat Alper Parlak, Ankara 2015, s. 289-305.

⁹⁰ M. Demirci, *a.g.e.*, s. 20.

bilgilendirerek bilinçlendiren Süleyman Fethi Bey, işgal günü defalarca süngülenerek ağır yaralanmış, 23 Mayıs 1919'da kaldırıldığı hastanede şehit düştükten sonra hazireye defnedilmiştir. Ancak yıllar sonra Şehit Fethi Bey'in hatıralarını darmadağın edecek olan hazin bir gelişme yaşanır. Bir dilekçeyle başlayan hazin hikâye 8 Ocak 1988'de Ege Ordu Komutanlığı'nın Süleyman Fethi Bey'in na'sının Narlıdere şehitliğine taşınması kararı ile dönüşü olmayan bir notaya ulaşır. Kabir açılır, kemikler toplanarak Narlıdere'de bulunan şehitliğe taşınır. Bu arada mezardan çıkarılmış olan takma altın dişler Arkeoloji müzesinde muhafaza altına alınır. Lahit mezar taşları ise Agora Açık Hava Müzesi'ne kaldırılır⁹¹. Agora'da bulunan mezar taşlarının 2019 yılında tekrar haziredeki yerine nakledilmiş olması⁹² kamu vicdanını bir ölçüde rahatlatmış olsa bile yapılan hatanın telafisini sağlayamamıştır. Dolayısıyla, 103 yıl önce ebediyete irtihal etmiş olan istiklâl şehidinin aziz hatıralarının dağınıklığı ve bununla birlikte yaşanan hazin hikâyesi halen devam etmektedir.

Türbede metfun bulunan Seyyid Mükerrerüddin dolayısıyla fetih sürecine, mezar kitabeleriyle de sonraki zamanlarda yaşanan İzmir tarihine tanıklık eden hazire ile ilgili olarak belirtilmesi gereken önemli hususlardan biri de restorasyon için yapılan hazırlıklar çerçevesinde yürütülen kazı çalışmalarında kısmen zarar görmüş olmasıdır. Restorasyon öncesinde tespit edilmiş olanlarla restorasyon çerçevesinde yeniden düzenlenmiş olan hazirede yer alan taşların karşılaştırılması, kırılan ve tekrar toparlanarak yerine konulamayan, dolayısıyla kaybedilmiş olan mezar kitabelerinin sayısının azımsanamayacak düzeyde olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Osmanlı dönemine ait kayıtların da açık bir biçimde ortaya koyduğu üzere, Gazi Umur Bey tarafından XIV. yüzyılın ilk yarısında muhtemelen 1334-1348 yılları arasında vakıf statüsüne kavuşturulmuş olan zaviye Seyyid Mükerrerüddin tarafından kurulmuştur. Zaviye vakfına tahsis edilmiş olan köy, kurucu şeyhe bağlı olarak yaklaşık 600 yıl Seydi adıyla anılmıştır. 1963 yılında ikame edilen Gaziemir adı da İzmir Fâtîhi Gazi Umur'un zamanla Gazi Emir'e dönüşmesi ile şekillenmiştir. Başka bir ifade ile zaviyenin kurucu şeyhi ile ilgili ismin yerini, vâkîfın yani vakfedenin ismi almıştır.

Günümüzde daha çok Emir Sultan adıyla bilinen, ana unsurlarıyla restore edilmiş halde halen varlığını sürdüren Seyyid Mükerrerüddin Zâviyesi, İzmir'in Türk döneminin bilinen en eski zamanlarına şahitlik eden en eski yapılarından biridir. Aydınoglu Gazi Umur Bey ile İzmir'in fethine iştirak etmiş olan tipik bir Gazi-Derviş kimliğine ve kişiliğine sahip olduğu tahmin edilen Seyyid Mükerrerüddin'in fetihden hemen sonra bugünkü yerinde tesis edilmiş olan zaviyede yerleşerek Kadife Kale'den

⁹¹ Tafsilat için bkz. N. Ülker, V. Günay, C. Telci, T. Gökçe, *a.g.e.*, s. 166-173.

⁹² İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi adına gerekli izinler alınarak bu satırların yazarının koordinasyonunda gerçekleştirilen nakil işlemlerinde titizlikle çalışan Prof. Dr. Harun Ürer ve Doç. Dr. Akın Ersoy başta olmak üzere Türk İslâm Arkeolojisi Bölümü öğretim üyelerimize müteşekkirim.

Aşağı İzmir'e doğru gelişen Müslüman Türk yerleşmesine önderlik ettiği bilinmektedir.

Zaviyenin kurucu şeyhi Seyyid Mükerreremüddin'in vefatından sonraki yüzyıllarda Seydiköy'de ihdas edilmiş olan ve sadece beldede yaşayan Müslümanlarca değil, aynı zamanda Hıristiyan Rumlarca da kutsanan makam halen varlığını sürdürmektedir. Gaziemir'de kabrin yakınlarında düzenlenen ve Seydi Baba adı verilen rekreasyon alanında inşa edilen anıt mezara taşınması gündeme getirilmiş ise de kabul görmemiştir.

Son restorasyon çalışmaları sırasında maruz kaldığı tahribattan önce 169 mezar kitabesini bünyesinde barındıran hazire, İzmir'in yüksek devlet bürokrasisinden, tasavvufi çevrelerden, şehrin meşhur ailelerinden ve çeşitli toplum kesimlerinden kimselerin metfun bulunduğu önemli tarihi mekanlarından biridir. Her biri İzmir tarihinin belirli bir dönemine tanıklık eden mezar kitabeleri, şehir tarihine ışık tutan arşiv niteliğindedir. Hazire, aynı zamanda sanat ve estetik açıdan da kıymetli mezar taşlarıyla adeta açık hava müzesi görünümündedir.

Dolayısıyla çalışmaya konu edilmiş olan zaviyenin İzmir'in fethi sırasında başlayan ve sonrasında gelişen Türkleşme ve İslamlaşma sürecinin temel dinamiklerinden biri olduğu kabul edilmeli ve şehrin önemli hafıza mekânlarından biri olarak korunması hususunda titizlik gösterilmelidir. Mümkün ise vaktiyle daha geniş bir alana yayılmış olması gereken zaviyenin özellikle hazire kısmından koparılarak park yapılan parçasının da dâhil edilmesiyle, şehirlinin rahat gelip gidebileceği ve vakit geçirebileceği bir mekâna dönüştürülmelidir. Bunun sağlanabilmesi için de bir fonksiyon yüklenmelidir. İzmir'de valilik ve yerel yönetimler yanında özellikle üniversitelerin katkısı ve sivil toplum kuruluşlarının katılımıyla faaliyet gösterecek bir “*Şehir Kültür Merkezi*”nin planlanarak hayata geçirilmesi, fetih sürecinden itibaren İzmir tarihinin suskun tanıklarını bünyesinde barındıran tarihi mekânı asli fonksiyonları ile birlikte canlandıracaktır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı

BOA.TD-166.

BOA, *Ali Emiri, Selim-i Evvel, nr.8.*

BOA.MAD-6065.

BOA.HAT.1588-38.

BOA.BEO-1386-103928.

BOA.BEO-173-12965.

BOA.BEO-185-13864.

BOA.BEO-864-64770.

BOA.İML.56-25.

BOA.KK-269.

BOA.ŞD.DH-105/59.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi (TKGM.KKA)

TKGM.KKA.TD-571.

Yayımlanmış Kaynaklar ve Araştırmalar

Algül, Hüseyin- Azamat, Nihat, “Emir Sultan”, *DİA*, 11, İstanbul 1995, s. 146-148.

Algül, Hüseyin, *Bursa’da Bir Bubaralı Emir Sultan*, İstanbul 2016.

Ayönü, Yusuf, “İzmir’de Türk Hâkimiyetinin Başlaması”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, IX/1 (İzmir 2009), s. 1-8.

Barkan, Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstîlâ Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri”, *Vakıflar Dergisi*, II (Ankara 1942), s. 279-386.

Baykara, Tuncer, *İzmir Şebri ve Tarihi*, İzmir 1974.

Baykara, Tuncer, *Aydınolu Gazî Umur Bey*, Ankara 1990.

Baysun, Cavit, “Emir Sultan’ın Hayatı ve Şahsiyeti”, *Tarih Dergisi*, Sayı: 1, İstanbul 1949, s. 77-94.

Bozkurt, Berna – Kutlu, Gökhan – Özlen, A. Boygar, “Emir Sultan Türbesi ve Çevre Yapıları Restorasyonu ile Çevre Düzenlemesi”, *5. Tarihi Eserlerin Güçlendirilmesi ve Geleceğe Güvenle Devredilmesi Sempozyumu* (1-3 Ekim 2015), C. II, Erzurum 2015, s. 465-477.

Bozkurt, Nebi, “Mezarlık”, *DİA*, C. 29, Ankara 2004, s. 519-522.

Daş, Ertan, “Emir Sultan Zaviyesi, İzmir”, *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları*, Ed. Altan Çilingiroğlu vd., İzmir 2012, s. 385-402.

Daş, Ertan, “İzmir’de Üç Türbe”, *Sanat Tarihi Dergisi*, XI/I (İzmir 2012), s. 56-63.

- Demirci, Mehmet, *İzmir'de Tasavvuf Kültürü Tarikatlar*, Emir Sultan, İzmir Mevlevîhânesi, İstanbul 2017.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, Çeviri, İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, İstanbul 2004, s. 425.
- Emecen, Feridun, "Umur Bey", *DİA*, 42, İstanbul 2012, s. 156-159;
- Evliya Çelebi bin Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, IX. Kitap, Haz. Y. Dağlı-S. A. Kahraman-R. Dankoff, İstanbul 2005, s. 54.
- Faroqhi, Suraiya – Ocak, Ahmet Yaşar, "Zaviye", *İslam Ansiklopedisi*, C. XIII, İstanbul 1986, s. 468-476.
- Halepli İbrahim Çelebi, *Emir Sultan Menakıbnamesi Vesiletü'l-Metâlib fî Cevâhiri'l-Menâkıb*, Haz. Ömer Said Güler, İstanbul 2020.
- Kahraman, Nurettin, *Menâkıb-ı Emir Sultan (Hüsâmeddin Bursevî) İnceleme ve Metin*, Dokuzeylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2009.
- Kara, Mustafa, "Tekke", *DİA*, İslâm Ansiklopedisi, C. 40, İstanbul, 2011, s. 368-370.
- Köksal, Hasan, "İzmir ve Çevresindeki Yatırlar ile Bunlara Bağlı Olarak Yaşayan İnançlar", *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri IV. Cilt Gelenek, Görenek ve İnançlar*, Ankara 1987, s. 227-239.
- Kuyulu, İnci, "İzmir'de Osmanlı Dönemi Yapıları", *XIII. Türk Tarih Kongresi Ankara, 4-8 Ekim 1999 Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. III/2, Ankara 2002, s. 1200
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Seyyid", *DİA*, 37, İstanbul 2009, s. 40-43.
- Kütükoğlu Mübahat S., "İzmir", *DİA*, 23, İstanbul 2001, s. 515-524.
- Kütükoğlu, Mübahat S., *XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, İzmir 2000.
- Özsaray, Mustafa, *Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı'da Devlet-Tekke İlişkileri (XIX. Yüzyıl)*, FSMVÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2018, s. 481-516.
- Sarpkaya, Seçkin, "İzmir Gaziemir İlçesinin İsmine Dair Efsaneler ve Aydınoglu Gazi Umur Bey", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XVI/2 (İzmir 2016), s. 145-154.
- Şenel, Ünal, "İşgal Altındaki İzmir'de Bir Âyin-i Şerif", *Dergâh*, 64 (Haziran 1995), s. 23.
- Ürük, Yaşar, *İzmir'i İzmir Yapan Adlar [İzmir Kent Sözlüğü]*, İzmir 2008.
- Tanman, Baha - Parlak, Sevgi, "Tekke, Mimari", *DİA*, C. 40, İstanbul 2011, s. 370-379.
- Telci, Cahit – Mert, Hasan – Gökçe, Turan, *Seydiköy'den Gaziemir'e Bir Kentleşme Süreci*, İzmir 2003, s. 1-7.

- Ülker, Necmi – Günay, Vehbi, “Türk Tarih ve Kültüründe Emir Sultan”, *II. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu (20-22 Ekim 2005) Bildiri Kitabı*, II, Bursa 2005, s. 345-368.
- Ülker, Necmi – Günay, Vehbi – Telci, Cahit – Gökçe, Turan, *İzmir’de Türk Mübrii Emir Sultan Dergâbı Hazîresi Mezar Kitabeleri*, İzmir 2008.
- Ülker, Necmi, “İzmir’in Kahraman Subayı Süleyman Fethi Bey”, *Kurtuluş ve Kuruluşun Sembol Kenti İzmir Sempozyumu Bildirileri (26-28 Eylül 2012)*, Yay. Haz. Murat Alper Parlak, Ankara 2015, s. 289-305.

İZMİR VE ÇEVRESİNDE ESKİ VE YENİ GÖZLEMLERİM:

1963-2021

Tuncer Baykara*

İzmir'in Urla ilçesinde ortaokulu 1954-55 ders döneminde tamamladıktan sonra aynı yılın Eylül ayında, 20 numarası ile İzmir Atatürk Lisesinde talebe olarak kayıt olmuşum. Bundan sonraki süreçte yaz ayları müstesna olmak üzere İzmir'de yaşamaya başlamıştım. Bu dönemde Basmane semtindeki evimizden Atatürk lisesine yaya olarak gidip gelmekteydim. Bu yolculuklar, hem İzmir'in yeni semtlerinden geçiyor hem de tarihi surların kalıntılarına eşlik ediyordu. Bahsi geçen surlar, (oturmakta olduğumuz 1278 numaralı sokak, tarihi İzmir'in merkezinde olmasa dahi) Altınpark olarak adlandırılan eski mezarlık sahasına yakın bulunuyordu. Mezarlığın aşağı kısmında o dönemlerde işlevini kaybetmiş bulunan bir de mescit bulunurdu.

Eski İzmir olarak anılan bölgenin en önemli caddesi sayılabilecek Anafartalar, tren istasyonunun doğusundan başlayarak batı yönünde uzanırdı. Bu yol üzerinde odun kömür satıcıları mevcuttu. Bu türden bir dükkanın içerisinde kubbeli yapılar görebilmem mümkündü. Yine aynı yol üzerinde Hatuniye Camii ve Dönertaş sebili dikkati çeken yapılar arasındadır. biraz daha aşağı bölümde ise özel aile evleri bulunurdu. Selçuklu dönemindeki Ermen-hane, Rumhane, ve Yahud-haneler hakkında çalışma yapmaya başladığım sırada, bu türden haneler hakkında daha ayrıntılı bilgiler edinmediğim için sonradan hayıflandığımı hatırlıyorum. Çünkü bu evler bir girişin açıldığı meydanın etrafına sıralı küçük birer meskendi. Ortada bir su kuyusu ve muhtemelen kenar kısımda bir kenef¹ bulunurdu. Bu türden ayrıntı bilgileri hatırlamam dikkatimin ve görsel hafızamın bir ürünüdür.

Kimya mühendisliği tahsilime karşı muhabbetimi kaybettikten sonra, 1960 ihtilali akabinde tarihe ve özelde Türkolojiye ilgim artmıştı. Ağırlığı ise tarihe yöneltmeyi tercih ettim. O dönemlerde eski yazı olarak adlandırılan ve 1928 yılı öncesi kullanılan alfabe merak alanım müdahilinde idi. Eski yazı denmesinin temeli ise aslında o dönemde babamın Cumhuriyet sonrası devam ettiği Denizli Köy Muallim Mektebi'nde eski alfabe ile eğitim almış olması ve harf inkılabı sonrasında bu yazının terk edilmesi ile yeni harfleri tatbik etmiş olmasından kaynaklıydı. Her iki alfabenin de eğitim sırasında kullanılmasından kaynaklı eski ve yeni ayrımı söz konusu idi. Dolayısıyla hem babam hem de onun kuşağından kimseler "eski yazı" tabirini kullanmaktaydılar. Bende babamın talebeyken kullanmış oldukları kitaplardan kütüphanesinde bulunanlar arasından bir şeyler öğrenmeye gayret etmiştim. Bu minvalde evimizin yakınındaki Abdullah Ağa camiiinin kitabesindeki

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi Tarih Bölümü Emekli Öğretim Üyesi.

¹ Abdest bozma mekanı (tuvalet).

metni ilk zamanlarda sökemediğimi yalnızca üzerinde bulunan 1292 gibi rakamlara dikkat ettiğimi hatırlarım. Bu türden metinleri okuyabilmem için Tarih bölümüne girmeyi ve tarihçi olmamı beklemem gerekiyordu.

1961 senesi akabinde resmîyette olan tahsilimin derslerine girmeyip eski yazı kitapları okumayı öncelendim. 1962 senesinde “cahil cesur olur” hükmünce bir İzmir tarihi yazmaya başladım. Tamda bu süreçte İzmir içerisinde geziler düzenledim. Bu anlamda ilk iş, İzmir sokaklarını arşınlayarak eski yazılı kitabeleri en azından tarihleri itibariyle tespit etmektir. 1950’lerde o zamanın Turizm müdürlüğünde çalışan babamın bir mektep arkadaşı M. Necati Öngay idi. Kendisi babamı Yatağan’daki ziyaretinde birçok kitapçık ve rehber hediye getirmişti. Onlar arasında bir de İzmir planı bulunuyordu. Bu geziler sırasında çokça işime yaradığını hatırlıyorum. Bir diğeri olan Konya rehberi ise doçentlik çalışmamda önemli ölçüde tesir etmiştir. Bu süreçte M. Rahmi Balaban’ın “ Çevresinde Gezi ile İzmir Tarihi” kitabından esinlenerek çevreyi dolaşmaya başladım. Kadifekale’yi önceden beri bilir ve görürdüm lakin bu sefer, biraz daha ileriye su kemerlerinin bulunduğu bölgeye hatta eski İzmir’e değin uzandım.

Biraz daha geç bir tarihte Mızraklı Dede’ye gittim. Burada bir camii ve kitabesi dikkatimi çekti ve kayda aldım. Şu an aklımda kaldığı kadarıyla nakledecek olursam şu satırlar yer alıyordu; “Bu camii Vali Kamil Paşa’nın haremî muhteremleri tamir ettirdi ve tarih.” Kamil Paşa (1832-1913) İzmir’de 1895’ten sonra 11 seneye yakın valilik yapmış, 1906 sonunda ise azledilmişti. Hatırladığım kadarıyla Mızraklı Dede’nin tamiri de bu yıllara rastlamaktadır. Muhtemelen İzmir’in ikinci fetih günlerinde bir Türk askeri birliğinin burada konuşlanmış olması hatırasını taşıyan bu camii ve yörenin, şimdiki ritüellere sonradan konu oldu kanattındeyim. Buranın muhtemelen gözetleme noktası olduğunu düşünmekteyim.

Hatıra Defteri’mden Notlar

11 Ağustos 1970, Salı günü bir gün önceki hazırlığı takiben saat 05.00’da dört kişilik kabilemiz yola çıktı. Kafile başkanı olarak ben (30), Tıp fakültesi talebesi Arif Akşit (21), ile üç genç de (Mehmet Akşit (18), Tarık(15), Haluk Baykara (12) kabilemizde bulunan isimlerdi. Hedefimiz eski İzmir’den Urla’ya ve oradan Çeşme’ye giden yolu bulmak ve bilmektir.

Daha önceki yıllarda bomboş gibi olan eski İzmir’in etrafı gecekondu dolmuş. ,Aslında eskiden o yol üzerinden Uzundere’ye gidilirmiş. Camiiye ait bir harabe ve daha evvel planını aldığım hamamın kapıları örülmüş halde idi. Orada bir çok iskan izi ve düzgün yontulmuş taşlar etraftaki sahaya dağılmış vaziyette bulunuyordu. Karşı yamaçta ise iki dut ağacı altındaki kuyusu ile Murad Dede vardır. Mezarı yenilenmiş gibi görünmekte. O gün, Radar’daki askeri birliğe gitmekte olan bir vasıta, arazi pikabı ve cemse² bizim gibi beş kişilik garip seyyahları arka kısmına almıştı.

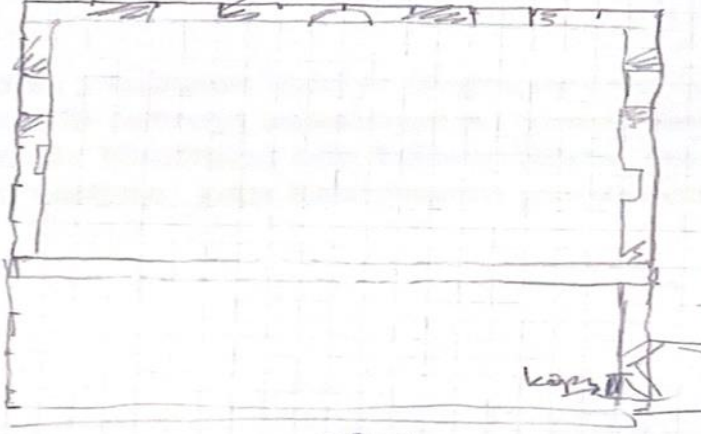
² GMC tipi arazi aracı.

Şu anda kullanılan şose yol, eskiden kullanılan ile pek az irtibatlı idi. Osmanlı dönemindeki veya 1928 öncesi yolu ise yer yer bu yol ile bağıntılı gibi görünüyor. Şose radara kadar oldukça dolanarak çıkılıyor. Aslında daha düz bir patika olmasına rağmen biz vasıta ile gidiyoruz. Radar yanında Tekke olarak adlandırılan bir yer bulunuyordu. Oldukça yüksekçe bir mevkide bulunan alan, kalecik kalıntısını andırmaktadır. Biz de Kavacık köyüne giden bu ayırıda indir ve köye yaya olarak devam ederek ulaştık. Kavacık yüksekçe bir mevkide bulunuyordu. Fakat oldukça sıkışık bir görünüme sahipti. Evleri genelde taştan ve yüksek yapıydı. Halkı ise Türklerden meydana gelmekteydi. İlk etapta bizi tedirginlikle karşılayan halk, antikacı yahut madenci olabileceğimiz izlenimine kapılmıştı. Kahvehanede bulunan bilir kişilerin sorularını yanıtladıktan sonra geç kalmamak için tarif ettikleri yola doğru ilerlemiştik. Çok geçmeden arkamızdan birinin seslendiğini duyduk. Kendisi yemek hazırladıklarını ve bizi buyur etmek istediğini ifade etti. Biz ise özür dileyerek geç kalabileceğimizi dile getirdik. Oysa karnımız acıkmıştı fakat yanımızda getirmiş olduğumuz nevalimizi köyden uzakça bir yerde yemek üzere plan yapmıştık. Nitekim misafirperverlikleri için teşekkür ederek yola revan olduk. Kendi yemeğimizi de onların göremeyeceği bir yerde yemeyi tercih ettik. Bağlar, bahçeler arasındaki patikalardan geçerek nihayet Seferihisar yolu üzerindeki Çamlı köyüne vardık. Orada bulunan Camii'de, 910 hicri (14.06.1504-03.06.1505) yani XVI. Yüzyıl başlarına ait bir kitabe bulunuyordu. Bu yolun Çeşme limanından içeri bölgelere, deve kervanlarının geçebileceği türde bir güzergah olamayacağı kanaatine varmıştık.

24 Ekim 1969 senesine ait olan notlarımda bu camiye ait ön bilgiler yer almakta idi.

24 Ekim 1969

"Dede" deniyor.
Eski ismi'e, oradan rade'ne, Kavacık.
Usta'ya iniyor da gözene, feliç, Kavaçık.
Cemli'ye şidiyor.

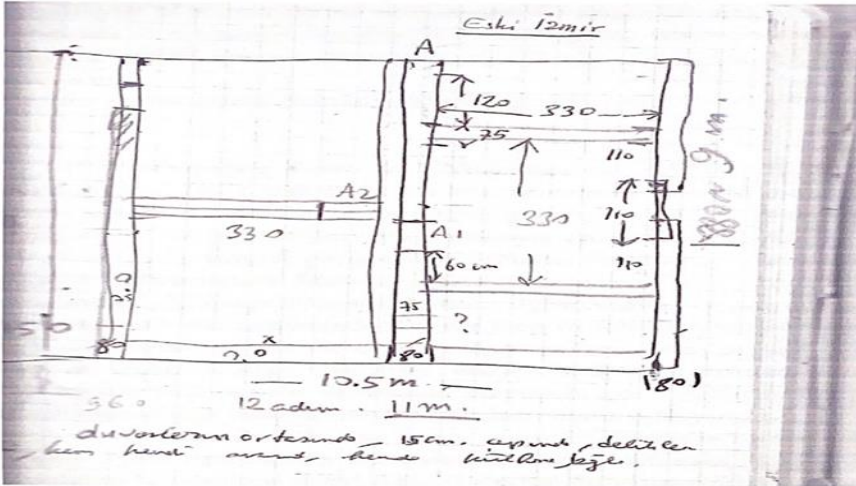
Cemli

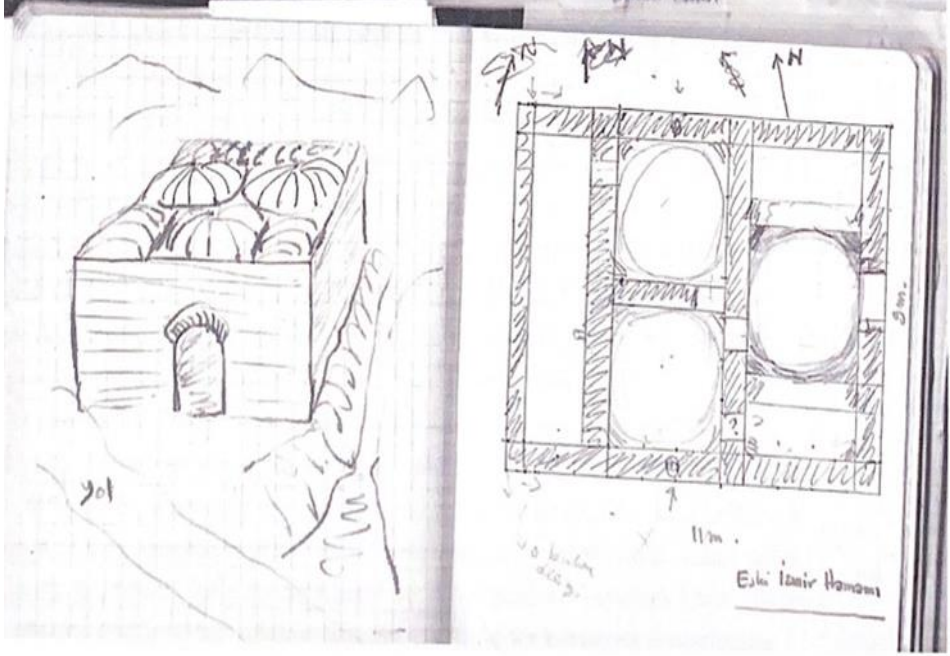
4. Eski İzmir'de, XV. yüzyıla ait cami ve minare kalıntısı.

Dr. T. Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, Bornova-İzmir Ege Üniversitesi Matbaası, 1974; s.117

O dönemde caminin planını çizmiş ve fotoğrafını çekmişim. İzmir Şehri ve Tarihi kitabımda bahsi geçen bu kare yer almaktadır. Caminin yanında iç kısımlara doğru devam eden güzergah üzerinde, ilk etapta kimliğini tayin edemediğim fakat şimdi hamam olarak tanımladığım bir yapı mevcuttu.

Osmanlı klasik dönem izlerini etkili biçimde taşıyan bu yapının planını da o dönemde çıkarmaya çalışmışım. Bir süre sonra Urla çevresindeki benzer yapıların “hamam” olduklarını, Oktay Aslanapa’dan öğrenmişim. Hocaya Zonguldak/Sungurlu’daki meşid olduğunu düşündüğüm yapıyı sormuş ve hocadan kesinlikle XVI. Yüzyıla ait bir hamam olduğu yanıtını almışım.

Görüldüğü üzere burası, camiisi ve hamamı ile birlikte İzmir çevresinde bulunan Türk köylerinden birisiydi. İlk akla gelen Boynuz-sekisi köyü olsa dahi biz Emrez deresinin adına bağlı olarak Emres olduğunu kabul ediyoruz. Burası şu an Karabağlar ilçesi sınırları içerisinde yer almaktadır.

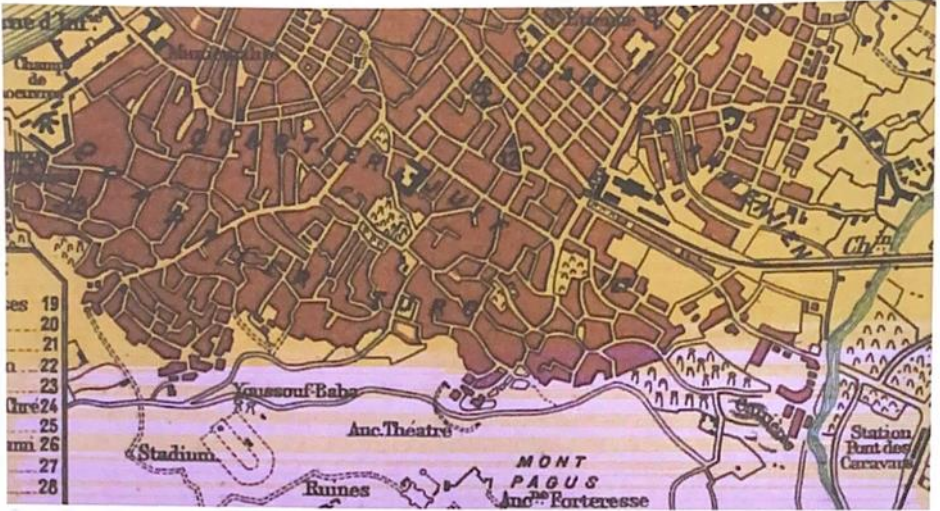
1974 senesinde İzmir’in Türk idaresine geçişinin 50. Yılı vesilesiyle yazmış olduğum ve 1972 senesi sonlarında nihai metnini tamamladığım süreç ve sonrasında İzmir şehri içerisinde pek çok değişim yaşandı. Oysa eskiden şehir içindeki gelişmeleri ve görüntüleri takip etmeye gayret ederdim. Şimdi ise aradan yarım yüzyıl geçmiş, pek çok gelişme kaydedilmişti. Bu minvalde şehir içinde yer alan, özellikle İzmir metrosunun yapımı sırasında, Fevzipaşa bulvarında bazı ilginç kalıntılar bulunduğu bilgisi gazetelere de yansımıştı. Burası 1402 yılı sonlarında Temür Beğ’in fethi sırasında kaleye hücum cephesinin çok dar olması sebebiyle denizin doldurulan kesimine rastlıyordu. Nitekim Ersin bey, bu taşlar ve ağaç kalıntıları hakkında sorular yöneltince fikrimi beyan etmişim. Bu sırada antik taşlara ilgi duyan devrin uzmanları tarafından, denizin doldurulması için kullanılan taşlar teşhir edilmekteydi.

İzmir Belediyesi, İzmir Agorası civarının ortaya çıkarılması amacıyla oraları 2008 sonrasında düzenleyince başka yeni yapılarında da ortaya çıktığı anlaşıldı. Bu

türden benzer bazılarının izleri, Mezarlıkbaşı yanında da daha evvel görülmüştü. Bu defa hem surlar hem de kalecik açıkça ortaya çıkmıştı. Deniz kenarından biraz içeride bulunan bu yapı, tam anlamıyla tarif edilememekteydi. Pek çok yoruma açık olan kalıntılar, XIV. Yüzyıla ait olup Gazi Umur Paşa günlerine dayanıyor olabilirdi. Yahut sonraki dönemde Kadifekale önüne bir set oluşturmak için geliştirilmiş olabileceği ihtimali de mevcuttu. Temür Beğ'in Liman kalesini, yani Gavur İzmir'i de almasından itibaren işlevini kısmen kaybetmiş olabilirdi. 1472 Venedik saldırısında yararlı olmadığı tespit edilince eski kale yerine Ok-kale yapılmış görünüyordu. Bu tarihten itibaren askeri işlevi tamamen sona ermiş, içi ve etrafı iskana açılmıştı.

Bir başka ihtimalde şövalyelerin yarım kalan inşaatı olup olamayacağı yönündeydi. Şövalyelerin denizle bağlantı sağlamaları şart olunca bu seçenek zayıfladı. Ancak 1261'lerde Bizans'ın İzmir'de Cenevizlilere bir çok imtiyaz verdiği bilinmektedir. Bu bağlamda özellikle bir mahalle ve fırın dikkat çeker. Bunların limana yakın bir bölgede açılan sahada olması da akla yatkın görünmektedir. Ceneviz yapılarının sağlamlığı da ayrı bir hususiyeti hatırlatır. Şehrin içindeki geniş saha, bu bölümlenmeye olanak tanır.

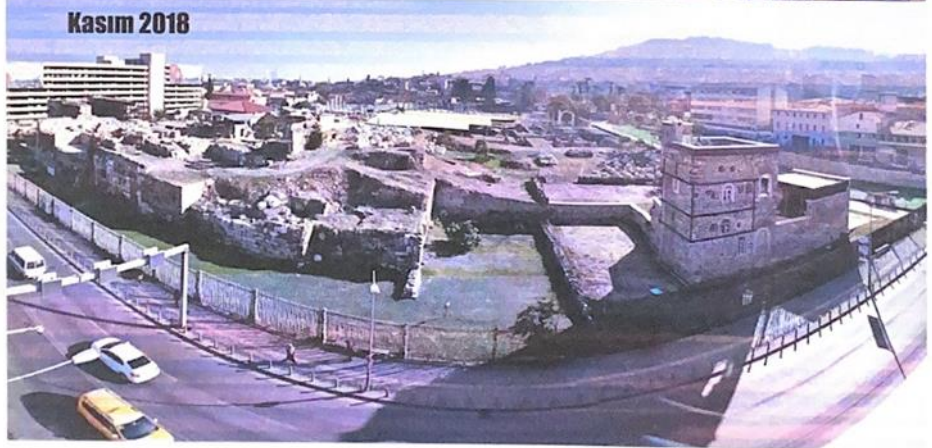
Bir başka ihtimalde Bizans devrinde şehirler küçülerek nüfusların azalmaya başlayınca, dış surları biraz daha içerilere almak ihtiyacı doğmuş olabilir. Çünkü artık bütün yollar roma'ya değil, doğudaki merkez olan İstanbul'a yönelmiştir. Bunun Anadolu sahasındaki yansımaları oldukça etkilidir. Nitekim bu durum İzmir şehir sahasını da kapsar. Hele bir de Sasani ve İslam akınlarının bu bölgeye kadar ulaşmış olma ihtimali tehlike arz etmiş ise bu türden bir küçülmenin, korunma duvarlarını içermesi olağan görünmektedir.

Kasım 2009

Kasım 2018

Resme göre antik duvarlarmış? Çaddeye paralel bunlar?Antik taşlar kullanılmış, fakat tüm yapı değil. Adeta kendisini korumaya almış bir kalecik/ kastel intibai veriyor.

Eski İskândan İzler

İkiçeşmelik yolunun kara tarafındaki bazı yapıların yıkılması akabinde, 40-50 metre kadar içeride sağlam duvarlar görülmüştü. Bunun nedeni üzerine düşünürken, Yukarı Mahalle isimli bir Rum semtinin şehrin içinde zikredildiğini hatırladım. Nitekim şehir planında yörenin sokaklarını dikkatle incelediğimde belirli bir kesimin daha özenli olduğu dikkatimi çekmişti. Şu an Sakarya mahallesi olarak adlandırılan

bölgeyi gezdiğimde dışarıdan özelliği dikkat çeken bir yapı görmedim. Fakat başka bölgelerde avlu içlerine giremediğim için yeteri kadar bir iz göremedim. Ancak 1958 senelerinde, bu semtte oturan liseden bazı arkadaşlarım evlerindeki olağandışı şeylerden söz ederken bu türden farklılıkları belirtirlerdi. Diğer İzmirli arkadaşlar ise bu türden yorumlara mukabil, “hayalinden atma, bizim oralarda böyleleri” derlerdi. Ancak iki hususiyet buradaki girişi tek kapı ile sağlamış olması gereken hristiyan/Rum mahallesinin, 1856 sonrasına değin gerçek olduğunu göstermektedir. Birincisi, bu mahallenin orta kesimlerinde izleri halen görülebilmekte olan Küçük Aya Yani kilisesi vardır. İkincisi ise, aşağı liman kesiminden bu tarafa yönelen cadde hala Kastelli adını taşımaktadır. Bu ismin “kastel/kalecik” den geldiği bilindiği göz önünde bulundurulursa, bu yörede bir kalecik/kastel varlığı söz konusudur. Burası da bizim tahmin ile tespit ettiğimiz fakat sınırlarını kesinlikle çizemediğimiz yerler olsa gerektir. Kalede yer alan mescid ise şüphe götürmez şekilde XIV. Yüzyılın ikinci yarısına aittir. Sonraki dönemlerde tamir ve eklemeler olduğu muhakkaktır. Kaledeki Türk garnizonunun, görevli ve nöbetçi efradı dışındakilerin Cuma namazı kılmasına olanak sağlamaktaydı. Bir kısım evli olan ahali de evini kale içerisine kurmuş olabileceğinden onların namaz için aşağı mevkilere inmemeyi tercih edebilecekleri düşünülmektedir. Şahsım tarafından çekilen kareler ekte yer almaktadır.

1.

En eski diye bildiğim Resim.

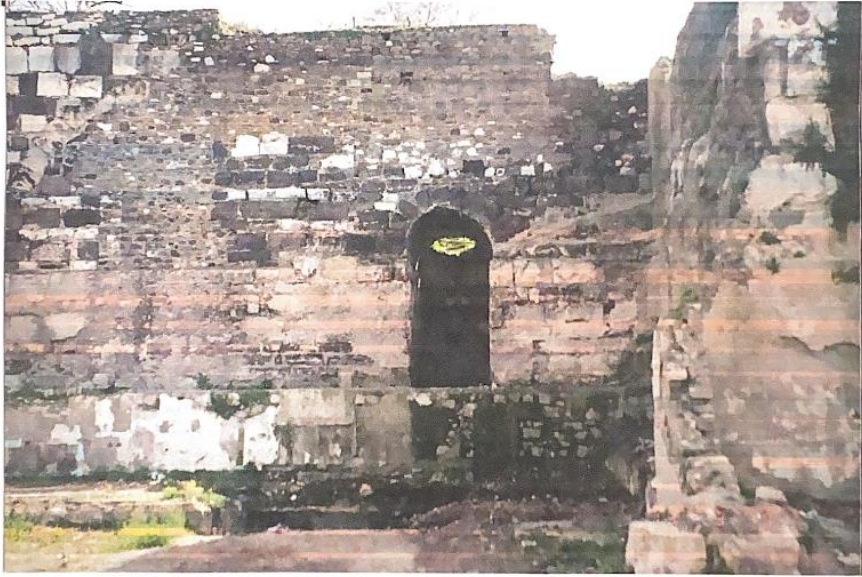

2.

Bu kesim eskiden de görülürdü; şimdi iyice açılmış.

3.

4.

5.
6.

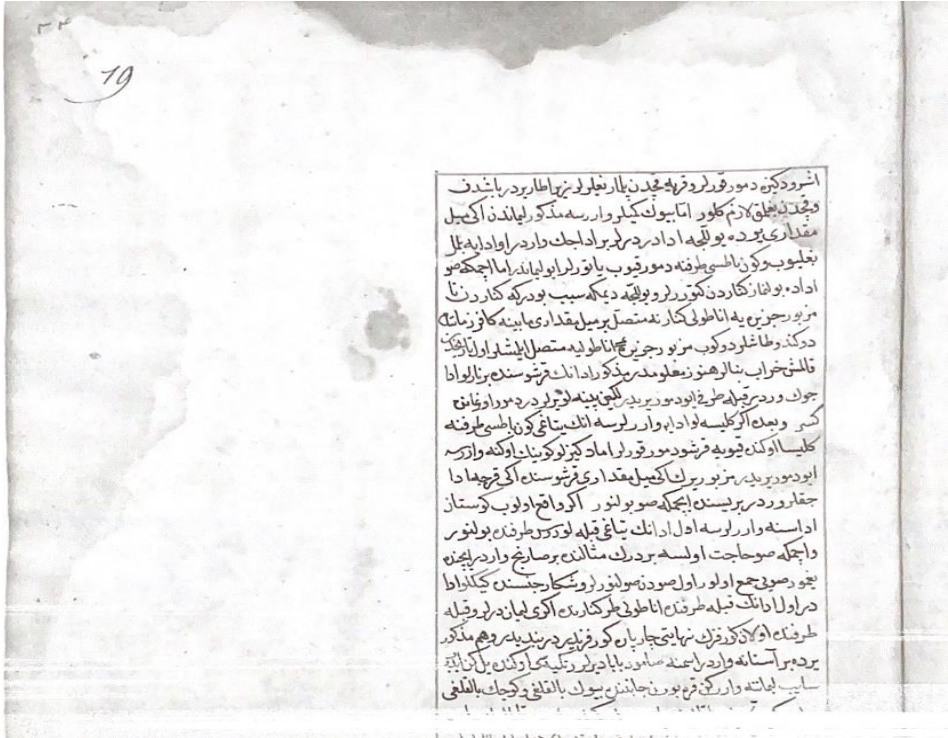

Kalıntıların Ikiçeşmelik yolu ile olan durumu

7.

Tarafımdan çekilen resimler mart 2010 tarihlidir.

OSMANLI HAKİMİYETİNDEN ÖNCE OSMANLILARIN İZMİR'E BAKIŞLARI VE İRTİBATLARI

Kemal Ramazan Haykırın*

Giriş

Tıpkı İstanbul, Samsun ve Trabzon gibi İzmir'de Anadolu'da Türk hakimiyetine geç ve zor geçen beldelerden birisidir. Her ne kadar 1071 Malazgirt zaferinin hemen akabinde İzmir çevresinde Türk varlığı teşekkül etmişse de Liman İzmir'in Katî bir biçimde Türk hakimiyetine geçmesi ancak Osmanlılar zamanında Sultan II. Murad'ın 1426 tarihinde vukû bulan güney seferi neticesinde gerçekleşebilmişti. Bu tarihe kadar ise Çaka Bey ile başlayan İzmir'deki Türk varlığı Efes'te kurulan Tannrıvermişoğulları ile devam etmiş sonrasında ise Aydınoglu Mehmed Bey'n 1317 yılında yukarı İzmir'i fethi ile bambaşka bir boyuta taşınarak iki İzmir dönemi başlamıştır. Umur Bey'in İzmir'e olan aşkı ve İzmir için verdiği mücadelesi ise tarihte eşine az rastlanır bir destandır. Yıldırım Bayezid dönemine geldiğinde İsa Bey'in Aydınogulları'nı Osmanlı hakimiyetine bırakması ile İzmir'in bir kısmında başlayan Osmanlı hakimiyeti Ankara Savaşı sonrasında yaşanan gelişmeler neticesinde akamete uğramıştı. Bu esnada Liman İzmir'i fethetme Muaffak olan Türk hükümdarı ise Timur olmuştu. Fetret Devri sonrasında gücünü toplayarak güneye yönelen Çelebi Mehmed, İzmir'in bir kısmı olan Küçük Menderes havzasını Osmanlı hakimiyetine dahil etmeyi başarmıştı. Fakat katî bir biçimde Ege Kıyıları'nın Osmanlı hakimiyetine Liman İzmir'inin ise böylece Türk hakimiyetine girmesi II. Murad döneminde gerçekleşmişti. Türkler tarafından birkaç defa fethedilen ve sonrasında yitirilen İzmir'in Liman dışında kalan muhitleri Osmanlılar tarafından da Yıldırım Bayezid ve Çelebi Mehmed tarafından iki defa zapt edilmiş II. Murad zamanında ise kesin bir hakimiyet tesis edilmiştir. Osmanlıların tarih sahnesine çıktığı andan 1426 tarihine kadar Osmanlıların İzmir ile sürekli bir irtibatının olduğu görülmektedir. Önemli bir liman kenti olan ve oldukça zor fethedilen İzmir ve çevresi, Osmanlı tarihini doğrudan etkileyen pek çok olaya da sahne olmuştu. Aydınoglu Cüneyd Bey'in faaliyetleri, Torlak Kemal ve Börklüce Mustafa'nın isyanları bu olayların başında gelmektedir.

1. İzmir'de Türk Hakimiyeti'nin Başlangıcı

XIV. yüzyılın başlarına geldiğimizde, *Aydınoglu Mehmed Bey*'in (1308-1334), rakibi *Sasa Bey*'i bertaraf ettikten sonra, 1308'de Aydınogulları Beyliği'ni kurmasıyla birlikte, İzmir'in yeniden, daha sistematik ve kalıcı bir şekilde Türkleşmesi ve

* Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Andan Menderes Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

İslamlaşması sürecine girdiği görülmektedir. Beyliğini kurduktan sonra hızlı bir fetih sürecine giren Mehmed Bey, *Tire*, *Ayasuluğ*, *Birgi* gibi şehirler başta olmak üzere, eski adı *Leşker İli* olan tüm *Aydın Eli* topraklarını fethederek, beyliğinin sınırlarını genişletti ve bölgenin Türkleşmesi ve İslamlaşması sürecine ivme kazandırmıştı.¹

Mehmed Bey'in, Aydın Eli topraklarındaki fetihlerinin son durağı *Yukarı İzmir/Kadifekale* olmuştur. 1317 tarihine gelindiğinde, Yukarı İzmir'i, yani Kadifekale'yi, ordusuyla kuşatan Mehmed Bey, yaptığı hücumlar neticesinde; Bizans'ın hâkimiyetinde, Cenevizli Zacharia ailesinin yönetiminde bulunan şehri ve kaleyi fethetti.²*Düsturnâme-i Enverî*'de, Mehmed Bey'in Yukarı İzmir'i fethi şöyle anlatılmaktadır:

“ *iki kal'e idi İzmir ol zemân*
birini Mehmed beg almışdı nihân”³

Mehmed Bey, fethettiği Ayasuluğ'da, tıpkı daha önce Çaka Bey'in yaptığı gibi, yerli denizci Rumlardan faydalanarak bir tersane kurmuş ve Aydın Eli'ndeki hâkimiyetini güçlendirmekle beraber, yine Çaka Bey gibi Adalar Denizi'nde söz sahibi olmak için, Ayasuluğ'da kurduğu donanmasıyla 1319'da, Adalar Denizi'ne açılmıştır. Bu, Aydınoğulları Beyliği'nin denizlerdeki ilk askerî faaliyetidir.⁴

Aydınoğulları Beyliği'nin Batı Anadolu'daki fetihleri neticesinde Aydın Eli-Moğol hâkimiyeti nedeniyle Anadolu'ya akan ikinci göç dalgasının ardından, 1243'te, Selçukluların, İlhanlı Devleti hâkimiyetine girmesinden sonra, Moğol hâkimiyetini kabul etmek istemeyen-Türkmenler için yeni bir çekim ve cazibe merkezi haline gelmiş; Batı Anadolu ve özellikle de Aydınoğulları topraklarına göç artmıştır. Bu göçün en yoğun yaşandığı şehirlerin başında İzmir gelmektedir. Topraklarına göç ederek, kendisini bey olarak tanıyan soydaşlarından faydalanan Mehmed Bey, bu Türkmenlerin askerî potansiyelini çok iyi bir şekilde, karada ve denizde kullanmış ve güçlenmiştir. Tüm topraklarında olduğu gibi, İzmir'de de Türkmen nüfus artışı temâyüz etti. Böylelikle İzmir ve tüm Aydın Eli topraklarının Türkleşmesi ve İslamlaşması adına büyük bir demografik, askerî, siyasî ve iktisadî yol kat edilmiştir.⁵

¹ Cemal Üstün (2019), *Aydınoğulları Beyliği'nin Askerî Durumu*, (Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih A.B.D., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aydın, s.70.

² Üstün (2019), *a.g.t.*, s.70.

³ İrene Melikof Sayar (1954), *Le Destan D'Umur Pacha (Düsturname-i Enverî): Texte, Traduction et Notes*, Presses Universitaires de France, Paris, s.50, b. no.97-98.

⁴ Himmet Akın (1946), *Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, İstanbul, s.71; Mükrimin Halil Yinanç (1929), *Düsturname-i Enverî'ye Medhal*, İstanbul, s.24-25; Serdar Çavuşdere (2017), *Ortaçağda Papalık, Venedik ve Türkler (1243-1353)*, Yeditepe yayınları, İstanbul, s.66-71; Murat Keçiş (2003), *Aydınoğulları Beyliği-Bizans Devleti İlişkileri (1308-1390)*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih A.B.D., Ortaçağ Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, s.32.

⁵ Daha geniş bilgi için, Üstün (2019), *a.g.t.*, s.33-57.

1.1. Gâzi Umur Bey'in Aşağı İzmir/Kıyı İzmir/Liman Kalesini Fethetmesi

Mehmed Bey, Aydınoğulları Beyliği'ni kurduktan sonra, adları *Hızır, Umur, İbrahim, Süleyman ve İsa* olan beş erkek evlat sahibi oldu. Çocukları yetişkinliğe erişince (İsa Bey hariç) onları, Türk töresinin devlet geleneğine uyararak, her birini bir vilâyete “Bey” unvanı ile atadı. Bu paylaşım neticesinde; Hızır Bey'i *Ayasuluğ'a*, *Umur Bey'i Yukarı İzmir'e*, İbrahim Bahadır Bey'i *Bodemya'ya* (Ödemiş/Bademiye), Süleyman Şah'ı *Tire'ye*, bey olarak atarken, en küçük oğlu İsa Bey'i başşehir Birgi'de yanında tuttu.⁶

Bu beylerden bir olan *Umur Bey*, diğer kardeşleri arasından, askerî ve idarî zekâsıyla ön plana çıkmıştı. Mehmed Bey de bu nedenle Yukarı İzmir beyi olarak Umur Bey'i atadı.⁷ 1320'li yılların ikinci yarısından itibaren, Mehmed Bey'in de yaşlanması nedeniyle, beylikteki askerî konulardaki en büyük yetkili, Umur Bey olacaktır.

İlhanlı Devleti'nin, Orta ve Doğu Anadolu Türk Beyliklerinin sürekli olarak kendi otoritesine karşı isyanlar çıkarmaları nedeniyle, 1320'lerin ikinci yarısında, *Timurtaş'ı* Anadolu Valisi olarak atadı. Timurtaş'ın Anadolu'da bulunduğu sırada onun huzuruna gelerek bağlılık arz eden beyliklerden biri de, Aydınoğulları Beyliği'dir. Mehmed Bey, bu görev için Umur Bey'i seçer. Umur Bey de, Eğirdir'e, Timurtaş'ın otağına gelerek, Aydınoğulları Beyliği'nin, İlhanlılara itaatini bildirir. Konu hakkında bilgi veren Yazıcızâde'nin *Tevarib-i Âli Selçuk*'unda Umur Bey ve Timurtaş arasındaki görüşme detaylı bir şekilde aktarılmıştır:

“Fi'l cümle çün Temürtaş Beg ve Aydın oğlanlarından dabı mâl ve harâc taleb kıldı. Aydın oğlanları Melikü'l-guzâatve'l mücâbidin Gâzi Umur Beg adlu karındaşını lâyıke pişkeşker ve hizmeti ve selâmlık birle Temürtaş Beg hizmetine gönderdiler. Eğirdür üzerinde Tümürtaş Beg'ün ordusına irişüp selamladı. Temürtaş Beg ana 'Haraç niçün getürmediün?' didi. Umur Beg eyütdi 'Siz ne milletsiz ki size harâc vireriüz. Harâcı küffardan aluruz, siz müsilman ve biz müsilman! Bizden harâc ne ecile istersiz?' didi. Bu söz Temürtaş Beg'e boş geldi, sıyurgâyıp 'Gâzi yiğid-imişsin. Var gazâ kılmakda ol' diyü gönderdi.”⁸

⁶ Feridun Emecen (2016), “Efsaneden Tarihi Kimlik Oluşturmak: Aydınoğlu Gazi Umur Bey”, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikleri Dünyası*, Timaş Yayınları, İstanbul, s.235; aynı yazar (2013), “Aydınoğlu Umur Bey: Kısa Bir Biyografi Denemesi”, *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarib, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu I: Aydınoğulları Tarihi*, Tebliğler, (haz. Mehmet ERSAN-Cüneyt KANAT-Mehmet ŞEKER), 4-6 Kasım 2010, T.T.K. Yayınları, Ankara, s.43.

⁷ Emecen (2013), a.g.m., s.43.

⁸ Yazıcızâde Ali (2009), *Tevarib-i Âli Selçuk (Selçuknâme)*, (çev. Abdullah Bakır), Çamlıca yayınları, İstanbul, s.908-909.

Timurtaş'ın, Umur Bey'i Hristiyanlara karşı gazâ ile vazifelendirmesi, onun İzmir beyliğinin İlhanlı Devleti tarafından onaylandığını gösterir.⁹Umur Bey'in Yukarı İzmir Bey'i olduktan sonraki ilk askerî faaliyeti *Aşağı İzmir*'in, yani Cenevizlilerin elindeki Liman Kalesi'ni fethetmek olmuştur. Umur Bey, yanında 1000 kişilik bir kuvvet ve lalası, vezirleri emîr ve sübaşları olan *İlyas Bey, Hacı Selman Abad/Ehad Sübaş, Pişrev Bey oğlu Yusuf Bey, Emîr Dünder Bey* olduğu halde, 1327'de Aşağı İzmir'i kuşatır.¹⁰Kuşatmanın başında kaleden bir huruç/ihraç hareketi yapan Frenkler yenilgiye uğratılır. Sonrasında zaman zaman tekrar kaleden çıkarak yapılan çarpışmalarda Umur Bey galip gelmesini bilmıştır. İki yıldan fazla sürdüğü anlaşılan İzmir kuşatmasının sonunda, kalenin Cenevizli hâkimi Martino Zacharia (Mese Marti), kaleyi Umur Bey'e teslim ederek, Sakız Adası'na çekilir. Böylelikle, iki buçuk yıl süren kuşatmanın ardından, 1329'da, Aşağı İzmir Kalesi'nin fethi, Umur Bey tarafından gerçekleştirilmiş olur.¹¹Anlaşma sonucu Sakız'a giden Martino Zacharia, Umur Bey'e metbu olmuş, Aydınoğulları Beyliği'nin hâkimiyetine girmiş ve dolayısıyla Sakız Adası için Umur Bey'e vergi vermeye başlamıştır.¹² Kuşatmayı başlattığında 18 yaşında olan Gâzi Umur Bey, 20 yaşında, Aşağı İzmir'i fethetti.

Gâzi Umur Bey, 1329'da, Liman İzmir'i fethettikten sonra, Bizans'ın donanma üssü olan; kendisinden iki buçuk asır önce Çaka Bey'in de kullandığı, Karataş'taki tersaneye ek olarak, bugünkü Türk Deniz Kuvvetlerinin bir donanmasının bulunduğu Bayraklı'ya bir tersane inşa ettirdi.¹³ 1329'dan, 1334'e kadar İzmir Beyi; babası Mehmed Bey'in, 1334'teki ölümünden sonra da, Aydınoğulları Beyliği'nin Ulu Beyi olarak, 1348'deki şehadetine kadar denizlerde büyük askerî zaferler kazanarak, Çaka Bey gibi, ve hatta ondan da daha büyük bir güç olarak Adalar Denizi ve Doğu Akdeniz'de otorite elde etmiştir. Fakat, Umur Paşa'nın kazandığı zaferler ve denizlerdeki elde ettiği güç nedeniyle büyük bir ekonomik kayba uğrayan Venedik ve Ceneviz, Papalıktan, Türklere karşı bir haçlı seferi talebinde bulundu. Nihayetinde, 1340'larda, Papalık, Venedik, Ceneviz, Kıbrıs Krallığı, Rodos Şövalyeleri'nden oluşan bir haçlı donanması vücuda getirilir. Oluşturulan bu haçlı donanması, 1344'te, Kıyı İzmir'e, yani Liman Kalesine saldırarak burayı Aydınoğulları Beyliği'nden geri almayı başarır. Bu yenilgiyle beraber, Umur Paşa ve şehirdeki Türkler, Yukarı İzmir, yani Kadifekale'ye çekilmişlerdir. Bundan sonraki dört yılının neredeyse tüm mesaisi ve enerjisini haçlılar ile

⁹ Tuncer Baykara (1990), *Aydınolu Gazî Umur Bey*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s.17-18; Üstün (2019), *a.g.t.*, s.74.

¹⁰ Paul Lemerle (1957), *L'Emirat d'Aydın, Byzance et l'Occident, Recherches sur "La Geste d'Umur Pacha"*, Paris, s.54.

¹¹ Akın (1946), *a.g.e.*, s. 32; Emecen (2013), *a.g.m.*, s. 45; aynı yazar (2016), *a.g.e.*, s. 237; Yinanç (1929), *a.g.e.*, s. 25; Keçiş (2003), *a.g.t.*, s. 32; Baykara (1990), *a.g.e.*, s. 33; Lemerle (1957), *a.g.e.*, s. 40, 52.

¹² Keçiş (2003), *a.g.t.*, s. 32-33; Baykara (1990), *a.g.e.*, s. 34; Emecen (2016), *a.g.e.*, s. 239; aynı yazar (2013), *a.g.m.*, s. 47.

¹³ Üstün (2019), *a.g.t.*, s.77-80.

mücadeleye ve Liman İzmir'ini geri almaya adanmış Gazi Umur Bey'in, 1348'de, kaleyi kuşattıktan bir süre sonra şehit düşmesi ile bu girişim sonuçsuz kalmıştır.¹⁴

1.2.Gâzi Umur Bey'den Sonra İzmir'deki Vaziyet

Gazi Umur Bey'in, 1348'de şehit olmasından yaklaşık 55 yıl sonra Timurlu Devleti ile Osmanlı Devleti arasında vuku bulan Ankara Savaşı'ndan sonra Anadolu'da bir müddet daha kalan Emîr Timur'un, Anadolu'da tekrar dirilttiği beyliklerden birisi de Aydınogulları Beyliği olmuştur. Aydınogulları Beylerinden, Timur'un yanına sığınmış olan Musa Bey ve II. Umur Bey, Timur'u, kaynakların aktardığına göre, İzmir'i haçlı şövalyelerinden geri alınması için önemli teşviklerde bulunurlar. Neticede Tire önlerine gelerek ordugâhını kuran Timur, bir-iki haftalık bir kuşatmanın ardından, Templier Şövalyelerinin elinde bulunan Liman İzmir'i fethederek, yeniden ve kesin olarak bir Türk yurdu haline gelmesini sağlamış ve şehri Aydınogulları Beyliği'nin yönetime bırakmıştır. Şehrin yeniden fethedilmesiyle, yarım asır önce şehirden çıkarılan Türkler, daha büyük bir nüfus ve aşiretler/cemaatler halinde Kıyı İzmir'e yerleşirler. Bizce burada önemli bir nokta gözden kaçmaktadır. O da, kaynaklardaki rivayetlere göre, Timur'un, İzmir'i tamamen Aydınoglu beylerinin teşvikleri neticesinde fethettiği yönündeki bilgidir ki, bizce bu durum yanlıştır. Elbette Aydın beylerinin bu yöndeki teşviklerinin olması gayet normaldir. Ancak, Timur, tıpkı kendinden önce kurulmuş olan diğer Bozkır Türk İmparatorluklarında olduğu gibi, Ticaret yolları üzerindeki toprakları ele geçirerek, ticaret yollarına hâkim olmayı kendine ülkü edinmiş bir imparatordu. Onun Hindistan Seferi, Batı Seferi, Kuzey Seferi, vb. seferleri olan ve "Üç Yıllık Sefer", "Yedi Yıllık Sefer" ve "On Yıllık Sefer" olarak da adlandırılan askerî harekâtlarının gayesi budur. Anadolu üzerinden geçen İpek Yolu'nun karadaki son durağı İzmir'in fethedilmesi, bu gayeye hizmet amaçlı olmalıdır.

İzmir'in, Timur tarafından yeniden fethedilmesi, buranın bir Türk ve İslam yurdu olarak kesinliğini ortaya koymuştur. 1426 yılında, II. Murad'ın, Anadolu Beylerbeyini görevlendirerek, Aydınoglu Cüneyd Bey üzerine bir sefer düzenlemiş ve Cüneyd Bey'i yenerek, Aydınogulları Beyliği'ne son vermiş; topraklarını Osmanlı ülkesine katmıştır. Bu Durum, İzmir'in Ortaçağ'dan, XX. Yüzyıla kadar ki son siyasî değişikliğini oluşturur.

XIII. asırda, önce Moğollar önünden kaçarak Batı Anadolu'daki Bizans sınırına yığılan; Türkiye Selçuklu Devleti'nin İlhanlı Devleti egemenliğine girmesinden sonra, XIV. asrın başında Mehmed Bey'in, Aydınogulları Beyliği'ni kurması ile birlikte, tercihen, Moğol hükümünün tesirinin az görüldüğü Aydınogulları Beyliği topraklarına; İzmir'e gelerek yerleşen Türkmen nüfusun durumu da, aşağı yukarı böyledir. Buna rağmen, Osmanlılar döneminde, vergi verecek nüfusu belirleme amaçlı yapılan tahrirler ve bunların kayıtlarının yer aldığı, XV. ve XVI. asır tahrir ve mufassal defterleri, konu ile bizlere ipuçları vermektedir. Bunlar, her ne kadar geç dönemli yapılan kayıtlar olsa da, bölgedeki Türk unsurlarının, en azından

¹⁴ Geniş bilgi için bkz. Üstün (2019), *a.g.t.*, s.100-148.

Çaka Beyliği ve Aydınogulları Beyliği dönemindeki aşiret/cemaatlerden bir kısmını kapsadığı yüksek olasıdır. Bahsi geçen defterlerden 1430 tarihli Halil Beğ Defteri ve 1530 tarihli, 166 numaralı defterden alınan bilgilere göre, İzmir ve Aydın Eli coğrafyasındaki Türkmen nüfus şu şekildedir: *Karacakoyunlu Türkmenleri*, 56 aşiret ile en büyük Türk kütesini temsil etmekteydi; Aydın Güzelhisarı'nda ve Ayasuluğ'da *Çuga Türkmenleri* ve Çullayan Türkmenleribunlardan Çugalar beş, Çullayanlar 34 aşiretten oluşurken, Bozdoğan'da *Afşar* boylarına mensup Türkmen Aşiretleri ile *Çondar* ve *Çavdar* boylarından Tatar aşiretleri de mevcuttu.¹⁵ Tanrıvermişoğulları ve Çaka Bey ile başlayan İzmir'in, siyasî, içtimaî ve kültürel olarak bir Türk ve İslam beldesine dönüşüm süreci, 1907'deki I. haçlı seferi sonucu, tekrar Bizans'ın eline geçerek sekteye uğrasa; ve sonraki zamanlarda Bizans hâkimiyetinde, Ceneviz yönetiminde olsa da, beylikler döneminde bölgede kurulmuş olan Aydınogulları Beyliği'nin Ulu Beyleri Mehmed Bey ve Gâzi Umur Bey'in fetihleriyle kalıcılık; Timur'un, şehri haçlıların elinden yeniden fethetmesiyle kesinlik kazanmıştır. II. Murad döneminde, Osmanlılar tarafından ele geçirilmesiyle birlikte, İzmir, Anadolu'daki Türk siyasî birliğine dâhil olur. Son olarak, 1919'da, Yunanlılar tarafından işgal edilen şehir, Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın başkomutanlığındaki Türk orduları tarafından kurtarılması, Hristiyanların son çabasını da boşa çıkarmıştır.

İzmir'in demografik yapı olarak Türkleşmesi ve İslamlaşması, 1071 Malazgirt Zaferinden hemen sonra görülen büyük göç dalgası ile başlar. Çaka Beyliği ve Tanrıvermişoğulları Beyliği'nin yörede teşekkül etmesi, Anadolu'ya göç eden Oğuzların bir kısmı için bir cazibe noktası olmuştur. Aydınogulları Beyliği döneminde demografik yapı büyük oranda Türkler lehine dönmüş; Timur'un fethinden sonra yeniden dirilen Aydınogulları Beyliği döneminde artarak devam etmiş, II. Murad'ın, Aydınogulları Beyliği'ni, Osmanlı topraklarına katmasıyla da, tamamıyla bir Türk İslam yurdu olma süreci tamamlanmıştır. Ortaçağ Bizans dönemindeki Latin idaresinde beri gelen İzmir'de yaşayan bazı *Levanten* aileler, tarih boyunca varlıklarını sürdürseler de, Gâzi Umur Bey ve ardından Timur'un fetihleri sonucu, bir daha, siyasî, kültürel ve demografik yapı olarak Türklerle tehdit unsuru oluşturamamışlardır.

2.İzmir Çevresinde Bir Garip İsyân ve Osmanlılar

Osmanlıların etrafında ziyadesiyle rakip ve muhalifi olduğu bir dönemde fetret dönemi gibi hanedanın zafiyetlerinin açığa çıktığı bir ortamda Osmanlı karşısındaki ittifakların da harekete geçmemesi düşünülemezdi elbet. Çelebi Mehmed'in fetreti bitiren hamlelerinin ardından mülkün tek sahibi olarak tahta oturması ile birlikte Osmanlı'nın önemli muhaliflerine doğru harekete geçmiş olması da çok normal bir hamleydi. Bu durum Osmanlı'nın etki alanı üzerinde bulunan neredeyse tüm odakların pek memnun oldukları bir gelişme değildi.¹⁶ Çelebi Mehmed tahta geçmez geçmez etrafında Osmanlı'yı tehdit eden bütün unsurlara karşı kapsamlı bir

¹⁵ 166 Numaralı Mubasebe-i Vilayeti Anadolu Defteri(937/1530).

¹⁶ Hasan Basri Karadeniz, *Osmanlılar İle Beylikler Arasında Anadolu'da Mesruiyet Mücadelesi*, s. 215.

mücadeleye girişmişti. Bu bağlamda yaptığı en ciddi işlerin başında Batı Anadolu'ya sefer düzenlemesiydi. 1413 yılında Çelebi Mehmed Aydın İli olarak bilinen İzmir ve Aydın çevresine güçlü bir sefer düzenlemişti.¹⁷ Fevri ve dengesiz politikaları ile Osmanlıları tehdit eden Cüneyd Bey fetret devrinde de şehzadeler arasındaki tahta mücadelelerine taraf olmuş Emir Süleyman tarafını tutarak Çelebi Mehmed ile mücadeleye girişmişti. Cüneyd Bey'in varlığı ve faaliyetleri Çelebi Mehmed açısından ciddi bir sıkıntı kaynağıydı.¹⁸ Siyasi birliği sağlama kaygısında olan yeni sultan bu duruma müdahale etmeliydi. Cüneyd Bey dışında Batı Anadolu'da özellikle İzmir ve çevresinde Bizans hala etkin bir güçtü. Bunun yanında Ceneviz ve Venedikliler de siyasi ve ekonomik hayatta oldukça belirleyici bir güç durumundaydılar. Bütün bu koşullar Osmanlıların Güneye doğru yayılmalarında ciddi engel teşkil etmekteydi. Tüm bu koşullar altında Çelebi Mehmed 1413 yılında ilk ciddi seferlerinden birini bu bölgeye düzenlemişti. Amacı İzmir ve çevresini kontrol altında tutmak ve Aydınoğlu Cüneyd Bey'e son vermektir. Seferden beklediği sonucu elde edememişti fakat seferin bölgede oldukça etkili sonuçları da olmuştu. Çelebi Mehmed bu seferin sonunda Küçük Menderes havzasını Osmanlı hâkimiyetine dâhil etmeyi başarmıştı.¹⁹ Bozdağlar'dan Ege Denizi'ne doğru uzanan bir hattı Osmanlı hâkimiyeti altına almış böylece Kuşadası ve çevresi, Efes civarı gibi önemli noktalarda Osmanlılar eli ile Türk hâkimiyeti başlamış olmuştur.

Çelebi Mehmed'in bu başarı bölgedeki yerel güç odaklarının hepsini huzursuz etmişti. Hiçbir unsur Osmanlı'nın güçlenip bölgede belirleyici bir güç olmasını istemiyordu. 1413'teki bu fetihten itibaren bölgede bir huzursuzluk ortamı baş göstermişti. Osmanlı'ya karşı güçlü bir muhalefet oluşmaya başlamıştı. Her şeyden önce kendi hâkimiyetinin son bulacağı kaygısına düşen Aydınoğlu Cüneyd Bey Osmanlı hâkimiyetine karşı kışkırtıcı bir politika uygulamaya başlamıştı.²⁰ Çelebi Mehmed'in hâkimiyet kurduğu Küçük Menderes havzası ve kıyı liman şeridi tarımsal üretim açısından oldukça verimli arazilerin bulunduğu bir yerdi. Bunun yanında tarihin en erken dönemlerinden bu yana önemli bir ticaret bölgesi olma özelliği de bulmaktaydı. Tarihi "Kral Yolu" buradan geçmekteydi. İpek ve Baharat yollarının denize ulaşır Avrupa'ya yöneldiği önemli bir geçiş noktasını oluşturmaktaydı. Doğu – batı arasındaki ticari hareketliliğin önemli aktarım noktalarından biri olan bu bölge doğal olarak oldukça zengin bir rant potansiyeli bulmaktaydı. İşte bu bölgenin geçmişten beri denetimini elinde tutan ve zenginliğinin sahibi olan yerel güçler bu

¹⁷ Kemal Ramazan Haykırın, Kurt mu Kuzu mu? Şeyh Bedreddin ve İsyanı Üzerine Bazı Düşünceler, *Yeni Fikir Dergisi*, c.I, s. 18, 2017, s. 12.

¹⁸ Kemal Ramazan Haykırın, "Kurt mu Kuzu mu? Şeyh Bedreddin ve İsyanı Üzerine Bazı Düşünceler", *Yeni Fikir Dergisi*, c.I, s. 18, 2017, s. 12.

¹⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. I, s. 350.

²⁰ Kemal Ramazan Haykırın, "Aydınoğulları Beyliğinin Son Beyi Cüneyd Bey ve Beyliğin Yıkılışından Sonra Aydınoğlu Soyunun Durumu", *Aydınoğulları Tarihi: Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu 1* – Ed. Cüneyt Kanat, Mehmet Ersan, Mehmet Şeker, Ankara 2013, s. 354.

pozisyonlarını kaybetmek istemiyorlardı. Osmanlıların giderek büyümesi ve güçlenmesi sonucu bölgeye hâkimiyetlerinin uzanması bu yerel güç odaklarının en büyük korkusu ve tehdidi olmuştu. Buna karşı bazı girişimlerde bulunmaya başlamışlardı.

Bölgenin kadim hâkim gücü olan Venedik ve Cenevizliler bölgenin hâkimiyetleri ellerinden çıkmaması kaygısı ile Osmanlı hâkimiyetinden kendileri gibi rahatsız olan bütün unsurları harekete geçirme girişiminde bulunmaları beklenebilecek en doğal tepkiydi. İşte bu koşullar altında 1415 yılının sonlarına doğru Karaburun çevresinde bir hareketlenme dikkati çekmekteydi. Takip eden süreç içinde de Aydın İli'nin bir diğer önemli noktası olan Ortaklar mevkiinde Torlaklar harekete geçmeye başlamıştı. Böylece 1416 tarihinde Batı Anadolu'da Osmanlı hâkimiyetinin yeni yeni tesis edilmeye başlandığı Aydın İli'nde büyük bir isyan baş göstermekteydi.

İsyanın merkezi Karaburun'du. Sakız Adası Sisam Adası ve Ayasuluğ'da da kayda değer bir hareketlik yaşanmaktaydı. Bu bölgeler Şeyh Bedreddin'in vaktiyle ilişkiler kurduğu ve bağlantılarının olduğu yerlerdi.²¹ Fakat isyan sürecinde bu noktaları birbiriyle bağlantılı hale getiren ve organize den kişi Şeyh Bedreddin değil onun adını kullanarak faaliyet gösteren Börklüce Mustafa idi.²² İsyan hakkında bilgi veren gerek Osmanlı gerekse yabancı kaynakların hiçbiri Karaburun ve çevresinde baş gösteren bu ayaklanma ile alakalı olarak Şeyh Bedreddin'in ismini zikretmezler. Burada zikredilen isim doğrudan Börklüce Mustafa'nın isyanıdır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde isyanın doğrudan sorumlusu ve muhatabı Börklüce Mustafa'dır. Buradan hareket ile Karaburun ve çevresinde baş gösteren bu isyan ile Şeyh Bedreddin arasında organik bir bağlantı olduğuna dair menfi ya da müspet yorumların tamamı delilsiz durumdadır.

Buradan hareketle isyan ve Şeyh Bedreddin ile alakalı olarak Şeyh'in doğrudan isyan ile alakasının olmadığı ve hatta büyük bir ihtimal ile haberinin bile olmadığı fakat isyanın çekirdek kadrosunu Börklüce başta olmak üzere Şeyh Bedreddin'in müridlerinin oluşturduğu söylenebilir. Börklüce Mustafa Karaburun'a geçtiği tarihten itibaren Sakız Adası Sisam Adası, Ayasuluğ ve çevresinde ciddi bağlantılar kurmuş buralarda kendine köklü bir taban oluşturmuştu. Özellikle Sakız Adası'nda Şeyh Bedreddin zamanından beri irşad faaliyetinde bulunulan ve yeni Müslüman olan kalabalık bir grup bulunmaktaydı. Bunlar Şeyh Bedreddin'in önemli mürid halkalarından birini oluşturmaktaydı. Börklüce Mustafa'nın en önemli tabanını da bu adalardaki devşirme müridler oluşturmaktaydı. İsyanın bir diğer dayandığı kitle ise Yahudi dönmesi oldukları da ileri sürülen bir Sufi grup olan Torlaklardı. Torlakların başında buluna Torlak Kemal defalarca Bursa'ya kadar gidip Şeyh ile görüşmüş bir

²¹ Michel Balivet, *Şeyh Bedreddin: Tasavvuf ve İsyan*, çev. Ela Güntekin, İstanbul 2000, s. 78.

²² Michel Balivet, *Şeyh Bedreddin: Tasavvuf ve İsyan*, s. 79.

kişiydi. Torlak Kemal isyanın Aydın ve çevresindeki ayağında önemli bir rol oynamıştı.²³

Önce Karaburun çevresinde Börklüce'nin bir isyan girişiminde bulunmuş hemen ardından da Torlak Kemal öncülüğünde Aydın çevresinde ikinci bir isyan başlamıştı. Bütün bu gelişmeler olurken Şeyh Bedreddin bunların uzağında başka bir yaşam sürmekteydi. Her ne kadar Osmanlı müelliflerinin bir kısmı bu birbirini takip eden isyan ile ilgili olarak Şeyh Bedreddin'i sorumlu gösterebilirler de bu durum ihtimal dışı görülmektedir.

1415 yılının sonunda başlayan isyan uzun bir müddet devam etmiş Aydın İli valisi olan Kamil Paşa'nın askerleri isyanı bastırmakta kifayetsiz kalmışlar isyan, bu başarı üzerine daha da yayılma imkânı bulmuştu.²⁴ En nihayetinde Osmanlı sarayından Baş Vezir Bayezid Paşa kalabalık bir ordu ile gelmiş onun da üstüne Şehzade Murad da saltanat ordusu ile bölgeye gelmiş ve isyan kanlı bir biçimde bastırılmıştı. Börklüce Mustafa yakalanıp Ayasuluğ'da idam edilmişti.²⁵

Börklüce Mustafa'nın 1415 sonunda başlayan bu isyanı ile Şeyh Bedreddin arasında doğrudan bir bağlantı olduğunu gösteren hiçbir vesika bulunmamaktadır. Şeyhin bu isyan girişiminden habersiz olduğunu düşünmek daha akla yatkın durmaktadır. Börklüce Mustafa'nın sadece Şeyh Bedreddin'in sadık bir müridi hatta halifesi ve kazaskerliği dönemindeki kethudâsı olması Börklücenin başlattığı bu isyanı Şeyh Bedreddin ile alakalandırmaya yetmeyecektir. Tarihi anlatıların ışığında öyle anlaşılıyor ki Şeyh Bedreddin'in bu isyandan haberi bile olmamıştı. Şeyh Bedreddin isyandan haberdar olunca Osmanlı ülkesinden kaçmıştı. Ne onun bu kaçışının ne de Balkanlarda Çelebi Mehmed tarafından yakalanıp da öldürülmesinin müridinin isyanından sorumlu tutulması ile açıklamak çok mümkün görülmemektedir. Aydın ilindeki bu ayaklanma hakkında neredeyse ilk bilgi kaynaklarından biri olan Şükrullah bin Şehabeddin, eseri Behçetü't-tevârih'de Börklüce ayaklanmasını Şeyh Bedreddin'den bağımsız Aydın iline mahsus müstakil bir isyan olarak kaleme almaktadır.²⁶ Şükrullah eserinde, "Aydın ili vilayeti dahilinde Karaburun sahili kıyısında kendisine sufi süsü vererek etrafına pek çok kişiyi topladığı ve bunlarla şer-i şerife aykırı işler yaptıklarını sonra Sultan Muhammed'in Bayezid Paşa'yı üzerlerine yolladığını aralarında savaş olduğunu ve sufilere katledildiğini" aktarmaktadır.²⁷

²³ Dimitris Kastritsis, "1402-1413 Fetret Devri Bağlamında Şeyh Bedreddin Ayaklanması", s. 95.

²⁴ Hoca Sadeddin Efendi *Tacü't-Tevârih*, nşr. İsmet Parmaksızoğlu, c. I, s. 300.

²⁵ Ahmet Yaşar Ocak, *Zındıklar ve Mülbidler*, s. 192.

²⁶ Şükrullah b. Şehabeddin, *Behçetü't-tevârih*, nşr. Atsız, Osmanlı Tarihinin Ana Kaynakları, İstanbul 1949, s. 60.

²⁷ Şükrullah b. Şehabeddin, *Behçetü't-tevârih*, nşr. Atsız, Osmanlı Tarihinin Ana Kaynakları, İstanbul 1949. s. 60.

Osmanlı kaynakları içinde Şeyh Bedreddin ile Börklüce arasında en keskin bağlantıyı kuran müellif ise İdris-i Bitlisi'dir. Heşt Behişt isimli eserinde Bitlisi, gerek Torlak Kemal'in gerek ise Börklüce Mustafa'nın Şeyh Bedreddin'in emri ile Aydın ili ve Karaburun'da isyan ettiklerini ifade etmektedir. Aynı zamanda Bitlisî bunları genelde Alâmut batınileri için kullanılan "dâî" ifadesini kullanmıştır.²⁸ Şah İsmail döneminde Kızılbaş tehlikesi karşısında kalem oynatan bir müellif olan Bitlisi'nin böyle bir yaklaşım içinde olmasını yadırgamamak gerekir.

Tıpkı Osmanlı kaynaklarında olduğu gibi Bizans tarihçisi Dukas'da eserinde Börklüce Mustafa'nın isyanını Şeyh Bedreddin ile ilintili görmemektedir. Burada kaynaklar içinde en ayrıntılı ve betimleyici bilgi Dukas tarafında verilmektedir. Dukas'a göre Börklüce, Sisam, Sakız ve Samos adaları ile derin bağlantılar içinde olduğunu burada kendisine kalabalık mürid gurupları oluşturduğunu belirtmektedir. Yine Dukas, Aydınoğlu Cüneyd Bey ile iyi ilişkiler içinde olduğunu da aktarmaktadır. Dukas'ın verdiği bu bilgiler değerlendirildiğinde Börklüce Mustafa'nın isyanını analiz edecek kıymetli veriler sunmaktadır. Önemli tarım ve ticaret alanı olan dolayısıyla rant değeri oldukça yüksek olan bu bölgede Börklüce Mustafa bütün bu rantı elinde tutan odaklar ile irtibat halindeydi. İşte onun bu irtibatı başını çektiği isyan hakkında da oldukça önemli ip uçları vermekteydi. Börklüce Mustafa'nın tüm mistik kimliğine karşın isyanın bir sufi isyanı olduğunu söylemek mümkün değildir. Börklüce'nin isyanının sol ideolojik çevrelerin yıllardır yazageldikleri gibi sosyal adaletsizliğe ve haksız vergi uygulamalarına karşı bir halk ayaklanması yahut çağdaş dönemlerde Avrupa'da oldukça yaygın olan köylü ayaklanmalarından biri olduğunu düşünmek tarihi gerçekliklere ziyadesiyle ters düşmektedir. Her şeyden önce Börklüce Mustafa aynı şeyhi gibi –eğer doğu toplumlarında böyle bir sınıfsal algı varsa bile- halk sınıfının değil elit bir sınıfın mensubuydu. Bununla beraber onun bölgede bağlantı halinde olduğu kesimlerin neredeyse tamamı ekonomik olarak üst sınıfı temsil eden zümrelerdi. Dolayısıyla Börklüce'nin bir halk ayaklanması peşinde olması bu koşullar altında oldukça güç görülmektedir. Bu bağlamda Börklüce'nin isyan girişiminin gerçekleştiği Aydın İli'nde Osmanlı hâkimiyetinden rahatsız olan tüm güç odaklarının bir koalisyonu söz konusuydu. Gerek Sakız Adası'nda gerek Ayasuluğ ve çevresinde gerekse Karaburun'da bu kadar kalabalık bir oranda Şeyh Bedreddin'in müridi olma olasılığı oldukça zayıftır. Sayıları on binleri geçen kalabalık kitlelerin kaynağı muhakkak ki bu koalisyon üzerinden değerlendirilmelidir. Zira Küçük ve Büyük Menderes havzaları, Batı Anadolu'nun tarımsal açıdan en verimli toprakları, bunun yanında önemli ticaret merkezleriydi. Ayasuluğ ve Balat Limanları İpek ve Baharat Yollarının denize aktarıldığı önemli transit ticaret merkezleriydi. Keza bunların yanında İzmir güçlü ve zengin bir liman kentiydi. Venedik ve Cenevizli unsurlar bu zengin ranta sahip bölgenin hâkim unsurlarıydı.²⁹ Bu pozisyonlarını kesinlikle elden çıkarmak istemiyorlardı. Aynı şekilde Osmanlı'dan önce bölgenin

²⁸ İdris-i Bitlisî, *Heşt Behişt*, Nşr. Atsız, Osmanlı Tarihinin Ana Kaynakları, İstanbul 1949, s. 184.

²⁹ Şerafettin Turan, *Türk İtalyan İlişkileri I*, İstanbul 1990, s. 58-59.

hâkim unsuru olan Aydınogulları'nın beyi Cüneyd Bey'de Osmanlıların bölgede hâkimiyet kurmasını istememekteydi. İşte Osmanlı karşısında Bizans tekfurları Yahudi tüccarlar Ceneviz ve Venedikliler Aydınoglu Cüneyd Bey başta olmak üzere yerel Türk beyleri kendi denetim ve otoritelerini ve de kazançlarını yok edecek kuşatıcı bir Osmanlı hâkimiyeti karşısında birleşmişlerdi. 1413 yılında İzmir'in hemen güney altındaki bölge olan Küçük Menderes Havzası'na hâkim olması kıyı ege limanlarına ulaşması bölgedeki yerel unsurları Osmanlı'ya karşı harekete geçirmişti. Venedik ve Cenevizlilerin bölgede ekonomik ve siyasal açıdan hafife alınmayacak bir güçleri vardı. Batı Anadolu kıyılarında ilk defa Aydınogulları zamanında Türk hâkimiyeti kurulduğunda Aydınogulları kıyılarda Venedik ve Cenevizlilerin gücü karşısında temkinli adımlar atmak durumunda kalmıştı. Öyle ki Aydınoglu Hızır Bey Balat ve Efes Limanlarındaki ticaret bağlamında Venedik ve Cenevizlere ayrıcalıklı davranmak zorunda kalmıştı. Bu bağlamda Aydınoglu Hızır Bey 1348 yılında Venedik ve Cenevizlilere yönelik ticari ayrıcalık anlamına gelen imtiyazname yahut yaygın adı ile bir ahidname yayımlamıştı.³⁰ Böylece Aydınoglu Hızır Bey himayesindeki Venedik ve Cenevizlileri ayrıcalıklı bir konuma taşımış oluyordu. Ekonomik güçleri ile ayrıcalıklı statüye alışan bu unsurlar 1413 sonrası süreçte aynı konumlarını oluşturacak zeminleri kollamışlardı. Fakat devleti yeniden toplama derdinde olan Çelebi Mehmed bu konularda çok tavizkar bir politika izlemiyordu. İşte 1415 sonunda başlayıp ancak 1416 ortalarında bastırılan bu isyanın oluşturduğu koşullar neticesinde Çelebi Mehmed tıpkı Aydınogulları'nın yaptığı gibi Venedik ve Cenevizlilere imtiyaz vermek zorunda kalmış ve bunu Yunanca yayımladığı bir ahidname ile resmileştirmişti.³¹ 1415 yılında yine Cenevizli güdümünde hareket eden Düzmece Mustafa olayının yaşanması ve Börklüce'nin bu kritik coğrafyada bir isyan girişiminde olması ve bu iki olayın ardından Osmanlıların ilk defa kapitülasyon vermek zorunda kalmaları neticesinden hareketle Börklüce'nin Karaburun'da başlattığı isyanın bu çerçevede değerlendirilmesi gerektiğini açıkça göstermektedir. Dolayısıyla Karaburun'da başlayan isyan bir Sufi isyanı yahut bir halk isyanı olmanın uzağında Osmanlı hâkimiyeti muhaliflerinin Osmanlı'ya karşı ortak bir girişimi olarak değerlendirilmelidir

İşte tüm bağlantıları ile Osmanlı bütünleşmesinin tüm karşıt unsurlarının göbeğinde duran Börklüce Mustafa, bu özelliği ile Osmanlıların Yıldırım Bayezid devrinde ilk defa kısmen uzanabildikleri fakat Çelebi Mehmed döneminde ise kesin olarak hakim oldukları rant değeri yüksek Küçük Menderes havzasında Osmanlıların hakimiyetinden rahatsızlık duyan ve bu hakimiyeti yıpratmaya dönük girişimler tasarlayan koalisyonun bir girişiminin baş aktörü olduğu açıkça söylenebilir. Bütün bağlantılarını Sisam, Samos ve Sakız adaları üzerinde kuran bir Müslüman Türk mutasavvıfının henüz Türk hakimiyetine girmeyen ve Türk varlığının da Dukas'ın bildirdiği kadarı ile sınırlı sayıda olduğu bu muhitlerde uzun yıllar kalarak ne gibi

³⁰ Melek Delilbaşı, *Türk Hükümdarlarına Ait Yunanca Ahidnameler ve Nameler*, Basılmamış Doçentlik Tezi, Ankara 1980, s. 55-57.

³¹ Melek Delilbaşı, *Türk Hükümdarlarına Ait Yunanca Ahidnameler ve Nameler*, s. 97.

bağlantıların içine girip nasıl bir düzeneğin bir parçası haline geldiği başlattığı isyanın zamanı ve sonuçları göz önünde bulundurularak analiz edildiğinde açıkça anlaşılmaktadır. 1416 başında bastırılan isyan tam manada amacına ulaşamamış olsa da bölgede yeni yeni hakimiyet kuran Osmanlıların bu hakimiyetini akamete uğratmayı başaramamış olsa da belli oranda amacına ulaşarak Venedik ve Cenevizliler karşısında Osmanlıların elini zayıflatmış ve yukarıda da anlatıldığı gibi Çelebi Mehmed döneminde 1416 tarihinde Osmanlıların bu iki millet nezdinde ilk defa ticari kapitülasyonları vermek zorunda bırakmıştı.

3. Cüneyd Bey, İzmir ve Osmanlılar

Cüneyd Bey'in Aydınöğlü soyundan olup olmaması tartışmalı bir konudur. Bizans tarihçisi Dukas ve ondan naklen Hammer ve Paul Wittek gibi pek çok batılı tarihçi Cüneyd Beyi Aydınöğüllerinin soyundan olarak kabul etmezler ve onu Osmanlıların İzmir Sübaşısı Kara Hasan Ağa'nın oğlu olarak kabul ederler³². Cüneyd Beyin Aydınöğlü Beyi olmasını da saltanat gasbı olarak görürler. Cüneyd Bey hakkında ki ilk kapsamlı çalışma J. H. Mordtmann tarafından İslâm Ansiklopedisinde yayınlanmıştır³³. Mordtmann, "Cüneyd" maddesini işlerken onun parasına ve Âşık Paşazâde'nin Aydınöğülleri ailesinden olduğu hakkındaki bilgisine dayanarak Cüneyd Bey'in bu aileden olması ihtimalinden söz etmektedir³⁴. Buna Karşın, Halil Ethem Bey; Ahmed Tevhid Bey'in Aydın Oğulları hakkındaki makalesinde (T. O. E. Mecmuası C. 10 S. 619): Yıldırım Bayezid'in İzmir Sübaşılığına getirdiği Kara Hasan Ağa'nın oğlu diye kaydettiği bilgileri esas almış ve daha da ileri giderek Düvel-i İslâmiye adlı eserinde İzmiroğulları başlığı altında ayrı bir Türk Beyliğinden bahsetmiştir³⁵. Daha sonrasında Fuad Köprülü, M. H. Yinanç ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı eserlerinde Cüneyd Bey'i Aydınöğülleri ailesi içine almamışlardır.

E. D. Zambaur'ın *İslâm Devletleri Silsilenâmesi*'nde de İzmiroğulları ayrıca gösterilmiştir³⁶. İsmail Hakkı Uzunçarşılı Anadolu Beylikleri adlı eserinin ilk baskısında İzmiroğulları adı altında ayrı bir bölüm açmış ve Cüneyd Bey'i o kısımda değerlendirmiştir³⁷. Bununla beraber aynı eserde, Vakıflar Arşivindeki kayıtlarda rastladığı "Kara Hasan Bin İbrahim câmi"nin vâkıfı olan Kara Hasan'ın Cüneyd'le ilişkileri bulunması ihtimaline temas etmiştir. Fakat Himmet Akın eserinin 1946 yılında yayımlanmasından sonra İsmail Hakkı Uzunçarşılı bu iddiasından vazgeçmiş

* Bu çalışma, daha önce, 4-6 Kasım 2010 tarihinde Aydın'da düzenlenen "Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu-I: Aydınöğülleri Tarihi"nde sunulmuştur.

³² Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, (çev. Orhan Şaik Gökyay), Ankara 1999, s. 94.

³³ Himmet Akın, *Aydınöğülleri Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, İstanbul 1946, s. 68.

³⁴ Akın, *a.g.e.*, s. 68.

³⁵ Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiye*, İstanbul 1345 (1927) s. 281.

³⁶ Akın, *a.g.e.*, s. 69.

³⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, I. Basım, 1937, s. 35.

ve Cüneyd Bey'i Aydınogulları Beyliği içinde göstermiştir³⁸ Himmet Akın ise Cüneyd Bey'in bilinen parasına ve Osmanlı kroniklerinin kayıtlarına ilâveten bulduğu vakıf ve tapu vesikalarına dayanarak onun Aydınogulları hânedânına mensup olduğunu ispat etmiştir. Himmet Akın'ın eserine göre: Cüneyd'in adına, vakıf kayıtlarında bazen "Cüneyd Bey" bazen de "Cümdi Bey" şeklinde tesadüf edildiği belirtilmektedir³⁹. Osmanlı kroniklerinde "İzmir oğlu" veya "Cüneyd Bey" olarak geçtiği gibi, yalnız Neşri de "Kara Cüneyd" tâbirine rastlanmaktadır⁴⁰. Tire çarşısında "Câmi-i Kebîr" adıyla anılan câmiin kapısı üstündeki kitâbede; "Mîr-i Cümdî" kaydı görülmektedir⁴¹.

Cüneyd'in babasının kim olduğu hususu da erken dönem tarihçileri arasında tartışma konusu olmuştur. 1309 tarihinde İsmail Galib Beycin (*Takvîm-i Meskûkât-ı Selçûkiyye* S. 130) Cüneyd'e ait 825 tarihli "Cüneyd Bin İbrahim" yazılı tuğra şeklindeki parasını yayımlamasına rağmen, bir yandan Hammer'den başlayan Kara Hasan'ın oğlu olduğu hakkındaki hataya dayanılarak, Cüneyd Bey'in Aydınogulları ile ilişkileri bir tarafa bırakılmış ve ayrı bir beylik hâlinde incelenmiştir. Fakat, sanıldığı gibi Cüneyd'in babası Hasan değil, yukarıda adı geçen parasından da anlaşılacağı şekilde İbrahim'dir. Nitekim, Birinci Selim devrine ait Başbakanlık Arşivindeki sekiz numaralı Vakıf Defterinde (S. 7): "*vakf-ı zâviye-i Abî Cuka der nafs-i İzmir ki Cüneyd Bey atası İbrâhim Bey binâ etmiş*" kaydı vardır⁴². Babası sanılan Kara Hasan için de Cüneyd'in kardeşi olduğunu ispatlayan vesikalar bulunmaktadır. Bu konuyla ilgili olarak Birgi'ye bağlı Süleyman köyündeki Kara Hasan bin İbrahim Câmii'ne ait bir vakıf kaydı bulunmaktadır.⁴³ Bu câmiî yaptıran Kara Hasan ile Neşri'deki "Kara Cüneyd" tabirine bakarak ilk bakışta her ikisi arasında bir ilişki sezilmektedir; özellikle, Cüneyd'in ve Hasan'ın babalarının "İbrahim" olması, bu ihtimali daha çok kuvvetlendirmektedir. Fakat bu yakınlığı tahrir kayıtlarıyla da meydana koymak mümkündür O halde her ikisinin babası "İbrâhîm"ın Aydın Oğulları ailesine mensup bulunduğu anlaşıldığında bu tarihi yanığı da ortadan kalkmıştır.

Musa Çelebi, Emir Süleyman'ı bertaraf ettikten sonra Yıldırım şehzadeleri arasında sadece Musa Çelebi ve Çelebi Mehmet kalmıştı. Bu durumdan faydalanan Cüneyd Bey, Ohri'den kaçarak İzmir'e geldi ve Ayasuluğ'a yürüyerek Süleyman Çelebi'nin tayin ettiği beyi öldürdü ve böylece eski topraklarını geri elde etmiş oldu. Çelebi Mehmed, Musa Çelebi'yi de bertaraf ettikten sonra Osmanlı Devleti'nin

³⁸ İlk olarak 1947 senesinde yayımladığı "Osmanlı Tarihi" C.I'de Aydınogulları kısmında Cüneyd Bey'i bu bölüm altında işlemiş daha sonrasında ise "Anadolu Beylikleri"nin 1969 baskısında Cüneyd Bey'i yine Aydınogulları kısmında incelemiştir.

³⁹ Akın, *a.g.e.*, s.69.

⁴⁰ Akın, *a.g.e.*, s.69.

⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kitabeler ve Sabib, Aydın, Menteşe, Hamidoğulları Hakkında Malumat*, c.II, İstanbul 1929.

⁴² Akın, *a.g.e.*, s.69.

⁴³ Akın, *a.g.e.*, s.70.

başına geçti. Ülke içinde dirliği sağladıktan sonra Bergama'ya gelerek Cüneyd Bey'e sahip olduğu toprakları terk etmesi haberini gönderdi. Bu haber üzerine Cüneyd Bey, Kaleleri tahkim ederek muhafazaya hazırlandı. Çelebi Mehmed İzmir'e gelerek Cüneyd Beyi muhasara etti. Cüneyd Bey kaçtı Latin Şövalyelerinin yardımı ile 10 gün boyunca İzmir muhasara edildi. Akabinde Cüneyd Bey'in annesi, eşi ve çocukları Çelebi Mehmed'e teslim oldular. Annesinin ricası üzerine Çelebi Mehmed, Cüneyd Bey'i affetti. Cüneyd Bey sağ kaldığı müddetçe Osmanlı hükümdarına sadık kalacağına dair yemin etti. Bundan sonra Çelebi Mehmed, Aydın İlini İslamiyet'i yeni kabul etmiş olan Bulgar Kralı Susmanos'un oğluna verdi. Cüneyd Bey'i alıp Rumeli'ye götürerek Niğbolu sancağını ona verdi.

Mustafa Çelebi'nin Çelebi Mehmed'e karşı Balkanlar'da faaliyetlerde bulunmaya başlayınca Cüneyd Bey kaçarak kendisine sığındı. Çelebi Mehmed bunları Selanik önlerinde mağlup ettiyse de, ikisi de kaçarak Selanik Kalesine sığındılar. Çelebi Mehmed bunları Bizans İmparatoru'ndan talep ettiyse de, İmparator onları geri vermedi. Ancak tutsak olarak tutulacaklarına dair söz verdi. Çelebi Mehmed ise o saatten sonra bunların Bizans'taki masrafları karşılığı olarak senelik 300 bin akçe vermeyi kabul eder. Bu durum Çelebi Mehmed sağ olduğu müddetçe devam etti. Çelebi Mehmet öldükten sonra Bizans İmparatoru önemli bir arazinin terk edilmesi karşılığında, Mustafa Çelebi ve Cüneyd Bey'i serbest bıraktı ve onları Gelibolu'dan Rumeli'ne geçirtti. Bunu haber alan II. Murad, vezir-i azam Bayezid Paşa'yı Rumeli'ne gönderdi. Bayezid Paşa, bunlara mukavemet edemeyerek ellerine düşmüştür. Cüneyd Bey'in teşviki ile Mustafa Çelebi tarafından da öldürülmüştür.

Mustafa Çelebi Rumeli'inde durumunu güçlendirdikten sonra Anadolu'ya geçerek Bursa üzerine yürüdü. Cüneyd Bey ise onun veziri konumundadır. Fakat II. Murad, Osmanlı ordusunda bulunan Hamza Bey aracılığıyla Cüneyd Bey'e gizlice Aydın İli'nin kendisine verildiğini bildirdi. Bu gelişme üzerine Cüneyd Bey, Mustafa Çelebi yalnız bırakarak, bir gece aniden yanından ayrıldı ve Ayasuluğ'a geçti. Düzeni bozulan Mustafa Çelebi, Rumeli'ne kaçmışsa da, orada yakalanarak idam edildi. Cüneyd Bey, Aydın İli'ne geldi ve burada Ayasuluğ hâkimi olan II. Umur Bey'in oğlu olan Mustafa Bey ile yaptığı harpte onu bizzat kendisi attan düşürerek öldürmüş ve onu Birgi'ye defnettirmişti⁴⁴. Böylece de Cüneyd Bey tekrardan Aydın İli'nin hâkimi olmuş oldu.

II. Murad, amcası Mustafa Çelebi ve kardeşi diğer Mustafa Çelebi'yi defnettikten sonra Cüneyd Bey'e haber göndererek aradaki muahade gereğince oğlunu göndermesini, göndermez ise itaatsizlik etmiş olacağını belirtmişti. Cüneyd Bey bu uyarıyı ciddiye almayınca II. Murad, Cüneyd Bey'in üzerine asker salarak ciddiyetini göstermiş oldu. Askerin başında ise Cüneyd Bey'in öldürttüğü Bayezid Paşa'nın eniştesi olan Halil Paşa'yı yollamıştı. Cüneyd Bey, korkmayarak Halil Paşa'yı Ak Hisar yakınlarında karşıladı. Cüneyd Bey'in küçük oğlu olan Kurt Hasan, Halil Paşa'nın merkez koluna saldırdı. Halil'in kuvvetleri açılarak buna yol verdiler.

⁴⁴ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 1937, s. 117.

Cüneyd, oğlunu takip etmedi. Kurt Hasan, arkadan gelen olmayınca geri döndü ise de Osmanlı kuvvetlerince yakalandı. Bu duyan Cüneyd Bey İzmir'e kaçtı ve orada müstahkem bir kele olan İpsili (Sivrihisar-Seferihisar) Kalesine sığındı. Oğlu Kurt Hasan, Edirne'ye gönderildi ve Gelibolu'da hapsedildi.

II. Murad, Hicri 829 miladi 1426 senesinde Aydın İli'ni Halil Bey'e verdi ve Cüneyd'in ele geçirilmesini emretti. Ordunun başına da Bayezid Paşa'nın kardeşi Hamza Paşa'yı getirmişti. Cüneyd Bey, İpsili Kalesinden çıkarak oraya kardeşi Bayezid'i bıraktı ve kendisi Karamanoğlu'na gitti⁴⁵ ve Karamanoğluna haber gönderdi ve buluştular. Karamanoğlu, Cüneyd Bey'in yardım talebini kabul etmedi. Kendisine bir miktar para ile beş yüz süvari verdi. Cüneyd Bey kara yoluyla Denizli Sard ve Nif üzerinden İpsili'ye indi. Muhasara kuvvetlerine baskın yaptı ve kaleden asker çıkarılarak Osmanlı birliklerini iyice hırpaladılar yanında gelen beş yüz atlı ile kaleye girdi⁴⁶. Osmanlı kuvvetlerinin muhasarası devam ettiği kaleyi karadan ele geçiremeyeceğini anlayan Hamza Paşa, Cenevizlilerden tedarik ettiği gemilerle denizden de taarruz etti. Mukavemet edilemeyeceğini ve Karamanoğlundan gelen süvarilerin de kaçtığını gören Cüneyd Bey, Hamza Bey'e haber yollayarak öldürmeyip, padişaha teslim etmek şartı ile teslim olmayı kabul ettiğini bildirdi. Teklifi kabul edildi. Kardeşi Bayezid ile birlikte teslim oldular. Kendilerine çadırlar kuruldu ve gece çadırda uyurlarken başları kesildi. Sonrasında da teslim olan çocukları, torunlarını ve neslinden olanları öldürüp başlarını padişaha yolladılar. Bunun üzerine II. Murad, Gelibolu'da zindanda bulunan Kurt Hasan ile amcası Hasan'ı öldürttü⁴⁷.

Kayıtların çoğu İpsili Kalesinde Cüneyd Bey'in öldürülmesi vakasından sonra Cüneyd Bey ile birlikte tüm Aydınoğlu soyunun da tekrar Osmanlı Devleti içinde bir sorun oluşturacak olma tehdidi yüzünden öldürüldüğünden söz ederler. Bu bilgi genel olarak doğrudur. Ancak erken dönem Osmanlı kaynakları ve tapu tahrir defterleri ile vakıf kayıtları incelendiğinde Aydınoğlu hanedanına mensup kişilerin bulunduğu ve faaliyetlerinin devam ettiği görülmektedir. İlk olarak Yıldırım Bayezid ile evlenen Aydınoğlu İsa Bey'in kızı Hafsa Hatun adına Tire'de kurulan İsa Binti Hafsa Hatun Vakfının başında haneden mensuplarının bulunduğu ve çok uzun yıllar vakfın müteveli heyetinde buldukları vakıf kayıtlarınca tespit edilmiştir. Hatta anılan vakfın başında II. Mahmud döneminde bile Aydınoğlu soyundan birilerinin bulunduğu II. Mahmud'un verdiği bir fermanda zikredilerek ortaya konulmuştur.

⁴⁵ Hoca Saadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârib*, c.I, (İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı yayımları, Ankara 1979, s.326; Cüneyd Bey'in Karamanoğluna gidişi ile ilgili bilgiler kroniklerde farklılık göstermektedir. Hoca Saadeddin Efendi, gidişin ve dönüşün karadan olduğunu yazarken Bizans Tarihçisi Dukas, gidişin iki kadirge ile deniz yolu ile olduğunu dönüşün karadan olduğunu yazmaktadır. Ayrıca yine Dukas verdiği Halil Paşa bilgisine karşın, Saadeddin Efendi, Yahşi Bey'den ve kardeşi Oruç Bey'den bahsetmektedir.

⁴⁶ Hoca Saadeddin Efendi, *a.g.e.*, s.326.

⁴⁷ Hoca Saadeddin Efendi, *a.g.e.*, s.326; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 1937, s. 118.

Yine Bu bağlamda babası Cüneyd Bey'in öldürüldüğünde henüz sağ olan, fakat bu olayların uzağında bulunan Hamza Bey, Aydınogulları Beyliğinin tasfiyesinden sonra Balıkesir'e kaçmış burada ikamet etmiştir. Hatta adına burada bir zâviye de yaptırmıştır. Kısa bir süre sonra da burada vefat etmiş, ama kendi evladı burada yaşamaya devam etmiş olduğu düşünülmektedir. Bu sebeple zâviyenin yaptırıldığı mıntika Osmanlı devrinde "İzmirlioğlu Mahallesi" olarak anılmıştır. Edremit yolu üzerinde, tren yolunun sağ parselinde kalan mahalle, günümüzde de "Ege Mahallesi" olarak anılmaktadır⁴⁸. Keza, XVI. yüzyılda Aydın İli'nin önemli demografik unsurlarından birini oluşturan Karaca Koyunlular cemaati bünyesinde Aydınoglu soyuna mensup kişilerin de bulunduğu 232 numaralı Aydın Tahrir defterinde Karaca Koyunlular bahsi geçerken "*İzmiroğlu soyundandır*" ifadesiyle zikredildiği belirtilmektedir. Yine Kanuni devrine ait 42/691 no'lu bir şeriye sicili kaydının aslında bir şeriye sicili olmadığı, Karaca Koyunlar cemaatinin kanunnamesi olduğu Fikret Yılmaz'ın Tarih İncelemeleri'nde yayımladığı makalesi ile anlaşılmıştır anılan kayıta yine "İzmiroğlu" ifadesiyle bazı kişilerin zikredildiği de görülmektedir. Ayrıca, bu bağlamda 4/76 numaralı ve H.977 tarihli *mufassal-ı Yörügan-ı Ankara defterinde* 155 no'lu sayfasında "*Perakende-i Haymana-i Aydın Beyli*" ifadesi ile küçük bir cemaat zikredilmektedir. Yine aynı kaydın 156. Sayfasında "*Nefs-i Karahisar-i Sahip an cemaat-i Perankende-i Aydın Beyli*" ifadesine rastlanmaktadır. Ayrıca 166 numaralı ve 977 tarihli icmal tahrir defterinde Güllüce köyünde bulunan Umur Bey'in banisi olduğu vakfın başında İsa Bey evladı olan Tay Seyiddi isimli kimsenin Aydınoglu soyundan olduğu ve hala hayatta olduğu, yedi nefer kimesne ile soyunun devam ettiği kayıt edilmiştir. Yine aynı defterin 24. Sayfasında Yukarı Çaylı köyünün Vakfı Süleyman arazisi olduğu ve arazinin başında Aydınoglu soyundan kimselerin "*neslen bade neslin mutasarrıflarıdır*" şeklinde geçmektedir. Keza, 35 numaralı ve 912 tarihli Tire vakıf defterinde Birgi'de ki Süleyman köyünün arazisinin Gedik Ahmed Paşa tarafından İzmirlioğlu Ömer Beg'den satın aldığı kayıt olunmuştur.

Aydınogulları Beyliğinin fiilen yok olduğu ve Aydın ilinin tamamen Osmanlı toprağı olduğu 1426 tarihinden sonra, her ne kadar Hamza Bey ve Sultan II. Murad Aydınoglu soyunu tüm mensuplarını ile öldürmeye giriştiyse de, bir takım haneden mensuplarının sağ kalabildiği ve onların da Osmanlı Devleti dâhilinde yaşamlarını devam ettirdikleri görülmektedir. Fakat bu kimseler kesinlikle askerî ve siyasî faaliyetlerin etrafında görülmemektedir. Genelde karşımıza çıkan haneden mensupları kendi gündelik hayatlarıyla ilgilenen kimselerdir. Ayrıca haneden mensuplarının dağıldıkları ve birbirleriyle çok irtibatlı olmadıkları da görülmektedir.

⁴⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Karasi Vilayeti Tarihçesi*, İstanbul 1925, s. 143; Sezai Sevim, "XVI. Yüzyılda Balıkesir Şehri ve Nüfusu Hakkında Bazı Bilgiler" *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 82, İstanbul 1993, s.77.

Sonuç

Anadolu'nun Türk hakimiyetine girdiği Malazgirt zaferinden hemen sonra Türk hakimiyeti ile tanışmış olmasına karşın katı bir biçimde ancak XV. yüzyılda Türk şehri haline dönüşebilen İzmir birkaç defa feth edilmiş her seferinde kaybedilmişti. En nihayetinde ise II.Murad'ın 1426 yılındaki seferi neticesi ile kalıcı bir fetih yaşanmıştı. Osmanlıların Orhan Gazi döneminden itibaren haberdar ve irtibatlı oldukları İzmir ve çevresi, kısmen Yıldırım Bayezid döneminde Osmanlı hakimiyetine girmiş fakat Ankara savaşı sonrasında Osmanlı hakimiyetinden çıkmıştı. Fetret devrine son veren Çelebi Mehmed ile birlikte 1413 yılında kısmen Osmanlı hakimiyetine yeniden giren İzmir Sultan II.Murad zamanında ise bütünüyle Osmanlı hakimiyetine girip bir Türk şehri kimliğini kazanmıştı. Orhan Gazi ile başlayıp II.Murad'ın İzmir'i fethi ile tamamlanan süreçte Osmanlıların İzmir ile sürekli bir irtibatı olduğu görülmektedir. Önemli bir ticaret merkezi ve yerleşim alanı olan İzmir bir taraftan fethi gerekli görülen bir Kızılelma iken diğer taraftan da kuruluş dönemi Osmanlısını meşgul eden pek çok sorunun da kaynağı olan bir odak durumundaydı.

Kaynaklar

- 166 Numaralı Muhasebe-i Vilayeti Anadolu Defteri (937/1530).
- Akın, Himmet, *Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, İstanbul 1946.
- Alptekin, Coşkun, "İzmir Türk Beyliği (Çaka Beyliği)", *Tarihle Türk Devletleri II*, Ankara 1987.
- Anna Kommena, *Alexiad: Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Döneminin Tarihi-Malazgirt'in Sonrası*, (çev. Bilge Umar), İnkılap yayınları, İstanbul 1996.
- Âşık Paşazâde, (1961). *Tevârih-i Ali Osman*, nşr. Nihal Atsız, İstanbul.
- Ayönü, Yusuf , "İzmir'de Türk Hâkimiyetinin Başlaması", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.IX/S.1, İzmir 2009, s.1-8.
- Babinger, F., (2014). *Simavna Kadısı Şeyh Bedreddin*, çev. İlhami Yazgan, Ankara.
- Balivet, M., (2000). *Şeyh Bedreddin: Tasavvuf ve İsyân*, çev. Ela Güntekin, İstanbul.
- Baykara, Tuncer, *İzmir Şehri ve Tarihi*, İzmir 1974.
- Çavuşdere, Serdar, *Ortaçağda Papalık, Venedik ve Türkler (1243-1353)*, Yeditepe yayınları, İstanbul 2017.
- Delilbaşı, M., (1980). *Türk Hükümdarlarına Ait Yunanca Abidnameler ve Nameler*, Basılmamış Doçentlik Tezi, Ankara.
- Dukas, (1956). *Biçans Tarihi*, çev. İ. Mirmiroğlu, İstanbul.
- Emecen, F., (2005). *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, İstanbul.
- Emecen, Feridun, "Aydınoğlu Umur Bey: Kısa Bir Biyografi Denemesi", *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu I: Aydınoğulları Tarihi*, Tebliğler, (haz. Mehmet ERSAN-Cüneyt KANAT-Mehmet ŞEKER), 4-6 Kasım 2010, T.T.K. Yayınları, Ankara
- Halil b. İsmail b. Şeyh Bedrüddin Mahmûd, (1967). *Smavna Kadısoğlu Şeyh Bedreddin Menâkıbı*, ed. A. Gölpınarlı-İ. Sungurbey, İstanbul.
- Haykıran, Kemal Ramazan, , (2017) "Kurt mu Kuzu mu? Şeyh Bedreddin ve İsyanı Üzerine Bazı Düşünceler", *Yeni Fikir Dergisi*, c.I, s. 18.
- Haykıran, K. R., (2013). "Aydınoğulları Beyliğinin Son Beyi Cüneyd Bey ve Beyliğin Yıkılışından Sonra Aydınoğlu Soyunun Durumu", *Aydınoğulları Tarihi: Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu 1 – Ed. Cüneyt Kanat, Mehmet Ersan, Mehmet Şeker*, Ankara.
- Hoca Sadeddin Efendi, (1999). *Tacü't-Tevarih*, c. I, nşr. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara.
- İbn Arabşah, (2012). *Acâibu'l Makdûr*, çev. Ahsen Batur, İstanbul.
- İdris-i Bitlisi, (2013). *Heşt Behişt 7. Ketibe*, nşr. Muhammed İbrahim Yıldırım, Ankara.
- İlgürel, Mücteba, "Türklerin Batı Anadolu Sahil Güvenliğine Verdikleri Önem", *Ercüment Kuran'a Armağan*, Ankara 1989, s.11-124.

- Karadeniz, H. B., (2008). *Osmanlılar İle Beylikler Arasında Anadolu'da Meşruiyet Mücadelesi*, İstanbul.
- Kastritsis, D. (2014). "1402-1413 Fetret Devri Bağlamında Şeyh Bedreddin Ayaklanması", *Sultan Çelebi Mehmed ve Dönemi*, ed. Fulya Düvenci Karakoç, Bursa.
- Keçiş, Murat , *Aydınoğulları Beyliği-Bizans Devleti İlişkileri (1308-1390)*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih A.B.D., Ortaçağ Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2003.
- Kurat, Akdes Nimet, *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937.
- Lemerle, Paul, *L'Emirat d'Aydın, Byzance et l'Occident, Recherches sur "La Geste d'Umur Pacha"*, Paris 1957.
- Mevlânâ Mehmed Neşrî, (2008). *Cibânnümâ*, haz. N. Öztürk, İstanbul.
- Ocak, A. Y., (2013). *Zındıklar ve Mülbidler: 15.ve 17. Yüzyıllar*, İstanbul.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret İşıltan), Ankara 1991.
- Parlak, Türkmen, *Ege Denizi'nde İlk Türk Derya Beyleri*, İzmir 1979.
- Sayar, İrene Melikof, *Le Destan D'Umur Pacha (Düsturname-i Enveri): Texte, Traduction et Notes*, Presses Universitaires de France, Paris 1954.
- Sevim, Ali, *Anadolu'nun Fetih: Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- Sevim, Ali-Yücel, Yaşar, *Türkiye Tarihi: Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, T.T.K. yayınları, Ankara 1989.
- Taşköprülüzade, (1985). *Şekâiki Numaniyye*, nşr. A Subhi Furat, İstanbul.
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2004.
- Turan, Ş., (1990). *Türk İtalyan İlişkileri I*, İstanbul.
- Uzunçarşılı, İ. H., (1997). *Büyük Osmanlı Tarihi, c. I, Ankara*.
- Uzunçarşılı, İ.H., (2003). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, Ankara.
- Ülker, Necmi, "Batı Anadolu'nun Türkleşmesi: İzmir Örneği", *Türkler Ansiklopedisi*, C.VI, (ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.288-293.
- Üstün, Cemal, *Aydınoğulları Beyliği'nin Askerî Durumu*, (Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih A.B.D., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aydın 2019.
- Varidat-ı Bedreddin, Simavna Kadısı Oğlu Şeyh Mahmud Bedreddin*, (2010). nşr. Mehmed Serhan Tayşi, İstanbul.
- Yahya, H., (1994). *Yehova'nın Oğulları*, İstanbul.
- Yazıcızâde Ali, *Tevarih-i Âli Selçuk (Selçuknâme)*, (çev. Abdullah Bakır), Çamlıca yayınları, İstanbul 2009.

Yinanç, Mükrimin Halil, *Düſturname-i Enveri'ye Medhal*, İstanbul 1929.

Yüksel, M., (2002). *Simavna Kadıſođlu Şeyh Bedreddin*, İstanbul.

Yüksel, M., (2004). “Şeyh Bedreddin”, *Anadolu Halk Hareketleri*, Ankara.

OGUZ/TÜRKMEN MUHACERETİ VE İZMİR

Ahmet Toksoy*

Şeyda Belhan**

Türk Milleti Orta Asya'da tarih sahnesine çıktıktan sonra siyasi teşekküller kurarak devlet hayatına atılmışlar ve dünya tarihinde önemli roller oynamaya başlamışlardır. Çeşitli nedenlerden dolayı gerek milattan önce gerekse milattan sonra olmak üzere dünyanın çeşitli bölgelerine değişik sebeplerden dolayı göç ederek buraları vatanlaştırmışlar ve bu bölgelerde devletler de kurmuşlardır. Türklerin Anayurt Orta Asya'dan sonra göç edip devlet kurduğu ve coğrafyanın kaderi ile kendi kaderini birleştirdiği bu coğrafyalardan birisi de Anadolu'dur. Bu büyük harekât XI. yüzyılda başlamıştır. Bu yüzyıl Türk tarihi açısından oldukça önemlidir. Zira bu yüz yıla kadar devam eden Türklerin batıya göçleri, Aral ve Hazar Denizi'nin kuzeyinden Karadeniz'in kuzeyine, buradan da Avrupa'ya doğru gelişmiştir. Bu yüzyıldan sonra Selçuklu başbuğları orta yol adı verilen bu yol ile Türk milletini Anadolu'ya taşımışlardır. Türklük için en hayırlı yol da bu yol olmuştur. Çünkü Türk Milleti bu yolu kullanarak Anadolu'ya gelmiş ve burayı Türk yurdu haline getirmiştir. Bu coğrafyayı sistemli bir şekilde Türk yurdu haline getiren Oğuz Türkleridir.

Anadolu, önce İran-Bizans arkasından da bir kaç asır devam eden Arap-Bizans mücadelesi sonucunda yakılmış ve yıkılmıştır. Her sene bir, hatta iki defa sefere çıkan ve bu ülkenin her tarafına akınlar yapan, köy ve kasabaları yağmalayan İslam orduları tarafından Anadolu baştanbaşa çignenmiştir. Üç buçuk asır süren bu devamlı taarruzlar Anadolu şehirlerinin çoğunu enkaz haline getirmiş, memleketin nüfusunu çok azaltmış ve bazı bölgeleri adeta harabeye çevirmişti¹. Bu mücadeleler sonucunda galip gelerek Anadolu'yu tekrar hâkimiyetinde birleştiren Bizans İmparatorluğu, devlet teşkilatını değiştirerek ülkeyi on sekiz Thema (Tem/eyalet)'ya ayırmıştır. Bu eyaletlerden ikisi de İzmir ve havalisini içine alacak şekilde teşekkül ettirilmiştir. Böylece İzmir ve havalisi iki eyalet haline getirilmiştir. Birincisi; merkezi Efes olan Trakezyen eyaletiydi ki, Lidya, Frigya ve Karya'nın bir kısmını içine almıştır. İkincisi ise merkezi İzmir olan Sami eyaleti olmuştur. Sisam adasının adına izafeten Sami adı verilen bu eyalet adaların bir kısmı ile sahil şehirlerini ihtiva etmiştir². Kısaca Selçuklu fütuhatının başladığı tarihlerde Bizans, güçlü bir devlet

* Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

** Buca Halk Eğitim Merkezi Müdür Yardımcısı.

¹ Mükrimin Halil Yınaç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, Yay. Hzl. Refet Yınaç, Ankara 2013, s. 14.

² Yınaç, *Türkiye Tarihi*, s. 14-15.

olarak bütün Anadolu'ya hâkim olduğu gibi Kafkasya'yı da hâkimiyet altına almak için politika geliştiriyordu.

Sır Derya boylarında yaşayan Oğuzların hayatı, Selçuk Bey'in Oğuz Yabgusu ile yaşadığı mücadele ile farklı bir gelişme göstermeye başladı. Zira Selçuk Bey'in bu mücadele sonunda Cend bölgesine göç etmesi tarihi hadiselerin seyrini değiştirdi. Bölgede yer alan iki Türk devleti güçlerinin zirvesinde buldukları bir sırada Cend bölgesine gelen ve giderek güçlenen Oğuzlarla uğraşmak zorunda kalmışlardır. Selçuk Bey zamanında başlayan mücadele onun torunları olan Çağrı ve Tuğrul Beyler zamanında da devam etmiştir.

Selçuklu Oğuzları, Çağrı ve Tuğrul Bey'in idaresinde 1040 yılına kadar Horasan bölgesinde Gazneli Devleti'ne karşı istiklal mücadelesinde bulduktan sonra, bu devlete öldürücü darbeyi 1040 Mayıs ayında vuku bulan Dandanakan Meydan muharebesiyle vurmuşlardır. Bu galibiyetle geniş topraklar ele geçirdikleri gibi istiklallerini de ilan etmişlerdir (23 Mayıs 1040)³. Zaferin hemen ertesi günü Merv şehrinde toplanan kurultayda Selçuklular, ellerine geçirdikleri ülkeleri paylaşmışlardır. Buna göre Çağrı Bey, Merv merkez olmak üzere Horasan'ın büyük bir kısmına, Musa Yabgu ise, Bust, Herat, Sistan ve uzanabildiği kadar bölgeyi idare etmeye başladı. Çağrı Bey'in oğlu Kavurd'a, Tabasyan vilayeti ile Kirman bölgesi verilmişti. Tuğrul Bey'in ise hâkimiyet sahası ise sultan olarak, Irak-Acem ve fethedilecek batı bölgeleri olarak belirlenmiştir. İbrahim Yınal, Yakuti ve Kutalmış gibi Selçuklu prensleri Tuğrul Bey'in emrinde bulunacak ve batı bölgelerindeki fetihleri gerçekleştireceklerdi. Bu sebeple batıya doğru hareket eden İbrahim Yınal, Rey'i ele geçirmiş ve Tuğrul Bey'i buraya davet etmiştir. Böylece devletin başkenti Nişapur'dan sonra burası olmuştur. Bundan sonra İbrahim Yınal Hemedan'a, Yakuti Zengan ve Azerbaycan taraflarına, Kutalmış ise Gürgen ve Damgan'a gönderilerek adı geçen bölgelerin hâkimiyet altına alınması sağlanmıştır⁴.

Anadolu'nun fetih harekâtlarını bizzat yeni başkent Rey'den yönetmeye başlayan Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'ı Hemedan ve İsfahan il ve yörelerinin, diğer amcasının oğulları Kutalmış ve Resul Tegin'i Hazar Deniz'i bölgesinin, öteki amcası Musa İnanç Bey'in oğlu Hasan Bey ile kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Yakuti'yi Azerbaycan'ın fethiyle görevlendirdi. Ayrıca bu Selçuklu prenslerinin buyrukları altına kalabalık Türkmen kuvvetleri de verildi⁵.

Azerbaycan harekâtı sırasında ilk defa düzenli ordusuyla Anadolu sınırlarını aşan Hasan Bey, Pasinler Ovasına kadar gelerek keşif akınına devam ettirdi. Ancak onun geri dönerken Büyük Zap Suyu kıyısında Bizans ordusu tarafından pusuya düşürülüp şehit edilmesi durumu olumsuz etkiledi. Bunu üzerine Sultan Tuğrul Bey,

³ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 1969, s. 103 vd.

⁴ Süleyman er-Ravendi, *Rabat-üs-Sudur ve Ayet-üs-Sürur*, Çvr. Ahmed Ateş, Ankara 1957, I, s. 102-103.

⁵ Yınanç, *Türkîye Tarihi*, s. 44; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995, s. 34.

şehit olan Hasan Bey ve askerlerinin öcünü almak üzere Azerbaycan Genel valiliğine atadığı İbrahim Yınal'ı, Kutalmış Bey ile birlikte Anadolu seferi için görevlendirdi. İbrahim Yınal tarafından kumanda edilen Türk ordusu, Bizans ordusunun üzerine yöneldi. Ancak Bizans kuvvetleri Türk ordusuna karşı koyamayarak önünden geri çekildi. Bu durum karşısında Bizans İmparator'undan yardım istediler. O da Gürcü asıllı Bizans Generali Liparit'i onların yardımına gönderdi. Bizans ordusu Liparit'in kendilerine katılmasından sonra Pasinler ovasına inebildiler ve Kapetru (Hasankale) kalesinin yanına karargâhlarını kurdular. Bu arada Türk ordusu da Kapetru önlerine geldi (18 Eylül 1048)⁶. Pasinler Ovasında yapılan savaşta Bizans ordusu, Türk Ordusu tarafından mağlup edildi. Bu zaferden sonra Azerbaycan'da Mugan ovasında toplanan Oğuz boyları Doğu Anadolu'ya doğru harekete başladılar. Türkler, bu seferler sırasında Erzurum ve Pasinler Ovasının boş yerlerini doldurarak bölgenin dört bir köşesini ele geçirdiler⁷. Bu konuda Zeki Velidi Togan, “Türkler, özellikle XI. Yüz yılın ilk çeyreğinden itibaren önceleri keşif, fakat daha sonra büyük kitleler halinde temelli yerleşmek için Ön Asya ve Anadolu'ya gelmeye başlamışlardır” diyerek iskân hareketinin başladığını vurgulamaktadır⁸.

Selçuklu Sultanı Alp Arslan, 1064'de tahta çıktıktan sonra Azerbaycan'a gelerek buradan Anadolu'ya doğru hareket etti. İğdır ve havalisi ele geçirildikten sonra Gürcistan üzerine yürüyerek hâkimiyet altına aldı. Arkasından da Alp Arslan Kars ve Anı'yı ele geçirdi. Anı'nın alınmasıyla başlayan Türk harekâtı, Oğuzların bu yörede yaşamaya mecbur olmaları ile zorlanıyordu. Orta Asya'dan başlayan Oğuz göçü giderek bir sel halini aldı. Artık Anadolu'da iki taraf arasında büyük bir hesaplaşmanın zamanının geldiği hadiselerin gelişmesinden anlaşılmaktadır. Ya Bizans İmparatorluğu Türkleri Anadolu'dan atıp sınırlarını koruyacak ya da Türkler, Bizans'ı mağlup edip Anadolu'yu tamamen hâkimiyet altına alacaktı. Bunun için Bizans İmparatoru Romanos Diogenes büyük bir ordu hazırlayarak doğuya hareket etti. Nihayet Malazgirt savaşında da Alp Arslan, önce barışı deneyerek anlaşma yolunu denedi ancak başarılı olamayınca da yapılan savaşta Bizans'ın bir gayretle topladığı büyük ordusunu kesin bir yenilgiye uğrattı⁹. Bu zafer sonucunda Anadolu artık Türk vatanı olmaya başladı. Çünkü zaferden sonra kaynaklarda Anadolu artık “Türkiye” adı ile anıldı. Malazgirt Zaferinden sonra (1071) imparator Romanos Diogenes tahtını kaybetti. İstanbul'da başlayan saltanat mücadelesi, imparatorluğu tam bir anarşi havasına soktu. Bundan faydalanan Türk kumandanları Anadolu'yu

⁶ Brosset, *Georgia*, s. 223; Grousset, *Histoire de L'Armenia*, s. 589, Konukçu, *Erzurum*, s. 10.

⁷ Aristakes, *Aristakes Lastivertc'i's History*, New York 1985, s. 18.

⁸ Togan, A: Zeki, Velidi, *Umumi Türk Taribine Giriş*, İstanbul 1970, s. 178.

⁹ Sadr ud-Din Ebu'l-Hasan Ali İbn Nasır İbn Ali El-Hüseyni, *Abbâr üd-Devlet is-Selçukîyye*, Tashih, Muhammed İkbâl, Lahor 1933, s. 46 vd.; Reşid ed-Din, *Câmiu't-Tevarih*, II, 5. Cüz, Ankara 1999, Vs. 32 vd. Baykara, Tuncer, *Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İstanbul 2004, s. 69.

fethetmeye başladılar. Doğudan başlatılan harekât noktası üzerinde Erzurum bulunuyordu. Selçuklu sultanı bu yörelerin ele geçirilmesi işini Saltuk, Mengücek ve Artuk'a verdi¹⁰.

1071 Malazgirt zaferini müteakiben Selçuklu kuvvetleri Anadolu'yu fethetmeye başladılar. 1069-1070 yıllarında Selçuklu başbuğlarından Afşin Bey Adalar Denizi kıyılarına kadar uzanan bir akın gerçekleştirmişti¹¹. Esasen 1081 yılına doğru Türkler batıda İzmir'e kadar bütün Anadolu'ya hâkim olmuşlardı¹². Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan döneminde Orta Anadolu'yu ele geçiren Türk orduları, özellikle Sultan Melikşah döneminde Ege/Adalar Denizi'ne kadar sokulmuşlar ve Milatos/Milet'i fethetmişlerdi. Kutalmışoğlu Mansur Bey idaresindeki Selçuklu ordusu Orta Anadolu'nun batı kısmından Adalar Denizi'ne kadar olan bölgeyi ele geçirecek İzmir ve çevresinde faaliyetlerini devam ettirdi¹³. Aynı tarihlerde İznik merkez olmak üzere Türkiye Selçuklu Devleti kuruldu. Doğuda Ağrı Dağı ve Çoruh'un kaynak bölgesinden batıda Boğazlar ve Ege Denizi'ne kadar uzanan toprakların fethedilmesi sonucunda Anadolu, Türk milletinin iskân edildiği bölge oldu. Esasen bu sırada Mansur Bey'in Bizans İmparatoru ile olan ilişkileri Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın dikkatini çekti. Sultan, Mansur Bey'i yola getirmek için Emir Porsuk'u Anadolu'ya gönderdi. Nihayet Porsuk Bey'in Mansur'la teke tek yaptıkları savaşta Mansur öldürüldü. Mansur Bey'in faaliyetlerinin dışında İzmir ve çevresinde hareketlenme başladı¹⁴. Bu hareketlenmede iki Türk başbuğu dikkati çekmektedir ki, bunlar Çaka Bey ile Tanrıbermiş Beylerdi.

Anadolu harekâtı sırasında esir düştüğü anlaşılan ve gönderildiği İstanbul'da uzun süre esir olarak kalan Çaka Bey'in İzmir ve çevresinde Türk hâkimiyetinin temellerini atmaya yönelik hamleleri göze batmaktadır. Yirmi dört Oğuz boyundan Çavuldur boyuna mensup olan bu Türk başbuğu ilk fetihler döneminde Anadolu'da faaliyette bulunan beyler arasında gelmektedir. Çaka Bey'in adı ilk olarak Anadolu gazalarının anlatıldığı Danışmendname'de geçmektedir. Danışmendname'de, "İslam çerisi atlandı. Çeri mukaddimi Çavuldur Çaka idi. Beş yüz erle revan oldu..." denilerek Sivas ve Kayseri bölgelerinden başlayarak İstanbul'a kadar uzanan bölgelerde fetihlerde bulunduğu anlatılmaktadır¹⁵. Cesareti, atılganlığı ve zekâsı ile kendisini sevdiiren Çaka Bey'in büyük teşebbüslere giriştiği görülmektedir. Nihayet

¹⁰ Konukçu, Enver, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara 1992, s. 21.

¹¹ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Anadolu'nun İdari Taksimatı, Ankara 2000, s. 39

¹² Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, s. 39

¹³ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 2019, s. 109

¹⁴ Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 111

¹⁵ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1980, s. 118; Yinanç, *Türkiye Tarihi*, s. 103

o, Selçuklu kuvvetlerinden ayrı olarak Bizans İmparatorluğu üzerine yaptığı akınlar sırasında çok genç yaşta esir düştü¹⁶.

Kaynakların ifadesine göre genç ve tecrübesiz olduğu için Aleksandros Kabalikos/Kabalika ile yaptığı savaşta mağlup olarak esir edilmiştir. İstanbul'a götürülen Çaka, Nikephoros Botaniates'e sunuldu. Bundan sonra da asalet, rütbe ve zengin hediyelere nail olmuştur¹⁷. İstanbul'da uzunca bir müddet kaldığı anlaşılan Çaka Bey, burada iyi bir Grekçe öğrendikten başka aynı zamanda Bizans İmparatorluğu'nun kuvvetli ve zayıf yanlarını da tespit etmiştir. Nihayet I. Aleksios Komnenos'un tahta çıkışı sırasında meydana gelen karışıklıktan yararlanarak kaçmayı başarmıştır. Buradan Adalar Denizi/Ege sahillerine gelerek faaliyetlere başlayan Çaka Bey, bu sırada Adalar Denizi sahillerine kadar gelip yerleşen Türkmenleri de etrafına toplayarak güçlü bir ordu meydana getirmiştir. O, ordusu ile İzmir üzerine yürümüş İzmir'i fethederek burayı kendisine merkez yapmıştır. Böylece Selçuklu Devleti'ne tabi olmayarak Anadolu'da bağımsız bir Türk devleti daha kurmuştur. Çaka Bey, ayrıca iç Ege ve sahillerdeki diğer Türkmenleri de bir araya getirmiş ve böylece hâkimiyetini güçlendirmiştir. Ayrıca esir olarak Bizans'ta bulunduğu sıralarda kazandığı deneyimler sayesinde kuvvetli bir donanma oluşturmuştur¹⁸. Çok sayıda tekne ve kırk adet avcı gemisi yaptırarak donanmasını güçlendirmiş ve ilk Türk denizcisi unvanını kazanmıştır¹⁹.

İbrahim Kafesoğlu, Çaka Bey hakkında yaptığı değerlendirmede, “*Daha XI. Yüzyılın ikinci yarısında Bizans İmparatorluğu topraklarını, Türk ülkesi haline getirebilmeyi tasarlayan Çaka Bey, gayesine ulaşmak için önce deniz gücünün kurulması gerektiğini kavradı. Böylece ilk deniz Türk donanmasını inşa eden bu Türk başbuğu diğer Türk siyasi teşekkülleri ile de ilişki kurarak yüksek bir siyasi ve askeri dehaya sahip olduğunu göstermiştir*²⁰” diyerek Çaka Bey'in yüksek ülkelere sahip olduğunu ifade etmektedir.

Çaka Bey, ordusunu güçlendirdikten sonra sınırlarını genişletmek için faaliyetlere başladı. İzmir Körfezinde Kilizman ve Urla'yı hâkimiyet altına aldıktan sonra Foça'ya doğru hareket etti. Burayı kuşatma altına aldıktan kısa bir süre sonra fethetti. Bundan sonra Midilli Adasını ele geçirmeye karar vererek buranın valisine elçi gönderdi. Türk elçisi Midilli Valisine, “derhal adayı boşaltmasını, aksi takdirde akıbetinin tehlikeli olacağını” söyledi. Valinin, Çaka Bey'in korkusundan gece vakti İstanbul'a kaçması üzerine ada savunmasız kaldı. Bunun üzerine Çaka Bey, kolaylıkla

¹⁶ Coşkun Alptekin, “İzmir Türk Beyliği (Çaka Beyliği)”, *Tarihte Türk Devletleri*, II, Ankara 1987, s. 477; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 118

¹⁷ Anna Komnena, *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*, Çevr. Bilge Umar, İstanbul 1996, s. 232

¹⁸ İbrahim Kafesoğlu, “Selçuklu Çağındaki İzmir Türk Beyliğinin Adı: Çaka mı, Çağa mı, Çakan mı?”, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2014, s. 313; Yinanç, *Türkiye Tarihi*, s. 103; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara 1993, s. 216

¹⁹ Anna Komnena, *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*, s. 230

²⁰ Kafesoğlu, “Selçuklu Çağındaki İzmir Türk Beyliğinin Adı: Çaka mı, Çağa mı, Çakan mı?”, s. 314

adayı hâkimiyet altına aldı. Ancak ada merkezinin direnmesi ve Bizans İmparatoru'nun yardım için donanma göndermesi üzerine Çaka Bey buranın kuşatmasını kaldırarak Sakız Adasını ele geçirmek üzere harekete geçti. Yapılan hücum sonucunda ada ele geçirildi²¹. Çaka Bey bu harekâtı sırasında Sisam, İstanköy, Rodos gibi adaları da sınırlarına kattı. Bizans İmparatoru adaların elden çıkması üzerine Çaka Bey'e karşı Niketas Kostamonniates kumandasında kuvvetli bir donanma gönderdi. Çaka Bey, üzerine gelen bu Bizans donanmasını ağır bir yenilgiye uğratarak bir kısmını batırdığı gibi bir kısmını da ele geçirdi²².

Bizans İmparatoru, Niketas Kostamonniates'in mağlup olduğunu duyunca yeni bir donanma filosu oluşturdu. Bu filonun kumandanlığına aynı zamanda akrabası da olan Konstantinos Dalassenos ile birlikte Opos'u atayarak Sakız Adası üzerine gönderdi. Esasen bu sırada Çaka Bey de İzmir'de bulunuyordu. Bizanslı komutan, Çaka Bey'in adada olmadığını öğrenince hemen çıkarma yaptı. Çünkü onun amacı Türk başbuğu yardıma gelmeden adayı ele geçirmektir. Bundan dolayı da hemen kuşatma altına alarak mancınıklarla kaleyi dövdürmeye başladı. Sakız Adası'nda bulunan Türkler, kuşatmaya başarılı bir şekilde karşı koyarak mancınıkların dövdüğü surları gece tamir ederek teslim olmadan mücadeleye devam ettiler²³.

Çaka Bey, Sakız Adasının kuşatıldığını haber alınca bunun üzerine yaklaşık sekiz bin kişiden oluşan ordusu ve hazırlattığı donanması ile adaya doğru hareket etti. Öte yandan adaya çıkmayı başaran Dalassenos, Çaka'nın geldiğini haber alınca Opos'u hazırladığı askerlerle birlikte donanmayla gönderdi. Bu arada Çaka Bey, karadan yürüttüğü askerlerini de donanmaya alarak direk Sakız Adası üzerine yöneldi. Hatta Türk başbuğu, donanmaya yeni bir düzen getirerek gemileri birbirine zincirledi. Bizanslı Komutan Opos, Türk donanmasının birbirine zincirlenmiş olarak geldiğini görünce korkarak donanmasıyla geriye kaçtı. Bizans donanması ile şiddetli savaşlar yaptıktan sonra ada, Çaka Bey tarafından kuşatma altına alındı. Bunun üzerine adanın bir kısmına hâkim olan Çaka Bey, tamamını ele geçiremedi. Nihayet Çaka ile Konstantinos Dalassenos arasında yapılan görüşmelerden sonra bir anlaşma yapıldı. İzmir'e geri dönen Türk başbuğu yeni bir sefer için hazırlanmaya başladı²⁴. Ali Sevim, "yapılan antlaşmadan sonra Çaka'nın adadan ayrılmasını fırsat bilen Dalassenos'un Sakız Adası'nı işgal ettiğini" belirtmektedir²⁵.

²¹ Anna Komnena, *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*, s. 230; Yinanç, *Türkiye Tarihi*, s. 193

²² Anna Komnena, *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*, s. 230; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 217

²³ Anna Komnena, Türklerin durumun kritik olduğunu görünce Rumca yalvarmaya başladıklarını da ifade etmektedir. Bkz. Anna Komnena, *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*, s. 230; Yinanç, *Türkiye Tarihi*, s. 193; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 217

²⁴ Anna Komnena, *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*, s. 231-234; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 217

²⁵ Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 217

Çaka Bey, bu başarıları üzerine bir yandan İstanbul yakınlarına kadar gelen Balkanlar'daki Peçenekler, öbür yandan da bu sıralarda Süleyman-şah'ın ölümünden sonra Türkiye Selçuklu Devleti'nin yönetimini eline alan Ebul-Kasım ile ilişkiler kurmak suretiyle Bizans'a karşı bir ittifak cephesi oluşturma girişimlerinde bulunmaktaydı. Bununla birlikte donanmasını gittikçe çoğaltıp kuvvetlendiren ve Bizans'ın iç buhranlarla çalkalanmasından faydalanan Çaka Bey, Sakız Adası'nı tekrar hâkimiyeti altına aldı²⁶.

Bizans İmparatorluğu Balkanlarda Peçeneklerle uğraşırken Çaka Bey de donanmasını daha da kuvvetli bir hale getirerek daha önce ele geçiremediği adalar üzerine sefer düzenleyerek buraları ele geçirmek istiyordu. Özellikle Çanakkale Boğazı'nı ele geçirip Gelibolu Yarımadası'nı hâkimiyet altına almak için Peçenek Türklerine bir elçilik heyeti gönderdi²⁷. O, yukarıda da söylediğimiz gibi Türkiye Selçuklularının yönetimini elinde bulunduran Ebul-Kasım ile de ilişki kurdu. Böylece Bizans İmparatorluğu Trakya yönünden Peçenek, Marmara yönünden Selçuklular ve İzmir ve çevresinde de Çaka Bey tarafından baskı ve tehdit altına girdi. Bu sıkışık durumdan kurtulmak isteyen İmparator Aleksios Komnenos, Volga/İtil Nehri yörelerinden Balkanlara doğru sarkmış olan Kıpçaklarla işbirliği yapmak üzere harekete geçti. Nihayet Kıpçaklarla anlaşan Bizans İmparatoru, onlardan aldığı yardım ile Peçenekleri ağır bir mağlubiyete uğrattı (29 Nisan 1091)²⁸. Böylece Peçenek tehlikesinden kurtulan Bizans, Çaka Bey'in üzerine hareket etti.

Esasen, Çaka Bey, Peçeneklere elçi gönderdikten sonra durumunu kuvvetlendirmek için hazırlıklara girişti. Amacı İstanbul'u ele geçirmektir. Onun kafasında Bizans İmparatorluğu'nun yerine bir Türk imparatorluğu kurma planları vardı²⁹. Bu planlar Bizans yönetimini ciddi bir şekilde rahatsız etti. Bundan dolayı İmparator, baharla birlikte harekete geçip, Çaka Bey'in bütün düşlerini, tasarılarını, beklentilerini yıkıp stratejik öneme sahip bulunan İzmir'i elinden almak ve bu Türk beyliğini tarihten silmek planlarını yapmaya başladı. Kış aylarında başlayan bu hazırlıklar baharla birlikte bitirildi. İmparator, İoannes Dukas'ı oluşturulan donanmanın ve kara ordusunun başına geçirdi. Dukas, donanmanın komutanlığını Konstantinos Dalassenos'a vererek onu denizden yola çıkardıktan sonra kendisi

²⁶ Sevim, *Anadolu'nun Fetih Selçuklular Dönemi*, s. 217-218

²⁷ Anna Komnena, *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*, s. 248

²⁸ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 2019, s. 79; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995, s. 429; Sevim, *Anadolu'nun Fetih Selçuklular Dönemi*, s. 218; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 84

²⁹ Anna Komnena, *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*, s. 265; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 11

karadan emrine verilen ordu ile hareket etti. Plana göre Türk başbuğu hem karadan hem de denizden sıkıştırılacak ve mağlup edilerek yok edilecekti³⁰.

İoannes Dukas, Midilli'ye gelip ahşap kuleler yaptırarak Türklere karşı harekete geçti. Midilli'de vali olarak Çaka Bey'in kardeşi Kalvaç bulunuyordu³¹. Vali, ordusunu derhal savaş düzenine sokarak Bizans ordusu ile mücadeleye başladı. Çaka Bey'in de yardıma gelmesi üzerine mücadele iyice şiddetlendi. Kaynaklara bakılırsa Türklerle Bizanslılar arasındaki mücadele üç ay kadar devam etti. Ancak Dukas, Midilli'yi ele geçiremedi. Durumdan haberdar olan Bizans İmparatoru yeni savaş planları gönderdi. Çaka Bey, bu yeni planlara karşı başarıyla karşı koymaya devam etti. Ancak yapılan savaş sırasında beklenmedik bir hadisenin vuku bulması durumu değiştirdi. Zira mücadelenin şiddetle devam ettiği sırada fırtınanın çıkması Türk saflarının bozulmasına neden oldu³².

Bu olumsuzluğun sonrasında iki taraf arasında barış görüşmeleri yapılmaya başlandı. Sonuçta Türkler ve Bizanslılar arasında yapılan antlaşmaya göre iki taraf da barış içinde bulunacaklarına dair birbirlerine söz verdiler. Hatta barış garantisi olarak da kendi beylerini karşılıklı rehin olarak verdiler. Ancak her zaman olduğu gibi Bizanslılar verdikleri taahhütlere uymayıp saldırılara başladılar. Önce donanma komutanı Konstantinos Dalassenos, Çaka Bey'in İzmir'e doğru yelken açtığı sırada arkadan saldırdı. Türklerin elinde bulunan Bizanslı esirleri kurtardığı gibi Türk donanmasına ait gemileri de ele geçirdi. Bunu gören kara ordusunun başındaki Dukas da verdiği sözden dönerek saldırıya geçti. Çok zeki ve ileri görüşlü bir Türk başbuğu olduğu kaynaklarda belirtilen Çaka Bey, bunları tahmin etmiş olacak ki, yardımcı kuvvetlerini hazırda tuttuğu için onların yardıma gelmesi sonucunda fazla zayıf vermeden İzmir'e ulaşmayı başardı. Ancak Midilli ve Sisam adaları Türk hâkimiyetinden çıkarak Bizanslıların eline geçti³³.

Anna Komnena'nın enerjik ve girişken bir ruha sahip olduğunu söylediği Çaka Bey, yeniden faaliyetlere başlayarak yeni bir donanma oluşturdu. Savaş gemileri, dromonlar, tek dizi kürekliler, üç dizi kürekliler ve diğer hızlı gemileri inşa ettirdi. Çaka Bey'in faaliyeti Bizans merkezinde duyulunca imparator, acele olarak hazırlattığı donanma ile kara ordusunu Dalassenos komutasında harekete geçirdi³⁴. Esasen bu sırada Kıbrıs ve Girit adalarında isyan çıkması üzerine bundan faydalanmak isteyen Çaka Bey, bu kez karadan harekete geçip Çanakkale Boğazına kadar ilerleyerek Edremit'i fethetti. Ardından da boğazın Asya tarafında bulunan ve gümrük kenti olarak bilinen Abidos/Abiydos'u kuşattı. Bu arada İzmir'deki

³⁰ Anna Komnena, *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*, s. 266; Sevim, *Anadolu'nun Fetih Selçuklular Dönemi*, s. 218

³¹ Anna Komnena, Çaka Bey'in kardeşinin adı Yalvaç olarak göstermektedir. Bkz. Anna Komnena, *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*, s. 266

³² Anna Komnena, *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*, s. 266-267; Yinanç, *Türkiye Tarihi*, s. 194

³³ Anna Komnena, *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*, s. 267-268; Yinanç, *Türkiye Tarihi*, s. 194

³⁴ Anna Komnena, *Alexiad Malazgirt Sonrası*, s. 269; Yinanç, *Türkiye Tarihi*, s. 195

donanmasını Çanakkale Boğazına doğru harekete geçirdi. Bu sıralarda Bizanslıların Marmara kıyılarındaki Selçuklu şehirlerine saldırımları üzerine Türkiye Selçuklu sultanı Kılıç Arslan, Çaka Bey'in kızı ile evlenmek suretiyle işbirliği yaptı. Ardından komutanlarından Muhammed komutasında gönderdiği kuvvetlerini sınırlara tecavüz eden Bizanslılar üzerine seferle görevlendirdi. Selçuklu kuvvetleri Bizanslıları mağlup ettiği gibi Ulubat Gölü ve Kapıdağ yörelerini fethetti. Ancak tedbirsiz davranan Selçuklu komutanı, Bizanslılara mağlup olduğu gibi esir düşmekten de kurtulamadı³⁵.

Çaka Bey ise İzmir'den donanmasının gelmesi üzerine birlikleriyle kara yolundan Abiydos üzerine gelerek kuşatma altına aldı. Esasen Büyük Selçuklu sultanı Melikşah'ın ölümü üzerine serbest kalan I. Kılıç Arslan İznik'e gelerek babasının tahtına oturduğunu gördüğümüz Türkiye Selçuklu Sultanı, Çanakkale ve havalisini kendi hâkimiyet sahası içinde telakki etmekteydi. Nitekim Çaka Bey'in burayı muhasara altına almasından önce yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Muhammet/İlhan adlı komutanını Çanakkale havalisine göndermişti. İşte Çaka Bey'in bölgeye akını Selçuklu Sultanı ile karşı karşıya gelmesine yol açtı. Sultan, Çaka Bey'in damadı idi ama kayın pederinin faaliyetleri gözünden kaçmıyordu. Bu nazik durumu değerlendiren İmparator, bir yandan Çaka Bey aleyhinde I. Kılıç Arslan'a mektup yazarken diğer yandan da onun üzerine gönderdiği Dalassenos da bu şehri kurtarmak için harekete geçti³⁶.

Selçuklu sultanı I. Kılıç Arslan hudutları içinde addettiği bölgelerde genişlemeye çalışan Çaka Bey'e karşı ordusuyla hareket edince, Çaka Bey, ordusunun azlığı nedeniyle hem Bizanslılar hem de Selçuklu Sultanı arasında sıkışmamak için damadı Türkiye Selçuklu Sultanın yanına geldi. Gerçekte Çaka Bey, Sultanın niyetini öğrenmek istiyordu ve Sultan tarafından iyi karşılandığı gibi onuruna büyük bir ziyafet tertip edildi. Ancak yemek yerken I. Kılıç Arslan tarafından öldürüldü (1093)³⁷. Onun öldürülmediğini belirten rivayetler de vardır ki, 1097 hadiselerini anlatan kaynaklarda adı geçen Çaka'nın, Çaka Bey olduğunu ifade edilmektedir. Ancak Osman Turan'ın da içinde bulunduğu kimi araştırmacılar da bu Türk başbuğunun Çaka Bey'in oğlu olduğu üzerinde durmaktadırlar³⁸. Çaka Bey'in ölümünden sonra onun maiyetindekiler İzmir ve havalisine hâkim olmaya devam ettiler³⁹. Esasında Çaka Bey'in İzmir ve çevresini ele geçirdikten sonra kardeşini Midilli Adası'nın valisi yapması, onun İzmir'e geldikten sonra akrabalarıyla münasebet kurup Çavuldur boyunu İzmir'e getirip yerleştirdiğine işaret etmektedir⁴⁰.

Neticede 1097'ye kadar varlığını devam ettiren İzmir Türk Beyliği, diğer adıyla Çaka Beyliği, bu tarihte Haçlı ordusunun Türkiye sınırlarını aşır Selçuklu devlet

³⁵ Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 429.

³⁶ Alptekin, *İzmir Türk Beyliği*, s. 479.

³⁷ Anna Komnena, *Alexiad Malazgirt Sonrası*, s. 269-271; Yinanç, *Türkiye Tarihi*, s. 195.

³⁸ Alptekin, *İzmir Türk Beyliği*, s. 480.

³⁹ Yinanç, *Türkiye Tarihi*, s. 206.

⁴⁰ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 88.

merkezi İznik'i işgal etmesi üzerine tehlike içine düştü. Zira Türklerin elinde bulunan Adalar Denizi kıyısındaki adaların ve sahil şehirlerinin Haçlı ve Bizans orduları tarafından işgal edilmesi Türklerin cesaretini olumsuz yönde etkiledi. Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos, yeni bir donanma hazırlayıp Dukas'ı kumandan tayin ederek gönderdi. Böylece İzmir Bizans ordusu tarafından kuşatma altına alındı ve Çaka Bey'in oğlu İzmir'i Bizans'ın donanma komutanı Dukas'a teslim etmek zorunda kaldı. Türkler şehirden serbestçe çıkma müsaadesi istediler. Bizans yönetimi İzmir'in yönetimine Kaspakıs adında birini kumandan tayin etti. Ancak bu valinin birkaç gün sonra bir Arap tarafından makamında öldürülmesi sonucunda Bizanslılar, şehirde bulunan Türkleri katliama tabi tutmaya başladılar. On binden fazla Türk şehit edildi⁴¹.

Çaka Bey'in destan ve tarihteki yeri XI. yüzyılda belirlenirken, Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat "Çaka", Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu da Çaka'yı Çakan olarak tarih literatürüne kazandırmışlardır. Bu büyük Türk beyi Danişmend-nâme'deki Çavuldur Çaka, Anna Komnena'da Tzakhas/Çakhas imlasi ile karşımıza çıkmaktadır. Şu anda tarihçilerimizin çoğu Çaka'yı tercih etmiştir. Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu da, yeni bir görüşü bilim âlemine kazandırmıştır.

XI. yüzyılda Doğu Anadolu'da Erzurum'dan başlayarak batıda İzmir de dâhil olmak üzere Anadolu'da Türk siyasi teşekkülleri kurularak hâkimiyet perçinlenmiştir⁴². Erzurum merkezli kurulan Saltuklular, doğuda Gürcülere karşı Türk topraklarının savunulması görevini yerine getirirken batı da Çaka Bey'in kurduğu beylik Türk fütuhatinin temsilcisi oldu. I. Kılıç Arslan, I. Haçlı seferinin intikamını aldıktan sonra Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos ile bir antlaşma yaptı. Haçlılara karşı da yapıldığı kaydedilen bu antlaşma ile Bizans'ın fiili işgalinde bulunan Marmara sahilleri, İzmir bölgesi ve Antalya havalisini sultanın terk ettiği, buna mukabil imparatorun da diğer bölgeleri Türklere bıraktığı anlaşılmaktadır⁴³.

Aynı dönemlerde Efes ve Ayasuluğ/Selçuk'un merkez olduğu ikinci bir beylik daha tarih sahnesine çıkmıştır. Hatta Tengribirmiş/Tanrıbermiş ve Pars adlarındaki Selçuklu başbuğları hâkimiyetlerini ilan ettikten sonra adalar üzerine saldırmışlardır. Özellikle Bizans İmparatorluğunun Balkanlarda Peçenek Türkleriyle uğraşmasını fırsat bilen Çaka ve Tanrıbermiş Bey'ler tarafından İzmir ve çevresinde Selçuklulara bağlı olarak iki bağımsız devlet kurmuşlardır.

Çaka Bey'in beyliğini kurduğu sırada Tanrıbermiş adında başka bir Türkmen Başbuğu da Ayasuluğ/Selçuk ve Hıristiyan âlemince kutsal sayılan Efes'i fethedip burada Çaka Bey'den ayrı olarak başka bir Türkmen Beyliği'nin temellerini attı. Ayasuluğ, Efes ve çevresinde daha önce buraya kadar iskân edilen Türkleri de yönetimine alan Tanrıbermiş Bey, İzmir'in bu yönünde Türk hâkimiyetini gerçekleştirerek bölgenin Türkleşmesinde önemli katkılarda bulunmuştur.

⁴¹ Yinanç, *Türkiye Tarihi*, s. 206; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 104.

⁴² Yinanç, *Türkiye Tarihi*, s. 157.

⁴³ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 105-106.

Tanrıbermiş Bey başta olmak üzere bölgede faaliyette bulunan diğer Türk beyleri Sakız ve Rodos başta olmak üzere diğer adalara sefer düzenleyerek hâkimiyet altına almak istemişlerdir. Bizans komutanları bu akınları durduramadıkları için İmparator Dukas'ı kuvvetli bir ordu ile bizzat bu iki Türk başbuğunun üzerine gönderdi. Dukas'ı bizzat Tanrıbermiş ve Pars birlikte karşıladılar. Yapılan şiddetli muharebede Türk başbuğları mağlup olarak Bolvadin'e kadar geri çekildiler. Dukas, Ayasuluğ'u işgal ettikten sonra Tanrıbermiş ve Pars'ı takip etmeye başladı. Yolda Türklerin elinde bulunan Sard, Alaşehir, Denizli'yi ele geçirerek Bolvadin'e ulaştı. Türkler, bölgeye henüz geldikleri için toparlamadan yaptıkları savaşta mağlup oldular. Dukas oldukça fazla kan döküp esir alarak geriye döndü⁴⁴.

Çaka Bey'in kurduğu beylik yıkıldıktan sonra Türkler İzmir ve çevresi ile ilişkilerini devam ettirdiler. Esasında Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra Türkler, parçalanıp zayıflayınca Aleksios Komnenos idaresindeki Bizanslılar Batı Anadolu bölgesini işgal etmeye giriştiler. Harap yerleri yeniden imar ettiler. Bu noktadan hareketle, Çaka Bey'in yıktığı Edremit'in Bizanslı General Ömatyos Filokales tarafından yeniden inşa edilip iskân edilmesinden sonra Türkler, bölgeyi yeniden hâkimiyet altına almak için harekete geçtiler. Ancak Bizanslı General tarafından mağlup edilip katliama uğramaları üzerine Türk emirlerinden yardım istediler. Bunun üzerine Kayseri Emiri Hasan Bey, 1109 tarihinde Batı Anadolu'ya akın yapmaya karar verdi. Bunu işiten General Filokales Alaşehir'e kapandı. Bizanslıların işgal ettiği yerleri yağma ederek ordusunu üçe ayırdı. Bir kısmını Sard üzerine diğerini İzmir üzerine üçüncüsünü de Bergama'ya gönderdi. Fakat bu tarz Hasan Bey'i zayıflattı. Sard üzerine giden Türk ordusu mağlup edildi. Hasan Bey'in idaresinde bizzat İzmir'e hareket eden ordu geri çekilmek zorunda kaldı. Ancak Bergama'ya akın yapan Türk ordusu görevini başarıyla yerine getirdikten sonra geriye döndü⁴⁵.

1145'de Türkmenler Bizans İmparatorluğu üzerine taarruzlarını artırdılar. Bizans İmparatoru Manuel, Türkmenlerin taarruzlarını durdurmak amacıyla Anadolu üzerine hareket etti. Bu sırada Kocaeli bölgesinde faaliyette bulunan Türk kuvvetleri, Bizans ordusu gelmeden görevini tamamlayarak geriye döndü. Ancak Uşak, Manisa ve Sart üzerinden İzmir üzerine hareket eden Türk ordusu bu bölgeleri yağmalayıp İzmir sahillerine kadar ileri harekâtını devam ettirdikten sonra geriye döndü⁴⁶. Bütün bu gelişmelerden İzmir ve havalisinde Türklerin tamamen çekilmediği anlaşılmaktadır. II. Haçlı seferi sırasında Alman İmparatoru'nun komutasındaki Haçlı ordusu, Türkiye Selçuklu Sultanı Mesut tarafından Eskişehir yörelerinde Ekim 1147'de büyük bir kayba uğratılıp adeta imha edildi. İmparator dağlardan ve ormanlardan kaçarak canını zor kurtardı. Öte yandan Fransız Kralı Louis, emrindeki Haçlı ordusuyla Balıkesir, Bergama, İzmir ve Efes yolu ile Türk

⁴⁴ Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 429; Yinanç, *Türkiye Tarihi*, s. 206; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 219

⁴⁵ Yinanç, *Türkiye Tarihi*, s. 227-228; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 150

⁴⁶ Yinanç, *Türkiye Tarihi*, s. 263

toprakları dışında sefere devam etti. Fakat bu yol da emniyet altında değildi. Çünkü Türklerin bu bölgelere kadar yayıldığı bilinmektedir. Fransız kralı Balıkesir, İzmir ve Efes bölgelerinden geçerken oldukça hırpalandı. Nihayet Denizli istikametinde ilerlerken Menderes Nehri üzerinde Türklerle karşılaştı. Haçlı ordusunun Türk askerlerinin attığı ok yağmuru altında nehri geçerken büyük kayıplar verdiği kaynaklarda bildirilmektedir⁴⁷.

Görüldüğü gibi İzmir ve çevresine Oğuz muhaceretinin başlangıcı fetih dönemine kadar uzanmaktadır. Ancak görüldüğü kadarıyla Anadolu'nu büyük bir bölümünü Selçukluların hâkimiyetine bırakan Bizans İmparatorluğu kıyı bölgelerinin elinden çıkmaması için epeyce diremiştir. Hatta bir ara elinden çıkan İzmir ve çevresinde beylik kurmayı başaran Çaka Bey'in kurduğu devleti yıktıktan başka Ayasuluğ/Selçuk ve Efes'te beylik kuran Tanrıbermiş beyliğini de yıkarak hâkimiyetini yeniden tesis etmiştir. Ancak Türk boylarının İzmir ve çevresi ile ilgilenmelerine mani olamamıştır.

Kaynaklar

Anna Komnena, *Alexiad*, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1996.

Baykara, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara 2000.

Kafalı, Mustafa, "Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi", *Tarih Boyunca Anadolu'da Türk Nüfus ve Kültür Yapısı*, Ankara 1995.

Sevim, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara 1993.

Sümer Faruk, *Oğuzlar*, İstanbul 1980.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993.

Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, Haz. Refet Yinanç, Ankara 2013.

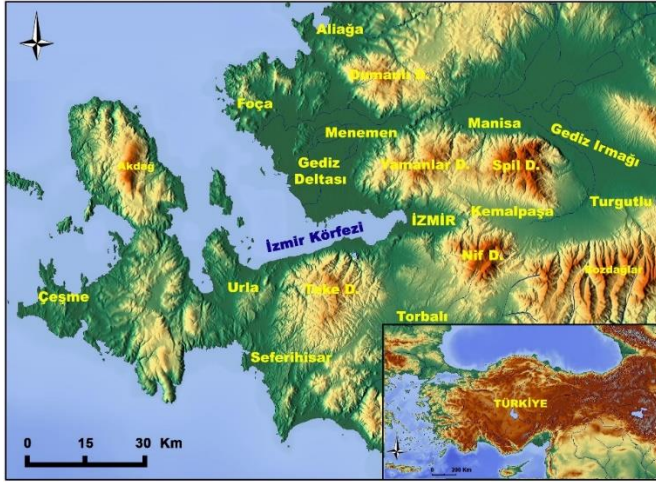
⁴⁷ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 184-185; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 143-144

ŞEHİR VE MİMARİ

XI. YÜZYILDAN GÜNÜMÜZE İZMİR KÖRFEZİNİN KIYI ÇİZGİSİ DEĞİŞMELERİNİN KADİM KIYI-LİMAN YERLEŞİMLERİNE ETKİLERİ

Serdar Vardar*

Batı Anadolu'nun genç tektonik sisteminin (neotektonik) kontrolünde gelişen grabenlerden birinde şekillenmiş olan İzmir körfezini çevreleyen kıyı düzlükleri, geçmişten günümüze çeşitli kültürlerle ev sahipliği yapmış verimli ve sulak alanlardır. Daha da önemlisi, İzmir körfezi Batı Anadolu kıyılarımızda geçmişten günümüze birçok kültür döneminde liman olma özelliği ile ön plana çıkmıştır (Şekil 1). Körfez ve çevresinde birçok kadim liman yer almaktadır. Doğu-batı doğrultulu İzmir çukurluğunun (gribeninin) orta ve batı kesiminde yer alan körfezin kıyılarında var olmuş kadim limanlar farklı dönemlere ait kültürel izleri barındırmaktadır. Günümüzde körfezin batısı hariç tüm kıyıları İzmir kenti kuşatmıştır. İzmir körfezinin güney kenarında Meles deltası ve Balçova kıyı düzlüğü, doğu kenarında Bornova kıyı ovası, kuzeyinde Karşıyaka ve Gediz deltaları yer almaktadır.

Şekil 1. İzmir Körfezinin Konumu

İzmir kıyılarındaki düzlükler ve kıyı çizgisi Holosen başlarından beri meydana gelmiş doğal çevre değişmelerinden etkilenmiştir. Yaklaşık 18.000 yıl önce -130 m

* Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Coğrafya Bölümü

kotunda olan deniz seviyesi Holosen'in başlarında -50 m kotuna yükselmiştir (1, 2). Orta Holosene kadar deniz seviyesinin hızla yükselmesi ile birlikte, kıyı çizgisi kıyı düzlüklerinin iç kesimlerine taşınmıştır. Diğer bir deyişle Holosen transgresyonu (deniz ilerlemesi) kıyı düzlüklerinin önemli bir kısmının deniz suyu tarafından örtülmesine neden olmuştur. Bu nedenle körfezin kıyı çizgisinde önemli değişimler olmuştur. Orta Holosen'i takip eden evrede ise deniz seviyesi yükselmesi durmuş bu kez karadan gelen etkiler ön plana çıkmıştır. Geç Holosen'de akarsuların taşıdığı sedimanlar sığ körfez kıyılarının hızla dolmasına ve kıyı düzlüklerinin genişlemesine neden olmuştur. Bu nedenle İzmir körfezi kıyılarında XI. Yüzyıldan günümüze olan değişim Geç Holosen (Meghalayan) dönemin dinamikleri ile ele alınmaktadır. Geç Holosen paleocoğrafyası ve özellikle bunun son 1000 yıllık döneminde "XI. Yüzyıldan günümüze" olan kıyı çizgisi-doğal çevre değişimlerinin eski yerleşim alanlarına ve kadim limanlara etkileri bu araştırmanın ana konusudur.

Amaç ve Yöntem

İzmir körfezi kıyılarında son 1000 yıldaki kıyı değişimlerinin paleocoğrafya disiplini ile araştırılması kıyılardaki ve gerilerindeki depresyonlarda biriken alüvyal dolgularda yapılacak delgi sondajlara dayanmaktadır. Sondaj karotları alüvyal dolgularda izleri bulunan bu gibi doğal çevre değişimlerinin aydınlatılmasını sağlamaktadır. Paleocoğrafya prensipleriyle gerçekleştirilen bu çalışma delgi sondaj yöntemi ile alınan sediman örneklerinin analizleri ile İzmir körfezi kıyılarının Geç Holosen (GÖ 4200'den günümüze) kıyı çizgisinin (özellikle son 1000 yıl-XI. yy'dan günümüze) detaylı bir şekilde araştırılmasını ve kıyı çizgisi değişimlerinin ortaya konulmasını amaçlamaktadır. Bunun yanında Geç Holosen kıyılarındaki kültürlerin bu doğal çevre değişimlerinden nasıl etkilendiğinin aydınlatılması hedeflenmiştir. Bu perspektife sahip olan çalışma paleocoğrafya-jeoarkeoloji disiplinlerinin özgün metodolojilerine dayanmaktadır. Paleocoğrafyanın alt disiplini olan jeoarkeoloji özellikle insanoğlunun kültürel varlığı ile ön plana çıktığı Neolitik başlarından itibaren insanlar ile değişen doğal çevreleri arasındaki ilişkileri çok daha detaylı ele almaktadır (3,4,5).

İzmir körfezinin Geç Holosen paleocoğrafyasının son 1000 yıllık evresinde, XI. yüzyılın başlarından itibaren Bizans'ın son dönemi ile Türk fethi sonrası İzmir yerleşiminin kıyılardaki dokusu ve değişimi doğal çevre değişimlerinin kontrolünde gerçekleşmiştir. Bu çalışmada kullanılan sondajlar dört alanda toplanmaktadır. Sondajlar, Karşıyaka kıyı düzlüğü ile Mavişehir-Bostanlı kıyılarında, Yeşildere (Alsancak) deltasının batı kesiminde ve Narlıdere-Balçova kıyı düzlüğünün kuzey

1 İlhan Kayan, "Türkiye'nin Ege ve Akdeniz kıyılarında..." a.g.m., 1997.

2 Serdar Vardar ve Ertuğ Öner, "Gediz Deltasının Jeomorfolojisi ve Panaztepe ..."a.g.m., 2018.

3 Karl W. Butzer, "Archaeology as Human Ecology..." a.g.m., 1982.

4 İlhan Kayan, "Türkiye'nin Ege ve Akdeniz kıyılarında..." a.g.m., 1997.

5 Stephen Weiner, "Human Interactions with the Geosphere..." a.g.m., 2010.

kesiminde yapılmıştır (Şekil 2). İlk çalışmalar 2004 yılı sonunda başlamış ve 2009 yaz döneminde tamamlanmıştır. Bu dönemde Konak Belediye başkanı olan Muzaffer Tunçağ'ın ve ÇEKÜL Vakfı'nın destekleri ile yapılan çalışmalar laboratuvar analizleri ile devam etmiştir. Sondaj karot örneklerinin sedimantolojik, element ve mikrofossil analizleri İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi laboratuvarlarında yapılmıştır.

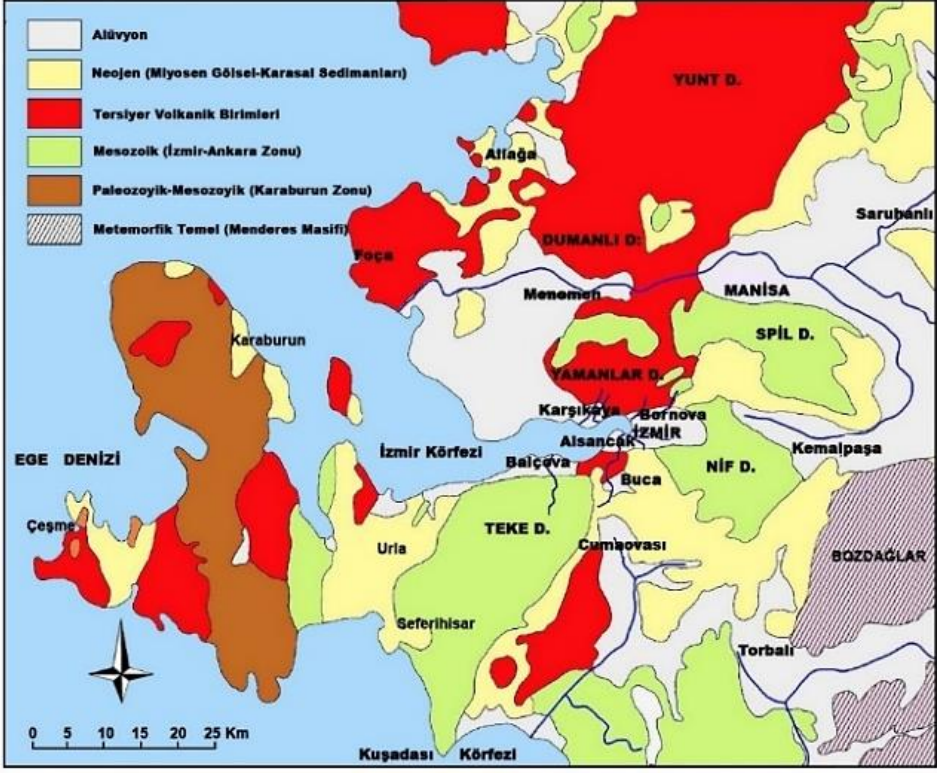
2 farklı sondajdan seçilen 5 sediman örneğinden yaptırılan c14 analizleri ile İzmir körfezinin Geç Holosen kıyıları ana hatları ile araştırılmıştır. Geç Holosen'e ait kıyı çizgilerini tarihleyen c14 örnekleri, GÖ (Günümüzden Önce) 4070, GÖ 2120, GÖ 1005 ve GÖ 542 yıllarına tarihlenmiştir. Kalibre edilmiş bu tarihlenmeler ve elde edilen analiz verilerine göre İzmir körfezinin Geç Holosen kıyılarını gösteren paleocoğrafya haritaları hazırlanmıştır. Özellikle XI. Yüzyıl sonrasına ait kıyılar ve değişim detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bu yaklaşımla körfez kıyılarında son 1000 yılda var olmuş kadim limanlara ait değişimi açıklamaya yönelik önemli katkılar sağlamıştır.

Jeolojik ve Jeomorfolojik Özellikler

İzmir çevresinde yerkabuğunun yapısal oluşumu Paleozoik' ait yapısal birimlerle başlamaktadır. Ancak bugün görebildiğimiz yer şekillerinin ortaya çıkışı ve şekillenmesi Neotektonik dönemde özellikle Orta Miyosen'den itibaren gerçekleşmiştir. İzmir çevresindeki kuzeydeki Dumanlı (706 m), Yamanlar (1076 m) ve Spil (1506 m) dağları ile güneydeki Nif (1510 m) ve Tekke (1017 m) dağları temel yapısal kütlelerdir (Şekil 1, 2).

Şekil 2. İzmir Körfezi Kıyıları ve Delta-Kıyı Ovaları

Şekil 3. İzmir Çevresinin Jeolojik Özellikleri (MTA 2018 ve Karadağ 2014'den düzenlenmiştir.)

Dağlık alanların temel yapısını İzmir-Ankara Mesozoik zonu birimleri (İzmir Flişi) oluşturur (6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13)(Şekil 3). İzmir-Ankara Mesozoik zonu biriminin

- 6 Erol İzdar, "Introduction to geology and metamorphism of Menderes Massif ..." a.g.m., 1971.
- 7 Roland Brinkmann, "Geology of Turkey..." a.g.m., 1976.
- 8 Tuncay Ercan, "Batı Anadolu'nun genç tektoniği..." a.g.m., 1982.
- 9 Oğuz Erol, "Türkiye'nin Genç Tektonik ve Jeomorfolojik..." a.g.m., 1983.
- 10 Necati Akdeniz, Neşat Konak, Zübeyde Öztürk ve Halit M. Çakır, "İzmir-Manisa Dolaylarının..." a.g.m., 1986.
- 11 Asaf Koçman, " Uygulamalı Fiziki Coğrafya Çalışmaları ve İzmir Bozdağlar..." a.g.m., 1989.
- 12 Asaf Koçman, İlhan Kayan, Füsün Soykan, Lütfü İhsan Sezer, Hasan Gümüş Ecmel Erat, Mustafa Mutluer, Şevket Işık, Gözde Emekli, Arife Karadağ ve Nezahat Kara, "İzmir'de 3-4 Kasım 1995 Karşıyaka Sel Felaketi..." 1996.
- 13 Burhan Erdoğan, "İzmir-Ankara Zonu'nun, İzmir ile Seferihisar arasındaki bölgede..." a.g.m., 1990

*XI. Yüzyıldan Günümüze İzmir Körfezinin Kıyı Çizgisi Değişmelerinin
Kadim Kıyı-Liman Yerleşimlerine Etkileri*

alt seviyeleri daha çok kırıntılı kumtaşı ve kıltaşı, üst seviyeleri karbonatlı sedimanlardan oluşmaktadır. Bu birim güneydoğudaki Menderes masifinin üzerine itilerek karalaşmış ve farklı özelliklerdeki sedimanları farklı etkilemiştir. Üstteki karbonatlı birim büyük bloklar halinde alttaki kırıntılı birim üzerinde sürüklenmiş, yer yer onun içine sokulmuştur. Bu bloklar bugünkü morfolojide daha çok yüksek dorukları meydana getirmektedir (14, 15, 16)(Şekil 3).

Gediz ırmağı İzmir körfezine ulaşan en büyük akarsudur. Körfeze en çok sediman taşıyan bu akarsu geniş bir akaçlama alanına sahiptir. Havzasında başta Menderes masif metamorfikleri olmak üzere İzmir-Ankara Mesozoik zonu kayaçları ve genç volkanik kayaçlar yer almaktadır (17, 18, 19, 20, 21)(Şekil 3). Dolayısıyla ırmak bu litolojik birimlerden aşındırdığı alüvyal materyal ile körfezin sığ kuzey kenarını doldurarak geniş bir delta-kıyı ovası oluşturmuştur.

İzmir körfezi ve kıyıları büyük ölçüde içinde bulunduğu grabeni de meydana getiren genç tektonik hareketlerin (22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29) kontrolünde şekillenmiştir.

-
- 14 Ertuğ Öner ve İlhan Kayan, “İzmir Körfezi Kıyılarında...” a.g.m., 2006.
 - 15 İlhan Kayan ve Ertuğ Öner, “Bayraklı Höyüğü (İzmir) Çevresinin Holosen’deki...” a.g.m., 2013.
 - 16 İlhan Kayan ve Ertuğ Öner, “Sedimentolojik ve Paleontolojik Verilerle Gediz Delta...” a.g.m., 2015.
 - 17 Erol İzdar, “Introduction to geology and metamorphism of Menderes Massif...” a.g.m., 197.1
 - 18 Douwe J.J. van Hinsbergen, “A key extensional metamorphic complex ...” a.g.m., 2010.
 - 19 Hüseyin Yavuz Hakyemez, Fikret Göktaş, Tevfik Erkal, “Gediz Grabeninin Kuvaterner Jeolojisi ve Evrimi...” a.g.m., 2013.
 - 20 Serdar Vardar, “Marmara Gölü’nün Paleocoğrafyası ve Tunç Çağı’ndan...” a.g.m., 2018a.
 - 21 Serdar Vardar ve Ertuğ Öner, “Gediz Deltasının Jeomorfolojisi ve Panaztepe ...” a.g.m., 2018.
 - 22 Tuncay Ercan, “Batı Anadolu’nun genç tektoniği...” a.g.m., 1982.
 - 23 Oğuz Erol, “Türkiye’nin Genç Tektonik ve Jeomorfolojik...” a.g.m., 1983.
 - 24 Necati Akdeniz, Neşat Konak, Zübeyde Öztürk ve Halit M. Çakır, “İzmir-Manisa Dolaylarının...” a.g.m., 1986.
 - 25 Tahir Emre, “Gediz Grabeni’nin Tektonik Evrimi...” a.g.m., 1996.
 - 26 Asaf Koçman, İlhan Kayan, Füsun Soykan, Lütfü İhsan Sezer, Hasan Gümüş Ecmel Erhat, Mustafa Mutluer, Şevket Işık, Gözde Emekli, Arife Karadağ ve Nezahat Kara, “İzmir’de 3-4 Kasım 1995 Karşyaka Sel Felaketi...” 1996.
 - 27 Burhan Erdoğan, “İzmir-Ankara Zonu’nun, İzmir ile Seferihisar arasındaki bölgede...” a.g.m., 1990
 - 28 İlhan Kayan, “İzmir çevresinin morfotektonik birimleri ve alüvyal jeomorfolojisi...” a.g.m., 2000.
 - 29 Ömer Emre, Selim Özalp, Ahmet Doğan, Volkan Özaksoy, Cengiz Yıldırım, Fikret Göktaş, “İzmir Yakın Çevresinin...” a.g.m., 2005.

Kıyıların ana hatları ile şekillenmesinde yapının kontrolü belirleyicidir. Bunun yanında kıyılardaki düzlüklerin, delta ve lagün benzeri alanların gelişimi ile kıyı çizgisinin Holosen boyunca gösterdiği değişim başta deniz seviyesi değişimleri olmak üzere akarsuların taşıdığı ve biriktirdiği alüvyonlar ile yamaçlardan gelen sellerle taşınmış kolüvyonların birimi sonucunda olmuştur. Esasen kıyının şekillenmesinde karaya ve denize ait etmenleri iki başlık altında ele alarak açıklama yapmak mümkündür. Günümüzde ve geçmişte denize ait etkiler; batimetrik özellikler, dalga ve akıntılar olmuştur. Buna karşın yanında karaya ait başlıca etkiler; yapı-litoloji özellikleri ve flüvyal etken ve süreçler olmuştur. Son yüzyıllarda bu etkilere insana ait olanları da (antropojenetik) eklenmiştir. Bu metinde ele alınan XI. yy ve sonrasındaki dönemde insanın kıyıları üzerindeki etkisi oldukça belirleyicidir.

Kuzeydeki Yamanlar dağı kütlesi, güneydeki Teke-Nif dağı kütleleri ve doğuda Belkahve eşiği ile sınırlanan körfez çukurluğu genç tektoniğin ve yapısal özelliklerin kontrolünde şekillenmiştir. Bu şekillenmenin sonucu Bornova yönünden körfeze dökülen akarsular dar ve doğusu kapalı bir grabenden denize ulaşmaktadırlar (Şekil 2). Laka, Kocaçay, Manda ve Halkapınar dereleri bunların başlıcalarıdır. Körfezin güneyi ise Balçova-Hatay-Buca andezitik volkanik kütlesi ile sınırlanmıştır (Şekil 2). Güneydeki Gaziemir-Cumaovası (esasen İzmir körfezi çukurluğunu Tahtalı-Torbalı çukurluğundan ayıran bir eşik olan) çukurluğundan doğan Yeşildere çayı bu kütleyi Yeşildere vadisi ile yarmakta ve Alsancak-Halkapınar çevresinden denize dökülmektedir (Şekil 2). Alsancak kıyı düzlüğü Yeşildere'nin deltası niteliğindedir.

Daha batıdaki Teke dağı kütlesi kuzey yamaçlarındaki Balçova deresi vadisi oldukça derin bir morfolojiye sahiptir. Boyu kısa olan bu akarsuyun taşıdığı alüvyonlar ve zaman zaman gelen yamaç sellerinin de etkisi ile günümüzdeki Balçova kıyı düzlüğünü oluşturmuştur (Şekil 2). Bu düzlüğün temelinde bir basamak şeklinde etek morfolojisi sunan Agamemnon (Balçova) fayı ve kaplıcası bulunmaktadır. Bu nedenle etek kesiminde sentetik bir fayın ortaya çıkardığı asimetrik bir basamak morfolojisi vardır. Bunun etek kesimlerinin üzerini dolduran alüvyal-kolüvyal dolgular buralarda dağ eteği ovası (Piedmont) benzeri bir morfoloji sunar. Oldukça az eğimli-silik bir yüzeye sahip olan düzlük kıyıya doğru eğimi azalarak uzanır. En genç kıyı çizgisi dahi bu temel kontrolindedir. Ayrıca buradaki önemli bir zorluk sondajların yapılmasını güçleştiren sert temel birimdir. Bu birim kaplıca sularının hidrotermal etkisi ile iyi çimentolanmıştır.

Kuzeyde ise özellikle körfezin orta bölümünde önemli bir çıkıntı yaparak sokulan Karşıyaka deltası ve onun batısında çok geniş bir alana yayılan Gediz ırmağının deltası yer alır. Örnekköy ve Yamanlar dereleri Yamanlar dağı'nın güney yamacındaki derin çukurluğa kurulu vadilerinden aşındırarak getirdiği andezitik-fliş kökenli sedimanları biriktirerek küçük ölçekli Karşıyaka deltasını meydana getirir. Öte yandan batısındaki Gediz deltası ise çok daha büyüktür ve şekillenmesi çok

karmaşık etken ve süreçlerle olmuştur ⁽³⁰⁾. Gediz ırmağı oldukça büyük bir havzadan topladığı su ve sedimanları taşıyarak tektonik kontrollü Emirâlem boğazını geçer, böylece Manisa ovasından Menemen çukurluğuna ve İzmir körfezine ulaşır (Şekil 2).

Yukarıda belirtilen özelliklerin ışığında genel olarak şunlar ifade edilebilir; İzmir körfezine en çok sediman taşıyan akarsu Gediz'dir. Bunu Yeşidere, Meles, Manda, Kocaçay, Halkapınar, Örnekköy, Yamanlar ve Balçova dereleri izlemektedir (Şekil 2). Bu akarsuların tektonik çukurlardaki konumları da sedimantasyonu etkilemektedir. Doğudan körfeze ulaşan akarsular geniş bir kıyı düzlüğünün batısını doldurmaktadır. Buna karşın Karşıyaka deltası körfezi kuzeyden güneye doğru, Yeşildere-Meles çayı deltası ise güneyden kuzeye doğru doldurmuştur (Şekil 2). Bu iki akarsu daha dar olan iç körfezi doldurarak kuzey-güney yönünde girintili çıkıntılı bir kıyı morfolojisi oluşturmuştur (Şekil 2). Güneyde Balçova kıyı düzlüğü çok daha dar bir alanda kuzeye doru gelişmiştir (Şekil 2). Karşıyaka, Meles, Balçova düzlükleri doğu-batı doğrultulu Körfez çukurluğunun kuzey ve güney kenarlarını doldurmuşlardır (Şekil 2). Oysa Bornova kıyıları ana grabenin orta bölümünün doğudan batıya doğru dolması ile şekillenmiştir (Şekil 2). Ayrı ele alınması gereken Gediz deltası ise, körfezin orta ve batı kesimlerinin kuzey kıyılarını doldurarak güneye, körfezin orta bölümlerine doğru gelişmiştir (Şekil 2).

Transgresyon Sonrası Körfez Kıyıları ve Orta Holosen Yerleşimleri

İzmir körfezinin belirtilen tüm kıyılarında Orta Holosen önemlidir. Bu dönemde Holosen transgresyonu ile karaya sokulan deniz, kıyı çizgisini en iç kesimlere taşımıştır. Diğer bir deyişle kıyı çizgisi kara içine en çok bu dönemde sokulmuştur. Buna göre, İzmir körfezi çevresinde, kara içine en çok sokulan kıyı yerleşimleri ve kadim limanları Orta Holosen'de (Orta-Geç Tunç Çağı'nda) var olmuştur. Bu nedenle günümüzde gördüğümüz kıyı çizgisinin oluşumunun açıklanması için bir başlangıç dönemi olarak ele alınmaktadır. Bu dönemde Tunç Çağı yerleşimlerinin o zamanın kıyası üzerinde ve yakınında olduğu dikkati çekmektedir. Ayrıca antik dönem boyunca bu yerleşimlerin önemlerini yitirmediği bilinmektedir ⁽³¹⁾. Bayraklı'da Symrna (Tepekule), Karşıyaka'da Küçük Yamanlar höyüğü, Meles deltası güneyinde Pagos dağı eteğinde Agora başlıca örneklerdir ⁽³²⁾ (Şekil 2). Bunların yanında, Gediz deltasında Maltepe köyü yakınındaki tepede bulunan Panaztepe yerleşimi de benzer şekilde Orta Holosen kıyası üzerindedir ^(33,34) (Şekil 2). Bu alanlardan Bayraklı'da Laka ve Kocaçay derelerinin sedimanları Symrna kenti doğu-güneyinde birikerek batıya doğru bir kıyı düzlüğünü ortaya çıkarmıştır

³⁰ Sırrı Erinç, "Gediz ve Büyük Menderes deltalarının morfolojisi..." a.g.m., 1955.

³¹ Ersin Doğer, "İzmir'in Smyrna'sı: Paleolitik Çağ'dan Türk Fethine..." a.g.m., 2006.

³² Ersin Doğer, "İzmir'in Smyrna'sı: Paleolitik Çağ'dan Türk Fethine..." a.g.m., 2006.

³³ İlhan Kayan ve Ertuğ Öner, "Sedimantolojik ve Paleontolojik Verilerle Gediz Delta..." a.g.m., 2015.

³⁴ Serdar Vardar ve Ertuğ Öner, "Gediz Deltasının Jeomorfolojisi..." a.g.m., 2018.

(Şekil 2). Bu değişim Büyük İskender tarafından kurulmuş bir liman kenti olan Symrna (Tepekule) zamanla liman özelliğini kaybetmiş ve terk edilmiştir (35,36,37,38).

Benzer bir gelişme Meles çayı deltasındaki Agora'da olmuştur. Agora antik yerleşimi liman durumunda iken kuzeyinde gelişen geniş delta-kıyı ovası zamanla kentin bu özelliğini ortadan kaldırmıştır. Kent ilerleyen kıyı çizgisinden içeride kalmıştır. XI. yy'da itibaren Hisarönü kenarındaki koy bir liman olarak değerlendirilmiş ve Agora limanı ile başlayan bu özellik 1800 yılı sonrasında ile ortadan kalkmıştır (39). Kadim liman alanı bir kıyı bataklığına dönüşmüştür.

İzmir körfezi Orta Holosen kıyıları için en ilginç bulgu ise Küçük Yamanlar höyüğüdür. Bu höyük Karşıyaka deltası kuzeyinde, Yamanlar dağının güney eteklerinde doğudan batıya doğru uzanan bir sırtın batı ucunda ve tam olarak Orta Holosen kıyısı kenarında kurulmuştur (40) (Şekil 2). Höyük küçük kadim bir limana sahiptir. Delta güneye doğru geliştikçe varlığını sürdürmüş antik çağ sonlarına kadar yaşam devam etmiştir. İlerleyen yıllarda Karşıyaka deltasında yapılacak yeni sondaj çalışmaları Orta Holosen-Geç Holosen gelişimini ve varsa bu süreçteki yeni yerleşimlerin izlerini belirleyebilecektir.

İzmir Körfezi XI. Yüzyıl Kıyılarının Paleocoğrafya Özellikleri, Kadim İzmir Limanı (Hisarönü) ve Menemen İskeleyi

Bu çalışmada, Geç Holosen'in son evresi olan X-XI. yy sonrası üzerinde durulmaktadır. Bu döneme ait kadim limanlar için iki örnek seçilmiştir. Bunlar Eski Hisarönü limanı ve Menemen iskelesidir.

Ancak, Hisarönü ve Menemen iskeleyi çevreleri ile tüm İzmir körfezi kıyılarını açıklayabilmek için öncelikle Orta Holosen kıyılarının ve sonrasında Geç Holosen'in ele alınması gereklidir. İzmir körfezi kıyıları düzlüklerinde yapılan alüvyon delgi sondaj çalışmaları (Şekil 4, 9) ve Orta-Geç Holosen kıyı hattı üzerine yapılan analizler sonucunda şu verileri ortaya koymuştur.

İzmir körfezi çevresindeki alüvyal dolguların katmanları farklı ortamları temsil eden sedimanlardan meydana gelmektedir. Bunlar temeldeki anakayanın üzerine gelecek şekilde alttan üste doğru şu şekildedir: Holosen öncesi temel, Holosen transgresyonu öncesi eski kıyı düzlükleri, denizel ortam sedimanları, deltaik ortam sedimanları ve Geç Holosen karasal örtü birimleri.

35 Ersin Doğer, "İzmir'in Smyrna'sı: Paleolitik Çağ'dan Türk Fethine..." a.g.m., 2006.

36 Ertuğ Öner ve İlhan Kayan, "İzmir Körfezi Kıyılarında Alüvyon Birikimi ile Karşıyaka..." a.g.m., 2006.

37 İlhan Kayan ve Ertuğ Öner "Bayraklı Höyüğü (İzmir) Çevresinin Holosen'deki..." a.g.m., 2013.

38 Aylin Karadaş, "Bornova Ovası (İzmir) Holosen Paleocoğrafyası ve Kıyı..." a.g.m. 2014.

39 Tuncer Baykara, "İzmir Şehri ve Tarihi..." a.g.m., 2001.

40 Ersin Doğer, "İzmir'in Smyrna'sı: Paleolitik Çağ'dan Türk Fethine..." a.g.m., 2006.

Anakaya özellikleri

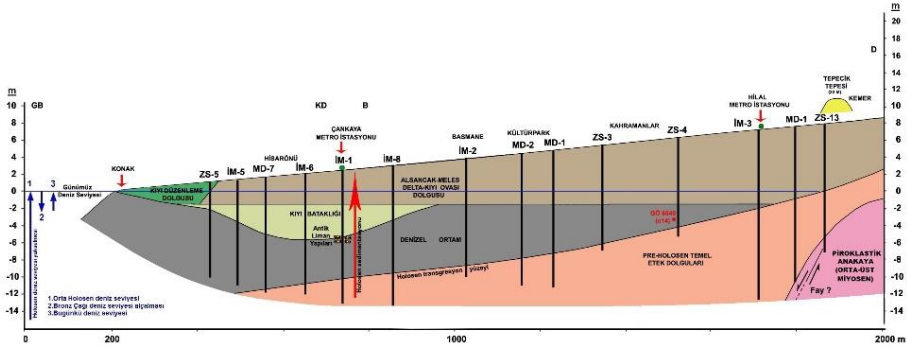
Körfezin çevresindeki tüm düzlüklerin gerisinde yüksek alanlar mevcuttur. Sondajlar genellikle bu yüksek alanların etek kesimlerinde olduğu için temeldeki anakayaya ulaşmıştır. Dolayısıyla gerideki yüksek alanları oluşturan başlıca üç litolojik birim olan Andezit, Fliş ve Miyosen tortulları sondajlarda, alüvyal dolguların temelinde ulaşılan anakayayı oluşturmaktadır (Şekil 5). Symirna'da (Tepekule) andezit, Agora'da ve Hisarönü'nün kuzey eteklerinde andezit ve Miyosen tortulları, Küçük Yamanlar höyük yakınlarında Andezit ve Flişler saptanmıştır.

Holosen öncesi temel

Holosen öncesi temel (Pre-Holosen) genellikle Andezit ve Flişlerden yıkanan bol kumlu ve küçük-orta çakıllı sedimanlardan meydana gelmektedir. Rengi kırmızımsı kahve yâda kırmızımsı krem tonlarındadır. Delgi sondaj ile delinmesi güç sert bir katman niteliğindedir (Şekil 5). Daha çok yamaç selleri ile oluşan kolüvyal nitelikte etek dolgularıdır. Örnekköy vadisinde ve Laka deresinin orta çığırında olduğu gibi açık pembemsi eski yatak dolguları ile iç içe bulunmaktadır. Bu kesimlerde alüvyal süreçlerin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Tipik Plio-Kuvaterner karasal dolgu niteliğinde değildir. Ancak özellikle vadilerin üstteki kök kesimlerine gittikçe bu nitelikteki etek dolgularına yerel olarak ulaşılmaktadır.

Şekil 4. Yeşildere (Alsancak) Delta-Kıyı Düzlüğünün Sondajları

Şekil 5. Yeşildere (Alsancak) Delta-Kıyı Düzlüğünün Hisarönü Kesiminin Geç Holosen (Meghalayan) Alüvyon Katmanları

Bu şu şekilde yorumlanabilir. Holosen öncesi temel dolgularının tabanında ve etek kesiminin üst bölümlerindeki vadi tabanlarında ayrı bir birim olarak Plio-Kuvaterner dolgularının bulunduğu anlaşılmaktadır.

Holosen transgresyonu öncesi eski kıyı düzlükleri

Bilindiği gibi son glasyal maksimum (yaklaşık 18.000 yıl önce) ile birlikte Holosen transgresyonu sürecinde deniz seviyesi hızla yükselmiş ve kıyı çizgisi hızla karaların iç kesimlerine sokulmuştur⁽⁴¹⁾. Holosen transgresyonu öncesi eski kıyı düzlükleri esasen deniz seviyesinin -130 m'lerde olduğu son glasyal maksimumdaki deniz seviyesini kaide seviyesi alacak şekilde gelişmiş kıyı düzlükleridir (Şekil 5). Diğer bir deyişle eski kıyı düzlükleri bu döneme ait İzmir ovasının çevresindeki alüvyal yelpazelerdir. Bunların aşağı kesimleri, GÖ 18.000 ile 7000 arasında İzmir körfezinin karasal bir düzlük olduğu dönemde var olmuş eski İzmir ovasıdır. Bu ova muhtemelen bugünkü körfezin açıklarına kadar ulaşmış olmalıdır. Orta bölümünde bugünkü batimetrik haritalarda gözlediğimiz vadi yarınlarının Karaburun-Foça arasına kadar devam eden silik bir vadi morfolojisini sunması en azından Neolitik ile öncesinde burada flüvyal süreçlerin etkili olduğunu ve genişçe bir ovanın varlığını doğrulamaktadır. Muhtemelen Aliğa kuzeyindeki Sarıkaya vadisindeki Çaltılıdere höyüğünde olduğu gibi⁽⁴²⁾ bu yüzeyde var olmuş Neolitik yerleşimlere ait izler bulunabilir.

Denizel ortam sedimanları

Sert, bol kil içeren, kohesif, gri renkli-siyahımsı çamurlardır. Denizel ortam sedimanları kendi içinde üç bölüme ayrılmaktadır. En alttan üste doğru; Transgresif denizel sedimanlar (D1), denizel safha sedimanları (D2) ve sığ denizel (D3) sedimanlardır. Transgresif denizel sedimanlar, yükselen deniz seviyesine bağlı olarak hızla karaya ilerleyen kıyı sedimanları ile kolayca takip edilebilmektedir. Sondajda

⁴¹ İlhan Kayan 1997

⁴² Serdar Vardar 2018b

rastlanan ve kalınlığı fazla olmayan, karasal dolguların üzerinde yatay yönde iç kesimlere kadar sokulan dolgulardır (Şekil 5). Bu katmanda belirlenen çok sayıdaki *Carinochytobereis antiquata* (BRAID) tipik bir ostracod olarak bulunmaktadır. Holosen transgresyonu yüzeyinin üzerindeki D1 biriminin tabanından yapılan tarihllemeler GÖ 7200, GÖ 6850 ve GÖ 6730 yıllarını vermiştir. Buna göre, İzmir körfezini çevreleyen düzlüklerin kıyı kesimlerinde son 7000 yılda yaklaşık 10-12 m sediman birikmiştir (Şekil 5).

Bunun üzerine gelen denizel sedimanlar (D2) deniz seviyesinin yükselmesine bağlı olarak derinleşen denizel koşulları temsil etmektedir. Bu sedimanlarda daha çok derin deniz mikrofosilinin var olduğu görülmektedir. Özellikle *Cytherella fischeri* (TERQUEM) ve *Bosquetina Dentata* (MULLER) ostracodlarındaki artış denizin giderek derinleştiğini göstermektedir.

Karşıyaka pazaryeri sondajında D2 katmanının tabanında volkanik kül tabakası yakalanmıştır. Bu tabakanın ilk analiz sonuçları, tefranın Santorini adasında GÖ 3650 yıllarında meydana gelen ünlü Minoan patlaması ile uyumlu olduğunu ortaya koymaktadır. Bu aynı zamanda kronostratigrafik bir göstergedir. Bu veri, Karşıyaka deltasının iç ve orta kesimlerinde denizel ortamdaki karasal ortama geçişin başladığı evrenin yaklaşık 3600 yıl öncesine denk geldiğini ortaya koymaktadır. Bayraklı ve Gölcük (Ödemiş) tephra örnekleri jeokimyasal açıdan Karşıyaka örnekleri ile uyumludur^(43, 44).

Denizel sedimanın üzerine gelen D3 seviyesinde sığ deniz-kıyı ortamına ait mikrofosiller belirgin olarak artmaktadır. Denizel ortamın sığlaştığını temsil eden *Quinquelolina costata* (D'ORBIGNY) ve *Triloculina trigonula* (LAMARCK) foraminiferlerindeki artış çok belirgindir. En üst denizel katman olan D3 ise karadan gelen alüvyal-kolüvyal malzeme ile hızla dolan sığ denizel ortamı temsil etmektedir. Bu katmanın üst kesimlerindeki *Xestoloberis communis* (MULLER) foraminiferindeki artış dikkat çekicidir. Bunlar lagüner ortamı temsil etmektedir. Daha üste doğru karaya ait fosillerdeki artış tipiktir.

Deltaik ortam sedimanları

Deltaik ortam sedimanlarının rengi açık gri-zeytuni yer yer bej rengi alacalıdır (Şekil 5). Kil-silt ve yer yer ince kum katlıdır. Tuz birikimi sonucu oluşan laminalar dikkat çekicidir. Sondaj örneklerinde, *Xestoloberis communis* (MULLER), *Cibicides cf. Refulgens* (MONFORT) ve *Loxococoncha punctatella* (REUSS) sayısında belirgin artış görülmüştür. Deltaik ortamda sık sık değişen su kimyasına, sıcaklığına, derinliğine, organik karbon, kireç ve silis miktarına göre birçok geçiş tipinin burada birlikte görülmesi olağan bir durumdur. Deltaik sedimanlarda kurumaya bağlı dalgalı kil yüzeyleri de yakalanmıştır. Bu, sığ ortamdaki kuruma yüzeylerini göstermektedir. Geç Holosen başlarında ortam büyük ölçüde deltaik-lagünerdir. Agora-Hisarönü

⁴³ Serdar Vardar ve Ertuğ Öner 2018

⁴⁴ Serdar Vardar, "Middle Holocene Coastline of Izmir Gulf ..." a.g.m., 2020.

kıyılarında kadim liman civarında deltaik-kıyı bataklıkları, Gediz deltasında daha çok lagüner, Karşıyaka'da Menemen iskelesi civarında küçük lagünler ve deltaik, Bayraklı'da ise deltaiktir.

Geç Holosen karasal ortamı

Geç Holosen Karasal Ortamı özellikle milattan sonraki dönemde hızla dolarak karalaşan kıyı bataklıkları ve gerisindeki karasal bataklıkları temsil etmektedir (Şekil 5). Bu katmanın alt bölümündeki *Cypripis* sp. örneklerindeki artış İzmir körfezi kıyısındaki karalaşmanın özellikle son 2000-1000 yıl içinde (XI. yy'dan günümüze) kıyı bataklıklarının yaygın olduğu karasal kıyı düzlükleri ile var olduğunu ortaya koymaktadır. Bu katmanın orta kesimlerindeki *Condonia* sp. ve *Potamo-cypripis* sp. artışı tatlı su ortamının yaygınlaştığı karasal koşulların varlığını işaret etmektedir.

İzmir körfezi kıyı düzlüklerinin Orta-Geç Holosen alüvyon katmanlarına dayanarak belirlenen bu ortamların ışığında seçilen iki kadim liman-yerleşim alanı Geç Holosen'in son 1000 yıllık evresi içinde değerlendirilmiştir. Hisarönü ve Menemen iskele ve limanlarını konumları özellikle kıyı bataklıkları bulunan alüvyal düzlükler ile küçük lagüner oluşumların geliştiği gittikçe daha da sığlaşan körfez kıyılarına tekabül etmektedir.

Kadim İzmir Limanı (Hisarönü) Çevresinde Kıyı Çizgisi Değişimleri ve Etkileri

Bu bölümde, İzmir Yeşildere deltası ve Hisarönü yakınlarında yapılan sondaj çalışmalarımızdan sadece Basmane-Hisarönü-Konak "2 nolu profil hattı" üzerinde yer alanlar sondajlar değerlendirilmiştir (Şekil 4). Kadim İzmir limanı Pagos dağına Kadifekale, dağın eteğine Agora ve limanın inşası ile başlayan ve günümüze kadar devam eden liman yeri değişimi iyi bir örnektir. Bu değişim kentsel dokuyu da etkilemiş ve kent planlarına kadar yansımıştır. Nihayetinde kentin alüvyal kıyı düzlüklerine kurulan kesimi bu alanlardaki ortam değişimlerinin kontrolünde gelişmiştir. Kadim limanlar da bu durumdan doğrudan etkilenmiştir.

Hisarönü-Basmane hattındaki sondajlar Hisarönü'nde ilk evrede Agora'nın kurulması ile inşa edilen limanın MÖ. 4 yy'da başlayan yerleşimle birlikte var olduğunu göstermektedir. Çeşitli değişim ve kesintilere rağmen milattan 1800'lere kadar giderek küçülen ve balıkçı barınaklarına dönüşen bir gelişim gösterdiği anlaşılmaktadır.

Basmane-Hisarönü arasındaki alüvyon delgi sondaj örnekleri özellikle son 3000 yıl boyunca sığ denizel bir ortamın giderek Yeşildere'nin taşıdığı alüvyonlarla dolduğu ve sığlaştığını, yer yer kıyı bataklıkları bulunduğunu işaret etmektedir. GÖ 3000'li yıllardan itibaren Basmane'de batıya ve Montrö meydanı yönüne delta alanının hızla genişlediği anlaşılmaktadır (Şekil 5). Buna göre İzmir (Roman Symirna) Agora-Hisarönü kıyı yerleşimi ve limanı Yeşildere deltasının batıya doğru hızlı gelişimi sonrası bu doğal çevre değişiminden etkilenmiştir.

XI. Yüzyıldan Günümüze İzmir Körfezinin Kıyı Çizgisi Değişmelerinin
Kadim Kıyı-Liman Yerleşimlerine Etkileri

Şekil 6. Kadim İzmir Limanı GÖ 1000 (XI. yy) Kıyı Çizgisi

2000 yıl kadar önce kıyı çizgisi bugünkü İzmir fuarının batısında bulunan deltada XI. yy'da yâda günümüzden 1000 yıl önce Çankaya'nın batısında Hisarönü mevkiinde bulunan bir koyun (Şekil 5, 6) dışında hızla batıya doğru ilerlemiş ve bu koy dar bir boğaz ile denize bağlı kalmıştır (Şekil 7). Basmane-Çankaya hattındaki alüvyon delgi sondajları GÖ 1000 yılı kıyısının Hisarönü kuzeyinden bugünkü cumhuriyet meydanı kenarına kadar uzandığını ortaya koymaktadır. Bu alanda yapılan bir c14 tarihlemesi belki tek başına yeterli olmamakla birlikte kıyı çizgisinin dönemi hakkında önemli bir bilgidir. Bu alandaki arkeolojik ve tarihi veriler de bunu desteklemektedir^(45, 46). Belirtilen kıyının güneyine doğru var olan koyun ise

⁴⁵ Akın Ersoy, özel görüşme, 10.04.2022.

⁴⁶ Tuncer Baykara, "İzmir Şehri ve Tarihi..." a.g.m., 2001.

günümüzdeki Kemeraltı çarşısı içlerine doğru, kestane pazarı cami-Salepçioğlu çarşısı hattına kadar sokulduğu bilinmektedir (47)(Şekil 6).

Bu koydaki ilk limanın Agora'dan uzanan bağlantı ile var olduğu anlaşılmaktadır (48, 49, 50). Sondaj verileri Kestane pazarı cami ve Salepçi oğlu çarşısı arasında bulunan yay şeklindeki bir zon boyunca kıyı sedimanlarının varlığını göstermektedir. Bu kıyının Havra sokağından Hisarönü'ne uzanan kesimi ise bu dönemin limanı için en uygun alan olarak görünmektedir (Şekil 6, 7).

Timur istilası sırasında koyun ağzının Agora civarından taşınan yapılara ait molozlarla kapatıldığı işaret edilmektedir (51). Hisarönü'nün 200 m batısında yapılan sondajlarda zeminde blokların var olduğunun belirlenmesi bu olayın gerçekliğini doğrulamaktadır. Nitekim Okkalesinin inşası da (52) muhtemelen bu dolarak sığılan bölümün batı kesimine doğrudur (Haritada Hisarönü yazılı çıkıntı)(Şekil 7-1). Ancak, bu verilerin netleşmesi için yeni ve çok sayıda sondaja ihtiyaç bulunmaktadır.

İzmir kıyılarının gelişiminin açıklandığı bölümde deltaik-lagüner gelişimin ön plana çıktığı daha önce vurgulanmıştı. Bu sürecin devam eden etkileri ile XI. yy sonrası kıyılarında hızlı şekillenmeler olmuştur. Önceleri sığ ve uygun liman alanı olan Hisarönü koyu (Şekil 6, 7) kuzeyinde, Yeşildere'nin taşkınları ile getirdiği alüvyonların birikimi ile kıyı çizgisi Hisarönü kuzey kenarından batıya doğru hızla ilerletmiştir. Bu süreçte hem liman kuzeyinin hem de iç kısımlarının giderek sığılaşmasına ve liman koyunun daralmasına yol açmıştır (Şekil 7). 1744 yılına ve limana ait bilgiler limanın sığıştığını işaret etmektedir (53). Bu koy çevresindeki jeomorfolojik özellikler içinde olağan bir durumdur (Şekil 7). Haritada görüleceği üzere kıyı hem Hisarönü koyunun doğu ve güney yamaçlarından gelen derelerin sedimanları hem de daha önemlisi kuzeyindeki Yeşildere deltasının gelişerek bu bölümü doldurması ile şekillenmiştir. Haritada görülen sarı oklar sedimanların taşınma yönünü ve hızla dolan sığ kıyıların ilerleme zonunu vermektedir (Şekil 7).

47 Serdar Vardar, "Middle Holocene Coastline of Izmir Gulf ..." a.g.m., 2020.

48 Tuncer Baykara, "İzmir Şehri ve Tarihi..." a.g.m., 2001.

49 Akın Ersoy, özel görüşme, 10.04.2022.

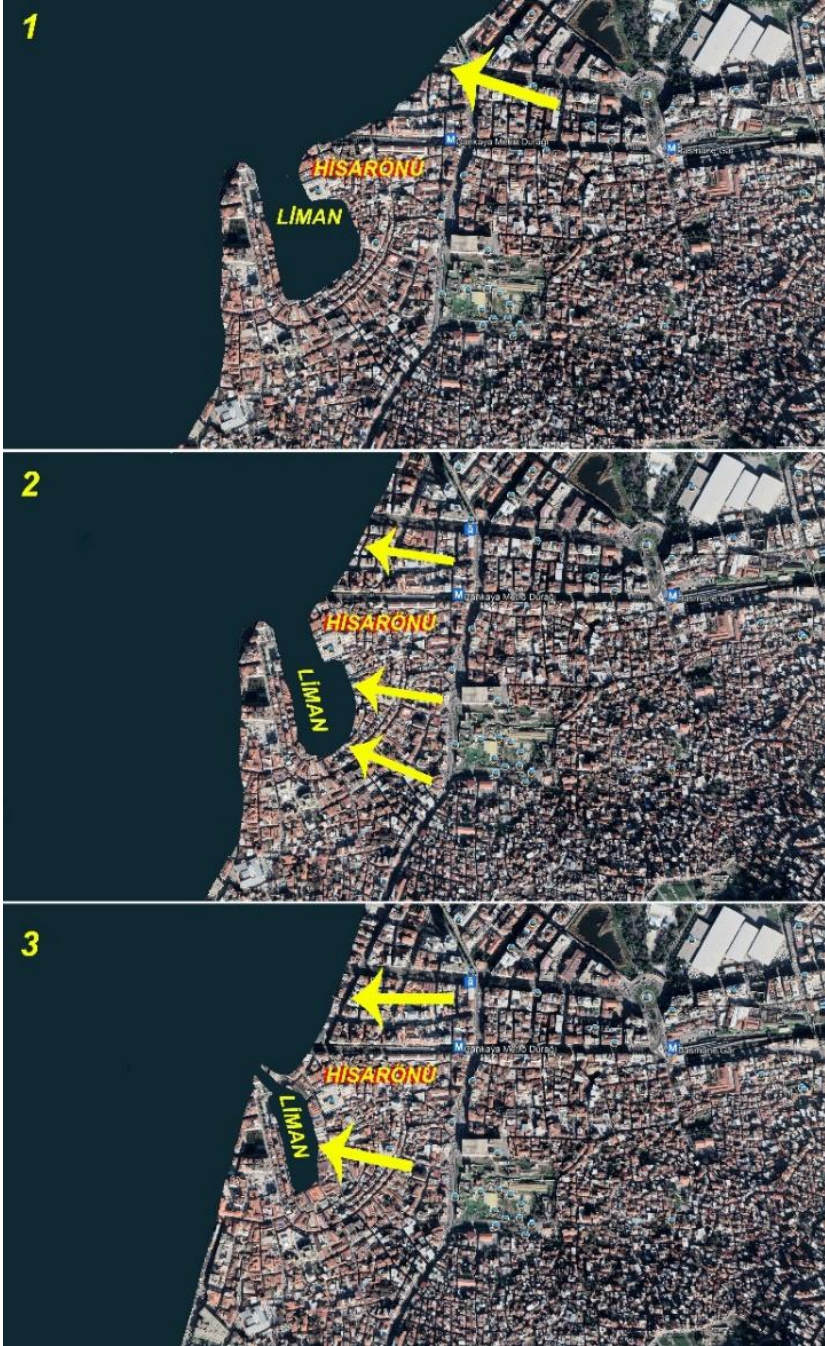
50 Ersel Çağlıtütüncügil 2022, özel görüşme, 28.06.2022.

51 Tuncer Baykara, "İzmir Şehri ve Tarihi..." a.g.m., 2001.

52 Tuncer Baykara, "İzmir Şehri ve Tarihi..." a.g.m., 2001.

53 Tuncer Baykara, "İzmir Şehri ve Tarihi..." a.g.m., 2001.

*XI. Yüzyıldan Günümüze İzmir Körfezinin Kıyı Çizgisi Değişmelerinin
Kadim Kıyı-Liman Yerleşimlerine Etkileri*

Şekil 7. Kadim İzmir Limanı Kıyılarının XI. yy'dan Günümüze Değişimi

Bu kesimdeki koy çok sığ olduğu için yamaç selleri ile sürekli dolmuş ve daralmıştır. Kızlarağası mevkiindeki kadim liman ise minyatürlere konu olan 1740 yıllarındaki görkemli görüntüsünü 1800 sonrası tamamen kaybetmiştir (54). 1770'lerde bu kesime arpa ekilmeye başlamıştır (55). Bunun nedeni zaten o döneme kadar giderek sığlaşan ve daralan kadim liman koyunun zamanla dolmasıdır. Daha sonra ise liman olma işlevi sona ermiştir. İyice dar ince uzun bir girinti şeklinde kalan bataklık görünümü sığ su ortamının sadece kayıkların çekildiği bir alan olduğu tahmin edilmektedir. Bu gelişmelere bağlı olarak Hisarönü'nün 100-150 m kadar batısında yeni liman inşa edilmiştir (56).

Bu değişimin ana faktörü Yeşildere delta-kıyı ovası kıyısının Çankaya'dan bugünkü Konak Pier mevkiine hızla ilerlemesi diğer bir deyişle kıyının hızla dolmasıdır. Bu koy 1930'lara kadar arpa ekilen bir kıyı düzlüğü şeklinde kalmış ve kış aylarında biriken su ile karasal bataklık olarak varlığını sürdürmüştür. Kadim limanlar projesi ile detaylı bir şekilde ele alınması ve çok sayıda sondaj yapılması planlanmıştır. Bu projenin gerçekleşmesi durumunda Hisarönü limanı tüm detayları ile ortaya konulacaktır.

Kadim Menemen İskelesi ve Geçit Kale Çevresinde Kıyı Çizgisi Değişimleri ve Etkileri

Mavişehir çevresindeki kıyı düzlüğü esasen Gediz deltasına ait gelişimin bir parçası gibi durmaktadır Ancak kıyı düzlüğünün doğu kesimi ise Karşıyaka deltasına dâhildir. Gediz deltası çok geniş bir alandan topladığı bol alüvyonu körfeze taşıyarak kuzey kıyıların dolmasına neden olmuştur. Mavişehir çevresi Gediz ırmağının denize döküldüğü eski ağız bölümüdür. Gediz deltası ile Karşıyaka deltası arasında her iki deltaya ulaşan alüvyonların yeterince doldurmadığı bir koyun varlığı bilinmektedir (57). Bu koy akarsuyun ağız bölümünün doğu kenarında bulunan Karşıyaka deltasının batı kıyısındadır (Şekil 9, 10, 11). Kiepert (58) haritalarında var olan bu koya bir karayolu ve demiryolu ulaşmaktadır. Yollar kıyıda koya inşa edilmiş bir iskeleye ulaşmaktadır (Şekil 8). Haritada varlığı net görünen koy sondajlar ile de takip edilmektedir. Karşıyaka deltasının gelişimin ele alındığı 2015-2018 yılları arasındaki proje çalışmaları kapsamında yapılan 2 nolu kesit hattı ve paleocoğrafya kesiti bu veriyi doğrulamaktadır (Şekil 9, 10).

54 Tuncer Baykara, "İzmir Şehri ve Tarihi..." a.g.m., 2001.

55 Tuncer Baykara, "İzmir Şehri ve Tarihi..." a.g.m., 2001.

56 Tuncer Baykara, "İzmir Şehri ve Tarihi..." a.g.m., 2001.

57 Tuncer Baykara, "İzmir Şehri ve Tarihi..." a.g.m., 2001.

58 Heinrich Kiepert,

<https://www.lib.uchicago.edu/e/collections/maps/kiepert/G7430-s250-K5-index1.html>.
1890. 20.06.2022.

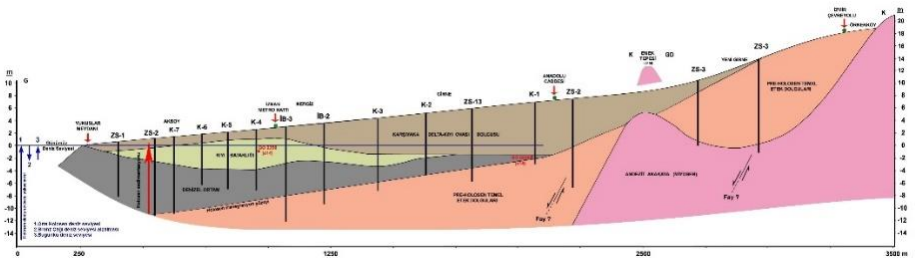
XI. Yüzyıldan Günümüze İzmir Körfezinin Kıyı Çizgisi Değişmelerinin
Kadim Kıyı-Liman Yerleşimlerine Etkileri

Şekil 8. Kiepert Haritalarında Menemen İskelesi (1890) Karşıyaka Kıyıları

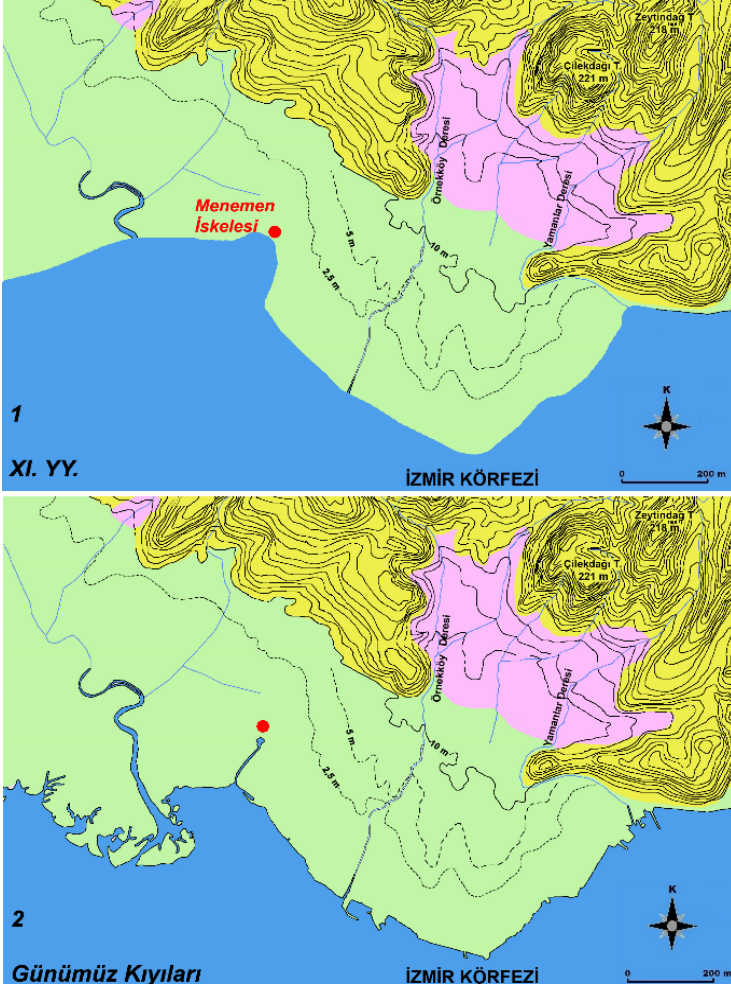

Şekil 9. Menemen İskelesi ve Karşıyaka kıyıları sondajları

Şekil 10. Menemen İskelesi Kıyıları ve Gerisnin Paleocoğrafya Kesiti

Alanda çalışan sanat tarihçilerimizden Çağlıtütüncügil bu iskelenin bulunduğu yerde bir kalenin de yer aldığını belirtmektedir (59). Araştırmacı Geçit Kalesinin burada olduğunu ve günümüzdeki Bostanlı Camii kuzeyinde olduğunu tahmin ettiğini belirtmiştir. Yapılan sondaj çalışmalarındaki taş ve seramik bulgular ve sığ bir limanı işaret eden sedimanlar araştırmacının tezini doğrular niteliktedir (60)(Şekil 10). Menemen iskelesi ve kalenin günümüzde denizden 500 ile 1 km kadar içeride bulunduğu ve çevresinin büyük ölçüde delta düzlüğüne dönüştüğü görülmektedir (Şekil 11).

Şekil 11. Menemen İskelesi ve XI. Yüzyıl sonrası Karşıyaka kıyıları

59 Ersel Çağlıtütüncügil 2022, özel görüşme, 28.06.2022.

60 Serdar Vardar, "Middle Holocene Coastline of Izmir Gulf ..." a.g.m., 2020.

Son 200 yılda Osmanlı devletinin akarsu drenajına müdahalesi sonucu daha yavaş sığlaşan koy, bu yatak değişimi yapılmıyaydı muhtemelen 1900'lü yıllarda bile var olmayacaktı (Şekil 11). Belki de Menemen iskelesinin varlığından söz edilmeyecekti. Konunun aydınlatılması Mavişehir çevresinde yapılacak birçok delgi sondaj ile aydınlatılabilir. Bu yaklaşımla başlatılan hazırlıklarımızın bir projeye dönüştürülmesi için çalışmalarımız devam etmektedir.

Menemen iskelesi muhtemelen körfezin güneyine ve Urla yarımadasına nakliyat için önemli bir fonksiyona sahiptir. Ancak Hisarönü, Pasaport ve Alsancak limanları gibi büyük fonksiyonları olmamış olmalıdır. Daha çok yerel bir sığ denize kurulu iskele niteliğinde kalmış olmalıdır. Nitekim sondajlar bu koyun hızlı alüvyon birikimi sonucu büyücek bir liman olabilecek koşullara sahip olmadığını ortaya koymaktadır (Şekil 10).

Körfezde Antropojenetik Kıyı Çizgisi Değişimi

Metropol yerleşim alanının orta bölümüne sokulan İzmir körfezinin kıyıları, en az 100 yıllık bir zaman diliminde, insanın hızla değiştirdiği yerlerdir. Antropojenetik kıyı çizgisi değişimi belki çok daha eski tarihlerde de olmuştur. Ancak bu değişimler dar, sınırlı ve oldukça yerel kalmıştır. Bu konudaki en eski belirgin kıyı değişimi Osmanlı imparatorluğunun Gediz ırmağı yatağını değiştirmesiyle gerçekleşmiştir. Bostanlı batısında bugünkü Mavişehir mevkiine dökülmekte olan Gediz ırmağı, son 2000 yılda, Çiğli'den güneye doğru hızlı bir delta gelişimine neden olmuştur. İç ve dış körfezi ayıran Urla-Menemen hattının doğu kenarındaki daha sığ olan iç körfezin kuzey kesimi hızla sığlaşarak zamanla kara haline gelmiştir. Bu süreçte deniz sığlaştıkça, delta gelişimi özellikle son 1000 yılda hızlanmıştır. Nitekim 150 yıl önce Menemen iskelesinin bulunduğu Bostanlı'nın batı kesimi bu süreçten etkilenmiş, hızla sığlaşarak bir delta kıyı bataklığına dönmüştür (Şekil 11). Ayrıca, gemilerin sığlaşan iç körfeze ve İzmir limanına giriş-çıkışı için de sorunlar yaşanmaya başlamıştır. Bu gelişimi ve muhtemel sonuçlarını öngören Osmanlı devleti, Menemen-Maltepe-Homa hattında uzanan eski Gediz ırmağı yatağını kanala dönüştürmüştür. Bostanlı'ya yönelen akarsuyu bu kanala yönlendirerek bu kez deltanın Homa lagünü yönünde gelişmesini sağlamıştır. Bu gerçekleşirken terk edilen yatağın bulunduğu Mavişehir mevkiinde artık bu kesime sediman taşınmadığı için delta gelişimi durmuştur. Böylece insanoğlu Gediz deltasının en genç lobunun gelişimini durdurarak yeni bir ağız ve lob gelişimini yönlendirmiştir.

Karşıyaka kıyılarında Menemen iskelesine yapılan müdahalenin dışında günümüze kadar çok kez değişim yaşanmıştır. Bostanlı-Mavişehir kıyı bataklığının ıslahı, doldurulması, imara açılması, Bostanlı-Karşıyaka-Alaybey kıyı kuşağının 50-100 m arasında doldurularak kıyı rekreasyon kuşağının oluşturulması ve halen devam eden müdahaleler sonucu kıyı çizgisi yer yer 100 m kadar denize doğru ilerlemiştir.

Bayraklı-Meles deltası kıyılarında kıyıda 20-60 m arasında bir alan doldurulmuş ve kıyı rekreasyon alanları ile yollar inşa edilmiştir. Alsancak limanı dolgusu, Gündoğdu meydanı dolgusu, Konak meydanı dolguları, Konak-Fahrettin

Altay kıyısı dolguları ve Balçova-İnciraltı kıyı dolguları ile doğal kıyı çizgisi büyük ölçüde değiştirilmiştir. Balçova kıyı düzlüğü açığındaki lagüner kıyı bataklığı dolgularla ıslah edilerek liman, marina ve rekreasyon alanı inşası yapılmıştır. Osmanlı'nın son döneminde ve Cumhuriyetin ilk yıllarında Konak saat kulesine yakın olan kıyı çizgisi günümüze kadar yapılan dolgularla batıya kaymıştır. Karataş ile Göztepe arasında andezit tepelerin eteğinde anakayaya ulaşan kıyı çizgisi geniş dolgularla ortadan kalkmıştır. O dönemlerde yalı mahallesi adıyla anılan bu kesimde birçok yalı bulunmaktaydı. Son yıllarda Gündoğdu Meydanı yerine vazgeçilen kıyı yolu yapılmış olsaydı günümüze Urla'dan-Mavişehir'e kadar uzanan çok uzun bir kıyı yolu ile kentsel alan adeta denizden koparılmış olacaktı.

Kadim limanlar çevresindeki değişimler daha dar alanlarda olurken İzmir körfezi kıyılarındaki en belirgin değişim Gediz deltası kıyılarındadır. Bunun sonucunda Orta Holosen'de Çiğli çevresinde var olan kıyı çizgisi hızla körfezin içine doğru ilerlemiştir. Nitekim bu hızlı gelişme körfezin hızla sığlaşmasına yol açmış ve Osmanlı imparatorluğu döneminde Mavişehir-Bostanlı mevkiinde bulunan Gediz ırmağının yatağı batıya Maltepe köyü hattına taşınmıştır. Bu kanal değişimi yapılmıyaydı muhtemelen Mavişehir batı kenarından güneye uzanan bir delta düzlüğü gelişecek ve körfez bir lagüne daha sonrada bataklık alana dönüşecekti. Yapılan çalışma olumlu antropojenetik etkilere iyi bir örnektir.

Sonuç

İzmir körfez kıyılarının ve kadim limanların çevresinin paleocoğrafyasını anlamak için yapılan sondaj çalışmaları bu kıyıları İzmir kentsel alanı içinde kaldığı için oldukça güç koşullarda gerçekleştirilmiştir. Yapılan analizlerle körfez kıyısının alüvyal dolguları temel beş birime ayrılmış ve yansıttıkları ortamlar belirlenerek, kıyı ve çevresindeki ortam değişiklikleri açıklanmıştır.

Orta Holosen'deki körfez kıyıları, günümüzde, büyük ölçüde körfeze sokulan düzlüklerin gerilerindeki yüksek alanlara yakın bir konumda olmuştur. Orta Holosen'de (Nortgripiyen) başlarında İzmir körfezi kıyıları, Karşıyaka ve Meles (Alsancak) deltalarında bugünkü kıyıda 3-4 km içeridedir (Şekil 5, 9). Orta Holosen'de kıyıda bulunan Tunç Çağı kültürlerinin yerleşim alanları Geç Holosen'in son 1000 yıllık evresinde İzmir körfezinin günümüzdeki kıyı çizgisinden 1-4 km içeride kalmışlardır.

Geç Holosen'de ve bu evrenin son 1000 yılında kıyı çizgisi ve çevresi denizel-karasal bataklıklarla dolu deltaik bir gelişim göstermiştir (Şekil 1). XI. yy'dan başlayarak kabaca son 1000 yıl boyunca kıyılardaki sığ kesimler akarsuların taşıdığı alüvyonların birikmesi ile hızla sığlaşmış ve kıyı kuşağındaki yerleşimlerin planları ve liman alanları bu değişimlerden etkilenmiştir.

İzmir'in kadim limanlarından Symirna (Tepekule) Bornova ovasının batısındaki kıyı çizgisinin ilerlemesi ile günümüzdeki kıyıda içeride kalmıştır (Şekil 1). Bu çalışmada ele alınan örnekler olan Agora-Hisarönü limanı ve Menemen iskelesi ise yine benzer bir değişimden etkilenmiştir.

XI. Yüzyıldan Günümüze İzmir Körfezinin Kıyı Çizgisi Değişmelerinin Kadim Kıyı-Liman Yerleşimlerine Etkileri

Gediz ırmağı ve Karşıyaka derelerinin geliştirdiği deltaların birleştiği yerde yer almış olan Menemen iskelesi de küçük bir koyun kenarında iken önce kıyı bataklığı haline gelmiş, daha sonra karasal bataklıklarla günümüz kıyısından 1 km kadar içeride kalmıştır (Şekil 8, 9, 10).

İzmir (Roman Symirna) Agora-Hisarönü kıyı yerleşimi ve limanı Yeşildere deltasının batıya doğru hızlı gelişimi sonrası bu doğal çevre değişiminden etkilenmiştir. 2000 yıl kadar önce kıyı çizgisi bugünkü İzmir fuarının batısında bulunan deltada XI. yy'da yâda günümüzden 1000 yıl önce Çankaya'nın batısında Hisarönü mevkiinde bulunan bir koyun (Şekil 6) dışında hızla batıya doğru ilerlemiş ve bu koy dar bir boğaz ile denize bağlı kalmıştır (Şekil 7). Bu kesimdeki koy çok sığ olduğu için sürekli yamaç selleri ile dolmuş ve daralmıştır. Kızlarağası mevkiindeki kadim liman ise minyatürlere konu olan 1740 yıllarındaki görkemli görüntüsünü 1800 sonrası tamamen kaybetmiştir. Bu koy 1930'lara kadar arpa ekilen bir kıyı düzlüğü şeklinde kalmış ve kış aylarında biriken su ile karasal bataklık olarak varlığını sürdürmüştür. Yerine Hisarönü'nün 100-150 m kadar batısında batıda yeni liman inşa edilmiştir.

Kadim limanlar çevresindeki değişmeler daha dar alanlarda olurken İzmir körfezi kıyılarındaki en belirgin değişim Gediz deltası kıyılarındadır. İzmir kıyılarının araştırılması UNESCO kadim limanlar projesi kapsamında özellikle Hisarönü mevkiinde multidisipliner bir perspektifle devam etmektedir. Bu proje kapsamındaki sondajlar yapıldığında kadim limanlar ve çevrelerinde doğal çevre değişimleri çok daha iyi verilerle ortaya konulacaktır. Hisarönü limanı projesindeki paleocoğrafya ve jeoarkeoloji çalışması Ege Üniversitesi Coğrafya Bölümünden Prof. Dr. Ertuğ Öner'in ekibiyle birlikte sürdürülecektir.

Teşekkür

Bu çalışma 2004 tarihinde başlatılmıştır. Ancak sondaj çalışmalarının büyük bölümü daha sonraki yıllarda sürdürülmüş ve devam eden İzmir Kıyıları Projesi kapsamında 93 sondaja ulaşılmıştır. Bu çalışmaların ilk 40 sondajını ele alan (2004-2017 yılları arasında) bu çalışmaya destekleri için Konak Belediyesi eski başkanı Muzaffer Tunçağ'a, İzmir Büyükşehir Belediyesi eski başkanı Aziz Kocaoğlu'na ve İzmir Büyükşehir Belediyesi eski imar müdürü Fügen Selvitopu'na ve c14 tarihlemelerine verdiği desteği için ÇEKÜL Vakfı başkanı Prof. Dr. Metin Sözen'e teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca proje aşamasındaki destekleri için daha önce çalıştığım kurum olan Celal Bayar Üniversitesi Rektör'ü Prof. Dr. Ahmet Ataç'a şükranlarımı sunarım. Bugün çalışmanın ortaya çıkmasındaki önemli destekleri ve sonsuz ilgileri için İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Rektörü sayın Prof. Dr. Saffet Köse'ye, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi dekanı sayın hocam Prof. Dr. Turan Gökçe'ye teşekkür ederim.

Kaynaklar

- Akdeniz Necati, Konak Neşat, Öztürk Zübeyde ve Çakır M. Halit. İzmir-Manisa Dolaylarının Jeolojisi. MTA Rapor No: 7929, Ankara. 1986.
- Baykara Tuncer, İzmir Şehri ve Tarihi, Akademi Kitapevi, 975-6727-10-1. İzmir. 2001.
- Butzer Karl W., Archaeology as Human Ecology. Cambridge University Press, Cambridge. 1982.
- Brinkmann Ronald, Geology of Turkey. 158 s. Elsevier. Stuttgart. 1976.
- Çağlıtütüncügil Ersel, Özel görüşme. 16.05.2022.
- Doğar Ersin, İzmir'in Smyrna'sı: Paleolitik Çağ'dan Türk Fethine Kadar, İletişim yayınları. 2006.
- Emre Ömer, Özalp Selim, Doğan Ahmet, Özaksoy Volkan, Yıldırım Cengiz, Göktaş Fikret, İzmir Yakın Çevresinin Diri Fayları ve Deprem Potansiyelleri, Jeoloji Etütler Dairesi, MTA Rapor No: 10754, Ankara. 2005.
- Emre Tahir, Gediz Grabeni'nin Tektonik Evrimi, Jeoloji Bülteni, Cilt 39, Sayı 2, s.1-18. 1996.
- Ercan Tuncay, Batı Anadolu'nun genç tektoniği ve volkanizması. Türkiye Jeoloji Kurultayı. Ankara. 1982.
- Erdoğan Burhan, 'İzmir-Ankara Zonu'nun, İzmir ile Seferihisar arasındaki bölgede stratigrafik özellikleri ve tektonik evrimi'. TPJD 2/1, 1-20. 1990.
- Erinç Sırrı, 'Gediz ve Büyük Menderes deltalarının morfolojisi'. Dokuzuncu Coğrafya Meslek Haftası. Tebliğler ve Konferanslar. Türk Coğrafya Kurumu Yay. No 2, 33-36, İstanbul. 1955.
- Erol Oğuz, Türkiye'nin Genç Tektonik ve Jeomorfolojik Gelişimi, Jeomorfoloji Dergisi, No:11, s. 1-22. 1983.
- Ersoy Akın, özel görüşme, 10.04.2022.
- Hakyemez Hüseyin Yavuz, Göktaş Fikret, Erkal Tefik, Gediz Grabeninin Kuvaterner Jeolojisi ve Evrimi, Türkiye Jeoloji Bülteni, Cilt 56, Sayı 2, s. 1-26. 2013.
- Hinsbergen Douwe J.J. van, A key extensional metamorphic complex reviewed and restored: The Menderes Massif of western Turkey, Earth-Science Reviews 102, 60-76, Elsevier. 2010.
- İzdar Erol, Introduction to geology and metamorphism of Menderes Massif of Western Turkey. In Geology and History of Turkey. Ed. By. A.S. Campbell. pp.495-500, Tripoli. 1971.
- Karadaş Aylin, Bornova Ovası (İzmir) Holosen Paleocoğrafyası ve Kıyı Çizgisi Değişimleri, Ege Coğrafya Dergisi, 23/2 (2014), 37-52, İzmir. 2014.

*XI. Yüzyıldan Günümüze İzmir Körfezinin Kıyı Çizgisi Değişmelerinin
Kadim Kıyı-Liman Yerleşimlerine Etkileri*

- Kayan İlhan, “Holocene coastal development and archaeology in Turkey”, *Zeitschrift für Geomorphology. Supplementband 102. Field Methods and Models to Quantify Rapid Coastal Changes*. Ed. by D.H. Kelletat and N.P. Psuty. p. 37-59. Berlin. Germany. International Geographical Union. Commission on Coastal Systems. Proceedings of the Field Symposium Crete, Greece, 1996.
- Kayan İlhan, “Late Holocene sea-level changes on the Western Anatolian coast”, *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology* 68, (2-4), 205-218, Special Issue: Quaternary Coastal Changes. Ed. by P. A. Pirazzoli - D. B. Scott. (A selection of papers presented at the IGCP-200 meetings) Elsevier Science Publishers B. V. Amsterdam. The Netherlands. 1988.
- Kayan İlhan, “Türkiye’nin Ege ve Akdeniz kıyılarında Deniz Seviyesi ve Kıyı Çizgisi Değişmeleri”, *Türkiye Kıyıları 97 Konferansı Bildiriler Kitabı*, E. Özhan (Editör), s. 735-746. Ankara. 1997.
- Kayan İlhan, “Holocene stratigraphy and geomorphological evolution of the Aegean coastal plains of Anatolia”, *The Late Quaternary in the Eastern Mediterranean Region*. 1-4 April 1997 Ankara. Proceedings. Quaternary Science Reviews 18 (4-5), 541-548. Elsevier. 1999.
- Kayan İlhan, *İzmir çevresinin morfolotektonik birimleri ve alüvyal jeomorfolojisi*. Batı Anadolu’nun Depremelliği Sempozyumu (BADSEM).24-27 Mayıs 2000. Bildiriler Kitabı. s. 103-111. İzmir Valiliği. 2000.
- Kayan İlhan, *Paleogeography of Coastal Regions of Turkey During The Neolithic Period*. The Neolithic In Turkey. Eds. Mehmet Özdoğan, Nezh Başgelen, Peter Kuniholm. Archaeology and Art Publications. 95-123. 2014.
- Kayan İlhan, Ertuğ Öner, “Bayraklı Höyüğü (İzmir) Çevresinin Holosen’deki Jeomorfolojik Gelişimi [Holocene Geomorphological Evolution of Coastal Environment Around Bayraklı Mound (İzmir)] (135-158)”. Profesör Doktor Asaf Koçman’a Armağan. Editör: Öner, E. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi. 2013.
- Kayan İlhan ve Öner Ertuğ, *Sedimantolojik ve Paleontolojik Verilerle Gediz Delta Ovasında (İzmir) Alüvyal Jeomorfoloji Araştırmaları*, *Ege Coğrafya Dergisi* Ege Coğrafya Dergisi, 24/2, s.1-27, İzmir. 2015.
- Kiepert Heinrich,
<https://www.lib.uchicago.edu/e/collections/maps/kiepert/G7430-s250-K5-index1.html>. 20.06.2022. 1890.
- Koçman Asaf, *Uygulamalı Fiziki Coğrafya Çalışmaları ve İzmir-Bozdağlar Yöresi Üzerine Araştırmalar*, Ege Ün. Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 49, İzmir. 1989.
- Koçman Asaf, İlhan Kayan, Füsun Soykan, Lütfü İhsan Sezer, Hasan Gümüş Ecmel Erelat, Mustafa Mutluer, Şevket Işık, Gözde Emekli, Arife Karadağ, Nezhahat

- Kara. İzmir’de 3-4 Kasım 1995 Karşiyaka Sel Felaketi. (Oluşumu, Gelişimi, Etkileri ve Alınması Gereken Önlemler). E.Ü. Ed. Fak. Coğrafya Bölümü Tarafından Hazırlanan Araştırma Raporu. E.Ü. 0.A.U.M. Yay. No:1. 1996.
- MTA 1/500.000 Ölçekli Jeoloji Haritası,
<http://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/hizmetler/doc/IZMIR.pdf>, 2018,
27.07.2021.
- Öner Ertuğ ve Kayan İlhan, “İzmir Körfezi Kıyılarında Alüvyon Birikimi ile Karşiyaka ve Bayraklı Kıyılarının Şekillenmesi”, Karşiyaka Kültür ve Çevre Sempozyumu, Bildiri Kitabı, 8 - 22, İzmir. 2006.
- Sullivan Donald G., The discovery of Santorini Minoan tephra in Western Turkey. Nature Vol. 333, 9. Amsterdam. 1988.
- Vardar Serdar ve Öner Ertuğ, “Batı ve Güneybatı Anadolu’nun Paleocoğrafyası ve Jeoarkeolojisinde Santorini (Thera) Küllerinin Önemi”, A.Ü. Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Coğrafi Bilimler Dergisi, Cilt 14, Sayı 1,15-37. 2016.
- Vardar Serdar ve Öner Ertuğ, Gediz Deltasının Jeomorfolojisi ve Panaztepe (Menemen-İzmir), İn: 71. Uluslararası Katılımlı Türkiye Jeoloji Kurultayı Bildiri Özleri, Avcıoğlu, M., Kurttaş, T., Köksal, F.T., Eyüboğlu, Y., Baba, A., Yiğitbaş, E. (Edts.), 23-27 Nisan 2018, s.460-461, Ankara. 2018.
- Vardar Serdar, Madra Çayı Deltası’nın Holosen Kıyı Paleocoğrafyasının Değerlendirilmesinde Foraminifer ve Ostracod (Crustacea)’ların Bir Ortam Belirleme İndikatörü Olarak Kullanımı. TUCAUM 2010 Sempozyum bildiri kitabı, 263-273. 2010.
- Vardar Serdar, Marmara Gölü’nün Paleocoğrafyası ve Tunç Çağı’ndan Günümüze Jeoarkeolojik Değerlendirmeler, Manisa. Coğrafi Bilimler Dergisi CBD 16 (2), 217- 237. 2018a.
- Vardar Serdar, Sedimantolojik ve Mikropaleontolojik Verilerle Güzelhisar Çayı Kıyı Ovasının Holosen Paleocoğrafyası. Doğu Coğrafya Dergisi: Haziran-2018, Yıl:23, Sayı: 39, Sayfa:131-148. 2018b.
- Vardar Serdar, Middle Holocene Coastline of Izmir Gulf and Geoarcheological Interpretations. İzmir: Search of the Past. (Ed. C. Özgün), Ege University Publications, Research and Application Center of İzmir Publication No: 17, p.3-20, İzmir. 2020.
- Weiner Stephen, Human Interactions with the Geosphere Microarchaeology, Beyond The Visible Archaeological Record, Cambridge University Press The Edinburgh Building, Cambridge CB2 8RU, Cambridge. 2010.

OSMANLI DÖNEMİNDE İZMİR KALELERİ VE DEĞİŞEN İŞLEVLERİ

Hazal Öztürk*

Halil İbrahim Alpaslan**

İzmir ya da antik dönemdeki adıyla Smyrna'nın tarihi Neolitik döneme kadar inmekle birlikte kent karakterindeki ilk yerleşimin temelleri MÖ 4. binyılda bugün Bayraklı 'da bulunan höyük civarında atılmıştır. Zamanla denize doğru yönelen bir yarımada üzerinde gelişen kent, limanı, savunma tesisleri ve yönetsel özellikleriyle bir kent devleti olarak yaşamına devam etmiş ancak özellikle Lidyalıların hakimiyetinden itibaren zayıflama sürecine girmiştir. MÖ 4. yüzyıla gelindiğinde Büyük İskender ile yeni bir dönem başlamış ve bu dönemde kent, bugün Kadifekale olarak bilinen, antik dönemdeki adıyla Pagos Tepesi'nin yamaçlarında yeniden kurulmuştur. Bulunduğu coğrafyanın ve hinterlandının zenginlikleriyle güçlenen Smyrna, Helenistik ve Roma dönemlerinde Anadolu'nun batısındaki önemli liman kentlerinden biri olmuş, Bizans döneminde zayıflamakla birlikte bu önemini bir miktar muhafaza etmiştir. 11. yüzyılda Türklerin Anadolu'ya yayılmaya başlamalarını takiben yaklaşık 350 yıl sürecek mücadelenin ardından 1426 yılından itibaren kalıcı olarak Osmanlı hakimiyeti altına giren kent, 17. yüzyıla kadar çok bir varlık gösteremese de çeşitli etkenlere bağlı olarak bu yüzyıldan itibaren hızlı bir gelişme sürecine girmiş, 18. yüzyıldan itibaren özellikle ticari bağlamda imparatorluğun başkentten sonraki en önemli kentlerinden biri haline gelmiştir.

İzmir, konumu ve limanının deniz ticaretindeki öneminden dolayı tarih boyunca birçok ordu tarafından ele geçirilmek istenen zengin bir ticaret kenti olmuştur. Bu nedenle, özellikle tehdit altında olduğu zamanlarda, savunma yapıları kentin en önemli unsurlarını oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra kale ve sur gibi savunma yapıları kimi zaman birincil işlevlerinin yanı sıra ya da sadece, kentin ticaretinin kontrolünün sağlanması için de kullanılmışlardır.

Kentin en önemli savunma yapıları olan kaleler ve surlar incelendiğinde farklı dönemlerde farklı birimlerin önem kazandığı, süreç içerisinde yapılardan bazılarının işlevsizleşerek yok olurken bazılarının ise değişen konjonktürlere uyum sağlayarak yaşamlarını sürdürdüğünü görmek mümkündür.

Antik dönemde savunma bağlamında en etkili ve önemli yapı Kadifekale ve surlar iken 13. yüzyıla gelindiğinde bu durum değişmeye başlar. Bu dönemde gelişen deniz güçleri kentin denizden savunulmasını da zorunlu kılar. 13. yüzyılın ikinci

* Yüksek Lisans Öğrencisi, DEÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Kentsel Koruma Planlaması Yüksek Lisans Programı.

** Dr. Öğretim Üyesi, DEÜ Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü.

yarsına gelindiğinde limanı korumak için yeni bir kale yapılmıştır. Bu kale limanı korumakla birlikte herhangi bir tehlikede kale civarındaki yerleşim birimlerinde bulunan halkın korunmasını da sağlamıştır. O dönemlerde İzmir limanının, kıyıdaki surlar sayesinde koruma altında tutulan körfezde önemli bir ticari liman olduğu anlaşılmaktadır¹.

Kentin savunma yapılarının tarihinde 15. yüzyılın başındaki Moğol istilası önemli gelişmelerin olduğu bir dönemi başlatır. 1402 yılında kenti ele geçiren Timur aşağı kentte bulunan Liman Kale'yi yıktırarak iç limanı doldurmaya çalışır. Ancak Timur'un çekilmesinden bir süre sonra harabe halinde olan bu kale Fatih Sultan Mehmed tarafından yeniden inşa edilecek, iç liman ise 18. yüzyıla kadar çalışmaya devam edecektir. 17. yüzyıla gelindiğinde ise Sancak Kale'nin inşa edilmesi ile kentin en önemli savunma yapısının kent merkezinin dışında yer alan bu kale olduğu söylenebilir.

Bu çalışma, yukarıda özetlenen çerçeve içerisinde kentin en önemli savunma yapıları olan Kadifekale, surlar, Liman Kale ve Sancak Kale'nin Osmanlı hakimiyeti dönemindeki izlerini sürerek bu yapılara ait bilgileri derlemeyi ve değişen koşullar karşısındaki durumlarını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Kara Savunma Yapıları: Kadifekale ve Surlar

Günümüzde kullanılan adıyla Kadifekale ya da Antik Smyrna kentinin akropol kalesi, en azından MÖ 4. yüzyılda kentin Pagos tepesinin eteklerine taşınmasından beri mevcuttur. Bu taşınmada tepenin zirvesinde güçlü bir kale, ticarete uygun kapalı bir liman, kale ve liman arasında kentin serbestçe gelişebileceği hafif eğimli yamaçların kentin yer seçiminin gelişmesinde etkili olduğu anlaşılmaktadır². Helenistik dönemden Osmanlı dönemine kadar geçen iki bin yıllık sürede deprem gibi doğal nedenlerden ya da savaşlardan dolayı çeşitli yıkımlara uğrayan kale, sürekli onarılarak kullanılmaya devam edilmiştir³.

1671 yılında çıktığı hac yolculuğu esnasında İzmir'e uğrayan Evliya Çelebi Kadife Kale'yi de ziyaret eder ve gördüklerini seyahatnamesine not eder:

“Amma bu kal'adan yukarı şark tarafına şehir içinden gidüp dağdaki kal'a-i kahra varınca kâmil üç bin adımda çıkarılır. Serâpâ şehir içinden gidilir. Ve bu kal'a bir bayırlı ve kayalı alçacık püšte üzere Kaydefâ krale nam karının binasıdır kim İskender-i Kübrâ hayfinden binâ etmiş bir metin ve muhkem ve şekl-i muhammes binâ-yı azimdir. Ve dâ'iren-mâdâr etrafı iki bin yedi yüz adımdır. Ve her taşı fil cüssesi kadardır. Ammâ hâlâ leb-i deryâda kal'a ma'mûr olaldan berü bu kal'a içinden halk aşağı şehre nakl edüp bu kal'a içre bâğ u bâğçeler kalmıştır. Hân u hammâm ve çârşû-

¹ İlker Sever, “İzmir ve Samsun İki ‘Gavur’ Şehrin Hikayesi”, *Toplumsal Tarih*, (Nisan 2006), s. 50-52.

² Hakkı Gültekin, *İzmir Tarihi*, İzmir 1952, s. 13-14.

³ Hakan Göncü, “Kadifekale'nin Ortaçağ Savunma Mimarisi”, *3. Uluslararası Tarih Sempozyumu: İzmir, 5-7 Nisan 2018*, İzmir 2019, s. 430.

yı bâzâr harâb olmuşdur. Bu kadîm a'sârda bu kal'a iç kal'a imiş. Ammâ hâlâ bu mezkûr yukarı kal'anın garba nâzır bir demir kanatlı kavî kâbı vardır.

Ve bu kal'a kapusundan içeri aslâ evler yokdur. Ammâ tarla ve bâğlar çokdur. Ve bir ma'mûr câmi' vardır. Ve bu câmi'nin cemâ'ati, câmi'nin sağ tarafından kal'anın sağ köşesinde bir iç kal'a vardır. Ebü'l feth Sultân Mehemed bu büyük kal'adan bölüp iç kal'a etmişdir. İçinde dizdarı ve yigirmi neferâtı ve yigirmi kiremit örtülü hanelerde sâkin olanlar câmi'nin cemâ'atidir. Şekl-i murabba ve cirmi sekiz yüz adımdır"⁴.

Bizans döneminin sonuna kadar savunmada önemli bir yeri olan kale ve surların, kentin Türk hakimiyetine geçmesiyle birlikte önemleri azalmıştır. Farklı dönemlerde tahrip edilen ve onarılan surlar, Türk hakimiyetine girdikten sonra Aydınoğlu Cüneyt Bey tarafından yapılan savunmaya yönelik olarak güçlendirilmiş⁵, fakat 1402 yılında Timur tarafından tahrip edilmiş ve 1415 yılında da herhangi bir isyan veya direnişte kullanılmamaları için Çelebi Mehmed tarafından yıkılmıştır⁶. Yaşanan bu yıkımlardan sonra surlar Fatih Sultan Mehmed zamanında yeniden onarılmalarına rağmen aktif olarak kullanılmaya devam edilmemiştir⁷.

Şekil 1. 1854-56 Storari Planı'nda Kadifekale⁸ Şekil 2. 1876 Saad Planı'nda Kadifekale⁹

Storari ve Saad planlarından da görüleceği gibi kale 19. yüzyılın ikinci yarısında kısmen ayaktadır (Şekil 1 - Şekil 2). Kadifekale ve surların mimari yapısı Müller-Wiener'in planının yeniden çizimi üzerinden yapılan ölçümlere göre incelendiğinde;

⁴ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Haz. Y. Dağlı, S. A. Kahraman, R. Dankoff) Yapı Kredi yayınları, Cilt II- IX, İstanbul 2005, s. 50-51.

⁵ Hakan Göncü, *Smyra Akropolü (Kadifekale) Yapı Evreleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2013, s. 3.

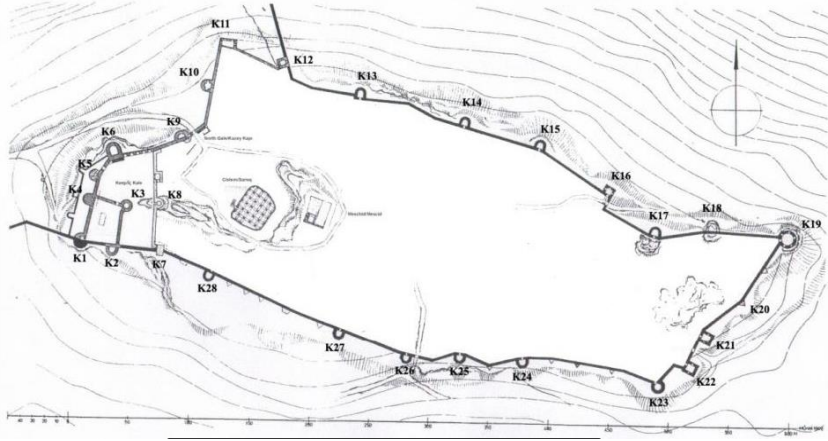
⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, İstanbul 1988, s. 126.

⁷ Akın Ersoy, "Eskiçağda Kadifekale", *3. Uluslararası Tarih Sempozyumu: İzmir, 5-7 Nisan 2018*, İzmir 2019, s. 262.

⁸ <http://gpoulimenos.info/tr/kaynaklar/haritalar>

⁹ <http://gpoulimenos.info/tr/kaynaklar/haritalar>

kalenin yaklaşık 600 x 200 m²lik alanı çevreleyen sura, ayrıca dörtgen ve dairesel kulelere sahip olduğu görülmektedir¹⁰. Bunun yanı sıra surların çevrelediği alanın körfeze bakan batı tarafında bir iç kale de bulunmaktadır (Şekil 3).

Şekil 3. Müller-Wiener'in Kadifekale Planının Yeniden Çizimi (Smyrna Kazı Arşivi)¹¹

Deniz Savunma Yapıları: Liman Kale, Tabya ve Sancak Kale

Dönemin Bizans imparatoru tarafından 1231 yılında iç limanın ağzında yapımına başlanan kale 1235 yılında tamamlanmıştır. 13. yüzyılda Cenevizlilerin kontrolüne geçen kale, 1329 yılında Cenevizli Mese Marti ve Martino Zaccaria tarafından Aydınoğullarından Umur Bey'e teslim edilerek ilk kez Türk hakimiyetine girmiştir. 1344 yılında düzenlenen Haçlı Seferi ile Hristiyan donanması tarafından geri alınan Liman Kale¹² 1402 yılında Timur'un fethine kadar Hristiyan idaresinde kalmıştır. Bu tarihte Timur tarafından ele geçirilen kale, içinde bulunan evlerle beraber yıkılmıştır. 1479 yılına kadar yıkık kale kalan kale 1480 yılında Fatih Sultan Mehmed'in emriyle mevcut temeller üzerine yeniden inşa edilmiştir¹³. 1665 yılında İnciraltı'nda yapımı tamamlanan Sancak Kale'den dolayı önemi azalmasına rağmen kullanılmaya devam edilen Liman Kale'nin çevresine zamanla birçok çarşı ve han inşa edilmiş ve kale çarşının içinde kalmaya başlamıştır. 18. yüzyılın sonlarına kadar hala içinde iki bin kadar er bulunan kalenin 19. yüzyılın son yarısında ise içinde artık

¹⁰ Verilen bilgiler kaynaktaki fotoğrafın bilgisayar ortamına aktarılarak vektörel bazlı çizim programlarında yapılan ölçümler sonucu alınmış olup yaklaşık değerleri belirtmektedir.

¹¹ Akın Ersoy, "Eskiçağda Kadifekale", 3. Uluslararası Tarih Sempozyumu: İzmir, 5-7 Nisan 2018, İzmir 2019, s. 259.

¹² Sabri Yetkin ve Fikret Yılmaz, İzmir Kent Tarihi, İzmir 2002, s.39.

¹³ Mehmet Tütüncü, "İzmir'in Kalesi'nin Kayıp Kitabesi", *Yedikuta*, 110, (Ekim 2017), s.19.

er kalmamış ve bakımsızlıktan harap hale gelmiştir. Bundan dolayı 1870 yılında yıkımına karar verilmiş, 1872 yılında da içindeki 30-40 evle beraber yıkılmıştır¹⁴.

İnşa edildiği dönemden itibaren farklı devletlerin kontrolü altına girdikçe farklı isimlerle anılan Liman Kale dönemin Hristiyan kaynaklarında, Neon Kastrum, Ceneviz Şatosu, Castrum Smyrnarum, Hospitalier, San Pietro Kalesi olarak, Le Chateau veya Hafen Kastell isimleriyle yer almaktadır¹⁵.

Türk hakimiyetine girdikten sonra ise “Kal’a-İzmir-i Cedid”, (Yeni İzmir Kalesi), sonraları Ok Kalesi, Liman Kalesi, Kala-i Bahir, Aşağı Kale, Hisar ve Soğan Kalesi gibi adlarla anılmaya başlanmıştır. En son ise İnciraltı’ndaki kalenin yapılmasıyla artık “Kale-i Atik” yani Eski Kale olarak kaynaklarda bahsedilmiştir¹⁶.

Evlia Çelebi seyahatnamesinde Kadife Kale’ye olduğu gibi Liman Kale’ye de önemli bir yer ayırır. Eserde “Evsâf-ı kal’a-i Bahir” olarak anılan yapıya dair bilgiler şu şekildedir:

“Leb-i deryâda bir alçak düz yerde şekl-i murabba bir taş binâ kal’a-i zibâdır. Sene (...) târihinde Ebü’l feth Sultân Mehemmed binasıdır. Dâ’iren-mâdâr cirmi bin iki yüz seksen hatvedir. Ancak kara tarafı üç adım miktârı ihâta eder vâsi’ ve amîk handaktır. Mâ’adâ tarafları döğer kal’a divârıdır. Cümle topları korudur şahane topları vardır. Ve kibleye nâzır iki kat demir kanatlı metîn ve kâvi kapuları vardır. Ve kal’a içinde bir mescidi ve yigirmi neferâtlar hanesi var. Andan gayri imâretten bir âsâr yoktur. Ancak kal’a kapısının iç yüzünde bir âb-ı hayat buz-pare kuyusu var. Aceb hikmettir kim bu kal’a deryâ içinde olup yine âb-ı hayât suyu ola, temâşâdır ve bu kal’anın dizarı ve seksen aded neferâtları vardır. Cebehânesi gâyet mükellefdir. Ve gayet metîn ü müstahkem kal’adır. Bizzat Sultân Mehemmed binasıdır. Kâfirden kalma değıldir”¹⁷.

Liman Kale’nin mimari yapısı Combes haritası üzerinden yapılan ölçümlere göre incelendiğinde; kalenin düz duvarlarının uzunluğu burçtan burca yaklaşık 50 m, kare şeklindeki 6 burcun kenarlarının uzunluğu da yaklaşık 6 metre olarak; dış surların duvar kalınlığı yaklaşık 55 cm olarak, iç surların duvar kalınlığı ise yaklaşık 2 m olarak ölçülmüştür. Kalenin kapladığı alan ise yaklaşık 3.100 m² dir. Ayrıca kalenin, 6 kare ve 2 dairesel burca sahip olduğu ve giriş kapısının güneyde, Hisar Cami tarafından olduğu fakat deniz tarafından da bir girişi olduğu görülmektedir (Şekil 4)¹⁸.

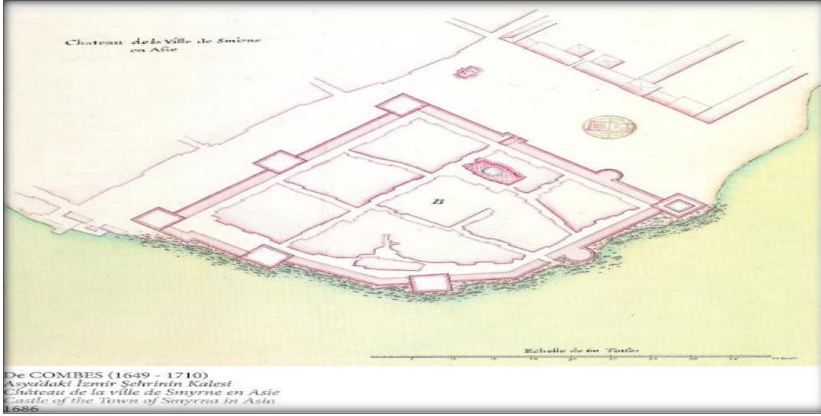
¹⁴ Mehmet Tütüncü, “İzmir’in Kalesi’nin Kayıp Kitabesi”, *Yediköta*, 110, (Ekim 2017), s.22.

¹⁵ Çınar Atay, *İzmir’in İzmir’i*, İzmir 1993, s. 220.

¹⁶ Münir Aktepe, *İzmir Hanları ve Çarşuları Hakkında Ön Bilgi*, İzmir 2011, s.86.

¹⁷ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Haz. Y. Dağlı, S. A. Kahraman, R. Dankoff) Yapı Kredi yayınları, Cilt II- IX, İstanbul 2005, s. 49.

¹⁸ Verilen bilgiler kaynaktaki fotoğrafın bilgisayar ortamına aktarılarak vektörel bazlı çizim programlarında yapılan ölçümler sonucu alınmış olup yaklaşık değerleri belirtmektedir.

Şekil 4. De Combes, 1686, Asya'daki İzmir Şehrinin Kalesi¹⁹

Bir diğer deniz savunma yapısı olarak Liman Kale'nin önünde yer alan ve içinde toprak bulduğu tabya, 1836 tarihli Graves ve 1854-6 Storari planlarında bulunurken 1876 Saad planında yer almaz (Şekil 5 - Şekil 6). Haritalarda bataryalar olarak anılan bu yapı hakkında kaynaklarda pek bilgi bulunmamakla birlikte bu yapının inşa nedeni Liman Kale'nin işlevini kaybetmesi sürecinde deniz tarafına doğru savunma ve kontrol işlevini devam ettirmek olmalıdır.

Şekil 5. 1854-56 Storari Planı'nda bataryalar²⁰

Şekil 6. 1876 Saad Planı'nda bataryalar²¹

Körfezin en dar yerinde inşa edilen ve Körfez'den İzmir'e girenleri ilk karşılayan yapı İzmir'in son kalesi olan Sancak Kale veya diğer adıyla Yeni Kale'dir

¹⁹ Kolektif, *18. ve 19. Yüzyıllarda İzmir: Batılı Bir Bakış*, (çev. Aviva Cashmira Kakar, Michael Taylor, Gözde Şakar), İzmir 2013, s.54.

²⁰ <http://gpoulimenos.info/tr/kaynaklar/haritalar>.

²¹ <http://gpoulimenos.info/tr/kaynaklar/haritalar>.

(Şekil 7). Kalenin en önemli inşa nedeni; 1656 yılında Osmanlı Devleti'nin Venediklilere karşı Çanakkale Savaşı'nda yenilmesi gösterilmektedir²². Bu savaş sonrasında güçlü bir donanması kalmayan Osmanlı devleti için yeni bir donanma inşa etmek isteyen Sadrazam Köprülü Mehmet Paşa bunun için öncelikle İzmir önlerinde demir atmış bulunan Hristiyan gemilerini kiralamak istemiş ancak kaptanlar bunu kabul etmeyerek kenti terk etmişlerdir²³. Körfezdeki gemilerin bu kadar serbest hareket edebilmelerinin sakıncalarını gören Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa hem savunma açısından bir önlem olarak hem de deniz trafiğini kontrol edebilmek için körfezin en dar yerinde bir kale yapılmasını emretmiştir.²⁴

Kalenin inşa tarihi hakkında farklı bir öneri ise Iconomos'un kitabını yorumlayan Slaars'a aittir. Bu düşüncesinin dayanağı ise Tavernier'in 1631 dolaylarında İzmir'e yaptığı ilk yolculukta kaleden bahsetmesidir²⁵.

Sancak Kale hakkında en kapsamlı bilgiler yine Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde yer alır:

“Sene (...) tarihinde fâtilh -i Erdel ve fâtilh -i Kandiye Sultan Mehemed-i Râbî'nin binasıdır. Berâ-yı Sadrazam Köprülü Mehemed Paşa, Sebeb-i binâsı oldur kim İzmir'de cemî-i küffâr-ı hâksâr gemileri belagan mâ-belag yükün olup gümrüğü murâdî üzre verip yâhud bir habbe vermeyip salma demir edüp firâr ederlerdi. Bu kal'a İzmir körfezi içinde bir far boğazda bir kumsal vâsî' düz yerde bilâ-havâle şekl-i murabba kal'a-i matîndir kim ta'bir olunmaz. Ve dâ'iren-mâdâr cirmi bin yüz adımdır. Ammâ alçak sulu ve deniz kenârında olmağülle aslâ handakı yoktur. Ve leb-i deryâdanâzır içinde âdem sıgar sayka topları var kim rûy-ı deryâda kuş kondurmazlar. Ve kal'a içre cümre seksen havlısız hâneleri cümle keremilidir.

Ve bir Hünkâr câmi' var. Hân u hammâm ve çârşû-yı bâzâr yokdur. Bu kal'anın yedi kule-i âzimi var. Ve cebehânesi gayet çokdur. Ve cümle yetmiş pâne balyemez topu ve çuldutmaz ve kundak dutmaz şayka topları serâpâ deryaya nazır demir kapaklı toplardır kim dâ'ima âmade dururlar”²⁷.

²² John Baptista Tavernier, 1678, *The Six Voyages of John Baptista Tavernier*, s.32. Aktarım; Necmi Ülker, “Batılı Gözlemcilere Göre XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir Şehri ve Ticari Sorunları”, *Tarih Enstitü Dergisi*, 12, (1981-1982), s.321.

²³ Necmi Ülker, “Batılı Gözlemcilere Göre XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir Şehri ve Ticari Sorunları”, *Tarih Enstitü Dergisi*, 12, (1981-1982), s.321.

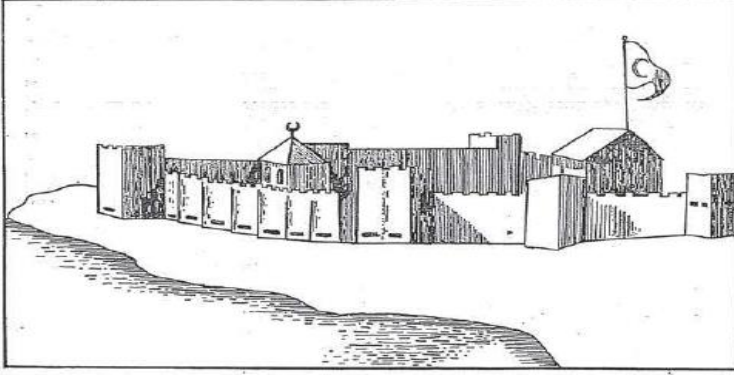
²⁴ Necmi Ülker, “Batılı Gözlemcilere Göre XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir Şehri ve Ticari Sorunları”, *Tarih Enstitü Dergisi*, 12, (1981-1982), s.321.

²⁵ Konstantinos Oikonomos Bonaventure F. Slaars, *Destanlar Çağından 19. Yüzyıla İzmir*, (çev. Bilge Umar), İzmir 2001, s. 73.

²⁶ Jean-Baptiste Tavernier, “*Tavernier Seyahatnamesi*”, (çev. Teoman Tunçdoğan), İstanbul 2010, s.113-114.

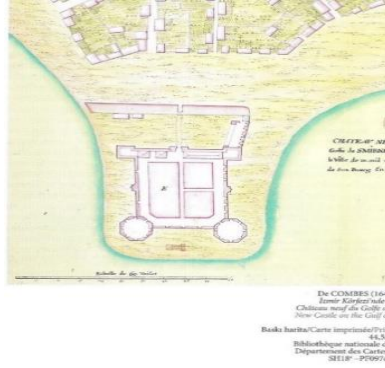
²⁷ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Haz. Y. Dağlı, S. A. Kahraman, R. Dankoff), Cilt II- IX, İstanbul 2005, s. 54

Bugün İnciraltı'nda Deniz Kuvvetleri Komutanlığı sahası içinde yer alan kaleden günümüze cami ve sur kalıntıları ulaşmıştır²⁸.

Şekil 7. 1702'de Yapılan Sancak-burnu Kalesi Krokisi²⁹

Sancak Kale'nin mimari yapısı Combes haritası üzerinden yapılan ölçümlere göre incelendiğinde; kalenin 2 burcu arasındaki uzaklık yaklaşık 18 m, diğer düz duvarlarının uzunluğu ise yaklaşık 22 m olarak ölçülmüştür. Kalenin kapladığı alan ise yaklaşık olarak 1.583 m² dir. Kalenin kare planlı olup 2 sekizgen burca sahip olduğu ve giriş kapısının güneyde olduğu görülmektedir (Şekil 8)³⁰.

Şekil 8. De Combes, 1686, İzmir Körfezi'nde Yeni Kale³¹

²⁸ Davis, 2006: 7 Aktarım; Eylem Güzel, “Seyahatname ve Gravürlerde Ege Bölgesi Kale Mimarisini”, *Turkish Studies Social Sciences*, (Nisan 2019), s.88.

²⁹ Necmi Ülker, “Batılı Gözlemcilere Göre XVII. Yüzyılı İkinci Yarısında İzmir Şehri ve Ticari Sorunları”, *Tarih Enstitü Dergisi*, 12, (1981-1982), s.352.

³⁰ Verilen bilgiler kaynaktaki fotoğrafın bilgisayar ortamına aktarılarak vektörel bazlı çizim programlarında yapılan ölçümler sonucu alınmış olup yaklaşık değerleri belirtmektedir.

³¹ Kolektif, 18. ve 19. Yüzyıllarda İzmir: Batılı Bir Bakış, (çev. Arıva Cashmira Kakar, Michael Taylor, Gözde Şakar), İzmir 2013, s.54.

Sonuç ve Değerlendirme

Savunma yapıları doğal olarak inşa edildikleri dönemin savaş araç, teknik ve stratejilerine göre inşa edilmişlerdir. Bu belirleyiciler tarih boyunca sabit kalmamış, barutun icadı, topun yaygınlaşması, deniz araçlarındaki değişimler gibi yeniliklerin yanı sıra silahların menzil ve etkilerinin artması gibi sürekli bir değişim ve gelişim içerisinde olmuşlardır. Bu süreçte başlangıcından beri etkinliğini sürdüren bir yapı tipi bulunmamaktadır. Örneğin tarih boyunca uzun süreler başlıca savunma yapıları olan surlar ve kaleler bugün modern savaşlarda nadiren kullanılmaktadır. Kullanım dışı kalan askeri yapılar kaçınılmaz olarak ya yıkılmakta ya da yıkılmaya terk edilmektedirler. Ancak bazıları işlev değiştirerek yaşamlarını devam ettirme ayrıcalığına kavuşabilmektedirler. Bu çalışmada savunma yapılarındaki bu değişimin ne zaman yok olma ne zaman işlev değiştirme biçiminde tezahür ettiğine dair bilgiler İzmir kenti ölçeğinde derlenmeye çalışılmıştır.

Kadifekale eteklerinde kurulduğu Helenistik dönemden beri Batı Anadolu'daki önemli liman kentlerinden birisi olan İzmir bu önemine koşut olarak her zaman ele geçirilmek istenen bir kent olmuştur. Bu nedenle kentte başlıcaları surlar ve kaleler olmak üzere birçok savunma yapısının inşa edilmiş olması doğaldır. Bu savunma yapıları karadan ve denizden gelecek tehlikelere karşı yapılanlar olmak üzere iki bölüme ayrılacak olursa, karadan gelecek tehlikelere karşı Kadifekale ve surlar, denizden gelecek tehlikelere karşı ise Liman Kale, tabya ve Sancak Kale sayılabilir. Çalışma kapsamında incelenen bu savunma yapılarının işlev değişiklikleri de aşağıdaki gibi özetlenebilir.

Kentin erken dönem akropolisi olan Kadifekale'nin Osmanlı dönemine kadarki biçim ve işlevine dair bilgiler sınırlıdır. Ancak en azından geç Bizans döneminde karadan gelecek saldırılara karşı surlarla birlikte en donanımlı savunma yapısı olduğunu söylemek yanlış olmaz. Çeşitli tarihlerde onarım gören kale Osmanlıların kentte tam egemenlik kurdukları 1426 yılından itibaren bir nevi işlevsizleşmiştir. Zira bu tarihten itibaren kentin kara tarafından yani Anadolu'dan herhangi bir akının olma olasılığı kalmamıştır. Bu işlevsizleşmeye koşut olarak kale zamanla terkedilmiş, 17. yüzyıla gelindiğinde, Evliya Çelebi'nin aktarımları ve gravürlerden de takip edilebildiği gibi herhangi yeni bir işlev üstlenemediği için harabeleşme sürecine girmiştir. Günümüze batısındaki 5 kulesi ile güneyindeki duvarların bir kısmı gelebilmiş, diğer kısımları ise yıkık haldedir. Uzun süre ihmal edilmesine rağmen son yıllarda daha yoğun biçimde restorasyon çalışmaları sürdürülmekte, kentlilerin bu alanı kullanımı özendirilmeye çalışılmakta ancak halen alanın kentin günlük yaşamının oldukça dışında kaldığı görülmektedir.

Bir diğer kara savunma yapısı olan surlar da Kadifekale'ye benzer bir süreci yaşamışlardır. Türklerin kenti ele geçirmelerinin ardından birkaç kez onarılan surlar anlaşılan kara tarafından bir tehditin kalmadığı 15. yüzyılın sonlarından itibaren önemlerini yitirmiş ve zamanla yıkılmaya terk edilmiş ya da belki yapı malzemesi elde etmek üzere bilinçli olarak yıkılmışlardır. Dolayısıyla bu önemli kent ögesine dair günümüze nadir izler ulaşabilmiştir.

Kentin kara savunma yapılarında durum böyleyken deniz savunma yapılarının geçirdiği değişimler daha farklıdır. Bu farkın temel nedeninin denizden gelebilecek tehditlerin sürmesinden ziyade kentin deniz yolu ile ticaret potansiyelinin sürekli artması ve bu ticaretin kontrol altında tutulmasının önemli bir zorunluluk olarak görülmesidir. Dolayısıyla aslen askeri yapılar olmakla birlikte Liman Kale, tabya ve Sancak Kale yapılarını ticari bir perspektifle anlamlandırmak daha doğru olur.

Öncelikli görevi kente denizden gelen saldırıları püskürtmek olan Liman Kale, Osmanlı dönemiyle birlikte bu tehdidin azalmasıyla 18. yüzyıla kadar iç limanın girişlerini kontrol etme işlevini üstlenmiştir. Kentin Roma döneminden beri kullanılan doğal iç limanı sürekli bir dolma sürecinde olsa da korunaklılığı ve çarşı bölgesine yakınlığı da göz önüne alındığında her zaman avantajlı bir aktarım noktası olmuştur. Osmanlı döneminde bu ayrıcalık sadece Müslüman denizcilere tanındığı için bu limanın kontrolü de önemli idi. 18. yüzyıldan itibaren ise iç limanın dolmasıyla Liman Kale bu işlevini de kaybetmeye başlamış ve 19. yüzyılda rıhtımın inşası ve yeni yapılan liman ile tamamen işlevsizleşerek Kadifekale'nin kaderini paylaşmıştır. Ancak çarşı içindeki konumu nedeni ile zaman içinde yıkılmaya terkedilmemiş, bizzat yıkılıp yerini ticari ve kamusal yapılara bırakmıştır. İç limanın dolması sürecinde Liman Kale'nin işlevini hemen önüne inşa edilen ve içinde top bataryalarının bulunduğu bir tabyayla sürdürme çabaları çok uzun soluklu olmamış 1870'lere gelmeden bu yapı da yıkılmıştır.

İzmir'in son kalesi olarak inşa edilen Sancak Kale'nin de yapılışı öncelikli olarak savunma amaçlı olmakla beraber ticaret gemilerinin denetimi bağlamında deniz ticaretini kontrol etmek gibi bir işlev yüklendiği de anlaşılmaktadır. Kalenin yapımının en başından sadece askeri değil ticari bir amaç da güttüğünden aynı zamanda mali bir önlem olduğu da söylenebilir. Zamanla diğer iki kaleyle aynı kaderi paylaşan Sancak Kale de önemini ve işlevini yitirerek yıkılmaya terk edilmiştir. Günümüzde Sancak Kale'den geriye kalanlar askeri alan içerisinde kaldığı için çeşitli korunma sorunlarının yanı sıra kentin günlük hayatından izole bir şekilde yaşamlarını sürdürmektedirler.

Sonuç olarak İzmir kent merkezi özelinde incelenen askeri yapılardan da anlaşıldığı gibi işlevini kaybeden yapılar ya hemen yıkılmakta ya da terkedilmenin yol açtığı yıkıcılıkla zamanla harabeye dönüşmektedir. Bu negatif süreci ancak yapıların yeni bir işlev üstlenmesi engelleyebilmektedir. Liman Kale'nin Kadifekale 'den sonra da varlığını devam ettirebilmesi bu şekilde olmuştur. Günümüzde bu yapıların hiçbiri bütünlüklü bir şekilde mevcut değildir ancak Kadifekale ve Sancak Kale halen belli ölçülerde kalıntı barındırmaktadır. Bu kalıntıların korunması ve restore edilmesi gerekli ancak yeterli değildir. Yapıların yaşaması için tekrar kentin gündelik hayatına katılması ve bunun da tarihsel özellikleri ve anlamları ile uygun yeni işlevlerle başarılması gerekmektedir.

Kaynaklar

- Atay, Çınar, *İzmir'in İzmir'i*, İzmir 1993.
- Aktepe, Münir, *İzmir Hanları ve Çarşıları Hakkında Ön Bilgi*, İzmir 2011.
- Ersoy, Akın, “Eskiçağda Kadifekale”, 3. Uluslararası Tarih Sempozyumu Bildiri Kitabı, İzmir, Nisan 05-07, 2018, 253-266.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Haz. Y. Dağlı, S. A. Kahraman, R. Dankoff) Yapı Kredi Yayınları, Cilt II- IX, İstanbul 2005.
- Göncü, Hakan, “Kadifekale'nin Ortaçağ Savunma Mimarisi”, 3. Uluslararası Tarih Sempozyumu: İzmir, 5-7 Nisan 2018, İzmir 2019, 430-439.
- Göncü, Hakan “Smyra Akropolü (Kadifekale) Yapı Evreleri”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2013.
- Gültekin, Hakkı, *İzmir Tarihi*, İzmir 1952.
- Güzel, Eylem, “Seyahatname ve Gravürlerde Ege Bölgesi Kale Mimarisi”, Turkish Studies Social Sciences, (Nisan 2019), s. 71-91.
- Kolektif, *18. Ve 19. Yüzyıllarda İzmir: Batılı Bir Bakış*, (Çev. Aviva Cashmira Kakar, Michael Taylor, Gözde Şakar), İzmir 2013.
- Konstantinos Oikonomos Bonaventure F. Slaars, *Destanlar Çağından 19. Yüzyıla İzmir*, (Çev. Bilge Umar), İstanbul 2001.
- Sever, İlker, “İzmir ve Samsun İki ‘Gavur’ Şehrin Hikayesi”, *Toplumsal Tarih*, (Nisan 2006), s. 50-55.
- Tavernier, Jean-Baptiste “*Tavernier Seyahatnamesi*”, (çev. Teoman Tunçdoğan), İstanbul 2010.
- Tütüncü, Mehmet, “İzmir’in Kalesi'nin Kayıp Kitabesi”, *Yedikata*, 110, (Ekim 2017), s. 16-28.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, İstanbul 1988.
- Ülker, Necmi, “Batılı Gözlemcilere Göre XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir Şehri ve Ticari Sorunları”, *Tarih Enstitü Dergisi*, 12, (1981-1982), s.317-354.
- Yetkin, Sabri ve Yılmaz, Fikret, *İzmir Kent Tarihi*, İzmir 2002.
- Poulimenos, George. “İzmir Haritalar”. Erişim 21 Mart, 2022. <Http://Gpoulimenos.info/tr/kaynaklar/haritalar>.

XVII. YÜZYILDA İZMİR'İN İMAR VE İNŞASI

Cahit Telci*

Bu yazının temel bakış açısı, tarihçiliğimizin son yıllardaki önemli tartışma konularından olan imparatorluğun duraklama/gerileme/kriz dönemleri olarak tanımlanan dönemlerinin İzmir tarihi için bakıldığında gelişme/yükselme/yeniden yapılanma dönemleri olarak tanımlanması zaruretidir. İzmir tarihinin XVII. yüzyılı, ilk dönemlerde Osmanlı iktisadi dünyası içerisinde, kısmen Bursa'nın alternatifi olarak bir şekilde gayri kanunîlik, kargaşa, belirsizlik, ardından görece istikrar ve taşların yerine oturduğu zamanları içerir.

Bu yıllarda İzmir, en azından bir asırdır kendisine biçilmiş olan rolün dışında, farklı bir iktisadi potansiyel ile ortaya çıkarken, aynı süreçte bugün tarihçiliğimizin önemli konularından biri olan göç olgusu da bu gelişmeye eşlik ediyordu. Şehrin göç kaynakları, bir taraftan batıdan özellikle adalardan gelenler, diğer taraftan da doğudan ve çoklukla Ankara'nın da doğusundan gelenler idi. Bu yıllarda şehrin şüphesiz önemli unsurlarından birisi de Acem tüccarıdır. Şehrin XVII. yüzyılında Acemler en önemli aktörlerden olarak mutlaka ele alınmalıdır.

Bahsettiğimiz bu dönemin arkasındaki temel etkenlerden birisi şüphesiz ipektir. İpekle beraber hatta ondan biraz önce İzmir'den pamuk ipliği ihraç edildiği de akıldan çıkarılmamalıdır. Bu yıllara kadar Osmanlı dünyasının en önemli ipekli pazarı şüphesiz Bursa'dır. Bursa aynı zamanda Avrupalı tüccarın ülkelerine götürmek için ipek satın aldığı yerdir. Bursa'ya ipeği getirenler de çoklukla Acem tüccarıdır. Bunlar, Şah Abbas tarafından İran ipeğini pazarlamak üzere yetkilendirilmiş ve İsfahan yakınlarında tesis edilmiş olan Yeni Culfalı Ermenilerdir. Acem tüccarının gerek Osmanlı toprakları gerekse Hindistan ve Rusya'daki etkinlikleri bir asırdan fazla, Nadir Şah iktidarına kadar devam edecektir¹.

* Prof. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: ctelci35@gmail.com.

¹ Osmanlı Safevî ilişkileri hiç şüphesiz XVI. Yüzyılın sonlarında Safevî tahtına Şah Abbas'ın çıkmasıyla beraber başka bir evreye girmiş idi. Abbas'ın özellikle ipek ticareti ekseninde geliştirmeye çalıştığı yeni ticari politikalar bir nevi Osmanlıların ipek ticaretinden elde etmekte oldukları kârı engellemeye yönelik idi. Şah Abbas iktidarındaki Safevî yönetimi bu yeni iktisadi yaklaşımı sadece iki devlet ekseninde de tutmamış, daha uluslararası bir mecraya da taşıyarak Avrupa devletleri ve bu meyanda da Rusya ile ittifaklar geliştirmek istemiş idi (bkz. Rudi Matthee, "Anti-Ottoman Politics and Transit Rights: The Seventeenth-Century Trade in Silk between Safavid Iran and Muscovy", *Cahiers du Monde russe*, Vol. 35, No. 4 (Oct. - Dec. 1994), ss. 739-761; R. W. Ferrier, "The Terms and Conditions under which English Trade Was Transacted with Şafavid Persia", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol. 49, No. 1, In Honour of Ann K. S. Lambton (1986), ss. 48-66; Avrupa ile ilişkileri konusunda bkz. Linda K. Steinman,

Bursa Mizan-ı Harir Mukataası ve İzmir

Osmanlı müesses nizamı Bursa'yı ipek ve ipekli pazarı olarak kabul etmiş, gümrüklerini düzenlemiş ve Bursa Mizan-ı Harir Mukataası olarak adlandırılan iktisadi oluşum, Bursa'ya gelen ve giden ipeğin vergilendirilmesinde en önemli yapı olarak mütalâa edilmiştir. Öte taraftan XVII. yüzyılda birçok mukataada olduğu gibi Mizan-ı Harir mukataası eminleri olan Yahudi işletmeciler, büyük bir güç ve etkinlik kazanmışlar idi. Onların bu güç ve etkinliği şüphesiz İstanbul yönetimi nezdinde de güçlü olmalarından kaynaklanmış olmalıdır.

XVII. yüzyıl başlarında Osmanlı-İran harpleri ve rekabeti Bursa pazarına gelen ham ipeğin görece azalmasını beraberinde getirmiş ve Bursa'nın yerli ipekli dokuyucu esnafı gelen bu sınırlı ham ipeği yerli üretim için alıkoymaya başlayınca yabancı tüccarın Bursa'da ham ipeğe ulaşması haylice zorlaşmaya başlamış idi.

Bu durumda yabancı tüccar, Bursa pazarına ham ipek getiren Acemler ile de anlaşarak, ipekleri Bursa'ya değil, gümrük vergileri Bursa'ya kıyasla çok daha ucuz olan İzmir'e getirerek Avrupalı tüccar ile buluşturmaya başlamışlardı. Zira bu tarihlerde vaktiyle Sakız üzerinden ticaret yapan Avrupalı tüccar temsilciliklerini oradan İzmir'e nakletmişlerdi. Bu süreç işlemeye başladığında tarihler yaklaşık 1620 idi.

İzmir artık yukarıda ifade ettiğim gibi yaklaşık bir asırdan beridir Batı Anadolu'dan Osmanlı başkentinin ihtiyacı olan tarımsal ihtiyaç maddelerini sağlayan görece küçük bir liman kasabası kimliğinden Anadolu'yu boydan boya kat eden ve adı ipek yolu olmakla beraber her türlü malın, farklı milletlerin tacirleri vasıtasıyla ticaretinin yapıldığı ve binlerle deveyi ihtiva eden kervanların her an seyir halinde olduğu bir yolun nihai noktası olarak gelişmekte idi. Tam da bu sıralarda İzmir'den ilk ipek yükü ihraç edilmiş idi².

XVII. Yüzyılda ipeğin önemli rol oynadığı ve Avrupalı tüccarlar ile Acem tüccarını buluşturan bu ticaret, İzmir'in birkaç on yıl içerisinde Levant'ın en önemli şehirlerinden birisi haline gelmesini sağlayacaktır. Antoine Galland şehrin bu tarihsel sürecini çok açık ifadelerle betimler: “*Yüzyıldan daha kısa bir süre önce bu kentte pek bir*

“Shah 'Abbas and the Royal Silk Trade 1599-1629”, *Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)*, Vol. 14, No. 1 (1987), ss. 68-74; R. W. Ferrier, “The European Diplomacy of Shāh 'Abbās I and the First Persian Embassy to England”, *Iran*, Vol. 11 (1973), ss. 75-92.) Ancak malumdur ki Safevîlerin de Osmanlı sahasından almak durumunda oldukları bakır gibi kıymetli madenler bağlamında bir şekilde Osmanlı toprakları ile ticaret yapmak gibi bir zorunlulukları bulunmakta idi. Dolayısıyla Şah Abbas'ın bütün gayretlerine rağmen 1603-1619 yılları arasında savaş döneminde bile İran ile Osmanlılar arasında ipek ticareti bağlamında kervan trafiğini devam ettiği bilinmektedir (bkz. Andras Riedlmayer, “Ottoman-Safavid Relations and the Anatolian Trade Routes 1603-1618”, *Turkish Studies Association Bulletin*, Vol. 5 /1 (March 1981), s. 8.

² Necmi Ülker, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi: Ticaret Tarihi Araştırmaları*. İzmir 1994, s. 44.

şey yoktu. İki fersah mesafede olan Bornova'ya gitmek için bir iskele olmaktan başka bir anlam taşıymıyordu. Kadı Bornova'da oturuyordu. Gelip geçen kişiler için bir dükkân vardı. Bu durum Frenklerin oturduğu denize doğru ilerlemiş vaziyette kazıklar üstünde yapılmış evlerin yeniliğinden de anlaşılır. Frenklerin buraya gelip yerleşmesi en fazla otuz yıl önce başlamıştır. Venedikliler bu işte ön ayak olmuşlardır. Ve Fransızlar da onları izlemekte gecikmemiştir. Ve sonucunda rekabet nedeniyle diğer uluslar da buraya gelmek istemişlerdir. Onları buraya özellikle çeken mal ipeklilerdir. Ermeniler mallarını buraya getirmek için ipeklerini kervanla Halep'e götürmekten vaz geçtiler. Buranın kurulmasıyla Halep'teki ticaret iyice azaldı. Eğrilmiş veya ham pamuk iplikleri civardan gelir. Birkaç Fransız tüccarın yaşadığı Ankara'dan buraya tiftikten dokunmuş yünlü kumaşlar gönderilir. Bu kumaşlar o kadar esnektiler ki bu ülkede ancak padişah elbiseleri yapımında kullanılır.”³.

Bu gelişmeler Osmanlı dünyası içerisinde İzmir'i neredeyse herkesin dikkatlerini yönelteceği bir potansiyel olarak ortaya çıkarırken, İmparatorluğun en zengin vergi gelirlerinden bir tanesini ifade eden Bursa Mizan-ı Harir Mukataası ve bu mukataanın işletmecisi/emini olan Yahudi Yasef tarafından kabul edilmez bir durum idi. Özetle Bursa'ya gelmesi ve orada satılması gereken ipek ve ipekli, Bursa'ya gelmeyip Avrupa'ya gitmek üzere İzmir iskelesine gitmekteydi. Dolayısıyla kendi mukataasına ödenmesi gereken vergi ödenmiyordu. Tüccarlar, malını İzmir'e götürmüş olsa bile Bursa'da ödemeleri gereken gümrük resmini orada da mukataa için ödemeliydiler. Bu vergi, bir şekilde vergiyi ödemedi kaçmış/gitmiş olan gemilerin ait oldukları devlet konsüllerinden de tıpkı Bursa'daki oranıyla tahsil edilmelidir⁴. Bursa-İzmir arasında bu tartışma yaşandığında tarihler 1623 senesini gösteriyordu.

“Mabrûsa-i Bursa'ya Acem'den ve sair yerlerden gelen harir yükleri mabrûsa-i mezburâde fûruht olunmayub Frengistana götürmek için her yük başına üçer bin akçe resm-i mîzân ve altı guruş yasakîyeleri Bursa'da alınur iken hâlâ bazı tüccar harirleri Frengistana göndermek için İzmir iskelesine getirüb yüklerinden yük başına ancak onbeşer guruş verüb bu sebeb ile mal-ı miriye gadr ve benim iltizamıma külli kesr ve zarar müteretteb olmuştur. Ol makûle harir getirenlerden veya vekîllerinden üçer bin akça resam-i mîzân ve altı guruş yasakîyeleri bi't-tamam taleb ve tahsil olunub bi't-tamam eda olunmayınca gemiler salu verilmeye şöyle ki gitmiş bulunurlar ise vekîllerinden ve konsüllerden taleb ve tahsil ettirilmesi babında emr-i şerif ricasına bildirmeğim”

Bursa'ya alternatif olarak gelişen İzmir ipekli pazarı ve gümrüğü etrafında, anlaşıldığı kadarıyla bir dönem bu tartışma sürecek ama her şeye rağmen İzmir'in bu potansiyeli artarak devam edecektir. Yüzyılın ortaları geldiğinde İzmir artık geri dönülmez bir yükselişi yakalamıştır. Gerçi bu sıralarda Bursa Mizan-ı Harir

³ *İzmir Gezisi Antoine Galland'ın Bir El Yazması (1678)*, Metni Sunan, Düzenleyen ve Notlarla Açıklayan Frederric Bauden, çev: Erol Üyepazarcı, İzmir 2003, s. 106-107.

⁴ BOA. MAD. d., 9826, s. 21.

Mukataasını kontrolünde tutan sermaye İzmir’i de bu mukataanın sınırlarına dahil etmeyi başarmışlardır. Bu gelişme en geç 1660’lı yılların sonunda gerçekleşmiş olmalıdır. İzmir kalabalıklaşmış, Evliya Çelebi’nin geldiğinde kaydettiği imparatorluğun en büyük liman kenti haline gelmiş ve bu ticaret için gerekli olan muazzam lojistiğin de üssü olmuştur. Elbette bir dönem nasıl tüccar Bursa’daki yüksek vergilerden kaçınmak için İzmir’i tercih ettiyse, şimdi de Osmanlı müesses nizamının parçası olan İzmir’de yine mukataacılara ödenmesi gereken vergilerden kaçmak için İzmir’in de ard alanı ayak tüccarları marifetiyle kullanılmaya başlanacaktır. Körfezin ve giren çıkan gemilerin getirdikleri yüklerin sağlıklı bir şekilde vergilendirilebilmesi için Sancak Burnu kalesinin inşası da bu dönemlere rastlar⁵. Aynı şekilde aşağıda bahse konu edeceğimiz defterde de yer alan Gümrükhane binasının inşası şehirdeki uluslararası ticareti bir yönüyle kontrol altında tutmak gayreti olarak değerlendirilmelidir⁶.

İzmir’in önceleri Bursa Mizan-ı Harir mukataasının dışında, gümrük resimlerinin görece düşük olarak uygulandığı bir alternatif liman olarak ortaya çıktığı ancak yaklaşık çeyrek asır içerisinde Bursa’da geçerli olan gümrük nizamının burada da uygulanmaya başladığı, değişimin çok hızlı yaşandığı şehirde bu potansiyel fiziki olarak da bir değişimin yaşanmasına sebep olmuştur.

İzmir, tam da bu süreçte Ankara ve Bursa gibi güçlü bir lojistik üssü olarak Hanlar bölgesinin oluşumuna sahne olmuştur. Liman ve Basmahâne arasındaki bu muhit şehrin yükselişinin en önemli tanığıdır. Bu gelişmelerin şüphesiz en önemli unsurlarından birisi de Frenk-hânelerdir.

Frenk-hâne Nedir

Serap Yılmaz, Frenk-haneyi bir nevi farklı milletlerden ticaret için İzmir’de bulunanların şirket ofisi manasında kullanmaktadır. “Whittall Frenkhânesi” gibi⁷. Ancak bu çalışmanın kaynaklarından olan mukataa defterindeki veriler Frenk-hânenin Yılmaz’ın tanımladığı gibi bir şirket ofisi olarak tanımlanmasına pek izin vermez. Zira Osman b. Derviş Ağa’nın dört tane Frenk-hanesi kaydedilmiştir. Hal böyle olunca bu yapıyı, içerisinde bekâr ya da şehre yeni gelenlerin süresi belki biraz uzun ama mutlaka sınırlı olarak kaldıkları, meskûn hale gelmeden önce belki beş on belki daha fazla kişinin konakladıkları yeri ifade eden bekâr-hane olarak düşünmek eğilimindeyiz. Yine buralarda konaklayanların şehrin fakir unsurları oldukları, muhtemelen bir göçün öznesi olarak şehirde buldukları da ifade edilmelidir. Yahudi-hâne kavramı da bu cümleden olarak değerlendirilmelidir. Bu kabil yapılar

⁵ Kale hakkında bkz. Necmi Ülker, “Batılı Gözlemcilere Göre XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir Şehri ve Ticari Sorunları”, *İÜEF. Tarih Enstitüsü Dergisi, (Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı)*, 1981-1982, s. 320 vd.

⁶ İzmir’de yeni bir gümrükhânenin inşası ve yabancı tüccarın tepkileri için bkz. Necmi Ülker, *a.g.m.*, s. 329-330.

⁷ Serap Yılmaz, “XVII-XIX. Yüzyıllarda İzmir’de Fransızlar”, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, I/3 (1993) s. 110.

içerisinde 5-10 oda, bir iç avlu, tuvalet-banyo ve mutfak ortak alanları içermekte muhtemelen alt katlarda dışa bakan yüzlerde de dükkânlar yer almakta olmalıdır⁸. Şehirde ticari işletmeleri olan kişilerin yanlarında çalışan işçiler/görevliler için bu kabil yerler hazırlanmış olma ihtimalleri de vardır ki Serap Yılmaz'ın kanaati bu anlamda geçerli olabilir. Ceylan İrem Gençler de bu yapıları hemen bizim tanımladığımız haliyle tanımlar:

“Frenkhâne olarak anılan bu yapıların, genellikle zemin katlarında depo, dükkân, avlu gibi hacimler bulunmakta, üst katları ise konut olarak kullanılmaktadır. Seyyahların anlatımlarına göre, denize bakan bahçe ve avlular içine kurulan bu yapılar genellikle geniş hacimli olup, deniz cephesinde uzun terasları ve balkonları vardır. Bu yapıların zemin katlarında denizle doğrudan ilişki sağlayan iskeleler aracılığıyla gemilerden mal aktarımı sağlanmıştır.”⁹

Bu yapıların bir diğer özelliği de vakıfların tıpkı hamamlar gibi gelir sağlayan unsurlarından olarak düşünülmüş olmasıdır. Dolayısıyla imparatorluğun özellikle ticari potansiyeli yüksek ve bu sebeple dışarıdan göç alan kentlerinin konu olduğu vakıflar içerisinde de bu yapıları görmek mümkündür.

Aşağıda şehrin bu yeni yapılarının kimlerin tasarrufunda olduğunu kaydedeceğiz. Ancak hemen ifade edelim bu yapılaşma süreci zannımca iki aşamalı bir gelişme seyri takip etmiştir. İlk aşama şüphesiz 1620'li yıllarda başlamış ve yaklaşık 20-25 yıl kadar devam etmiştir. Bu aşamada şehrin bu erken gelişme evresinde yerel dinamiklerin görece daha etkin olduğunu görürüz. Yüzyılın ortalarından sonra ise imparatorluk eliti bölgeye nüfuz etmiştir. Bu sürecin ayrıntıları başka bir çalışmanın konusunu oluşturmakla beraber yerel dinamiklerin kısmen İzmir'in üretim muntukaları olan ard alanının da tanınmış aileleri oldukları dikkat çeker.

1659 Senesinde İzmir'de Frenk-hâneler

Öyle anlaşılıyor ki daha XVII. yüzyılın başlarından itibaren yüksek bir ticari potansiyel ile büyüme ivmesi yakalayan kent, yüzyılın ilk çeyreği civarında dikkat çeken boyutlarda göç almaya başlamıştır. Tam bu dönemlere ilişkin bir kayıt şehirdeki bu gelişmeyi çok açık bir şekilde ortaya koyar: “*nefs-i İzmir'de ifrât üzere müceddeden bina ve ihdâs olan bâzergân ve Frenk hanları ve Yahudi haneleri ekser hâne-i avârız toprağı ve arazi-i miriye üzerine bina ve etraf ve derýadan gelen reâyâ sâkin olub...*”¹⁰

Muhtemelen ilk zamanlarda sadece işgücü olarak şehre gelen hu unsurlar çoklukla genç, bekâr, nitelikli ve niteliksiz iş gücünden oluşmakta idi. Dolayısıyla bu unsurların konaklaması ciddi bir lojistik ihtiyaç olarak ortaya çıkmıştır. Yüzyılın son

⁸ Safiye Kıranlar, “Mütareke İstanbul'unda Konut Sorunu”, METU/JFA 2015/2, (32/2), s. 101.

⁹ Ceylan İrem Gençler, *1840-1912 Yılları Arasında İzmir ve Selanik'teki Kentsel ve Mimari Değişim*, İTÜ-Fen Bilimleri Enstitüsü-Yayınlanmamış Dr. Tezi, İstanbul 2012, s. 60.

¹⁰ BOA. KK. d. 2866, s. 6.

çeyreğine ulaşıldığında özellikle 1688 depreminin sebep olduğu fiziki tahribat da üzerine eklenince İzmir’de ciddi anlamda bir yapılaşma, inşaat süreci dikkat çekmekteydi. Özellikle Orta ve Doğu Anadolu bölgesinden gelen ve “Anadolu Ermenisi” olarak belgelerde ifadesini bulan geniş bir iş gücünün İzmir’e akın etmesi sebeple olmalıdır. Bu unsurların içerisinde inşaat sektöründe faaliyet gösteren dülger gibi çok sayıda meslek erbabının bulunuyor olması bu gelişmeler ile izah edilebilir. XVII. yüzyılın bazı kayıtları bu iki unsurun belli boyutlarını ortaya koyabilecek niteliktedir.

Öncelikle bir mukayeseyi yaparak başlamak gerekir. Bilindiği gibi İzmir XVI. yüzyılın 1529 tarihli ilk tahrir verilerine göre Faik Paşa, Mescid-i Selatin-zâde, Han Beğ, ve Limon-ı İzmir isimleriyle dört mahallede yaşayan 127 hane, Boynuz Seküsü olarak ifade edilen yerde 50 hane ve 29 hane de gayrimüslim olmak üzere toplam 206 haneden oluşan küçük bir kasaba iken¹¹, 1575 tarihli son defterinde önceki mahallelere ilaveten Ali Çavuş, Yazıcı ve Şeyhler isimli üç mahalle daha oluşmuş, önceki mahallelerin nüfuslarında dikkat çeker oranda artış yaşanmıştır. Buna göre şehrin mahallelerinde 382 hane, Boynuz Seküsü’nde 166 hane ve 110 hane de gayrimüslim olmakla beraber toplam 658 haneden müteşekkil bir şehir görünümündedir¹². Bu sayımdan sonra şehrin mufassal sayımı elimizdeki verilere göre 1070 tarihli Vezir İsmail Paşa tarafından yapılan sayımdır. Bu sayımda şehir 15 mahalleden oluşmaktadır. Bunun yanında 61 hane Ermeni, 301 hane Rum ve 271 hane de Yahudi olmak üzere şehir 1302 haneden müteşekkil bir konumdadır¹³. Öte taraftan şehirde fiziki olarak nüfusun dağılışına baktığımız zaman Faik Paşa gibi görece yukarıdaki mahallelerin nüfusunda azalma olduğu şehrin yeni mahallelerinin görece daha aşağılarda Ali Bey Camii ya da Kestane Pazarına yakın Kefeli Mahallesi gibi yerlerde teşekkül ettiği dikkat çeker.

Şehrin hem XVI. yüzyılın ikinci yarısında yaklaşık ikiye katlanması ve yine XVII. yüzyılın ilk yarısında da bir daha ikiye katlanması dikkat çekicidir. İlk büyüme üzerinde Sakız’daki gelişmelerin etkin olduğu muhakkaktır. Dolayısıyla ilk gelişmenin çoklukla 1570’li yıllar sonrasında yaşandığı varsayılabilir. Özellikle Avrupalıların konsolosluklarını İzmir’e nakletmeleri bu süreç üzerinde etkili olmuş olmalıdır.

Şehirde XVII. yüzyılda meydana gelen fiziki değişimi tahmin etmek mümkündür. Ancak yüzyılın ortalarına ilişkin arşiv malzemesi, bilgilerimizi tahminden öteye geçirmektedir. “*Defter-i Mukataa-ı Arazi-i mirîye...*” başlıklı defter bize şehrin özellikle kordon ve liman bölgelerinde leb-i derya olarak ifade edilen kısımlarındaki bina stoğuna ilişkin fikir vermektedir¹⁴.

¹¹ BOA. TD. 148, s. 8-10.

¹² BOA. TD. 537, s. 8-12; Şehrin bu dönemleri hakkında bkz. Mübahat Kütükoğlu, *XV ve XVI Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı*, İzmir 2000.

¹³ BOA. D.MKF. d. 27823, s. 2.

¹⁴ BOA. MAD. d. 18199.

Defterde menzil olarak tanımlanan ve konut olarak kullanıldığını değerlendirdiğimiz yapılardan ziyade bu çalışmanın konusunu yakından ilgilendiren yapılar, şehrin bahsettiğimiz iktisadi potansiyeli uyarınca öncelikli olarak Manisa gibi yakın ard alandan, daha sonra Anadolu'nun uzak bölgelerinden ve adalardan göçüp İzmir'e gelenlerin, sürekli meskûn olamadıkları ilk birkaç yıl boyunca konakladıkları geçici meskenlere işaret ediyor olmasıdır.

Bu cümleden olarak öncelikle Frenk-hânelerin bu ihtiyacın karşılanmasında önemli yeri olduğu anlaşılıyor. Yine bunun gibi hanlar bir taraftan depo vazifesi görürken konaklama ihtiyacına da cevap vermekte olmalıdır. Bu gibi yerlerde konaklayanların muhtemelen yine ilk zamanlarda bekâr olduklarını aileleriyle beraber gelenlerin görece daha az olduğu değerlendirilebilir.

Frenk-hâne ve hanlardan başka defterde Yahudihâne, mahzen, hücre, hücerât olarak ifade edilen yapılar da bu şekilde konaklama amaçlı olarak kullanılmaktadırlar. Bunlardan başka meyhâne, kahvehâne gibi daha sınırlı olarak gördüğümüz yapılar da bu amaca hizmet etmektedir. Zira özellikle İstanbul'da XIX. yüzyılda bu kabil yapılardaki nüfusun da tespit edilmeye gayret edildiğini biliyoruz.

XVII. yüzyılda önceki dönemlerden farklı olarak şehrin denize yakın kısımlarında (leb-i deryâ) çok sayıda yeni mimari unsurlar İzmir'e yeni bir silüet kazandırmıştır. Bunların çoğunlukla yerel aileler tarafından yapıldığı/işletildiği anlaşılmaktadır. Bu yapılar çoklukla ticaret yapılarıdır ya da tüccar tarafından yaptırılmış bir taraftan depo, diğer taraftan mal depolama/işleme/bağlama/yükleme gibi işlemlerin yürütüldüğü bir işlik vazifesi de gören çok işlevli yapılar olmalıdır.

1070/1659 tarihli mukataa defteri, İzmir'in bu yeni çehresine ışık tutmaktadır. Bu binalar miri arazi üzerinde yapılmış olmaları sebebiyle devlet bu yapılara mukataa bedeli bağlamış idi.

Mukataa-i	Fî Sene		Mukataa Guruş	Mukabele-i Avarız Guruş
	Riyal	Guruş		
Frenk-hâne-i Emir-zâde Mehmed Efendi		10	2	8
Frenk-hâne-i Zordezeki ve Laz Yorgi müşterek		7	3	4
Frenk-hâne-i el-hac Mehmed b. Elhac Osman		5,5	3	2,5
Frenk-hâne-i Ayşe Hatun		7	4	3
Def'a Frenk-hâne-i Ayşe Hatun		7,5	2	5,5
Frenk-hâne-i Duka veled-i Yovan		19,5	5	14,5
Def'a Frenk-hâne-i Duka veled-i Yovan		19	5	14
Frenk-hâne-i eş-Şeyh Mehmed Çelebi ibn Hasan Efendi		5,5	3	2,5
Def'a Frenk-hâne-i eş-Şeyh Mehmed Çelebi ibn Hasan Efendi		16	4	12
Frenk-hâne-i Tâife-i Rum		18	8	10
Frenk-hâne-i Traskoğa zımmi		6	4	2

Def'a Frenk-hâne-i Duka veled-i Yovan		30	7	23,5
Frenk-hâne-i Rumiyan		4,5	2,5	2
Def'a Frenk-hâne-i Duka veled-i Yovan		4,5	2	2,5
Def'a Frenk-hâne-i Duka veled-i Yovan		4	12	16
Frenk-hâne-i Bostani-zâde Mehmed Ağa		11	3	8
Frenk-hâne-i Tomar...		10	2,5	7,5
Frenk-hâne-i Batakoğlu zımmi hatunu		5	3	2
Frenk-hâne-i [...] Mehmed Çelebi Damadı el-Hac Osman		15	5	10
Frenk-hâne-i Angeliye Nasraniye		20	5	15
Frenk-hâne-i Hasan Efendi zevcesi		16,5	4	12,5
Frenk-hâne-i Kireççi Dimitri Zımmi		6	3	3
Frenk-hâne-i verese-i Tomared		9,5	7	2,5
Frenk-hâne-i Mahmud Efendi Bostâni-zâde		3	2	1
Frenk-hâne-i Verese-i Bostâni		11	3	8
Frenk-hâne-i verese-i Tomared		27,5	5	22,5
Def'a Frenk-hâne-i verese-i Tomared		12	7	5
Frenk-hâne-i Ahmed Ağa Çavuş-zâde		4	1	3
Frenk-hâne-i Mestçi el-Hac Mehmed		4,5	2,5	2
Frenk-hâne-i Mestçi el-Hac Mehmed		3,5	2	1,5
Frenk-hâne-i Marad oğlu Hristo		5	3	2
Frenk-hâne-i Katırcı-zâde el-Hac Mehmed		2,5	1	1,5
Frenk-hâne-i Mesud Efendi		3	2	1
Frenk-hâne-i Mesud Efendi		4	2	2
Frenk-hâne-i Yorgani zımmi		4	2	2
Frenk-hâne-i Mehmed Çelebi		2	1	1
Frenk-hâne-i Ahmed Ağa b. Bostâni Çavuş		3	0,5	2,5
Frenk-hâne-i Osman bin Derviş Ağa		10	3	7
Frenk-hâne-i Osman bin Derviş Ağa		10	3	7
Def'a Frenk-hâne-i Osman bin Derviş Ağa		10	3	7
Def'a Frenk-hâne-i Osman bir Derviş Ağa		8,5	3	5,5
Def'a Frenk-hâne-i Mustafa Efendi bin Derviş Ağa		5	3	2
Frenk-hâne-i Solak Mehmed Ağa bin Derviş Ağa		4	3	1
Frenk-hâne-i Rukiye Hatun	3	5	3	2
Frenk-hâne-i Baltacı Mehmed	15	31,5	15	16,6
Frenk-hâne-i el-Hac Bayezid Oğlu	15	30	15	15
Frenk-hâne-i Mağribi	15	30	15	15
Frenk-hâne-i Altıparmak	3	6	3	3
Frenk-hâne-i Hacı Mehmed	1			

Listeden görüldüğü gibi yüzyılın ortalarında şehirde elli kadar Frekhâne inşa edilmiştir. Şehrin bu tarihler için gelir getiren mülkleri olduğunu ifade edebileceğimiz bu konutların sahipleri Müslüman ve Gayrimüslim olmak üzere şehir ve ard alanının aileleri oldukları anlaşılmaktadır. Bunlar arasında özellikle Ödemiş menşeli olduklarını bildiğimiz ve Birgi'de cami ve medrese yaptıran Derviş Ağa-zâdeler dikkat çekmektedir. 1659'da Derviş Ağa'nın oğullarından Osman'a ait dört, Mustafa Efendi ve Mehmed Ağa'ya ait birer tane olmak üzere ailenin İzmir'de altı tane Frenk-hâneleri vardır. Yine Tire menşeli olduğunu bildiğimiz Altıparmak-zâde ailesine ait bir Frenk-hâne vardır¹⁵. Yine bu cümleden olarak eş-Şeyh Mehmed Çelebi ibn Hasan Efendi'ye ait iki, Duka veled-i Yovan adlı muhtemelen Rum asıllı kimseye ait beş, Bostâni-zade ailesinden Mehmed Ağa ve Mahmud Efendi ile Bostani varislerine ait birer tane, Mestçi el-Hac Mehmed'e ait iki, Mesud Efendi adlı kişiye ait iki, Tomared varisleri (verese-i Tomared)ne ait üç, Mehmed Çelebi'ye ait bir ve Damadı el-Hac Osman adlı kişiye ait bir, Çavuş-zâde Ahmed Ağa'ya ait bir, Katırcı-zâde el-Hac Mehmed'e ait bir, Baltacı Mehmed'e ait bir, el-Hac Bayezid Oğlu adlı kişiye ait bir Frenk-hâne vardır. Bir Frenk-hâneyi müşterek olarak tasarruf edenler de vardır.

Frenk-hâne sahipleri arasında kadınlar da dikkat çeker. Bunlar arasında iki Frenk-hânesi olan Ayşe Hatun ve birer tane Frenk-hânesi olan Rukiye Hatun, Hasan Efendi zevcesi, Batakoğlu zımmi hatunu ifade edilmelidir.

Frenk-hânelerin bir benzeri de Yahudi-hânelerdir. İlginçtir bu tarihlerde mesela Manisa Yahudilerinin çoklukla İzmir'e göçmüş olduklarını biliyor olmamıza rağmen şehirde çok sayıda topluca konaklanan Yahudi-hâne yoktur. Bunların sayısı iki tanedir ve yine dikkat çeken konu bu yapıların Yahudi cemaati dışından kişiler tarafından yapılmış olduğunun anlaşılmasıdır. Yahudi-hânelerden bir tanesi *Yahudi-hâne-i Arnavud* oğlu diğeri de *Yahudi-hâne-i Cedid-i Baltacı* adıyla kayıtlıdır. Cedit Yahudi-hânenin sahibi olarak ifade edilen Baltacı, Osmanlı bürokrasisi içerisinde gelip, vakıf tesis eden ve bu kapsamda İzmir ve civarında da bâni kişiliği ile karşımıza çıkan Baltacı Mahmud Ağa'dır¹⁶. Bu Yahudi-hâne Ağanın ölümünden sonra, onun vakfı içerisinde ifrâz olunarak Vezir Köprülü Ahmed Paşa Vakfına ilhak olacaktır.

¹⁵ Aile hakkında bkz. M. Akif Erdoğan, "Altıparmak Hacı İlyas bin Ahmed Vakfıyesi", *İzmir Araştırmaları Dergisi*, II, (2015), ss. 1-11.

¹⁶ Mahmud Ağa, İzmir'in XVII. yüzyıldaki yükselişinin erken zamanlarında dışarıdan gelen ve muhtemelen bir kısım yatırımlarla beraber hayır hizmetleri de yapan ilk kişilerdendir. Baltacı Mahmud hakkında bkz. Murat Yıldız, *Bir Saray Görevlisinin Hayatı Baltacı Mahmud Ağa*, İstanbul 2020; Baltacı Mahmud Ağa'nın tam da bu yıllarda İzmir'de yirmi bir çeşme ve su yolu inşa ettirdiğini de biliyoruz. Bkz. BOA. İSTM. ŞSC.02. d. (İstanbul Bab Mahkemesi) 3, s. 69/1; Baltacı Mahmud Ağa'nın İzmir'e su getirmek konusundaki faaliyetine Evliya Çelebi de değinir: "ve bu şehrin âb-ı nâbin sahibü'l-hayrat Baltacı Mahmud Ağa

Bu cümleden olarak defterde yer alan unsurlardan bir tanesi de “*Misafîr-hâne-i Rumîyân*” olarak kayıtlı olan yapıdır. Misafîrhane olarak kayıtlı başka bir yapı yoktur.

Yukarıda ifade ettiğim gibi İzmir’in bu döneminin fiziki olarak önemli başlıklarından birisi de bir liman şehrindeki en önemli mimari unsur olan hanlardır. Ankara ve Bursa’da yaklaşık XV. yüzyılın son çeyreğinde gelişmeye başlayan Hanlar bölgesi İzmir’de XVII. yüzyılda oluşmaya başlamıştır.

Şehrin İlk Hanları

İzmir hanlarının önemli tamamına yakınının inşa tarihleri hakkında isabetli bilgiler bulunmuyor olması, hemen hepsiyle ilgili XVII. XVIII. yüzyıllar gibi dönem ifade edilmesi şehrin ticari kapasitesinin gelişme seyrini bu yapılar üzerinden okumayı engellemektedir. Bu çalışmaya konu ettiğimiz mukataa defteri en azından bu sürecin başlangıç dönemlerine işaret ediyor olmak açısından dikkate değerdir. Bahse konu ettiğimiz defter aslında Vezir İsmail Paşa’nın meşhur tahririnden sonra hazırlanmış ve yine 1070 (1659-60) tarihli bir defterdir. Öte taraftan bahse konu defterin arkasında yine aynı şekilde hazırlanmış olan bir defter daha bulunmaktadır ki bu defterin tarihi de 1074’tür. (1663-64) Bu defterleri birbirinin devamı ya da bir gelişmeyi gösteren defterler olarak görmek mümkün değildir. Anlaşıldığı kadarıyla Vezir İsmail Paşa’nın tahriri 1074 (1663-64) senesine kadar tashih edilmeye devam etmiştir.

Üzerinde 1070 (1659-60) tarihi bulunan defterde şehirde mukataa bedeli karşılığında kullanılan dokuz han bulunmaktadır.

Mukataa-i	Fî Sene		Mukataa Guruş	Mukabele-i Avarız Guruş
	Riyal	Guruş		
Han-ı Tercüman*	10	20	10	10
Han-ı Çavuşoğlu*	20	32	20	12
Han-ı Duka*	15	40	15	25
Han-ı el-Hac Mehmed İmam-zâde*	15	45	15	30
Han-ı Mahmud Çelebi bin el-Hac Mehmed	7	38	7	30
Han-ı Kara Ahmed	20	40	20	20
Han-ı Hüseyin Çelebi ma’a Ahmed Çelebi	7,5	15	7,5	7,5
Han-ı Arnavud Oğlu	5	10	5	5
Han-ı Musa Bali Mehmed ma’a Abdi Ağa	3,5	7	3,5	3,5

altı saatlik yerden mal-ı hazînin sarf edüb şebre getirmiştir” bkz. *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff, 9. Kitap, İstanbul 2005, s. 53.

XVII. Yüzyılda İzmir'in İmar ve İnşası

Han-ı el-Hac Hasan	5	20	5	15
Han-ı Kurşunlu* verese-i Mahmud Efendi Defterdâr-ı sâbık				

1074 (1663-64) tarihini taşıyan ve önceki defterin devamında ciltli olan defterde de önceki defterden farklı olarak on dokuz han daha yer almaktadır. Yukarıda ifade ettiğim gibi bu iki defterin birbirini tamamlayan defterler olduğu, üzerinde 1074 tarihi bile olsa, 1070 senesinde yapılan sayımda yer alması gerekirken yer almayan unsurları tespit etmeyi amaçladığı söylenmelidir. Aynı hanın her iki defterde de yer almamış olması bu kanaatimizi pekiştirmektedir.

Bu hesapça bakıldığında Osmanlı merkez yönetiminin İzmir ve ona bağlı olarak ard alanı Manisa'daki değişmeler, özellikle bir kısım Yahudi ahalinin İzmir'e göçmüş olduğu gerçeğiyle yüzleşmiş olduğu tarihlerde, İzmir'de yirmi yedi tane han bulunduğu anlaşılıyor. İlginçtir Frenk-hânelerden bir kısmı muhtemelen Gayrimüslimler tarafından inşa edilmiş ve kullanılmakta iken hanların tamamı Müslümanlar tarafından işletilmektedir. Hemen bu tarihlerde kaleme alındığı anlaşılan Cihannüma'da Kâtip Çelebi İzmir'de 60 han bulunduğunu¹⁷, 1671 yılında kente gelen Evliya Çelebi de 82 tane han olduğunu yazarlar¹⁸.

Mukataa-i	Fı Sene		Mukataa Guruş	Mukabele-i Avarız Guruş
	Riyal	Guruş		
Han-ı Tosun Mustafa	15	35	15	20
Han-ı Hüseyin Beşe	12,5	25	12,5	12,5
Han-ı Altıparmak*	37	67	37	30
Han-ı Fazlullah Oğlu*	20	40	20	20
Han-ı İki Kutulu	10	20	10	10
Han-ı Bostâni*	12,5	30	12,5	17,5
Han-ı Abdülkerim Çelebi	30	65	30	35
Han-ı Nısf ibn-i Bostâni	10	19	10	9
Han-ı Laz Abidin-zâde	4	8	4	4
Han-ı Abidin Ağa	2,5	5	2,5	2,5
Han-ı Hurmalı Küçük Mehmed Çelebi	5	10	5	5
Han-ı verese-i Hızır Reis	5	10	5	5
Han-ı Küçük Ahmed Çelebi	5	10	5	5
Han-ı verese-i Hızır Reis	15	29	15	14
Han-ı el-Hac Ömer*	15	30	15	15
Han-ı Musa Bali Oğlu	5	10	5	5

Yukarıdaki listelerde yer alan ve 1650'li yıllar civarında inşa edildikleri anlaşılan bu yirmi yedi han içerisinde yanlarına yıldız konulmuş olanlar Evliya Çelebi

¹⁷ Kâtip Çelebi, *Kitab-ı Cihannüma*, 1145, s. 670.

¹⁸ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 52

tarafından ismen de zikredilmekte ve şehrin meşhur hanlarından olarak tasrih edilmektedirler.

Yine Evliya Çelebi şehrin yapılarından bahsederken üç bin altmış dükkân olduğunu söyler. Bahse konu defterde miri arazi üzerinde inşa edilmesi sebebiyle mukataa bedeli karşılığında faaliyet gösteren dükkânlar yukarıda ifade ettiğim konaklama amaçlı olduğu anlaşılan hücreler ile bir taraftan depo diğer taraftan belki de kısmen konaklama amaçlı olarak kullanılabilir olan mahzenler aşağıda listelenmiştir. İfade ettiğim gibi bunlar miri arazi üzerinde olmalarından bahisle mukataa bedeli karşılığı olarak faaliyet göstermektedir.

Hücreler (Hücerât)	Dükkân ve Mahzen
Hücerât-ı İbrahim Çelebi	Dükkân-ı Odabaşı oğlu
Hücerât-ı el-Hac Muslu bâb: 2	Dükkân ma'a mahzen-i el-Hac Mehmed Aydınlı oğlu
Menzil-i Nikola zımmi	Dükkân ma'a mahzen-i Dülger Mehmed Ağa bâb:2
Hücerât-ı Angeliye Nasraniye	Dükkân ma'a mahzen Solak Ahmed Ağa bâb:2
Hücerât-ı Florya Nasraniye	Dükkân ma'a mahzen el-Hac Mehmed
Menzil-i Abdurrahman Reis	Dükkân ma'a mahzen Ayşe Hatun
Hücerât-ı Tabbağ el-Hac Nasuh	Dükkân ma'a mahzen Solak Mehmed Ağa
Hücerât-ı Debbağ el-Hac Nasuh	Dükkân ma'a mahzen Mara ve Sâliha müşterek
Hücerât ma'a dükkân-ı Fatma bint-i Mustafa	Dükkân ma'a mahzen İsmihan Hatun bâb: 2
Hücerât-ı Fazlullah oğlu	Mahzen el-Hac Mustafa vereseşi
Hücerât-ı Bucağı Güzel	Boya-hâne ma'a mahzen-i İsmihan Hatun
Hücerât-ı Mihâl Nasraniye	Mahzen el-Hac Mustafa vereseşi
Hücerât-ı Kayıkçı Estemat	Aşhâne-i el-Hac Hüseyin [...]
Def'a Hücerât-ı Kirli zımmi	Dükkân ma'a mahzen el-Hac Yusuf bâb: 2
Hücerât-ı Hüseyin Beşe el- [...]	Dükkân el-Hac Mehmed [...] bâb: 2
Hücre ma'a dükkân-ı Rahime Hatun	Dükkân ma'a mahzen-i Derviş Ağa
Hücerât-ı Saramya Hatun	Kahvehâne ma'a dükkân-ı Vâhide Hatun
Hücerât-ı Yusuf Beğ	Dükkân-ı Altıparmak
Hücerât-ı Altıparmak	Menzil ma'a dükkân-ı vakf-ı Antuan
Hücerât-ı Altıparmak	Menzil ma'a dükkân-ı Ferik el-Hac Mehmed
Hücerât-ı Altıparmak-ı mezbur	Dükkân ma'a mahzen-i zevce-i Börekçi-zâde
Hücerât-ı Altıparmak	Dükkân ma'a mahzen-i Baltacı Mehmed Ağa

XVII. Yüzyılda İzmir'in İmar ve İnşası

Hücerât-ı Altıparmak	Dükkân-ı Sarıkçı Mustafa
Nısf-ı Hücre-i Mehmed der liman	Menzil ma'a dükkân-ı Altıparmak
Hücerât-ı el-Hac Yusuf el-nüvvâb	Dükkân-ı Hüseyin Ağa serdâr-ı sâbık
Hücerât-ı Bogor Ermeni	Dükkân-ı Kavaf el-Hac İbrahim
Hücerât-ı Meyhâne-i Yorgi	Dükkân-ı el-Hac Abdullah
Hücerât-ı Derviş Ağa	Dükkân-ı el-Hac Ferhad
Hücerât-ı Derviş Ağa	Dükkân-ı el-hac Nasuh
Hücerât-ı Fazlullah Oğlu	Dükkân-ı el-Hac Süleyman
Hücerât-ı Ermeni Marat	Dükkân-ı el-Hac Hüseyin Ağa usta-i hadika-i şehriyari
Hücerât ma'a dükkân-ı Abacı Dimitri	Dükkân-ı Ali Ağa Odabaşı-i sâbık
Hücerât-ı Marko Nasraniye	Arsa-i hâliye-i el-Hac Yusuf Çelebi
	Dükkân ma'a arsa-i hâliye-i Bostâni-zâde Mahmud Efendi
	Mahzen-i Mahmud Çelebi
	Dükkân-ı el-Hac Yusuf el-mezbûr
	Dükkân-ı el-Hac Hasan
	Dükkân-ı Osman Halife
	Dükkân-ı Emir-zâde Mehmed Efendi
	Dükkân-ı Ahmed Ağa Çavuş-zâde
	Menzil ma'a dükkân-ı [...]
	Menzil ma'a dükkân-ı Yogi Bakkal
	Menzil ma'a dükkân-ı Yorgi zımmi

Yine bu veriler ışığında şehirde imalathane ya da işletme olarak kabul edilebilecek Boyahâne ve Şemhâne de bulunmaktadır¹⁹. Şemhâne'nin mülk olarak işletildiği ve Mahmud Ağa isimli kişinin tasarrufunda olduğu anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi İzmir'de yirmi adet Boyahâne olduğuna işaret eder. Ele aldığımız defterde ise iki tanesi yer almaktadır. Bunlardan biri "*Boya-hâne ma'a mahzen-i İsmihan Hatun*" olarak İsmihan Hatun adlı kadına diğeri de Altıparmak-zâde ailesine ait olarak görülmektedir.

Evliyanın bahsettiği kırk kahvehânedenden de defterde isimleriyle/işletmecileriyle bildiğimiz beş kahvehâne bir de kahvehâne arsası mevcuttur. Evliyanın iki yüz tane olarak ifade ettiği meyhanelerden de on beş tanesinin işletmecisini tespit edebiliyoruz.

¹⁹ Evliya Çelebi'nin şehirde varlığına işaret ettiği bir adet Şem-hâne bu olmalıdır. Bkz. *Seyahatname*, s. 53; İzmir'deki boyahane konusunda bkz. Turan Gökçe vd. *Osmanlı Dönemi Batı Anadolu Boyahaneleri ve Üretim Endüstrisinin Araştırılması* (TÜBİTAK 1001), İzmir 2018 (Erişim: 17.11.2022), s. 116 vd.

Kahvehane	Meyhane
Kahvehâne ma'a dükkân-ı Vâhide Hatun	Meyhâne-i el-Hac Mehmed Çelebi
Kahvehâne-i Yosi Yani Oğlu	Meyhâne-i Martalo Zımmi
Kahvehâne-i Sâdık-zâde el-Hac Abdurrahman Efendi	Meyhâne-i Estemat zımmi
Kahvehâne ma'a dükkân-ı el-Hac Yusuf	Meyhâne ve menzil ve bağçe mesken-i Marat veled-i Yovan [...] Tercüman
Kahvehâne-i Muslu Ağa	Meyhâne-i verese-i Mehmed Çelebi ma'a diğer Mehmed
Arsa-i kahvehâne ve dükkân-ı Sinan Çavuş bâb: 9	Menzil ma'a meyhâne-i Zambetiye
	Meyhâne-i Altıparmak el-mezbûr
	Hücerat-ı Meyhâne-i Yorgi
	Meyhâne-i verese-i Yani Reis
	Meyhâne-i Marat Can Ermeni
	Meyhâne-i Malani zımmi
	Meyhâne-i Meğel Sakızlı
	Meyhâne-i Malani zımmi
	Menzil ve meyhâne-i Topal [...]
	Menzil ma'a meyhâne-i Bedr Ermeni

Bu defter şehirde çoklukla Gayrimüslimler tarafından kullanıldığı anlaşılan ve miri arazi üzerine bina edildikleri için mukata'a bedeli ile deftere kaydedilen çok sayıda menzil'i içermektedir. Burada yer alan bu kayıtların Vezir İsmail Paşa tarafından hazırlanan tahrir defterinde yer almayan unsurlar oldukları ve bu sıralarda İzmir'e doğu ve batıdan çok sayıda göçmenin mütemediyen gelmekte oldukları anlaşılıyor. Hal böyle olunca Gayrimüslimler için mezarlık alanına da ihtiyaç bulunmaktaydı. Defterde Rum, Ermeni ve Yahudilerin yine mukata'a bedeli ile kullandıkları ve miri arazi üzerinde gelişmeye başladığı anlaşılan üç tane de Guristan kaydı vardır.

Göç olgusu İzmir için bu yüzyılın tamamına damgasını vuran konulardan olmakla beraber özellikle 1688 sonrasında şehrin yeniden imar ve inşası döneminde daha dikkat çeken boyutlara vardığı varsayılabilir. Üzerinde 1103/1691 tarihi bulunan ve şehirdeki Ermeni Yava nüfusu gösteren defter²⁰ bu göç sürecinin en az üç katmanlı yapısına işaret etmektedir. Bu deftere yansıyan nüfus, bir taraftan şehrin

²⁰ BOA. MAD 1233; Bu defterdeki verilerin de kullanıldığı bir çalışma için bkz. İrfan Kokdaş, "17. Yüzyılda İzmir'e Ermeni Göçü: Acem Tüccarları ve Hemşehrilik Ağları", *Hacettepe Üniversitesi Türkîyat Araştırmaları*, 34 (2021), ss. 227-253.

yüzyılın başından bu yana gelişen potansiyeline öte taraftan da 1688 depremi sonrasında şehrin yeniden imar ve inşası dönemlerine işaret etmektedir.

Bu defterde Ermeni nüfus için var olan bu çok katmanlı yapının en azından Müslüman ve Rum nüfus içinde geçerli olduğu anlaşılmaktadır

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

BOA. D.MKF. d. 27823, s. 2.

BOA. İSTM. ŞSC.02. d. (İstanbul Bab Mahkemesi) 3, s. 69/1.

BOA. KK. d. 2866, s. 6.

BOA. MAD 1233.

BOA. MAD. d. 18199.

BOA. MAD. d., 9826, s. 21.

BOA. TD. 148, s. 8-10.

BOA. TD. 537, s. 8-12.

Yayımlanmış Kaynaklar ve Araştırmalar

Erdoğan, M. Akif, "Altıparmak Hacı İlyas bin Ahmed Vakfıyesi", *İzmir Araştırmaları Dergisi*, II, (2015), ss. 1-11.

Evlıya Çelebi Seyahatnamesi, Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff, 9. Kitap, İstanbul 2005.

Ferrier, R. W., "The Terms and Conditions under which English Trade Was Transacted with Şafavid Persia", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol. 49, No. 1, In Honour of Ann K. S. Lambton (1986), ss. 48-66.

Ferrier, R. W., "The European Diplomacy of Shāh 'Abbās I and the First Persian Embassy to England", *Iran*, Vol. 11 (1973), ss. 75-92.

Gençer, Ceylan İrem, *1840-1912 Yılları Arasında İzmir ve Selanik'teki Kentsel ve Mimari Değişim*, İTÜ-Fen Bilimleri Enstitüsü-Yayımlanmamış Dr. Tezi, İstanbul 2012.

Gökçe, Turan, vd. *Osmanlı Dönemi Batı Anadolu Boyahaneleri ve Üretim Endüstrisinin Araştırılması* (TÜBİTAK 1001), İzmir 2018 (Erişim: 17.11.2022).

İzmir Gezişi Antoine Galland'ın Bir El Yazması (1678), Metni Sunan, Düzenleyen ve Notlarla Açıklayan Frederric Bauden, çev: Erol Üyepazarcı, İzmir 2003.

Kâtip Çelebi, *Kitab-ı Cibannüma*, 1145.

Kıranlar, Safiye. "Mütareke İstanbul'unda Konut Sorunu", *METU/JFA* 2015/2, (32/2), ss. 99-116.

Kokdaş, İrfan, "17. Yüzyılda İzmir'e Ermeni Göçü: Acem Tüccarları ve Hemşehrlik Ağları", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, 34 (2021), ss. 227-253.

- Kütükoğlu, Mübahat, *XV ve XVI Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı*, İzmir 2000.
- Matthee, Rudi, “Anti-Ottoman Politics and Transit Rights: The Seventeenth-Century Trade in Silk between Safavid Iran and Muscovy”, *Cahiers du Monde russe*, Vol. 35, No. 4 (Oct. - Dec. 1994), ss. 739-761.
- Riedlmayer, Andras, “Ottoman-Safavid Relations and the Anatolian Trade Routes 1603-1618)”, *Turkish Studies Association Bulletin*, Vol. 5 /1 (March 1981), ss. 7-10
- Steinman, Linda K., “Shah 'Abbas and the Royal Silk Trade 1599-1629”, *Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)*, Vol. 14, No. 1 (1987), ss.. 68-74.
- Ülker, Necmi, “Batılı Gözlemcilere Göre XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir Şehri ve Ticari Sorunları”, *İÜEF. Tarih Enstitüsü Dergisi, (Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı)*, 1981-1982, ss. 317-354.
- Ülker, Necmi, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi: Ticaret Tarihi Araştırmaları*. İzmir 1994.
- Yıldız, Murat, *Bir Saray Görevlisinin Hayatı Baltacı Mahmud Ağa*, İstanbul 2020.
- Yılmaz, Serap, “XVII-XIX. Yüzyıllarda İzmir’de Fransızlar”, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, I/3 (1993), ss. 89-115.

19. YÜZYILDA İZMİR'DE KENTSEL VE MİMARİ DEĞİŞİM

Ceylan İrem Gençer*

Giriş

1839 Tanzimat Fermanı ile Osmanlı Devleti'nde başlayan idari, hukuki ve sosyal reformlar ile Sanayi Devrimi sürecinde değişen ekonomik düzen sonucunda Osmanlı kentlerinde kentsel ve mimari değişimler meydana gelmiştir. Bu bildiri kapsamında, Doğu Akdeniz'in en önemli liman kentlerinden biri olan İzmir'in 19. yüzyıl boyunca geçirdiği kentsel ve mimari değişim süreci arşiv belgeleri, haritalar ve fotoğraflar üzerinden incelenmiştir. Dönemin sosyo-ekonomik bağlamı içinde kentsel dönüşümü tetikleyen yangınlar, ulaşım ve altyapı düzenlemeleri, rıhtım ve liman inşası gibi unsurlar değerlendirilmiştir.

Konum ve Tarihçe

İzmir kenti, Ege Bölgesi'nde, İzmir Körfezi'nin batı kıyısında kurulmuş ve konumu itibariyle tarih boyunca oldukça korunaklı bir yerde bulunmuştur. Körfez dağlarla çevrili olup dağlar arasındaki geçitler, kente Anadolu'nun çeşitli kesimlerinden ve İstanbul'dan İzmir'e kolaylıkla ulaşılmasını sağlamıştır. İzmir'de M.Ö. yaklaşık 7000'lerden beri yerleşim olduğu bilinmektedir.¹ M.Ö. 7. yüzyılda bu bölgede Smyrna adıyla bir İyon kenti kurulmuştur.² İzmir adının Smyrna'nın ilerleyen dönemlerde değişime uğramasından geldiği varsayılmaktadır.

Antik Çağ'dan sonra kent sırasıyla Roma, Bizans, Arap ve tekrar Bizans egemenliğine geçmiştir. Havarilerin yedi kilisesinden biri olan Aziz Polikarp'ın kilisesinin İzmir'de olması, Hristiyanlar için İzmir'i önemli bir merkez haline getirmiştir. Geç Bizans döneminde kent 1076 yılında Türkmenlerin eline geçmiştir.³ 11. yüzyılda kent, Bizanslılar ile Selçuklular arasında birkaç kez el değiştirmiş ve 1093'te tekrar Bizans egemenliğine girmiştir.

* Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, yaylali@yildiz.edu.tr

¹ Yeşilova Höyük Resmi Web Sitesi, Erişim Tarihi 10 Haziran, 2022. <http://yesilova.ege.edu.tr>

² Emin Canpolat, "Kuruluşundan Bizans Dönemi Sonuna Kadar İzmir," *Üç İzmir* içinde, haz. Enis Batur (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1992).

³ Daniel Goffman, "İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine," *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti* içinde, ed. Edhem Eldem, Daniel Goffman, Bruce Masters (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 95.

1204'te Latinlerin Konstantinopolis'i işgal etmelerini izleyen dönemde, İzmir Bizans'ın bir ticaret merkezi olarak gelişmiştir.⁴ Başkent yeniden ele geçirildiğinde, İzmir Cenevizlilerin, Anadolu'nun geri kalanı ise, Müslümanların kontrolüne bırakılmıştır.⁵ Beylikler Dönemi olarak anılan 14. yüzyıl boyunca, Anadolu'da ve Ege kıyısında birçok Türk beyliği kurulmuştur. Bunlardan biri olan Aydınoğulları Beyliği, Batı Anadolu'nun orta kesimindeki vadilere yerleşmiştir. Beyliğin başındaki Umur Bey, önce İzmir'in çevresini, sonra 1328'de kentin tamamını ele geçirmiştir.⁶ Bu fetihten sonra, kentin limanı ile Liman Kalesi Rodos Şövalyeleri'nin eline geçmiştir; ancak kentin kalanı hâlâ Türklerde kalmıştır.⁷

1402'de Osmanlı devleti ile savaşan Moğol Hükümdarı Timur Batı Anadolu'da ilerlemiş, Liman Kalesi'ni yıkmış ve daha sonra kenti Aydınoğulları Beyliği'ne teslim etmiştir.⁸ 1424'te kesin olarak II. Murad (h. 1421-1444, 1446-1451) tarafından zaptedilen kent, Osmanlı egemenliği altına girmiştir ve idari olarak Anadolu Eyaleti altındaki Aydın Sancağı'na bağlı bir kaza statüsünde olmuştur.⁹

İzmir 15. yüzyılda Doğu Akdeniz'de Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli bir tarım merkezi durumuna gelmiştir. 15. ve 16. yüzyılda henüz küçük bir kasaba büyüklüğünde olan İzmir, çevresindeki ovalardan gelen tarım ürünleri (tahıl, kuru üzüm, incir, turunçgiller, pamuk vb.), yün, sabun, balmumu gibi ihtiyaç maddeleri ile urgan, kendir, yelken bezi, zeytinyağı gibi stratejik tüketim maddelerini limanından İstanbul'a aktarmış ve ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayanmıştır.¹⁰

1569 yılında Fransızların Osmanlı topraklarında kendilerinin güvenliğini sağlayacak imtiyazlar (kapitülasyonlar) elde etmesi sayesinde Doğu Akdeniz'de ve Yakın Doğu'da Fransız ticareti hızla gelişmiş ve diğer Avrupa devletlerinin tüccarları Fransız bayrağı altında Osmanlı ile ticaret yapmışlardır.¹¹ Daha sonra, İngiltere'ye de 1580'de benzer imtiyazlar verilmiş,¹² bunun üzerine İngilizler ticari ilişkilerini

⁴ Goffman, "Kolonyal Liman Kentine," 95.

⁵ *A.g.e.*, 96

⁶ *A.g.e.*, 96.

⁷ Doğan Kuban, *Türkiye'de Kentsel Koruma* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001), 64.

⁸ Goffman, "Kolonyal Liman Kentine," 96.

⁹ Mübahat S. Kütükoğlu, "İzmir," *İslam Ansiklopedisi* içinde, Cilt 23 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001), 517-19.

¹⁰ Daniel Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995), 12-14; Kütükoğlu, "İzmir," 521.

¹¹ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007); Halil İncalcık, "Osmanlı Dönemi Kapitülasyonların Karakter ve Mahiyeti (İmtiyâzât)," *İslam Ansiklopedisi* içinde, Cilt 22 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), 248.

¹² İncalcık, "Osmanlı Dönemi Kapitülasyonları," 248.

geliştirmek için “Levant Company”i (Levant Kumpanyası) kurmuştur.¹³ Bu imtiyazlar ile Avrupalı tüccarlar o devirde ihracatı yasak olan pamuk ve pamuk ipliğini İzmir'den ithal edebilmiştir.¹⁴

15. ve 16. yüzyıllarda yapılan coğrafi keşifler, Avrupa devletleri arasında ticaret dengelerini değiştirmiştir; bu durum 17. yüzyılda yine İzmir'in büyümesine yaramıştır. Avrupalı tüccarlar, İzmir ve civarındaki kentlerde şirketler şeklinde örgütlenip, belli mallar üzerinde yoğunlaşan sistemli bir ticaret ağı kurmaya başlamışlardır. 17. yüzyılın ilk yarısında kentin ticari gelişimini etkileyen nüfus hareketleri arasında, Selanik'te yünlü dokuma zanaatında çalışan Yahudilerin bir kısmının maliyetlerin artması sonucu bir kısmı İzmir'e göç etmesi ve Batı Anadolu'daki diğer kentler ve Ege Adaları'ndaki çeşitli ailelerin İzmir'e ticaret yapmak için gelmesi sayılabilir.¹⁵ 1620'de pamuk ihracatının yasallaşması ve Ege Bölgesi'nde pamuk ekilen alanların artması da İzmir'in ekonomik gelişmesine katkıda bulunmuştur.¹⁶ 1660'dan sonra ise, Osmanlı hükümetinin İzmir'i Batı Anadolu'nun uluslararası pazarla ticaret yapan tek limanı yapma politikası kentin ticari gelişimini daha da arttırmıştır.¹⁷ Özellikle Sadrazam Köprülü Fâzıl Ahmet Paşa döneminde (1661-1676) kentin önemli caddelerine kaldırım döşenmesi, Halkapınar ve Buca'dan su getirilmesi için su kemerleri inşa edilmesi, kentin ticaret merkezinde büyük bir han, bir bedesten, hamamlar ile limanda büyük bir gümrük binası yaptırması¹⁸ merkezi yönetimin İzmir'de kontrolünün arttığını göstermektedir. İzmir, tüm bu koşullar sonucunda 17. yüzyılda artık uluslararası ticarete entegre olan bir liman kenti haline gelmiştir. Bu dönüşüm, kentin hem fiziksel çehresini hem de nüfus kompozisyonunu değiştirmiştir.

19. yüzyılda İzmir hem Osmanlı içinde hem de Batı ülkeleri ile olan ilişkilerinde en kapsamlı ticaret ağına sahip liman kentlerinden birisi haline gelir. Kasaba, 18. yüzyılın ortasında başlayıp, 19. yüzyılın son çeyreğine dek hemen hiç kesintisiz olan bu dönemi “İzmir'in, 17. yüzyıldaki ticari gelişiminden sonra ikinci büyüme evresi” olarak tanımlar.¹⁹ 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ipek ticareti gerilemeye başlamış ve Karadeniz'in yabancıların ticaretine açılmasıyla Trabzon

¹³ Despina Vlami, “Entrepreneurship and Relational Capital in a Levantine Context: Bartolomew Edward Abbott, the “Father of the Levant Company” in Thessaloniki (Eighteenth-Nineteenth Centuries),” *The Historical Review* 6, (2009): 132.

¹⁴ Kütükoğlu, “İzmir,” 521-22.

¹⁵ Goffman, *İzmir*, 73-74.

¹⁶ Abdullah Martal, “İzmir'in Akdeniz Ticaretindeki Rolü,” *Osmanlı Dönemi Akdeniz Dünyası* içinde, ed. Haydar Çoruh, M. Yaşar Ertaş, M. Ziya Köse (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011), 390.

¹⁷ Elena Frangakis-Syrett, *18. Yüzyılda İzmir'de Ticaret* (İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2006), 23-41.

¹⁸ Reşat Kasaba, “İzmir,” *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri 1800-1914* içinde, ed. Çağlar Keyder (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994), 7.

¹⁹ Kasaba, “İzmir,” 2.

Limanı önem kazanmışsa da, İzmir’de tarımsal faaliyetler gelişmeye devam etmiş, maden kaynakları işletilmeye başlanmış ve bu sayede kent ihracat limanı olarak önemini korumuştur.²⁰ 18. yüzyıl sonundan 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar geçen sürede, Fransa ve İngiltere, İzmir’in Batı Avrupa ile ihracat ve ithalatında en önemli iki ülke olmuştur.²¹ Bu iki ülkeyle olan ilişkiler, İzmir’de 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yapılan altyapı yatırımlarına da yansımıştır. 1838 Baltalimanı Ticaret Anlaşması ile Avrupalı tüccarlara tanınan ayrıcalıklar, 1839 Tanzimat Fermanı ile başlayan bir dizi idari, yasal, ekonomik ve sosyal yenilikler, Sanayi Devrimi ardından başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletlerinin üretim fazlası mallar için yeni pazar arayışları, ulaşım ve mal sevkiyatında buhar gücüyle çalışan taşıtların kullanılması, geçmişteki kara ve deniz taşımacılığına oranla daha hızlı sevkiyat yapılabilmesi gibi farklı etkenler, İzmir’in 19. yüzyıldaki gelişimini etkilemiştir.

Sosyo-Ekonomik Yapı

İzmir’in 11. ila 15. yüzyıllar arasında Bizanslılar ile Türkler arasında el değiştirmiş olması nedeniyle, kent nüfusunda bir hareketlilik yaşanmış olduğu düşünülmektedir.²² Kentin ekonomik olarak gelişmesi, özellikle ticaretin büyüüp önem kazanması, ayrıca çatışmalar, savaşlar, kıtlıklar, salgınlar ve doğal afetler nedeniyle nüfus gruplarının yer değiştirmesi gibi etkenler, İzmir nüfusunun artma ve azalmasında belirleyici olmuştur. 16. yüzyıl sonuna dek kentte Müslüman-Türkler ve Rumlar yaşamaktadır ve Müslüman-Türk nüfus çoğunlukta olmuştur. 16. yüzyıldan sonra, kentin nüfusunu oluşturan bu ağırlıklı gruplara, Yahudiler ve Ermeniler de eklenmiştir.²³ İncalcık, 16. yüzyıl sonlarından başlayarak İzmir’de İngiliz, Fransız, Flemenklerin ve az sayıda Venediklilerin ikamet ettiğini belirtir.²⁴ Genellikle İzmir’deki Levantenlerin merkezinde Roma Katolik Kilisesi mensupları ve Avrupa kökenli aileler vardır ve bu kişiler -ticaret amacıyla kente gelen Avrupalılardan farklı olarak- zamanla kente yerleşip yerli nüfusla karışmıştır.²⁵

Osmanlı İmparatorluğu’nun 18. yüzyıldan sonra toprak kayıpları vermeye başlaması göç hareketlerini hızlandırmış, ayrıca İzmir’in çevresindeki yerleşmelere göre daha gelişmiş olması ve uluslararası ticarete bağlı yeni iş imkânlarının bulunmasından ötürü, kırsal kesimden kente göç meydana gelmiştir. Nüfusu arttıran bu etkenlerin yanı sıra, kenti sık sık etkileyen veba, kolera salgınları da nüfusun ciddi düşüş yaşamasına neden olmuştur. Resmi nüfus kayıtlarına bakıldığında, 16. yüzyılın

²⁰ İlhan Tekeli, “Ege Bölgesinde Yerleşme Sisteminin 19. Yüzyıldaki Dönüşümü,” *Üç İzmir* içinde, haz. Enis Batur (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1992), 125-41.

²¹ Frangakis-Syrett, *İzmir’de Ticaret*, 23-41.

²² Rauf Beyru, *19. Yüzyılda İzmir’de Yaşam* (İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2000), 8.

²³ Goffman, “Kolonyal Liman Kentine,” 103.

²⁴ İncalcık, “Osmanlı Dönemi Kapitulasyonları,” 248.

²⁵ Oliver Jens Schmitt, “Levantenler, Avrupalılar ve Kimlik Oyunları,” *İzmir 1830-1930* içinde, der. Marie-Carmen Smyrnelis, 123-38. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

ilk çeyreğinden 17. yüzyılın ilk yarısına dek kent nüfusunun neredeyse sekiz kat arttığı anlaşılmaktadır (Tablo 1). İzmir'e ilişkin bulunan ilk tahrir defteri 1528 tarihli, buna göre İzmir'de 225 Müslüman hane, 31 Gayrimüslim hane olup kentin nüfusu 1300 olarak tahmin edilmektedir.²⁶ 1659 yılında ise 1320 Müslüman, 301 Rum, 271 Yahudi ve 61 Ermeni hane kaydedilmiştir, toplam 1359 hanelik nüfusun yaklaşık 10.000 kişi olduğu tahmin edilmektedir.²⁷ 19. yüzyıla dek başka resmi nüfus kaydına rastlanmadığından, bu dönemde seyyahların ve konsolosların verdiği rakamlar üzerinden değerlendirme yapılabilir, ancak bunların ne kadar gerçekçi olduğu bilinmemektedir. 1702 yılı için Tournefort nüfusun 27.200 kişi olduğunu belirtmiş,²⁸ 1776'da Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Choiseul-Gouffier ise 96 ila 102.000 arasında olduğunu kaydetmiştir.²⁹ 1831'de yapılan ilk resmi nüfus sayımında İzmir'de 21.837 erkek olduğu kaydedilmiştir, kadınların erkeklerle eşit olduğu ve yabancı nüfusun da sayıma dâhil olduğu varsayılırsa, İzmir nüfusu yaklaşık 44.000 kişi olarak kabul edilebilir.³⁰ 1844 sayımına göre yaklaşık 50.000 kişi olduğu tahmin edilmekte, 1881/82-1893 tarihli sayıma göre ise, İzmir'de toplam 207.548 kişi bulunmaktadır, bunların 79.288'i Müslüman, 53.086'sı Rum, 14.909'u Yahudi, 6810'u Ermeni, 51.520'si yabancı ve geri kalan 1935'i Hıristiyanlar ve Bulgarlardan oluşmaktadır.³¹ 1854-1855 Kırım Savaşı ve 1876-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında İzmir'e gelen Müslümanlar kent nüfusunda artışa neden olmuştur.³² 1878'de Aydın Eyaleti'ne gelen Rumeli göçmenlerinden bir kısmının da İzmir'e yerleştirildiği bilinmektedir.³³ Buna karşın, sık yaşanan salgınlar nüfusu düşürmüş, salgınların etkisinin azaltılması ancak 1874'te Karantina tesislerinin tamamlanmasından sonra mümkün olabilmıştır.³⁴

İzmir'deki Müslüman nüfusun bir kısmı ticaret ile uğraşmış, çoğunlukla İzmir'i imparatorluğa bağlayan iç ticaret ağında çalışmışlardır. Ticaretin yanı sıra Müslümanlar, idari görevlerde ve Yahudilerle birlikte gümrük mültezimliğinde bulunmuşlardır.³⁵ 17. yüzyılda Rumlar kentte günlük ihtiyaçları karşılayan küçük

²⁶ Kütükoğlu, "İzmir," 519.

²⁷ *A.g.e.*, 520.

²⁸ Joseph Pitton de Tournefort, *A Voyage into the Levant*, Vol. 3 (London, 1741), 333.

²⁹ Marie Gabriel Choiseul-Gouffier, *Voyage Pittoresque Dans L'Empire Otoman*, Tome I (Paris: Librairie de J. P. Aillaud, 1842), 346.

³⁰ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003), 151.

³¹ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, 163.

³² Christoph K. Neumann, ve Işık Tamdoğan, "Bilinmeyen Bir Cemaatin Portresi: Müslümanlar," *İzmir 1830-1930* içinde, der. Marie-Carmen Smyrnelis (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 62-63.

³³ Kütükoğlu, "İzmir," 521.

³⁴ *A.g.e.*, 519.

³⁵ Frangakis-Syrett, *İzmir'de Ticaret*, 75-118.

dükkanlarda, han, meyhane gibi hizmet sektöründe ve denizcilikle ilgili iş kollarında (kalafatçılık, kürekçilik, balıkçılık, vb. işler) çalışmışlar,³⁶ 18. yüzyılda ise, yerel taşımacılık ticaretinde etkin olmuşlardır.³⁷ Yahudiler ticaretle ilgili komisyonculuk, toptancılık, tefecilik, tercümanlık gibi işlerin yanı sıra, dokumacılık gibi zanaatlerle meşgul olmuş,³⁸ Ermenilerin ise özellikle 17. yüzyılda İzmir’de uluslararası ticaretle uğraşmıştır.³⁹

19. Yüzyıl Öncesi Kent Morfolojisi

İzmir kentinin morfolojisini etkileyen başlıca unsurlar topografya koşulları ile fetihler, yangınlar ve depremler gibi afetler ve bayındırlık etkinlikleri olmuştur. Smyrna kentinin Kadifekale’de akropolü, tepenin aşağısında da çarşısı ve limanı bulunmaktaydı. Roma devrinde ise, Strabon’a göre, kentin bir kısmı tepede olup surlarla çevrilmiştir, ancak büyük bir kısmı ovaya yayılmıştır ve limanın yakınında konumlanmıştır.⁴⁰ 13. yüzyılda Bizans hükümdarı III. Ioannes Vatatzes hem Kadifekale’yi onarmış, hem de deniz tarafına (limanın yakınına) bir kale (Aşağı Kale) inşa etmiştir.⁴¹ 15. yüzyıl başında Müslüman-Türkler Kadifekale ve çevresine, deniz kıyısındaki kaleyi ellerinde tutan Hıristiyanlar (Haçlılar) da liman çevresine yerleşmiş bulunmaktaydı.⁴² Bu dönemde ortaya çıkan ikili yapı, kentin morfolojisine uzun süre egemen olmuştur. Timur’un 1402’de İzmir’i almasından sonra kenti kuşatan surlar ve Aşağı Kale yıkılmıştır. Daha sonra, yine 15. yüzyıl başında, Osmanlılar döneminde Aşağı Kale’nin yerine Ok Kalesi inşa edilmiştir.⁴³

İzmir’in Osmanlı egemenliğine geçtikten sonraki ilk yıllarda hazırlanan tahrir kayıtlarını inceleyen Goffman’a göre, Müslüman-Türkler Kadifekale eteklerinden aşağı, Faikpaşa, Mescid-i Selâtinzade, Han-bey (Pazar) ve Liman-ı İzmir mahallelerine doğru inmiştir.⁴⁴ 16. yüzyılın ikinci yarısında Kadifekale ile Ok Kalesi arasında Müslümanlar yerleşmiştir, dolayısıyla da adı geçen mahalleler Müslüman yerleşmeleri olup, kentin yeni merkezini oluşturmuştur; Hıristiyan Cemaati’ni oluşturan Rumlar ise, Cemaat-i Gebran isimli kıyıya ve limana yakın bir mahalleye yerleşmiştir.⁴⁵ Kentin ana çarşısı, limanın çevresinde yer almıştır (Şekil 1). 17. yüzyılda, kıyı boyunca Avrupalı tüccarların oturduğu konutlar, mağazalar,

³⁶ Goffman, *İzmir*, 77.

³⁷ Frangakis-Syrett, *İzmir’de Ticaret*, 75-118.

³⁸ Goffman, *İzmir*, 74-77.

³⁹ Anahide Ter Minassian, “Ermeniler: Küçük bir Cemaatin Dinamizmi,” *İzmir 1830-1930* içinde, der. Marie-Carmen Smyrnelis (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 93.

⁴⁰ Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009), 207.

⁴¹ Kuban, *Kentsel Koruma*, 62-63.

⁴² Goffman, *İzmir*, 7.

⁴³ Çınar Atay, *Tarih İçinde İzmir* (İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, 1978), 17.

⁴⁴ Goffman, *İzmir*, 7.

⁴⁵ *A.g.e.*

meyhaneler ve kayıkhaneler sıralanmış, gümrük binası inşa edilmeden önce mal sevkıyatı bu yapıların önünde denize uzanan iskelelerden yapılmıştır.⁴⁶ Ayrıca Levantenlerin ve Avrupalıların yoğunlaştığı Frenk Sokağı, kıyıda sıralanan yapıların arkasında, denize paralel olarak uzanmaktadır. Bu sokak ile deniz kıyısı arasında kalan dar alan, Frenk Mahallesi'ni oluşturmaktadır. Bu dönemde kentin diğer sakinlerinden Ermeniler Rum Mahallesi'nin doğusuna, Yahudiler ise, kentin doğal limanının arkasına yerleşmiştir. 18. yüzyıl seyahatnamelerinden İç Liman'ın dolmakta olduğu ve gemilerin girişine olanak vermemeye başladığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle gelen gemiler İç Liman'ın daha kuzeyine doğru demirlemeye devam etmiştir. İç Liman da yavaş yavaş doldurulmuş, malların işlenmesi ve depolanması için gereken hanlar burada inşa edilmeye başlanmıştır.⁴⁷ Günümüzde Kemeraltı bölgesinin yay biçimli Anafartalar Caddesi (Kemeraltı Caddesi) İç Liman'ın kıyı izini taşımaktadır.

1800-1840 yılları arasında yapılan İzmir haritaları incelendiğinde, kent gelişiminin tek merkez etrafında odaklanmadığı anlaşılmaktadır. 19. yüzyılda artık dolmuş olan İç Liman ve çevresi her ne kadar kentin idari ve ekonomik merkezini oluştursa da, bu merkezin yakınında kıyıya paralel uzanan Frenk Sokağı kentin gelişmeye açık ikinci merkezidir. 1817'den 1836'ya dek çizilen haritalarda, kentin Frenk Sokağı doğrultusunda Alsancak Burnu'na doğru genişlediği görülmektedir (Şekil 2). İzmir Rıhtımı'nın tamamlanmasından önce, bu sokak boyunca sıralanan konsoloslukların iskeleleri aracılığıyla mal alışverişinin yapıldığı bilinmektedir. Ayrıca Frenk Sokağı'ndaki yapıların zemin katlarında ağırlıklı olarak gayrimüslimlerin işlettiği ticarethaneler bulunmaktadır. Dolayısıyla, bu alanda, tıpkı Kemeraltı'ndaki hanlar ile gerisinde Kadifekale'ye doğru uzanan Müslüman ve Yahudi mahallelerinde olduğu gibi, konut ve ticaret işlevi bir arada olmuştur. Ancak, iki alan arasında farklılıklar vardır. Kemeraltı, hanları, bedesteni ve İç Liman nedeniyle inşa edilen gümrük binasıyla geleneksel Osmanlı çarşılarının dokusunu yansıtmaktadır. Üstelik konut ve ticaret işlevleri yapılaraya göre ayrılmıştır, her iki işlev aynı yapıda bulunmamaktadır. Frenk Sokağı ve çevresi ise, Kemeraltı ve art alanından farklı olarak, geleneksel Osmanlı ticaret dokusuna benzemeyen, alt katların dükkân, üst katların konut olduğu daha farklı bir kent görünümüne sahiptir. Bu farklılığın nedeni, alanda yerleşik olan Levanten ve Rumların farklı bir sosyo-kültürel dokuya sahip olmasıdır. Kentin 19. yüzyılın ikinci yarısındaki gelişmesini etkileyecek olan kesim de burası olmuştur (Şekil 3).

Tanzimat Dönemi ile Kentlerde Başlayan Değişim Süreci

1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinden sonra, idari, yasal, ekonomik ve toplumsal hayatın her alanında yenilik arayışına giren Osmanlı hükümeti, İstanbul'dan başlayarak kentlerin fiziksel görünümünün iyileştirilmesine yönelik çalışmalara öncelik vermiştir. Tanzimat'ı hazırlayan reformcu bürokratlar, Batı

⁴⁶ Goffman, "Kolonyal Liman Kentine," 115-117.

⁴⁷ Deniz Güner, ed. İzmir Mimarlık Rehberi (İstanbul: Mimarlar Odası İzmir Şubesi, 2005), 2.

ülkelerindeki yenilikleri gözlemleyerek bu tür çalışmalar için gerekli yasal altyapıyı hazırlamıştır. Hem kentlerin idari örgütlenmesi yeniden düzenlenmiş, hem de arazi kullanımı, istimlak, parselleme, mülk edinme, yol genişliklerinin sınıflandırılması, inşa edilecek binalarda uyulması gereken kurallar, arsa-yapı ilişkisi gibi imara yönelik kurallar belirlenmiştir.

Kentsel alanda ortaya çıkan en büyük yeniliklerden biri, belediye örgütü olmuştur. Kentlerin imarı, altyapı tesisi, inşaat kontrolü, yangına karşı önlem alma gibi giderek karmaşıklaşan sorunların idaresi için belediye teşkilatı oluşturulmuştur. Buna bağlı olarak, İzmir ve Selanik gibi Doğu Akdeniz liman kentlerinin Batı ile giderek artan ekonomik ilişkilerinden ötürü, ticaret faaliyetlerini sürdürmeye uygun bir ulaşım ve altyapı sistemine sahip olmaları gerekmiş; bu sistemin sağlanması için de bu kentlerde belediyeye gereksinim daha fazla olmuştur.⁴⁸ Bunun sonucunda, İzmir belediyesi 1868 yılında kurulmuştur. Tanzimat döneminde Osmanlı yönetim sistemindeki değişikliklere bağlı olarak kentin hem yöneticisi, hem de adli ve beledi işlerinden sorumlu olan kadının yönetim görevini vali devralmıştır. Böylece, merkezi otoriteyi temsil eden “hükümet konağı” ortaya çıkmıştır. İzmir’de önceleri mevcut bir konak bu amaçla kullanılmış, 1872 yılında yeni Hükümet Konağı kentin batı kıyısında Sarıkışla’nın yanında inşa edilmiştir.⁴⁹

Tanzimat’la getirilen en büyük yeniliklerden biri, kentin oluşumunu ve görünümünü etkileyen Müslüman-Gayrimüslim ayrımının ortadan kaldırılmasıdır. Tanzimat sonrası yapılan düzenlemelerle, daha önce her iki grubun yapılarının birbirinden ayrılabilmesi için kat sayısı, malzeme ve renk gibi özelliklerde getirilen katı sınırlamalar kaldırılmıştır.⁵⁰ Bunların yanı sıra, Osmanlı hükümeti reformlarının uygulamasının en iyi sergileneceği alan olan kentlere yönelik düzenlemelere önem vermiştir. Batılı şehircilik kurallarının benimsenmesi sonucunda, İstanbul, İzmir, Selanik gibi imparatorluğun önde gelen kentleri Osmanlı’nın Batı’ya yönelik “vitrini” haline gelmiştir. Bu dönemde çıkarılan yapılaşma ve yollara ilişkin nizamnameler uyarınca yapılan düzenlemeler, göçe bağlı nüfus artışı ile ortaya çıkan yeni yerleşim alanlarının planlanması zorunluluğu, yeni yolların açılması, demiryolları, tramvay, rıhtım ve limanların inşası gibi kapsamlı altyapı projelerinin gerçekleştirilmesi ve sanayi tesislerinin kurulması İzmir’de kentsel morfolojiyi etkileyen başlıca unsurlar olmuştur.

1839 yılından başlayarak, sokakların düzenlenmesi, yol genişliklerinin belirlenmesi, yeni yapılaşma ve kentsel düzenlemelere yönelik yasal çerçeveler peş peşe çıkan Ebniye Nizamnamelerinde tanımlanmıştır. Mülkiyet, istimlak gibi

⁴⁸ İlber Ortaylı, “Belediye,” *İslam Ansiklopedisi* içinde, Cilt 5 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 399.

⁴⁹ Fikret Yılmaz, *Tarihsel Süreç İçinde Konak Meydanı* (İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2003), 11.

⁵⁰ Nur Akın, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera* (İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2002), 19.

konularda da yasal düzenlemeler oluşturularak yangınlarla sık sık harap olan kentsel alanların Batılı kent modeline uygun olarak⁵¹ yeniden biçimlendirilmesi öngörülmüştür. Ancak, nizamnamelerin önceliği, kentün fiziksel yapısında köklü değişiklik yapmak yerine yangın sorununa çözüm bulmak olmuştur. Ard arda çıkan nizamnamelerdeki çelişkiler (örneğin kâğır yapı inşasının önce zorunlu tutulup sonra ahşap yapı inşasına belirli semtlerde ve bazı durumlarda izin verilmesi), karmaşık mülkiyet sorunları, maddi ve teknik yetersizlikler ile düzenleyici yaptırımların eksikliği, Osmanlı kentlerinin Tanzimat reformcularının örnek aldığı Avrupa kentleri gibi dönüşmesini olanaksız kılmıştır. Bu nedenle, dönüşüm yalnız yeni inşa edilen alanlar ve yangın yerleri ile sınırlı kalmıştır.

Bu bağlamda, kentsel düzenlemelerin en erken örneklerinden biri, hatta belki de Osmanlı Devleti'ndeki ilk uygulamalardan biri, İzmir'in 1845 yangını sonrasında düzenlenmesidir.⁵² Başta Ermeni Mahallesi olmak üzere, Rum ve Frenk mahallelerindeki dükkanlar, kiliseler, hastaneler ve mektepler yangında zarar görmüştür. Bitişik nizam yapılar ve dar sokaklardan ötürü yangın kısa sürede büyük bir alanı etkilemiştir. Ebniye-i Hassa Dairesi'nden bir mimar ve kalfası, yangın yerlerini incelemek üzere İzmir'e gelmiş ve nizamnamelere uygun olarak arsa sınırlarının belirlenmesi, yapılar arasına yangın duvarı inşa edilmesi ve yolların genişletilmesi uygun bulunmuştur. Daha önce 1,5 metre, 2,5 metre ve 4 metre genişliğinde olan yollar, 4,5 metre ve 6 metre genişliğinde yeniden inşa edilecektir. Ayrıca yangın alanında yeniden inşa edilecek yapılarda, yangının bir yapıdan diğerine atlamasına engel olmak için balkon ve cumba yapılmamasına karar verilmiştir.⁵³ Mahalleyi sınırlayan ana yollar ve aralarındaki sokaklar ızgara planlı olarak yeniden açılmış, yapı adaları mümkün olduğunca birbirine eşit dörtgenler şeklinde tasarlanmıştır.

Yangın alanlarının düzenlenmesinin yanı sıra, yeni yerleşimlerin inşası da nizamnameler uyarınca gerçekleştirilmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak yeni gelişen mahalleler ile İzmir giderek genişlemektedir. 1865'ten sonra yerleşime açılan Karataş, Karantina gibi yeni Yahudi semtleri, Göztepe, Alsancak, Karşıyaka gibi yeni gelişmekte olan semtlerin yanı sıra, savaşlar nedeniyle yoğun göç alan kentte devletin kurduğu yeni yerleşim alanları ortaya çıkmıştır. 1876-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Balkanlar'dan İzmir'e gelen göçmenlerin iskanı için yeni yerleşim yerlerinin açılması söz konusu olmuştur. Bu konuyla Vali Halil Rıfat Paşa

⁵¹ Stefanos Yerasimos, "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine," *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri* içinde, ed. Paul Dumont, François Georgeon (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 2.

⁵² Cana Bilsel, "Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı Liman Kenti İzmir'de Kültürler, Mekan Üretim Biçimleri ve Kent Mekanının Dönüşümü," *Osmanlı İmparatorluğu'nun 7 Yüzyılı* içinde, ed. Nur Akın, Afife Batur, Selçuk Batur, (İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, 1999), 218.

⁵³ BOA, A.MKT.57/67.

ilgilenmiştir.⁵⁴ Osmanlı Devleti, göçmenleri İzmir'in güneyindeki Değirmendağ tepelerine yerleştirmeyi uygun görmüştür; alan yürürlükteki yönetmeliklere göre parsellenmiş ve yine devlet tarafından göçmen evleri inşa edilmiştir.⁵⁵ Tekrar göreve gelen Vali Halil Rıfat Paşa (1889-1891) ile ardından gelen Vali Hasan Fehmi Paşa (1893-1896), yeni oluşan göçmen mahallelerini kent merkezine bağlamak ve nüfusu giderek artan kentnin, güneyi ile güneybatısına doğru genişlemesini sağlamak amacıyla yeni yollar açmıştır.⁵⁶

Altyapı ve Ulaşımında Yenilikler, İzmir Rıhtımının İnşası

19. yüzyılda emperyalist devletler, özellikle İngiltere ve Fransa, politik ve ekonomik çıkarları doğrultusunda Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük ölçekli altyapı projelerine doğrudan yatırım yaparak nüfuz alanlarını genişletmişlerdir. İzmir'de içme suyu, havagazı, elektrik gibi altyapı sistemleri ile tramvay ve demiryolu hatlarının inşası, vapur iskelelerinin yapılması gibi şehirlerarası ve şehiriçi ulaşım sistemlerinin kurulması yabancı şirketlere verilen imtiyazlar sayesinde gerçekleşmiştir. Bunların yanı sıra, ulaşım ve taşımacılık alanında gelişen teknoloji, özellikle taşıma kapasitelerinin artması ve mal aktarımının hızlanmasına yol açmış, ticaret hacminin giderek büyüdüğü İzmir'de modern rıhtım ve liman tesislerine ihtiyaç doğurmuştur.

İzmir'de içme suyunun çıkarılması ve işletilmesi imtiyazı, 1893 yılında bir Belçika şirketi olan Osmanlı Su Şirketi'ne verilmiştir; 1895 yılında bir su işleme fabrikası kurulduktan sonra, imtiyaz süresi 87 yıllığına uzatılmıştır.⁵⁷ İzmir'de 1862 yılında havagazı ile Frenk Mahallesi'nin aydınlatılması imtiyazı 40 yıllığına İngiliz A. Edwards'a verilmiş, 1902'de bir başka İngiliz şirketi Alsancak'ın doğusunda ikinci gaz fabrikasını inşa etmiştir; 1892 yılında yine bu mevkiye Belçikalı bir şirket tarafından ilk elektrik tesisi kurulmuştur.⁵⁸

1856 yılında İngiliz girişimcilerin İzmir-Aydın demiryolunu inşa etmek için elde ettikleri imtiyaz sonucunda, İzmir-Aydın Demiryolu İşletmesi kurulmuş ve hat 1866 yılında tamamlanmıştır.⁵⁹ Bu hattın merkez gar binası Alsancak'ta yer almaktadır. Bir İngiliz ve bir Hollandalı tüccarın 1859 yılında aldıkları imtiyaz sonucu 1863 yılında kurulan İzmir-Kasaba Demiryolu Kumpanyası İzmir-Kasaba (Turgutlu) hattını inşa etmiş; 1888 yılında hat Manisa'ya kadar uzatılmıştır.⁶⁰ Bu hattın İzmir kentindeki merkez garı ise Basmane mevkiindedir. Bu hatlar sayesinde Ege'nin iç

⁵⁴ Erkan Serçe, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de Belediye* (İzmir: Dokuz Eylül Yayınları, 1998), 72.

⁵⁵ Cana Bilsel, "Modern Bir Akdeniz Metropolüne Doğru." *İzmir 1830-1930* içinde, der. Marie-Carmen Smyrnelis (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 156.

⁵⁶ *A.g.e.*

⁵⁷ Bilsel, "Akdeniz Metropolüne Doğru," 159.

⁵⁸ *A.g.e.*

⁵⁹ *A.g.e.*, 148-150

⁶⁰ *A.g.e.*, 150

kesimleri İzmir kıyısı ile bağlanmış, bu sayede hem ürünlerin aktarımı hem de insanların ulaşımı kolaylaşmıştır. Üstelik, Buca, Bornova gibi yerleşim alanları demiryolu hattı sayesinde artık İzmir'in yakın köyleri olmaktan çıkıp banliyöleri durumuna gelmiş; önceleri yerleşimin çok az olduğu Karşıyaka, Bayraklı gibi alanlar ise, gelişip kalabalıklaşmaya başlamıştır.⁶¹

İzmir'de ilk tramvay, Alsancak ile Konak arasında rıhtımda inşa edilmiştir ve rıhtımın tamamlanmasıyla birlikte kullanılmaya başlanmıştır, bu hat daha sonra Halkapınar'a dek uzatılmıştır. İleriki yıllarda başka şirketlerin girişimiyle Konak-Göztepe ve Karşıyaka'da da tramvay hatları açılmıştır. Vapur hatlarının kurulması 20. yüzyıl başında gerçekleşmiş, Türk ve Ermeni girişimi ve İngiliz sermayesi ile kurulan Hamidiye Kumpanyası, Karataş, Göztepe gibi yerleşimler ile Karşıyaka'yı kent merkezine bağlayan vapur seferleri konmuştur.⁶²

İzmir'de doğal liman görevi gören Kemeraltı'nın zamanla dolması, Frenk Sokağı'nın kıyısındaki iskelelerden yükleme-boşaltma işlemleri yapılmasına yol açmıştır. İzmir Körfezi vakıf mülkü olduğu için Evkaf Müdürlüğü kıyıdaki arsalarla olan talebi fark edip açık arttırma usulüyle arsaları satarak gelir elde etmiştir,⁶³ bu durum, kıyı hattının düzensiz bir şekilde gelişmesine ve kimi zaman mülkiyetlerin belirlenmesinde zorluklara⁶⁴ yol açmıştır. Gümrük binalarının olmasına karşın, iskelelerden mal kaçakçılığı yapılması, Bab-ı Âli'yi de rahatsız etmiştir. Bu yüzden, “denizi umumun istifadesine kapamış olan binaların diğer cephelerinden yol açılması ile liman sahilinin tanzim ve tesviye olunması” amacıyla bir kordon inşası kararlaştırılmıştır.⁶⁵ Bu amaçla keşif yaptıran hükümet, işi rıhtım yapımına dönüştürmüştür.⁶⁶ 1863'te İngiliz uyruklu iki girişimci, J. Charnaud ve A. Barker İzmir'de Punto ile Sarıkışla arasında 15 metre genişliğinde bir rıhtım inşa etmek için imtiyaz talebinde bulunmuştur,⁶⁷ 1867'de Charnaud, Barker ve yine İngiliz uyruklu G. Guarracino'nun kurduğu İzmir Rıhtım Kumpanyası ile Ticaret Nezareti arasında 27.11.1867 tarihinde rıhtım yapımı için bir sözleşme imzalanmıştır.⁶⁸ Sözleşmeye

⁶¹ *A.g.e.*, 151

⁶² *A.g.e.*, 157

⁶³ Sibel Zandi-Sayek, “Struggles Over the Shore: Building the Quay of İzmir,” *City and Society: An Annual Review of the American Anthropological Association* XII, no. 1 (2000): 60.

⁶⁴ 1859 tarihli ve İ.MMS.18/801 sayılı “İzmir'de denizden doldurularak elde edilmiş olan yerlerin satışı ve dağıtımıyla ilgili mütalaaya dair” başlıklı belgeden, deniz kıyısında doldurulan arsaların bazılarının Evkaf müdürlerin izni dışında satıldığı ve deniz kıyısındaki emlak sahiplerinin arasında birçok anlaşmazlıklar çıktığı anlaşılmaktadır.

⁶⁵ BOA, A.MKT.MVL.143/15, 20.03.1862; Mübahat. S. Kütükoğlu, “İzmir Rıhtımı ve İşletme İmtiyazı,” *Tarih Dergisi* 32, (1979): 499.

⁶⁶ BOA, İ.MVL.476/21555, 03.11.1862; Kütükoğlu, “İzmir Rıhtımı,” 501.

⁶⁷ BOA, HR.TO.444/26, 10.06.1863. A.MKT.MHM.326/57 sayılı, 11.03.1865 tarihli belgeden Guarracino'nun aynı zamanda Varna Limanı'nın inşasına yönelik bir teklif verdiği anlaşılmaktadır.

⁶⁸ Kütükoğlu, “İzmir Rıhtımı,” 503.

bağlı hazırlanan şartnamede işin detayları tanımlanmıştır. Şartnameye göre, Rıhtım Kumpanyası Sarıkışla ile Alsancak Garı arasında yaklaşık 19 metre genişliğinde, 3500 metre uzunluğundaki rıhtımın bütün masraf ve zararı kendisine ait olmak üzere, sözleşme ekindeki sözü geçen plana uygun olarak beş yıl içinde yapmayı üstlenmiştir. Rıhtımın inşasının Sarıkışla-Gümrük arası, Gümrük-İngiliz Konsolosluğu arası, konsolosluk-Bella Vista arası, Bella Vista-Tuzla Burnu arası ve Tuzla Burnu-Aydın demiryolu arasında olmak üzere beş kısımda gerçekleştirilmesi uygun görülmüştür. Sözleşme ekindeki planda gümrük önündeki alan doldurulmamıştır (Şekil 4). Sözleşme uyarınca, kumpanya bu kısmı doldurma hakkı edinmiştir; eğer Gümrük Nezareti isterse bu kısımda masrafı kumpanya tarafından karşılanmak üzere bir gümrük havuzu oluşturulacaktır.⁶⁹

Şartnameye göre kumpanya, rıhtımın iç sınırları arasında kalan deniz parçasının tamamını doldurmakla yetkili olmuştur. Üç yıldan önce başka kimselere satılmış olan deniz parçalarının, imtiyaz tarihinden başlayarak bir yıl içinde; eğer üç yıldan daha kısa bir süre içinde satış gerçekleşmişse, satış tarihinden sonra bir yıl içinde mal sahipleri tarafından doldurulması zorunlu tutulmuştur. Doldurma işi gerçekleştirilmediği sürece, kumpanya deniz parçalarını doldurup tekrar satma hakkına sahip olmuştur. Kumpanya, doldurulan kısımlarda yeni açılacak sokaklar için ayrılan yerler dışında, bina inşa etmeye hak kazanmıştır. Buna karşılık, devlet zabıta ve gümrük memurları gibi kişiler için yapılacak nöbetçi kulübeleri dışında rıhtımda herhangi bir inşaatın yapılmasına izin verilmeyeceğini garanti etmiştir.⁷⁰

İzmir Rıhtım Kumpanyası, sözleşmenin imzalanmasının ardından, rıhtımın inşası için Fransa'da Marsilya limanları (Port de la Joliette ve Port Napoléon), Cherbourg Askeri Limanı, İtalya'da Trieste Limanı (Porto Nuovo), Mısır'da Süveyş ve Said Limanları ile Cezayir Limanı ve tesislerinin inşasını üstlenmiş olan Marsilyalı Dussaud Kardeşler ile 6.000.000 franka anlaşmıştır.⁷¹

Bu arada, İzmir ticaretinde büyük rol oynayan yabancı şirketler ile kıyıdaki mülk sahipleri kumpanya ile devletin yaptığı anlaşmaya itiraz etmiştir.⁷² İtiraz edilen konulardan biri, gümrük vergilerinin İzmir Rıhtım Kumpanyası tarafından alınmasıdır. Çünkü 1838 Ticaret Anlaşması'na göre, o tarihe dek ithalat ve ihracatta alınan tüm vergiler kaldırılmış ve yalnızca ithalat için % 2, ihracat için % 9 oranında vergi konmuştur.⁷³ Ayrıca 1861 yılında Osmanlı İmparatorluğu ile diğer devletler arasında imzalanan ticaret anlaşmasına göre, Türkiye'ye ithal edilecek mallardan

⁶⁹ BOA, İ.MMS.59/2755.

⁷⁰ BOA, İ.MMS.59/2755.

⁷¹ Pierre Oberling, "The Quays of Izmir," *L'Empire Ottoman, la République de Turquie et la France* içinde, ed. Hamit Batu, Jean-Louis Bacqué-Grammont (İstanbul: Éditions Isis, 1986), 317.

⁷² Kütükoğlu, "İzmir Rıhtımı," 507; Oberling, "The Quays," 317.

⁷³ Kütükoğlu, "İzmir Rıhtımı," 507.

alınacak gümrük vergisini gösteren tarife, her ülkeye göre ayrı hesaplanmalıdır.⁷⁴ Dolayısıyla, yabancı tüccarlar uygulamanın haksız olduğunu savunarak bu durumu protesto etmiştir. Bir diğer itiraz konusu, kıyadaki mülk sahiplerinin yeni rıhtım inşasıyla mülklerinin denizin gerisinde kalması olmuştur, çünkü bu yüzden arsa sahipleri hem deniz kenarındaki prestijli konumlarını kaybedecek, hem de kendi iskelelerinden bedava mal yükleme ve indirme işlemlerini yürütemez duruma geleceklerdir.⁷⁵ Tüm bu itirazlar sonucunda, kumpanya arsaları satamaz hale gelmiş ve en önemli gelir kaynağından yoksun kalmıştır.⁷⁶

Tüm bu nedenlerden ötürü, rıhtım inşasında İzmir'de sorunlar baş göstermiştir, kumpanya iflasın eşiğine gelmiştir.⁷⁷ Dussaud Kardeşler bu durumu fırsat bilerek 1869'da imtiyaz hakkını devralmış ve Fransız yatırımcılardan oluşan yeni bir şirket kurmuştur.⁷⁸ İzmir'de demiryolları, endüstri tesisleri, maden işletme tesisleri gibi birçok yatırımı bulunan İngilizler böylece rıhtım imtiyazını en büyük rakipleri Fransızlara kaptırmıştır. Bu arada gümrük vergisi sorununun çözülmesi için Hariciye Nâzırı Fuad Paşa İngiliz hükümeti ile arabuluculuk yapmış, sonunda rıhtım projesi içinde 100 metrelik gümrüksüz bir alan oluşturulmuştur.⁷⁹

Akdeniz'de çeşitli limanların inşasında deneyimli olan Dussaud Kardeşler İzmir rıhtımı projesinin kapsamını genişleterek, 19 hektarlık bir liman da eklemiştir. Sözleşme gereğince mal sahiplerinin önlerindeki denizi doldurmaları gerektiği halde birçoğu itiraz etmeye devam etmiş, ayrıca İzmir Belediye mühendisi Williamson'un 1871'de rıhtımın mevcut durumuna ilişkin yaptığı çizimler ve hesaplarına göre rıhtım duvarlarının inşası için daha önce hesaplanandan daha fazla taş gerekmiştir (Şekil 5).⁸⁰ Çeşitli nedenlerden ötürü geciken rıhtımın inşası, nihayet 1875'te tamamlanabilmiştir. Hükümet, 1877'de rıhtım sözleşmesini yenileyerek gümrük, telgrafhane, karantina, pasaport dairelerinin inşasını istemiştir.⁸¹ 1880 yılında vergiden muaf olan kısımda da rıhtım yapımı tamamlanmış, diğer binalar ise zaman içinde inşa edilmiştir.⁸²

⁷⁴ Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi* (İstanbul: Yordam Kitap, 2008), 243.

⁷⁵ Zandi-Sayek, "Quay of İzmir," 67.

⁷⁶ Oberling, "The Quays," 317-18.

⁷⁷ Kütükoğlu, "İzmir Rıhtımı," 510.

⁷⁸ Kütükoğlu, "İzmir Rıhtımı," 510; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Tome III (Paris: Ernest Leroux, 1894), 448.

⁷⁹ Kütükoğlu, "İzmir Rıhtımı," 507; Démétrius Georgiadès, *Smyrne et L'Asie Mineure* (Paris: Imprimerie Chaix, 1885), 158-59.

⁸⁰ BOA, Y.EE.27/7, 19.09.1871; Kütükoğlu, "İzmir Rıhtımı," 511.

⁸¹ BOA, İ.MMS.59/2755, 31.12.1877 tarihli belge.

⁸² Georgiadès, "Smyrne," 162.

Değerlendirme ve Sonuç

İnşaata tamamlanmasıyla, Sarıkışla binasından Aydın demiryolunun Alsancak'taki gar binasına dek sahil boyunca uzanan, 3325 metre uzunluğunda ve ortalama 18 metre genişliğinde bir rıhtım elde edilmiştir.⁸³ Rıhtım Caddesi'ne çift şeritli tramvay hattı yapılmış, böylece gümrük binası ile gar birleştirilmiştir.⁸⁴ İngiliz Konsolos Denni'nin Aralık 1882 tarihinde yayınlanan ve 1877-1881 dönemini ele alan ticaret raporuna göre, "rıhtım projesinin uygulanması sonucunda kent güzelleşmiş, vatandaşlar için bir gezi yeri oluşmuş, iletişim kolaylaşmış, ticaret için yarar sağlanmıştır; ancak tüccarlar haklı olarak bu avantajlar için çok yüksek bir bedel ödediklerini düşünmektedirler."⁸⁵

Rıhtımın inşasıyla birlikte kıyı alanı, kısa süre içinde kentin en gözde mekânı olmuştur. Rıhtım alanı uluslararası ticarethaneler, bankalar, denizcilik ve sigorta şirketleri, pastaneler, kulüpler, restoranlar, tiyatrolar ve benzeri yapılarla dolmuştur. İzmir'in en prestijli otelleri ve konutları da yine burada yer almıştır (Şekil 6). 1895 yılı ticaret yılına göre, kentte bulunan 33 adet kafe/kahvehanenin 15'i Rıhtım'da yer almaktadır.⁸⁶ Bunların en ünlüleri arasında Alhambra ve Kramer sayılabilir. Yine aynı yılda listelenen 31 restoran ve 17 otelden 28'i Rıhtım ve II. Kordon'da bulunmaktadır.⁸⁷ Bu yapılar dışında, Avcılar Kulübü, Helen Kulübü, Sporting Club, Lucas Tiyatrosu, Türk Tiyatrosu, Rıhtım Tiyatrosu, Concert America gibi sosyal ve kültürel yapılar Rıhtım'da yer almıştır. Bunlar dışında, bankalar, denizcilik ve sigorta acenteleri, ticarethaneler liman arkasında ve Frenk Sokağı çevresinde toplanmıştır.⁸⁸ Rıhtımın Sarıkışla ve liman girişini de içeren kuzeydoğu dolgusu 1250 metre boyunca ticarete ayrılmıştır, kalan 2075 metrelik kısım konutların da bulunduğu gezinti ve sosyal aktivite alanı olmuştur.⁸⁹

İzmir'de rıhtım yapımı öncesinde sahilin düzensiz ve elverişsiz durumu nedeniyle kaçaklığın olması, merkezi yönetimi de rahatsız etmiş, hem kaçakçılığın önlenerek sahilin düzenlenmesi, vergilerin düzenli toplanması, gümrük hizmetlerinin düzenli yerine getirilmesi hem de kentin Tanzimat dönemiyle birlikte arzulan modern görünüme kavuşması sağlanabilmiştir (Şekil 7). Böylece kendi talebiyle bir kordon inşasıyla başlayan ancak sonra kapsamlı bir rıhtım ve liman yapımına

⁸³ Cuinet, "La Turquie d'Asie," 447; Elena Frangakis-Syrett, "The Making Of An Ottoman Port: The Quay of İzmir in The Nineteenth Century," *The Journal of Transport History* 22, no.1 (2001): 25.

⁸⁴ Frangakis-Syrett, "Quay of İzmir," 25.

⁸⁵ İzmir Ticaret Odası, *İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre İzmir Ticareti (1864-1914)* (İzmir: İzmir Ticaret Odası Yayınları, 1998), 75.

⁸⁶ *Indicateur des Professions Commerciales et Industrielles de Smyrne*, Kısım 2 (Smyrne: J. Andria, Commerciale Timoni, 1895), 87-88.

⁸⁷ *A.g.e.*, 117-18.

⁸⁸ Bilsel, "Akdeniz Metropolüne Doğru," 154.

⁸⁹ Cuinet, "La Turquie d'Asie," 449.

dönüşen bu proje, sağladığı avantajlar nedeniyle Osmanlı hükümeti için olumlu olmuştur. Hatta İzmir rıhtım yapımı sürecinin başlaması, Selanik'te de benzer bir sürecin merkezi hükümet tarafından başlatılmasına yol açmış, Aydın Valisi Sabri Paşa bu amaçla Selanik valiliğine atanmıştır.⁹⁰

Peş peşe çıkarılan Ebniye ve Turuk nizamnameleri, yasal ve idari altyapının kurulmasına rağmen, 19. yüzyılın ikinci yarısında İzmir'de Tanzimat bürokratlarının öngördüğü gibi Avrupa'dakine benzer biçimde kentsel düzenlemelerin yapılması ve kâgir yapım sisteminin yaygınlaşması büyük ölçüde sağlanamamıştır. Kentsel düzenlemeler ancak Ermeni mahallesi gibi yangın geçiren alanlar ile yeni planlanan yerleşim alanları ve rıhtım bölgesi ile sınırlı kalmıştır. Bu konuya Vali Midhat Paşa 1880 yılında Başvekâlet'e yazdığı mektupta değinmiştir: "Rıhtımın yapılmasından sonra Frenk Mahallesi denilen tarafla ona komşu olan mahalleler bir kat daha gelişmiş, güzelleşmiştir. Buna karşılık şehrin diğer tarafında, kışla ile Hükümet Konağı'nın arka taraflarında bulunan İslam ve Yahudi mahalleleri yolsuz ve münasebetsiz tarafta kalarak diğer mahallelerin tersine günden güne çökmeye yüz tutmuşlardır."⁹¹

Midhat Paşa, Müslüman ve Yahudi mahallelerinin gelişimi için, Konak Meydanı ile 1866 yılında yapımı tamamlanan Kasaba demiryolunun terminali Basmane Garı'nı birleştirecek olan geniş bir yol açılmasını önermiştir; açılacak bu caddeden Müslüman ve Yahudi mahallelerine doğru giden ara yollar uzanacaktır, bu sayede bu mahallelerin kent merkezi ile bağlantısı ve gelişmesi sağlanacaktır.⁹² Ancak, Kemeraltı'ndan Kadifekale'ye doğru yerleşimin eğimli bir topoğrafyada bulunması, buradaki mahallelerin Konak Meydanı'na bağlanmasını güçleştirmektedir. Yine bu meydan ile yeni inşa edilen rıhtım ve gelişimi Alsancak'a doğru uzanan Frenk Mahallesi arasında kesintisiz bir bağlantının sağlanmamış olması da Kemeraltı çevresindeki geleneksel yaşamın sürdüğü mahallelerin yeni gelişen kesimlerden kopmasına yol açmış olmalıdır.

Sonuç olarak, 19. yüzyılın ikinci yarısında İzmir'de kentsel değişim büyük ölçüde merkezi ve yerel hükümetin kent merkezinde yatırım alanları oluşturacak düzenlemeleri desteklemesiyle gerçekleşmiştir. Artan ticaret hacmini destekleyecek modern yükleme-boşaltma düzeneğine sahip rıhtım ve liman inşasını özellikle uluslararası deniz ticaretinden büyük gelir elde eden şirketlerin desteklemesi beklenirken, uluslararası ticaretle uğraşan Avrupalı sermayedarlar, onların çıkarlarını koruyan konsoloslar ve yerli tüccarlar gibi farklı çıkar grupları deniz kıyısındaki avantajlı konumlarını kaybetme endişesiyle denizin doldurularak rıhtım yapılmasını geciktirmiş, merkezi hükümet ise farklı çıkar grupları arasında arabuluculuk

⁹⁰ Alexandra Yerolympou, *Urban Transformations in the Balkans 1820-1920* (Thessaloniki: University Studio Press, 1996), 63.

⁹¹ Aktaran Zeki Arıkan, "Midhat Paşa'nın Aydın Valiliği," *Uluslararası Midhat Paşa Semineri Bildiriler ve Tartışmalar* içinde, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1986), 145.

⁹² Arıkan, "Midhat Paşa," 146.

üstlenerek projenin sonuçlanmasını sağlamıştır. İzmir’de –imparatorluğun birçok yerinde olduğu gibi- rıhtım ve liman inşası, kentsel altyapının iyileştirilmesi, şehiriçi ve şehirler arası ulaşım ağlarının geliştirilmesi hep yabancı sermaye yatırımları sayesinde gerçekleşebilmiştir. 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden beri Osmanlı dış ticaretinin en büyük aktörü olan İngilizler ve onları izleyen Fransızların çıkar çatışmalarını⁹³ İzmir’de gerçekleştirdikleri altyapı yatırımları üzerinden okumak mümkündür. Bunun sonucunda, kentin ekonomik merkezi ve onu besleyen Frenk mahallesi gibi alanlara yatırım yapılmış, kentin geri kalanı ise tüm bu gelişmelerin dışında kalmıştır.

⁹³ V. Necla Geyikdağı, *Osmanlı Devletinde Yabancı Sermaye 1854-1914* (İstanbul: Hil Yayın, 2008), 96.

Kaynaklar

- Akın, Nur. *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera*. İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2002.
- Arıkan, Zeki. "Midhat Paşa'nın Aydın Valiliği." *Uluslararası Midhat Paşa Semineri Bildiriler ve Tartışmalar* içinde, 127-64. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1986.
- Atay, Çınar. *Tarih İçinde İzmir*. İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, 1978.
- Atay, Çınar. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmir Planları*. İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, 1998.
- Beyru, Rauf. *19. Yüzyılda İzmir'de Yaşam*. İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2000.
- Beyru, Rauf. *19. Yüzyılda İzmir Kenti*. İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2011.
- Bilsel, Cana. "Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı Liman Kenti İzmir'de Kültürler, Mekan Üretim Biçimleri ve Kent Mekanının Dönüşümü." *Osmanlı İmparatorluğu'nun 7 Yüzyılı* içinde, ed. Nur Akın, Afife Batur, Selçuk Batur, 213-21. İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, 1999
- Bilsel, Cana. "Modern Bir Akdeniz Metropolüne Doğru." *İzmir 1830-1930* içinde, der. Marie-Carmen Smyrnelis, 143-60. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- BOA, A.MKT.57/67.
- BOA, A.MKT.MHM.326/57, 11.03.1865.
- BOA, A.MKT.MVL.143/15, 20.03.1862.
- BOA, HR.TO.444/26, 10.06.1863.
- BOA, İ.MMS.18/801, 1859.
- BOA, İ.MMS.59/2755.
- BOA, İ.MVL.476/21555, 03.11.1862.
- BOA, Y.EE.27/7, 19.09.1871.
- Canpolat, Emin. "Kuruluşundan Bizans Dönemi Sonuna Kadar İzmir." *Üç İzmir* içinde, haz. Enis Batur, 11-32. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1992
- Choiseul-Gouffier, Marie Gabriel. *Voyage Pittoresque Dans L'Empire Otoman*, Tome I. Paris: Librairie de J. P. Aillaud, 1842.
- Cuinet, Vital. *La Turquie d'Asie*, Tome III. Paris: Ernest Leroux, 1894
- Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007
- Frangakis-Syrett, Elena. "The Making Of An Otoman Port: The Quay of İzmir in The Nineteenth Century." *The Journal of Transport History* 22, no.1 (2001): 23-46.
- Frangakis-Syrett, Elena. *18. Yüzyılda İzmir'de Ticaret*. İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2006.
- Gençer, Ceylan İrem. "1840-1912 Yılları Arasında İzmir ve Selanik'teki Kentsel ve Mimari Değişim." Doktora tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2012.
- Georgiadès, Démétrius. *Smyrne et L'Asie Mineure*. Paris: Imprimerie Chaix, 1885.
- Geyikdağı, V. Necla. *Osmanlı Devletinde Yabancı Sermaye 1854-1914*. İstanbul: Hil Yayın, 2008.
- Goffman, Daniel. *İzmir ve Levanten Dünya*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

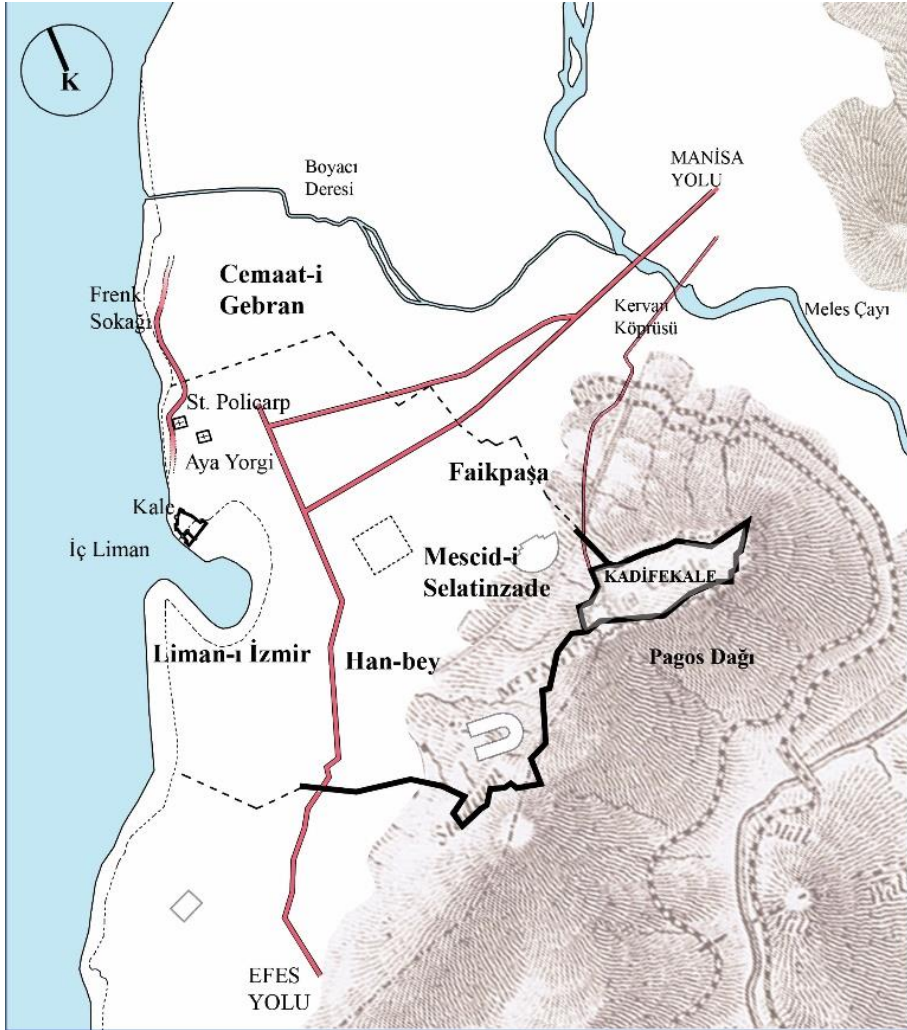
- Goffman, Daniel. "İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine." *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti* içinde, ed. Edhem Eldem, Daniel Goffman, Bruce Masters, 88-151. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Güner, Deniz, ed. *İzmir Mimarlık Rehberi*. İstanbul: Mimarlar Odası İzmir Şubesi, 2005.
- İnalcık, Halil. "Osmanlı Dönemi Kapitülasyonların Karakter ve Mahiyeti (İmtiyâzât)." *İslam Ansiklopedisi* içinde, Cilt 22, 245-252. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- Indicateur des Professions Commerciales et Industrielles de Smyrne*. Smyrne: J. Andria, Commerciale Timoni, 1895.
- İzmir Ticaret Odası. *İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre İzmir Ticareti (1864-1914)*. İzmir: İzmir Ticaret Odası Yayınları, 1998.
- Karpat, Kemal. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- Kasaba, Reşat. "İzmir." *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri 1800-1914* içinde, ed. Çağlar Keyder, 1-21. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.
- Kuban, Doğan. *Türkiye'de Kentsel Koruma*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.
- Kurmuş, Orhan. *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*. İstanbul: Yordam Kitap, 2008.
- Kütükoğlu, Mübahat. S. "İzmir Rıhtımı ve İşletme İmtiyazı." *Tarih Dergisi* 32, (1979): 495-558.
- Kütükoğlu, Mübahat. S. "İzmir." *İslam Ansiklopedisi* içinde, Cilt 23, 515-24. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001.
- Martal, Abdullah. "İzmir'in Akdeniz Ticaretindeki Rolü." *Osmanlı Dönemi Akdeniz Dünyası* içinde, ed. Haydar Çoruh, M. Yaşar Ertaş, M. Ziya Köse, 387-414. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011.
- Minassian, Anahide Ter. "Ermeniler: Küçük bir Cemaatin Dinamizmi." *İzmir 1830-1930* içinde, der. Marie-Carmen Smyrnelis, 91-106. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Neumann, Christoph K. ve Tamdoğan, Işık. "Bilinmeyen Bir Cemaatin Portresi: Müslümanlar." *İzmir 1830-1930* içinde, der. Marie-Carmen Smyrnelis, 61-71. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Oberling, Pierre. "The Quays of Izmir." *L'Empire Ottoman, la République de Turquie et la France* içinde, ed. Hamit Batu, Jean-Louis Bacqué-Grammont, 315-25. İstanbul: Éditions Isis, 1986.
- Ortaylı, İlber. "Belediye." *İslam Ansiklopedisi* içinde, Cilt 5, 398-402. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.
- Schmitt, Oliver Jens. Levantenler, Avrupalılar ve Kimlik Oyunları. *İzmir 1830-1930* içinde, der. Marie-Carmen Smyrnelis, 123-38. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Serçe, Erkan. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de Belediye*. İzmir: Dokuz Eylül Yayınları, 1998.
- Strabon. *Antik Anadolu Coğrafyası* (2. bs.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009.
- Tekeli, İlhan. "Ege Bölgesinde Yerleşme Sisteminin 19. Yüzyıldaki Dönüşümü." *Üç İzmir* içinde, haz. Enis Batur, 125-41. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1992
- Tournefort, Joseph Pitton de. *A Voyage into the Levant*, Vol. 3. London, 1741.

- Vlami, Despina. "Entrepreneurship and Relational Capital in a Levantine Context: Bartolomew Edward Abbott, the "Father of the Levant Company" in Thessaloniki (Eighteenth-Nineteenth Centuries)." *The Historical Review* 6, (2009): 129-64.
- Yerasimos, Stefanos. "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine." *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri* içinde, ed. Paul Dumont, François Georgeon, 1-18. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Yerolympos, Alexandra. *Urban Transformations in the Balkans 1820-1920*. Thessaloniki: University Studio Press, 1996.
- Yeşilova Höyük Resmi Web Sitesi, Erişim Tarihi 10 Haziran, 2022. <http://yesilova.ege.edu.tr>.
- Yılmaz, Fikret. *Tarihsel Süreç İçinde Konak Meydanı*. İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2003.
- Zandi-Sayek, Sibel. "Struggles Over the Shore: Building the Quay of İzmir." *City and Society: An Annual Review of the American Anthropological Association* XII, no. 1 (2000): 55-78.

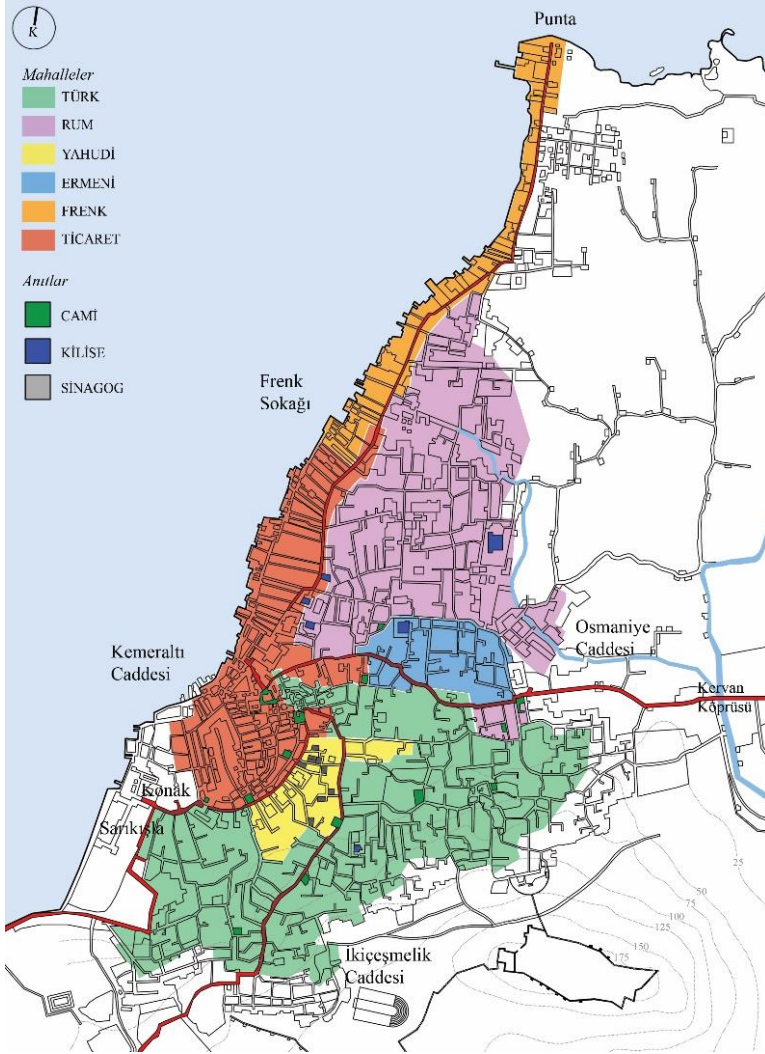
EKLER

Tarih	Kaynak	Müslüman - Türk	Rum	Yahudi	Ermeni	Frenk	Toplam
1528	Tahrir defteri	225	31 hane				256 hane (1300)
1575	Tahrir defteri	548 nefer	110 nefer				658 nefer (3300)
1655	Tavernier	60.000	15.000	6.000-7.000	8.000	-	89.000-90.000
1659	Tahrir defteri	1320 hane	301 hane	271 hane	61 hane	-	1953 hane (10.000)
1702	Tournefort	15.000	10.000	1.800	200	200 (3)	27.200
1776	C.Gouffier	60.000-65.000	21.000	10.000	5.000-6.000	200	96.000-102.000
1812	Tancoigne	60.000	25.000	5.000	10.000		>100.000
1831	Sayım Kaydı	9.430 (erkek)	6.637 (erkek)	3.530 (erkek)	2.205 (erkek)		21.837 (erkek)
1833	Texier	75.000	40.000	15.000	10.000	değişken	150.000
1844	Sayım Kaydı	5731 (erkek)		2192 (erkek)			50.000 (tahmini)
1873	Scherzer						155.000
1881/82-1893	Sayım Kaydı	79.288	53.086	14.909			207.548

Tablo 1: Resmi kaynaklar, konsolos ve seyyah kayıtlarına göre 16-19. yüzyıllar İzmir nüfusu. Ceylan İrem Gençer, “1840-1912 Yılları Arasında İzmir ve Selanik’teki Kentsel ve Mimari Değişim” (Doktora tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2012), 23, 151.

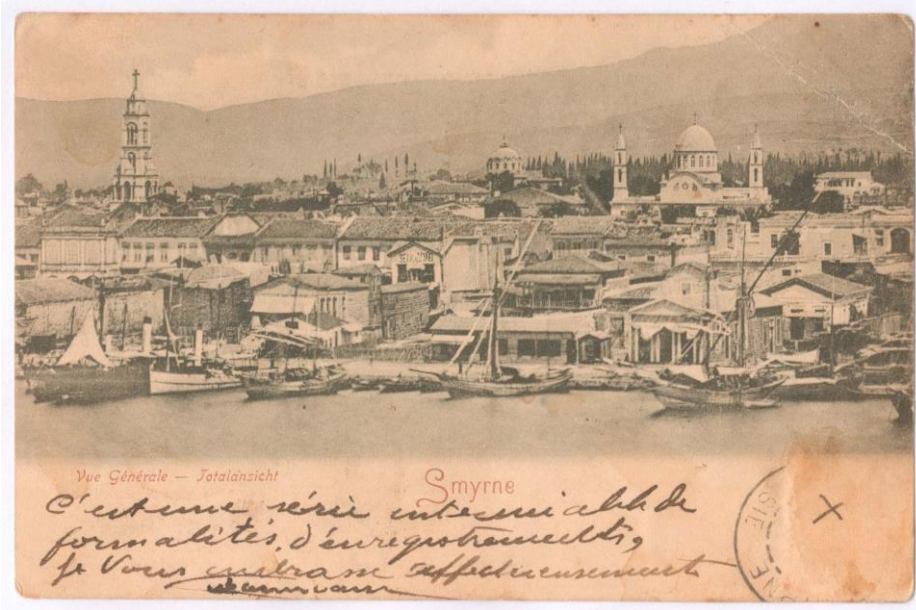

Şekil 1: 16. yüzyıl başında İzmir'in mahalleleri. Yazar tarafından Daniel Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya'sı*'dan (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995) uyarlanmıştır.

Şekil 2: 1836 yılında İzmir'in kentsel gelişimi. Graves haritası ve Rauf Beyru, 19. Yüzyılda İzmir Kent'nden (İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2011) yazar tarafından uyarlanmıştır.

19. Yüzyılda İzmir'de Kentsel ve Mimari Değişim

Şekil 3: 1865 yılında rıhtım yapımı öncesinde İzmir sahili (APİKAM Arşivi).

Şekil 6: İzmir rıhtımındaki oteller ve ticarethaneler (APİKAM Arşivi).

Şekil 7: İç Liman ve kuzey dalgakıranı (APİKAM Arşivi).

19. YÜZYILDAN GÜNÜMÜZE İZMİR'DE TARİHİ KENT MERKEZİ'NİN KORUNMASINI ETKİLEYEN PLAN KARARLARININ İNCELENMESİ

Ayşegül Altınörs Çırak*

Giriş

İzmir neolitik dönemden bu yana yerleşim görmekte olan, çok katmanlı bir kenttir. Ketin merkez ilçesi Konak'ta bulunan Kemeraltı-Basmane tarihsel bölgesi, Smyrna isimli ilk kentin Bayraklı Smyrna'dan Pagos eteklerine taşındığı Helenistik Dönem'den bu yana kesintisiz olarak yerleşilmiş olan ve merkezi niteliğini tarihin her döneminde koruyan bir bölgedir. Günümüzde bu çok katmanlı alan UNESCO Dünya Mirası geçici listesine girmiş durumdadır. Bu önemli bölgede yer alan tarihsel ve kültürel değerlerin korunması ve yaşatılması kentin başlıca sorunsallarından birisi durumundadır. Ülkemizdeki mevcut mevzuat tarihsel kültür varlıklarının korunmasından planlama süreçlerini yetkili kılmaktadır. Bu bölge üzerine planlama çalışmalarının İzmir'in liman ticaretinin yüksek bir düzeye geldiği 19. yüzyılda başlamış olduğu görülmektedir. Ardından Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte modern bir ulus devlet yaratma sürecinde, kurtuluş mücadelesi sonrası yaraların sarılması, yangın yerlerinin imarı gibi sorunlar temelli olarak ilk modern planlama çalışmaları gündeme gelmiştir. Bu bildiri ilk planlama çalışmalarından günümüze kadar olan süreçte planlama kararlarının kronolojik olarak İzmir Tarihsel Kent Merkezi'ne olan etkilerini tartışmayı amaçlamaktadır.

19. yüzyıldan itibaren yaşanan Endüstri Devrimi ile birlikte egemen olmaya başlayan modernizm düşüncesi tüm dünyada sosyal ve ekonomik yapının dönüşümünü de beraberinde getirmiştir. Bu dönüşüm sürecinde ortaya çıkan mekansal düzenleme ve arazi kullanım gereksinimleri de kentlerin planlaması konusunda yeni yaklaşım ve araçları gündeme taşımıştır. Öncelikle erken sanayileşen Avrupa ve Amerika kentlerinde başlayan modern planlama yaklaşımları, kent planlama alanının bağımsız bir disiplin olarak doğmasını sağlayacaktır. 21. yüzyılın başında modern kent planlama hareketleri dünya coğrafyasındaki yerleşimlerin önemli bir bölümünü etkiler hale gelmiştir. Batılı ülkeler sanayileşmeden doğan kentsel problemlerini modernist planlama sayesinde aşmaya çalışırken, gelişmekte olan genç Türkiye'nin batılılaşma vizyonunda da

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü.

planlama yoluyla yaratılacak modern kentler yer almıştır¹. Bu dönemde sınırlı ekonomik kaynaklar, Osmanlı'dan devrolan dış borçlar ve teknik uzman kadrosunun azlığına rağmen, planlı kentsel gelişmeye önem verildiği görülmekte olup, ulus devlet inşası ve ona uygun modern kentsel mekânların yaratılması başlıca amaç olmuştur.²

Türkiye'nin kentleşme ve planlama tarihi; Geç Osmanlı, Erken Cumhuriyet, 1950-1980, 1980-2000 ve 2000 sonrası dönemler kapsamında incelemektedir. Çalışmaların ilk olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun batılılaşma hareketleri çerçevesinde, İstanbul ve İzmir gibi ticaret kentlerinde ortaya çıkan yeni arazi kullanım gereksinimleri ve tespitler için yabancı uzmanlara birtakım planlama ve haritalama çalışmaları yaptırılmasıyla başlamış olduğu görülmektedir. Erken Cumhuriyet döneminde ise kentlerin modern planlama yaklaşımlarıyla planlanmasına cumhuriyet ideolojisi çerçevesinde önem verildiği ve bu konuda yurt dışından uzmanlarla çalışıldığı bilinmektedir. 1930'lu yıllarda çıkarılan kanunlarla planlamanın tüm kentler için zorunlu hale getirilerek kurumsallaştırılmaya çalışıldığı, mimarlık ve mühendislik meslekleri için yasal düzenlemeler yapılarak kentlerde bina yapımında diplomalı meslek insanlarının görevlendirilmesinin sağlandığı görülmektedir.³

1950'li yıllar Türkiye'de sanayileşme ve kentleşme süreçlerinin ve iç göç hareketlerinin yoğunlaştığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde kentlerin planlanması artan nüfus nedeniyle giderek zor olmaya başlamış, büyüyen kentsel alanlar için bütüncül planlama çalışmalarının yapılması gündeme gelmiştir. Bununla birlikte 1950-1980 arasında planlama çalışmaları, özellikle yaşanan hızlı göçlerden kaynaklanan konut sorunu ve gecekondulaşma süreçleri dolayısıyla, kentsel gelişmelerin gerisinde kalmış ve yönlendirici olamayarak, akut sorunlara çözüm üreten bir mekanizma olarak işlev görmüştür.

1980'li yıllardan itibaren ise, neoliberal süreçlerin Türkiye pratiğini de etkisi altına aldığı ve gayrimenkul piyasalarının ülke ekonomisinde önemli bir katalizör olduğu bu dönemde planlama mevzuatının geniş kapsamlı olarak yapılandırıldığını dile getirmek olanaklıdır. 1980'ler dönemi gerek küçük kooperatifler ve gerekse merkezi ve yerel yönetimler eliyle desteklenen büyük ölçekli toplu konut yatırımlarıyla kentlerin genişletildiği ve planlama yetkisinin yerel yönetimlere devredildiği önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. 2000'ler sonrasında

¹ Emel Göksu & Ayşegül Altınörs Çırak, “İzmir'in Modernite ile İkinci Buluşması: 1951 İzmir İmar Planı Proje Müsabakası” ed. . N. Gülersoy, & T. Koramaz (Dü) içinde *Kemal Ahmet Aru, Kentsel Planlama ve Tasarım* (s. 185-208). (2016), İstanbul: İTÜ Vakfı Yayınları.

² Fatma Pelin Öztürk & Hale Çıracı, “The Planning History of Turkey: Policies, Practices, Breakdowns” *Urban Transformation: Controversies, Contrasts and Challenges*. (2010) 14th IPHS Conference.

³ İlhan Tekeli, *Modernite Aşılırken Kent Planlaması*. (2001), Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

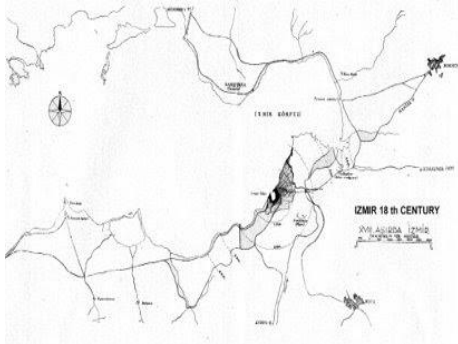
19. Yüzyıldan Günümüze İzmir’de Tarihi Kent Merkezi’nin Korunmasını Etkileyen Plan Kararlarının İncelenmesi

ise neoliberal sistemin getirdiği stratejik planlar, projeci yaklaşımlar ve kentsel yenileme çalışmalarının kent planlamanın gündemini teşkil ettiği görülmektedir. Nitekim Türkiye’de yaşanan tüm bu gelişmeleri İzmir’in planlama ve kentleşme süreci üzerinden de okumak olanaklıdır. İzmir’in tarihi merkezi olarak tanımladığımız Kemeraltı Basmane ve Alsancak bölgeleri ülke ve kent bütününde gerçekleşen sanayileşme ve iç göç süreçlerinden ve yürürlüğe konulan planlama mevzuatı ve çalışmalarından etkilenmiş durumdadır. Bu çerçevede, çalışma kapsamında, İzmir tarihi merkezini etkileyen planlama çalışmaları Türkiye dönemsel kavramlaştırmaları çerçevesinde incelenmiştir.

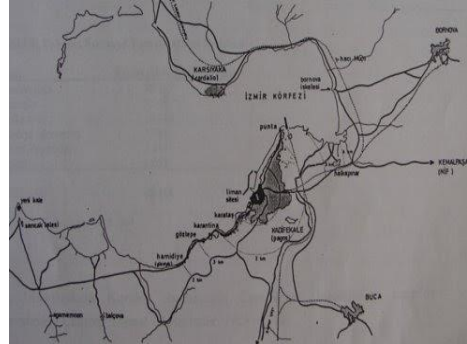
19. yüzyıl-Geç Osmanlı Dönemi İzmir Planları

19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başlarını kapsayan dönem modern planlama paradigmasının yeni yeni gelişmeye başladığı dönemdir. Bu nedenle bu dönemde henüz tam anlamıyla modern bir planlama pratiğinden söz etmek olanaklı değildir. Döneme ilişkin plan çalışmalarında kentin sosyo-ekonomik anlamda bütüncül olarak ele alınmasından ziyade; alt bölgelerin, yangın alanlarının ele alındığı, arazi kullanımının belgelenmesine yönelik çalışmaların ve sigorta amaçlı tespitlerin planlara işlendiği görülmektedir. 19. yüzyılda kentin gelişen liman ticaretinin gereksinimleri çerçevesinde planlanma çalışmalarına konu olduğu görülmektedir. Bu anlamda bu dönemde kentte gözlenen mekânsal gelişmeler genel anlamda plan çerçevesinde olmaktan çok, sermayenin yer seçim talepleri ile gerçekleşmiştir⁴

Şekil 1. 18. ve 19. yüzyıllarda İzmir⁵

18. yüzyılda İzmir yerleşim alanı

19. yüzyılda İzmir yerleşim alanı

⁴ Emel Göksu & Ayşegül Altınörs Çırak, “İzmir’in Modernite ile İkinci Buluşması: 1951 İzmir İmar Planı Proje Müsabakası” ed. . N. Gülersoy, & T. Koramaz (Dü) içinde *Kemal Ahmet Aru, Kentsel Planlama ve Tasarım* (s. 185-208). (2016), İstanbul: İTÜ Vakfı Yayınları.

⁵ Sezai Göksu, *A Brief History of Urbanization and Spatial Planning in İzmir*. (2007) İzmir Büyükşehir Belediyesi 1/25000 Ölçekli Planlama Çalışmaları Sunumu.

İzmir’de Cumhuriyet Öncesi Planlama Çalışmalarının Kronolojik Aktarımı:⁶

- Livio Amadeo Missir İzmir Haritası
- J.D. Barbie du Bocage İzmir şehri ve çevresinin 1/8000 ölçekli planı
- 1836-1837 Thomas Graves Planı

Şekil 2. Thomas Graves Planı⁷

Bilimsel yöntemlerle hazırlanan ve İzmir kentinin ilk kent planı olma niteliğini taşıyan plan İzmir Körfezi’nin haritasını çıkarma çalışmalarını yürüten İngiliz Donanma Gemisi Kaptanı Richard Copeland ve Teğmen Thomas Graves tarafından hazırlanmıştır. ⁸ Aynı ekip İzmir körfezi derinlik haritalarını da bu dönemde çalışmıştır. Kentte yer alan önemli mimari yapılar ve dokusal özellikler plana işlenmiş durumdadır. Graves Planı yangın yerleri için de yeni düzenleme önerileri ortaya koymuştur.

- 1844 Richard Copeland İzmir Limanı
- Smyrna Harbour, Londra Hidrografi Ofisi 1845 İzmir Körfezi ve Çevresi Jeolojik Haritası
- Thomas Abel Brimage Spratt İzmir Körfezi ve çevresinin ilk jeolojik haritası

⁶ İlhan Pınar, *Osmanlı Dönemi İzmir Plan ve Haritaları*, (2020), İZKA ile İzmir Tarihi Liman Kenti Alan Yönetim Planı, (2022)’den derlenerek hazırlanmıştır.

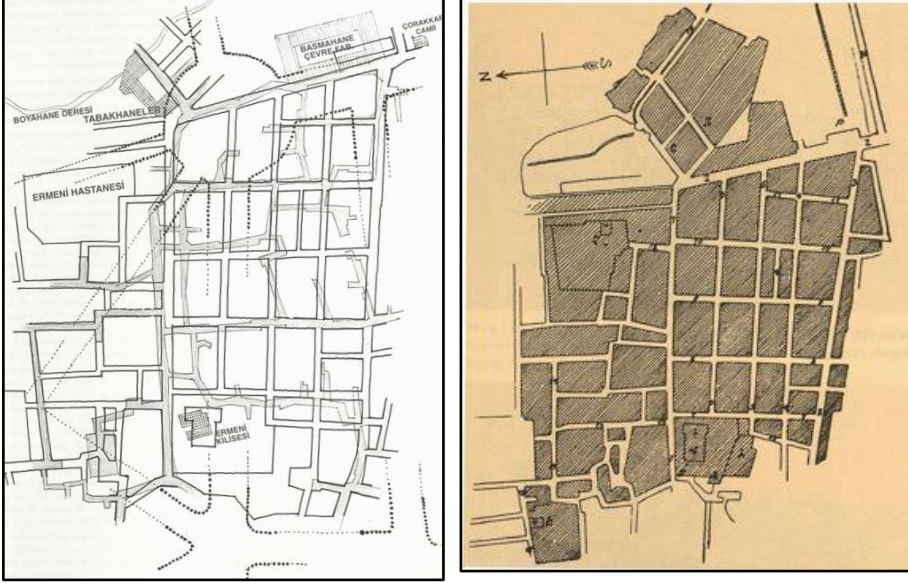
⁷ American Geographical Society Library Digital Map Collection, (2021) <https://collections.lib.uwm.edu/digital/collection/agdm/id/8821>’dan aktaran İTLK Alan Yönetim Planı Büro Çalışmaları, 2021

⁸ Çınar Atay, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İzmir Planları*. (1998) Ankara: Ajans Türk Basın ve Basım A.Ş.

19. Yüzyıldan Günümüze İzmir'de Tarihi Kent Merkezi'nin Korunmasını Etkileyen Plan Kararlarının İncelenmesi

- 1848 Luigi Storari Ermeni Mahallesi (Basmane) Yangın Yeri Planı

Şekil 3. 1845 Yangını Öncesi ve Sonrasında Ermeni Mahallesi⁹

- 1854-1856 Luigi Storari Planı

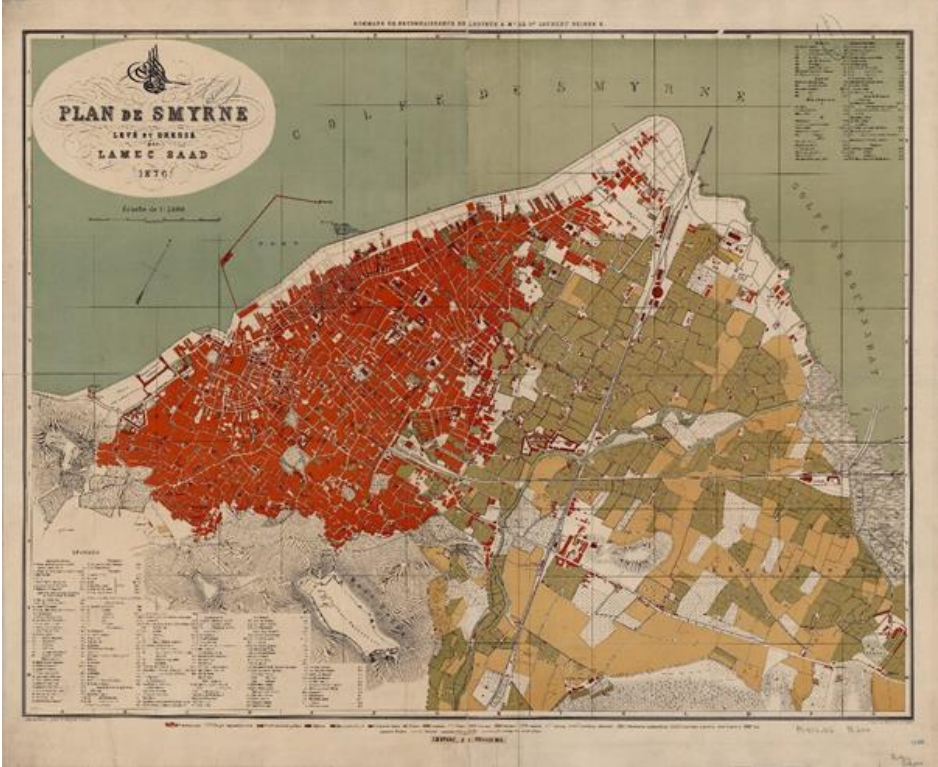
Şekil 4. Luigi Storari Planı¹⁰

⁹ Rauf Beyru, *9.Yüzyılda İzmir Kenti* (Birinci Basım b.), (2011), İstanbul: Literatür Yayınları.

¹⁰ APİKAM, 2022.

- 1859-1860 Richard Copeland İzmir Limanı Haritası (1844 İzmir Limanı Haritasının 1859-1860 güncellemesi)
 - 1873 Karl von Scherzer İzmir Haritası
 - 1876 Thomas Graves Planı Revizyonu
 - 1876 Lamec Saad Planı Kent bütününe yönelik 1/5000 ölçekli plan
- Şekil 5. Lamec Saad Planı¹¹

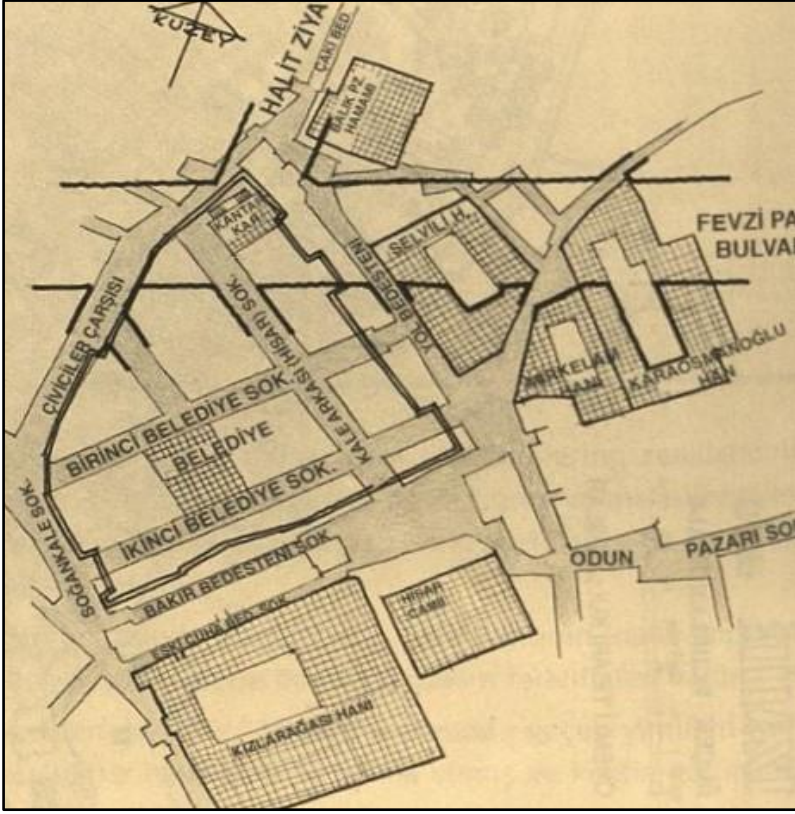

1876 Saad Planında Ok Kalesi'nin (Sen Piyer) yıkıldığı ve bu alanın düzenlendiği görülmektedir¹². Ok Kalesi'nin yer aldığı alanda oluşan yeni yapı adaları Saad Planı'nda görülmektedir. İzleyen dönemde kentin batılılaşma ve modernleşme süreçlerine bağlı olarak oluşacak yeni yönetim yapılanmasının bir sonucu olarak İzmir'in ilk belediye binası bu alanda inşa edilmiştir.

¹¹ APİKAM, 2022.

¹² Rauf Beyru, *9.Yüzyılda İzmir Kenti* (Birinci Basım b.), (2011), İstanbul: Literatür Yayınları.

Şekil 6. Liman Kalesi Planlaması¹³

- 1879 Fayard de la Brugere Atlas Universel'de yayımlanan İzmir Planı
- 1885 Georgiades Demetrius İzmir Haritası
- 1887 Richard Copeland Planı Revizyonu
- 1905 Karl Baedeker Planı
- 1905 Charles Edward Goad Sigorta Planı

¹³ Rauf Beyru, *9.Yüzyılda İzmir Kenti* (Birinci Basım b.), (2011), İstanbul: Literatür Yayınları.

İzmir tarihi kent merkezinin; kentte liman ticaretinin yeniden yükselişe geçtiği 16. ve 19. yüzyıl arasındaki yaklaşık olarak 400 yıllık süreçte, antik dönem kent limanı olan doğal iç limanın doldurulmasıyla yaratılmış olan ve bugün Kemeraltı, o dönemde Türk Çarşısı olarak adlandırılan bölgenin oluşmasıyla günümüzdeki halini aldığı görülmektedir. Bölge liman gereksinimleri doğrultusunda doldurulmaya başlanmış ve bölgenin kentsel morfolojisi liman ticareti rasyonellerine göre biçimlenmiştir. Dolgu sürecinin tamamlanması sonrasında 19. yüzyılda başlayan planlama çalışmalarında da liman ticaretinin gereksinimleri çerçevesinde ilerlediği görülmektedir. 19. yüzyılda limanın etki alanını giderek genişlediğini ve liman arkası depolama, ulaştırma ve üretim faaliyetlerinin Kemeraltı Bölgesi'nden Alsancak Punta ve Darağaç bölgesine kadar uzandığı anlaşılmaktadır. Aydın İzmir ve İzmir Kasaba Demiryollarının inşası ile mal ve hizmet akışının Basmane ve Alsancak Garları'ndan gerçekleşmesini beraberinde getirmiştir¹⁸. Basmane Garı ile liman arasında doğrudan ulaşım sağlayabilmek için Fevzipaşa Bulvarı'nın açılması planlanmış ancak uzun süren kamulaştırma çalışmaları ve araya giren işgal dönemi nedeniyle bulvarın açılması gecikmiştir. Bununla birlikte Büyük İzmir yangını sonrası boşalan alanda Gazi Bulvarı daha önce açılabilmiştir. Demiryollarının inşası kervan yolları ve Kervan Köprüsü'nün önemini zaman içerisinde azalmasına yol açmıştır.

Kentteki değişimlerin okunabileceği nitelikte belgeler durumunda olan 1837 Graves Planı, 1854-1856 Storari Planı, 1876 Saad Planı ve 1905 Goad planlarının incelenmesi kent merkezinde yaşanan değişimleri aktarır niteliktedir. Graves Planı ile Saad Planı arasındaki dönemde; rıhtımın inşa edildiği, demiryolu ve garların kentin yeni kapıları olarak ticaret hacminin artması amacıyla yapıldıkları, yeni yollar açıldığı, depolama alanlarının, sanayi ve konut bölgelerinin oluşturulduğu görülmektedir. Yine bu süreçte; Hükümet Konağı, modern Türk Hastanesi, modern cezaevi, kütüphane, askeri yapılar (Sarı Kışla), Belediye gibi batılı yönetsel ve kamusal işlevlerin bölgede yer seçmiş olduğu anlaşılmaktadır. Kentte sürekli olarak çıkan yangınlara karşı sigorta planlarının tespitleriyle sermayenin kendini garantiye almaya çalıştığı da görülmektedir. Limanın kuzey yönlü gelişim sürecinin, Konak, Alsancak ve Darağaç Bölgeleri'nin morfolojik gelişiminde belirleyici nitelik taşıdığı olduğunu da ifade etmek olanaklıdır.

Erken Cumhuriyet Dönemi

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması sonrası oluşan genç Cumhuriyet erken dönemde benimsediği modernite ilkelerini mekansal ideolojisine yansıtmayı ve modern kentler oluşturmayı önemsemiştir. Cumhuriyet'in ilk kent planlama girişimi millî tarih açısından simgesel bir değer taşıyan 1922 Büyük İzmir Yangını bölgesini kapsayan alan için yapılmıştır. Ankara Hükümeti İzmir'in yangın

¹⁸ Erkan Serçe, *İzmir'in Düşlerde Kalan İmarı*. KNK Dergisi(2020/42),

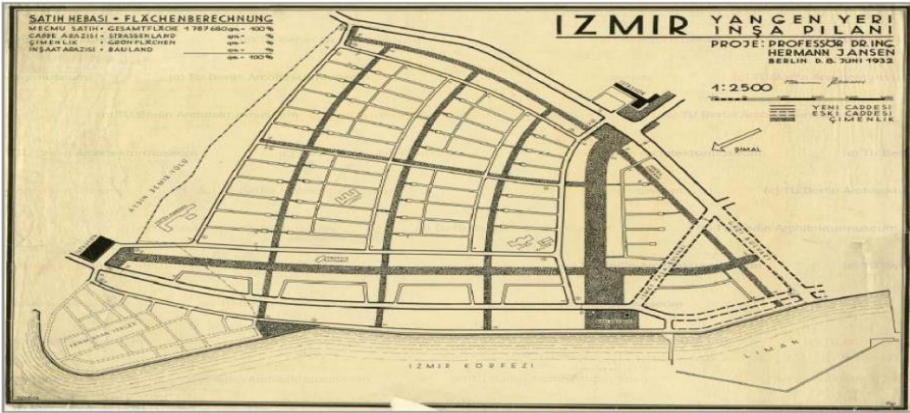
Şekil 12. Revize edilen Danger-Prost Planının 1930 Yılındaki Durumu²³

- 1932-1939 Jansen'in Önerileri ve Danger - Prost Planı Revizyonu

Danger-Prost planının uygulanmasında yaşanan ekonomik zorluklar çerçevesinde Hermann Jansen'den görüş istenmiştir. Jansen'in hazırladığı öneri plan 1939 yılında tamamlanmış ancak bu öneri de yine başta ekonomik zorluklar nedeniyle tam olarak uygulanamıştır.

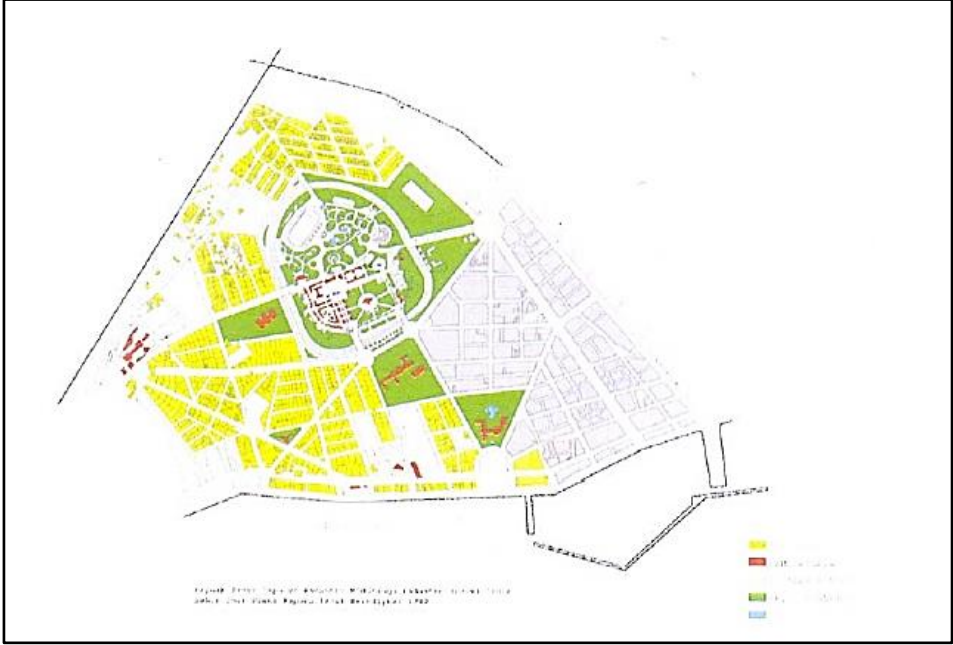
Şekil 13. Jansen Plan Önerisi²⁴

²³ Çınar Atay, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmir Planları. (1998) Ankara: Ajans Türk Basın ve Basım A.Ş.'den aktaran İzmir Tarihi Liman Kenti Alan Yönetim Planı, 2022.

²⁴ Arslan Alp Aşkan, 1922-1960 Yılları Arasında İzmir'deki Mimarlık ve Kentsel Planlama Bağlamında Rıza Aşkan. (2011), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

Şekil 14. Kültürpark Alanı Plana İşlenmiş Durumuyla Danger Prost Planı Revizyonu, 1939²⁵

Dönemin İzmir Belediyesi sonuç olarak Danger-Prost Planı'nı revize etme yoluna gitmiştir. Plan revizyonunda Danger-Prost Planı'nın bahçe kent alanlarına ilişkin kararlarının dikkate alınmadığı görülmektedir. Revizyon Kadifekale eteklerini parselasyon gerçekleştirerek yerleşime açmıştır. Planda Alsancak Halkapınar arasındaki bölgeye sanayi işlevi yüklenmiştir. Yine aynı süreçte, Behçet Uz'un başkanlığı döneminde Kültürpark Projesi'nin çalışmalarına başlanmıştır.²⁶ Kültürpark ile Alsancak arasında kalan bölgenin Danger-Prost Planı ile oluşturulan yeni bulvar üzerinde üst gelir gruplarına yönelik iki- üç katlı bahçeli konut alanları, Kültürpark'ın doğu tarafında yer alan Kahramanlar Bölgesinde ise işçiler için arsa üretiminin planlandığı anlaşılmaktadır.²⁷ Kültürpark alanı 1939 plan revizyonuna işlenmiştir.

- 1943 Naumann Haritası

Antik Smyrna kentinin sınırları ilk kez, 1943 yılında Naumann ve dönemin Müze Müdürü Selahattin Kantar'ın araştırmaları sonucunda belirlenmiştir.

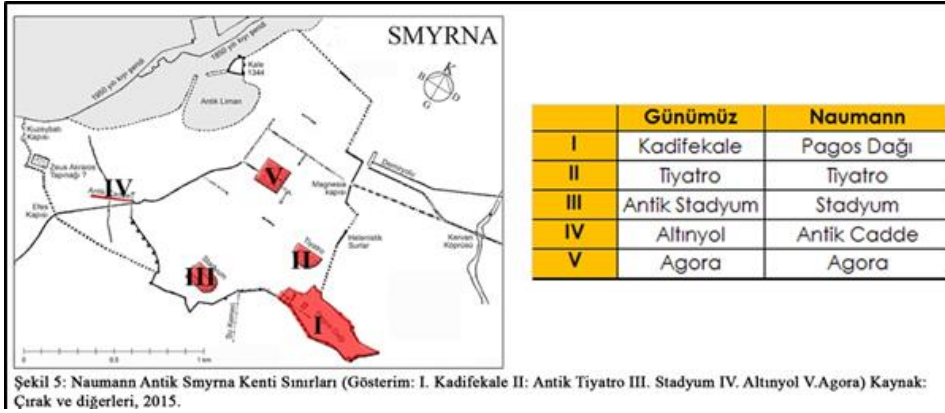
²⁵ İzmir Tarihi Liman Kenti Alan Yönetim Planı, 2022.

²⁶ Çınar Atay, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmir Planları. (1998) Ankara: Ajans Türk Basın ve Basım A.Ş'den aktaran İzmir Tarihi Liman Kenti Alan Yönetim Planı, 2022.

²⁷ Cana Bilsel, İzmir'de Cumhuriyet Dönemi Planlaması (1923-1965), 20.Yüzyıl Kentsel Mirası. Ege Mimarlık(2009/4 71).

Araştırmalar sonucunda oluşturulan haritada; Kadifekale, antik liman, agora, stadyum, tiyatro gibi alanların bulguları kentin kuzey batı ve Magnesia Kapıları ile tapınak alanları işlenmiş durumdadır.

Şekil 15. Naumann Haritası ve Arkeolojik Alanların Gösterimi²⁸

- 1949 Le Corbusier Planı

Danger-Prost Planı'nın uygulamasındaki sorun ve yetersizlikler nedeniyle yeni plan arayışları başlatılmış ve 1939 yılında Le Corbusier ile bir anlaşma gerçekleştirilmiştir. Araya giren 2. Dünya Savaşı nedeniyle Le Corbusier önerisini 1949 yılında teslim edebilmiştir. Önerinin Hatay İnönü Caddesi aksı etrafında ve Karataş sahil bandında gelişmeler öngördüğü gelişmeler sonradan yaşama geçmiştir. Bununla birlikte plan tarihsel merkezi tamamen dönüştüren bir içerik taşımış ve uygulama olanağı bulamamıştır.

²⁸ Ayşegül Altınörs Çırak, Ecem Demirden, Deniz Hekimoğlu, Ezgi Yekbun Cengiz” *İzmir’de Cumhuriyet Öncesinden Günümüze Kentsel Arkeolojik Varlıkların Tespit ve Tescilinin Tarihsel Öyküsü?*. (2016).Antik Smyrna/ İzmir Kazı ve Araştırmaları II. Uluslararası Sempozyumu.

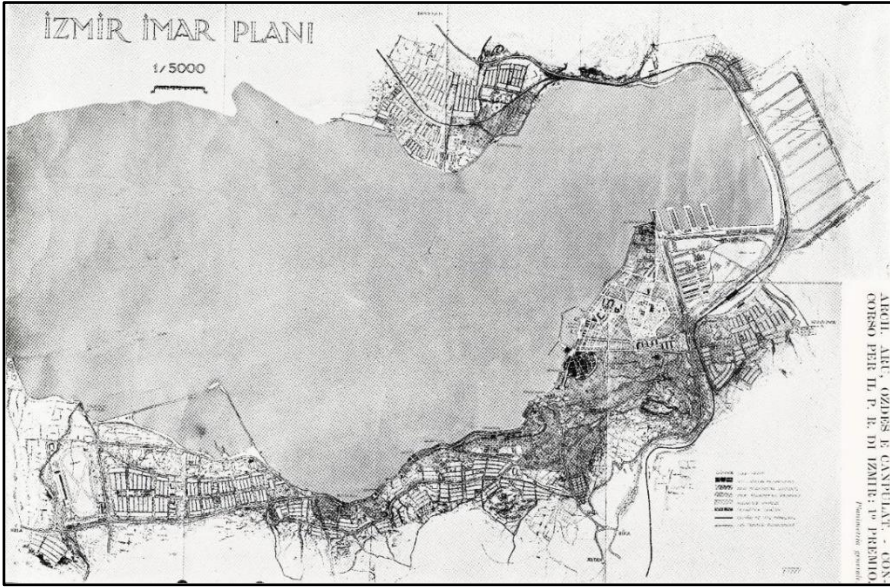
1950-1980 Dönemi

1950-1980 döneminde yaşanan iç göç hareketleri nedeniyle özellikle ülkenin büyük kentlerinde çok hızlı bir nüfus artışı yaşanmıştır. Bu durum konut sorununa yol açmış ve gecekondu olgusu ortaya çıkmıştır. Hızlı ve plansız gerçekleşen kentleşmenin kontrol edilebilmesi için yasal düzenlemeler ve planlama çalışmaları yapılsa da, bu çabalar kentleşme hızının gerisinde kalmış ve planlama süreçleri kentleşmenin ardından gelmek durumunda olmuştur. 1950'lere gelindiğinde o güne kadar İzmir'de gerçekleştirilen çalışmaların şehrin gelişimini yönlendirmede yetersiz kaldığı görülmüş ve bütüncül bir kent planına duyulan gereksinim hissedilmeye başlanmıştır. Bunun sonucunda bir ulusal yarışma düzenlenerek İzmir için modern bir bütüncül plan elde edilmesi yönünde çalışmalar başlamıştır. Bununla birlikte yarışma sonucu elde edilen plan ve izleyen planlama süreçleri kentin gelişimine yön vermekte yine yetersiz kalacaktır. Bu dönemde gerçekleşen planlama çalışmalarını şu şekilde özetlemek olanaklıdır:

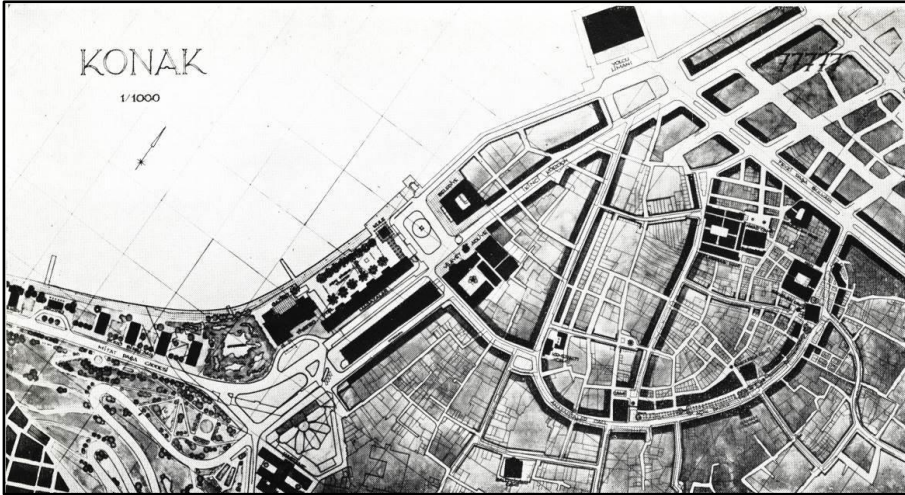
- *1955 tarihli 1/2000 Ölçekli Mikyaslı İzmir Şehir İmar Planı*

1951 yılında İzmir Belediyesi tarafından açılan yarışmayı; Kemal Ahmet Aru, Gündüz Özdeş, Emin Canpolat'tan oluşan ekip kazanmıştır. Yarışmanın ardından plan uygulama sürecine dönük olarak hazırlanmış ve 1955 yılında yürürlüğe girmiştir. Planda tarihi kent merkezinin korunmuş olduğu, buna karşın Konak Meydanı ve çevresinin özellikle Sarıkışla'nın yıkılmasıyla boşalan alanın kamusal fonksiyonlar ve ticaret amaçlı olarak kullanılmasına yönelik kararların olduğu görülmektedir. Planın Basmane Tepecik, Eşrefpaşa, Bostanlı, Gözetepe'ye ilişkin gelişmeler, Mustafa Kemal ve Bostanlı Sahil Yolu, Konak Meydanı düzenlemesi, Buca Cezaevi, Ege Üniversitesine ilişkin kararların uygulanmıştır. Bununla birlikte Aru-Özdeş-Canpolat Planı da artan nüfus karşısında yetersiz kalmış ve plan esasen o dönemde başlamış olan gecekondulaşma süreçlerini ve çeper gelişmeleri dikkate almamıştır.

Şekil 18. Aru- Özdeş- Canpolat Planı İzmir İmar Planı³¹

Şekil 19. Aru Özdeş Canpolat Planı Kemeraltı Merkez Bölgesi ve Konak Meydanı³²

- 1955 Konak Meydanı Kentsel Tasarım Yarışması

³¹ Konak Belediyesi, 2021'den aktaran İzmir Tarihi Liman Kenti Alan Yönetim Planı, 2022

³² Konak Belediyesi, 2021'den aktaran İzmir Tarihi Liman Kenti Alan Yönetim Planı, 2022

1955 yılında Sarı Kışla'nın yıkılması ve cezaevinin taşınması Konak Meydanı'nda yeni düzenleme gereksinimlerini ortaya çıkarmıştır. Mıkyaslı İzmir Şehir Planı'nın müelleflerinden olan Kemal Ahmet Aru bu dönemde İzmir Belediyesi'ne danışmanlık yapmış ve Konak Meydanı düzenlemesine ilişkin bir yarışma düzenlenmesini önermiştir.³³

Şekil 20. 1955 yılı Sarı Kışlanın Yıkımından Sonra Konak Meydanı³⁴

Yarışma Türkiye'nin kentsel tasarım ölçeğindeki ilk yarışması olma özelliğini taşımaktadır. Doğan Tekeli, Sami Sisa ve Tekin Aydın'ın projelerinin birinci olduğu yarışma sonucunda uygulama yapılmamış, izleyen dönemde Hükümet Konağı, Belediye Binası, SSK İşhanı gibi kamu yapılarına ilişkin özel mimari yarışmalar açılarak yapılar inşa edilmiştir

- *1959 Bodmer Planı*

Mıkyaslı Plan'ın giderek büyüyen kentin gelişimini yönlendirmede yetersiz kalması üzere Bodmer Planı 1959 yılında yaptırılmıştır. Bu üst ölçekli planda kentin sanayi ve konut gelişim zonlarının tarif edilmeye çalışıldığı görülmektedir.

³³ Cana Bilsel, İzmir'de Cumhuriyet Dönemi Planlaması (1923-1965), 20.Yüzyıl Kentsel Mirası. Ege Mimarlık(2009/4 71).

³⁴ Arslan Alp Aşkan, 1922-1960 Yılları Arasında İzmir'deki Mimarlık ve Kentsel Planlama Bağlamında Rıza Aşkan. (2011), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

Şekil 22. 1973 İzmir Metropolitan Alan Nazım İmar Planı³⁶

- 1978 tarihli 1/25000 ölçekli İzmir Metropolitan Alan Nazım İmar Planı Revizyonu

1/25000 ölçekli İzmir Metropolitan Alan Nazım İmar Planı uygulama sorunları dolayısıyla 5 yıl sonra revize edilmiştir. Bu revizyon planda 1973 planının temel kararlarının korunduğu görülmektedir.

Şekil 23. 1/25000 ölçekli İzmir Metropolitan Alan Nazım İmar Planı Revizyonu³⁷

³⁶ İzmir Büyükşehir Belediyesi, İmar ve Şehircilik Müdürlüğü Arşivi, 2021

³⁷ Sezai Göksu, *A Brief History of Urbanization and Spatial Planning in İzmir*. (2007) İzmir Büyükşehir Belediyesi 1/25000 Ölçekli Planlama Çalışmaları Sunumu.

19. Yüzyıldan Günümüze İzmir'de Tarihi Kent Merkezi'nin Korunmasını Etkileyen Plan Kararlarının İncelenmesi

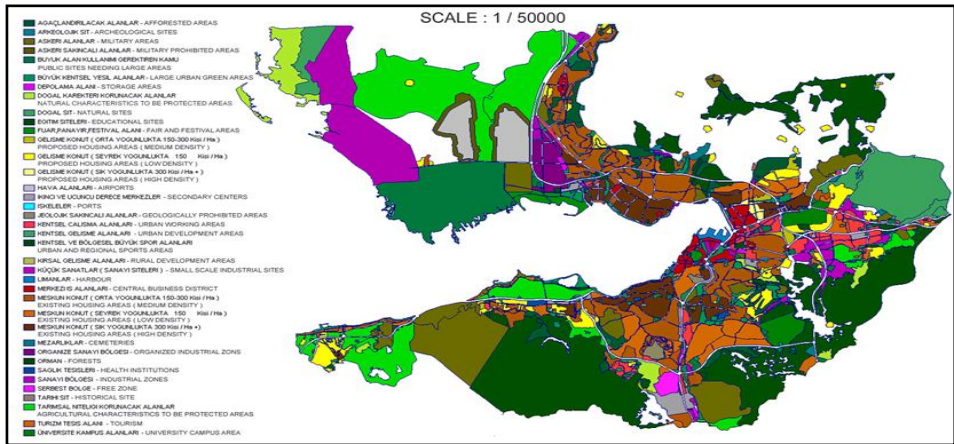
1973 yılında, 1710 Sayılı Eski Eserler Kanunu adıyla, Cumhuriyet Dönemi'nin ilk koruma yasasının yürürlüğe girmesiyle ülkede sivil mimarlık öğelerine yönelik tespit ve tescil süreçleri ve doku ölçeğinde koruma çalışmaları başlamıştır. Bu dönem İzmir tarihi merkezinde de tespit-tescil ve doku ölçeğinde koruma çalışmalarının başladığı bir süreç olmuştur.

1950-80 döneminde; gayrimüslim nüfusun bölgeden ayrılışı ve yaşanan iç göç süreçleri sonucunda gerçekleşen sosyal yapı değişimi, Eşrefpaşa Caddesi'nin genişletilmesi, Fevzipaşa Bulvarı'nın açılması, Eşrefpaşa Caddesi ve Fevzipaşa Bulvarı çevresinde çok katlı, bitişik nizamlı iş hanlarının oluşumu, hal ve otogar fonksiyonlarının bölgeye eklenme ve terk etme süreçleri, Konak Meydanı'na inşa edilen büyük ölçekli kamusal kullanımlar tarihi kent merkezini sosyal, ekonomik ve mekansal açıdan etkileyen başlıca karar ve uygulamalar olmuştur.

1980-2000 Dönemi

1980'li yıllar Türkiye'de neoliberal politikaların başladığı dönemlerdir. Gecekondulaşma ve hızlı kentleşmenin sürdüğü bu dönem, çıkarılan imar aflarıyla gecekondu alanlarını yasallaştıran imar ıslah planlarının yürürlüğe girdiği süreç olmuştur. 1980 sonrasında devlet yasal konut üretimini gerek küçük kooperatifler gerekse toplu konut üretimi yoluyla destekleme politikasını seçmiştir. Merkezi ve yerel yönetimler tarafından ağırlıklı olarak kentsel alanın çerperinde yer alan kamu arazilerinde gerçekleştirilen toplu konut uygulamaları kentlerin mekansal olarak genişlemesini beraberinde getirmiştir. 1978 tarihli Nazım Planı Revizyonu da İzmir'de yaşanan kentsel gelişmelere yanıt vermekte yetersiz kalınca yaklaşık 10 yıl sonra, 1989 yılında 1/25000 Ölçekli İzmir Büyükşehir Bütünü Nazım Planı Revizyonu yürürlüğe girmiş ve 2003 yılına kadar geçerliliğini korumuştur.

Şekil 24. 1989 1/25000 Ölçekli Çevre Düzeni Planı Revizyonu³⁸

³⁸ Sezai Göksu, A Brief History of Urbanization and Spatial Planning in Izmir. (2007) İzmir Büyükşehir Belediyesi 1/25000 Ölçekli Planlama Çalışmaları Sunumu.

1980 sonrası dönem planlama ve koruma mevzuatının yeniden yapılandırıldığı bir süreç olmuştur. 1983 yılında ilk kez sit alanları için koruma amaçlı imar planları yapılması gerekliliğini ülke mevzuatımıza taşıyan 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu yürürlüğe girmiştir. Kanun çerçevesinde 1970'lerin sonunda başlayan tespit ve tescil çalışmaları doku ölçeğine doğru evrilmiştir. Çalışmaların sonucunda İzmir tarihsel merkezinin ilk koruma amaçlı imar planı 1984 yılında yürürlüğe girmiştir. Döneme ilişkin tarihsel merkezi kapsayan planlama çalışmaları şu şekilde özetlenebilir:

- *1984 tarihli 1/1000 Ölçekli Kemeraltı Sit Alanı İmar Planı*³⁹

Kemeraltı Bölgesi, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 17.11.1978 tarihli ve A-1373 sayılı kararı “Kemeraltı Kentsel Sit Alanı” olarak belirlenmiştir. Bu kararın ardından yapılan çalışmalar sonucunda 1/1000 ölçekli Kemeraltı Sit Alanı İmar Planı 13.08.1984 tarihinde onaylanarak yürürlüğe girmiştir. Bununla birlikte plan koruma niteliğinden çok yapılaşma sorunlarına odaklanan bir yaklaşım izlemiş, 1 ve 3 katlı yapılaşmalar ve bazı ilave kat hakları vermiş, bazı bölgelerde parselin tümüne yapılaşma hakkı tanıyan M koşulunu getirmiştir. Tescilli yapıların yıkımını gerektiren ulaşım kararları da koruma ilkeleri açısından yanlış görülmektedir.⁴⁰ Planın yürürlüğe girmesiyle alanda 4-5 katlı modern pasaj yapılarının oluştuğu görülmektedir. Nitekim 1987 yılında Taşınmaz Kültür Varlıkları Yüksek Kurulu aldığı bir karar ile; 1984 yılında onaylanan Kemeraltı Sit Alanı İmar Planı'nın yapılaşma ve ulaşım kararları açısından alanı koruma konusunda yeterli düzeyde olmadığını belirtmiş ve revizyon yapılmasını talep etmiştir. Bununla birlikte istenilen revizyon gerçekleştirilmemiş, bunun üzerine İzmir 1 Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu da 1995 yılında yerel yönetime 1987 yılındaki kararı hatırlatarak, revizyon yapılması yönünde çalışmalara başlanması gerektiğini ifade eden bir karar almıştır.

³⁹ Kemeraltı Koruma Amaçlı İmar Planı Raporu, 2002.

⁴⁰ Kemeraltı Koruma Amaçlı İmar Planı Raporu, 2002.

Şekil 25. 1/1000 Ölçekli Kemeraltı Sit Alanı İmar Planı⁴¹

Tarihsel merkez canlılığını sürdürmeye devam etse de tarihi çarşının ticari işlevinde değişimler yaşanmıştır. Özellikle küçük imalat sanayiinin 1990'ların başında bölgeden ayrılmasıyla işlevsiz alanlar ortaya çıkmıştır. Kemeraltı bu süreçte ekonomik merkez kimliğinden çıkıp, çok fonksiyonlu bir perakende ticaret alanına dönüştürmüştür⁴². Bu dönemde artan rant baskılarıyla Kemeraltı'nda çok katlı çarşılar ve pasajlar inşa edilmiş, bu yeni inşaatlar dokuda yer yer bozulmaların gerçekleşmesine yol açmıştır⁴³. Bununla birlikte 1970'li yıllarda yarışma süreçleriyle Konak Meydanı'nda yer seçen belediye, adliye, kültür merkezi gibi kamusal fonksiyonlar tarihsel bölgenin ekonomik canlılığını ve kent merkezi niteliğini korumasına destek olmuşlardır.

- *Bu Dönemde Alınan Sit Kararları:*

Kadifekale'den başlayarak bugünkü Eşrefpaşa Caddesi, Fevzipaşa Bulvarı ve Gaziler Caddesi'ne kadar uzanan bölgenin tarihi geçmişi antik döneme kadar

⁴¹ Konak Belediyesi, 2021'den aktaran İzmir Tarihi Liman Kenti Alan Yönetim Planı, 2022

⁴² Sibel Ecemiş Kılıç & Muhammed Aydoğan, *Katılımcı Bir Kentsel Koruma Projesi: İzmir-Kemeraltı Tarihi Kent Merkezi*. (2006) Ege Coğrafya Dergisi(15).

⁴³ Sibel Ecemiş Kılıç & Muhammed Aydoğan, *Katılımcı Bir Kentsel Koruma Projesi: İzmir-Kemeraltı Tarihi Kent Merkezi*. (2006) Ege Coğrafya Dergisi(15).

uzandığından alanın bütününün, İzmir 1 Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 30.01.2002 tarihli ve 9727 sayılı kararıyla Kemeraltı Kentsel Sit Alanı olarak genişletilmesi ve 30.01.2002 tarihli ve 9728 sayılı kararı ile de Kentsel Sit Alanı'nın tamamının Kentsel+3. Derece Arkeolojik Sit Alanı olarak ilan edilmesi sağlanmıştır. Bu karar ile birlikte 2002 yılı itibariyle koruma amaçlı imar planı çalışmaları yeniden başlamıştır.

2000 Sonrası Dönem

Türkiye'de 2000 sonrası neoliberal politikalar doğrultusunda kentlerde yenileme süreçlerinin ön plana çıktığı bir dönem olmuştur. Küreselleşen dünyada kentlerin yerel değerleriyle küresel rekabette olduğu bu dönemde, Türkiye kentlerinde de atıl kalan tarihsel merkezlerinin yeniden ele alındığı ve tarihsel alanlara ilişkin planlama çalışmalarının ivmelendiği görülmektedir. İzmir'de de özellikle kentin çok katmanlı yapısının ön plana çıkarılması yönünde çalışmalar başlamıştır. Bu bağlamda yukarıda aktarıldığı üzere öncelikle Kemeraltı Bölgesi kentsel sit alanını da kapsayan Smyrna Antik Kenti sınırları 3. Derece Arkeolojik Sit Alanı olarak ilan edilmiştir. Ardından koruma planı revizyonu gerçekleşmiş, Konak Meydanı Tarihi Sit Alanı yeniden düzenlenmiştir, APİKAM Kent Arşivi ve Müzesi kurulmuş ve Büyükşehir Belediyesi bünyesinde tarihsel çevre koruma çalışmalarını yürütecek bir müdürlük oluşturulmuştur. Çalışmalar alandaki; kentsel tasarım ve sokak sağlıklılaştırma düzenlemeleri, restorasyon çalışmaları, İzmir Tarih Projesi ve ardından UNESCO Dünya Mirası adaylığı süreçleri ile süregelmektedir.

2000 sonrası üst ölçekli planlarla ilgili mevzuatın da yeniden yapılandırılmasının söz konusu olduğu görülmektedir. İlk olarak 5216 ve ardından 6360 Sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunları'yla planlama alanında yeni düzenlemeler getirilmiştir. Bu dönem, 1/100000 ölçekli havza ve il bütünü mekansal strateji planı ile 1/25000 ölçekli çevre düzeni ve nazım planların yine il bütünü için hazırlandığı bir dönem olmuştur. Süreçte gerçekleşen üst ölçekli planlama çalışmaları; 2006 Tarihli İzmir Kentsel Bölge Nazım İmar Planı, 2012 Tarihli İzmir Büyükşehir Bütünü 1/25000 Ölçekli Çevre Düzeni Planı ve 2014 Tarihli İzmir Manisa 1/10000 Ölçekli Çevre Düzeni İmar Planı'dır. Üst ölçekli plan açıklama raporlarında kentin tarihselliğine önem verildiği ve tarihsel merkezin korunmasına yönelik çalışmaların ilerlemesi yönünde yaklaşımların benimsendiği görülmektedir.

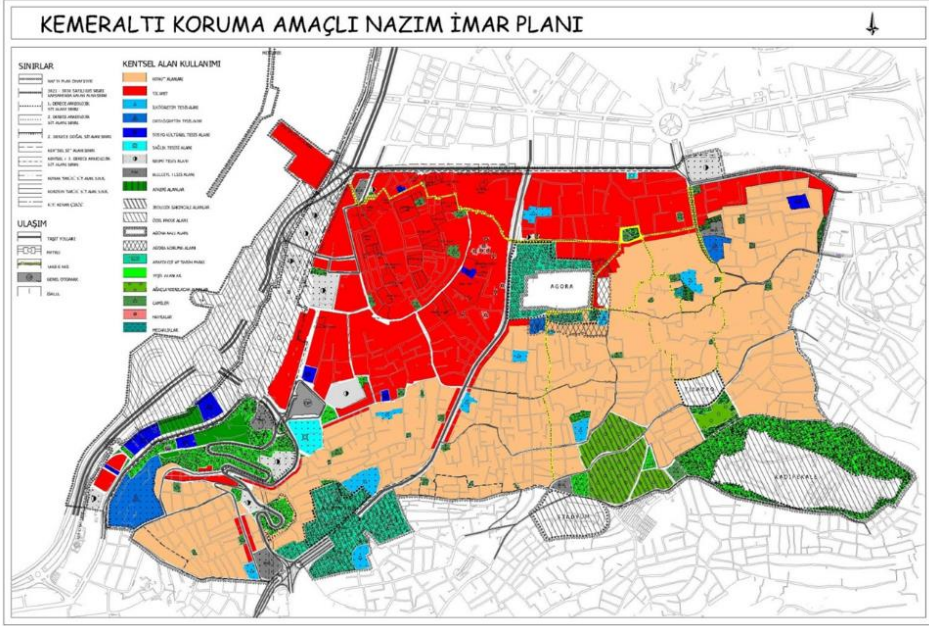
2000 sonrası süreçte tarihi kent merkezini etkileyen planlama çalışmalarını şu şekilde özetlemek olanaklıdır:

- *2002 Tarihli 1/5000 Ölçekli Kemeraltı ve Çevresi Koruma Amaçlı İmar Planı*

1990'li yıllarda alınan arkeolojik sit kararları ve 2002 tarihli Kemeraltı 3. Derece Arkeolojik Sit Alanı kararı, koruma planının yenilenmesi sürecini beraberinde getirmiştir. Bu kapsamda hazırlanan 1/5000 Ölçekli Kemeraltı ve Çevresi Koruma Amaçlı Nazım İmar Planı İzmir Büyükşehir Belediye Meclisi'nin 04.11.2002 tarih ve 05/85 sayılı kararı ile onaylanmıştır. Plan Büyükşehir Belediyesi ile Dokuz Eylül

Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü arasında imzalanan döner sermaye protokolü kapsamında hazırlanmıştır.

Şekil 26. 1/5000 Ölçekli Kemeraltı ve Çevresi Koruma Amaçlı İmar Planı, 2002⁴⁴

• 2005 Tarihli 1/1000 Ölçekli Kemeraltı 1. Etap Koruma Amaçlı Revizyon İmar Planı

Koruma amaçlı nazım planının yürürlüğe girmesinin ardından, 1984 tarihli 1/1000 ölçekli Kemeraltı Sit Alanı İmar Planı etaplar halinde revize edilmeye başlanmıştır. Kemeraltı'nı kapsayan, güneyde Varyant ve Antik Roma Yolu'nu sınırları içerisinde alarak Eşrefpaşa Caddesi'nin batısında kalan bölge 1. etap olarak belirlenmiş ve plan revizyonu 2005 yılında tamamlanmıştır. Plan, Konak Belediyesi ile Dokuz Eylül Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü arasında imzalanan döner sermaye protokolü kapsamında hazırlanmıştır. Planda özel proje alanlarının belirlendiği görülmektedir. Özel proje alanlarından başlayarak, etaplar halinde uygulamaların sürdürülmesi gerektiği açıklama raporunda belirtilmektedir. Yine raporda plan bölgesi için 13 acil müdahale başlığı belirlenmiştir. Altyapı ve kanalizasyon sistemlerinin yenilenmesi, ulaştırma, acil müdahale gerektiren yapılar, gece aydınlatması, çevre düzenlemeleri bu başlıklar arasındadır.

⁴⁴ Konak Belediyesi, 2021'den aktaran İzmir Tarihi Liman Kenti Alan Yönetim Planı, 2022

Şekil 27. 1/1000 Ölçekli Kemeraltı 1. Etap Koruma Amaçlı Revizyon İmar Planı, 2005⁴⁵

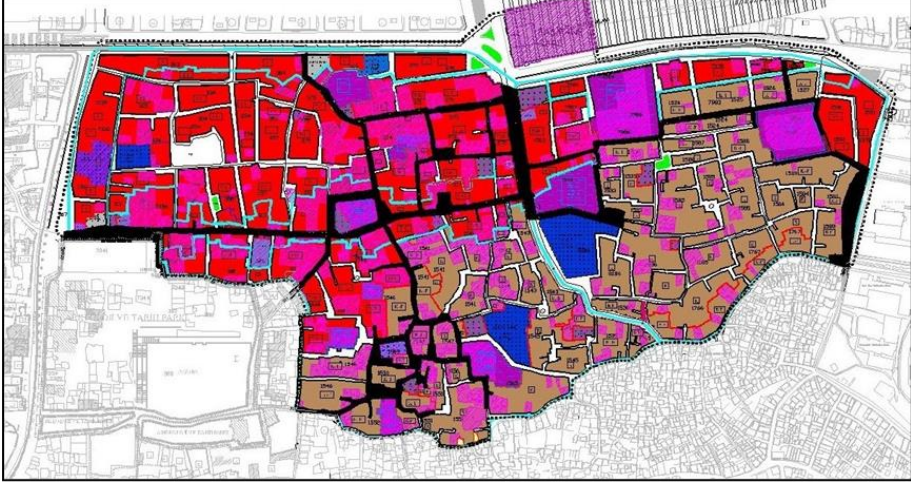

- 2009 Tarihli 1/1000 Ölçekli Kemeraltı 2. Etap 1. Bölge Koruma Amaçlı Revizyon İmar Planı

Eşrefpaşa Caddesi'nin doğusunda yer alan, Fevzipaşa Bulvarı ile Agora arasındaki Basmane bölgesini kapsayan alan ise 2. etap 1. bölge olarak çalışılmış ve 2009 yılında plan revizyonu gerçekleştirilmiştir.

⁴⁵ Kemeraltı 2. Etap 1. Bölge Koruma Amaçlı Revizyon İmar Planı, 2009

Şekil 28. 1/1000 Ölçekli Kemeraltı 2. Etap 1. Bölge Koruma Amaçlı Revizyon İmar Planı, 2009⁴⁶

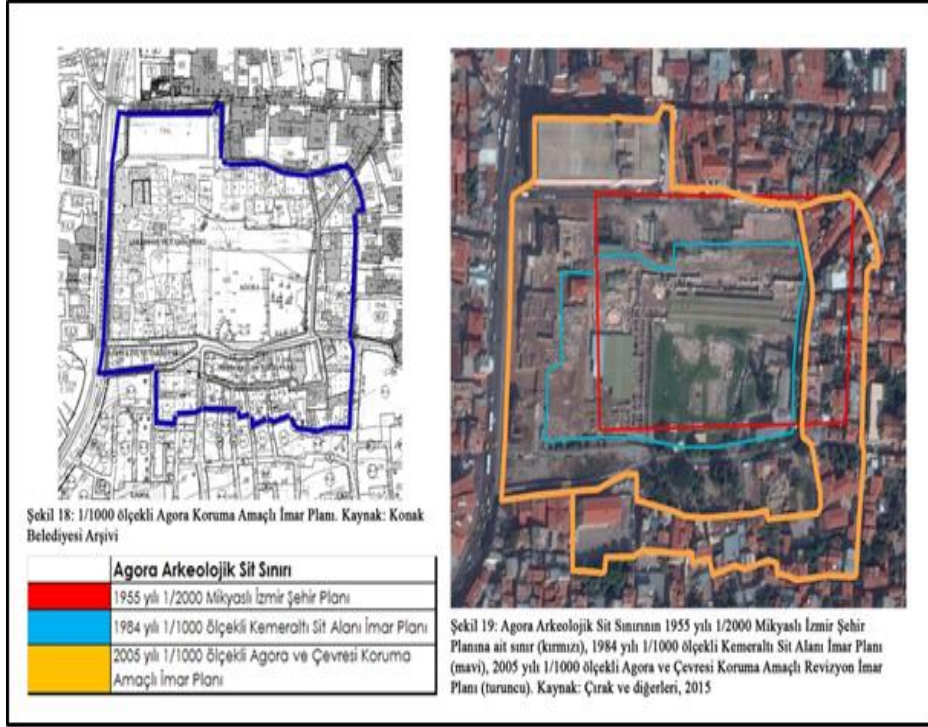
• 2005 tarihli 1/1000 Ölçekli Agora ve Çevresi Koruma Amaçlı Revizyon İmar Planı

İzmir Büyükşehir Belediye Meclisinin 15.07.2005 tarih ve 05/702 sayılı kararı ile Agora ve Çevresi Koruma Amaçlı Revizyon İmar Planı onaylanmıştır. Agora ve batısı 1. Derece Arkeolojik Sit Alanı olarak belirlenmiş, bu kısım ile güneyindeki iki ada Arkeoloji ve Tarih Parkı olarak belirlenmiştir. Güneydeki diğer adalar ve doğusunda yer alan alanlar 2. Derece Arkeolojik Sit Alanı olarak belirlenmiş, hâlihazırda bulunan konut alanı ve eğitim tesisi alanı kararları ise sürdürülmüştür. Agora Arkeolojik alanına ilişkin kamulaştırma ve yıkım çalışmaları İzmir Büyükşehir Belediyesi’nce gerçekleştirilerek, alan Eşrefpaşa Caddesi’ne kadar genişletilmiştir.⁴⁷

⁴⁶ Kemeraltı 2. Etap 1. Bölge Koruma Amaçlı Revizyon İmar Planı, 2009

⁴⁷ Ayşegül Altınörs Çırak, Ecem Demirden, Deniz Hekimoğlu, Ezgi Yekbun Cengiz” İzmir’de Cumhuriyet Öncesinden Günümüze Kentsel Arkeolojik Varlıkların Tespit ve Tescilinin Tarihsel Öyküsü”. (2016).Antik Smyrna/ İzmir Kazı ve Araştırmaları II. Uluslararası Sempozyumu.

Şekil 29. 1/1000 Ölçekli Agora ve Çevresi Koruma Amaçlı Revizyon İmar Planı, 2005⁴⁸

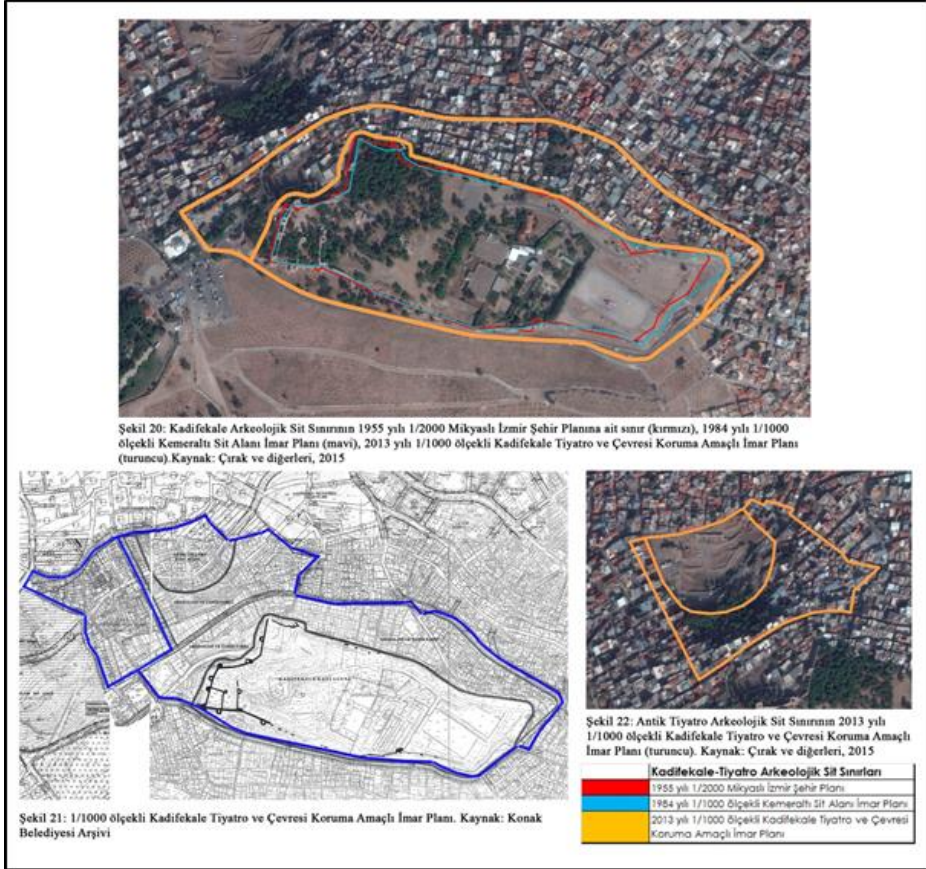
- 2008 Tarihli 1/1000 Ölçekli Kadifekale Tiyatro ve Çevresi Koruma Amaçlı İmar Planı

Kadifekale ve Antik Tiyatro Arkeolojik Alanlarını kapsama içine plan İzmir Büyükşehir Belediye Meclisinin 15.02.2008 tarih ve 01.684 sayılı kararı ile onaylanmıştır. Antik Smyrna Tiyatrosu ilk kez planlarda yerini almıştır. Plan 2013 yılında revize edilmiştir.⁴⁹

⁴⁸ Ayşegül Altınörs Çırak, Ecem Demirden, Deniz Hekimoğlu, Ezgi Yekbun Cengiz'' İzmir'de Cumhuriyet Öncesinden Günümüze Kentsel Arkeolojik Varlıkların Tespit ve Tescilinin Tarihsel Öyküsü''. (2016).Antik Smyrna/ İzmir Kazı ve Araştırmaları II. Uluslararası Sempozyumu. Çırak, Demirden, Hekimoğlu, & Cengiz, 2016

⁴⁹ Ayşegül Altınörs Çırak, Ecem Demirden, Deniz Hekimoğlu, Ezgi Yekbun Cengiz'' İzmir'de Cumhuriyet Öncesinden Günümüze Kentsel Arkeolojik Varlıkların Tespit ve Tescilinin Tarihsel Öyküsü''. (2016).Antik Smyrna/ İzmir Kazı ve Araştırmaları II. Uluslararası Sempozyumu.

Şekil 30. 1/1000 Ölçekli Kadifekale Tiyatro ve Çevresi Koruma Amaçlı İmar Planı⁵⁰

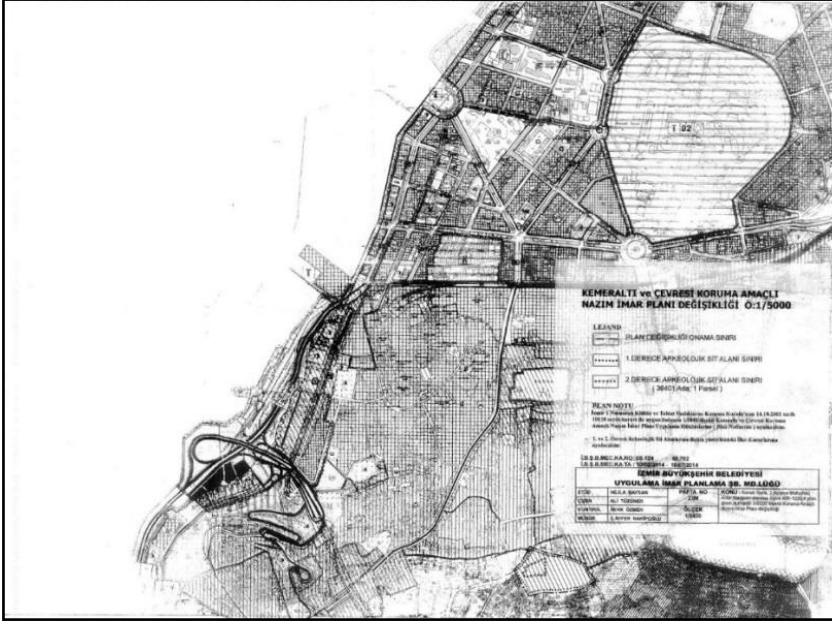
• 2014 tarihli 1/5000 Ölçekli Kemeraltı ve Çevresi Koruma Amaçlı Nazım İmar Planı Değişikliği

Plan değişikliği ile Antik Stadyum alanına yönelik olarak hazırlanmıştır. Plan İzmir Büyükşehir Belediye Meclisinin 10.02.2014 tarihli ve 05.124 sayılı, 18.07.2014 tarihli ve 05.702 sayılı kararları ile onaylanmıştır⁵¹. Antik Stadyum alanı ilk kez planda yerini almıştır.

⁵⁰ Ayşegül Altınörs Çırak, Ecem Demirden, Deniz Hekimoğlu, Ezgi Yekbun Cengiz? İzmir'de Cumhuriyet Öncesinden Günümüze Kentsel Arkeolojik Varlıkların Tespit ve Tescilinin Tarihsel Öyküsü?. (2016).Antik Smyrna/ İzmir Kazı ve Araştırmaları II. Uluslararası Sempozyumu.

⁵¹ Ayşegül Altınörs Çırak, Ecem Demirden, Deniz Hekimoğlu, Ezgi Yekbun Cengiz? İzmir'de Cumhuriyet Öncesinden Günümüze Kentsel Arkeolojik Varlıkların Tespit ve

Şekil 31. 1/5000 Ölçekli Kemeraltı ve Çevresi Koruma Amaçlı Nazım İmar Planı Değişikliği, 2014⁵²

Değerlendirme ve Sonuç

İzmir tarihi kent merkezinin 19. yüzyılda liman ticareti gereksinimleri temelinde planlama çalışmalarına konu olduğunu ve bölgeye; belediye, hükümet, hastane, cezaevi gibi dönemin modern kamusal kurumların bu süreçte eklendiği görülmektedir. Cumhuriyet sonrasında yangın yerinin imarının önemsendiğini ve bu alanda, tarihi merkez çeperinde bir modern merkezin yaratılmaya çalışıldığını görmekteyiz. Cumhuriyet Dönemi'nden 1980'lere kadar ulaşan süreçte kentte doku ölçeğinde bir koruma yaklaşımından söz etmenin olanaklı olmadığı, bu süreçte kadar plan kararlarının tarihi merkezde yıkım ve dönüşümler içerdiği görülmektedir. 1980'lere kadar yaşanan süreçte tarihi merkezi en çok etkileyen kararlar Fevzipaşa Bulvarı'nın ve Gazi Bulvarlarının açılması, Eşrefpaşa Caddesi'nin genişletilmesi ve bu akslar üzerinde bitişik nizamlı 7-8 katlı modern yapılaşmaya gidilmesi olmuştur. Yine Konak Meydanı ve çevresindeki düzenlemeler ve alana eklenen kamusal fonksiyonlar da tarihi merkezi etkileyen

Tescilinin Tarihsel Öyküsü". (2016).Antik Smyrna/ İzmir Kazı ve Araştırmaları II. Uluslararası Sempozyumu.

⁵² İzmir Büyükşehir Belediyesi İmar ve Şehircilik Müdürlüğü Arşivi, 2021

diğer önemli kararlardır. Bulvarların ve Konak Meydanı'nın ardında kalan tarihsel bölgeler ise genel olarak kendi sosyo-ekonomik dinamiklerine bırakılmış, bu alanlar için dönemsel plan kararları, uygulama sorunları ya da ekonomik yetersizliklerden dolayı uygulanamamıştır. Bu süreçte Kemeraltı Çarşı bölgesi ticaret aktivitesi nedeniyle canlılığını ve önemini korumaya devam ederken, Basmane ve İkiçeşmelik Bölgesindeki konut alanları zamanla göçle gelenlerin yaşadığı bir yoksulluk alanına dönüşmüştür. Alanla ilgili ilk kapsamlı koruma çalışmaları 1970'lerin sonu 80'lerin başında gerçekleşebilmiş ancak bu çalışmalar da alanın sorunlarının çözülmesini sağlayamamış, hatta koruma planı kararlarıyla alanda bazı yıkım ve aykırı yeni yapılaşmalar gerçekleşmiştir. Küreselleşme süreçlerinin etkilerinin hissedildiği 1990'lar yıllara gelindiğinde, İzmir sermayesi kentin tarihsel değerlerinin küresel kentsel rekabet süreçlerindeki önemini kavramış ve tarihi merkezin korunması, arkeolojik çalışmaların hızlandırılması üzerine tartışmalar yoğunlaşmaya başlamıştır. Bu bağlamda 2000'ler sonrasında sit kararlarında yenilemeler ve koruma planlarının revize edilmesi süreçlerinin yaşandığı görülmektedir. Ancak İzmir tarihi kent merkezi gibi çok katmanlı ve çok sektörlü bir alanda yalnızca mekansal kararlar getirebilen koruma planı sorunların çözümü açısından yeterli olmayacaktır. Plan kararlarının uygulanması ve korumanın sağlanabilmesi için, alanın kapsamlı olarak ele alınması ve finansal desteğin sağlanması gerekmektedir. Günümüzde UNESCO Dünya Miras Geçici Listesi'nde yer alan ve kalıcı listeye girmek için çabalayan alan için bir alan yönetim planı hazırlanmış durumdadır. Alan yönetim planı kararlarının katılımcı bir perspektiften uygulanması bölgenin geleceği için önem taşımaktadır.

Kaynaklar

- American Geographical Society Library Digital Map Collection.* (tarih yok). 2021 tarihinde American Geographical Society Library, University of Wisconsin-Milwaukee Libraries: <https://collections.lib.uwm.edu/digital/collection/agdm/id/8821> adresinden alındı
- Aşkan, A. (2011). *1922-1960 Yılları Arasında İzmir'deki Mimarlık ve Kentsel Planlama Bağlamında Rıza Aşkan*. İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Atay, Ç. (1998). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmir Planları*. Ankara: Ajans Türk Basın ve Basım A.Ş.
- Beyru, R. (2011). *19.Yüzyılda İzmir Kenti* (Birinci Basım b.). İstanbul: Literatür Yayınları.
- Bilsel, C. (2009). İzmir'de Cumhuriyet Dönemi Planlaması (1923-1965) : 20.Yüzyıl Kentsel Mirası. *Ege Mimarlık*(2009/4 71), s. 12-17.
- Çırak, A., Demirden, H., Hekimoğlu, D., & Cengiz, E. (2016). İzmir'de Cumhuriyet Öncesinden Günümüze Kentsel Arkeolojik Varlıkların Tespit ve Tescilinin

- Tarihsel Öyküsü. *Antik Smyrna/ İzmir Kazı ve Araştırmaları II. Uluslararası Çalıştayı*. İzmir.
- Göksu, E., & Çırak, A. (2016). İzmir'in Modernite ile İkinci Buluşması: 1951 İzmir İmar Planı Proje Müsabakası. N. Gülersoy, & T. Koramaz (Dü) içinde, *Kemal Ahmet Aru, Kentsel Planlama ve Tasarım* (s. 185-208). İstanbul: İTÜ Vakfı Yayınları.
- Göksu, S. (2007). *A Brief History of Urbanization and Spatial Planning in İzmir*. İzmir Büyükşehir Belediyesi 1/25000 Ölçekli Planlama Çalışmaları Sunumu.
- İzmir Büyükşehir Belediyesi İmar ve Şehircilik Müdürlüğü. (2005). *İzmir Kentsel Bölge Nazım İmar Planı Çalışmaları Sunumu*.
- İzmir Büyükşehir Belediyesi İmar ve Şehircilik Müdürlüğü. (2005). *İzmir Kentsel Bölge Nazım İma Planı Çalışmaları Arşivi*, 2021.
- İzmir Tarihi Lİman Kenti Alan Yönetim Planı, 2022
- Kemeraltı Koruma Amaçlı İmar Planı Revizyonu Plan Açıklama Raporu*. (2002).
- Kılıç, S., & Aydoğan, M. (2006). Katılımcı Bir Kentsel Koruma Projesi: İzmir-Kemeraltı Tarihi Kent Merkezi. *Ege Coğrafya Dergisi*(15), s. 61-71.
- Öztürk, F., & Çıracı, H. (2010). The Planning History of Turkey: Policies, Practices,Breakdowns. *Urban Transformation: Controversies,Contrasts and Challenges*. 14th International Planning History Society Conference.
- Payamcı, E. (2021). *Reading types of urban form as a tool for conservation development plans*. İzmir: İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Pınar, İ. (2020). *Osmanlı Dönemi İzmir Plan ve Haritaları*. İZKA.
- Serçe, E. (2020). İzmir'in Düşlerde Kalan İmarı. *KNK Dergisi*(2020/42), s. 16-21.
- Tekeli, İ. (2001). *Modernite Aşılırken Kent Planlaması*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Urbanisme, İzmir*. (2021). Fondation Le Corbusier: fondationlecorbusier.fr adresinden alındı
- Konak Belediyesi Planlama Müdürlüğü Arşivi, 2021
- İzmir Kent Arşivi ve Müzesi APİKAM, 2021

İZMİR KENT MAKROFORMUNUN TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE GELİŞİMİ

Esra Kut Görgün*

Giriş

Kentlerin kuruluşundan itibaren gelişim sürecinde birçok etken devreye girmektedir. Kentin coğrafi özelliklerine ek olarak tarihsel süreç içerisinde kent dinamizminin incelenmesi ve gelişiminin tarif edilmesi kent çalışmalarına konu oluşturmuştur. Kenti sınırlayan doğal eşiklerin yanı sıra süreç içerisindeki kentsel gelişmeler kentin biçimlenişini etkilemektedir. Kentin biçimini ifade eden “form” ve bütünsel biçimi açıklayan “makroform” kavramı yerleşmenin sınırlarını ve genel hatlarını belirtmektedir.¹ Mekansal ve işlevsel ilişkilere bağlı olarak gelişme ve büyüme dinamikleri kentin biçimlenmesinde rol almaktadır.² Kent formunun değişimini ele alan kentsel çalışmalar özellikle 20.yüzyıl başlarından itibaren artmıştır.³ Kent formu, sadece kent bütünü değil kentin içsel yapısını da içermekte olduğundan bazı çalışmalarda ‘makroform’ terimi yerine form tercih edilmiştir.⁴ Bu çalışmada ise kent bütünündeki genel gelişim formu üzerinde inceleme gerçekleştirileceği için makroform ifadesi kullanılmaktadır.

Literatürde kent makroformu çalışmaları incelendiğinde çeşitli kent örnekleri ile karşılaşmaktadır. Planlama tarihi ve mekânsal gelişimde kent planlarının yönlendirdiği Konya kenti⁵, kentsel gelişimin yönlendirilmesinde plan kararların

* Arş. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü.

¹ Ayşegül Kaya, “Afetler ve Kent Morfolojisine Etkileri; Düzce Örneği”, *İdealkent* 10, no. 28 (2019): 1–1.

² Gizem Erdoğan, “*Kent Makroformlarının Mekânı Kullanma Verimliliklerinin Fraktal Boyut ile İncelenmesi*”, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2015.

³ Cana Bilsel, “Kent Tarihi Araştırmalarında Mekânbilimsel Bir Yaklaşım: Batı’da ve Türkiye’de Kentsel Morfoloji Çalışmalarının Öncülleri”, *Türkiye Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı*, 2015, Mersin, s.59-77.

⁴ Olgu Çalışkan, “Sürdürülebilir Kent Formu: Derişik Kent,” *Planlama Dergisi* 3 (2004), s.33–54.

⁵ Mahmut Serhat Yenice, “Konya Kentinin Planlama Tarihi ve Mekânsal Gelişimi” *Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi* 28, no. 4 (2012) 343–350.

yanı sıra doğal eşiklerin de belirgin faktör olduğu Isparta kenti⁶ ve özellikle Cumhuriyet dönemi yaşadığı hızlı kentleşmeye bağlı gelişim gösteren Ankara kenti⁷ bu çalışmalardan bazıları olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmaların sonuçları, kentnin biçimlenişindeki hangi etmenlerin etki ettiği olduğu konusunda yol göstericidir. Denizli kent formunun biçimlenişinde sınırlar, arazi kullanımı, ulaşım sistemi ve yoğunluk kararlarının etkili olmuştur.⁸ Kent formunun şekillenmesinde sadece planlama kararları değil aynı zamanda doğal afetler gibi durumlar da kentlerin gelişimini etkileyen önemli etkenlerden biridir.⁹ Düzce kenti günümüze kadar olan kentsel gelişimi deprem öncesi, deprem sonrası, günümüz olarak üç morfolojik dönem kapsamında incelenmiştir.¹⁰ Doğal eşiklerin dikkate alındığı ve doğaya duyarlı gelişmeler sağlanmasını öneren çalışmalar gündeme gelmekte, örneğin Konya gibi kentlerde kentleşme süreçlerinde havzada su kaynaklarına duyarlı gelişmelerin önemi vurgulanmıştır.¹¹

Doğal ve planlama faktörlerinin yanı sıra, inşaat sektörü ve ulaşım yatırımlarına bağlı gelişmeler özellikle İstanbul yeni havalimanının etkisiyle kentnin saçaklanmasına ve kent makroformunun büyümesine neden olmuştur.¹² İstanbul'da yine ulaşım yatırımlarından biri olan üçüncü köprü'nün yapımı kentsel makroformu ve arazi kullanımını etkilemiştir.¹³ Köprülerin kent gelişmesine etkilerini inceleyen bir başka çalışma ise köprülerin ulaşım yapısındaki erişilebilirlik açısından önemli etkisini belirtmektedir.¹⁴ Ulaşım yapısı genel olarak yeni fonksiyonları da beraberinde

⁶ Songül Naryaprağı ve Erkan Polat, “Kent Makroformu ve Kent içi Ulaşım Etkileşimi: Isparta Örneği”, *Mimarlık Bilimleri ve Uygulamaları Dergisi (MBUD)* 5, no. 2 (2020): 201–20, <https://doi.org/10.30785/mbud.565012>.

⁷ Ankara Büyükşehir Belediyesi “Ankara'da Makroform Gelişimi” . https://www.ankara.bel.tr/files/3113/4726/6_297/3-makroform.pdf, Erişim tarihi: 20.03.2022

⁸ Koray Özcan ve Seçil Akay, “Kent Formunun Morfolojik Analizi : Denizli Örneği” *Ege Coğrafya Dergisi*, 29 (2), 2020, s.141–60.

⁹ Aysegül Kaya, “Afetler ve Kent Morfolojisine Etkileri; Düzce Örneği”

¹⁰ Mehmet Fatih Özalp ve Hakan Arslan, “Kentsel Planlamadaki Değişim ve Dönüşümün Kent Formunun Gelişimine Etkisinin İncelenmesi: Düzce Örneği”, *Düzce Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi* 8 (2020): 2229–44.

¹¹ Fadım Yavuz Özdemir ve Ayla Ayaz Bozdağ, “Evaluation of Konya Urban Macroform as part of Water Sensitive Urban Design”, *BALWOIS 2010 - Ohrid, Republic of Macedonia - 25, 29 May 2010*.

¹² Nur Yeşim Özalp ve Özdemir Sönmez, “Havalimanlarının Kent Makroformuna Etkisi: Yeni İstanbul Havalimanı” *Teknoloji ve Uygulamalı Bilimler Dergisi*, Cilt 4, No 2, s.205-226.

¹³ Ayşe Sema Kubat, H. Serdar Kaya, Fırat Sarı, Gülşen Güler ve Özlem Özer, “The Effects of Proposed Bridges On Urban Macroform of Istanbul: A Syntactic Evaluation”, *6th International Space Syntax Symposium, İstanbul, 2007*.

¹⁴ Tuğçe Tezer, “Kent Biçiminin Köprüler Etkisinde Değişiminin İncelenmesi, Floransa Örneği”, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.

getirmesiyle artan nüfusun konut ihtiyacına yönelik gelişmelerle kent makroformunu bu noktalara doğru geliştirmektedir.¹⁵

Genel olarak kent formunu etkileyen etmenler çeşitlilik göstermektedir. Bunlar; doğal eşikler, coğrafya, nüfus, ekonomi, altyapı, teknoloji, ulaşım, üretim-tüketim davranışları, planlama kararları ve politikalar gibi etmenlerdir.^{16,17} Faktörler dört ana başlıkta ifade edildiğinde; doğal faktörler, yapay fiziki faktörler, imar planları ve yapılaşma ile kent dinamikleri olarak belirtilmektedir.¹⁸ Bir başka çalışmada ise bu faktörler çevresel, fiziksel ve sosyo-ekonomik olarak üç ana başlıkta ele alınmıştır. Bunlardan biri olan doğal faktörleri iklim, coğrafya, topografya özellikleri oluşturmaktadır. Fiziksel faktörler mülkiyet ve yapılaşma düzenleridir. Sosyo-ekonomik faktörler ise nüfus, tarih, kültür ve yönetim gibi etmenlerdir.¹⁹ Çalışmalarda çeşitli faktörlerin, farklı kentler özelindeki etkileri incelenerek her birinin biçimlenişinde farklı deneyimlerin ön plana çıktığı görülmüştür. Kentsel büyüme yönetimine ilişkin politikalar geliştirirken yerel bağlam dikkatli bir şekilde göz önünde bulundurulması gerekmektedir.²⁰ Ayrıca dönemsel farklılıklar da göstereceğinden güncel çalışmalarla kararların yönlendirilebilmesi gerçekleşebilecektir. Bu çalışmada İzmir kentinin ilk kuruluşundan bugüne kadar kentin deneyimleri çerçevesinde kent formunun nasıl değiştiğinin aktarılması amaçlanmaktadır. Güncel kentsel deneyimleri içeren çalışmada tarihsel süreç içerisinde İzmir kentinin biçimlenişinde hangi dönemlerde hangi etmenlerin etkili olduğunun izlenmesi hedeflenmektedir.

Materyal ve Yöntem

Kent makroformu çalışmalarında, halihazır haritalar, mekansal analiz haritaları, uydu görüntüleri ve kent planları bu çalışmaların temel materyallerini oluşturmaktadır. Kentsel gelişmenin, tarihsel arka planıyla ve planlama geçmişiyle

¹⁵ Mehmet Fatih Özalp ve Hakan Arslan, “Kentsel Planlamadaki Değişim ve Dönüşümün Kent Formunun Gelişimine Etkisinin İncelenmesi: Düzce Örneği”

¹⁶ Esin Özlem Aktuğlu Aktan, “*Kent Biçimi – Ulaşım Etkileşimine İlişkin (Tarihsel ve Güncel) Yaklaşımlar ve İstanbul Örneği*”, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2006.

¹⁷ Semiha Sultan Tekkanat ve Seda Nur Türkmen, “Tarihsel Süreç İçerisinde Kentleşme Olgusu Ve Muğla Örneği”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (2002): 1–27.

¹⁸ Songül Naryaprağı ve Erkan Polat, “Kent Makroformu ve Kent içi Ulaşım Etkileşimi: Isparta Örneği”

¹⁹ Mehmet Fatih Özalp ve Hakan Arslan, “Kentsel Planlamadaki Değişim ve Dönüşümün Kent Formunun Gelişimine Etkisinin İncelenmesi: Düzce Örneği”

²⁰ Mengyuan Jia, Haoran Zhang, ve Zhen Yang, “Compactness or Sprawl: Multi-Dimensional Approach to Understanding the Urban Growth Patterns in Beijing-Tianjin-Hebei Region, China,” *Ecological Indicators* 138, no. March 2022.

birlikte değerlendirilmesi önemlidir.²¹ Bu çalışmada da kent formunun biçimlenişinin süreç içerisindeki gelişim ve değişiminin izlenmesinde bu materyallerin tarihsel süreçte değerlendirilmesi yöntemi izlenmiştir (Tablo 1).

Tablo 1. Çalışmalarda Kullanılan Materyaller

Çalışmanın Adı	Yıl	Kent	Materyaller
Kent Biçimi – Ulaşım Etkileşimine İlişkin (Tarihsel ve Güncel) Yaklaşımlar ve İstanbul Örneği ²²	2006	İstanbul	Uydu görüntüleri, Belediye sokak haritası ve şehir rehberi
Evaluation of Konya Urban Macroform as Part Of Water Sensitive Urban Design ²³	2010	Konya	Kent planları, arazi kullanım analizleri
Kent Formunun Tarihsel Gelişiminin İncelenmesinde Yeni Bir Perspektif; Floransa Kent Formunun Köprüler Etkisinde Gelişimi ²⁴	2013	Floransa	Haritalar, görsel- yazınsal kaynaklar
Havalimanlarının Kent Makroformuna Etkisi: Yeni İstanbul Havalimanı ²⁵	2021	İstanbul	Mekânsal gelişmelerin izlenmesi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi verileri, uydu görüntüleri
Afetler ve Kent Morfolojisine Etkileri: Düzce Örneği ²⁶	2019	Düzce	Kent planları, fotogrametrik haritaların sayısallaştırılması

²¹ Koray Özcan ve Seçil Akay, “Kent Formunun Morfolojik Analizi : Denizli Örneği”

²² Esin Özlem Aktuğlu Aktan, “*Kent Biçimi – Ulaşım Etkileşimine İlişkin (Tarihsel ve Güncel) Yaklaşımlar ve İstanbul Örneği*”

²³ Fadim Yavuz Özdemir ve Ayla Ayaz Bozdağ, “Evaluation of Konya Urban Macroform as part of Water Sensitive Urban Design”

²⁴ Tuğçe Tezer, “*Kent Biçiminin Köprüler Etkisinde Değişiminin İncelenmesi, Floransa Örneği*”

²⁵ Nur Yeşim Özalp ve Özdemir Sönmez, “Havalimanlarının Kent Makroformuna Etkisi: Yeni İstanbul Havalimanı”

²⁶ Aysegül Kaya, “Afetler ve Kent Morfolojisine Etkileri; Düzce Örneği”

Kentsel Planlamadaki Değişim ve Dönüşümün Kent Formunun Gelişimine Etkisinin İncelenmesi: Düzce Örneği ²⁷	2020	Düzce	Kent planları, halihazır haritalar, uydu görüntüleri
The Effects of Proposed Bridges on Urban Macroform of Istanbul: A Syntactic Evaluation ²⁸	2007	İstanbul	Kent planları
Ankara Büyükşehir Belediyesi ²⁹	-	Ankara	Kent planları, mekânsal haritalar
Kent Formunun Morfolojik Analizi: Denizli Örneği ³⁰	2020	Denizli	Analitik haritalar ve planlama deneyimleri
Konya kentinin planlama tarihi ve mekânsal gelişimi ³¹	2012	Konya	Kent planları

İzmir kent makroformu; görsel materyaller, bu materyaller için kullanılan yöntemler, tarihsel süreç içerisindeki dönemler ve bu dönemler boyunca izlenen çeşitli etmenler çerçevesinde ele alınmıştır (Şekil 1). Kentin ilk izlerinin görülmesinden itibaren harita, kroki, planlar, gravür ve kent planları materyalleri dijital ortama aktararak kullanılmıştır. Bu materyallere ek olarak, en eski erişilebilen 1985 yılı itibariyle Landsat uydu görüntülerinden (1985-2021 yılları arasındaki uydu görüntüleri) ve yine 1985 yılı itibariyle “Google Earth” uydu görüntülerinden faydalanılmıştır. Landsat uydu görüntüleri kontrollü sınıflandırma yöntemiyle hazırlanmıştır. Sınıflandırma sonucundaki ortaya çıkan hataları ve çalışmanın sınırlılıklarını gidermek amacıyla diğer uydu görüntüleriyle de (Google Earth) karşılaştırılarak kent gelişiminin takip edilebileceği gelişim lekelerinden oluşan haritalar oluşturulmuştur. Tarihsel sürecin takibini kolaylaştırmak amacıyla dört dönem bazında ele alınmıştır. Kentsel mekânın ne derece gelişmiş olduğu önemlidir. Bu durum farklı süreçlere ait haritaların oluşturulmasında farklı ölçeklerdeki çalışmaların yapılması gerekliliğini doğurmuştur. Kentin mekânsal biçimleniş ve değişikliklerin

²⁷ Mehmet Fatih Özalp ve Hakan Arslan, “Kentsel Planlamadaki Değişim ve Dönüşümün Kent Formunun Gelişimine Etkisinin İncelenmesi: Düzce Örneği”

²⁸ Ayşe Sema Kubat, H. Serdar Kaya, Fırat Sarı, Gülşen Güler ve Özlem Özer, “The Effects of Proposed Bridges On Urban Macroform of Istanbul: A Syntactic Evaluation”

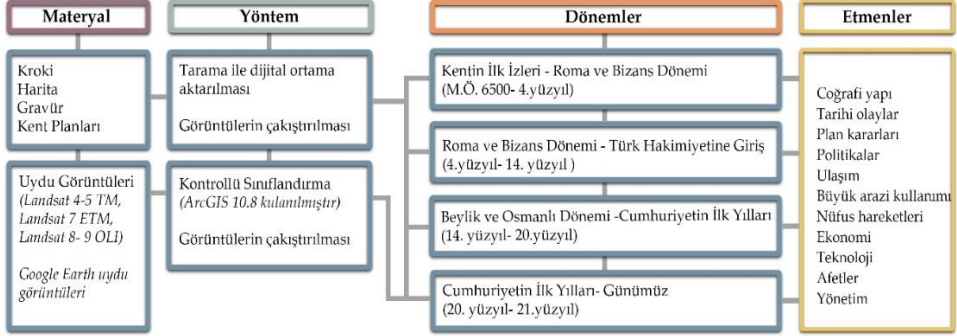
²⁹ Ankara Büyükşehir Belediyesi “Ankara’da Makroform Gelişimi”

³⁰ Koray Özcan ve Seçil Akay, “Kent Formunun Morfolojik Analizi : Denizli Örneği”

³¹ Mahmut Serhat Yenice, “Konya Kentinin Planlama Tarihi ve Mekânsal Gelişimi”

izlenmesinde geçmişten günümüze hangi etmenlerin etkilediği literatür taraması destekli olarak tespit edilmeye çalışılmıştır.

Şekil 1. Çalışmanın materyal ve yöntemi

İzmir Kent Makroformunun Gelişim ve Değişimi

İzmir kenti kuzeyde Madra Dağları, güneyde Kuşadası Körfezi, doğuda Aydın, Manisa il sınırları ile çevrilidir ve batıda ise kendi adıyla anılan körfez yer almaktadır.³² Kentin kıyısı girintili çıkıntılı bir forma sahiptir. Batıda deniz, diğer yönlerde orman gibi doğal alanlar kentin gelişim sürecindeki doğal eşikleri oluşturmaktadır. Eski adıyla “Smyrna” olan kentin tarihi, M.Ö. 3000 yılına kadar gitse de ³³ M.Ö. 6500 yılına ait Bornova ovasındaki en eski yerleşim izine dair kalıntılar Yeşilova Höyüğü’nde bulunmuştur.³⁴ Yeşilova Höyüğü’nden elde edilen bu bulgularla Anadolu’nun en eski yerleşimlerinden biri olduğu anlaşılmıştır.³⁵ Bornova Ovası’nın doğusunda yer alan Belkahve Eşiği İzmir Körfezi ve Gediz oluğunu birbirine bağlayan doğal bir geçit özelliği taşıması ve bu durumun iç bölgelerle bağlantısı kolay bir ticaret merkez olmasını sağlamasından dolayı bu bölge yerleşilen ve kullanılan bir alan olmuştur.³⁶ Orta Tunç Çağı yerleşimine dair izlere Yassitepe Höyüğü’nde rastlanılmıştır.³⁷ M.Ö. 800’lü yıllara gelindiğinde İzmir, kent kriteri taşıyan bir yerleşme olmaya başlamış, Bayraklı semtindeki Tepekule olarak bilinen örenyeri kuruluş yeri olarak kabul edilmiştir.³⁸ Daha sonra siyasi, askeri birtakım

³² İzmir Valiliği, 2022. <http://www.izmir.gov.tr/>. Erişim tarihi:01.03.2022

³³ İzmir Kültür ve Turizm Bakanlığı. <https://izmir.ktb.gov.tr/TR-210598/smyrna-tepekule--bayrakli.html>. Erişim tarihi: 01.03.2022

³⁴ Zafer Derin, “İzmir-Yeşilova Höyüğü'nde Yeni Bir Eğitim Yöntemi: Zaman Yolculuğu”, *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, (8), 2010, s.263-274

³⁵ Yeşilova Höyüğü, 2022. <http://yesilova.ege.edu.tr/> Erişim tarihi: 03.04.2022

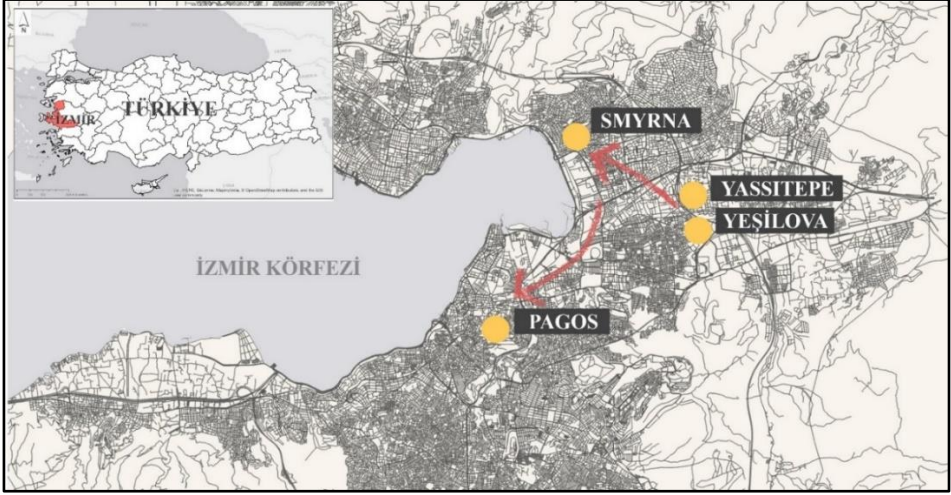
³⁶ Aylin Karadaş, “İzmir’in Bilinen İlk Yerleşmesi Yeşilova Höyüğü’nde Jeoarkeoloji ve Paleocoğrafya Araştırmaları”, *Ege Coğrafya Dergisi*, 23 (1), s. 43-55

³⁷ Zafer Derin, “İzmir Yeşilova Höyüğü”, *İzmir Araştırmaları Dergisi*, 2020, 12, 1-10.

³⁸ Fikret Yılmaz ve Sabri Yetkin, “*İzmir Kent Tarihi*”, İzmir 2002

olaylardan dolayı kentin taşınması gerekmiş ve savunma amaçlı stratejik bir konum olarak Pagos (Kadifekale)'da kent yeniden kurulmuştur³⁹ (Şekil 2).

Şekil 2. İzmir'in Türkiye'deki konumu ve İzmir kentinin ilk izleri (Günnümüze ait Esri altlık haritası ve cityroads⁴⁰ uygulamasından faydalanarak yazar tarafından oluşturulmuştur)

Roma, Bizans devletlerinin önemli kentlerinden birisi haline gelen İzmir⁴¹ hakkında 17.yüzyıl ortalarına kadar yeterli bilginin bulunmaması ve görsel belgelerden ziyade kentin yapısı hakkındaki anlatımlarla yetinilmesinden dolayı kentin genel hatlarıyla tarif edilmesi mümkün olmuştur.⁴² Bizans İmparatorluğu'nun erken dönemlerinden itibaren dinî bir merkez olan kent 9.yüzyılda yaşanan ekonomik ve kültürel canlılığın etkisiyle ekonomik ve kültürel canlılık Batı Anadolu'nun en büyük liman kenti olarak tarif edildi.⁴³ İlk Türk hakimiyeti 11. Yüzyılda⁴⁴ başlamış olsa da uzun bir süre Roma-Bizans ile Türk hâkimiyeti arasında değişmiş olup 14. Yüzyılda tam anlamıyla Aydınoğulları Beyliği Döneminde Türk hakimiyetine geçebilmiştir.⁴⁵ Kıyı kesimin ilk seferde alınamaması “aşağı şehir” ve “yukarı şehir” adlandırmalarına sebep olmuş, 15. yüzyılda Osmanlı'nın aşağı kaleyi ele geçirmesiyle gayrimüslimlerin limandaki ticaret hayatları devam etse de kale

³⁹ Fikret Yılmaz ve Sabri Yetkin, “İzmir Kent Tarihi”

⁴⁰ Cityroads. <https://anvaka.github.io/city-roads/>. Erişim tarihi: 20.04.2022

⁴¹ Fikret Yılmaz ve Sabri Yetkin, “İzmir Kent Tarihi”

⁴² Rauf Beyru, “19.Yüzyılda İzmir Kenti”, İstanbul 2011

⁴³ Yusuf Ayönü, “İzmir'de Türk Hâkimiyetinin Başlaması”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 2009, IX, 1, s. 1-8

⁴⁴ Yusuf Ayönü, “İzmir'de Türk Hakimiyetinin Başlaması”

⁴⁵ Tuncer Baykara, “İzmir Şehri ve Tarihi”, İzmir 1974

eteklerindeki Türk yerleşimleri böylelikle aşağı doğru yayılabilmiştir.⁴⁶ Böylece 15.yüzyıl itibarıyla Kadifekale kuzey batı eteklerinde başlayan kent limana doğru yayılmış ve iki parçalı bir kent olmaktan çıkmaya başlamıştır.⁴⁷

İzmir, Türk Beylikleri döneminde ticaret liman özelliğinde olmasa da güvenli bir körfez liman özelliği taşımıştır.⁴⁸ Beylikler döneminden sonra Osmanlı Devleti'nin önemli bir kıyı kenti haline gelmiş, 17.yüzyıl başlarında ise Osmanlı'nın dünyaya açılan kapısı konumunda olmuştur.⁴⁹ İzmir kent merkezi Kale ve Küçük Liman (İç Liman) çevresinde yoğunlaşmış, 18. Yüzyılın başlarında ticaretin merkezi Frenk sokağı biçimlenmeye başlamıştır.⁵⁰ Denize paralel uzanan bu cadde zamanla denizin doldurulmasıyla kıydan uzaklaşmıştır.⁵¹ Süreç içerisinde, İç Liman'dan Kadifekale eteklerine ve bugünkü Alsancak garının bulunduğu Punto'ya doğru bir gelişme söz konusu olmuştur (Şekil 3). Kent yaklaşık 18.yüzyılda denizden görünümünden de (Şekil 4) anlaşılacağı üzere ticaretin merkezi olan aktif bir liman kent özelliğindedir. 19. Yüzyılın ikinci yarısında İzmir'in şehrsel gelişimini etkileyen ve kentin istikametini belirleyen önemli gelişmeler; 1886 yılında Gediz Nehrinin yatağının değiştirilmesi⁵², 1888 yılı sonlarında tamamlanan İzmir Rıhtımının inşası⁵³ Aydın-İzmir arasında başlayan ve zamanla bağlantıları gelişen demiryollarıdır.⁵⁴

⁴⁶ İzmir Büyükşehir Belediyesi, 2022. https://www.izmir.bel.tr/YuklenenDosyalar/NazimImarPlani/2030_16922.pdf. Erişim tarihi: 18.04.2022

⁴⁷ Uğur Tanyeli, “Anadolu- Türk kentinde fiziksel yapının evrim süreci (11.-15. yy)”, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1987.

⁴⁸ Zeki Arıkan, “XV. – XVI. Yüzyıllarında İzmir” *Üç İzmir*, Yapı Kredi Yayınları 1992 s.219-225

⁴⁹ Fikret Yılmaz ve Sabri Yetkin, “*İzmir Kent Tarihi*”

⁵⁰ Rauf Beyru, “*19.Yüzyılda İzmir Kenti*”

⁵¹ Rauf Beyru, “*19.Yüzyılda İzmir Kenti*”, s.105

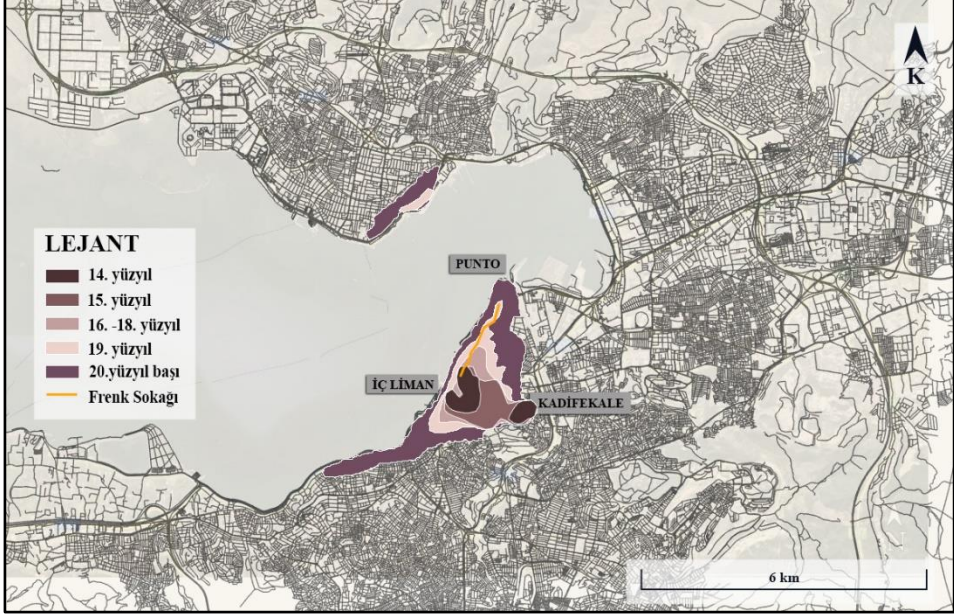
⁵² Rauf Beyru, “*19.Yüzyılda İzmir Kenti*”, s.355

⁵³ Mübahat S. Kütükoğlu, “*İzmir Rıhtımı İnşaatı ve İşletme İmtiyazı*” *İzmir Tarihinin Kesitleri*, İzmir 2000, s. 201-247.

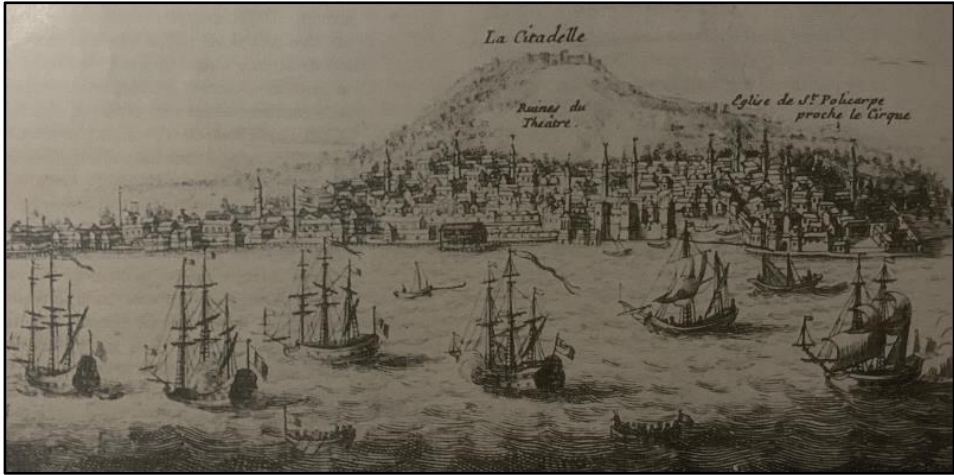
⁵⁴ Halil İbrahim Alpaslan, “19.Yüzyılda İzmir'in Demografik ve Mekansal Durumu”, *Ege Mimarlık Dergisi*, 2015, s.46-49

⁵⁴ Rauf Beyru, “*19.Yüzyılda İzmir Kenti*”

Şekil 3. 14. yüzyıl ve 20. yüzyıl arasında kentin gelişimi (kaynaklardan^{55,56,57,58} faydalanarak yazar tarafından hazırlanmıştır)

Şekil 4. 18.yüzyılda kentin denizden görünümü⁵⁹

⁵⁵ Rauf Beyru, "19.Yüzyılda İzmir Kenti"

⁵⁶ Uğur Tanyeli, "Anadolu - Türk kentinde fiziksel yapının evrim süreci (11.-15. yy)"

⁵⁷ Cityroads, 2022.

⁵⁸ Çınar Atay, "Tarih İçinde İzmir", Tifset Basım ve Yayın, 1978, İzmir.

⁵⁹ Rauf Beyru, "19.Yüzyılda İzmir Kenti", s.26

20. yüzyıla gelindiğinde İzmir kenti önemli olaylar yaşamıştır. İşgal altında olan İzmir 1919'da başlayan Kurtuluş Savaşı'yla birlikte mücadelelere konu olmuş, 9 Eylül 1922'de kurtuluşa ermiştir. Ancak, 1922 yılında "Büyük Yangın" olarak anılan önemli bir tarihi olay yaşanmıştır. Yangın sebebiyle yerleşim yerlerinin yok olması kenti ciddi bir şekilde etkilemiş, kentteki ilk planlı gelişmeler yeniden imarı ile gerçekleşmiştir. Bunlara ek olarak 1923'te Cumhuriyet'in ilanından sonra kentin siyasi ve idari yapısındaki değişimler de yansımıştır. Bir diğer yandan İzmir, Aydın vilayetine bağlı bir sancak iken 1924'teki Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile bir vilayet haline gelmiştir.⁶⁰ Kentin ilk planı olma özelliğine sahip "İzmir Kent Planı" Henri Prost denetiminde çalışan Rene ve Raymond Danger kardeşler tarafından hazırlanmıştır.⁶¹ Bu plan 1924 yılında tamamlansa da belediyece yapılan revizyonlar, uygulamadaki güçlükler sebebiyle yol ve bulvar düzenlemeleri ötesine geçememiştir.⁶² Ancak, Danger-Prost Planının iş merkezi mıntıkası olarak belirttiği bölgede ticaret yapıları ve finans kuruluşlarının yer almasının plana esas bir uygulama olarak görülmüştür.⁶³ 1931'de başlayan Behçet Uz döneminde İzmir önemli imar etkinlikleriyle "Genç Cumhuriyet'in Modern Şehri" olma yoluna girdiği ifade edilmiştir.⁶⁴ En önemli çalışmalarından biri Kültürpark'ın yapılması olup burası "*Uluslararası İzmir fuarı sadece İzmir'i değil Türkiye Cumhuriyeti'ni Çağdaş dünya ile alışverişinin en önemli vitrini*" olarak tanımlanmıştır.⁶⁵ Dönemin elektrikli tramvayları 1954'e kadar tek toplu taşıma araçları olarak hizmet görmüşlerdir.⁶⁶ 1937'den sonra kullanımı artan otobüsler zamanla kent içi ulaşımda yerini almıştır.⁶⁷ 1939 yılında İzmir otogarı Basmane civarında yapılmış, 1945 yılında ise ESHOT işletmesi (elektrik, su, havagazı, otobüs, tramvay) kurulmuştur. Türkiye'nin ilk otogar örneklerinden olan tesis 1970'lere kadar hizmet vermiştir.⁶⁸ Böylece bu dönemde kenti etkileyen ulaşım alanındaki gelişmeler de yaşanmıştır. İzmir kent planlama girişimlerine dönemin ünlü şehircilerinden Le Corbuiser ile 1939 yılında görüşmelerle devam edilmiş, 2. Dünya Savaş gibi sebeplerle çalışmalar sarkmış, Le Corbuiser 1949 yılında İzmir çalışmalarını aktarabilmiştir.⁶⁹ Le Corbuiser İzmir planı 400.000 nüfuslu yeşil kent teması üzerinde geliştirmiş, kentin tarihi dokusunda yıkımlar yapılması ve modern bir kent yönünde

⁶⁰ Hülya Gölgesizler Yiğitler, "1950'li yıllarda İzmir", Şenocak Yayınları, İzmir 2012, s.20

⁶¹ Hülya Gölgesizler Yiğitler, "1950'li yıllarda İzmir", s. 69

⁶² Erkan Serçe, Fikret Yılmaz ve Sabri Yetkin, "Küllerinden Doğan Şehir", İzmir 2003, s.63

⁶³ Cana Bilsel, *İzmir'de Cumhuriyet Dönemi Planlaması (1923-1965): 20. Yüzyıl Kentsel Mirası*, Ege Mimarlık, 2009, 12-17

⁶⁴ Yaşar Ürük, "İzmir'de Ticaret Hayatı ve Çarşılar 1850-1930", Yakın Yayınları, 2020, s.40

⁶⁵ Yaşar Ürük, "İzmir'de Ticaret Hayatı ve Çarşılar 1850-1930"

⁶⁶ Oktay Ekinci, "Tramvay İzmir'de de vardı", *Ege Mimarlık Dergisi*, 1991-2. s.46

⁶⁷ Erkan Serçe, Fikret Yılmaz ve Sabri Yetkin, "Küllerinden Doğan Şehir", s.132

⁶⁸ Erkan Serçe, Fikret Yılmaz ve Sabri Yetkin, "Küllerinden Doğan Şehir", s.133

⁶⁹ Rauf Beyru, *Planlamada 1935-1950 Dönemi Le Corbuiser İzmir'den Geçmişti*, Ege Mimarlık Dergisi, 1994-3, s.17

önerilerde bulunmuştur.⁷⁰ 20. yüzyılın ilk yarısı tamamlanırken idari anlamda yenilikler devam etmiştir. 1949'da çıkarılan 5442 Sayılı 'İl İdaresi Kanunu' ile merkezi idari kuruluşlarla ilgili olarak il sistemi örgütlenmesine dair yetki genişliği içeren bir sistem getirilmiş, 1950 yılına gelindiğinde İzmir'in ilçe sayısı 17'ye yükselmiştir.⁷¹ Planlı gelişmenin gerekliliği neticesinde 1951 yılında İzmir Şehri İmar Planı, Milletlerarası Proje Yarışması düzenlenmiş, seçilen Kemal Ahmet Aru, Emin Canpolat ve Gündüz Özdeş grubunun hazırladığı imar planı, 1953 yılında onaylanarak yürürlüğe girmiştir.⁷² Kentleşmenin hızlanması ardından Aru-Canpolat-Özdeş ekibinin hazırladığı imar planı yetersiz kalmış ve kapsamlı revizyon çalışmalarına ihtiyaç duyulmuştur. 1959 yılında Birleşmiş Milletler'de görevli İsviçreli mimar Albert Bodmer planlama bürosunun danışmanlığına atanmış, 1961 yılına kadar süren çalışmalar sonucunda, Aru-Canpolat-Özdeş ekibinin hazırladığı imar planı, Bodmer danışmanlığında revize edilmiştir.⁷³

1950 sonrası İzmir hızlı kentleşen bir şehir haline gelmiş, 1950'lerde başlayan gecekondulaşma ve 1960'larda artan göç hareketleri kent formunun yanı sıra sosyo-ekonomik yapısını da değiştirmeye başlamıştır.⁷⁴ Gümrük, Basmane ve Cumhuriyet Meydanı çevresi merkezi iş alanlarına dönüşürken, Alsancak, Göztepe, Güzelyalı ve Karşıyaka gibi alanlar ise üst gelir grubunun yerleşim alanları olmuştur.⁷⁵ Kent merkezi için geçerli olan planlı gelişme artık kentleşmenin artmasıyla kenti bütün olarak ele alınmasının gerekliliği ortaya çıkmıştır. İzmir için daha kapsamlı plan yapılması gerekliliği sebebiyle İzmir Metropolitan Planlama Bürosu tarafından hazırlanan "İzmir Büyük Kent Bütünü Nazım İmar Planı (1973)" yapılmış, daha sonra 1989 yılında "İzmir Büyük Kent Bütünü Nazım Plan Revizyonu (1989)" hazırlanmıştır.⁷⁶ Anılan plan da 2002 yılında, Büyükşehir Belediyelerinin 1/25000 ölçekli plan yapma yetkisinin bulunmadığı gerekçesi ile geçersiz kılınmıştır. 2004 yılında yürürlüğe giren 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu uyarınca mekansal gelişme bütünlüğünün planlı olarak sürdürülmesinin sağlanması amacıyla İzmir Büyükşehir Belediyesince 1/25000 ölçekli İzmir Büyükşehir Bütünü Çevre Düzeni Planı hazırlanmış, İzmir Büyükşehir Belediye Meclisi'nin 12.09.2012 tarih ve 05.843

⁷⁰ Cana Bilsel, *Le Corbusier'in İzmir Nazım Planı ve Yeşil Endüstri Sitesi Önerisi*, Ege Mimarlık Dergisi, 1999-3, s.13-16

⁷¹ Hülya Gölgesizler Yiğitler, "1950'li yıllarda İzmir"

⁷² Nağme Ebru Karabağ, "Kent Kent Arkeolojisi Metoduyla Çok Katmanlı Kentlerdeki Tarihsel Sürekliliğin Çözümленerek Korunması (İzmir Örneği)", Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2008.

⁷³ Nağme Ebru Karabağ, "Kent Kent Arkeolojisi Metoduyla Çok Katmanlı Kentlerdeki Tarihsel Sürekliliğin Çözümленerek Korunması (İzmir Örneği)"

⁷⁴ İzmir Büyükşehir Belediyesi, 2022.

⁷⁵ İzmir Büyükşehir Belediyesi, 2022.

⁷⁶ Nağme Ebru Karabağ, "Kent Kent Arkeolojisi Metoduyla Çok Katmanlı Kentlerdeki Tarihsel Sürekliliğin Çözümленerek Korunması (İzmir Örneği)"

sayılı kararı ile onaylanmıştır.⁷⁷ 2003 yılında ise 1/5000 ölçekli İzmir Yeni Kent Merkezi Nazım İmar Planı İzmir Büyükşehir Belediye Meclisinin kararı ile onaylanmıştır. İzmir'in bu alanında yeni kentsel imgeler sunacak merkezi iş alanları tarif edilmektedir.⁷⁸ Planlı gelişme çabaları gerek planın öngördüğü nüfusun dışında gelişmelerin olması, gerek yönetsel değişiklikler sebebiyle revizyon süreçlerine girmektedir. Kentin büyümesi ile Konak ilçesi kent merkezi dışında, yeni merkez ilçelerinin eklenmesi ve kent bütününe de kapsayan çeşitli ölçeklerde planlar hazırlanmıştır. Bu süreçte planlama kararları elbette sadece kentin dış sınırlarını tarif etmemekte aynı zamanda üçüncü boyutta da değişime uğratmıştır. Özellikle Bayraklı bölgesindeki yeni kent merkezi kararı bu boyutu oluşturmakta, bir diğer yandan kentin tarihi ticaret merkezi yerine modern bir iş merkez alanı tarif etmektedir. Ancak Kemeraltı bölgesi kentin tarihi ve canlı bir ticaret merkezi olma özelliğini günümüzde de korumaktadır. Kentin makroform gelişimine etkisi olmasa da eski kent merkezine verilen önemin ortaya konması amacıyla alınan bir karar 2020 yılında “İzmir Tarihi Liman Kenti” UNESCO Dünya Mirası geçici listesine dahil edilmesidir.⁷⁹

21. yüzyıla gelindiğinde, 20. yüzyılın sonlarında başlayan kentin ulaşım alanındaki gelişmeler yerleşim yerlerindeki saçaklanmaları da artmıştır. 1993-1996 yıllarında İzmir-Çeşme otoyolu, 1993- 2006 yılları İzmir Çevreyolu, 1996-2004 İzmir- Aydın otoyolu⁸⁰ ve 2019'da açılan Kuzey otoyolu⁸¹ ile kentin ulaşımındaki bu değişimler kentin makroformunu da etkilemiştir. Özellikle İzmir Çevreyolu körfezi saran bir yay şeklinde bir ulaşım ağı oluşmasına sebep olmuştur. Büyük kentleri olduğu gibi İzmir'i ülke politikaları da etkilemiştir. 1980 öncesi dönemde devletin kentsel politikalar ve planlama alanındaki etkin rolü yerine 1980 sonrasında sermaye güçlü bir aktör olarak öne çıkmaya başlamış, 2000'li yıllarda neoliberal politikalara paralel biçimde devlet, sermayenin kentsel alana müdahalesine olanak sağlayacak yasal düzenlemeleri yapan düzenleyici bir konum edinmiştir.⁸² Bu durumda sermaye odaklı inşaat girişimcilerinin önü açılmış, yeni ve özellikle lüks konut alanlarıyla kentin gelişim ve değişimi etkilenmiştir. Büyük arazi kullanım kararları da kentin yönlendirilmesinde etkisi olmuştur. 2018 yılında yapımına başlanan “Bayraklı Şehir

⁷⁷ İzmir Büyükşehir Belediyesi, 2022.

⁷⁸ Konak Belediyesi, https://www.konak.bel.tr/files/plan/plan-aciklama-raporu-renklipdf_14-02-2018_12-40-19.pdf. Erişim Tarihi: 18.04.2022

⁷⁹ Kültür ve Turizm Bakanlığı, <https://izmir.ktb.gov.tr/TR-152083/dunya-miras-listesinde-izmir.html>, Erişim Tarihi: 18.04.2022

⁸⁰ Setenay Şevik ve Levent Yahya Eser, 2016. “Türkiye’de Karayollarında Fiyatlandırma ve Özelleştirme Uygulamaları: Bir Model Önerisi”, *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 12, Yıl 12, Sayı 1, s.89-108.

⁸¹ Kuzeyotoyolu, <https://www.kuzeygeotoyolu.com/hakkimizda>, Erişim tarihi: 20.03.2022

⁸² Eylem Bal, “Türkiye’de 2000 Sonrası Neoliberal Politikalar Çerçevesinde İmar Mevzuatındaki Değişimler ve Yeni Kentleşme Pratikleri: İstanbul Örneği”, Dokuz Eylül Üniversitesi/Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2011.

sebeplerle kent Pagos'a taşınmıştır. Bir yanda kıyı kenti olması sebebiyle kıyı boyunca, bir yandan stratejik bir konum olması sebebiyle Pagos eteklerinde kentin gelişimi başlamıştır.

Türk Beylikleri döneminde bir kıyı kenti olarak ticari yapısı devam etse de yaşanan siyasi ve idari değişimler kenti her dönem etkilemiştir. Osmanlı döneminde kentteki ulaşım yapısındaki gelişmeler ve rıhtımın inşası kenti etkileyen en önemli gelişmeler olmuştur. Cumhuriyet'in ilanı tüm ülkede olduğu gibi çok büyük bir öneme sahip iken bunun yanı sıra kenti etkileyen en önemli olay "Büyük Yangın" olmuştur. İzmir'in dönüm noktalarından biri olan yangın sonrası kentin büyük bir bölümü tahrip olmuş ve kent yeniden imar sürecine girmiştir. Dolayısıyla 1923-1955 yılları arası İzmir'in yeniden toparlanmayla birlikte işgal ve yangının yarattığı etkiden uzaklaşma dönemi olarak nitelendirilmektedir.⁸⁵ İlk plan olarak görülen Danger-Prost planından (1924), 1960'lere kadar kentte planlı gelişme çabaları görülmüştür. İkincil konut bölgeleri olarak başlayan Buca, Bornova ve Karşıyaka'da zaman içerisinde yerleşim gelişmeye başlamıştır. Hızlı kentleşme sürecine giren büyükşehirde gecekondulaşmanın önüne geçilememiş, artan nüfusun barınma ihtiyaçlarının karşılanması gerekmiştir. Kuzeyde Çiğli, güneyde Gaziemir ve Buca'ya, doğuda Bornova ve Pınarbaşı'na, batıda Balçova Narlıdere Güzelbahçe Urla'ya kadar uzanan çevresi gecekondularla kuşatılmış geniş bir alana yayılmıştır. ⁸⁶ 1980 yılından itibaren ise kentleşme politikalarının ciddi bir şekilde etkilediği bir kent ortaya çıkmıştır. Kentteki sosyo-ekonomik yapının değişimiyle bir zamanlar etnik kökenlere göre ayrılan mahalleleri olan kent artık bir bütün olarak ele alınmaya başlansa da bu gruplaşma yerini farklı gelir gruplarının tabakalaşmasına bırakmıştır. Örneğin, üst gelir grupları körfez kıyısındaki Alsancak, Karşıyaka, Göztepe, Karantina, Güzelyalı gibi semtlere yerleşmiştir. ⁸⁷ Toplu konut inşaları, yeni kent merkezi, büyük arazi kullanım kararları ve ulaşım kararlarının yönlendirdiği bir kent biçimlenişi sürecine girilmiştir. 2020 yılında yaşanan "İzmir Depremi" kentin inşasında afetlerin önemini bir kez daha ortaya koymuştur. Afetlere duyarlı, doğaya saygılı bir kentsel gelişim süreçlerinin yaşanmasının gerekliliği yinelenmiştir. Sürdürülebilirlik açısından kent formunun biçimlenmesindeki etkiler yere ve iklime göre dikkate alınmalıdır. ⁸⁸

Bu çalışmada kentin ilk izlerinden bugüne kadar olan makroform değişimi incelenmek istenmiştir. Genel hatlarıyla tarif edilse de kent formu sadece kentin dış sınırları ile değil kent içi mekânsal örüntüsünün de incelenmesiyle ele alınmalıdır. Çünkü kent sadece iki boyutuyla değil üçüncü boyuttaki biçimlenişleriyle ve doluluk

⁸⁵ Erkan Serçe, Fikret Yılmaz ve Sabri Yetkin, "Küllerinden Doğan Şehir"

⁸⁶ Yaşar Aksoy, "Smyrna İzmir Efsaneden Gerçeğe", *İzmir Büyük Şehir Belediyesi Kültür Yayımları*, 2002, s.392

⁸⁷ Yaşar Ürük, "İzmir'de Ticaret Hayatı ve Çarşılar 1850-1930"

⁸⁸ Hakan Baş, "Sürdürülebilir Kent Formu: Yayılmaya Karşı Kompaktlaşma", *Türkiye Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu*, İstanbul 2018. s. 105-115

boşluk oranlarıyla da ele alınmakta, kent gelişmekte ve değişmektedir. Gelecekte çalışmalar bu kapsamda detaylandırılabilir. Kentlerin formunun biçimlenişinde yere özgü kararlar geliştirilmeli, geçmişten günümüze izler takip edilerek gelecekteki planlama ve politika kararlarına bu şekilde yol gösterici olabilmektedir.

Kaynaklar

- Alpaslan, Halil İbrahim. “19.Yüzyılda İzmir’in Demografik ve Mekansal Durumu”, Ege Mimarlık Dergisi, 2015, s. 46-49
- Ankara Büyükşehir Belediyesi “Ankara’da Makroform Gelişimi”. https://www.ankara.bel.tr/files/3113/4726/6_297/3-makroform.pdf, Erişim tarihi: 20.03.2022
- Aktuğlu Aktan, Esin Özlem. “Kent Biçimi – Ulaşım Etkileşimine İlişkin (Tarihsel ve Güncel) Yaklaşımlar ve İstanbul Örneği”, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2006.
- Aksoy, Yaşar. “Smyrna İzmir Efsaneden Gerçeğe”, İzmir Büyük Şehir Belediyesi Kültür Yayını, 2002, s.392
- Atay, Çınar. “Tarih İçinde İzmir”, Tifset Basım ve Yayın, 1978, İzmir.
- Ayönü, Yusuf “İzmir’de Türk Hâkimiyetinin Başlaması”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi 2009, IX, 1, s. 1-8
- Arıkan, Zeki. “XV. – XVI. Yüzyıllarında İzmir” Üç İzmir, Yapı Kredi Yayınları 1992 s.219-225
- Bal, Eylem. “Türkiye’de 2000 Sonrası Neoliberal Politikalar Çerçevesinde İmar Mevzuatındaki Değişimler ve Yeni Kentleşme Pratikleri: İstanbul Örneği”, Dokuz Eylül Üniversitesi/Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2011.
- Baş, Hakan. “Sürdürülebilir Kent Formu: Yayılmaya Karşı Kompaktlaşma”, Türkiye Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu, İstanbul 2018. s. 105-115
- Baykara, Tuncer. “İzmir Şehri ve Tarihi”, İzmir 1974
- Beyru, Rauf. “19.Yüzyılda İzmir Kenti”, İstanbul 2011
- Beyru, Rauf. “Planlamada 1935-1950 Dönemi ‘Le Corbuiser İzmir’den Geçmişti’, Ege Mimarlık Dergisi, 1994-3, s.17
- Bilsel, Cana. “Le Corbuiser’in İzmir Nazım Planı ve Yeşil Endüstri Sitesi Önerisi”, Ege Mimarlık Dergisi, 1999-3, s.13-16
- Bilsel, Cana. “İzmir’de Cumhuriyet Dönemi Planlaması (1923-1965): 20. Yüzyıl Kentsel Mirası”, Ege Mimarlık, 2009, 12-17
- Bilsel, Cana. “Kent Tarihi Araştırmalarında Mekânbilimsel Bir Yaklaşım: Batı’da ve Türkiye’de Kentsel Morfoloji Çalışmalarının Öncülleri”, Türkiye Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı, 2015, Mersin, s.59-77.
- Cityroads. <https://anvaka.github.io/city-roads/>. Erişim tarihi: 20.04.2022
- Çalışkan, Olgu. “Sürdürülebilir Kent Formu: Derişik Kent.” Planlama Dergisi 3 (2004): 33–54.
- Derin, Zafer. “İzmir-Yeşilova Höyüğü’nde Yeni Bir Eğitim Yöntemi: Zaman Yolculuğu”, TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi, (8), 2010, s.263-274
- Derin, Zafer. “İzmir Yeşilova Höyüğü”, İzmir Araştırmaları Dergisi, 2020, 12, 1-10.
- Ekinci, Oktay. “Tramvay İzmir’de de vardı”, Ege Mimarlık Dergisi, 1991- 2. s.46

- Erdoğan, Gizem. “Kent Makroformlarının Mekânı Kullanma Verimliliklerinin Fraktal Boyut ile İncelenmesi”, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2015.
- Gölgesizler Yiğitler, Hülya. “1950’li yıllarda İzmir”, Şenocak Yayınları, İzmir 2012, s.20
İzmir Büyükşehir Belediyesi, 2022.
https://www.izmir.bel.tr/YuklenenDosyalar/NazimImarPlani/2030_16922.pdf.
Erişim tarihi: 18.04.2022
- İzmir Valiliği, 2022. <http://www.izmir.gov.tr/>. Erişim tarihi:01.03.2022
- İzmir Kültür ve Turizm Bakanlığı. <https://izmir.ktb.gov.tr/TR-210598/smyrna-tepekule-bayrakli.html>. Erişim tarihi: 01.03.2022
- Jia, Mengyuan, Haoran Zhang, and Zhen Yang. “Compactness or Sprawl: Multi-Dimensional Approach to Understanding the Urban Growth Patterns in Beijing-Tianjin-Hebei Region, China.” *Ecological Indicators* 138, no. March (2022): 108816.
<https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2022.108816>.
- Journal, Aegean Geographical, Dergi Ana Sayfası, and Koray Özcan. “KENT FORMUNUN MORFOL OJİK ANALİZİ : DENİZLİ ÖRNEĞİ 1 Morphological Analysis of Urban Form : A Case Study for Denizli Nedeni , Deni Zli İl Bütünü Nazım İmar Planı Kararları Üretilmesi İle Kent Formunun Biçimlendiren” 29, no. 2 (2020): 141–60.
- Kaya, Ayşegül. “Afetler ve Kent Morfolojisine Etkileri; Düzce Örneği.” *İDEALKENT* 10, no. 28 (2019): 1–1. <https://doi.org/10.31198/idealkent.478141>.
- Karabağ, Nağme Ebru. “Kent Kent Arkeolojisi Metoduyla Çok Katmanlı Kentlerdeki Tarihsel Sürekliliğin Çözümüne Korunması (İzmir Örneği), Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2008.
- Konak Belediyesi, https://www.konak.bel.tr/files/plan/plan-aciklama-raporu-renklipdf_14-02-2018_12-40-19.pdf. Erişim Tarihi: 18.04.2022
- Karadağ, Aylin. “İzmir’in Bilinen İlk Yerleşmesi Yeşilova Höyüğü’nde Jeoarkeoloji ve Paleocoğrafya Araştırmaları”, *Ege Coğrafya Dergisi*, 23 (1), s. 43-55
- Karadağ, Arife. “Metropol Kent Olarak İzmir’in Gelişim Süreci, Çevresel Etkileri ve Sorunları”, *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 1998.*
- Kültür ve Turizm Bakanlığı, <https://izmir.ktb.gov.tr/TR-152083/dunya-miras-listesinde-izmir.html>, Erişim Tarihi: 18.04.2022
- Kuzeytoyolu, <https://www.kuzeytoyolu.com/hakkimizda>, Erişim tarihi: 20.03.2022
- Kubat, Ayşe Sema, Kaya, H. Serdar, Sarı, Fırat, Güler Gülşen ve Özer, Özlem “The Effects of Proposed Bridges On Urban Macroform of Istanbul: A Syntactic Evaluation”, 6th International Space Syntax Symposium, İstanbul, 2007.
- Kütükoğlu, Mübahat S. “İzmir Rıhtımı İnşaatı ve İşletme İmtiyazı” *İzmir Tarihinden Kesitler*, İzmir 2000, s. 201-247.
- Naryaprağı, Songül ve Polat, Erkan. “Kentsel Ulaşımın Kent Makroformun Etkileri: Isparta Örneği” *Mimarlık Bilimleri ve Uygulamaları Dergisi (MBUD)* 5, no. 2 (2020): 201–20. <https://doi.org/10.30785/mbud.565012>.

- Özalp, Nur Yeşim ve Sönmez, Özdemir. “Havalimanlarının Kent Makroformuna Etkisi: Yeni İstanbul Havalimanı” *Teknoloji ve Uygulamalı Bilimler Dergisi*, Cilt 4, No 2, s.205-226.
- Özalp, Mehmet Fatih ve Arslan, Hakan “Kentsel Planlamadaki Değişim ve Dönüşümün Kent Formunun Gelişimine Etkisinin İncelenmesi: Düzce Örneği.” *Düzce Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi* 8 (2020): 2229–44. <https://doi.org/10.29130/dubited.695995>.
- Özcan, Koray ve Akay, Seçil. “Kent Formunun Morfolojik Analizi : Denizli Örneği” *Ege Coğrafya Dergisi*, 29 (2), 2020, s.141–60.
- Serçe, Erkan, Yılmaz Fikret ve Yetkin, Sabri “Küllerinden Doğan Şehir”, İzmir 2003, s.63
- Şevik Setenay ve Eser, Levent Yahya. 2016. “Türkiye’de Karayollarında Fiyatlandırma ve Özelleştirme Uygulamaları: Bir Model Önerisi”, *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 12, Yıl 12, Sayı 1, s.89-108.
- Şehir Hastaneleri, <https://khgmsehirhastaneleridb.saglik.gov.tr/TR-48171/izmir-bayrakli-sehir-hastanesi.html>, Erişim tarihi: 20.03.2022
- Tanyeli, Uğur “Anadolu- Türk kentinde fiziksel yapının evrim süreci (11.-15. yy)”, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1987.
- Tuççe Tezer, “Kent Biçiminin Köprüler Etkisinde Değişiminin İncelenmesi, Floransa Örneği”, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.
- Tekkanat Semiha Sultan ve Türkmen, Seda Nur “Tarihsel Süreç İçerisinde Kentleşme Olgusu Ve Muğla Örneği,” *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (2002): 1–27.
- Ürük, Yaşar. “İzmir’de Ticaret Hayatı ve Çarşılar 1850-1930”, *Yakın Yayınları*, 2020, s.40
- Yavuz Özdemir, Fadim ve Ayaz Bozdağ, Ayla. “Evaluation of Konya Urban Macroform as part of Water Sensitive Urban Design”, *BALWOIS 2010 - Ohrid, Republic of Macedonia* - 25, 29 May 2010.
- Yenice, Mahmut Serhat, “Konya Kentinin Planlama Tarihi ve Mekânsal Gelişimi.” *Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi* 28, no. 4 (2012): 343–50.
- Yeşilova Höyüğü, 2022. <http://yesilova.ege.edu.tr/> Erişim tarihi: 03.04.2022
- Ye, Nur. “THE EFFECT OF AIRPORTS ON URBAN MACROFORM: NEW ISTANBUL AIRPORT,” no. 2 (2022): 205–26.
- Yılmaz, Fikret ve Yetkin, Sabri. “İzmir Kent Tarihi”, İzmir 2002

21. YÜZYIL KENT ANLAYIŞINDA KENT BELLEK KURUMLARININ DEĞİŞEN ANLAM, ÖNEM VE TOPLUMSAL ALGISI: İZMİR ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

Mehmet Ali Akkaya*

Coşkun Polat**

Giriş

Toplumsal yaşamın mekânı olmaya başladıkları andan itibaren kentler, yalnız toplumsal yaşamı değil, bu yaşamın vazgeçilmez bütünleyicileri olan sosyal, kültürel, politik, ideolojik, teolojik ve ekonomik unsurlara da doğrudan etki eder hale gelmiştir. Evrensel düzeyde insanlığın söz konusu etkinin gücü ve yaygınlığının sürekli artmasına daha yakından tanıklık ettiği son birkaç yüzyıl, kent-insan etkileşimini başka bir noktaya taşımış durumdadır. Endüstri Devrimi ve hemen beraberinde getirdiklerinin ardından daha görünür hale gelmeye başlayan bu etkileşimin daha çok insanın kontrolünde olduğu kabul edilir. Ancak zaman içinde kent-kentli rol dağılımında kentin asıl belirleyici aktör, insanın da asıl aktöre uyumlaşma sorumluluğundaki yan rolde kaldığı değişimler yaşanmıştır. Hatta günümüzde yeryüzünün önemli bir coğrafyası, yaşadıkları kentlere uyumlaşmaya, o kentin farklı dinamikleri olan temposundan kopmamaya çalışan insan kalabalıklarına ev sahipliği yapmaktadır. Resmi verilerle, vatandaşlarının %93,2'si¹ kentlerde yaşayan Türkiye gibi ülkelerde, kentlerin günlük yaşamın hemen tüm yanları üzerinde etkili olan yönlendirici gücü çok daha belirgindir.

Kent ve kentleşme tarihine bakıldığında, evrimin yönü genellikle her açıdan “mutlak daha iyiye gidış” olarak kabul edilir. İnsanlığın birlikte yaşam gerekliliği ile bu gereğe hizmet eden konfor alanı dikkate alındığında, söz konusu kabul anlaşılabilir bir noktada durmaktadır. Ancak, insan-kent etkileşiminin insanlığın evrimi açısından mutlak ilerleme olabilmesi, pek çok konuda olduğu gibi, bu alanda daha önce yaşanmış olan deneyimleri bilmek, yaşanmışlıklardan daha iyisi adına dersler çıkarmak ve geliştirici yeni ilhamlara dönüştürmekle mümkündür. Tüm bunların başka bir anlamı ise yaşanmışlıkların biriktirilmesi ve aktarılabilir olmasıdır.

* Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, mali7akkaya@gmail.com.

** Prof. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, polatcoskun@gmail.com.

¹ Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK]. “Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları 2021”, erişim 09 Şubat, 2022. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Adrese-Dayali-Nufus-Kayit-Sistemi-Sonuclari-2021-45500>.

İnsan ve kent ortaklığında bir bellek sürekliliğine işaret eden bu beceri, aynı zamanda insanoglunun kültürel atmosferinin içinde yer alan, bireyle birlikte toplumun kültür iklimini besleyen ana arterlerden biri konumundadır.

Kent yaşamının bireyin hayatına kattığı değişimin, bu yaşamın kurallarının, avantajlarının ve dezavantajlarının yanı sıra, beraberinde getirdiği fırsatlar ve tehditlerin daha berrak ve kıyaslama yapılabilecek biçimde bir arada görülmesi ve değerlendirilmesi, aynı zamanda günün koşullarına uygun kentler ve bu kentlerde hayatı farkına vararak yaşayabilecek kentliler için de son derece önemlidir. Bu beceri, bireyden başlayarak ailesinin ve içinde yaşadığı toplumun sürekli değişen kente yabancılaşmadan, değişimin ritmine ayak uydurulmasını sağlayacaktır. İşaret edilen kazanımın sağlanarak kent yaşamının farklı açılardan tatmin edici olması ise ancak paydaşların ortak hafızasının kent odağında önce bireysel, ardından da toplumsal ve kültürel belleğe dönüşmesi ile olanaklıdır. Söz konusu dönüşümün en önemli kolaylaştırıcılarından biri de, bu çalışmada İzmir özelinde ele alınan kentin bellek kurumlarıdır. Kütüphaneler, arşivler ve müzeler olarak ayrıntılandırılan ve genel adlandırmada bilgi merkezi olarak tanımlanan bu bellek kurumları, üstlendikleri farklı tür ve içerikteki hizmetleriyle, kent ve kentli arasındaki kültürel bağın korunarak geleceğe aktarılmasına aracılık ederler. Bellek kurumlarının bu sorumluluğu, bir kentin tarihsel, sosyolojik, coğrafik, mekânsal vb. sürekliliğinin de en önemli teminatlarından biridir.

Bu çalışmada, 21'inci yüzyılın başkalaşan kent, kentleşme ve kentli anlayışının değiştirdiği kent kültürünün, kent bellek kurumları ile bu kurumların amaç ve ilkelerine yansımalarının genel çizgileriyle ortaya konulması ve İzmir özelinde ayrıntılandırılması amaçlanmıştır. Özellikle bilişim teknolojisi tabanlı değişim de dikkate alınarak, kent sakinlerinin kent bellek kurumlarına yönelik bakış ve beklentilerinin değişmesinin izleri üzerinden, bellek kurumlarına yönelik toplumsal algının geldiği noktaya temas ederek, bu konuda ilgili tüm paydaşlar için anlamlı çıkarımlarda bulunmak, çalışmanın bütüncü amacıdır. Söz konusu bütüncü amaç doğrultusunda, binlerce yıllık bir kültürel üretim merkezi olmanın yanı sıra, dünya tarihinin de evrensel düzlemde kültür sürekliliğine ev sahipliği yapan İzmir'in kültür ikliminin zenginliği noktasında bellek kurumlarının rolü ile bu rolün değişimine değinilmiştir.

Betimleme yönteminden yararlanılarak kurgulanan çalışma kapsamında kent, kentli, kent kültürü kavramlarının günümüzdeki anlam ve derinlikleri; söz konusu kavramlar ile kent belleği ilişkisi; bu ilişkinin mevcudiyetinde bellek kurumlarının rolü; kent odağında yaşanan farklılaşmaya paralel olarak radikal değişim ve dönüşüme gereksinim duyan bellek kurumları ve bu kurumların kent sakinleri ilişkisi ayrıntılı olarak ele alınan alt başlıklardır. Araştırmanın son bölümünde, geçmişten günümüze İzmir'e ve günümüze ulaşan kent kültürüne katkı sağlayan kent hafıza merkezleri ve bellek kurumları üzerinden bakılmış, yaşanan değişimin kurumlar üzerinde yarınlara yansıyacak izleri üzerinde durulmuştur. Çalışmanın, bireysel ve toplumsal yaşamda her geçen gün daha dominant bir kimliğe bürünen kent yaşamının, kent sakinleri

açısından sağlıklı içselleştirilebilmesinin yarattığı/yaratacağı konfor ve rekabet avantajına somutluk kazandırdığı ölçüde tüm kent paydaşları açısından anlamlı ve önemli olacağı değerlendirilmektedir.

Kent Olgusu ve Günümüzde Anlamı

Türk Dil Kurumu tarafından “şehir” sözcüğü altında; “nüfusunun çoğu ticaret, sanayi, hizmet veya yönetimle ilgili işlerle uğraşan, genellikle tarımsal etkinliklerin olmadığı yerleşim alanı, site”² (Güncel Türkçe Sözlük, 2022) olarak tanımlanan kent, insan üzerinde doğrudan çok yönlü etkisi olan bir olgudur. Pek çok dilde etimolojik olarak kent sözcüğü medeni ve uygar anlamlarına gelen kelimelerden türetilmiştir. Fransızca “civilisatio” ve İngilizce “civilization” ve “city” kelimeleri, Latince yurttaşların oluşturduğu birlik anlamına gelen “civitas” sözcüğünden türemiştir. Yine Latince kullanılan ve “yurttaşlık” anlamına gelen “urbs” sözcüğü de günümüzde İngilizcede kente ait, kentsel olanı ifade eden “urban” kelimesine ilham olmuştur. Germen ve İskandinav kültürlerinde kale ya da oturma yeri anlamına gelen “burgh” ya da “borough” sözcükleri günümüz lisanlarında kenti tanımlamaktadır. “Arapçada ise “medeni” kelimesi, şehir anlamına gelen “medine” sözcüğünden türetilmiştir. Medeni kelimesi günümüzde, “kentleşmiş, kırsallıktan kurtulmuş ve uygar” anlamında kullanılmaktadır. İngilizce kibar anlamına gelen “polite” sözcüğü de Yunanca kent karşılığı olan “polis” sözcüğünden esinlenmiştir.³ Kentlere medeniyetlerin dinamosu olma⁴ nitelemesini kazandıran evrensel kabulün gerekçesi de burada özetlenen etimolojik köken ile kavram-anlam ilişkisidir. Neredeyse 18’inci yüzyıla kadar korunan bu kavramsal eşleştirme, aynı zamanda kent, toplum, kültür ve medeniyet sözcükleri arasındaki ilişki ve yarattıkları çağrışımların da esin kaynağı olmuştur.⁵

Temelde insan hayatını kolaylaştırma⁶ hedefi ile inşa edilmeye başladığı varsayılan kentlerin miladı, genellikle her biri aynı zamanda insanlığın ortak medeniyetinin filiz verdiği yerler olarak kabul edilen Mezopotamya, Küçük Asya, Antik Yunan ve Mısır uygarlıkları ile başlatılır.⁷ Bu eğilim kentlerin toplumsal

² Güncel Türkçe Sözlük. “Şehir maddesi”, erişim 07 Şubat, 2022 <https://sozluk.gov.tr>

³ E. J. Owens, E. J., *Yunan ve Roma Dünyasında Kent*, (çev. Cana Bilsel), İstanbul, 2000. Leonardo Benevolo, *Avrupa Tarihinde Kentler*, (2.bs.), (çev. Nur Nirven). İstanbul, 2017. Erol Kaya, *Kentleşme ve Kentlileşme*, İstanbul, 2017.

⁴ M. Yavuz Alptekin, *Şehir ve Toplum*. İstanbul, 2007, s.8.

⁵ Mehmet Ali Akkaya, “Türkiye’de Kentsel Dönüşüm Uygulamalarında Bilgi Merkezleri: Yeni Bir Fırsat Mı Yoksa Tehdit Mi?”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2000, 11(1), s.122.

⁶ Murray Bookchin, *Kentsiz Kentleşme: Yurttaşlığın Yükselişi ve Çöküşü*, (2.bs.), (çev. Burak Özyalçın), İstanbul, 2017, s.17.

⁷ J. L. Huot, J. P. Thalmann ve D. Valbelle, *Kentlerin Doğuşu*, (çev. A. B. Girgin), İstanbul, 2000, s. 34. *Mediterranean Urbanization 800-600 BC*, (Ed. R. Osborne ve B. Cunliffe). New York, 2005. Mehmet Ali Akkaya ve Coşkun Polat, “Kent Kültür ve Geleneği İle

gelişmişliğin, kentte yaşamanın ve kentli olmanın ise medeni olmanın ifadesi olarak kabul edildiğini göstermektedir.⁸ Buna bağlı olarak kentler tarih boyunca barbarlık ve karışıklığın karşısında, uygarlığı işaret bir tanımın ifadesi olmuştur.⁹

Dünyadaki farklı medeniyet alanlarında ortaya çıkan kentsel yaşam, tarihsel ve toplumsal koşullar açısından genel bir birliktelik oluşturmasına rağmen, farklılıkları da kapsayan bir yapıyı ifade etmektedir.¹⁰ Modernleşme ve medenileşme argümanı olarak kabul edilen kent hayatında ilk başta toplumsal yaşamı belirleyen öncelikli unsur nüfustur. Zaman içinde ekonomik ve sosyal belirteçler de nüfusa eklenen dinamikler olarak ortaya çıkar.¹¹ Bugün geldiğimiz noktada; kentlerin büyüklükleri, kentin ekonomik gücü, nüfusu, yönetsel kapasitesi ve jeopolitik konumu ile birlikte din, turizm, coğrafya gibi birçok faktör kentin yetenek ve yeterliliklerini belirleyen asıl unsurlara dönüşmüş durumdadır. Söz konusu çeşitlenme aynı zamanda kentlerin günümüzde toplumsal yaşamda artan önemlerinin bir göstergesi olarak da değerlendirilebilir.

Binlerce yıllık deneyim, bu süreçte yaşanan etkileşim ve kentin günümüzde derinleşen tanımı ile üstlendiği işlevleri dikkate alındığında kentlerin temelde insanoglunun ortak yaşam gereksiniminin bir sonucu olarak ortaya çıktığı çok açıktır. Bu kapsamda kentlerin ortaya çıkmasına ve gelişmesine dayanak olan -ve her biri aynı zamanda toplumsal yaşamda düzenin belirlenmesinde etkili olan- sebepleri dört temel nedene dayandırmak olanaklıdır (Güven, 2016, s. 24);¹²

- Siyasal nedenler
- Ekonomik nedenler
- Teknolojik nedenler
- Sosyo-psikolojik nedenler

Kentin, -başta köy olmak üzere- onu kendisinden önceki toplumsal yaşam alanlarından farklı bir noktaya koyan ve sahip olduğu dinamiklerle günümüze kadar en önemli ve yaygın yaşam alanı olma ayrıcalığını koruyan bir takım özellikleri söz konusudur. Bu özellikler büyüklük, yoğunluk, üretim, çok türülük (heterojenlik) ve

Değerlerinin Oluşumu ve Aktarımında Halk Kütüphanelerinin Yeri ve Önemi: Niceliksel Verilerle İzmir Örneği. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2020, 11(1), s.116.

⁸ Kaya, *Kentleşme ve Kentleşme*, s.12.

⁹ Owens, *Yunan ve Roma Dünyasında Kent*, s.1.

¹⁰ Ensar Yılmaz ve Salih, Çiftçi, "Kentlerin Ortaya Çıkışı ve Sosyo-politik Açından Türkiye'de Kentleşme Dönemleri", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 2011, 10(35), s.254.

¹¹ Akkaya, "Türkiye'de Kentsel Dönüşüm", s.122.

¹² Ahmet Güven, "Kent, Kentleşme ve Kentsel Yönetim İhtiyacı". *Journal of International Management, Educational and Economics Perspectives*, 2016, 4(1), s.24.

bütünleşebilme becerisi olarak belirlenmiştir. Bu özelliklerde üretim ile tümüyle tarım dışı olana değin üretimde tarım dışının büyümesi ve çeşitlenmesi; büyüklük ile nüfus artışı; yoğunluk ile birim alandaki nüfus sayısı; heterojenlik ile kentin sınırları içinde her türlü görünümdeki çeşitlilik; bütünleşebilme becerisi ile de kent bünyesinde iletişim yoluyla insan ilişkilerinin insanı geliştirilmesi, uyumlaştırılması ve böylece ortak bir kentli kimliğinin yolunun açılabilmesi ifade edilmektedir.¹³

Günümüz bilgi toplumunda da modernleşmenin, uygar olmanın göstergelerinden biri olarak görülen kent buna bağlı olarak toplumsal yaşamın her alanı ve anı üzerinde doğrudan etkisi olan bir unsurdur. Zira kent kavramına benzer bir biçimde modern ve medeni olmanın temsillerinden biri olarak kabul edilen kentli olmak da, yaygın kabulle daha bilinçli, beklentileri yüksek ve ne istediğini bilen insanın ifadesidir. Kent belirli bir kültürel olgunluk ve gelişmişlik ile gelenen bu noktanın kentte yaşayanlar tarafından içselleştirilebilmesine fırsatlar sunulmasını da içeren bir “daha iyi” olma halidir.¹⁴

Kentler dini, ekonomik, sosyal ya da yaşamın başka hangi alanını ilgilendirir olursa olsun, temelde insan hayatını kolaylaştırma¹⁵ amacı ile toplumsal yaşam formu olarak kabul edilip geliştirilmişlerdir. Kent, binlerce yıldır insanları ve etkinliklerini bir düzene göre biçimlendiren; ekonomik, siyasal ve kültürel yaşamın rehberi ve denetleyicisi olan en önemli yaşam merkezidir.¹⁶ İnsanın toplumsal bir varlık olması ve yaşamını devam ettirmek için çevresindekilerle işbirliği içinde bulunma zorunluluğu, tarihin hemen her döneminde kent yaşamını şekillendirmiştir. Ancak zaman içinde kentler de bireysel ve toplumsal olarak insan yaşamını biçimleyen en önemli dinamiklerden birine dönüşmüştür. Bu açıdan bakıldığında kent, insanın yaşamını düzene koymak için inşa ettiği en önemli mekândır.¹⁷ Söz konusu mekân aynı zamanda toplumsal yaşamın evrimine de yön vermiştir. Bu değişimin ilhamı ise geçmiş kentten çok daha eski olan kırsal yaşamın içinde filizlenen toplumun gelenek görenekleri ile inançlarıdır. Bunların tamamı aynı zamanda kent kültürünü oluşturur. Kent kültürü, gündelik yaşam içinde görünürlüğü berrak olmasa da, kenti anlamlı kılan ve kentlinin katma değeri olarak kente kimlik kazandıran asli unsurdur.

Kent ve Kentleşmede Ortak Bellek ve Kültür

“Kent, topluluk olarak yaşayan insanların, ortak yaşamlarından doğan ve onların yaşam biçimleri ile şekillenen mekândır. Ancak kentler mekân olmanın

¹³ Sven Dierig, Jens Lachmund ve J. Andrew Mendelsohn, “Introduction: Toward an Urban History of Science”, *Osiris*, 18, 2003. İlhan Tekeli, *Kent, Kentli Hakları, Kentleşme ve Kentsel Dönüşüm*, (2. bs.), İstanbul, 2014. Can Giray Özgül, *Yeni Kent Paradigması*, Ankara, 2020.

¹⁴ Akkaya ve Polat, “Kent Kültürü ve Geleceği”, s.116.

¹⁵ Bookchin, *Kentsiz Kentleşme*, 17.

¹⁶ Paul K. Hatt, Albert J. Reiss, Jr., “Kentsel Yerleşimlerin Tarihi”, *20. Yüzyıl Kenti* içinde (s. 27-36). (der. ve çev. A. Alkan ve B. Duru), Ankara 2002, s.29.

¹⁷ Reyhan Doğan Öztürk, “Medeniyet Perspektifinde Şehir ve Kentsel Dönüşüm”, Yüksek Lisans Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2016, s.12.

ötesinde, tarihi, sosyal, kültürel, siyasi özellikleri de bünyesinde barındırır”¹⁸ Kent kavramı sadece fiziki bir mekân ve nüfus tanımı olmanın ötesinde bir anlama sahiptir. Birçok disiplinin çalışma alanı içinde yer alması nedeniyle kenti tanımlarken kapsamını çizebilmek çok kolay olmasa da kentin tarımsal faaliyetlerden nispeten uzak, daha çok tarım dışı mal ve hizmet üretiminin yapıldığı, çevre denetimini sağlayan kurumların konumlandırıldığı, kırsal yerleşim yerlerine nispeten büyüklüğü olan, sosyal sınıf, meslek, dil ve kültür heterojenliğine sahip bir mekân olması özellikleriyle ön plana çıkmaktadır.¹⁹ Odağında kentin yer aldığı bu tablonun ortaya çıkardığı ortaklık, her şeyden önce kültür ortaklığıdır ve bu da kent kültürünü oluşturur.

Günümüz insanının kültür olgusu üzerinde çizdiği çerçevenin temelinde de kentleşme ile birlikte gelen maddi ve manevi değerler yatmaktadır. Kentleri var eden önemli unsurlardan biri sahip olduğu kültürel değerlerdir. Kentlerin milli, dini, idari, mali, estetik ve pek çok açıdan tarihi köklerini kentin sahip olduğu kültürel değerler üzerinden görebilmek mümkündür. Bu bakımdan her kent ve o kentlerde yaşayan insanların, medeniyet seviyesindeki yerleri sahip oldukları kültürel değerlerin nitelik ve niceliği ile ölçülür. Buna bağlı olarak gelişmiş toplumlarda kentler, sahip olduğu kültürel değerlerle birlikte yaşatılmaya çalışılır. Söz konusu çaba, onları koruyacak bir takım kuruluşlara ve sürdürülebilir sistemlere duyulan gereksinime işaret etmektedir. Sürdürülebilir sistemler bu değerlerin korunması ve geliştirilmesi kadar, paylaşılması ve gelecek kuşaklara aktarılmasını temin edecek çözümler üretmektedirler.²⁰

Kent kültürü en genel yaklaşımla kentlerde nasıl yaşayacağımızın kurallarıdır. Bu kurallara uyulduğu ölçüde birey kentli ve kent toplumunun bir parçası olur. Kent kültürü kentte yaşayan insanların ortaklaşa edindikleri kültürdür. Bu açıdan kent kültürü belirli yerleşim yerlerinde yaşayan toplulukların ekonomik, sosyal, ideolojik vb. her alandaki birlikte yaşam pratiklerinin birikim ve birleşimidir.²¹ Daha yalın bir ele alış ile de kültür, tarihin ve doğanın kente bırakmış olduğu birikimdir.²²

Tarihin ve doğanın günümüze bırakmış olduğu birikimin temel ögesinin kentlerin kimliği olduğunu söyleyen Koçak, her kentin kimliğinde, o kentin süreklilik kazanmış olan ayırt edici özelliklerin saklı olduğunu ifade etmektedir. Kültür, toplumların ve toplumu oluşturan daha küçük grupların yaşamları süresince gereksinim duyduğu her şeye karşı sergilediği tavır ve davranışların sonucu olarak

¹⁸ Kaya, *Kentleşme ve Kentleşme*.

¹⁹ Yasemin Hayta, “Kent Kültürü ve Değişen Kent Kavramı”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2016, 5(2), s.166.

²⁰ Hüseyin Odabaş, Mehmet Ali Akkaya ve Coşkun Polat, “Kent Kültürü ve Yaşamında Yenilikçi Kütüphaneler ve Kütüphane Hizmetleri”, *Arşiv Dünyası*, 2020, 7(1), s.29.

²¹ Kaya, *Kentleşme ve Kentleşme*, s.51.

²² Hüseyin Koçak, “Kent-Kültür İlişkisi Bağlamında Türkiye’de Değişen ve Dönüşen Kentler”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2011, 06(12), s.263.

ortaya çıkan değerler toplamıdır. Bu değerleri oluştururken insan, bulunduğu grubun değerlerini yeniden üretmeye devam eder. Kent kültürü de kent insanının sürekli üretmeye devam ettiği değerler toplamıdır. Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı-Yerleşme ve Şehirleşme Özel İhtisas Komisyonu çalışmalarında kent kültürü; “belli yerleşim yerlerinin somut koşullarında yerleşik düzende yaşayan toplulukların ekonomik, siyasal, ideolojik vb. her düzlemdeki birlikte yaşam pratiklerinin kronolojik süreç içindeki birikim ve birleşimi” (1995) olarak tanımlanmıştır. Aslında kent kültürü, o kentte yaşamış bütün medeniyetlerin sosyolojik, psikolojik, politik ve ekonomik olarak yapmış olduğu etkinliklerin gerek kentsel dokuda yer bulması, gerek toplumsal yaşamda kendini göstermesiyle ortaya çıkan bir bütünlüktür.²³

Kültür bir yaşam tarzı, hayata bakış açısı, değerler sistemi ve sosyal düzendir. Hayatın bütün alanları ve detaylarına sızar, hatta bu alanlara hükmeder. Böylece topluma kimliğini kazandırır ve bu kimlik üzerinden toplumun bütünlüğünü korur.²⁴ Kentte yaşayanların hayat tarzı, hayata bakış açıları, sosyal düzenleri ve davranışlarının tamamı kent kültürünü oluşturan unsurlardır.²⁵ Bu bağlamda değerlendirildiğinde kent, kültür aktarımı açısından önemi dilden hemen sonra gelen, uygarlığın en değerli kolektif keşfidir. Buna karşın, neredeyse ilk örneklerden itibaren tükenmez yıkıcılığa ve yok ediciliğe yönelmiş bozguncu iç güçleri de sürekli bünyesinde barındırmış,²⁶ kimi zaman kendi sınırlarını da aşan toplumsal çöküşlerin ve kültür erozyonlarının kıvılcım aldığı kaynak olmuştur.

Kentleri bireylerin oluşturduğu dikkate alınacak olursa, kent kültürünün aslında kentli kültürü anlamına geldiği söylenebilir. Bireylerin kente ilişkin birbirinden etkilenen ortak tavrı ise kent kimliğini, yani kentlileşmeyi meydana getirir. Bu açıdan kentlileşme olarak da ifade edilebilecek kent kimliği kendine özgü nitelikler taşıyan; fiziksel, kültürel, sosyo-ekonomik, tarihsel ve biçimsel faktörlerle şekillenen; sürekli gelişen ve sürdürülebilir kent kavramını yaşatan; geçmişten geleceğe uzanan uzun bir sürecin ortaya çıkardığı anlamlı bütünlüktür.²⁷ Sahip olduğu derinlik ve etki alanı açısından kent kültürü ile iç içe geçmiş durumda olan kent kimliğini belirleyen en önemli ortak değerler kültür ve tarihtir.²⁸ Kültür ve tarihin birlikteliği ise ortak belleği, yani kent belleğini meydana getirir.

Kent kültürü bir kentin kimliğini belirleyen unsurlardan biridir. Kent kültürünün korunması ve gelecek kuşaklara aktarılmasında, kentlilik bilinci ve kente aidiyet duygusu kadar önemli olan diğer bir faktör de kentsel bellektir. Kaldı ki bir

²³ Kentlilik Bilinci, Kültür ve Eğitim Komisyonu, *Kentleşme Şurası 2009*. Ankara, 2009, s.23.

²⁴ Betül Ahmed Cündiyye, *Medeniyet Olgusu: Kuruluş ve Çöküş Yasaları*. İstanbul, 2011, s.23.

²⁵ Kaya, *Kentleşme ve Kentlileşme*, s.54.

²⁶ Lewis Mumford, *Tarih Boyunca Kent: Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*. (çev. Gürol Koca ve Tamer Tosun), İstanbul, 2007, s. 72.

²⁷ Akkaya ve Polat, “Kent Kültürü ve Geleceği”, s.123.

²⁸ Mumford, *Tarih Boyunca Kent*. Kevin Lynch, *Kent İmgesi* (13.bs.), (çev. İrem Başaran), İstanbul, 2019.

kentin içinde yaşayanlar tarafından nasıl algılanacağı ve nasıl kullanılması gerektiği, nelere uyulması halinde bir kentli olunabildiği gibi soruların yanıtı açısından da kent belleği birinci derecede önemlidir.²⁹

Bellek, eski deyimle hafıza kavramı değişik danışma kaynaklarında; “Yaşananları, öğrenilen konuları, bunların geçmişle ilişkisini bilinçli olarak zihinde saklama gücü, dağarcık, akıl, hafıza, zihin”³⁰ ve “öğrenilmiş ya da yaşanmış konuları, bunların geçmişle ilgisini bilinçli olarak zihinde saklama gücü”³¹ biçiminde tanımlanmaktadır. Bellek, aklın kullanıldığı, bilinçli olma durumunu yansıtır. Bellek bir süreci, belirli bir zaman dilimini/dilimlerini içinde taşır. Dile, yere, var olana bağlı kültürel bir yapıyı bünyesinde barındırır (Keseroğlu, 2010, s. 182).³²

Bellek, ‘yaşanan’a ‘özü’ ve ‘özgün’ olanı, içinde bulunduğu sosyo ekonomik, siyasal, kültürel, tarihsel vb. koşullarla toplayan, depolayan ve saklayan; gerektiğinde de geçmişe dönük ‘çağrışım’, ‘anımsama’, ‘anımsatma’ işlevlerini ‘bilinçli’ olarak üstlenen yerdir. Bu sorumlulukların en azından bir bölümünü üstlenerek bireye ve/veya topluma özgü anımsamayı, aklı, zihni ve biriktirilen diğer kültürel üretimleri değerli kılmayı yerine getiren ve böylece bireyin ve toplumun işini kolaylaştıran kurumlar ise genel anlamda bellek kurumları olarak ifade edilebilir.³³ Bu çalışmada kütüphaneler, arşivler ve müzeler olarak gruplandırılan bellek kurumları, üstlendikleri sorumluluklar ve verdikleri hizmetlerle parçası oldukları kentin ortak belleğinin ve kültürünün de hamisidirler. Kent belleği ve/veya kent kültürü olarak da ifade edilebilecek bu ortak yaşanmışlığın birleştirici unsuru da bizzat kentin kendisidir.

Kent kültürü, kentlilik ile iç içe anlamlı hale gelen bir olgudur. Kentlilik, bireyin yalnızca yaşadığı kentin davranış normlarının ötesinde ülkenin hatta dünyanın herhangi bir kentinde sergilemek durumunda olduğu tutum, davranış ve anlayış kalıplarına sahip özelliği anlamına gelmektedir. Bu özellik çerçevesinde kentli nitelenmesine sahip olan her birey, demokratik tutum sergileme, hoşgörülü olma, farklılıkları doğal karşılama ve ifade özgürlüğünü kabullenme, kente, çevreye ve barışa duyarlı olma gibi evrensel davranış kabulleri bakımından benzer anlayış düzeyinde olur.³⁴ Bu bakımdan kentlerde kentlilik bilincinin oluşturulması, kentin

²⁹ Mehmet Ali Akkaya ve Özgür Polat, “Kent Kültür İkliminin Oluşumu ve Sürekliliğinde Tematik Müzelerin Yeri: Adana Sinema Müzesi Örneği”, (International Archeology, Art History And Cultural Heritage Congress, Adana, Turkey, November 13-14, 2021).

³⁰ Güncel Türkçe Sözlük. “Bellek maddesi”, erişim 13 Şubat, 2022 <https://sozluk.gov.tr>

³¹ Ali Püsküllüoğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 1995, s.236.

³² Hasan Sacit Keseroğlu, “Yerel Bellek Olarak Kütüphane”, (Kent Hafıza Merkezleri: Kent İhtisas Kütüphaneleri, Kent Arşivleri ve Kent Müzeleri Sempozyumu, Kayseri, 26-27 Mart 2010, s.182).

³³ Akkaya ve Polat, “Kent Kültür İkliminin Oluşumu”, s.146.

³⁴ Ahmet Mutlu, “Türkiye’de Kent Kültürü Algısı ve Kentsel Kültür Politikaları”, 2013, erişim 12 Şubat 2022

https://www.academia.edu/30861417/T%C3%9CRK%C4%B0YE_DE_KENT_K%

kültürel dokusunun güçlendirilmesi ve kent kültürünün yaşatılmasında bilgi merkezlerinin sorumluluğu büyüktür. Özellikle son dönemlerde halk kütüphaneleri başta olmak üzere kamuya açık bilgi merkezlerinin yüklenmeye başladığı sorumlulukların, kentin bütün gereksinimlerini kucaklayan bir anlayışla bezenmesiyle birlikte, bilgi merkezlerinin bu konu üzerindeki sorumlulukları daha fazla artmaya devam etmektedir.³⁵ Genellikle kentin ve kentlilerin değişimine ayak uydurma, kentlileri yaşanan değişime uyumlu hale getirme ve kent-kentli bağının sürekliliği üzerinde odaklanan bu sorumluluklar yaygın tercihle “yenilikçilik” ve “yenilikçi hizmet” kavramlarıyla ifade edilmektedir. Söz konusu değişimin çalışmanın evrenini oluşturan İzmir özelinde sürecin özneleri olan kent, kentli ve bellek kurumlarına etkisi, bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

İzmir Penceresinden Değişen Kent ve Kentli Anlayışının Kent Bellek Kurumlarına Etkisi

Bilgi merkezleri olarak da nitelenen bellek kurumları, genel olarak insanları gereksinim duydukları bilgiye sistemli bir biçimde eriştiren kurumlar olarak tanımlanır. Bu nitelene aynı zamanda bellek kurumlarının öneminin ve toplumsal rolünün çıkış noktasıdır. Başka bir ifadeyle, bellek kurumlarını var eden unsur olan bilgi, bu toplumsal kültür kurumlarının rolünün ve hatta yaşanan rol değişimlerinin sınırlarını belirler. Bilgiyi ele alış biçimleri, yoğunlukları, hedef kitleleri ve sunduğu hizmetler ise bellek merkezlerinin türlerini oluşturan temel dinamiklerdir. Tamamı bilgiden beslenen ve doğrudan insanın kültürel yanı ve bu yanın paydaşları ile ilgili olan etki alanı dikkate alındığında, bellek kurumları ya da bilgi merkezleri evrimimizin en eski ve etkili eşlikçilerinden biridir.³⁶ Çalışmanın bundan sonraki bölümünde; kütüphane, arşiv ve müze olarak gruplandırılan bilgi merkezleri sözcüğü, toplumsal kültür kurumlarını ifade etmek için kullanılan bellek kurumları nitelemesinin eş anlamlısı olarak değerlendirilmiş ve kullanılmıştır.

Genel olarak, bünyesinde bulundurduğu bilgiyi belirli kurallar ve standartlar çerçevesinde düzenleyen, koruyan, kullandıran ve yarınlara aktarılmasına aracılık eden toplumsal kurumlar şeklinde tanımlanan bilgi merkezlerinin bilginin dünyasına ve bu dünyanın gelişimine (nicel ve nitel) koşut evrimleri vardır. Önceleri daha çok koleksiyonuna bağlı olarak kütüphane, arşiv ve müze olarak ayrılan bilgi merkezlerinin, günümüzde artık ayırt edici özellikleri çok daha fazla derinlik kazanmış, genellikle birden fazla unsur üzerinden özgülüğünü yansıtan, hizmet verme sınırları bir yandan genişlerken diğer yandan birbirinin sınırlarına taşan çok daha fazla türü vardır. Bilginin hayatımızdaki öneminin sürekli ivmelenme içinde olması ve özellikle bilişim teknolojilerinin etkisi ile bilgiyi elde etme araçlarının ve ortamlarının çeşitlenmesi dikkate alındığında, bilgi merkezlerindeki çeşitlilik artışı,

C3%9CLT%C3%9CR%C3%9C_ALGISI_VE_KENTSEL_K%C3%9CLT%C3%9CR
_POL%C4%B0T%C4%B0KALARI

³⁵ Odabaş, Akkaya ve Polat, “Kent Kültürü”, s.30.

³⁶ Akkaya ve Polat, “Kent Kültürü ve Geleceği”, s.119.

doğal bir seçim olarak görülebilir. Söz konusu değişimin en etken ve aynı zamanda edilgen unsuru da kütüphanelerdir.

Bir duygu, düşünce, durum ya da olay üstüne düşüncelerin belirli im ve simgelerle tablet, papirüs, taş vb. ortam üstüne aktarılmasıyla oluşan yazı, kütüphanelerin varoluş nedenidir.³⁷ Kütüphaneler, genel olarak, insanları gereksinim duydukları bilgiye sistemli bir biçimde eriştiren kurumlar olarak tanımlanır. Bu basit kimliklendirme, aynı zamanda kütüphanenin önemini ve toplumsal rolünü de en yalın biçimde ortaya koymaktadır.³⁸ Hangi türün temsilcisi olursa olsun, ham maddesi bilgi olan kütüphaneler, tüm unsurlarıyla bilgi üzerine temellenen bir yapıya sahiptir. Kütüphaneler parçası oldukları ve hizmet verdikleri toplumun ortak anımsama ve yine toplumun bilgi ve bilgi kaynakları temelli gereksinimlerinin giderilmesinin profesyonel araçlarıdır.

Kütüphane kavramı bütün dillerde yazılı malzemenin depolandığı yer olarak karşımıza çıkar. Kütüphanenin ilk amacı yazılı belgeleri derlemek, toplamak ve belirli bir düzen içinde tutmaktır. İlk kütüphane ve arşivler hem yönetime ilişkin belgeleri hem de masal, mit, destan, şiir gibi yazınsal diyebileceğimiz kaynakları birlikte içermektedir.³⁹ “İlk kütüphaneler taşıdığı belgeleri kanıt olarak kullanma ya da koruma, saklama kaygısını her zaman ön planda tutmuştur. Orası bir bellek kurumudur. Bir kent devletine, tek bir kişi olarak krala ya da bir tapınağa ait olması bu özelliğini değiştirmez”.⁴⁰ Kütüphane herkese açılırken, herkesin tek tek bireylerden oluştuğunu, birey olmanın da kişinin kendi özgünlüğüne ulaşarak gerçekleşeceğini hem oluşturduğu dermesi hem de tek tek okuruna sunduğu yapının örnekliliği ile ortaya koyar.⁴¹ Toplu yaşam alanı olarak kent özelinde düşünüldüğünde bu yan, her türden kütüphaneyi hem bir kent bellek merkezi, hem de kültürel üretim, paylaşım ve aktarım merkezine dönüştürür.

Yukarıda kısaca ve genel olarak ortaya konan kurumsal sorumluluğu kent, kentli ve kent kültürü adına kütüphanelerle birlikte üstlenmesi beklenen diğer bellek kurumları da müzeler ve arşivlerdir.

Alan yazınında referans alınan biçimi ile “özel ve/veya tüzel kişiler tarafından üretilen veya alınan, arşivsel değere sahip belgeleri belirli standartlar dâhilinde seçme, koruma ve kullanıma sunmaktan sorumlu kurum ve bunların saklandığı yer”⁴²

³⁷ Hasan Sacit Keseroğlu, “Kütüphane Üstüne Bir Deneme”, *Bilgi Merkezleri: Kütüphaneler-Arşivler-Müzeler*, (yay. haz. Mehmet Ali Akkaya ve Hüseyin Odabaş), İstanbul, 2019, s. 13.

³⁸ Akkaya ve Polat, “Kent Kültürü ve Geleceği”, s.119.

³⁹ Jale Baysal, *Kütüphanecilik Alanında Yeni Kavramlar, Araçlar, Yöntemler*. (2.bs.). İstanbul: İstanbul, 1987, s.2.

⁴⁰ Elsa Bitri, “Kütüphane ve Bilgibilimin Kuramsal Temelleri ve Bir Kuram önerisi”, Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, 2019.

⁴¹ Keseroğlu, “Kütüphane Üstüne Bir Deneme”, s.15.

⁴² *Belge Yönetimi ve Arşiv Terimleri Sözlüğü*, (ed. Sekine Karakaş, Fatih Rukancı ve Hakan Anameriç), Ankara, 2009, 34.

şeklinde tanımlanan arşiv, genel olarak geçmiş-bugün-gelecek arasında kurulacak köprünün sürekliliğine ve bu sayede toplumun kültürel zenginliğinin korunmasına ve geliştirilmesine hizmet eder. Arşivler bir parçası oldukları toplumların tarihi ve kültürel birikimine ışık tutarlar.

Genel olarak “sanat ve bilim eserlerinin veya sanat ve bilime yarayan nesnelerin saklandığı, halka gösterilmek için sergilendiği yer veya yapı”⁴³ şeklinde tanımlanan müzeler, insanlığın uygarlık serüvenine ilişkin veri ve kaynakları doğal ortamında ve/veya bu amaç için inşa edilmiş mekânlarda toplayan kurumlardır.⁴⁴ Ancak tıpkı diğer bilgi merkezlerinde olduğu gibi, özellikle teknoloji alanında yaşanan gelişmelere bağlı olarak bu tanım ve içeriği revize edilmiş, bu yenilenmeye de çağdaş müzecilik adı verilmiştir. Çağdaş müzecilik anlayışı, bir müzenin bilgi merkezi olma özelliğini daha görünür kılmıştır.

Bir kentin parçası olmak, onu anlamak ve gelişimini doğru yorumlamak için kentin oluşum sürecindeki değişkenleri, toplumsal yapının anlaşılmasını sağlayacak davranış biçimlerini, tarihi, ekonomik ve sosyal dinamiklerini bilmek gerekir. Bu bilinçlilik durumu, kenti oluşturan bireyin, toplumun ve kurumların kente dair yaşamışlıkları koruma, deneyime dönüştürme ve gelecek kuşaklara aktarabilme yetisini geliştirir. Sürecin başarısı bireyleri kentsel yaşam biçimini benimseyen ve her şeyi ile kendini o kente ait hisseden,⁴⁵ mutlu olan ve anlamlı bir yaşam sürdürdüğünü düşünen kentlilere dönüştürecektir. Doğrudan birey ve topluma etki eden bilgi, bellek ve kültür odaklı kimlik kazanma ve hayatı daha anlamlı yaşama fırsatı, günümüzde kent bilgi merkezlerinin toplumsal kabulünün en önemli teminatıdır. Bu ayrıcalık, söz konusu bellek kurumlarının kentin kültür iklimine katkısı ölçüğünde somutluk kazanır.

Bilgi merkezlerinin kentlerde verdiği hizmetler ve hizmetlerin verildiği sistemin günümüzde sahip olduğu özellikleri doğru anlayabilmek bakımından, bilgi merkezlerinin geçmişten günümüze üstlenmiş olduğu rol ve sorumluklara kısaca bakmakta yarar vardır. Eski uygarlıklarda daha çok monarşik yöneticilerin himayesi altında oluşturulan bilgi merkezlerinin sunduğu hizmetlerin ve sahip olduğu olanakların etkisi, merkezin bulunduğu yerleşkenin sınırları içinde kalmaktaydı. Bu dönemlerde bilgi merkezlerinin toplumla ve kentlerle bütünleşmesinden ve dolayısıyla bilginin toplumsallaşmasından söz edebilmek mümkün değildir. Söz konusu sınırlılık, aynı zamanda bilgi merkezlerinin toplumsal kültür kurumu olmalarının önündeki en önemli engellerden biridir. Kütüphaneciliğin gelişiminde milat olarak gösterilebilecek üç önemli dönüm noktası bulunmaktadır. Bunlardan ilki

⁴³ Güncel Türkçe Sözlük (2022). “Müze maddesi” erişim 07 Mart 2022 <https://sozluk.gov.tr>

⁴⁴ Edward P. Alexander ve Mary Alexander, *Museums in Motion: An Introduction to the History and Functions of Museums*, (2.bs.), New York, 2008, s.27.

⁴⁵ Max Weber, *Şehir, Modern Kentin Oluşumu*, (çev. Musa Ceylan), İstanbul, 2010, s.74. Kaya, *Kentleşme ve Kentlileşme*, s.145.

kâğıdın matbaacılık ve yayıncılık sektörünün doğmasına yol açacak seviyede bolca üretilmesi; ikincisi yayıncılık sektörünün doğmasına neden olan modern matbaanın icat edilmesi; üçüncüsü ise bilgi profesyonelliğini fiziki mekânın dışına taşıyan internetin keşfi ve dijitalleşme sürecidir.⁴⁶

Çalışmanın bundan sonraki bölümünde değişen kent anlayışının ve kentli kimliğinin kent bellek kurumları ve hizmetlerine yansımaları İzmir özelinde ele alınmış ve paylaşılan bilgiler İzmir ile ilişkilendirilmiştir.

M.Ö. 5000’li yıllardan itibaren Anadolu coğrafyasının önemli ve sürekli yerleşim alanlarından biri olduğu bilinen İzmir, ev sahipliği yaptığı devletlerin ve medeniyetlerin hemen tamamında toplumsal kültürel uyumun ve birlikteliğin en önemli birleştirici aktörlerinden biri olmuştur. “Bu kimliğini Osmanlı İmparatorluğu döneminde gayrimüslim tebaanın yaşam pratikleri ve İmparatorluğa kattıkları ile daha derinlikli hale getiren kent, genç Türkiye Cumhuriyetinden itibaren ülkenin sosyal, kültürel, ekonomik, siyasi ve toplumsal devinimini şekillendiren şehirlerden biridir”.⁴⁷ Kent, Anadolu’nun kültür sürekliliği ile ön plana çıkan geçmişle, Ege’nin renkli tarihinin bir harmanıdır. Farklı kültürlerin, yaşam tarzlarının, inançların (Müslüman, Hıristiyan, Musevi, Ermeni, Rum vb.) binlerce yıldır bir arada barış içinde yaşadığı bir hoşgörü şehri ve kavimler kapısı⁴⁸ olan İzmir bugün de toplumsal renkliliğini ve kültürel zenginliğini büyütüp beslemeye devam etmektedir.

Kentte bulunan Kültür ve Turizm Bakanlığı ve özel kurumlara ait 47 müze, ziyaret edilebilir 13 arşiv, Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğüne bağlı hizmet veren 40 halk kütüphanesi, yürütücülüğü yerel yönetimlerde olan 50’den fazla halk kütüphanesi ve semt kitaplığı ile yükseköğretim kurumuna bağlı 11 üniversite kütüphanesi ve birimleri, çalışma kapsamında İzmir’in kütüphane-arşiv-müze bağlamındaki bellek kurumlarıdır. Ülkemizde Ankara’da bulunan ulusal kütüphane dışında “millî” adını kullanan tek bilgi merkezi olan İzmir Millî Kütüphanesi de bu kapsama dâhil edilmiştir. 2021 yılı verilerine göre bu kurumların basılı kitap, belge ve objeden oluşan toplam koleksiyon sayısı 2,5 milyondan fazladır. Salgınla mücadelenin ulusal çapta devam ettiği 2021 yılı kullanıcı ve ziyaretçi sayıları toplamı ise 1,3 milyonu aşmıştır.⁴⁹ Kentin değişen yapısının ve dinamiklerinin bu kurumlara, hizmetlerine, kullanıcı tutum ve davranışlarına yansımalarına ilişkin hususlar aşağıda ayrıntılandırılmıştır.

Bilgisayarların kütüphanelerde yer bulması ve ardından internetin bilgi merkezlerini fiziki mekânın dışına taşınması, bilgi profesyonelliğinin önemli dönüşüm

⁴⁶ Odabaş, Akkaya ve Polat, “Kent Kültürü”, s.31.

⁴⁷ Akkaya ve Polat, “Kent Kültürü ve Geleceği”, s.125.

⁴⁸ *İzmir İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü*, erişim 15 Şubat 2022 <https://izmir.ktb.gov.tr>

⁴⁹ Bilgi merkezleri, koleksiyon ve kullanıcı sayısına ilişkin rakamlar Kültür ve Turizm Bakanlığı, Yükseköğretim Kurulu, Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, İzmir Büyükşehir Belediyesi ve diğer ilçe belediyelerinin resmi web adreslerinden, kentte bilgi merkezi hizmeti sunan özel kurumlara yapılan görüşmelerden elde edilmiştir.

nedenlerinden biridir. Bilgisayarlaşma ile birlikte gelen dijitalleşme ve internet, bilgi merkezlerinin tamamına yönelik tehditler barındırdığı kadar fırsatları da beraberinde getirmektedir. Bin yıllar boyunca mekâna dayalı bilgi hizmetlerinin önemini yitirmesi, fiziki mekân ile gelen avantajların da zamanla yitirilmesine neden olmuştur. Rehberlik hizmeti, ikram, tanışma ve girişim gibi etkisi daha çok yüz yüze hissedilen ve bireysel, kurumsal ve mesleki kazanımlara dönüşebilen iletişim yöntemleri ortadan kalktıkça, bilgi merkezlerinin misyonlarından ve kazanım yollarından biri de yok olmaya başlamıştır. Dolayısıyla bu durumla birlikte toplum, bilgi merkezi ve kültür üçlüsü arasında geliştirilen yapının zamanla zayıflama olasılığından söz edilebilir. Kütüphanecilerin ve kütüphane hizmetlerinin görünür olmaktan çıkmasına ek olarak, kütüphanecilik hizmetlerinin bütünsel web platformlarında gömülü olarak yer alması, hizmetleri var eden aktörlerin ve kurumların emeklerinin görünmez olmasına neden olmakta, başka aktörlerin hanelerine puan toplamalarını sağlamaktadır.

Bununla birlikte, diğer kurumlar ile bilgi merkezleri de kent toplumlarının ihtiyaçlarını karşılamak üzere değişime zorlanmakta, zamanın gereksinimlerine göre şekil almaya devam etmektedir. Dijitalleşme ve internet, kütüphanelere fiziki mekânın dışına açılan sanal bir kapı olanağı ve toplumla bütünleşme fırsatı da sunmuştur.⁵⁰ Son yıllarda estetik, sosyal ve kültürel kimlikleriyle kentlerin ilgi odağı haline gelen kütüphaneler, hizmetlerini mobil yaşamı benimseyen kent toplumlarına sanal ortamlar aracılığıyla ulaştırma fırsatı yakalamıştır. Bu yolla eğitsel, kültürel ve sosyal amaçlı çok sayıda hizmeti sunarak, toplumun dil, kariyer, rehberlik, sosyalleşme gibi kazanımlara sahip olmasını sağlamış ve toplumsal sorun ve risk düzeyinin azaltılmasına önemli katkılar sunmaya başlamıştır.

Teknolojinin insan yaşamı üzerindeki etkileri tarih boyunca bıraktığı izlerle pek çok vaka üzerinde görülebilmektedir. Günümüz toplumlarına ise bilgisayar ve iletişim araçları ile birlikte internet şekil vermeye devam etmektedir. Kentler başta olmak üzere dünyanın her yerinde; özellikle de varlıklı bölgelerinde, teknolojinin etkileri sosyal yaşamın her alanında derinden hissedilmektedir. Dijital araçlar ve internet teknolojisi, günümüz kent insanının günlük rutinleri arasında vazgeçilmezlerden biri haline gelmiştir. Yakın geçmişte daha çok geleneksel yöntemlerle yapılan bazı günlük işlemlerin artık dijital ortamlarda yapıldığı bir dönem yaşanmaktadır. E-posta kontrolü, hava durumu takibi, kurumsal iş süreçlerinin incelenmesi, günlük haberlerin gözden geçirilmesi gibi çok sayıda işlemin dijital ortamlardan sürdürülmesi kent insanının rutin davranışı olmuştur.

İnternet, kent insanının günlük gereksinimini karşılamak amacıyla donatılan kaynaklar kadar, gereksiz ve zararlı kaynaklara ek olarak tehlikeli ve zaman öldüren içerikle donatılan geniş bir evrendir. Bu evrende geleneksel misyonlarını

⁵⁰ M. L. Vishwakarma, ve S. Govil, "Impact of Internet on Libraries", *An Observation*, 2013, 2(7). L. Mishra, "Impact of Internet on Library Services, *International Journal of Advanced Research and Development*, 2017, 2(5).

gerçekleştiremeyen disiplinler, toplumsal sorumluluklarını yerine getirememelerinin sonucu olarak gelecekte varlıklarını devam ettiremeyebilirler. Bu bakımdan bilgi merkezleri de tıpkı diğer toplum kuruluşları gibi hizmetlerini web ortamına uyumlu hale gelecek şekilde dönüştürmek zorundadır. Aksi halde bilgi merkezlerinin bin yıllar boyunca üstlendiği misyon ve sorumluluğu otoriter olmayan başka odaklar üslenebilecek ve denetim boşluğu doğabilecektir. Örneğin, günlük bilgi gereksinimini büyük oranda tarama motorları aracılığıyla yapmayı alışkanlık haline dönüştüren kent insanının dijital ortamlar aracılığıyla erişmek istediği bazı günlük rutinler kentin bilgi merkezleri tarafından karşılanabilir. Bilgi merkezlerinde her yaş ve seviyede okuma materyalinin kolay ve davetkâr web platformlarında sunulmasından, yemek tarifleri, tamir setleri, kariyer planlama, tatil programları, iş fırsatları, hava tahminleri, hobiler, bahçe uygulamaları, iç dekorasyon, editörlük, kısa film montajı gibi binlerce konuda hayatın her alanına dokunan metin, ses ve hareketli görsellerden oluşan dokümanları yöneterek, kent insanının günlük gerçek gereksinimlerini karşılayabilmek mümkün olabilir.

Kentler, günümüzde genellikle dar alanlarda yoğun nüfusların yaşamak zorunda olduğu yerleşim birimleridir. Bu bakımdan kentlerde taşrada örneği bulunmayan sorunlar yaşanabilmektedir. Gürültü, atık ve ses kirliliği, sosyal uyumsuzluklar, trafik sorunları, çarpık yerleşme, mülk ihlalleri gibi çok sayı ve çeşitlilikte yaşanan sorunlar daha çok kentlerde gözlemlenmektedir. Kentler büyüdükçe yeterli tedbirler alınmadığında bu sorunlar düzensiz göç, işsizlik, suç ve suç örgütleri gibi diğer çarpanların etkisiyle daha da büyüyebilmektedir. Hak ve saygı temeline dayalı anlam kurgusuyla kent kavramına uygun olmayan bu sorunlar bazen kentleri yaşanmaz bir hale dönüştürebilmektedir. Örneğin, son yıllarda bütün dünyada etkisi derinden hissedilen göç dalgasının kentlerde kültürel uyumsuzluk ve çatışmalara neden olmasıyla birlikte sosyal iletişim sorunlarına; işsizlik oranının artmasıyla birlikte ekonomik istikrarsızlıklara; kimlik ihlalleriyle birlikte güvenlik endişelerine; planlama boşluğu nedeniyle geleceğe dair belirsizliklere neden olmaya devam etmektedir. Göçlerle hareket eden nüfusun büyük oranda geriye dönmeyi tercih etmemesi ve gelen nüfusun topluma entegre edilmesi gerekliliğiyle hareket eden pek çok ülke, göç ve entegrasyon politikası oluşturarak göçmenlerin toplumla uyumlu hale gelecek şekilde dönüştürülmesi konusunda çaba sarf etmektedir. Özellikle eğitim, sağlık, güvenlik ve kültür kuruluşları üzerinden yürütülen entegrasyon süreçleri içerisinde kütüphanelere önemli görevlerin düştüğü bilinmektedir.⁵¹ Kütüphaneler, göçmenlerin yanı sıra kentte mevcut bütün etnik grupların eğitsel, kültürel, sosyal gereksinimleri içerisinde yer alan dil ve tematik kurslar, tiyatro, drama, pandomim, yarışma gibi kültürel aktiviteler, kültürel çeşitliliği yansıtan geleneksel ve dijital materyallerin hizmete sunumu gibi farklılıkları kapsayan politikalar geliştirmektedir. Kütüphaneler bu çeşitlilikle birlikte toplumda yaşanan

⁵¹ International Bussines Publication, *Finland Country Study Guide: Volume 1: Strategic Information and Developments*. Washington, 2012. OECD, *Working Together for Local Integration of Migrants and Refugees in Paris*. Paris, 2018.

farklılıkları saygı sınırları içerisinde içselleştirilmeyi; farklılığın bir kayıp değil zenginlik olduğu bilincini aşlamayı; sınıfsal ayrımın dezavantajlı özelliklerini ortadan kaldırarak toplumun kaynaşmasını hedeflemektedir. Bu bakımdan kütüphaneler, kentlerin barış ve refahı için var olan ve varlığını sürdürmesi gereken kuruluşlardır.

Büyük kentlerde nüfusun artması zaman içinde yaşamın karmaşıklaşmasını, iletişim ve ulaşım sorunlarının büyümesini beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte eğitim sektöründe uzaktan eğitim modeli her geçen gün gelişmeye devam etmekte ve eğitim sınıfları içerisinde daha fazla alan bulmaktadır. Formel ve informal alanların çoğunda yararlanılmaya başlanan uzaktan eğitim modelinin iş dünyasında uzun zamandan beri kullanıldığı bilinmektedir. Büyük kentlerin coğrafik genişliği ve trafik karmaşası insanların eğitim maksatlı aktiviteleri yeterli ve zamanlı yapamamalarına neden olabilmektedir. Bu ve bunun gibi pek çok nedenle kentlerde uzaktan eğitim modeli eğitim paydaşlarının tamamı için son derece uygun bir çözüm olarak görülmektedir. Son zamanlarda bütün dünyayı etkisi altına alan Koronavirüs (COVID-19) salgını, toplumun bütün katmanlarında uzaktan eğitim modelinin önemini hissettirmiştir. Bununla birlikte söz konusu sorun, iş dünyasında uzaktan çalışma modelinin bundan sonraki dönemde yaygınlaşmasının güçlü nedenlerinden biri olacak gibi görünmektedir.

Kütüphanelerin, uzaktan eğitim ve iş uygulamalarının toplumun bütün katmanlarına yaygınlaştığını görerek ve bilerek, hizmetlerini daha isabetli planlamalı, toplumsal sorunlar karşısında acil çözümler üretecek olasılık planları geliştirmelidir. Bu bakımdan uzaktan eğitim ve iş uygulaması dâhilinde olanlara ve diğer gerekçeler nedeniyle buldukları yerlerden ayrılamayanlara kütüphanelerin kaynaklarını ve hizmetlerini dijital olarak ulaştırması temel bir gereksinimdir. Gün geçtikçe artan yarı zamanlı iş uygulamaları ya da uzaktan iş modelleri, kentlerde mobilize yaşam süren kitlelerin her geçen gün artmasına neden olmaktadır. Aynı zamanda çalışanlar arasında uzaktan eğitimle kariyer geliştirenlerin sayısı artmaya devam etmektedir. Bu gelişmeler kentlerde kütüphanelerin hizmetlerini geliştirirken diğer toplumsal sistemlerde yaşanan gelişmelerin izlerini takip etme zaruretine de işaret etmektedir. Örneğin fırınlar, marketler, kargo firmaları gibi kütüphaneler de bu gibi durumlarda evlere ödünç eser dağıtımı hizmetleri verebilirler.⁵²

Her kentin kendine özgü özellikleri vardır. Kenti var eden insanların yaşam biçimleri, alışkanlıkları, davranışları ve hisleri kentin özelliklerini oluşturur. Bir kentin, diğer kentlerden özellikleriyle fark edilebilir olması için, o kentin özelliklerini besleyen kaynağın homojen özellikler sergilemesi gerekir. Diğer bir ifade ile herhangi bir kentin kendine özgü özellikleri ile öne çıkabilmesi için uzun dönemler boyunca o kenti besleyen insan kaynağının yapısını bozmadan koruması gerekmektedir.

Bir kentin özelliklerini besleyen kaynağın yapısını koruyabilmesi, kentte yaşayan her bireyin kentlilik bilincine sahip olmasını gerektirir. Kentlilik bilinci ise

⁵² Current State of Libraries, *The Australian Library and Information Association*, erişim 19 Mayıs 2020 <https://www.alia.org.au/current-state-libraries>

bireylerin sağlıklı bir kentleşme süreci yaşamasını gerekli kılar. “Kentleşme, bir toplumsal değişme, uyum ve bütünleşme sürecidir”.⁵³ Kentleşme, kent sakinlerinin yaşadığı yere özgü davranışları sergilemesi, kentli olmanın farkındalığını, kent ile kendileri arasında anlamlı bağı hissetmeleri halini ifade eden süreçtir. Kütüphaneler, yürüttüğü faaliyetlerle kent insanının kentleşmesine katkı veren ve bu yolla kentlilik bilincinin geliştirilmesi sorumluluğu olan kuruluşlardır. Bu bakımdan kent insanının kentlilik bilinci ile donatılması, geliştirilmesi ve güçlendirilmesi noktasında kütüphanelerin rollerini yeniden tanımlamaya ihtiyaç vardır.

“Toplumsal niteliği ağır basan bir eko-topluluk şekline tanımlanabilecek kentte, her bireyin bütün yönleriyle kente has olanla her daim harmanlanması ve kente duyulan aidiyetle mayalanması, kent içinde kentin metalaştırılmış değerleri üzerindeki mevcut güç çatışmalarının sönükleşmesi, böylece kent insanının kente duyduğu aidiyet noktalarının sarsılmaması sağlanabilir. Günümüz kentleri, ortak yaşamayı, aidiyeti, yerelliği ne kadar içinde barındırırsa barındırsın, kent insanının bu öznelikleri yaşam pratiği haline getirmesi ve toplumsal bellek sayesinde bir aktarım sürecinin var olması gerekmektedir”.⁵⁴ Kütüphaneler, kentin her türlü kültürel değeri derleme, koruma, yaşatma ve yaygınlaştırma işlevleriyle toplumsal bellek rolünü yerine getirmelidirler. Esasında kütüphaneler, bulunduğu kentin yerel yayınlarını derleme ve hizmete sunma işlevini uzun yıllardır yerine getiren kuruluşlardır. Ancak bu sorumluluk, kentlilik bilincinin oluşturulması ve geliştirilmesi için yeterli değildir; yerel kültür tanımı içinde yer alan ritüeller, el işçilikleri, sözel kültür, folklorik aktiviteler gibi her türlü kültür unsurunun arşivlenmesi, tanıtılması, yayımı ve bu unsurlara dayalı faaliyetlerin programlanması kütüphanelerin sorumlulukları içinde yer almalıdır.

Kentlerin kendi kültürel mirasına, yaşayan bellek hüviyetiyle kütüphanelerde bu bilinçle sahip çıkması, bir bakıma küreselleşmenin etkisiyle tahrip olmaya yüz tutan yerel kültürün de korunmasını sağlayacaktır. Dili, kıyafeti, müziği, yeme alışkanlığı, beden dili, estetik algısı gibi çok sayıda ve türde özellikleri ile yerel kültürün toplumda yaşatılması, kent insanının ortak değerlerin sergilenmesi sayesinde yerel bağlarının güçlendirilmesine, demokrasi bilincinin içselleştirmesine ve barış ikliminin yeşertilmesine katkıda bulunur. Bu bakımdan kütüphanelerin, kentte sosyal yaşamın düzenlenmesi üzerinde önemli rolleri bulunmaktadır.

Aslına uygun olarak korunan eşsiz yerel kültür unsurları çoğu zaman turizm potansiyeli taşırlar. Kendine özgü özellikleri olan ve yöresellik sergileyen lehçe, şive, yeme kültürü, kıyafet, şiir, türkü gibi kültürel unsurlar ve bunların metin ve/veya görsellerinden oluşan kayıtları, araştırmacılar, gezginler ve meraklılarının ilgi alanına

⁵³ Sinem Lerzan Özen ve Şinasi Aydemir, “Trabzon’un Mimari Mirasının Korunması: Bütünleşik Koruma Yaklaşımı-Kentsel Sosyal Alan Analizi: Trabzon Örneği”, (ed. A. Mengi), *Kent ve Politika - Antik Kentten Dünya Kentine*. Ankara, 2007, s.226.

⁵⁴ Ahmet, Yazar, “Kent Kültürü ve Kimliğine Tarihsel ve Kuramsal Bakış”, *Toros Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2015, (3), s.125.

gireler. Kütüphaneler yerel kültürü turizm potansiyeli olarak kullanabilecek uygun yerlerdir. Aynı zamanda yerel kültürün aslına uygun olarak korunması, kültürel diplomasinin güçlendirilmesine de katkı sağlayabilmektedir. Özellikle ülkelerin sınır boylarındaki kentlerindeki kültürel unsurları, diğer ülkelerin kültürlerinin izlerinin takip edilebileceği ve ortak değerlerin keşfedilebileceği bir diplomasi potansiyeline sahip olabilir.

Günümüz kentlerinde yaşanan önemli bir sorun da yaşlı nüfusun artması, büyük ailelerin çekirdek ailelere dönüşmesi, ekonomik sorunlar gibi nedenlerin etkisi ile bireylerin yalnızlaşmasıdır. Kadınların çalışma yaşamına artan oranda dâhil olması da aile bağlarının zayıflamasına ve ailenin yaşlılarının yalnızlaşmasına yol açan etkenlerin biri olmuştur.⁵⁵ Derin yalnızlık, sosyal yalnızlık, ilişkisel yalnızlık ve duygusal yalnızlık gibi farklı türleri olan yalnızlığın, en belirgin özelliği fiziksel ve/veya ruhsal biçimlerde başkalarıyla ilişkinin olmaması ya da zayıflaması şeklinde tanımlanmaktadır. Yalnızlar, genel olarak toplumda birliği bozan bir potansiyel, farklı düşünen ve uyumsuz bir kişilik şeklinde değerlendirildiği için, bu türlerin toplumla bütünleştirilmesi evrensel bir davranış modelidir. Festivaller, bayramlar, törenler ve kutlamalar yalnızlık duygusunun etkisini azaltır ve toplumun kaynaşmasına katkı sağlar.⁵⁶ Kütüphaneler gerek dijital hizmetleriyle, gerekse ve özellikle de fiziki mekâna dayalı hizmetleriyle toplumda farklı gerekçeler sonucunda oluşan ve farklı düzeylerde ortaya çıkan yalnızlık sorununu giderebilecek en doğru kuruluşlardır. Yalnızlık duygusu yaşayan gruplara özel davetkâr ve etkileşimli aktiviteler, onların yalnız olmadıklarını hatırlatır; parçası buldukları devlete ve içinde yer aldıkları millete saygı duymalarını sağlar.

Yukarıda sıralanan gerekçelerin bir sonucu olarak son dönemlerde kentlerde kurulan halk kütüphanelerinin, davetkâr bir mimari üslupla ve toplumun her kesimine hitap edecek bir anlayışla, kentin simgesi şeklinde inşa edildiği görülmektedir. Bu üslupla inşa edilen kütüphanelerin esas hedefi kitap ve okuma odağının da ötesinde, toplumun bir araya gelmesini, sosyalleşmesini, farklılıklarını tolere etmesini ve birlikte yaşama becerisi geliştirmesini sağlamak; bunu yaparken farklı etkinliklere ve öğrenme süreçlerine katılmasını ve daha fazla becerilere sahip bireyler olmasını temin etmektir. Bu özellikleriyle kütüphaneler, toplumun her yönüyle daha iyi olmasını sağlayan ve iyilik temeli üzerine inşa edilen kuruluşlardır. Dolayısıyla kentlerde engellilerin haklarına saygı gösteren, çevreye duyarlı, yeşil ve akıllı bina çizgilerini koruyan kütüphane binalarının her geçen gün çoğaldığı bir dönem yaşanmaktadır. Bu yöntemle kütüphaneler, kentlerin merkezi noktalarında iyi olan uygulamaları yaşama geçirerek kentin bireysel ve kurumsal düzeyde diğer paydaşlarına yol gösteren bir misyonu yerine getirmeye başlamıştır. Özellikle büyük kentlerde yeni kütüphane binaları oluştururken, kütüphanenin bu misyonunun göz

⁵⁵ Mehmet Zafer Danış, “Türkiye’de Yaşlı Nüfusun Yalnızlık ve Yoksulluk Durumları ve Sosyal Hizmet Uygulamaları Açısından Bazı Çıkarımlar”, *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 2009, 20(1), s.73.

⁵⁶ M. Ruhat Yaşar, “Yalnızlık”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2007, 17(1), s.239.

önünde bulundurulması, kentın insan sermayesinin sağlıklı yapılanması için önemlidir. Mumford'un dediği gibi kent, "dayanıklı binalarıyla, kurumsal yapılarıyla ve hepsinden de dayanıklı edebiyat ve sanatın simgesel biçimleriyle geçmiş zamanı, şimdiki zamanı ve gelecek zamanı bileştirir".⁵⁷ Aynı zamanda kentın kültürel birikiminin açığa çıkartılması, biriktirilmesi, korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması anlamına gelen bu benzersiz zenginliğin gerçek değerine ulaşması, aralarında kütüphanelerin de yer aldığı kentın toplumsal kültür kurumlarının sağlıklı işleyişi ve günü karşılayan hizmet yeterlilikleri ile mümkündür. Bu becerinin ön koşulu ise kütüphanelerin parçası oldukları kentler ve kentlilerle her anlamda bütünleşebilmesidir.

Aralarında bellek kurumlarının da yer aldığı binlerce kamusal bina ve alanın projelendirilmiş doküman ve görsellerini inceleme olanağı veren *ArchDaily web portalı*; dünyada hızla yaygınlaşan kitap kafelerden ilham alarak özellikle kütüphaneleri kullanıcılar için *üçüncü mekân* olarak kurgulayan duyarlılık; yeni hizmete giren bellek kurumlarının parçası oldukları kentlerle nasıl bütünleşeceklerini araştıran çok uluslu projeler⁵⁸ ve dezavantajlı kent sakinlerine yönelik hizmetleri ön plana çıkararak farkındalığını arttırmayı hedefleyen bilgi merkezleri,⁵⁹ kent üst kimliğinin getirdiği değişim zorunluluğuna örnek olarak gösterilebilir. Bu örnekler ve çok daha fazlası kente, tarihine, kültürüne, toplumsal yapısına ve kent sakinlerine bağlı olarak değişebilir ve önceliklendirilebilir. İzmir söz konusu olduğunda, şüphesiz her şeyden önce yaklaşık 8 bin yıllık bir kültürel mirası ve bu mirasın her biri değerli renklerini dikkate almak gerekecektir.

Sonuç ve Değerlendirme

Kentler, tıpkı insanlar gibi sürekli değişen, koşullara uyumlaşan ve çevresini etkileyip bu çevreden de etkilenen organizmalardır. Günümüzün bu en yaygın toplu yaşam formunun tarihine bakıldığında, ilk dikkati çeken husus da kentın çevre karşısından aynı anda etkin ve edilgen olabilen yanısıdır.

İlk örneklerle bakıldığında, kentlerin bünyelerinde barındırdıkları vatandaşların günlük rutinlerine göre şekillendiği, bireyin temel gereksinimlerini (beslenme, barınma ve sığınma) dikkate alarak yöneldiği alanların kenti de büyüten hususlar olduğu görülür. Zamanla bireyden topluma dönüşen ve duyarlılıklarını da bu yönde yenileyen insan, kentın mekânsal donanımını da şekillendirmeye başlar. Buna bağlı olarak toplanma alanları, birlikte ibadet edilecek mekânlar, mesleklere bağlı organizasyonlar, sosyalleşme mekânları, ticari faaliyetler ve altyapı gereklilikleri gibi daha ayrıntılı unsurları da gözetmeye başlayan kent, bir süre sonra farklı alanlarda ulaştığı yetkinlikten güç alarak sakinlerini etkisi altına almaya ve yönlendirmeye başlar. Bu etki, kent ne kadar köklü bir geçmişe sahipse ve ne denli zengin bir

⁵⁷ Mumford, *Tarih Boyunca Kent*, s.124.

⁵⁸ Odabaş, Akkaya ve Polat, "Kent Kültürü".

⁵⁹ Akkaya, "Türkiye'de Kentsel Dönüşüm".

*21. Yüzyıl Kent Anlayışında Kent Bellek Kurumlarının Değişen Anlam, Önem ve Toplumsal Algısı:
İzmir Üzerinden Bir Değerlendirme*

toplumsal ve kültürel altyapının üzerine inşa edilmişse, o kadar güçlü olur. Daha çok Endüstri Devrimi sonrasında ortaya çıkan bu değişim, yalnız sakinlerinden etkilenecek biçimlenen değil, aynı zamanda sakinlerini de etkileyen ve onları yönlendirme gücüne erişen kent anlayışı olarak özetlenebilir. İzmir, bu türden kentlerin ülkemizdeki en müstesna örneklerinden biridir.

Bugün daha çok göç, ekonomik koşullar, sosyal aşinalık ve aralarında kültürel engellerin de yer aldığı bir dizi dezavantajı yaşamama kaygısıyla şekillenen ve kırsal yaşamı adeta sürdürülemez olmaya hapseden kent anlayışı, doğal olarak kent sakinleri ile birlikte bu yapının bir parçası olan kurum ve kuruluşlar üzerinde de doğrudan etkilidir. Kentin homojen yapısı, kültürel boyutla ilişkisi ve -günümüzde sıkça sorgulanıyor olsa da- her şeyden önce insana hizmet ettiği dikkate alındığında, söz konusu kurumlardan birinin de kentin bellek merkezleri olması gerektiği çok açıktır. Zira kent ve kentliye ilişkin dönüşümün kentlerin dünyasında yaşanan değişimle ilişkilendirilebilmesi, her şeyden önce ortak bir yaşamışlığı ve anımsamayı gerektirir. Çalışmada kütüphaneler, arşivler ve müzeler olarak sınıflandırılan bellek kurumları tam da bu işlevi yerine getirir. Bu nedenle, hangi türden olursa olsun, bellek kurumunun kentin de etkin ve edilgen yanıyla dâhil olduğu değişime ayak uydurması, kurumsal varlığın devamlılığı adına bir zorunluluktur.

Günümüzde kenti ve kent yaşamını domine eden olgular akıllı kent, göçmen, çok kültürlülük, yeni sosyal hayat (sosyal medya), artan kent nüfusu, çok merkezli kent, kalabalıkların içinde yalnızlaşan insan, kente yabancılaşan insan vb. kavramlardır. Kentin yıllara sâri tarihsel dönüşümünden süzülerek gelen etnik, teolojik, sosyal, ekonomik vb. farklılıkların bu yeni kavramlarla bütünleşmesi, aralarında İzmir’inde olduğu kentlerin ve kent yaşamının sürdürülebilirliği için vazgeçilmezdir. Bunu sağlama sorumluluğu olan paydaşların başında da, kentin bellek kurumları yer alır. Çünkü kent kültürü ve bu kültürün kent yaşamında uyum aracına dönüştürülmesi sürdürülebilir kent anlayışında yeri başka aktörlerle doldurulamayacak bir değere sahiptir. Değişimin asıl katalizör olduğu günümüz kent ve kentli yaşamını şekillendiren kavramların tamamının, kentin bellek kurumlarıyla yolu mutlaka kesişir. Günümüz bellek kurumları açısından asıl fark yaratacak ve toplumsal kabulü sağlayacak olan husus, bu kesişmenin kabulü olgunluğuna ne zaman ulaşılacağı ve bu değişime hazırlıklı olup ayak uydurmak için neler yapılacağıdır. Kuşkusuz bu konudaki yetkinliği ve buna bağlı olarak da bellek kurumlarının geleceğini gösterecek olan otorite, tarih boyunca olduğu gibi zamanın kendisidir.

Kaynaklar

- Akkaya, Mehmet Ali, “Türkiye’de Kentsel Dönüşüm Uygulamalarında Bilgi Merkezleri: Yeni Bir Fırsat Mı Yoksa Tehdit Mi?”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2000, 11(1), s.120-134.
- Akkaya, Mehmet Ali ve Polat, Coşkun, “Kent Kültür ve Geleneği İle Değerlerinin Oluşumu ve Aktarımında Halk Kütüphanelerinin Yeri ve Önemi: Niceliksel Verilerle İzmir Örneği. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2020, 11(1), s.110-137.
- Akkaya, Mehmet Ali ve Polat, Özgür, “Kent Kültür İkliminin Oluşumu ve Sürekliliğinde Tematik Müzelerin Yeri: Adana Sinema Müzesi Örneği”, International Archeology, Art History And Cultural Heritage Congress, Adana, Turkey, November 13-14, 2021, s.141-157.
- Alexander, Edward P. ve Alexander, Mary, *Museums in Motion: An Introduction to the History and Functions of Museums*, (2.bs.), New York 2008.
- Alptekin, M. Yavuz, *Şehir ve Toplum*. İstanbul 2007.
- Baysal, Jale, *Kütüphanecilik Alanında Yeni Kavramlar, Araçlar, Yöntemler*. (2.bs.). İstanbul 1987. *Belge Yönetimi ve Arşiv Terimleri Sözlüğü*, (ed. Sekine Karakaş, Fatih Rukancı ve Hakan Anameriç), Ankara 2009.
- Bitri, Elsa, “Kütüphane ve Bilgibilimin Kuramsal Temelleri ve Bir Kuram Önerisi”, Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, 2019.
- Benevolo, Leonardo, *Avrupa Tarihinde Kentler*, (2.bs.), (çev. Nur Nirven). İstanbul 2017.
- Bookchin, Murray, *Kentsiz Kentleşme: Yurttaşlığın Yükselişi ve Çöküşü*, (2.bs.), (çev. Burak Özyalçın), İstanbul 2017.
- Current State of Libraries, *The Australian Library and Information Association*, erişim 19 Mayıs 2020 <https://www.alia.org.au/current-state-libraries>
- Cüندیye, Betül Ahmed, *Medeniyet Olgusu: Kuruluş ve Çöküş Yasaları*. İstanbul 2011.
- Danış, Mehmet Zafer, “Türkiye’de Yaşlı Nüfusun Yalnızlık ve Yoksulluk Durumları ve Sosyal Hizmet Uygulamaları Açısından Bazı Çıkarımlar”, *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 2009, 20(1), s.67-84.
- Dierig, Sven, Lachmund, Jens ve Mendelsohn, J. Andrew, “Introduction: Toward an Urban History of Science”, *Osiris*, 2003, 18, 1-19.
- Doğan Öztürk, Reyhan, “Medeniyet Perspektifinde Şehir ve Kentsel Dönüşüm”, Yüksek Lisans Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2016.
- Güncel Türkçe Sözlük (2022). “Bellek maddesi”, erişim 13 Şubat 2022 <https://sozluk.gov.tr>
- Güncel Türkçe Sözlük (2022). “Müze maddesi” erişim 07 Mart 2022 <https://sozluk.gov.tr>

21. *Yüzyıl Kent Anlayışında Kent Bellek Kurumlarının Değişen Anlam, Önem ve Toplumsal Algısı: İzmir Üzerinden Bir Değerlendirme*

- Güncel Türkçe Sözlük. “Şehir maddesi”, erişim 07 Şubat, 2022 <https://sozluk.gov.tr>
- Güven, Ahmet, “Kent, Kentleşme ve Kentsel Yönetim İhtiyacı”. *Journal of International Management, Educational and Economics Perspectives*, 2016, 4(1), s.21-30.
- Hatt, Paul K. ve Reiss, Jr., Albert J. “Kentsel Yerleşimlerin Tarihi”, *20. Yüzyıl Kenti* içinde (s. 27-36). (der. ve çev. A. Alkan ve B. Duru), Ankara 2002.
- Huot, J. L., Thalmann, J. P. ve Valbelle, D., *Kentlerin Doğuşu*, (çev. A. B. Girgin), İstanbul 2000.
- Hayta, Yasemin, “Kent Kültürü ve Değişen Kent Kavramı”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2016, 5(2), s. 165-184.
- International Bussines Publication, *Finland Country Study Guide: Volume 1: Strategic Information and Developments*. Washington 2012.
- İzmir İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü*, erişim 15 Şubat 2022 <https://izmir.ktb.gov.tr>
- Kaya, Erol, *Kentleşme ve Kentleşme*, İstanbul 2017.
- Kentlilik Bilinci, Kültür ve Eğitim Komisyonu, *Kentleşme Şurası 2009*. Ankara 2009.
- Keseroğlu, Hasan Sacit, “Kütüphane Üstüne Bir Deneme”, *Bilgi Merkezleri: Kütüphaneler-Arşivler-Müzeler*, (yay. haz. Mehmet Ali Akkaya ve Hüseyin Odabaş), İstanbul, 2019: s. 11-19.
- Keseroğlu, Hasan Sacit, “Yerel Bellek Olarak Kütüphane”, *Kent Hafıza Merkezleri: Kent İhtisas Kütüphaneleri, Kent Arşivleri ve Kent Müzeleri Sempozyumu*, Kayseri, 26-27 Mart, Bildiriler Kitabı, 2010: 181-191.
- Koçak, Hüseyin, “Kent-Kültür İlişkisi Bağlamında Türkiye’de Değişen ve Dönüşen Kentler”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2011, 06(12), s.259-269.
- Lynch, Kevin, *Kent İmgesi* (13.bs.), (çev. İrem Başaran), İstanbul 2019.
- Mediterranean Urbanization 800-600 BC*, (Ed. R. Osborne ve B. Cunliffe). New York 2005.
- Mishra, L., “Impact of Internet on Library Services”, *International Journal of Advanced Research and Development*, 2017, 2(5), s.192-194.
- Mumford, Lewis, *Tarih Boyunca Kent: Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*. (çev. Gürol Koca ve Tamer Tosun), İstanbul 2007.
- Mutlu, Ahmet, “Türkiye’de Kent Kültürü Algısı ve Kentsel Kültür Politikaları”, 2013, erişim 12 Şubat 2022 https://www.academia.edu/30861417/T%C3%9CRK%C4%B0YE_DE_KENT_K%C3%9CLT%C3%9CR%C3%9C_ALGISI_VE_KENTSEL_K%C3%9CLT%C3%9CR_POL%C4%B0T%C4%B0KALARI.
- Odabaş, Hüseyin, Akkaya, Mehmet Ali ve Polat, Coşkun, “Kent Kültürü ve Yaşamında Yenilikçi Kütüphaneler ve Kütüphane Hizmetleri”, *Arşiv Dünyası*, 2020, 7(1), s.26-44.

- OECD, *Working Together for Local Integration of Migrants and Refugees in Paris*. Paris 2018.
- Owens, E. J., *Yunan ve Roma Dünyasında Kent*, (çev. Cana Bilsel), İstanbul 2000.
- Özen, Sinem Lerzan ve Aydemir, Şinasi, “Trabzon'un Mimari Mirasının Korunması: Bütünleşik Koruma Yaklaşımı-Kentsel Sosyal Alan Analizi: Trabzon Örneği”, (ed. A. Mengi), *Kent ve Politika - Antik Kentten Dünya Kentine*. Ankara, 2007, s.221-243.
- Özgül, Can Giray, *Yeni Kent Paradigması*. Ankara 2020.
- Püsküllüoğlu, Ali, *Türkçe Sözlük*, İstanbul 1995.
- Tekeli, İlhan, *Kent, Kentli Hakları, Kentleşme ve Kentsel Dönüşüm*, (2. bs.), İstanbul 2014.
- Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK]. “Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları 2021”, erişim 09 Şubat, 2022. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Adrese-Dayali-Nufus-Kayit-Sistemi-Sonuc-lari-2021-45500>
- Vishwakarma, M. L. ve Govil, S., “Impact of Internet on Libraries”, *An Observation*, 2013, 2(7), s.2204-2207.
- Weber, Max, *Şehir, Modern Kentin Oluşumu*, (çev. Musa Ceylan), İstanbul 2010.
- Yaşar, M. Ruhat, “Yalnızlık”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2007, 17(1), s.237-260.
- Yazar, Ahmet, “Kent Kültürü ve Kimliğine Tarihsel ve Kuramsal Bakış”, *Toros Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2015, (3), s.117-144.
- Yılmaz, Ensar ve Çiftçi, Salih, “Kentlerin Ortaya Çıkışı ve Sosyo-politik Açından Türkiye’de Kentleşme Dönemleri”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 2011, 10(35), s.252-267.

İZMİR CAMİLERİNDE AY-YILDIZ MOTİFİ

Halil İbrahim Eryılmaz*

Giriş

Ay, bir başka ifadeyle hilal, çok eskiden beri Türkler tarafından sembol, motif ve milli alamet olarak kabul edilmiş; sancak, alem ve tuğ gönderlerinin uçlarında tepelik olarak kullanılmıştır.¹ Bunun yanı sıra hilal sembolünün, farklı zaman ve toplumlarda birbirinden değişik anlamlarda kullanıldığı da görülmüştür. Örneğin antik Mezopotamya toplumlarında hilal, Ay Tanrısı ve Ay Tanrıçasının sembolü olarak kullanılırken günümüzde siyasi ve kültürel açıdan İslam dünyasını ve coğrafyasını temsil etmek için başvurulmuştur.²

Ayın geceye yeryüzünü aydınlatması ve hilâl şeklini alması, kendisine bir kutsallık ve yücelik kazandırmıştır. Ay'ın hilâl şeklini alarak Zühre Yıldız'ı deneni yıldız ile bir araya gelmesi, hayır ve saadet alameti olarak nitelendirilmiştir. Ay ve yıldızın Sümer, Elam, Hitit, Part, Pers, Etiler, Bizans, Mısır, Sasani ve Türkler gibi farklı uygarlıklarda çokça kullanılan, insanlık tarihi kadar eski şekiller olduğu görülmektedir.³ Bu nedenle ay ve yıldız motifinin kökenini hangi medeniyete dayandığı kesin olarak tespit edilememiştir. Kökeni ne olursa olsun her medeniyette semboller kullanılmış ve bu semboller içerisinde hilâl, ay, güneş gibi gök cisimleri⁴ çok tercih edilenler olmuştur.

Ay-yıldız motifi Çinlilerin, Romalıların, Türklerin, Pakistanlıların ve bazı Arap halklarının bayrağında sembol olarak yer almıştır. İranlılarda “Mihr ü mâh”, Araplarda “şems ü kamer” eskiden Türklerde ise “kün-ay” şeklinde ifade edilen⁵ ay-yıldız motifi, eski Türklerde (milattan en az bin yıl önce), hükümdarın ve parlaklığın simgesi kabul edilmiştir. Bugünkü ay-yıldızımıza benzeyen ve gökte gün ve ayın

* Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Türk İslam Edebiyatı ve Sanatları Anabilim Dalı Öğretim Üyesi. ORCID ID: 0000-0002-5973-9972. e-posta: halilibrahim.eryilmaz@ikcu.edu.tr.

1 Semavi Eyice, “Ayyıldız”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul 1991, s. 297-298.

2 Nejdet Gök ve Mehmet Kutlu, “Hilal ve Ay-Yıldız Motifi Sembol ve ideolojik Kullanımı”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 8/31, (2005), s. 273.

3 Fevzi Kurtoglu, *Türk Bayrağı ve Ay Yıldız*, Ankara 1992, s. 23-49; Mahmut Enes Soysal, “Tarihsel Süreçte Bayrak ve Sancaklarımız”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]* 42, (Erzurum 2010), s. 222-223.

4 Emel Esin, *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, İstanbul 2004, s. 59-106.

5 Esin, *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, s. 61.

birleşmesini temsil eden bir motif proto-Türk olduğu ifade edilen Choular'ın (M.Ö. 1028-281) baş bayrağında görülmüştür. Gündüz ve gece, aralıksız devam eden parlaklığın simgesi olan astral motifler, günümüze kadar proto-Türk, Türk ve akraba milletlerin simgeleri arasında yer almış ve astral tanrıların alameti olmaktan başka, devlet başkanlarının ve önemli şahısların sembolü olarak kullanılmıştır. Kün-ay; Göktürkler, Uygurlar, Hakani Türkler döneminde ve sonrasında hükümdarlık simgesi olmuştur.⁶

Hilal'in tek bir şekli olmayıp, sola veya sağa dönük, yani doğmakta veya batmakta olabilir. Uçları yukarıya veya aşağıya dönük de tasvir edilebilir. Ayrıca Türkler arasında ayın "kut" sembolü olarak kabul edildiği de görülmüştür.⁷

İslam öncesi dönemde Sasani paralarında hilal ile hilalin ortasında beş şualı bir yıldız görülmektedir. Bu örnekler bugün kullandığımız ay-yıldız sembolüne oldukça benzemektedir.⁸

Hilal motifi 9. yüzyıldan itibaren, Müslümanlar tarafından mutluluk, sevinç ve İslam'ın istikbalinin müjdecisi bir sembol olarak yaygınlaşmıştır.⁹ İslam devletlerinde, beş ya da altı köşeli yıldızla birlikte hilal; bir alem olarak, ilk defa ta'rib edilen sikkelerinin ön ve arka yüzlerinde karşımıza çıkmıştır. Hilal motifi 11. yüzyılda, haçlı seferlerinden önce, Mağrib bölgesinde İslam askerlerinin sembolü olarak kullanılmıştır. Ayrıca bu dönemde Endülüs sikkelerinde de hilal motifinin yer aldığı görülmüştür.¹⁰

Türk sanatında, Orta Asya'dan günümüze kadar kullanılan süslemelerde güneş ve ay motifleri önemli bir yere sahip olmuştur. Türkler Müslüman olmadan önceki dönemde kün ve aya simgesel olarak birçok anlamlar yüklemiş; Anadolu'ya göç edip Müslüman olduktan sonra da kün ve ay motiflerini, Orta Asya'dan getirdikleri geleneklerini İslamiyet'in inanç sistemi ile birleştirerek dini mimaride ve günlük yaşamlarında kullandıkları eşyalar üzerinde bu motiflere sık yer vermişlerdir. Türk ay-yıldızı ilk olarak Kuşhan sikkelerinde hilal ve beş köşeli yıldız şeklinde görülmüştür. Bununla birlikte, Göktürk boylarından bazılarının damgalarının hilal şeklinde olması, Uygur tuğları ile Karahanlı bayrağının hilal alemlerine sahip bulunması ay-yıldız sembollerinin kaynağı olarak kabul edilmiştir. Karahanlılar ayrıca sikkelerinde de hilal motifi kullanmışlardır.¹¹

Hilalin bazı Türk sikkelerinde hükümdarlık alameti olarak kullanıldığı dikkati çekmiştir. Güney Türkistan ve Toharistan Türk yabgularının paraları buna örnek teşkil etmiştir. Halaç beyleri ve Taşkent Türk tudunları da hilali hükümdarlık

⁶ Esin, *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, s. 59-82.

⁷ Esin, *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, s. 59-82.

⁸ Kurtoğlu, *Türk Bayrağı ve Ay Yıldız*, s. 44.

⁹ Gök ve Kutlu, "Hilal ve Ay-Yıldız Motifi Sembol ve İdeolojik Kullanımı", s. 280-281.

¹⁰ Gök ve Kutlu, "Hilal ve Ay-Yıldız Motifi Sembol ve İdeolojik Kullanımı", s. 280-281.

¹¹ Gök ve Kutlu, "Hilal ve Ay-Yıldız Motifi Sembol ve İdeolojik Kullanımı", s. 279.

sembolü olarak kullanmışlardır. Aynı şekilde Selçuklu, Gazneli ve Samani idaresindeki Türk beyleri hilal motifine yer vermişlerdir. Horasan Türkleri'nin İslamiyet'i kabul edip İslam topraklarına ilerlediği, Gazneli Mahmud'un, Selçuklular'ın Amu Derya'nın güneyinde devlet kuracağı günlerde, ay-yıldız sembolü sikkelerde çokça yer alarak bize kadar gelmiştir. Bu arada İslami devirden Sahib Ata adlı bir beyin bugünkü ay-yıldızımıza benzeyen işareti (Selçuklu sikkelerindeki yıldız) ile özellikle Gazneli Türk hükümdarlarından olan Yulduz'un ay-yıldız alameti özellikle göze çarpmıştır.¹² Türk hakanlarının astral nitelikli devlet alametleri muhtemelen diğer Türkleri etkilemiştir. Gazneliler, Mısır Memlukleri, Selçuklular, Müslüman Moğol hükümdarları, Timurlar ve Osmanlılar çeşitli şekillerde aynı işaretleri tekrar etmişlerdir. Bu, kadim iç Asya simgelerine göre göğün ateşli zirvesinde en yüksek parlaklık tasavvuru olan kün-ay motifinin Türk tarihinin simgelerinden olduğunun açık göstergelerinden biri olmuştur.¹³

Çeşitli Türk devletlerinde hilalle birlikte sayıları birden fazla olan hilal ve yıldız kompozisyonlarının kullanıldığına rastlanmıştır. Kılıç Arslan'ın sikkelerinde bazen bir, bazen üç yıldız bulunurken; Buhara hanlarından Şemsu'd-devle, İlik Arslan, Tangadı Han, Arslan İlik Yusuf dört hilal kullanmışlardır. Artuklular'dan Nasreddin Artuk ise sikkelerinde farklı sayılarda hem yıldız hem de hilale yer verilmiştir. Ayrıca Hakanlı bayraklarının aleminde hilal motifi, bizim bayrağımızın rengi gibi kırmızı renkle yer almıştır.¹⁴

Selçuklular döneminde de birçok eski şekil ve nesnelere sembol olarak kullanılmaya devam etmiştir. Hilalle birlikte köşe sayısı beşten on ikiye kadar değişen yıldızlar, Venüs'ün bir sembolü olarak sikkelerde ve sanat eserlerinde yaygın olarak kullanılmıştır. Şehname'de ay-yıldız motifi, güneş ve ayın birlikteliğinin bir sembolü olarak gösterilmiştir. Bunun politik güçten ziyade manevi bir anlam taşıdığı ifade edilmiştir. W. Barthold, Selçukluların fethinden sonra, 16. yüzyılda camiye çevrilen Ani Kilisesi'nin kubbesinin üzerindeki haçın yerine gümüş bir hilalin alem olarak takıldığını naklederek bunun kültürel bir kimliğin sembolü olarak kullanıldığını belirtmiştir.¹⁵

Eski Türk sancak ve kumaşlarında güneş alameti olarak da kabul edilen çok şualı bir rozet yer almıştır. Pisa'da Sando Stefano dei Cavalieri Kilisesi'nde saklanan bir Türk sancağında bir ay ve bunun içinde bir yıldız motifi yer almıştır. Kanuni Sultan Süleyman'a ait olduğu düşünülen bir dokuma üzerinde uçları kapalı bir ay ile

¹² Gök ve Kutlu, "Hilal ve Ay-Yıldız Motifi Sembol ve İdeolojik Kullanımı", s. 279; Esin, Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler, s. 98.

¹³ Esin, Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler, s. 103-106.

¹⁴ Gök ve Kutlu, "Hilal ve Ay-Yıldız Motifi Sembol ve İdeolojik Kullanımı", s. 279-280.

¹⁵ Gök ve Kutlu, "Hilal ve Ay-Yıldız Motifi Sembol ve İdeolojik Kullanımı", s. 283.

içinde çok şualı bir yuvarlak resmedilmiştir.¹⁶ Batı Avrupa'da daha 16. yüzyılda (Kanuni dönemi) Türk Devleti'ni temsilen ay-yıldız kullanılmıştır.¹⁷

Ay-yıldızın sancaklarda kullanımı genel olarak 18. yüzyıl şeklinde tarihlendirilmekle birlikte, 16. yüzyılda sancaklarda ay-yıldız kullanımının olduğunu gösteren bilgiler mevcuttur. Fakat bu bilgilerde bayrağın rengi ve formu net bir şekilde belirtilmemiştir. Semavi Eyice, Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyılda bazı Türk sancaklarında ay ve yıldız motiflerini andıran şekillerin bulunduğunu ve ay-yıldızlı devlet alametinin şimdikine çok yakın biçimde kullanıldığını (zülfikarla birlikte) ifade etmiştir.¹⁸ Çalışmasında ay-yıldızın bir arada kullanıldığı Osmanlı bayraklarını inceleyen Elif Çetin de bayraklardaki ay-yıldızın günümüzdeki kullanımına çok benzeyen kompozisyonlarının en erken tarihi olarak 16. yüzyılı işaret etmiştir.¹⁹

Semavi Eyice'ye göre, ay-yıldızın bir devlet sembolü olarak resmen kabulü III. Mustafa Dönemi'nde (1757-1774) başlamış; I. Abdülhamit (1774-1789) ve III. Selim dönemlerinde (1789-1807) yaygınlaşmıştır. Özellikle III. Selim (1789-1807) döneminde çıkarılan bir kanun ile ay-yıldız kullanımı resmîyet kazanmıştır.²⁰ Buna göre 15. yüzyıldan itibaren Avrupa'da Osmanlı padişahlarının arması olarak tanınan hilale III. Selim döneminde (1789-1807) sekiz köşeli bir yıldız ilave edilerek hilal ilk defa yıldızla beraber resmi devlet alameti olarak kullanılmıştır.²¹

Bununla birlikte sancaklarda ayın yanına günümüzdeki gibi beş köşeli yıldızın ilave edilmesi ile ilgili farklı bilgiler söz konusu olmuştur. Fevzi Kurtoglu'na göre 1844 yılında darp ve tedavüle çıkarılan altın ve gümüş paralarda beş şualı yıldız motifi kullanılmaya başlanmış; Abdülmecid'in son zamanlarında da bayraklarımızdaki yıldızın beş köşeli olarak dönüştürülmüştür. Nitekim İstanbul Deniz Müzesi'nde bulunan 1857 yılına ait bir levhada, bu şekilde bayrak örnekleri yer almıştır. ²² Gök, Kutlu ve Soysal'a göre ise hilal motifinin beş köşeli yıldızla birlikte kompozisyon halinde kullanılması, 19. yüzyıl gibi geç bir devrede oluşmuştur. Onlara göre 1830'a kadar sekiz köşeli olan yıldız motifi, 1850'den itibaren altı köşeli olarak kullanılmış,

¹⁶ Eyice, "Ayyıldız", s. 297-298.

¹⁷ Eyice, "Ayyıldız", s. 298.

¹⁸ Eyice, "Ay-Yıldız'ın Tarihi Hakkında", s. 40-42)

¹⁹ Elif Çetin, "Osmanlı Bayraklarında Ay ve Ay Yıldız", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, 83, (2022/1), s. 81-105.

²⁰ Eyice, "Ayyıldız", s. 298

²¹ Kurtoglu, *Türk Bayrağı ve Ay Yıldızı*, s. 111; Soysal, "Tarihsel Süreçte Bayrak ve Sancaklarımız", s. 225; Eyice, "Ay-Yıldız'ın Tarihi Hakkında", s. 34; Eyice, "Ayyıldız", s. 298.

²² Kurtoglu, *Türk Bayrağı ve Ay Yıldızı*, s. 126-127. Soysal, günümüzde de Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kullandığı kırmızı zemin üzerine beş şualı-köşeli kullanılan ay-yıldızlı bayrağının ilk kez Sultan II. Mahmut zamanında hicrî 1242, miladi ise 1826 senesinde yayımlanan resmî tebligatlar muvacehesinde resmen kullanıldığını nakletmektedir. (Soysal, "Tarihsel Süreçte Bayrak ve Sancaklarımız", s. 225.

1878'den sonra Osmanlı sancaklarında yıldız beş köşeli olarak düzenlenmiştir.²³ Sultan II. Abdülhamit zamanında; çok değişik renk, tip ve sembollerde olan bayrak ve sancaklarımız konusunda ciddi bir düzenlemeye ve standartlaşmaya gidilerek sancak ve bayraklarda hilâl şeklindeki ay ile beş köşeli yıldız kullanılmaya gelmiştir.²⁴

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'ni temsil etmek üzere bayraklarda kullanılan ve biçimleri şimdikine pek uymayan bu ay-yıldız işareti, Cumhuriyet'in ilk yıllarında bayraklarda standart bir şekilde düzenlenmemiştir. Ancak 1933 yılında bu şeklin belirli ölçü ve nispetlere göre yapılması kabul edilmiş, 1936'da çıkartılan kanunun ardından, 1937'de nizamnamesi yayımlanmıştır.²⁵

Günümüzdeki formuyla ay-yıldız motifinin Osmanlı Devletinde toplar²⁶ dışında mimarîdeki bilinen en eski örneği, H. 1208 (1793/94) tarihli Arnavutköy'deki İzzet Mehmed Paşa Çeşmesi olmuştur. Yıkılan bu çeşmenin kitabesindeki tuğranın yanında ay-yıldız yer almıştır. Bu esere ek olarak Tophane'de H. 1211 (1796/97) tarihli Bilâl Ağa Çeşmesi'nde ise ayın içinde çok şualı, âdeta güneşi andırır bir yıldız kullanılmıştır. Kumkapı'da H. 1214 (1799/1800) tarihli III. Selim Çeşmesi'nde tuğranın yanında bir ay-yıldız bulunmuştur. Üsküdar-Haydarpaşa Caddesi üstündeki H. 1217 (1802/03) tarihli III. Selim Çeşmesi'nde ve Eminönü'nde, zarif bir eser olan H. 1221 (1806/07) tarihli Hatice Sultan Çeşmesi'nde de ay-yıldız işareti görülmüştür. Eyüp'te Şeyh Murad Tekkesi'nin dış avlu kapısı üstünde, II. Mahmud veya Abdülmecid yıllarına ait olabilecek, kabartma olarak işlenmiş ay-yıldız motiflerine yer verilmiştir. Sultan II. Mahmud (1808 -1830) devrinde artık ay ve çeşitli biçimlerde yıldız hemen her yerde yer almıştır. Bostancı Köprüsü önünde H. 1247 (1831/32)'de Sultan II. Mahmud hatırasına yapılan çeşmede, Sultan II. Mahmud'un türbesinin dışında, kubbeye yakın kısımda, her cephede mermere kabartma olarak birer ay-yıldız işlenmiştir. Abdülmecid ve Abdülaziz devirlerinde ise ay-yıldız artık iyice yaygınlaşmıştır. XIX. yüzyılda çok sık yer verilen ay-yıldız motifi, pek çok yerde kullanılır olmuştur.²⁷

1. İzmir Camilerinde Görülen Ay-Yıldız Motif Örnekleri

İzmir Anadolu'nun stratejik konumdaki önemli yerleşimlerinden biri olup ilk kez 1081 yılında Türklerin eline geçtikten sonra çeşitli aralıklarla el değiştirmiş ve

²³ Gök ve Kutlu, "Hilal ve Ay-Yıldız Motifi Sembol ve ideolojik Kullanımı", s. 284; Soysal, "Tarihsel Süreçte Bayrak ve Sancaklarımız", s. 225.

²⁴ Gök ve Kutlu, "Hilal ve Ay-Yıldız Motifi Sembol ve İdeolojik Kullanımı", s. 284; Soysal, "Tarihsel Süreçte Bayrak ve Sancaklarımız", s. 225; Kurtoğlu, *Türk Bayrağı ve Ay Yıldızı*, s. 126-191.

²⁵ 29.05.1936 tarih, 2994 numaralı kanun maddesi; 28 Temmuz 1937 tarih ve 2/7175 sayılı Kararname; Eyice, "Ayyıldız", s. 297-298; Kurtoğlu, *Türk Bayrağı ve Ay Yıldızı*, s. 138-139.

²⁶ B.O.A. H. 11.11.1216 tarihli C.A.S. 28/1268.

²⁷ Semavi Eyice, "Ay-Yıldız'ın Tarihi Hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi Prof. İbrahim Kafesoğlu Hatıra Sayısı*, 13, (1983-1987), s. 45-46.

1426 yılında kesin olarak Osmanlı egemenliği altına girmiştir.²⁸ Fetihler sonrası İzmir'de, egemenlik dönemlerinin dinsel sembolü olarak Türk kültürünü yansıtan çeşitli dini ve sivil yapılar inşa edilirken bu yapılaşma faaliyetlerinin ilk örnekleri de ibadet mekânları olmuştur.²⁹

İzmir merkez ve ilçelerinde ay-yıldız motifi bulunan, yaklaşık olarak, farklı büyüklükte 55 adet cami tespit edilebilmiştir. Ancak çalışma kapsamından dolayı 12 örnek eser ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

“İzmir Camilerinde Ay-Yıldız Motifi” adlı çalışmamız ile Anadolu'nun önemli şehirlerinden İzmir'deki dini mimariye ait camilerde günümüze kadar gelen ay-yıldız örnekleri tespit edilerek Türk kültür tarihinde belgelemeye sınırlıkları ölçüsünde katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

1.1. Konak, Başdurak (Hacı Hüseyin) Camii

İzmir ili Konak ilçesi, Kemeraltı mevkiinde yer alan cami hakkında herhangi bir yazılı bilgi yoktur; fakat Evliya Çelebi, Seyahatname'sinde, yapının giriş kapısı üzerinde banî olarak Hacı Hüseyin isminin geçtiğinden ve 1652 tarihli bir kitabenin bulunduğu söz etmiştir. 19. yüzyıl sonlarına kadar banisinin adı olan Hacı Hüseyin Camii adını taşıyan eser daha sonra mevkiinin ismi olan Başdurak adıyla anılmaya başlanmıştır.³⁰ Fevkanî olarak kurgulanan yapının alt katı ticari amaçla kullanılmakta olup teras üzerine inşa edilen ibadet bölümü üst katta yer almaktadır. İbadet mekânı kare planlı olup sekizgen iki kasnak üzerine oturan tek kubbe ile örtülmüştür. Caminin kuzeybatı köşesinde yer alan bugünkü kesme taş minare, yıkılan ilk minarenin yerine 1894 yılında yapılmıştır (Resim-1).

Yapıda süsleme elemanı olarak bitkisel motifli alçı kabartma, alçı profil, kabartma bitkisel motifli mermer, bitkisel ve geometrik motifli taş işçiliği, geometrik motifli kalem işi ve yazılı ile rozetler kullanılmıştır.

Tepe pencereleri ile kubbe kasnağı arasında sınır oluşturan, yatay kat silmesinin alt tarafındaki harim köşelerinde; dış cephede bulunan yuvarlak tepe pencerelerinde ve son cemaat mekânının kuzey yüzeyindeki kemerin iki köşesinde, alçı ve taş malzemedен, kabartma ay-yıldız figürleri yer almıştır. Son cemaat

²⁸ Yusuf Ayönü, “İzmir'de Türk Hakimiyetinin Başlaması”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, IX/1, İzmir 2009, s. 1-8; M. Münir Aktepe, “Osmanlı Devri İzmir Cami ve Mescitleri Hakkında Ön bilgi II”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 4-5, (1973-1974), s.114.

²⁹ İnci Kuyulu Ersoy, “İzmir Camilerinde Antik Kökenli Süsleme Unsurları”, Smyrna/İzmir Kazı ve Araştırmaları 111, (İstanbul, 2019), s. 281-298; Harun Ürer, “İzmir Tarihi Kent Merkezinde Bulunan Cami ve Mescitlerden Örnekler”, *Tüba-Ked* 16, (2017), s. 181.

³⁰ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman - Robert Dankoff, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, C.9, s. 50; Ürer, “İzmir Tarihi Kent Merkezinde Bulunan Cami ve Mescitlerden Örnekler”, s. 237.

mahallindeki ay-yıldızlar çok şualı dairesel motifin merkezine kabartma olarak işlenmiştir. Avlu giriş kapısı üzerinde yer alan onarım kitabesinde tarihler; 1310/11(1894/95-1895/96) şeklinde yazılmıştır. Bu motifler büyük olasılıkla 1894-95 tarihinde gerçekleştirilen onarım esnasında yapılmıştır (Tablo-2, 4).

1.2. Güzelbahçe, Yelki Aşağı Camii

İzmir ili, Güzelbahçe ilçesi, Yelki beldesinde bulunan bu cami H. 1295 (1878-9) yılında yapılmıştır. Kâgir yapılı, fevkani eser enine dikdörtgen planlı ve kırma çatılıdır. Tek şerefeli minare, yapının kuzeydoğu köşesinde yer almaktadır (Resim-2).

Sade olan camide alçı, ahşap ve taş süslemeler yer almaktadır. Alçı süslemeler mihrabının üzerinde yoğunlaşmaktadır. Alçı süslemeler pencerelerin tepeliklerinde de görülmektedir. Caminin tavanı ahşap malzemenen yapılmış olup, tam ortasında bitkisel karakterli kabartma bir tavan süslemesi bulunmaktadır. Tavan göbeği çevresinde ve tavan eteğindeki yıldız motifleri de dikkati çekmektedir. Ay-yıldız motifler yapının dış cephelerinde yer alan pencere kemerlerinin kilit noktalarında taş kabartma olarak, sağa veya sola bakar vaziyette bulunmaktadır (Tablo-1).

1.3. Baladur Hacı Mehmet Ağa (Bey) Camii

Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından konulan tabelaya göre yapı, Baladur Hacı Mehmet Ağa tarafından H. 1307 (1889-1890) yılında inşa ettirilmiştir. Münir Aktepe eseri, Hacı Bey Camii olarak tanıtmıştır.³¹ Kare planlı ve kubbeli bir plan şemasına sahip yapı, kâgir malzeme ile inşa edilmiştir. Eğimli bir arazi üzerindeki cami, fevkani bir görünüme sahiptir. Son cemaat yerinin batı tarafında minare yer almıştır³² (Resim-3).

Oldukça sade olan eserin kubbe merkezine bitkisel bezemeli göbek yerleştirilmiştir. Bunun yanında mihrap yüzeyinde alçı malzemeli bitkisel süslemeler görülmektedir. Ay-yıldız motifi, yapının cümle kapısının kemer kilit taşında, taş kabartma şeklinde ve sola dönük olarak yerleştirilmiştir (Tablo-3).

1.4. Küçükyalı, Hamidiye (Karantina, Güzelyalı) Camii

Güzelyalı caddesi üzerinde ve Karantina (Küçük-yalı) mevkiinde inşa edilmiştir. İnşasını Osman Paşa başlatmış; fakat Osman Paşa'nın ölümü üzerine, cami H. 1307 (1890) tarihinde II. Abdülhamid tarafından tamamlattırılmıştır.³³ Uzunlamasına dikdörtgen planlı olan kâgir yapı, iki adet sekizgen kasnak üzerine oturan kubbe ile örtülmüştür. Oyma desenli, kesme taştan minare, yapının kuzeydoğu köşesinde yer almıştır (Resim-4).

Oldukça sade olan yapıda, mihrap ve pencere tepeliklerinde bulunan alçı süslemeler göze çarpmaktadır. Ay-yıldız motifleri, simetrik olarak, birbirine bakar

³¹ Aktepe, “Osmanlı Devri İzmir Cami ve Mescitleri Hakkında Önbilgi II”, s. 106.

³² Ürer, “İzmir Tarihi Kent Merkezinde Bulunan Cami ve Mescitlerden Örnekler”, s. 217-218.

³³ Aktepe, “Osmanlı Devri İzmir Cami ve Mescitleri Hakkında Önbilgi II”, s. 114.

vaziyette, harim giriş kapı kemerlerinin iki tarafına ve kemer kilit taşına taş kabartma olarak işlenmiştir. Ayrıca kesme taştan imal edilmiş minare gövdesinin sekizgen yüzeylerinde oyma tekniğinde, sola dönük vaziyette ay-yıldız motifleri görülmektedir (Tablo-1, 3).

1.5. Konak, Damlacık Kılıcı Mescidi

Konak İlçesi, Sümer Mahallesinde, Damlacık Mevkii'nde bulunan caminin inşa tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte vakfiye defterindeki mevcut belgeye göre H. 1307 (1890) inşa edildiği tahmin edilmektedir.³⁴ Caminin alt kat giriş kapısı üzerindeki tamir kitabesinde ise H. 1330 (1912-13) tarihi görülmektedir. Kılıcı adıyla da anılan caminin Kılıczade Ailesi tarafından yaptırıldığı ya da onarıldığı düşünülmektedir. Fevkani kuruluşlu, dikdörtgen planlı, kâgîr yapı içten kubbe, dıştan kırma çatı ile örtülüdür. Caminin doğu tarafında kesme taştan yapılmış, ince işçilikli minare ve hazire bulunmaktadır (Resim-5).

Oldukça sade olan yapıda mihrapta bulunan alçı süslemeler göze çarpmaktadır. Bunun yanında kubbe, kubbe eteği, harim duvarlarında bulunan gömme ayak ve pencere kemer kilit taşlarına da alçı bezemeler işlenmiştir.

Harim giriş kapı açıklığının üzerinde yan yana, iki adet mermer kemer bulunmaktadır. Amorf bölümü, düz satıh elde edilmesi amacıyla sabit ahşapla kaplanmıştır. Bu bölümde, birbirine bakan, simetrik, ahşap kabartma ay-yıldız motifleri dikkati çekmektedir. Caminin alt kat giriş kapısı üzerindeki mermer kitabe de ay-yıldız motifleri, kabartma olarak, birbirine bakar vaziyette işlenmiştir. Ahşap vaz kürsüsünün korkuluklarında da yukarı bakar vaziyette, kabartma ay-yıldız motifleri bulunmaktadır. Ayrıca kesme taştan imal edilmiş minare gövdesinin bilezik ile şerefe altına denk gelen yüzeylerinde oyma tekniğinde, birbirini izleyen ay-yıldız motifleri görülmektedir (Tablo-1, 3, 6, 7).

1.6. Konak, Kameriye (Nur-i Kamer) Camii

Kameriye Camii İzmir'in Karataş semtinde, Halil Rıfat Paşa caddesi üzerindedir. Affan Bey'in zevcesi Nur Kamer Hanım tarafından H. 1309 (1891-92) yılında inşa ettirilmiştir.³⁵ Fevkani kuruluşlu olan kâgîr yapı, uzunlamasına dikdörtgen planlı, kırma çatılıdır. Tek şerefeli minaresi yapının kuzeydoğu köşesinde yer almıştır (Resim-6).

Oldukça sade olan yapıda mihrapta bulunan alçı süslemeler ile tavan göbeğindeki ahşap süslemeler göze çarpmaktadır. Ay-yıldız motifleri, simetrik olarak, mihrap nişinin kemer köşeliklerinde, birbirine bakar vaziyette, ahşap tavan göbeğinin dört köşesinde ise merkeze bakar vaziyette işlenmiştir (Tablo-4, 5).

³⁴ Aktepe, "Osmanlı Devri İzmir Cami ve Mescitleri Hakkında Önbilgi II", s. 102.

³⁵ Aktepe, "Osmanlı Devri İzmir Cami ve Mescitleri Hakkında Önbilgi II", s. 121.

1.7. Kemalpaşa, Yukarı Kızılca Köyü Halil Ağa Camii

Yukarı Kızılca Köyü Kemalpaşa ilçesinin güneydoğusunda yer almaktadır. Yerleşim yeriyle aynı isimdeki Yukarı Kızılca Köyü Camii, cümle kapısının üzerinde bulunan kitabeye göre H. 1311 (1893-94) tarihinde, Hacı Halil Ağa tarafından yaptırılmıştır. Enine dikdörtgen plan şemasına sahip olan yapı, mihrap önünde bulunan büyük, beyzi bir ahşap kubbe ile kubbenin doğu, batı ve kuzey tarafında bulunan üçer adet küçük kubbelerle örtülüdür. Caminin beden duvarları tuğla ve taştan; örtü ve destekler ise ahşaptandır. Yapının minaresi güney duvarının batı tarafında yer almaktadır (Resim-7).

Yukarı Kızılca Köyü Halil Ağa Camii, harim ve son cemaat mahallinde yoğunlaşan duvar resimleri ile dikkati çekmektedir. Bitkisel, mimari ve perde motiflerinin yoğun olarak kullanıldığı süslemelerde minyatür etkisi görülmektedir. Yapıda yoğun bir şekilde ay-yıldız motifi yer almaktadır. Alçı bezemeli mihrap caminin en süslü unsuru olup mihrabın kavsara köşelikleri simetrik olarak birbirine bakan, alçı kabartma ay-yıldız motifleri ile bezelidir. Alçı kabartma ay-yıldız motiflerine büyük kubbenin eteklerinde ve harim pencere süslemelerinde de rastlanmaktadır. Ayrıca harim giriş kapısı kemer köşeliklerinde, taş kabartma olarak karşılıklı ay-yıldız motifleri bulunmaktadır. Benzer ay-yıldız motiflerine kadınlar mahfiline ulaşım sağlayan giriş kapıları ile pencere kemer kilit taşlarında da rastlanmaktadır. Minber giriş kapısı kemer köşeliklerinde karşılıklı olarak bulunan, ahşap kabartma ay-yıldız motifleri sekiz köşeli yıldız motifi ile farklılık arz etmektedir (Tablo-3, 4, 5, 6).

1.8. Konak, Salepçioglu Camii

Konak, Esnaf Şeyhi Mahallesi'nde yer alan cami Salepçi-zade Hacı Ahmed Efendi tarafından H. 1311 (1893) yılında inşa ettirilmiştir. Tek kubbeli, kare planlı bir harim ile kuzeyindeki alt katı son cemaat yeri, üst katı mahfil olarak düzenlenmiş, iki katlı kapalı bir ön mekân ve yapıdan bağımsız olarak kuzeydoğuda inşa edilmiş minare camiyi oluşturmaktadır.³⁶ Salepçioglu Camii'nin önemli özelliği, fevkanı bir yapı olmasıdır. Üst kat cami, ait kat medrese olarak tasarlanmıştır. Yeşil porfir ve beyaz mermerden inşa edilen eserin üzeri kurşun kaplı bir kubbe ile örtülüdür. Son cemaat mahallinin üzerinde de üç kubbe bulunmaktadır. Caminin önünde ayrıca iki mermer çeşme mevcuttur ³⁷ (Resim-8).

Harim yoğun kalem işi süslemeleriyle dikkati çekmektedir. Birinci sıra pencerelerin kemer üstlerinde bitkisel motifli, kabartma ahşap bezeme ve ay-yıldız motifi; ikinci sıra pencerelerin kemer üstlerinde bitkisel motifli, kabartma yıldız motifi şeklinde bezemeler yer almaktadır. Kubbe göbeği de bitkisel motifli, alçı kabartma ve kalem işi bezemelerle yoğun bir şekilde süslenmiş olup, kubbe

³⁶ İnci Kuyulu Ersoy, "Salepçioglu Ailesinin İzmir'e Katkıları ve Salepçioglu Camii", *Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu, Prof. Dr. Gönül Öney'e Armağan*, (10-13 Ekim 2001), s. 283.

³⁷ Aktepe, "Osmanlı Devri İzmir Cami ve Mescitleri Hakkında Ön bilgi II", s. 136-137.

kemerlerinin tepe kısmında plastik özellikli, kubbe merkezinde merkeze bakar vaziyette, ay-yıldız figürleri yer almaktadır. Bununla birlikte en yoğun bezeme mihrap çevresindedir. Mihrap, minber ve kürsü elemanlarında üç farklı tonda mermer kullanımı dikkati çekmektedir. Mermer perde motifi ile bitirilen mihrabın bitkisel motifli kalem işi bezemelerle tezyin edildiği görülmektedir. Minber geometrik oyma ve bitkisel kabartma motifler; vaaz kürsüsünde ise yalnızca geometrik motifler vardır.³⁸ Minber korkulugunda merkezinde ay-yıldız olan bir güneş motifi yer almaktadır (Tablo-2, 3, 4, 6).

1.9. Konak, İkiçeşmelik Camii

Eser, Konak, İkiçeşmelik Caddesi üzerinde olup, yapıya ait birçok tamir kitabesi bulunmaktadır. İlk olarak 18. yüzyılda, Kurt Mehmet Paşa tarafından yaptırılmış olabileceği bilgisi mevcut olan İkiçeşmelik Camii, H. 1313 (1895) yılında Hacı Hafız Süleyman Efendi tarafından kapsamlı bir şekilde tamir ettirilmiştir.³⁹ Fevkani yapılı, kâgir eser içten kubbe, dıştan kırma çatı ile örtülmüştür. Kırmızı, kesme taştan minaresi yapının kuzeybatı köşesinde yer almıştır (Resim-9).

Oldukça sade olan yapıda mihrap ve pencere tepeliklerinde bulunan alçı bezemeler ile kubbenin kalem işi süslemeleri göze çarpmaktadır. Ay-yıldız motifleri, alt kat ana giriş kapısı kemer köşeliklerinde, dış köşelere bakar vaziyette ve simetrik olarak bulunmaktadır. Bu kapının hemen yanında yer alan, bugün dükkân olarak kullanılan açıklığın kemer kilit taşı üzerinde, bu sefer üst tarafa bakar vaziyette ay-yıldız motifi yer almaktadır. Ayrıca simetrik olarak, birbirine bakar vaziyette, harim giriş kapı kemerlerinin iki tarafına ve kemer kilit taşına da taş kabartma olarak ay-yıl motifleri işlendiği görülmektedir (Tablo-2, 3, 5).

1.10. Menemen, Yanıkköy Cami

İzmir ili, Menemen ilçesine bağlı Yanıkköy'de bulunan caminin yapım tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte minare kapısı üzerinde H. 1321 (1902-03) tarihi yer almaktadır. Uzunlamasına dikdörtgen planlı olan eser kesme taştan, kırma çatılı olarak inşa edilmiştir. Caminin kuzeydoğu tarafından kesme taştan bir minare bulunmaktadır (Resim-10).

Oldukça sade olan yapıda mihrap ve tavanda bulunan alçı süslemeler göze çarpmaktadır. Ay-yıldız motifleri minare giriş kapı kemerlerinin iki tarafına, simetrik olarak yer almaktadır. Ayrıca benzer kuruluşa sahip olan cümle kapısı ve mihrap üçgen alınlığın ortasında da, sola bakar vaziyette, alçı kabartma ay-yıldız motifi görülmektedir (Tablo-1, 3, 5).

³⁸ Mine Taşkaya Dönmez, *Osmanlı Dönemi Vakıf Eserlerinin Onarım Süreçlerinin İrdelenmesi: İzmir - Kemeraltı Camileri Örneği*, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2012, s. 278-290.

³⁹ Aktepe, "Osmanlı Devri İzmir Cami ve Mescitleri Hakkında Ön Bilgi II", s. 117-121.

1.11. Kemalpaşa, Bağyurdu Çarşısı Camii

Eser, İzmir, Kemalpaşa ilçesi, Bağyurdu mahallesi çarşısı merkezinde bulunmaktadır. Kuzey cephe harim giriş açıklığı üzerinde yer alan kitabeye göre cami, H. 1322 (1904-5) yılında inşa edilmiştir. Enine dikdörtgen planlı, kâgir eser mihrap önünde ahşap bir kubbe ile örtülüdür. Caminin tek şerefeli minaresi batı cephenin kuzeyinde yer almaktadır⁴⁰ (Resim-11).

Oldukça sade olan yapıda süslemeler, harimde toplanmaktadır. Süslemeler mihrapta, pencere tepeliklerinde ve mihrap önü kubbesinde yoğunlaşmaktadır. Ay-yıldız motifleri, taş kabartma şeklinde, harim giriş kapısı kemer köşeliklerinde, birbirine bakar vaziyette ve simetrik olarak bulunmaktadır. Ayrıca kadınlar mahfiline girişi sağlayan ahşap kapı kanatlarında simetrik olarak, aşağı bakar vaziyette, ahşap kabartma olarak, ay-yıldız motiflerin işlendiği görülmektedir (Tablo-3).

1.12. Ödemiş, Hacı Abdi Ağa (Ekin Pazarı) Camii

Halk arasında Ekin Pazarı Camii olarak bilinen Hacı Abdi Ağa Camii, Yeni Cami Sokak ile İsmet Paşa Caddelerinin kesiştiği yerdedir. Caminin temeli II. Abdülhamid'in cülûs günü olan 19 Ağustos 1320 (1 Eylül 1904) tarihinde atılmış olup inşası H.1326 (1908) tarihinde tamamlanmıştır. Ekin Pazarı Camii enine dikdörtgen planlı, kâgir bir yapı olup kırma çatı ile örtülüdür. Ayrıca tek şerefeli bir minaresi de vardır⁴¹ (Resim-12).

Hacı Abdi Ağa Camii, hat yazıları ile dikkati çekmektedir. Ali isminde bir hattat tarafından yazılar giriş kapısı üzerinde, mihrap üstünde, minber girişinde ve çehâr-ı yâr levhalarında bulunmaktadır. Ay-yıldız motifleri minare gövdesinin üst bileziği ile şerefe arasındaki bölümde, ortadaki beş köşeli yıldız bakan, karşılıklı hilaller şeklinde gövdeyi çepeçevre dolanmaktadır. Ayrıca harim süs kubbesinin iç kısımlarında ve kubbeyi kuşatan kare çerçevenin köşelerinde de ay-yıldız süslemeler yer almaktadır. Harim giriş kapısının üzerinde yer alan inşa kitabesinin iki tarafında, karşılıklı olarak, iç kısımları hat yazıları ile doldurulmuş biçimde ay-yıldız motifler görülmektedir (Tablo-1, 4, 7).

Sonuç

Geçmişten bugüne kadar görülemeyen, algılanamayan, soyut, tarih üstü gerçekliğe gönderme yapan, kavramları somut şekilde ifade etme aracı olarak semboller kullanılmıştır. Sembol somut olarak ifade edilmesi zor olan bir şeyi ifade etmeyi amaçlar.⁴² Semboller çok anlamlı, çok yönlü, esnek, belirsiz ve değişken bir yapıdadır. Sembolle, sembolize edilen arasında birden çok ilişki söz konusu olabilir. Tüketilemez bir anlam zenginliğine sahip⁴³ sembollerle; şekil, yazı, imza, tuğra, tevki,

⁴⁰ Harun Ürer, “Kemalpaşa ve Çevresinde Türk-İslam Eserleri-I (Camiler ve Türbeler)”, *Kemalpaşa Kültür ve Çevre Sempozyumu*, 3-5 Haziran 1999, s. 176-181.

⁴¹ Bilal Sezer, “Ödemiş Ekin Pazarı Camii Yazıları” *İstem*, 6 /11, (2008), s.197 - 202.

⁴² Latif Tokat, *Dinde Sembolizm*, Ankara 2012, s. 9, 40.

⁴³ Tokat, *Dinde Sembolizm*, s. 19.

pençe, resim, bayrak, flama, tuğ, sancak, tamga, mühür, kitabe, arkeolojik heykel, yazıt, sikke ve tablet gibi formlarda karşılaşmak mümkündür.

Sembollerin yapıcı, birleştirici ve bütünleştirici gücü vardır.⁴⁴ İçerdikleri mesajların kolayca anlaşılmasını ve hatırlanmasını sağlayarak düşünceleri biçimlendirdikleri ve belirginleştirdikleri söylenebilir. Canlı ve tutarlı bir semboller sistemi, insanın kendisi ve yaşadığı toplum ile ahenk içinde olduğunu hissettirerek ona kolektif eylem ilhamı verir.⁴⁵ Bu yüzden bir sembol; görülebilir, kolay ulaşılabilir, son derece anlamlı, belirli bir toplumsal grup tarafından kabul edilmiş ve yaşantıyla ilişkili olmalıdır.⁴⁶

Semboller, bir toplumu birleştiren ve kenetleyen en önemli faktördür. Toplumun anlam merkezi olarak toplumun inanç ve davranışlarına şekil verir. Bireyleri belli biçimde ortak hareket etmeye yönlendirir, toplum içindeki ortak yönleri artırır ve pekiştirir; farklılık ve zıtlıkları azaltarak bir milletin birlik ve bütünlük içinde yaşamasına katkıda bulunur.⁴⁷ Ay-yıldız motiflerinin kullanıldığı İzmir camilerinin hemen tamamı II. Abdülhamid döneminde yapılmış veya tamir edildiği görülmektedir. Osmanlı devletinin en sıkıntılı zamanlarında tahta çıkan II. Abdülhamid, ülkede yaşayan Türk unsurun öneminin farkında olarak, ülkedeki Türk nüfusu dikkate alan politikalara da yer vermiştir. Devleti ayakta tutan asli ve kurucu unsurun Türkler olduğunun bilincinde olarak Osmanlı devletinde yaşayan Türk unsuru onun en önemli dayanak noktasını oluşturmuştur.⁴⁸ Bu sebeple, II. Abdülhamid'in devleti ayakta tutmak, milli birlik ve bütünlüğü sağlamak, halkıyla ve dış dünyayla iletişimini gerçekleştirmek⁴⁹ amacıyla dini ve milli motifleri bilinçli olarak kullandığı söylenebilir.

Çalışmaya konu edilen İzmir camilerinde kullanılan ay-yıldız motifleri de sembol özelliklerine uygun olarak yapılarda arka planda kalmamış, insanların tecrübi, algısal, dini, milli ve psikolojik yönlerine hitap edecek şekilde düzenlenmiştir. Bu çerçevede ay-yıldız motifleri, cami içi ve dışında, göze en iyi hitap eden yerlerde, bilinçli olarak kullanılmıştır. Bu çerçevede minareler, cümle kapıları, dış cephe pencere ve kapı kemerleri, kubbe/tavanlar, mihrap ve minberler vazgeçilmez uygulama alanları olmuştur. Konak, Damlacık (1890), Küçükyalı, Hamidiye (Karantina) (1890), Urla, Rüstem Paşa, Seferihisar, Turabiye, Menemen, Kulaksız, Güzelyalı, Hâkim Efendi, Karaburun, Abdullah Ağa (1898-99), Karaburun, Eğlenköyü (1902), Karaburun, İncik Köyü, Menderes, Gölcükler Mahallesi (1902),

⁴⁴ Tokat, *Dinde Sembolizm*, s. 20.

⁴⁵ Tahir Uluç, *İbn Arabî'de Sembolizm*, İstanbul 2015, s. 40.

⁴⁶ Tokat, *Dinde Sembolizm*, s. 20.

⁴⁷ Uluç, *İbn Arabî'de Sembolizm*, s. 41.

⁴⁸ Vahdettin Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, İstanbul 2017, s. 293-295.

⁴⁹ Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi*, İstanbul 2002, s. 31.

Menemen, Yanıkköy (1902-03) ve Ödemiş, Hacı Abdi Ağa (1910) camilerinin minareleri ay-yıldız motifinin işlendiği örneklerdendir (Tablo-1).

Konak, Başdurak (1652), Güzelbahçe, Aşağı Yelki (1878-79), Kemalpaşa, Yukarı Kızılca Köyü (1893-94), Konak, Akarcalı (1887), Konak, Salepçioğlu (1893), Konak, İkiçeşmelik (Tamir, 1895), Bornova, Çiçekli Köyü (1898) ve Karşıyaka, Ferik Hacı Osman Paşa (1901) camilerinin dış cephelerinde özellikle pencere kemer kilit taşlarında ay-yıldız motifleri görülmektedir. (Tablo-2).

Konak, Çorakkapı H. 1196 (1782-83), Karaburun, Saip Köyü (1834-35), Karaburun, Kösedere Köyü (1882), Konak, Baladur Hacı Mehmet Ağa (1889-90), Küçükyalı, Hamidiye (Karantina) (1890), Konak, Damlacık (Kılıcı) (1890), Bergama, Zeytinadağ Cami-i Kebir (Koca) (1891), Konak, Salepçioğlu (1893), Kemalpaşa, Yukarı Kızılca Köyü (1893-94), Konak, İkiçeşmelik (onarım, 1895), Konak, İkiçeşmelik (Tamir, 1895), Karaburun, Eğlenhoca Köyü (1902), Menderes, Gölcükler Mahallesi (1902), Urla, Aydınoglu İbrahim Bey, Urla, Kılıç Ali Paşa, Menemen, Yanıkköy (1902-03), Kınık, Poyracık Yıldırım Beyazıt (18. yüzyıl), Tire, Yalınayak ve Kemalpaşa, Bağyurdu Çarşısı (1904-05) camilerinin cümle kapıları ay-yıldız motifinin uygulandığı diğer önemli unsurdur (Tablo-3).

Harim ve örtü sistemindeki ay-yıldız motifler örneklerine; Konak, Başdurak (1652), Konak, Kemeraltı (1671), Karaburun, Saip Köyü (1834-35), Konak, Kameriye (Nur-i Kamer) (1891-92), Konak, Salepçioğlu (1893), Kemalpaşa, Yukarı Kızılca Köyü (1893-94) ve Ödemiş, Hacı Abdi Ağa (1910) camilerinde rastlanmaktadır (Tablo-4).

Menemen (Sümbül Efendi) Ulu Camii (H. 759 (1358-59), Konak, Kameriye (Nur-i Kamer) (1891-92), Toraman (Tuzcu), Kemalpaşa, Yukarı Kızılca Köyü (1893-94), Ödemiş, Küçük (Gürcüzade), Konak, İkiçeşmelik (onarım, 1895), Menderes, Gölcükler Mahallesi (1902), Menemen, Yanıkköy (1902-03), Seferihisar, Ulamış Köyü, Menemen, Çukurköy (1905), Menemen, Mahkeme (Mehmet Paşa) (onarım H. 1324 (1906), Kınık, Cumalıköyü (1956), Menderes, Kasımpaşa (onarım, 1965) ve Kemalpaşa, Sinancılar Köyü (1968) camilerinin mihrapları ay-yıldız motifinin görüldüğü litürjik öğelerdendir. (Tablo-5).

Güzelyalı, Hâkim Efendi, Konak, Salepçioğlu (1893), Güzelbahçe, Yelki Yukarı (1878-9), Konak, Damlacık (Kılıcı) (1890), Kemalpaşa, Yukarı Kızılca Köyü (1893-94) Konak, Selvili (19. yy.) ile Konak, Eşref Paşa H. 1320 (1904) camilerinin minberleri vaaz kürsüsü ay-yıldız motifinin görüldüğü diğer litürjik öğelerdendir (Tablo-6).

Karaburun, Abdullah Ağa (1898-99), Tire Işıklar, Torbalı Yeniköy, Konak Damlacık ve Ödemiş Hacı Abdi Ağa (1910) cami kitabeleri ile Konak, Şadırvan Camii (onarım 1815) ve Bergama, Yeni Camii H.1229 (1814-15) şadırvanları da ay-yıldız motifinin görüldüğü örnekler arasında sayılabilir (Tablo-7, 8).

Bununla birlikte Manisa, Akhisar Ulu Camii, Salihli Hamidiye Camii, Afyonkarahisar, Dazkırı İdris Köyü Camii, Çanakkale, Çan Bahadırlı Köyü Eski

Camii, Gaziantep, Alaüddeve Camii, Manisa, Gördes Pazar Camii, Kars, Akdere Köyü Camii, Muğla, Şeyh Camii ve Aydın, Söke Hacı Ziyabey Camii (1895) de ay-yıldız motifini görüldüğü camilerden bazılarıdır (Tablo-9).

Örneklerde de görüldüğü üzere ay-yıldız motifinin en çok uygulandığı yerler, taş/ahşap kabartma şeklinde, cümle kapıların kemer köşelikleri ve kemer kilit taşları olmuştur. Ay-yıldız motifi tek ise kemer kilit taşında, çift ise genellikle simetrik olarak, karşılıklı birbirine bakar vaziyette, kemer köşelerinde yer almıştır. Konak, İkiçeşmelik Camii'nde ay-yıldız motifleri istisnai olarak kemer dış köşelerine bakar vaziyette işlenmiştir (Tablo-3).

16-18. yüzyıllar sancaklarda büyük boyutlu hilâllerin içinde klasik dönemde güneş, sonrakilerde çiçek, 19. ve 20. yüzyıl örneklerinde ise sekiz, altı, beş ve dört kollu yıldızlar yer almıştır. Bazen de büyük hilâl içinde küçük hilâl ve yıldız motifleri iç-içe yerleştirilmiştir. Meşrutiyet devrine ait kumaş, sancak ve bayraklarda yıldızın beş köşeli olarak kullanılmaya başlaması, mimariye de etkilemiş; hilal ve beş köşeli yıldız motifi 19. ve 20. yüzyılda hem bayraklarda hem de camilerde aynı formda kullanılmıştır.⁵⁰ Ay-yıldız motifinin yer aldığı bayrağımız bir ulusun bağımsızlığını ve belli sınırlar içinde bir vatan olduğunu gösteren önemli sembollerden biri olmuştur.⁵¹ Türk bayrağındaki bağımsızlık sembolü olan ay-yıldız motifinin dini mimaride kullanılması, millî duyguların mimarideki göstergesi olduğunu düşündürmüştür. Özellikle II. Abdülhamid dönemi İzmir camileri örneklerinde ay-yıldız motifine sıkça rastlanması, devletine sahip çıkan bir milletin duygularının ifadesi sonucuna götürmüştür.

Araştırmamız ile ay-yıldız motifinin nerelerde ve ne şekilde kullanıldığını gözlemlemek mümkün olmuştur. Bu bezemelerdeki simbolizm, tarihin akışı içinde oluşmuş inanç, kültür, birikim ve deneyimlerin devlet simgesine dönüşmüş kültürel ürünleri olarak karşımıza çıkmıştır. Dolayısıyla ay-yıldız motifi gibi sembolik motifler ve kültürel değerler sanat aracılığıyla bir değişim, gelişim ve süreklilik içinde geleceğe aktarılmalıdır.

Kaynaklar

Üstel, Füsün, *Türk Ocakları (1912-1931)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1997.

Aktepe, Münir, “Osmanlı Devri İzmir Cami ve Mescitleri Hakkında Ön bilgi II”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 4-5/ (1973-1974), s.102-137.

Ayönü, Yusuf, “İzmir’de Türk Hakimiyetinin Başlaması”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies*, IX/1, İzmir 2009, s. 1-8.

⁵⁰ Aysen Soysaldı ve Ebru Çatalakaya Gök, “Türk Kumaşlarında Görülen Ay-Yıldız Motifi”, *Millî Folklor*, 16/126, (2020), s. 136-152.

⁵¹ Tokat, *Dinde Sembolizm*, s. 19.

- Çetin, Elif, “Osmanlı Bayraklarında Ay ve Ay Yıldız”, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, 83, (2022/1), s. 81-105.
- Deringil, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi*, İstanbul 2002.
- Engin, Vahdettin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, İstanbul 2017.
- Esin, Emel, *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, İstanbul 2004.
- Enliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman - Robert Dankoff, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, C.9.
- Eyice, Semavi, “Ay-Yıldız'ın Tarihi Hakkında”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi Prof. İbrahim Kafesoğlu Hatıra Sayısı*, 13, (1983-1987), s. 45-46.
- Eyice, Semavi, “Ayyıldız”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul 1991, s. 297-298.
- Gök, Nejdet ve Mehmet Kutlu, “Hilal ve Ay-Yıldız Motifi Sembol ve İdeolojik Kullanımı”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 8/31, (2005), s. 273-284.
- Kurtoğlu, Fevzi, *Türk Bayrağı ve Ay Yıldız*, Ankara 1992.
- Kuyulu Ersoy, İnci, “Salepçioğlu Ailesinin İzmir'e Katkıları ve Salepçioğlu Camii”, *Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu, Prof. Dr. Gönül Öney'e Armağan*, (10-13 Ekim 2001), s. 283.
- Kuyulu Ersoy, İnci, “İzmir Camilerinde Antik Kökenli Süsleme Unsurları”, *Smyrna/İzmir Kazı ve Araştırmaları 111*, (İstanbul, 2019), s. 281-298
- Sezer, Bilal, “Ödemiş Ekin Pazarı Camii Yazıları” *İstem*, 6 /11, (2008), s.197 - 202.
- Soysal, Mahmut Enes, “Tarihsel Süreçte Bayrak ve Sancaklarımız”, *A. Ü. Türkçiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, 42, (Erzurum 2010), s. 222-223.
- Aysen Soysaldı ve Ebru Çatalkaya Gök, “Türk Kumaşlarında Görülen Ay-Yıldız Motifi”, *Millî Folklor*, 16/126, (2020), s. 136-152.
- Taşkaya Dönmez, Mine, *Osmanlı Dönemi Vakıf Eserlerinin Onarım Süreçlerinin İrdelenmesi: İzmir - Kemeraltı Camileri Örneği*, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2012.
- Tokat, Latif, *Dinde Sembolizm*, Ankara 2012.
- Uluç, Tahir, *İbn Arabî'de Sembolizm*, İstanbul 2015.
- Ürer, Harun, “Kemalpaşa ve Çevresinde Türk-İslam Eserleri-I (Camiler ve Türbeler)”, *Kemalpaşa Kültür ve Çevre Sempozyumu*, (3-5 Haziran 1999), s. 176-181.
- Ürer, Harun, “İzmir Tarihi Kent Merkezinde Bulunan Cami ve Mescitlerden Örnekler”, *Tüba-Ked* 16, (2017), s. 176-237.

EKLER

Resim-1: Konak, Başdurak Camii

Resim-2: Güzelbahçe Aşağı Yelki Camii

Resim-3: Konak, Baladur Hacı Mehmet Ağa Camii

Resim-4: Küçükyalı, Hamidiye Camii

Resim-5: Konak, Damlacık Camii

Resim-6: Konak, Kameriye (Nur-i Kamer) Camii

Resim-7: Kemalpaşa, Yukarıkızılca Köyü Camii

Resim-8: Konak, Salepçioğlu Camii

Resim-9: Konak, İkiçeşmelik Camii

Resim-10: Menemen, Yanıkköy Camii

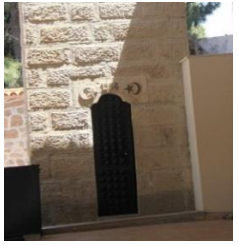

Resim-11: Kemalpaşa, Bağyurdu Çarşısı Camii

Resim-12: Ödemiş, Hacı Abdî Ağa Camii

Tablo 1. Minare Gövde ve Kapıları

Konak, Damlacık Camii	Küçükyağlı, Hamidiye (Karantina) Camii	Ödemiş, Hacı Abdi Ağa Camii	Urla, Rüstem Paşa Camii
Seferihisar, Turabiye Camii	Menemen, Yanıkköy Camii	Menemen, Kulaksız Camii	Güzelyalı, Hâkim Efendi Camii
Karaburun, Eğlenköyü Camii	Karaburun, İncecik Köyü Camii	Menderes, Gölcükler Mahallesi Camii	Karaburun, Abdullah Ağa Camii

Tablo 2. Dış Cephe

Konak, İkiçeşmelik Camii	Güzelbahçe, Aşağı Yelki Camii	Konak, Başdurak Camii
Konak, Başdurak Camii	Karşıyaka, Ferik Hacı Osman Paşa Camii	Konak, Akarcalı Camii
Konak, Salepçioğlu Camii	Bornova, Çiçekli Köyü Camii	Kemalpaşa, Köyü Camii
		Kemalpaşa, Yukarıkızılca Camii

Tablo 3. Cümle Kapısı

Konak, Baladur Hacı Mehmet Ağa Camii	Kemalpaşa, Yukarıkızılca Köyü camii	Kemalpaşa, Bağyurdu Çarşısı Camii

Kemalpaşa, Bağyurdu Çarşısı
Camii

Küçükyağ, Hamidiye
(Karantina) Camii

Konak, İkiçeşmelik Camii

Karaburun, Kösedere Köyü
Camii

Bergama, Zeytinadağ (Cami-i
Kebir) Koca Camii

Konak, Damlacık (Kılıcı)
Camii

Karaburun, Eğlenhoca Köyü
Camii

Menderes, Gölçükler
Mahallesi Camii

Urla, Aydınoğlu İbrahim
Bey Camii

Urla, Kılıç Ali Paşa Camii

Menemen, Yanıkköy Camii

Bergama, Zeytinadağ
(Cami-i Kebir) Koca Camii

İzmir Camilerinde Ay-Yıldız Motifi

Kınık, Poyracık Yıldırım Beyazıt Camii	Konak, İkiçeşmelik Camii	Tire, Yalınayak Camii
Konak, Salepçioğlu Camii	Kınık, Cumalı Köyü Camii	Karaburun, Saip Köyü Camii
Konak, Çorakkapı Camii		

Tablo 4. Harim ve Örtü Sistemi

Konak, Başdurak Camii	Konak, Kemeraltı Camii	Konak, Salepçioğlu Camii	Konak, Salepçioğlu Camii
Konak, Kameriye (Nur-i Kamer) Camii	Kemalpaşa, Yukarıkızılca Köyü Camii	Ödemiş, Hacı Abdi Ağa Camii	Karaburun, Saip Köyü Camii

Tablo 5. Mihrap

Konak, Kameriye (Nur-i Kamer) Camii

Menemen, Çukurköy Camii

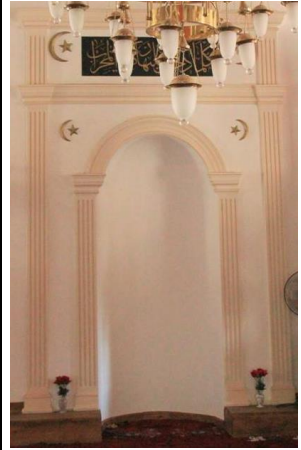
İkiçeşmelik, Toraman (Tuzcu) Camii

Kemalpaşa, Yukarıkızılca Köyü Camii

Ödemiş, Küçük (Gürcüzade) Camii

Konak, Konak, İkiçeşmelik Camii

İzmir Camilerinde Ay-Yıldız Motifi

Menderes, Kasımpaşa Camii

Menemen, Yanıkköy Camii

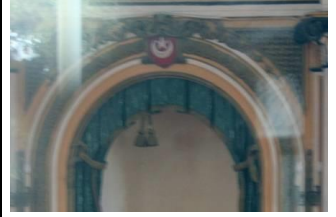
Kemalpaşa, Sinancılar Köyü Camii

Seferihisar, Ulamış Köyü Camii

Kınık, Cumalı Köyü Camii

Menderes, Gölcükler Mahallesi Camii

Menemen Ulu (Sümbül Efendi) Camii

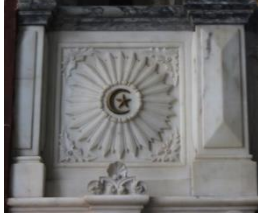

Menemen, Mahkeme (Mehmet Paşa) Camii

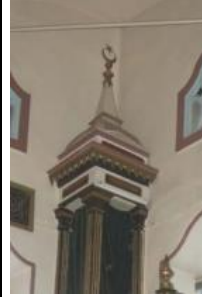
Tablo 6. Minber ve Vaaz Kürsüsü

Güzelyalı, Hâkim Efendi Camii

Konak, Salepçioğlu Camii

Konak, Eşref Paşa Camii

Güzelbahçe, Yelki Yukarı Camii

Kemalpaşa, Yukarıkızılca Köyü Camii

Konak, Eşref Paşa Camii

Konak, Selvili Camii

Konak, Damlacık (Kılıcı) Camii

Tablo 7. Kitabe

Tire, Işıklar Köyü

Karaburun, Abdullah Ağa Camii

Konak, Damlaçak Camii

Ödemiş, Hacı Abdi Ağa Camii

Tablo 8. Şadırvan

Konak, Şadırvan Camii

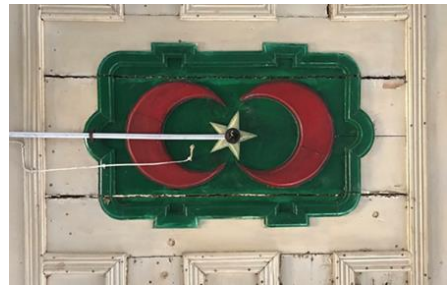

Bergama, Yeni Camii

Tablo 9. Ay-Yıldız Motifli Cami Örnekleri

Akhisar Ulu Camii

Çanakkale Çan Bahadır Köyü Eski Camii

Gaziantep, Alaüddevle Camii

Kars, Akdere Köyü Camii

İZMİR VAKIFLARI

İZMİR'DE KIZLARAĞASI HANI [HACI BEŞİR AĞA HANI]

Mustafa Alkan*

Giriş

İzmir'de “Kızlarağası Hanı” adıyla bir “vakıf akarı” han yaptıran Kızlarağası (Dârüssaâde Ağası) Hacı Beşir Ağa ve “Kızlarağası Hanı” üzerine bazı araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmalardan zikredilmeye değer olanlar şunlardır: [TDV] İslâm Ansiklopedisi'ndeki “(Hacı) Beşir Ağa” ve inşa ettirdiği vakıf/ hayrât kurumları (külliye, iki kütüphane, sebilküttâbı ve câmi) hakkındaki maddeler¹ ile Münir Aktepe'nin yazdığı “İzmir Hanları ve Çarşıları Hakkında Ön Bilgi”² adlı makalesi “ön bilgi” niteliğindedir. Ancak Aktepe'nin makalesi ilk akademik çalışma özelliği taşımakta ve makalenin ekine konulan fotoğraflar değerini artırmaktadır. Daha sonra sanat tarihi ve mimarlık alanlarında Bozkurt Ersoy³ ve Çınar Atay⁴ “İzmir Hanları” adlarında monografik birer çalışma yapmışlardır. “İzmir Kızlar Hanı”nın bânisi Hacı Beşir Ağa üzerine ise Amerikalı tarihçi Jane Hathaway'in daha çok bir biyografi özelliği taşıyan çalışmasını 2006 yılında “*Beshir Agha, Chief Eunuch of The Ottoman Imperial Harem*” adıyla Oneworld Publications tarafından "Makers of the Muslim World" serisi içinde yayınlanmıştır. Bu kitap Hazal Yalın tarafında Türkçeye tercüme edilerek “Kitap Yayınevi” tarafından neşredilmiştir⁵. Bu biyografik eserin dışında, Hacı Beşir Ağa'yı bütüncül olarak inceleyen farklı alanlarda üretilmiş iki doktora tezi bulunmaktadır. Bunlar “*Dâr-üs'saâde Ağası Hacı Beşir Ağa ve Eserleri*” başlıklı bir Sanat

* Prof. Dr., Ankara HBV Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; m.alkan@hbv.edu.tr.

¹ Abdülkadir Özcan, “Hacı Beşir Ağa”, *DİA*, 5, (İstanbul 1992), s. 555; Semavi Eyice, “Beşir Ağa Külliyesi”, “Beşir Ağa Cami”, *DİA*, 6, (1992), s. 1-3; İsmail E. Erünsal, “Beşir Ağa Kütüphanesi”, *DİA*, 6, (1992), s. 3-4; Doris Behrens-Abouseif, “Beşir Ağa sebilküttâbı”, *DİA*, 6, (1992), s. 4.

² Münir Aktepe, “İzmir Hanları ve Çarşıları Hakkında Ön Bilgi”, *Tarih Dergisi*, sy. 25 (1971), s. 105-154.

³ Bozkurt Ersoy, *İzmir Hanları*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1991, 145 sayfa ve fotoğraflar.

⁴ Çınar Atay, *İzmir Hanları*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir 2003, 463 sayfa.

⁵ Jane Hathaway, *Osmanlı Sarayının En Ünlü Harem Ağası Hacı Beşir Ağa*, (Çeviren: Hazal Yalın), Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, 120 sayfa.

Tarihi⁶ incelemesi ile “*Darüssaade Ağası Hacı Beşir Ağa ve Hayratı*”⁷ başlıklı bir Tarih araştırmasıdır. Bahsedildiği gibi bu iki çalışmada, Osmanlı Sarayı’nda 29 yıl darüssaâde ağalığı yapıp, İstanbul, Bağdat, Kahire, Medine ve Zıştovi’de pek çok vakıf/hayrat kurumları inşa ettirmiş, iki padişah döneminde “Darüssaade Ağalığı” yapan bir kişinin hayatı ve yaptırdığı vakıf eserler bağlamında bakıldığında İzmir’deki Kızlarağası Hanı’nın derinlemesine ele alınarak sonuçlarının yazılması zor görünmektedir. Bu cümleden olarak, İzmir Kızlarağası Hanı, bütüncül olarak “Osmanlı Vakıf/ İmâret Sitesi” geleneği bakış açısıyla, Hacı Beşir Ağa’nın kurduğu vakfın vakfiyesi, Vakıf Kayıtlar Arşivi ve [Cumhurbaşkanlığı] Osmanlı Arşivleri taranarak, elde edilen veriler doğrultusunda yazılmıştır. İzmir’deki Kızlarağası Hanı’nın bânisi kimdir?

Vakıf/ Bâni Kızlarağası Hacı Beşir Ağa

İzmir Kızlarağası Hanı’nın bânisi, Hacı Beşir Ağa, aslen Habeş asıllı siyahî bir hadımdır. Muhtemelen 17. yüzyılın ikinci yarısında doğmuş, yirmili yaşta köle olarak İstanbul’a getirilip saraya alınmıştır⁸. Haremde kızlar ağası Yapıksız Ali Ağa (1694-1700)’nın yanında yetişmiştir. Yapıksız Ali Ağa görevden alındıktan sonra Solak Nezir Ağa (1701-1704) ve Uzun Süleyman Ağa (1704-1713) zamanlarında haremde yükselişini sürdürmüştür. 1704 yılında Dâye Kadını hacca götürme görevini yerine getirmiş, dönüşte “Padişah Musahibi” olmuş, 1707 yılında da “Padişah Hazinedârı” görevine yükseltilmiştir. 1713 yılında zamanın Dârüssaâde Ağası Uzun Süleyman Ağa ile birlikte önce Kıbrıs’ta, sonra da Mısır’da ikamete mecbur edilmiştir. 15 Mayıs 1714 tarihinde Medine’de Hazret-i Muhammed’in kabrine muhafız olarak Şeyhülharemlik görevine tayin edilmiştir. Bu görevde iken 1717 yılında III. Ahmed tarafından “darüssaâde ağalığı” görevine tayin edilerek İstanbul’a çağırılmıştır. Bu yıldan öldüğü 3 Haziran 1746 tarihine kadar, III. Ahmed (1703-1730) zamanında 13 yıl, I. Mahmud (1730-1754) zamanında da 16 yıl olmak üzere 29 yıl “Darüssaâde Ağalığı” görevinde bulunmuştur⁹. Türbesi Ebu Eyyub el-Ensari Camii’nin avlusunun köşesine bakan, kubbeli bir yapıdır¹⁰. Hacı Beşir Ağa’nın vefatından sonra 3872 parçadan oluşan süs eşyası, silah, kıyafet, kitap ve çeşitli eşya ile 740.393 kuruş nakit paradan oluşan muhallelâtı (mirası), Sultan I. Mahmud’un emriyle müsadere ettirilmiştir¹¹.

⁶ Lokman Tay, *Dâr-üs’saâde Ağası Hacı Beşir Ağa ve Eserleri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2014, 491 sayfa.

⁷ Ayhan Ürkündağ, *Darüssaade Ağası Hacı Beşir Ağa ve Hayratı*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı’nda yayımlanmamış doktora tezi, Afyon 2017, 190 sayfa.

⁸ Bu konuda tartışmalar için bk. Hathaway, 2014, s. 27-28; Üstündağ, 2017, s. 15-16.

⁹ Hathaway, 2014, s. 37- 43; Üstündağ, 2017, s. 17-30.

¹⁰ Hathaway, 2014, s. 100.

¹¹ BOA, Topkapı Sarayı Defterleri, nr. 00023.0001.00, s. nr. 33b deftere göre Muhallelâtı: Değerli taşlarla süslenmiş hançer, kılıç ve bıçak: 19, Değerli taşlarla süslenmiş kuşak: 14,

Hacı Beşir Ağa’nın Hayratı

Hacı Beşir Ağa’nın, 29 yıllık uzun darüssaâde ağalığı döneminde zamanın sultanlarından daha büyük bir vakıf kurmuştur, denilebilir. Bu vakıfların hayratını şöyle sıralamak mümkündür:

1) Eyüp’te mescid, medrese, mektep, kütüphane ve çeşmeden oluşan Eyüp Hacı Beşir Ağa Külliyesi. Bu külliye Eyüp’te müstakil bir çeşmesi ve kendi türbesinin duvarında bir türbe sebili bulunmaktadır.

2) Eminönü’nde câmi, medrese, mektep, tekke, kütüphane, sebil, sebilin yanına bir çeşme ve külliyenin avlu kapısının yanına da bir çeşmeden oluşan Eminönü Hacı Beşir Ağa külliyesi,

3) Topkapı Sarayında Hacı Beşir Ağa Camii, Hamamı ve günümüze ulaşmayan bir çeşme,

4) İstanbul’da yine kendi adıyla anılan; Divanyolu, Kapalıçarşı, Fatih, Fındıklı ve Sütun çeşmeleri,

5) Konya’da Hâdim Kütüphanesi,

6) Fatih’te Sıbyan Mektebi,

7) İstanbul Kapalıçarşı Hacı Beşir Ağa Sebili ve Kahire Hacı Beşir Ağa “Sebil-i Küttâbı”,

8) Aziz Mahmud Tekke Külliyesi’ne ve Haremeyn-i Şerifeyn’e tahsisat ve sayısız mescide minber koydukları,

9) Yukarıda sıraladığımız hayât kurumlarının dışında, Hacı Beşir Ağa’nın zamanında inşa ettirip de, bugün ayakta olmayan, fakat kitabeleri kalmış olan başka hayrât eserleri de vardır. Bunlar; İstanbul’da Bahariye Hacı Beşir Ağa Sahil Sarayı, Medine’de yine kendi adını taşıyan bir medrese ve kütüphane, Ziştovi’de bir medrese ve kütüphane, Fethiye Camisi Kapısı Üzerindeki Sıbyan Mektebi, Beşiktaş’ta iki adet çeşme, Fatih’te bir çeşme, Kocamustafapaşa’da çeşme,

Değerli taşlarla süslenmiş ziyet eşya: 21, Değerli taşlarla süslenmiş dürbün: 43, Değerli taşlarla süslenmiş kutu içerisinde panzehir: 29, Değerli taşlarla süslenmiş üd (öd) kutusu: 3, Değerli taşlarla süslenmiş mühür: 4, Değerli taşlarla süslenmiş hokkası ve kaşığı: 7, Değerli taşlarla süslenmiş köstek ve saat: 72, Değerli Taşlarla süslenmiş tespih: 37, Değerli taşlarla süslenmiş tabak ve fağfuri fincan: 18, Değerli taşlarla süslenmiş yağ şisesi ve boynuz bardak: 13, Değerli taşlarla süslenmiş cüzdan, kutu ve maden hokka: 5, Altın ve sim muska: 57, Gözlük: 37, Cerrâh aleti takımı: 2, Değerli kürkler ve üstlük giysiler: 24, Çeşitli kumaşlardan yapılmış giysiler (don,gömlek, şal, kuşak, havlu,yorgan yünü, kese, boğça vb.): 569, Değerli kumaşlar (top, parça ve adet olarak): 289, Çeşitli kumaşlardan yapılmış seccade: 11, Ev eşyaları (perde, yastık, yorgan, cibinlik vb.): 113, Metal ve cam eşya (tepsi, gülabdan, tas, ibrik ve leğen): 4, At koşum takımları (eğer, gaddare vb.): 234, Öd ve anber: 1954, Tüfek: 73, Sandık, kase, kutu, çekmece: 7, Çeşitli kitaplar: 139 (213 Cilt). Ayrıca 740.393 kuruş nakit paradan oluşmaktadır. Üstündağ, 2017, s. 35-36.

Üsküdar'da iki çeşme, Sünne (Romanya'da Sulina Şehri) Boğazında bir Deniz Feneri, bir imaret ve bir kaleden oluşmaktadır¹².

Hacı Beşir Ağa'nın Vakıfları (Asl-ı Vakıf; Akarât)

Hacı Beşir Ağa, kendi adını taşıyan iki külliye içindeki kurumlar da dâhil olmak üzere; 3 camii, 4 medrese, 4 sıbyan mektebi, 6 kütüphane, 4 sebil, 14 çeşme, 1'er adet deniz feneri, kale, hamam, küttâb-ı sebil, imaret, tekke, sahil sarayı ve çok sayıda mescide (sayı belli değil) minber koydurmuştur. Bütün bu vakıfların giderlerini karşılamak için peş peşe vakıflar kurmuştur. Burada asl-ı vakıf olarak 1735 yılında tutulmuş 19344 numaralı Maliyeden Müdevver Deftere (MAD.19344) göre toplam; 48 dükkân, 76 mahzen, 9 çiftlik, 15 oda, 124 hane, 16 arsa, 11 han, 2 hamam, 1 sabunhâne, 3 boyahane, 7 değirmen, 43 bağ- bahçe ve 138 zeytinlik vakfetmiştir¹³. Hacı Beşir Ağa, 1746 yılında vefat edene kadar, vakıflarına akar eklemeye devam etmiştir. İzmir'deki Kızlar Ağası Hanı ile Pavlu Çeşmesi'ndeki ikinci han, bir saçmahane ve 15 dükkân daha sonra vakfettiği akarlardır.

İzmir Kızlarağası Hanı

Haremeyn-i Muhteremeyn vakıfları nâzırı Kızlarağası Hacı Beşir Ağa İzmir'de inşa ettirdiği **Kızlarağası Hanı** dışında; Pavlu Çeşmesi'nde ikinci bir "**Hân-ı Kebîri**"¹⁴ satın almış, Kızlarağası Hanı ile yine aynı mahalde Padişah hasları arasında yer alan 700 zira' [1 İstanbul zira' ortalama 0,574,17 m²] boş bir arsayı bir mülk-nâme-i hümayun ile kendine temlik ettirip¹⁵ buraya bir **Saçmahâne**¹⁶ yaptırmış ve yine aynı mahalde 15 de dükkân satın alarak¹⁷ vakfedip, hepsinin gelirlerini

¹² Kerim Türkmen, 2014, s. 411-429.

¹³ Tablodaki veriler için bkz. Üstündağ, 2017: Tablo:4, s. 95.

¹⁴ 11109 zira' bir arsa üzerinde mebni fevkanî ve tahtani 3 bab oda, 22 bâb mahzen ve dükkânı müştemil hanı 44.900 kuruşa atın alıp 14.04.1746 tarihinde vakfetmiştir. Hacı Beşir Ağa bin Abdulmuin Vakıf Kaydı, VGMA, 1159/1746, Defter nu: 638, s. 235, sıra: 135.

¹⁵ Sultan I. Mahmud (1730-1754), İzmir'deki padişah hasları arasında yer alan İzmir'in içinde Liman Kalesi yakınında yer alan batı tarafından denize 700 zira' [1 İstanbul zira' ortalama 0,574,17 m²], kuzeyinde [Kale tarafında] olmak üzere 642 zira', doğusu (gün doğusundan) tarafından Hisar Camii sokağına 70 zira' olan 1412 zira' ki; bir tarafı Baklacı el-Hac Mehmed mülkü, bir tarafı deniz, bir tarafı kale önü ve diğer tarafı da ana yol (tarik-i âmm) ile hududlu olan boş ARSA'yı, 4 Haziran 1743 (H.7.R.1156) tarihinde mirî arazi olmaktan (Havass-ı Hümayûnundan) çıkarıp Hacı Beşir Ağa'ya temlik edip, bir adet **mülk-nâmeyi** [işbu mülk-nâme-i hümayûnu] vermiştir. Hacı Beşir Ağa bin Abdulmuin Mülk-nâmesi, 1156/1743, VGMA, Defter nu: 638, s.183, sıra: 109.

¹⁶ Bu Saçmahâne binası söz konusu mülknâmeli arsa üzerine 1 Temmuz 1745 tarihinde toplam 3774 kuruşa mal olmuştur. VGMA, 1168/1745, defter nu: 638, s. 197, sıra: 114/2.

¹⁷ Hacı Beşir Ağa, 10 bab dükkânı 28.9.1745'te Çalkara Valisi Vezir Pir Mustafa Paşa'dan 1000 kuruşa (VGMA, 1158/1745 defter nu: 638, s. 228, sıra: 131/1), diğer 5 dükkânı da mübayaa ile 28.6.1745'te [İzmir mukataasına 600 akçe verilmek şartıyla] Duru Abdurrahman Ağa'dan satın aldı. VGMA, 1158/ 1545, defter nu: 638, s. 228, sıra: 131/2.

Haremeyn vakıflarına ilhak etmiştir¹⁸. Kızlarağası Hacı Beşir Ağa’nın İzmir’de iki Han-ı Kebir, bir saçmahâne ve 15 dükkânı vakfetmesinin arka planında, Osmanlı Devleti’nin verdiği kapitülasyonların sağladığı ayrıcalıklarla, 18 yüzyılın başından itibaren İzmir’in Fransız, İtalyan, İngiliz ve Hollandalı tüccarların uğradığı gözde ticaret merkezlerinden biri olması yatmaktadır¹⁹. Bu süreçte Hacı Beşir Ağa’nın vakıflarının gelirlerini artırma düşüncesiyle yaptırdığı bu vakıf eserlerin, İzmir şehrinin imarına ciddi katkı sağladığı söylenebilir.

Bizim araştırma konumuzu oluşturan Kızlarağası Hanı, İzmir’de denizin sahilinde, Hisar Cami-i Şerifi yanında “Derviş Paşa arsası” olarak bilinen ve Kesriyeli Hacı Ahmed Efendi’nin mülkü iken ondan 5.500 kuruşa satın almış olduğu 6400 zira’ mülk arsasının üzerine 123.275,5 kuruş²⁰ harcama yaparak 1744 (H.1157) yılında yeni (mücedded) bir Hân-ı Kebir binâ [itmam ve ikmal] ettirip, Hân-ı Kebir’i “*Haremeyn-i Şerifeyn vakıflarına ilhak [ve zıam]*” eylemiştir²¹. Takip eden süreçte bu “uzun mesafe hanı” “Kızlarağası Hanı” olarak meşhur olmuştur.

Kızlarağası Hanı, deniz doldurulduğu için eskiden olduğu gibi denize sıfır olmayıp, bugün kuş uçuşu, denizden birkaç yüz metre içeride, İzmir’in Konak İlçesi, Kemeraltı Semti’nde, Hasan Hoca Mahallesi’nde olup doğusunda Hisar Camii, kuzeyinde Bakır Bedesteni, güneyinde 906. Sokak, batısında da 871. sokakla çevrilidir. Hanın giriş kapısı batı cephesindedir²². Hanın yapım tarihini veren giriş kapısı üzerindeki kitabede yer alan tarih (H.1157/M.1744) ile Bâni Hacı Beşir Ağa’nın, hanı “*Hâremeyn-i Şerifeyn vakıflarına ilhak*” için Hicrî 2 Zilkade 1157 (Milâdî 7 Aralık 1744) tarihinde tesis ettiği vakfın tarihleri ((H.1157/M.1744) birebir örtüşmektedir. Söz konusu vakfiyede; “binâ, itmâm ve ikmâl eylediğim Hân-ı Kebir”

¹⁸ Hacı Beşir Ağa bin Abdulmuin Vakfıyesi, H.1157/M.1744, VGMA, defter nu: 638, s. 134, sıra: 65.

¹⁹ Daniel Goffman, “İzmir: Köyden Kolonyal Kente”, *Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti*, [Editör: Ali Berktaş, Çev.: Sermet Yalçın], Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012, s. 100-101.

²⁰ Masraf Defterindeki kayıtlarına göre Hacı Beşir Ağa 173.275,5 kuruş parayı, Eski Ruznamçe-i Evvel Kesriyeli el-Hac Ahmed Efendi eliyle:56.270 kuruş, adı geçen Ahmed Efendi’nin oğlu Küçük Evkaf Muhasebecisi, o sırada hazır olan Ebu Bekir Efendi’nin eliyle 37.444,5 kuruş, Muhasib-i Evkaf-ı Haremeyn-i Muhteremeyn Ali Efendi eliyle 5.500 kuruş, vakıf kuruluş sırasında Vekili, Milânî-zâde Mehmed Emin Efendi eliyle 5700 kuruş, geriye kalan 18.361 kuruşu da vakfı kuran meclis-i şer’de vekil-i mutlak olan Milânî-zâde Mehmed Emin Efendi’ye verdi. Bu şekilde toplam 123.275,5 kuruş ödeme yapılmıştır. Hacı Beşir Ağa bin Abdulmuin Vakfıyesi, H.1157/M.1744, VGMA, defter nu: 638, s. 134, sıra: 65.

²¹ Hacı Beşir Ağa bin Abdulmuin Vakfıyesi, H.1157/M.1744, VGMA, defter nu: 638, s. 134, sıra: 65.

²² Ersoy, 1991, s. 24.

ibaresi yer almaktadır²³. Şu halde bazı araştırmacıların yazdığı gibi hanın inşası, 1744'te başlayıp 1745'te bitirilmiş değil²⁴, 15 Şubat 1744 (H. 1 Muharrem 1157) tarihinde kiracılarına kiralanmış, 24 Ağustos 1744 tarihinde kiracılar ve kiralatı üzerine bir tahrir yapılmış ve nihayet 7 Aralık 1744 tarihinde “binâ, itmâm ve ikmâl” edilip tamamlanmıştır. Ancak ek olarak Hicrî 1158 yılının 5. günü (5 Muharrem 1158) yani 7 Şubat 1745 tarihli bir belgeye göre, Han-ı Kebir'in deniz tarafında yaşanan heyelan sebebiyle buraya 6481 kuruş harcanarak yeni (müceddeden) bir sedd (duvar) inşa edilmiştir²⁵.

Kızlarağası Hanını, tarihçi Münir Aktepe [1970'li yılları için] şöyle tasvir etmektedir; “Han, iki katlı (tahtani ve fevkani) ve dört kapılıdır. Ana giriş kapısının üzerinde üçüncü kat olarak bir şahnişini, ortada bir avlusu, avlunun da ortasında ahşap bir mescid mahalli vardır. Fakat bu mescid kısmı, 1970'li yıllarda tâdil edilerek, alt- üst kat olarak dükkâna dönüştürülmüştür. Han, üst katta, ortada bir koridor ve bunun iki tarafında, sıra hâlinde karşılıklı olmak üzere, taştan inşa edilmiş çok sağlam bir binadır. Odalardan bir kısmı dışa, sokağa, bir kısmı da içe, ortadaki avluya açılan pencereleri hâvidir. Merdiven başlarında mevcut sütunların başlıkları, esas (ana) motifleri ihtiva etmektedir”. Hanın içinde, depolar hariç, 258 **dükkân, mahzen ve odalardan** oluşan iş yeri bulunmaktadır²⁶.

Dükkânlar, Mahzen ve Odaları: Kızlarağası Hanı'nın **dükkân, mahzen ve odaları** 1744 yılının ikinci ayının ortalarında taliplilerine icar olunup, 15 Şubat 1744 (H. 1 Muharrem 1157) tarihinde hanın kiralanana mekânı (dükkân, mahzen ve odalar), kiracı (müstecir) mesleği ve aylık (şehrî) kira bedelleri temelli olarak bir deftere tahrir (yazım) yapılmıştır²⁷. Buna göre;

Hanın bezzazistanında kale tarafında olan Yalı Kapısından girilip sol kolda ilk dükkândan itibaren ve dış sırası daire şeklinde takip edilerek tahrir yapılmıştır. Burada ilk sırada 7 dükkân yazılmış, ilk altı dükkânı aylık 360 kuruştan acem zimmîlere, yedinci ise 480 kuruşa yerli bir zimmîye kiralanmıştır. Kale tarafında ilk dükkânı aylık 480 kuruşa bir aceme, sonraki 7 dükkânı da aylık 360 kuruştan çuhacı (kumaşçı) esnafından acem ve yerli zimmî esnafa kiralanmıştır. Kale önündeki meydana açılan kapıda 10 dükkân yazılmıştır. Bunlardan ilki aylık 300 kuruşa, ikinci ve onuncu dükkânlar 480 kuruşa, diğer 7 dükkân ise aylık 450 kuruşa yine yerli zimmîlere verilmiştir. Bakırcılar çarşısına açılan kapıda 11 dükkân kayıtlı olup, bunların tamamı

²³ Hacı Beşir Ağa bin Abdulmuin Vakfıyesi, H.1157/M.1744, VGMA, defter nu: 638, s. 134, sıra: 65.

²⁴ Atay, 2003, s. 149; Tay, 2014, s. 213.

²⁵ Hacı Beşir Ağa bin Abdulmuin Vakfıyesi, H.1158/M.1745, VGMA, defter nu: 638, s. 206, sıra: 117/1.

²⁶ Aktepe, 1971, s. 135.

²⁷ Hacı Beşir Ağa bin Abdulmuin Vakıf Kaydı, H.1157/M.1744, VGMA, defter nu: 638, s. 201, sıra: 116/1.

aylık 450 kuruştan yerli zimmi esnafa kiralanmıştır. Menemen İskelesine açılan Yalı kapısının sol kolunda 4’ü 450 kuruştan, 1’i 360 kuruştan; Zerdehâneye girilince hanın şeref tarafındaki 9 dükkânın 2’si [direkli] aylık 480 kuruşa, 1’i 360 kuruşa, 6 dükkânı ise aylık 450 kuruşa; hanın içinde şeref tarafında olan kapıda 9 dükkân, üçü direkli dükkân 480 kuruşa, 2’si 450 kuruşa, 5’i 360 kuruştan çuhacı yerli ve acem müstecirlere kiralanmıştır. Hanın içine girildiğinde, kale tarafında olan orta kapı tarafında; 1’i direkli dükkân 480 kuruşa, 6’sı 360 kuruşa, 7 dükkân acem zimmi veya misafirlere verilmiştir.

Hana girildiğinde kale tarafında orta kapının kemeri altında sağ ve sol taraflarında aylık 180 kuruşa kiralanmış 6 dükkân vardı. Hanın bezzazistanında divânihâna girilerek hanın şeref tarafında olan orta kapının kemeri altında sağ- sol dükkân ve bir [beyt] odadan oluşan 3 oda 150’er kuruşa kiralanmıştır. Bezzazistandan hana girildiğinde ise kible tarafında olan orta kapı kemeri altında sağ- sol taraflarda 3’er dükkân toplam 6 dükkân aylık 180’er kuruşa verilmiştir. Hanın batısında denize çıkan orta kapının kemer altında 100’er zira’ arzen 2’şer zira’ karşı karşıya 2 kemer altları kahvehane olmak üzere aylık 360 kuruşa kiralanmıştır.

Hanın Mahzenleri, hanın içindedir. Mahzenler, Yalı tarafında olan uzun kapıdan girildiğinde sağ taraftan itibaren tahrir edilmiştir. Burasının sağının kible tarafından hana girilince sük tarafında olan orta kapıda, Zerdeci Hanına girilince kale tarafında orta kapıda 11 mahzen 540 kuruştan, 1 mahzen 480 kuruştan, 4 mahzen de 600 kuruştan kiraya verilmiştir. Handa toplam 16 mahzen kayıtlıdır.

Hanın Odaları; Kızlarağası hanının ikinci katında yer almaktadır. Burada Şahnişinli odadan başlayıp dış kısımdaki kolda 49 oda yazılmıştır. Odaların konumuna göre 600 ile 170 kuruş arasındaki ücretlerle kiraya verilmiştir. Buradan hareketle; 3 oda 600 kuruşa, 1 oda 550 kuruşa, 3 oda 420 kuruşa, 16 oda 300 kuruşa, 8 oda 280 kuruşa, 15 oda 270 kuruşa, 2 oda 240 kuruşa ve nihayet 1 oda da 170 kuruşa kiralanmıştır. Hanın odalarından ilk 6 ayda toplam 15.350 kuruş gelir elde edilmiştir. Hanın ikinci katında, kale tarafından avluya bakan 20 oda aylık 240 kuruştan kiraya verilmiş, bu kısımdan aylık 4800 kuruş; hanın Menemen iskelesi tarafında olan köşesinden denize bakan büyük oda aylık 480 kuruşa ve 3 küçük oda da 1’i 150, diğer 2 oda ise 120’er kuruşa [toplam 4800 kuruş], hanın haricinde sonradan binâ edilen dükkânlardan 1’i 480’e, bakırcı mahzeni de 360 kuruşa toplam 840 kuruşa kiraya verilmiştir. Netice olarak Hicrî 1157 yılının Muharrem başından yâni 15 Şubat 1744 tarihinden 15 Recep 1157 yâni 24 Ağustos 1744 tarihine kadar geçen 6 aylık sürenin sonunda yapılan tahrire göre İzmir Kızlarağası Hanı’nın **günlük 61.850 kuruş, yıllık 742.200 kuruş** geliri kaydedilmiştir²⁸. Bu zaman dilimi içinde, Osmanlı Devleti’nde ilk Osmanlı kuruşu basıldığında, 1 Osmanlı kuruşu, 120 akçeye, o da 40 para ediyordu²⁹. 1743 yılında İstanbul’da 1 ırgat günlük 40.0 akçe, 1

²⁸ Hacı Beşir Ağa bin Abdulmuin Vakıf Kaydı, H.1157/M.1744, VGMA, defter nu: 638, s. 201, sıra: 116/1.

²⁹ Şevket Pamuk, “Kuruş”, *DİA*, c. 26, (2002), s. 458-459.

rençber 53,3 akçe, 1 taşı 50 akçe, 1 marangoz 50 akçe, 1 hamamcı 53 akçe ve 1 nakkaş 50 akçe alıyordu. 1742 yılında Edirne’de 1 okka zeytinyağı 42 akçe, 1 okka sadeyağ 26,2 akçe, 1 okka bal 19,2 akçe, koyun eti 19,3 akçe ediyordu. 1745 yılında Bursa’da 1 kile pirinç 73,8 akçe, 1 okka zeytinyağı 24,8 akçe, 1 okka sadeyağ 55,4 akçe ve 1 okka bal da 29,6 akçe tutuyordu³⁰. Günlük hayatın akışı içinde bu ücretlerin alınıp verildiği bir dönemde, Kızlarağası Hanı’nın kira gelirlerinin ne kadar değerli olduğu ortaya çıkmaktadır.

1744 yılındaki tahrir kaydına göre İzmir Kızlarağası hanındaki dükkân, mahzen ve odaları kiralayan 204 kişinin 138’i “zimmî”, 28’i “acem zimmî” yâni İzmir’in dışından gelmiş zimmî, 23’ü “Türk” ve 15’i de “misafir” olarak tanımlanmıştır. Bu kiracılardan 31 tanesinin lakabı olarak memleketi kayıtlıdır. Bunların 13’ü İzmirli, 4’ü Manisalı, 2’şer tanesi Ispartalı ve Selanikli, 1’er tanesi de Adanalı, Bursalı, Foçalı, Giritli, İstanbullu, Kayserili, Konyalı, Selanikli, Urfalı, Uurlalı ve Tokatlıdır. Ayrıca, hanın kiracılarının mesleği yazılmış olanlardan 78’i çuhacı, yâni kumaş işi yapmakta, 11’i bakırcı, 9’u terzi, 8’i boyacı, 7’si bezzaz, 4’ü kürkcü, 2’şer tanesi kahveci ve berber, diğer 1’er tanesi de hurdacı, tamirci ve bakkal olarak yazılmıştır³¹.

Kızlarağası Hacı Beşir Ağa Hanı, yani söz konusu Han-ı Kebir, Pavlu Çeşmesi yanındaki ikinci Han-ı Kebir, Saçmahane ve 15 dükkânın icâre gelirleri, 1744 yılından 1909 yılına kadar, “*Haremeyn-i Şerifeyn vakıflarına*” vâridât (akar) olmuştur. 30 Ekim 1909 (H.15.10.1327) tarihli bir Bâbiâlî Evrak Odası Belgesine (BEO) göre, Darü’s-saâde Ağası Hacı Beşir Ağa Evkaf-ı musakkafâtının, “İzmir Mekâtib-i İslâmiyesi ihtiyacını karşılamak üzere cihet-i maarife [eğitim hizmetlerine] terk ve tahsis edilmiştir³². 27 Aralık 1909 (H. 15.10.1327) tarihli bir başka belgeye göre de yine Hacı Beşir Ağa’nın İzmir’deki musakkafât-ı malûmenin ferağ ve intikal harçlarının hisse-i tevliyyete ait meblağının da yine cihet-i maarife terk ve tahsisi tevzi edilmiştir³³.

Netice itibarıyla İzmir’deki Kızlarağası Hanı 1744 yılından 2022 yılına kadar geçen 278 yıllık süre içinde 1744 yılından 1909 yılına kadar gelirleriyle kendi masraflarını karşıladıktan sonra her ne artarsa “Haremeyn-i Şerifeyne” gönderilen Sürre-i Hümayûn vakıflarına gelir (akar) olmuş, 1909 yılında vakfın tasarruf şartı gereği, yâni vakfiyede [vakıf senedinde] yer alan “*vakf-ı şeriflerin tebdül ve tağyir, taklîl ve teksîri merreten ba’de ubrâ yed-i müebbedlerinde...*”³⁴ olma hükmüne dayalı olarak da vakfın gelirlerinin tasarrufunun “cihet-i maarif”e tahsisinden sonra, geçen 113 yıldır,

³⁰ Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiatlar ve Ücretler 1469-1998*, T.C. Başbakanlık İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000, s. 15, 71, 174, 177, 180.

³¹ Hacı Beşir Ağa bin Abdulmuin Vakıf Kaydı, H.1157/M.1744, VGMA, defter nu: 638, s. 201, sıra: 116/1.

³² BOA. BEO 3655/ 274108.

³³ BOA. BEO 3696/ 277134.

³⁴ Sultan Mahmud Han ibn Sultan Mustafa Han Vakfiyesi, 1152/1740, VGMA, defter nu: 638, s.1, sıra:1.

“İzmir Mekâtib-i İslâmiye” hizmetine varidat (gelir) olmuştur. Bu tip vakıflarda vakıf kurucu asl-ı vakfın icâr edilip, geliriyle vakfın, öncelikle “tamir ve termim”i yapıldıktan ve görevlilerinin maaşları ödendikten sonra her kalırsa hayır şartının yerine getirilmesi istenmiştir³⁵. Bu cümleden olarak, İzmir Kızlarağası Hanının, “tamir ve termim” gerektiren eksikleri her yıl öncelikle yapılmıştır. Bununla birlikte, zaman içinde, oluşan doğal tahribat sonucu hanın, baştan sona restore edilmesi gerekmiştir. Bu anlamda handa ilk büyük tahribatı, Hicrî 1158 yılının 5. günü (5 Muharrem 1158) yani 7 Şubat 1745 tarihinde Han-ı Kebir’in deniz tarafında yaşanan heyelan sebebiyle buraya 6481 kuruş harcanarak yeni (müceddeden) bir sedd (duvar) inşa edilmiş, bu sırada hanın bazı mahallerinde oluşan hasarlar da “tamir ve termim” ettirilmiştir³⁶. Takip eden süreçte han ilk büyük tahribatı 16 Haziran - 3 Temmuz 1778 depreminde görmüştür. Bundan dolayı han, 1779 yılında, ikinci defa esaslı bir onarım yaşamıştır³⁷. Bu restorasyondan sonra yüzyıllar boyunca hanın, vakıf şartı gereği, bozulan dökülen kısımlar, “tamir ve termim” edilegelmiştir. Ancak han, 1970’li yıllara gelindiğinde “bakımsız ve harap bir hâle” düşmüş ve ciddi bir onarıma ihtiyacın varlığı ortaya çıkmıştır³⁸. Buna binaen handa son büyük restorasyon da 1989-1993 yılları arasında yapılmış, plan bakımından asıl halini koruyan yapının sadece kuzey cephesi orijinal, diğer bölümleri ise onarımlar sırasında yıkılarak yeniden yapılmıştır³⁹. Bu restorasyon hanın günümüzdeki görünümünü kazandırmıştır. Bugün Kadife Kale’den İzmir Körfezi’ne doğru bakıldığında Hisar Camii’nin gölgesindeki Kızlarağası Hanı’nın da içinde bulunduğu Kemeraltı Çarşısı, yüzün üzerindeki tarihî “hanlar manzumesi” fizikî dokusu hâkimiyeti altındaki İzmir’in “ticaret imaret merkezli” bir şehir görünümü arz etmektedir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri (BOA)

BOA. BEO 3655/ 274108.

BOA. BEO 3696/ 277134.

Topkapı Sarayı Defterleri, nr. 00023.0001.00, s. nr. 33b.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

³⁵ “Hacı Beşir bin Abdulmuin Vakfı”, VGMA, defter nu: 638, s. 238, sıra: 137/3; “Hacı Beşir Ağa bin Abdulmuin Vakfı”, 1158/1745, VGMA, Defter nu: 638, s. 243, sıra: 139.

³⁶ Hacı Beşir Ağa bin Abdulmuin Vakfıyesi, H.1158/M.1745, VGMA, defter nu: 638, s. 206, sıra: 117/1.

³⁷ Atay, 2003, s. 150.

³⁸ Aktepe, 1971, s. 135.

³⁹ Bozkurt Ersoy, “Bu Bir Ölüm İlanıdır!”, *Ege Mimarlık Dergisi*, S. 15, Mimarlar Odası İzmir Şubesi Yayını, İzmir 1995, s.48-49.

- Hacı Beşir Ağa bin Abdulmuin Vakıf Kaydı, VGMA, 1159/1746, Defter nu: 638, s. 235, sıra: 135.
- Hacı Beşir Ağa bin Abdulmuin Mülk-nâmesi, 1156/1743, VGMA, Defter nu: 638, s.183, sıra: 109.
- Hacı Beşir Ağa bin Abdulmuin Vakıf Kaydı, VGMA, 1168/1745, defter nu: 638, s. 197, sıra: 114/2.
- Hacı Beşir Ağa bin Abdulmuin Vakıf Kaydı, VGMA, 1158/1745 defter nu: 638, s. 228, sıra: 131/1.
- Hacı Beşir Ağa bin Abdulmuin Vakıf Kaydı, VGMA, 1158/ 1545, defter nu: 638, s. 228, sıra: 131/2.
- Hacı Beşir Ağa bin Abdulmuin Vakfıyesi, H.1157/M.1744, VGMA, defter nu: 638, s. 134, sıra: 65.
- Hacı Beşir Ağa bin Abdulmuin Vakfıyesi, H.1158/M.1745, VGMA, defter nu: 638, s. 206, sıra: 17/1.
- Hacı Beşir Ağa bin Abdulmuin Vakıf Kaydı, H.1157/M.1744, VGMA, defter nu: 638, s. 201, sıra: 116/1.
- Hacı Beşir Ağa bin Abdulmuin Vakıf Kaydı, VGMA, defter nu: 638, s. 238, sıra: 137/3.
- Hacı Beşir Ağa bin Abdulmuin Vakıf Kaydı, 1158/1745, VGMA, Defter nu: 638, s. 243, sıra: 139.
- Sultan Mahmud Han ibn Sultan Mustafa Han Vakfıyesi, 1152/1740, VGMA, defter nu: 638,s.1, sıra:1.

Araştırma ve İnceleme Eserler

- Abdülkadir Özcan, “Hacı Beşir Ağa”, DİA, 5, (İstanbul 1992); 555.
- Ayhan Ürkündağ, *Darıssaade Ağası Hacı Beşir Ağa ve Hayratı*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı’nda yayımlanmamış doktora tezi, Afyon 2017.
- Bozkurt Ersoy, *İzmir Hanları*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1991.
- Bozkurt Ersoy, “Bu Bir Ölüm İlanıdır!”, *Ege Mimarlık Dergisi*, S. 15, Mimarlar Odası İzmir Şubesi Yayını, İzmir 1995; 48-49.
- Çınar Atay, *İzmir Hanları*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir 2003.
- Daniel Goffman, “İzmir: Köyden Kolonyal Kente”, *Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti*, (Çeviren: Sermet Yalçın], Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012; 100-101.
- Doris Behrens-Abouseif, “Beşir Ağa sebilküttâbı”, *DİA*, 6, (1992).
- Jane Hathaway, *Osmanlı Sarayının En Ünlü Harem Ağası Hacı Beşir Ağa*, (Çeviren: Hazal Yalın), Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.
- İsmail E. Erünsal, “Beşir Ağa Kütüphanesi”, *DİA*, 6, (1992); 3-4.
- Lokman Tay, *Dâr-üs’saâde Ağası Hacı Beşir Ağa ve Eserleri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2014.
- Münir Aktepe, “İzmir Hanları ve Çarşıları Hakkında Ön Bilgi”, *Tarih Dergisi*, sayı: 25 (1971); 105-154.
- Semavi Eyice, “Beşi Ağa Külliyesi”, “Beşir Ağa Camii”, *DİA*, 6, (1992); 1-3.
- Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiatlar ve Ücretler 1469-1998*, T.C. Başbakanlık İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000.
- Şevket Pamuk, “Kuruş”, *DİA*, c. 26, (2002); 458-459.

ARŞİV BELGELERİ IŞIĞINDA İZMİR'İN İNCİSİ NİFLİZADE/ ŞADIRVAN CAMİ VAKFI

Semiha Nurdan*

Giriş

İnsan eğilimleri değişmekle birlikte vakıf müessesesi yüzyıllar boyunca bir amaca hizmet için var olmuşlardır. Zaman zaman bazı aksaklıklar olmuş olsa da müessesenin tarih boyunca yaptığı hizmet ağır basmakta ve vakıf kurumunun kutsiyetinden bir şey eksilmemektedir. Osmanlı toplum hayatının vazgeçilmez bir parçası olan vakıf müessesesi kainattaki bütün canlılar için bir hizmet veren bir müessesedir. Bu anlamda beşikten mezara kadar Osmanlı toplumu içerisindeki insanların faydalandığı nadir kurumlarımızdandır.

Kâtip Çelebi'nin eserinde¹ ve Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nde adı geçen bu caminin adı hakkında farklı isimlendirdikleri görülmektedir. Evliya Çelebi eserinde caminin kuruluş tarihi ile ilgili bir kitabeden bahsetmektedir. Ancak günümüze bu kitabe maalesef ulaşmamıştır. Evliya Çelebi'ye göre caminin kuruluş tarihi olarak 1046 (1636-37) tarihini vermektedir.

Nahide Şimşir'in 1144 Numaralı Hurufat Defterine göre yapılan, "XVIII. Yüzyıl Başlarında İzmir Kazasında Görev ve Görevliler" adlı makalesi camiye atanan görevliler hakkında çok kısa bilgi vermektedir.

Münir Aktepe'nin Ağustos 1973-1974 tarihli "Osmanlı Devri İzmir Câmî'leri Hakkında Ön Bilgi"² adlı makalesinde ise cami hakkında bilgi verilmektedir. Ancak ismi konusunda sadece kaynaklarda geçen ifadeye yer verilerek geçilmiştir. Yazıldığı tarih dikkate alındığında aradan geçen zaman içerisinde bu konuya dair yapılan çalışmaların hepsinin sanatsal olarak ele alındığı görülmüştür. Dolayısıyla yeni açılan arşiv fonları dikkate alındığında cami hakkında oldukça önemli verilere ulaştığımızı söyleyebilir. Özellikle Kanuni Sultan Süleyman Vakfıyla ilişkisi konusunda, Kanuni Sultan Süleyman'ın günümüze ulaşan 8 vakfiyesi dikkatle tetkik edilmiştir. Ancak bu vakıf kayıtları içerisinde bu cami ile ilgili bir bilgiye ulaşılamamıştır.

İzmir merkezde 316 adet vakıf kaydına rastlanmıştır, zeyl vakfiye niteliğinde vakfa ilaveten oluşturulan 74 vakfiyedir. Vakfiyesine ulaşılan kayıt sayısı ise 131 adettir. Vakıf kaydı niteliğinde atik şahsiyet, yeni şahsiyet, hurufat, vakfiye, zeyl vakfiye, ilam, hüccet, atama kayıtlarına dayalı yapılan taramada ise 870 adet vakıf

* Dr. Türk Tarih Kurumu, Bilimsel Çalışmalar Müdürlüğü

1 Kâtip Çelebi, *Cihân-nümâ*, Haz. Fikret Sarıcaoğlu, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara.

2 Münir Aktepe, "Osmanlı Devri İzmir Câmî'leri Hakkında Ön Bilgi", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı 4-5, Ağustos 1973-1974.

kaydına ulaşılmıştır. İzmir ve ilçelerinden bulunan vakfiye kaydı ise 662 adet olarak tespit edilmiştir.

İncelemeye konu olan camiye dair ulaşılan arşiv vesikasına bakıldığında; vakfiye, muhasebe defteri, atama kaydı, tamir hücceti ve adet caminin geçirdiği yangınla ilgili belgeler olduğu görülmektedir.

Niflüzade Cami kaynaklarda geçen ifadeye göre Şadırvan veya Şadırvanaltı Cami diye bilinen caminin ulaşabildiğimiz 3 vakfiyesi vardır. Başka belgelerde Kanuni Sultan Süleyman Cami olarak da geçen cami için Kanuni Sultan Süleyman tarafından tahsisat ayrıldığı görülmektedir. Ancak Kanun'un Çanakkale ve İzmir vakfiyelerinin kayıp olduğu bu sebeple ayrılan tahsisatı ve hizmet şartlarının ne olduğuna doğrudan ulaşmamız mümkün olmamıştır. Ayrıca belgelerden Kanuni Sultan Süleyman'ın İzmir'de bulunan vakıf kurma şartları gereğince cizye gelirinin değişken ve gelecek olan bir gelir kalemi üzerinde vakıf tesis etmenin mümkün olmadığı için sadece bağışlanmış bir gelir olarak sayılabilir.

Günümüze ulaşan Kanuni Sultan Süleyman'ın kurduğu vakıflara kısaca değinmek gerekirse; Kanuni'nin 8 vakıf kurduğu görülmektedir bunlar sırasıyla şöyledir:

Kanuni Sultan Süleyman'ın kendi kurduğu vakıflar;

- 1- İstanbul Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi (Tarihsiz)³.
- 2- Mekke Vakfiyesi (947/1540)⁴
- 3- Şanlıurfa Vakfiyesi (948/1541)⁵.
- 3- Şam Vakfiyesi (964/1557)⁶.
- 2- İstanbul Su Vakfiyesi (973/1566)⁷.
- 6- Rodos Vakfiyesi (977/1570)⁸

7- Kudüs Vakıfları. Arşivlerde Kanuni Sultan Süleyman'ın Kudüs'le ilgili vakfiye kaydına rastlanılamamıştır. Ancak arşiv belgelerinde vakfa ait çok sayıda belgeler kayıtlı olup, bu belgeler Kanuni Sultan Süleyman'ın Kudüs'te de vakıf kurduğunu ortaya koymaktadır.

³ Vakfiyenin Aslı VGM Arşivi Kasa 1390 numaralı defterde kayıtlı olup, suretleri VGMA 1387 ve 1550 numaralı defterlerde kayıtlı bulunmaktadır. Ayrıca Vakfiyenin diğer bir sureti Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa 943/4 numarada kayıtlıdır.

⁴ Beyazıt Kütüphanesi, Şeyhulislam Veliyyüddin Efendi, 2398-2

⁵ VGMA 987/106

⁶ VGMA Kasa 1389

⁷ VGMA Kasa 1389

⁸ Atatürk Kitaplığı, Bel. Yz_K1460, vrk. 353

8- Şehzade Sultan Mehmed Vakfıyesi (964/1557--VGMA)⁹ bu vakıflar arasında maalesef Çanakkale'de bulunan vakfıyesinin hala bulunamadığı tespit edilmiştir. Ancak İzmir'de bulunan Niflizade cami için İzmir'de bulunan gayrimüslümlerden alınan cizye gelirini bağışladığı ulaşılan belgelerden anlaşılmaktadır. Vakıf kurma şartları incelendiğinde cizye gelirine dayalı bir vakfiye oluşturulması, vakfın kuruluş şartları gereğince mümkün değildir.

Dolayısıyla Kanuni Sultan Süleyman'ın Niflizade/ Şadırvan veya Bıyıklıade Cami için oluşturulan bir vakfıyesine ulaşamamıştır. Ancak cami için gelir tahsis ettiği diğer belgelerden tespit edilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın İzmir'de bulunan Yahudiyan cemaatinin cizye gelirini Niflizade caminin giderleri için bağışladığını belgelerden anlamaktayız. Bu hususu ayrıca gelirler kısmında detaylı bir şekilde ele alacağımız için burada sadece Kanuni Sultan Süleyman'ın ne bağışladığını zikrederek geçeceğiz.

1) Caminin adı üzerine bir değerlendirme

Kayıtlarda/belgelerde geçen ifadelere göre caminin farklı farklı isimleri vardır. Bu belgelere dayanılarak yapılan tespitlerde: Cami-i Kebir, Niflizade, Bıyıklıade veya Şadırvan / Şadırvanalı cami olarak geçmektedir. Bu belgeler bazen bir hafız ataması bazen de bir muhasebe kaydı niteliğinde, değişik belgelerden oluşmaktadır. Kâtip Çelebinin eserinde “Ulucami ve Niflizade olarak geçerken Evliya Çelebi'nin eserinde ise Bıyıklıoğlu cami olarak geçmektedir. Evliya Çelebi; camiye İstanbul'da bulunan camiler gibi gece gündüz cemaat ile dolu olduğunu, ayrıca bir inci tanesine benzeterek ışıltı ışıltı olduğunu vurgular¹⁰.

Belgelere dayalı kanaatimize göre; Niflizade ve Bıyıklıade yani caminin banisi olan iki isimde aynı kişiyi ifade etmektedir. Her ne kadar farklı isimlerle eserlerinde kayıt düşülmüş ise de dönemselsel olarak yakın tarihli olmaları hasebiyle Evliya Çelebi (1611-1682) ve Kâtip Çelebi'nin (1609-1657) birbirlerinden etkilenmiş olduklarını varsayabiliriz.

Nif: Günümüzde İzmir'in Kemalpaşa ilçesinin eski adıdır. Caminin ismi hususunda çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Ulaşılabilen 1080 (Miladi 30 Temmuz 1669) tarihli vakıf muhasebe kaydına göre; caminin isminin Niflizade Cami olarak geçtiği görülmektedir.

Niflizade ismine bakıldığında kanaatimizce şimdiki Kemalpaşa eski adıyla Nif ilçesinden bir şahsın oğlu tarafından kurulmuş olduğunu düşünmekteyiz. Ancak Kanuni Sultan Süleyman vakfından bu camiye akar tahsis edilmesi dönemin ileri gelenlerinden bir şahıs olduğunu da düşündürmektedir.

⁹ VGMA Kasa 1392, Babası Kanuni Sultan Süleyman tarafından Şehzade Sultan Mehmet adına kurulmuştur.

¹⁰ EvliyâÇelebi Seyahatnâmesi, Günümüz Türkçesiyle Seyahatnâmesi: Kütahya-Manisa-İzmir-Antalya-Karaman-Adana-Halep-Şam-Kudüs-Mekke-Medine, Yapı Kredi Yayınları, Cilt 9, s.103-104.

2) Caminin yeri ve konumu

Genellikle Caminin yeri; İzmir'in Cami-i Atik Mahallesinde bulunduğu dair birçok belgede geçmektedir¹¹.

Münir Aktepe caminin yerini; “*Eski Mahkeme önü, Arasta ve Şekerciler çarşısından gelip, Odun-Pazarı'na ve Yağcılar içine doğru giden yolların kesiştiği noktadır*”. diye tarif etmektedir.

Tuncer Baykara ise: “derya tarafında ve denize yakın” Anafartalar caddesi ile 912 sokak köşesinde bulunduğunu, Şadırvan cami ismini ise altında ve yanında bulunan şadırvandan aldığını belirtmektedirler¹².

3) Caminin gelir (akarları) ne olduğu bakıldığında;

Katkı sağlayacak kaynaklar arasında vakfiyeleri ve muhasebe defterlerini saymak mümkündür. Özellikle gelir-gider söz konusu olduğunda ilk akla gelen; muhasebe defterleridir. Kısaca muhasebe defterlerini tanımlamak gerekirse; muhasebe kayıtları da yararlanacağımız en önemli gelir ve gideri gösteren veriler bütünüdür. Bu kayıtlar ışığında vakfın yıllar içinde yaşadığı değişimleri ve vakfiyeye ne kadar sadık kalındığı ortaya çıkarılabilmektedir. Ayrıca muhasebe bilançolarını inceleyerek oluşturduğumuz bilgiler yoluyla vakfa ait gelir ve giderlere, verilen hizmetlerin miktar ve kalitesindeki değişimlere, bu değişimlerin toplumsal nedenlerine ulaşmakta mümkündür.

Caminin ana gelir kalemi Kanuni Sultan Süleyman'ın İzmir'de bulunan Yahudiyan tebasının cizye gelirlerinden oluştuğunu söyleyebiliriz. Aynı zamanda bu gelirlerle vakfın giderlerinin karşılandığını da söylemek mümkündür. Gelirler ve gelir türlerine göre bakıldığında:

1. Kanuni Sultan Süleyman'ın İzmir'in Yahudiyan tebasının cizye geliri,
2. Dükkan ve mahzenlerin kira gelirlerinden meydana geldiği görülmektedir.

Vakfiye şartlarında akarlarla ilgili olarak:

21 Şevval 1188 (25 Aralık 1774) tarihli Hacı Ahmed Ağa bin Sinan bin Hasan vakfına ait vakfiyede geçen ifadeye göre vakfedilen han gelirlerinin galesinden tahsisat ayrıldığı¹³,

5 Rebiülevvel 1299 (25 Ocak 1882) tarihli Atika Hatun binti Yahya vakfına ait vakfiyede geçen ifadeye göre caminin adı Şadırvan Cami olarak geçmektedir. Cami için Atika Hatun 1 bab dükkan vakfettiği¹⁴,

¹¹ Hulâsa-i Vakfiyye :2806 Kuyûd-ı Vakfiyye Numarası: 31/5886 11084; Ayrıca VGMA_defter_0608_Page_035.

¹² Tuncer Baykara, İzmir Şehri ve Tarihi, Ege Ün. Matbaası, Bornova-İzmir, 1974, s.47.

¹³ Vgm_defter_0741_Page_131

¹⁴ Vgm_defter_0608_Page_035

16 Rebiülevvel 1311 (27 Eylül 1893) tarihli Hacı Ahmed Efendi bin Hacı Mehmed Ağa vakfından ise 13 sim mecidiye tahsisat ayrıldığı görülmektedir¹⁵.

1669 tarihli muhasebe defterinde geçen kayda göre:

“Kasaba-i i İzmir’de Merhum Niflizade evkafına 1080 senesi Rebiülevveli guresinden (Temmuz 1669) sene-i mezbur Saferü’l-hayrı gayetine gelince mütevellisi olan bevvab-ı Hüseyin kullarının bir yıllık muhasebesin irad ve mesarıfidır ki zikir olunur; Mahsul-i vakfından kırk bir bin yüz elli (41.150) akçe makbuzat olub¹⁶”

1669 senesinde 41.150 akçelik bir gelire sahip olduğu görülmektedir.

1678 tarihli muhasebe defterinde geçen kayıta ise: “Nefs-i İzmir’de vaki Cami-i Kebir dimekle maruf merhum Niflizade vakfına hala müteveli olan bevvab-ı Sultani Hüseyin Bey kullarının 1087 (1676) senesi Rebiülevvel guresinden 1088 (1677) senesi Saferi gayetine gelince hala görülen iki yıllık muhasebesinin irad ve mesarıfidır ki zikir olunur: İki seneden mahsul vakfından doksan bin sekiz yüz (90.800) akçe makbuzı olub¹⁷” diye kaydedilmiştir. **Dolayısıyla 1678 tarihinde gelirin iki yıllık olması hasebiyle bir önceki kaydındaki rakamın iki katına yani 90.800 akçeye çıktığı görülmektedir.**

1243 (1827) tarihli muhasebe defterinde kayıtlı gelirlere bakıldığında: “Medine-i İzmir’de vaki Şadırvan cami şerifi dimekle arif Bıyıklıade; Sultan Süleyman tabe serahu hazretlerinin cami şerifi evkafının ba-berat-ı alışan mütevellisi tarafından kaimmakam-ı müderrisin-i kiramı el-Hac Davudzade, Faziletlü el-Hac Hüseyin Efendi’nin talep ve marifetleri ve marifet-i şer’iyle tahrir olunan cami mezkurun müsakkafatından cami mezkur tahtında ve haricinde kain dekakin ve mahzenin ber-mucebi vakf-ı mezkura hasıl olunan icarat ve mesarıfat” defterinde geçen ifadeye göre: **Dükkân ve mahzenlerin yıllık gelirlerinin toplamı: 232 kuruş¹⁸ olduğu görülmektedir.**

Dükkân ve mahzelerle ilgili belgelerde; hangi esnafların ve işletmelerin ne olduğu hususu açık bir şekilde belirtilmiştir. Buna göre bezzaz dükkânı, mahzen, aktar dükkânı olarak kayıtlara geçtiği görülmektedir. Örneğin: Kâtipzade 6 kuruş kira bedeli ile kiraladığı bezzaz dükkânını gedik usulüyle İbrahim bin Hasan’a 14 kuruş kira bedeli ile kiraya vermiş, İbrahim bin Hasan ise ferağ yolu ile Bezzaz Hacı Mehmed Efendi ibn-i Himmet’e senelik 14 kuruş icare bedeli ile devretmiştir. Ancak Bezzaz Hacı Mehmed Efendi’nin ferağ temessük kaydının kaybolması üzerine temessük kaydının araştırılması için dilekçe verdiği görülmektedir¹⁹.

¹⁵ Vgm_defter 596_Page_011

¹⁶ TS.MA.d_01777_0002_00_001.

¹⁷ TS.MA.d_03924_0001_00_001

¹⁸ BOA_EV_HMH_BELGE__00001_00248

¹⁹ BOA_EV_THR__00301_00041

Bir başka kayıta ise: 14 Şubat 322 (27 Şubat 1912) tarihli İzmir'de Şadırvan Camii imamet cihetine sarf olunan kahvehanenin kira bedelinin aylık 9 mecrediye ve bir dükkân kirasının ise aylık 4 mecrediye kirası olduğu belgelerde geçmektedir²⁰.

4) Gider kalemlerinin ne olduğu

Caminin gider kalemlerine bakıldığında hemen hemen her vakıfta olan belli başlı hizmetler için bir gider kalemi olduğu görülmektedir. Bu giderler cami imamı, müezzini, hatibi ve hafızı gibi cari hizmetleri yerine getiren görevlilerin aldığı ücretlerden meydana gelmektedir. Ayrıca vakfın görevlilerinden sayılan mütevellî, nazır, katip, cabi, kayyumluk²¹ ve ferraşlık gibi vakfın işleyişini devam ettirmekle görevli kişiler için verilen ücretler de bulunmaktadır. Cami görevlileri arasında imam, müezzin, hafız ve hatip gibi cami görevlilerin yanı sıra camide zamanı gösteren saat varsa bunun için bir muvakkit tayin edildiği görülmektedir. Ayrıca kütüphanede görevli hafız-ı kütüp gibi kütüphane görevlileri de bulunmaktadır. Bir de caminin adından da anlaşılacağı üzere şadırvanı olduğu görülmektedir. Şadırvan için su temini ve suyolcunun hizmeti karşılığında aldığı ücret vardır. Diğer giderler ise caminin ve etrafında bulunan dükkân, sebül varsa kütüphane binalarının tamir masrafları caminin kandili için yakacak yağ masrafı gibi giderler yer almaktadır.

Vakfiyelerde geçen şartlara göre gider kalemleri:

21 Şevval 1188 (25 Aralık 1774) tarihli Hacı Ahmed Ağa bin Sinan bin Hasan vakfına ait vakfiyede geçen ifadeye göre caminin adı Niflizade olarak geçmektedir. Vakfiye şartlarında ise Niflizade camiinde bir kişi yevmi 40 akçe vazife ile dersiam olacak ve Han-ı mezkûn gallesinden (Hacı Ahmed Ağa bin Sinan bin Hasan vakıf gelirleri arasında bulunan han) tüm vakfın tamir ve termimi için sarf edilecektir²².

5 Rebiülevvel 1299 (25 Ocak 1882) tarihli Atika Hatun binti Yahya vakfına ait vakfiyede geçen ifadeye göre caminin adı Şadırvan Cami olarak geçmektedir. Cami için Atika Hatun 1 bab dükkân vakfettiğini, vakfın mütevellisi olarak kendisi hayatta olduğu sürece kendisi, vefatından sonra Şadırvan Cami şerifine her kim mütevellî olursa o kişi aynı zaman da Atika Hatun vakfının da mütevellisi olacak ve haftada bir kere cuma gecesi Yasin-i Şerif okuyacak diye şart koşulmuştur. Vakıf gelirinden tamir ve masraflar çıktıktan sonra fazlası Şadırvan Cami şerifi imamına verilmesini şart koşmuştur²³.

“Ben lâbis-i libâs-ı hayât oldukça vakf-ı mezkûreme ben mütevellî olub, dilediğim vechle mutasarrıf olam ve vefatımdan sonra zikr olunan Şadırvan Câmî-i şerifine her kim mütevellî olur ise vakf-ı mezkûreme dahi mütevellî olub, dükkân-ı

²⁰ BOA__EV__MKT__03433_00380; ayrıca BOA__EV__MKT__03433_00382

²¹ Vgm__defter__00794_00039: Belgeye göre “Sultan Süleyman Han Hazretlerinin cami-i şerifine kayyumluk hizmetine yevm-i on akçe vazife ile Mektubi? Seyid Ali Efendi'nin atandığına dair 1222 tarihli kayıt” örnek gösterilebilir.

²² VGM_DEFTER_0741_Page_131

²³ VGM_DEFTER_0608_Page_035

mezkûru ecr-i misliyle ahire icar ve hâsıl olan icaresinden iktizâ eden ta'mirâtı bil'icrâ emlak vergüsü ba'de'l-ifâ fazlasını câmi-i şerif-i mezkûrda her kim imâm olur ise, ana verile ve imâm-ı mûmâ-ileyh haftada bir kere cum'a gecesi Yasin-i şerif kıraat edüb, hâsıl olan ecr ve mesûbâtını benim ve ebeveynim ve sâir müminin ervâhına hediye eyleye deyü ta'yin-i şurût birle dükkan-ı mezkûru mütevell-i mûmâ-ileyhe teslim ol dahi ber-vech-i muharrer tesellüm ve kabz edib, evkaf mütevellileri gibi tasarruf eyledi?"

16 Rebiülevvel 1311 (27 Eylül 1893) tarihli Hacı Ahmed Efendi bin Hacı Mehmed Ağa vakfında, caminin adı Şadırvan Cami olarak geçmektedir. Vakıf şartları içerisinde Şadırvan Cami **imam ve müezzini için imama 10 sim mecidiye, müezzine 3 sim mecidiye** verilmesi hususunda şart koşulduğu görülmektedir²⁴. Ayrıca Kanuni Sultan Süleyman Vakfında İzmir'de bulunan Yahudiyan tebasının cizye gelirleri bu caminin giderleri için kullanılmasını şart koşulduğu söylenebilir.

Muhasebe kayıtlarında geçen gider kalemleri:

Kasaba-i i İzmir'de Merhum Niflizade evkafına 1080 senesi Rebiülevveli guresinden (Temmuz 1669) sene-i mezbur Saferü'l-hayrı gayetine gelince mütevellisi olan bevvab-ı Hüseyin kullarının bir yıllık muhasebesin irad ve mesarîfidir ki zikr olunur;

Meblağı mezburun yirmi bin yüz altmış (20.160) akçesi hüddamı vakfın birer sene vazifeleri eda edüb ve dokuz bin sekiz yüz yetmiş (9870) akçesi cami-i şerife alınan rukan-ı zeyt ve bal mumu ve kanadil-i bahayan? Edüb ve iki bin beş yüz doksan (2590) akçesi han-ı kebir ve keniflerin tamiratına cürm eyleyüb ve dokuz bin iki yüz (9200) akçesi bedel-i sulh için ber-mucebi hiccet? Eda eyleyüb ve iki bin sekiz yüz (2800) akçesini geçen sene gördüğü muhasebesinde ziyade el-haric zuhur etmekle eda olunub bu gördüğü muhasebesinde dahi üç bin dört yüz doksan (3490) akçesi ziyadesi zuhur eylediği azr olunur.

20.160 akçesi vazifeliler için

9870 akçesi camiye alınan rukan-ı zeyt, balmumu ve kanadil bedeli

2590 akçesi keniflerin tamir masrafı

9200 akçesi bedel-i sulh için

2800 akçesi

3490

+ _____

28.045,310

Gelir: 41.150,00

Gider: 28.045,310

- _____

²⁴ VGM_DEFTER 596_Page_011

13.104,69 akçe kalır²⁵

Bir diğer muhasebe defterinde ise kayıtlar şöyledir:

Nefs-i İzmir'de vaki Cami-i Kebir dimekle maruf merhum Niflizada vakfına hala mütevellî olan bevvab-ı Sultani Hüseyin bey kullarının 1087 (1676) senesi Rebiülevvel guresinden 1088 (1677) senesi Saferi gayetine gelince hâlâ görülen iki yıllık muhasebesinin irad ve mesarıfidır ki zikr olunur:

İki seneden mahsul vakfından doksan bin sekiz yüz (90.800) akçe makbuzı olub;

Meblağ-ı mezbureden kırk yedi bin beş yüz yirmi (47.520) akçesi iki senede cami-i şerif hüddamının tamamen vazifelerine eda olunub ve yirmi dokuz bin sekiz yüz seksen (29.880) akçesi dahi cami-i şerife alınan balmumu ve kandil yağı ve hasır bahalarına vesair lazım ve mühim olan ihracat muayenesine harç olunub otuz bir bin doksan yedi (31.097) akçesi dahi ber-mucebi defter-i müfredat ve hiccet-i Şer'iyye cami-i şerif sükkafının? Konur.... ve hanın ve ahurun duvarları meremmetine harç ve sarf olunub bu takdirce irad mesarıfı vefa eylemeyüb meremmet ziyade olduğundan muma-ileyh kullarının on yedi bin altı yüz doksan yedi (17.697) akçe ziyadesi geçdiği arz olunur.

47.520,00

29.880,00

+ 31.097,00

108.497,00

Gelir: 90.800,00 akçe

Gider: 105.497,00 akçe

17.697,00 Bevvab-i Sultani Hüseyin beyin eklediği miktar²⁶

19 Rebiülevvel 1243/ 10 Ekim 1827 tarihli muhasebe defterinde kayıtlı gelirlere bakıldığında:

İzmir'de Bıyıklıade Cami şerifinin gelirine göre giderinin daha fazla olması hasebiyle bir arzuhal yazıldığı görülmektedir: "Müderresin-i kiramdan el-Hac Davudzade el-Hac Hüseyin Efendi'nin yazdığı arzuhalde vakfın kira gelirinin 232 kuruş olup, giderinin ise 951 kuruş olduğunu gelir-gider farkı olan 719 kuruşun kaymakam Hüseyin Efendi malından sarfedilmektedir. Bu husus ile ilgili şahitler vardır. Ayrıca cami şerifin imam, müezzin ve kayyumluk vazifeleri mahlul olup

²⁵ TS.MA.d_1777_0002_00_001

²⁶ TS.MA.d_03924_0001_00_001

atmaları yapılması hususu ile birlikte kaymakamlık vazifesine daha münasip birinin atanması hususunda kadılığa yazdığı arzuhal oldukça ilginçtir²⁷.

Bu belgeye ilaveten camiye yapılan masrafların kalem kalem yazıldığı diğer kayıttta ise giderlerin ne olduğu açıkça belirtilmektedir:

Caminin Masrafları:

İmam için fi sene kamilen 60

Müezzin ve kayyum için fi sene kamilen 180 kayyum mahiyesi 15 kuruş

Cami mezkurda ifa olunan rugan-ı zeyt kasatar? Adet 5 fi sene kâmilen 275

Cami mezkurda ifa olunan şem-i asel 20 Ve yağ-ı mum kuyye? 24 fi sene kamilen 336

Cami mezkurda cam ve kanadil ve sair mesarîf fi sene kamilen 100

Yekün: 951 mesarîf-ı vakf

232 irad-ı vakf

719 gelir ve gider arasındaki fark

Cami mezkur ki hıdeması vazifelerine iradiye olarak cizyesi malından almak üzere beher sene yüz yetmiş altı (176) kuruş, on üç paradan ancak 60 kuruş cami mezkurede hatib bulunan efendinin mahfilinden ahz-ı ma'ada yüz on altı gurus on üç parası? Hazindarlarından kalub ahz olunmak mümkün olmamağla beher sene cami mezkur ki icarat-ı mezkurede hasıl olan iki yüz otuz iki gurus masarîf-ı mezkurede tenzil olundukda baki kaimmakam muma-ileyhin canibi vakfında yedi yüz on dokuz kuruş alacağı zuhur eylediği işbu mahalle şerh verildi²⁸.

Belgelerde geçen harcama kalemlerini genellikle atama kayıtları oluşturmaktadır:

Birkaç örnek üzerinden bakıldığında: İzmir'de Şadırvan Cami imamet cihetine sarf olunan kahvehane ve bir dükkân kiralatı görevli imama verildiği ve İzmir'in Selatin Camilerinden olması hasebiyle imamet cihetinin aylık 400 kuruş tahsis edilmesi hususunda Aydın Evkaf Müdürlüğüne yazılan 16 Safer 330 (5 Şubat 1912) tarihli tahrirat oldukça dikkat çekicidir²⁹.

Bir diğer belgede ise katıplik vazifesi için “Medine-i İzmir'de Bıyıklıade dimekle meşhur ve mahfirunleh Sultan Süleyman Han vakfından olmak üzere yevmi iki akçe vazife ile kâtib-i vakfı ciheti mutasarrıfı Seyyid İbrahim bin Ahmed Halife'nin vefatı cihetiyle mahlülünden erbab-ı liyakatdan Seyyid Muhiddin Ömer Halife'nin

²⁷ BOA__EV__HMH_BELGE__00001_00246

²⁸ BOA__EV__HMH_BELGE__00001_00248 1243

²⁹ BOA__EV__MKT__03433_00380 ve BOA__EV__MKT__03433_00382

tain edildiğine dair 16 Recep 1255 tarihli berat kaydı³⁰ yazılan atama beratını görmek mümkündür.

Giderler arasında sayılabilecek bir diğer belgeler ise yangın ve tamiratla ilgili belgelerdir: Bu belgelerde geçen masraf kayıtları şu şekildedir:

İzmir maalesef bazen de felaketlerle de adını tarihe geçirmiş bir şehirdir. Özellikle geçirdiği deprem, yangın ve salgın hastalıklarla da şehrin demografik yapısının değiştiğini söylemek mümkündür. Özellikle Niflizade Caminin geçirdiği yangına dair belgelere bakıldığında: İzmir’de Şadırvan Cami veya Niflizade Cami olarak bilinen ve yangında zarar gören caminin yapımı için keşif defteri ve hüccet-i şer’iyyesinin Dersaadete gönderilmesi hususunda H.10.11.1155 (M. 6 Ocak 1743) tarihli emirname³¹. Bir keşif tutulmasını ve bu defterin merkeze gönderilmesini bildiren kayıt oldukça mühimdir.

Yangınla ilgili bir diğer kayıta ise: Niflizade camiinde 1779 tarihinde meydana gelen yangından sonra caminin tamirâtı için ashab-ı hayrattan Musa Kapudan’nın vakfettiği (vasiyeti üzerine) ve Mevlana oğlu Hüseyin Efendi’nin vakfettiği 600 kuruş ve caminin dükkânlarının da kiracılar tarafından yangından zarar gören duvarlarının yaptırılması hususunda sicil kaydı vardır³². İzmir’de Niflizade dimekle meşhur merhum ve mağfirunleyh Sultan Süleyman cami-i şerifinin yangından zarar gören dekakin ve mağazalarının mutasarrıfları tarafından muaccelerine mahsuben yaptırılmasına dair tamir hücceti³³. Bu kayıtlardan anlaşıldığı üzere caminin birkaç kez yangın geçirdiği ve bunun akabinde tamir edildiği anlaşılmaktadır.

Sonuç

Dört ana başlık altında ele aldığımız bildiride, Niflizade/Şadırvan caminin Kanuni Sultan Süleyman zamanından bu yana vakıf müessesesi olarak hizmet verdiğini belgelerden anlamaktayız. Bazı kaynaklarda caminin kuruluş tarihi olarak her ne kadar 1636 tarihinde Bıyıklıoğlu Mahmud tarafından yaptırıldığı yazılsa da bu bilgiyi destekleyen bir belgeye rastlayamadık. Dolayısıyla belgelerden hareketle Kanuni Sultan Süleyman vakfından tahsisat ayrılmış olması sebebiyle Kanuni dönemi vakıflarından olması muhtemeldir. Ancak 1575 tarihli tahrir defterinde caminin vakfına dair bir kayıt bulunamamıştır. Bulunan en eski kayıt ise 1669 yılına ait muhasebe defteridir. Gelirlerin ne türden bir gelir kalemi olduğu ve işletmelerden gelen gelir miktarı hakkında bir bilgiye ulaştık.

İncelediğimiz belgelerden ve özellikle vakfın muhasebe kaydından caminin gelir ve giderinin ne olduğunu tespit etmiş bulunmaktayız.

Bu tespitler doğrultusunda vakıf gelir ve gider dengesinin bozulduğu anlaşılmaktadır. Netice itibariyle özellikle muhasebe kayıtları üzerinde yapılan

³⁰ BOA_EV_EMH_56_116

³¹ AE_SMHD_I__00087_05911_001_001

³² VGM_DEFTER__00339_00051

³³ BOA_EV_MKT__03508_00211

tespitlere göre caminin gelir ve giderleri arasında bir fark oluşmaya başladığı tarih aralığı ve gelirlerin giderleri karşılamadığı görülmektedir. Bunun birçok nedeni olabilir vakıf yönetiminden, dönemin enflasyonuna kadar dolayısıyla bunu tespit etmek bu çerçevede oldukça zordur.

Diğer husus ise giderlerinin bir camide bulunması gereken imam, hafız ve müezzin ücretlerini ve müteveli, kâtip gibi vakfın idaresinden devamlılığından sorumlu kişilerin ücretlerinin ne kadar olduğu hususunda bir kanaat oluşmuştur. Caminin geçirdiği yangılar neticesinde ve dönem dönem yapılan tamiratlarla ilgili bilgilerde yine bulunan belgeler vasıtasıyla ortaya konulmuştur. Bu çerçeve de tamiratlar ve tamiratlar için yapılan masrafların miktarı hakkında da bir fikir vermiştir.

Kaynaklar

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

VGMA: defter_0741_Page_131
VGMA: defter_0608_Page_035
VGMA: defter_596_Page_011
VGM_DEFTER__00794_00039

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

TS.MA.d_01777_0002_00_001.
TS.MA.d_03924_0001_00_001
BOA_EV_HMH_BELGE__00001_00248
BOA_EV_THR__00301_00041
BOA__EV__MKT__03433_00380;
BOA__EV__MKT__03433_00382
BOA__EV__HMH_BELGE__00001_00246
BOA__EV__HMH_BELGE__00001_00248_1243
BOA__EV__MKT__03433_00380 ve
BOA__EV__MKT__03433_00382
BOA_EV_EMH_56_116

Araştırma Eserler

Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyumu Tebliğleri, Hazırlayan Prof. Dr. Tuncer Baykara, Akademi Kitapevi, İzmir 1994. Vakıflarla ilgili sayfa: M. Akif Erdoğan, Onaltıncı Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir ve Çevresi, s.221-230.

- Tuncer Baykara, İzmir Şehri ve Tarihi, Ege Üniversitesi Matbaası, Bornova-İzmir, 1974.
- Necmi Ülker, XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi I Ticaret Tarihi Araştırmaları, Akademi Kitapevi, İzmir 1994.
- Karl von Scherzer, İzmir 1873, Çev. İlhan Pınar, İzmir Büyük Şehir Belediyesi Kültür Yay. İzmir 2001.
- Engin Berber, Sancılı Yıllar İzmir 1918-1922 Mütareke ve Yunan İşgali Döneminde İzmir Sancağı, Ayraç Yay. Ankara 1997.
- Selçuk Trak, Ekonomi ve Ticaret Tarihi, MEB İzmir Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu Yay. Sayı 11, Yeniyol Basımevi, İzmir 1947.
- Bülent Şenocak, Levant'ın Yıldızı İzmir, Şenocak Kültür Yayını-1, İzmir 2003.
- Mehmet Akif Erdoğan – Ayşe Değerli, 16. Yüzyılda Türk İzmir 1575 Tarihli İzmir (Sıgla Sancağı) Tahrir Defteri, Senlenge Yay. İstanbul 2021.
- Mübahat Kütükoğlu, İzmir Temettü Sayımları ve Yabancı Tebaa, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- Mustafa Özturanlı, XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisâdî Yapısı, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yay. İzmir 2000.

ŞEHİR, KADIN VE HAYIRSEVERLİK: OSMANLI DÖNEMİ İZMİR KADIN VAKIFLARI

Yasin Taş*

Giriş

Osmanlı döneminde şehirlerin maddi ve manevi gelişim seyrine etki eden temel faktörlerden biri, hayrat sistemi içinde tesis edilen vakıf eserlerin sayısı ve hizmet sahalarının genişliğidir. Mali bir kaynağa dayanması sebebiyle vakıfların çoğu sultanlara, devlet adamlarına ve servet sahibi erkeklere ait olmakla birlikte kurucusu kadın olan vakıfların sayısı da azımsanmayacak orandadır. Servet, mevki ve iktidar sahibi kadınlar, sahip oldukları mali imkânları kullanmak suretiyle büyük yardımseverlik girişimlerinde bulunmuşlardır.¹ Zengin gelirlere sahip kadın vakıfları İstanbul'da Hanım sultanlar, saray kadınları ve bürokrasinin çeşitli kademelerindeki devlet adamlarının eşleri, kızları veya anneleri tarafından tesis edilmiştir. Gelirleri itibariyle daha geniş alanlara hizmet götürme imkânı bulan bu vakıfların yanı sıra imparatorluk topraklarının neredeyse tamamında kadınlar hayır işlerine katılarak pek çok şehirde ya vakıf eserler kurmuş ya da bu eserlere kaynak sağlayarak hamilik etmişlerdir.

Anadolu'da kadınların vakıflar aracılığıyla toplum hayatının hemen her alanına gözle görülür şekilde katkı sunduğu şehirlerden biri İzmir'dir. Burada kadınlar tarafından kurulmuş vakıf eserler arasında çok sayıda çeşme, sebil, mescit, cami, mektep, medrese ve hatta kütüphane gibi yapılar bulunması kadınların şehrin gelişimine farklı alanlarda destek sağladıklarını göstermektedir. Kadınlar eliyle hayat bulan vakıf eserlerin önemli bir kısmı günümüze ulaşmamış olmakla birlikte bazıları birkaç asrı kapsayan mekânsal değişimlere rağmen ayakta kalarak halihazırda kent insanına hizmet vermeye devam etmektedir. Zamanla ortadan kalkmış kadın eserlerinin tespiti ve hatta daha geniş bir perspektifle vakıf kuran kadınların kimliği ve vakıflar aracılığıyla hangi toplumsal hizmetlere öncülük ettikleri araştırılmaya muhtaç bir husustur. Zira Osmanlı dönemi İzmir vakıf eserleri hakkında yapılmış çalışmalar bulunmakla beraber şehirdeki kadın vakıflarını bir bütün halinde ele alan müstakil bir çalışmaya rastlanmamaktadır. Kadınlar tarafından yaptırılan hayır eserlerin ortaya çıkarılması hem İzmir şehrinin tarihi hem de Osmanlı kadın çalışmaları açısından önem taşımaktadır. Bu çalışmanın amacı Osmanlı döneminde İzmir şehir hayatının gelişiminde hayırsever kadınların rolünü ve din, eğitim, kültür, sağlık, barınma gibi farklı alanlardaki katkılarını ortaya çıkarmaktır. Çalışmanın temel

* Doç. Dr., Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, y.tas@harran.edu.tr.

¹ Amy Singer, *Osmanlı'da Hayırseverlik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004, s. 11.

kaynağını, vakıfların kuruluş nizamnamesi hükmündeki vakfiyeler ve vakıf görevli atamalarının kaydedildiği hurufat defterleri oluşturmaktadır. Vakfiyeler, içerdikleri ifade ve şartlar itibariyle ait oldukları dönemler için şehir kadınlarının düşünce hayatını, din ve dünya telakkisini yansıtmaları açısından büyük bir kıymete sahiptir. Hurufat defterleri ise hem vakfiye şartlarına uygun olarak tayin edilen görevliler hem de vakfiyesi günümüze ulaşmamış olan kadın vakıflarının hayır faaliyetleri hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır.

Osmanlı şehirlerinde kadınların toplum hayatındaki yerini geniş şekilde incelemeye imkân veren arşiv belgelerinin başında yerel mahkemelerde kâtipler tarafından tutulan dava kayıtları gelir.² Bir kısmı mahkeme evrakı arasında yer alan ve esas olarak vakıfların kadı huzurundaki tescilini gösteren vakfiyeler bu konuda diğer kayıt türlerinden farklılık arz eder. Kadın çalışmalarında zaman zaman göz ardı edilen kadın vakfiyeleri, üst tabakaya mensup aileler ve bu ailelerin mahkemelere yolu pek düşmeyen kadınları hakkında kıymetli bilgiler barındırır. Esas olarak kadınların vakıf ve hayır faaliyetlerini konu edinen bu belgeler, Osmanlı toplumundaki kadın hayırseverliğinin en açık kayıtlarını oluşturduğu gibi elindeki imkânları cemiyet için tasarruf ederken neleri tercih ettiğini de gösterir. Bunun yanı sıra vakfiyelerin satır aralarında kadınların aile yaşamına ışık tutan bilgilere ve şehir hayatında toplumsal meselelere yaklaşımını ortaya koyan ayrıntılara rastlamak mümkündür. Servet sahibi kadınların vakıf gibi hayrî bir ameliye ile inşa ettirdiği yapılar ve cemiyet hayatına sunduğu hizmetler, yine kadın nazarıyla sosyal ihtiyaçların temininde eksik kalan tarafların ikmalî gayesini taşır. Kadınlar eliyle, gelirleri hayra sarf edilmek amacıyla vakfedilen gayrimenkul emlak, farklı sosyal tabakalara mensup kadınların maddî gücünü, servet yönetimini ve şehir ekonomisi içindeki etkinliğini tespit etme imkânı da tanır. Vakfiyelerde tevliyet denilen vakıf yönetimi, gelirlerin kullanım şekli, hizmetlerin yürütülme biçimi, istihdam edilen personelin evsafı ve bu personele yaklaşım gibi hususlarda belirlenen şartlar, esasında kadınların sosyal, kültürel ve ekonomik yaşamlarıyla doğrudan ilgili olduğu gibi çoğu zaman onların isteklerini, temayüllerini, hayat telakkilerini yansıtarak fikir ve gönül dünyaları hakkında da ipuçları verir.

Anadolu'da kadın vakıflarının belirgin şekilde toplum hayatının hemen her alanına hatırı sayılır düzeyde katkı ve hizmet sunduğu şehirlerden biri İzmir'dir. Burada sadece şehir merkezine ait Osmanlı döneminden günümüze ulaşan yaklaşık 450 kişiye ait 515 adet vakfiye tespit edilmiştir. Bu rakama vakıf akarlarını ve vakfiye şartlarını içeren hülâsalar da dahildir. Söz konusu 450 kişi içinde vakıf kuran kadın sayısı 139 olup bu kadınlara ait vakfiye sayısı ise 150 civarındadır. Dolayısıyla İzmir kaza merkezinde vakıf kuran kadınların toplam vakıf kurucuları içindeki oranı yaklaşık olarak %30,8, vakfiyelerinin oranı ise %29,2 şeklindedir. Vakıf kurucusu kadınlardan Kasapbaşızâde Şerif Ahmed Efendi'nin validesi Fatma Hanım ile İzmir kumandanı

² Suraiya Farokhi, *Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s. 128.

Ferik Hacı Osman Paşa'nın eşi Emine Belkıs Hanım'a ait dörder vakfiye, Kaptan-ı derya beylerinden Dervişzâde Mehmed Paşa'nın kızı Ayşe Hanım, Mısır valisi Yeğenzâde Ahmed Ağa'nın eşi Rabi Hanım, İzmir Redif kumandanı Ferik Salih Sarım Paşa'nın eşi Hatice Hanım ve Yasakçı Mehmed Ağa'nın eşi Ayşe Pembe Hanım'a ait ikişer vakfiye mevcuttur. Vakıf kuran 139 kadından biri Yahudi, beşi de Ermeni olmak üzere altı kişi gayrimüslim cemaatine mensuptur. Vakfiyeler esas alındığında vakıf kuran gayrimüslim kadınlarının oranı, tüm vakıf kurucuları içinde %1,3, sadece kadınlar içinde ise %4,3 seviyelerindedir. Tespit edilen kadın vakfiyelerinin %95,7 oranında Müslüman kadınlara ait olması bu çalışmayı büyük ölçüde ve zorunlu olarak şehrin Müslüman mahallelerine yoğunlaştırmış oldu.

Şehir kadınlarının vakıflarına dair ilk örneklere XVI. yüzyıl tahrirlerinden rastlanmakla birlikte bu vakıfların vakfiyeleri günümüze ulaşmadığından şartları ve hizmetleri detaylı şekilde tespit edilememektedir. Bu döneme ait 571 numaralı evkâf defterinde İzmir kazasında Mevlâna Ömer el-Hatib'in kızı ve Mevlâna el-Hac Sinan'ın eşi Ayşe Hatun'un bir miktar para, bir bahçe, bir ev vakfederek her gün kendisi ve Hz. Peygamberin ruhu için bir cüz Kur'an okunmasını şart koştuğu yer almaktadır. Benzer şekilde Sultan Hatun'un da vakfettiği bir incirlik bahçesinin gelirini her sene iki hatim okunmasına ayırmıştır.³ Vakfiyeleri günümüze ulaşan ilk kadın vakıfları XVII. yüzyılın son çeyreğine aittir. Ancak vakfiyesi tespit edilememiş olmakla birlikte Hatuniye Camii, Ümmühan Hatun Mescidi ve Hanım Hatun Mescidi gibi bazı yapılar XVII. yüzyılda kadınlar tarafından inşa ettirilen eserler arasındadır.

İzmir'deki kadın vakıfları dönemsel olarak tasnif edildiğinde 150 vakfiyeden 2'si XVII. yüzyıla, 31'i XVIII. yüzyıla, 78'i XIX. yüzyıla, geri kalan 39 tanesi XX. yüzyıla aittir. Bu dağılım hemen her dönemde kadınların vakıf kurduğuna ve vakfiyelerinin İzmir'deki bütün vakfiyeler içinde hatırı sayılır bir oranda seyrettiğine işaret etmektedir. Tespit edilebilen 26 Eylül 1675 tarihli ilk kadın vakfiyesi ile 1921 yılına ait son kadın vakfiyesi arasındaki yaklaşık 246 yıllık zaman dilimi, sadece vakfiyelerden hareketle ortalama her 20 ayda 1 kadın vakfı kurulduğu anlamına gelmektedir.

Vakıf kuran kadınlardan 119 kişinin İzmir'de ikamet ettiği mahalle belirlenmiş olup bunların 46 (%36,1)'si Cami Atık Mahallesi sakinidir. Beyler Sokağı'ndan İkiçeşmelik'e kadar uzanan geniş alanı kapsayan bu mahalle, şehirdeki zengin Müslüman seçkinlerin başlıca ikamet muhitiydi. Diğer mahallelere bakıldığında Kasap Hızır'dan 13 (%10,9), Hatuniye'den 12 (%10), Pazaryeri (Şeyh)'nden 9 (%7,6), Hasan Hoca ve Kefeli'den 8'er (%6,7) kişi bulunmaktaydı. Geri kalan 26 (21,7) kişi ise Faik Paşa, Bornova, Ali Reis, Yeni Mahalle, Göztepe, Karşıyaka ve Mekteb-i Sanayi mahallelerine mensuptur. Vakıf kurucularının yerleşim yerlerine dair ortaya çıkan tablo, kaleden sahile doğru inildikçe vakıf sayısının arttığı, kadın vakıflarının

³ M. Akif Erdoğan, *Kanuni Sultan Süleyman Devri Aydın İli Evkâf Defteri (Metin ve İnceleme)*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 2016, s. 33, 37.

şehir zenginlerinin ikamet ettiği mahallelerde yoğunlaştığı ve bu kadınların çoğunlukla şehrin seçkin ailelerine mensup olduğudur. Bir başka ifadeyle İzmir'de kadınlar açısından servet ve itibar ile vakıf faaliyetleri arasında güçlü bir bağ bulunduğunu söylemek mümkündür.

İzmir'de kadınların hayır işlerinin finansmanını sağlamak amacıyla vakfettikleri servetin kaynağını miras, mihr ve hibe yoluyla sahip oldukları mülkler teşkil etmekteydi. Vakıfların gelirini oluşturan akarların niteliği her şeyden önce vakıf kurucusu kadınların sosyal refah düzeyi, iktisadi faaliyetlerde bulunma biçimi ve bu faaliyetlerdeki rolünü belirleme için ipuçları verebilir. Vakfiyelerden tespit edildiği kadarıyla kadınlar tarafından akar olarak 148 dükkân, bir veya iki katlı 123 ev, 26 mahzen, 15 dükkân gediği, 14 han, 11 Yahudihane, 10 mağaza, 9 fırın, 7 değirmen, 7 bahçe, 6 arsa, 5 kahvehane, 5 Rumhane, 5 oda, 3 hamam, 3 Frenkhane, 2 çiftlik, 2 su yolu, 1 iskele, 1 sabunhane, 1 yağhane, 1 şerbethane, 1 cihannüma, 1 ahır ve birkaç mutfak eşyası vakfedilmiştir. İzmir çevresinde 177 dönüm bağ ve büyük kısmı zeytin olmak üzere yaklaşık 3.100 kök ağaç aynı kapsamda vakfedilen mülklerdir. Para vakfi kuran kadınlar bulunmakla birlikte bunların sayısı diğer birçok şehirle karşılaştırıldığında oldukça azdır. XVII. yüzyılda para vakfına rastlanmazken, XVIII. yüzyılda 280 kuruş, XIX. yüzyılda 1500 kuruş ile 200 yüzlük Osmanlı lirası, XX. yüzyılda da 480 kuruş ile 480 yüzlük Osmanlı lirası olmak üzere sadece 7 vakfiyede para vakfedildiğine rastlanmaktadır.

Vakıf müessesesi esas olarak maddi bir karşılık beklemeden insanlara faydalı olma gibi ulvi gayelerle toplumun dinî ve ictimai ihtiyaçlarını karşılanmayı amaç edinir. İzmir'de vakıf kuran kadınların gayesi ve amacını, vakfiyelerde gelirlerin sarfi için belirlenen cihetler açıkça yansıtır. İncelenen 150 vakfiyeden 8'i (%5)'inde gelir tamamen vakıf evladına hasredilmiş, 23 (%16)'ünde hayır hizmetlerinden fazla kalan kısmı evlada bırakılmıştır. 119 (%79) vakfiyede ise vakıf gelir esas olarak hayri bir amaca hizmet maksadıyla vakfedilmiştir. Bu tür vakıflarda kadınlar çoğunlukla hayatta oldukça vakıf idaresini ellerinde tutmuş, vefatlarını müteakip vakıf tamamen hayri bir nitelik kazanmıştır. Diğer yandan evlat sahibi olmayan ve geride evlat bırakmadan vefat ettiği bilinen bazı kadınların vakfiyelere, vefatlarından sonra vakıf idaresini eşine ve onun çocuklarına bıraktığını ifade eden şartlar koymaları ilginçtir. Bu durum vakıf idaresinin evlada bırakıldığı izlenimi vermekle birlikte esasında kadının vefatından sonra eşinin tekrar evlenmesi durumunu düşünerek vakfiyeye koyduğu incelik ve nezaket ifadeleri şeklinde değerlendirmek daha doğru bir yaklaşımdır. Zira bazen kocanın evlat bırakmadan eşinden daha erken vefat ettiği veya karı-kocanın vefatından sonra geride evlat kalmadığı vakıf ile ilgi belgelerden takip edilebilmektedir. Dolayısıyla diğer birçok şehirle karşılaştırıldığında burada kadınların vakıfları, evlatlarına mal bırakmak için şer'i bir araç yapmaktan ziyade vakıf kurumunun ruhuna uygun olarak bu müesseseyi infak için bir yol olarak gördükleri rahatlıkla söylenebilir.

İzmir'de vakıf tesis ettiren kadınlardan dördü vakıflarını eşleriyle, biri de çocuklarıyla birlikte kurmuştur. Tespit edilen vakfiyelerden sadece Odabaşı Ahmed

Ağa'nın eşi Abide Kadın'ın vakfiyesi vefatından sonra çocukları tarafından vasiyet yoluyla tescil edilmiş, diğer vakfiyeler kadınların sağlığında kayıt altına alınmıştır. Tescil yeri belirlenen 103 kadın vakfiyesinden 43 (%42)'ü İzmir kadı mahkemesinde, 55 (%53)'i vakfı kuran kadının bulunduğu evde, 5 (%5)'i de cami, hastane ve medrese gibi umuma açık mekanlarda kayıt altına alınmıştır. Mahkemede tescil edilen 43 vakfiyenin 36 (83,7)'sında kadınlar kadı huzurunda bizzat hazır bulunmuş, 7 (%12,3) vakfiye sahibi ise belirledikleri vekiller aracılığıyla temsil edilmişlerdir. Son olarak şunu ilave etmek gerekir ki tespit ettiğimiz sayı ve oranlar, vakfiyesi günümüze ulaşan vakıfları esas almaktadır. Vakıf görevli atamalarının kaydedildiği hurufat defterlerinde, şahsiyet kayıtlarında, gelir gider bilançolarını yansıtan vakıf muhasebe defterlerinde ve vakıf davalarını da içeren şer'iyeye sicillerinde hem erkeklere hem de kadınlara ait vakfiyesi bulunmayan çok sayıda vakıf ismine tesadüf edilmektedir. Bu bakımdan Osmanlı döneminde İzmir'de kurulmuş olan vakıf sayısı ve vakıf tesis eden hayırsever kadın sayısı yukarıda verilen rakamlardan çok daha fazladır denilebilir.

1. Dini Hayat

Cami ile mescit gibi ibadet mekanlarının imar ve onarımına yönelik ilahi telkinlerin doğal bir sonucu olarak Osmanlı toplumunda vakıf faaliyetleri en fazla bu alanda yoğunlaşmıştır. İzmir'de çok sayıda hayırsever kadının cami ve mescit inşa ettirdiğine rastlanması bu anlayışın şehre olan yansımalarından biridir. Banisi kadın olup varlığını günümüze kadar devam ettiren en eski vakıf yapıların başında, bulunduğu mahalleye ismini de vermiş olan Hatuniye Camii gelir. XVII. yüzyıl ortalarından hemen önce yaptırıldığı tahmin edilen caminin banisi, Ali Reis'in kızı ve Kemeraltı Camii'nin inşa ettiren Çavuşzâde Ahmed Ağa'nın validesi Tayyibe Hatun'dur.⁴ 1732 yılında cami ferraşı Abdülkadir'in beratında "Tayyibe Hatun'un bina eylediği cami" şeklinde kayıtlıdır.⁵ Araştırmacı Halil Gürkaya, İzmir'de Osmanlı döneminde kadın adının söylenmediğini ve yapılara kadın adı vermenin hoş karşılanmadığını bu sebeple söz konusu camiye Tayyibe Hatun yerine sadece Hatuniye denildiğini iddia eder.⁶ Ancak Osmanlı dönemi İzmir toplumunun kadın mahremiyeti hakkındaki bu önyargılı değerlendirme her şeyden evvel tarihi gerçeklerle örtüşmemektedir. Zira müezzin Ahmed'in daha 1805 yılı sonlarındaki atamasında cami; "Hatuniye Camii demekle marûf Tayyibe Hatun Camii" adıyla da kayıtlıdır.⁷ Dolayısıyla camiye Osmanlı döneminde banisi Tayyibe Hatun isminin de verildiği fakat halk arasında Hatuniye şeklindeki kullanımın daha çok rağbet gördüğü açıktır. Diğer yandan Selçuklulardan beri Anadolu topraklarında kadınların

⁴ Yasin Taş, *Osmanlı Dönemi İzmir Medrese ve Kütüphaneleri*, Hiper Yayın, İstanbul 2020, s. 82-83.

⁵ VGMA, HD. 1068, s. 113.

⁶ Münir Aktepe, *İzmir Yazıları*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, İzmir 2003, s. 31.

⁷ VGMA, HD. 532, s. 14.

yaptırdığı hayır eserler ister hanedan ailesine mensup hanım sultanlar olsun ister sıradan kadınlar olsun, genelde onları inşa ettiren hanımların adıyla anılmıştır. Arşiv kayıtları incelendiğinde İzmir’de de durumun bu şekilde olduğu ve hanımlar eliyle kurulan ya da onlar adına aileleri tarafından yaptırılan neredeyse tüm yapıların hem resmi evraklarda hem de halk arasında kadınların ismiyle bilindiği bu çalışmanın ilerleyen bölümlerinde açıkça görülmektedir.

Hatuniye Camii’nden sonra kadınlar eliyle inşa edilip günümüze ulaşan yapılardan biri derya beylerinden Dervişzâde Mehmed Paşa’nın kızı Ayşe Hanım tarafından 1755 yılında bugünkü Konak Meydanı’na yaptırılan Ayşe Hanım Camii’dir. Deniz kenarında bulunması sebebiyle sonradan Yalı Camii adını alan yapı, esasında aynı kadın tarafından burada daha önce inşa edilmiş olan medresenin avlusuna yaptırıldı. Cami için bir han ve bir iskele vakfeden Ayşe Hanım, camiye görevli olarak imam, hatip, müezzin, kayyım ve ferraş tayin ettirerek caminin kandil, balmumu, hasır gibi ihtiyaçları için vakıf gelirinden kaynak ayırdı. Ayşe Hanım’ı XVIII. yüzyılda İzmir’deki diğer hayırsever kadınlardan ayıran hususiyetlerinden birisi, mevlid kandili günlerinde ikindi namazından gece yarısına kadar camide 10 kâmil hafız tarafından hatim, salavat ve kaside okunması; cemiyete iştirak edenlere yemek ve şerbet ikram edilmesi; tütsü yakılması ve koku dağıtılması gibi Osmanlı toplumunda bu dönemde artık geleneksel bir hal alan kandil ihyası kültürüne en az seçkin erkeklerin vakıflarındaki kadar geniş şekilde yer vermiş olmasıdır.⁸

Edirne Kaymakamı Affan Bey’in eşi Nurkamer Hanım’ın, 1894 yılında Karataş mevkiinde Hamidiye Mahallesinde yaptırdığı cami, günümüzde baniyesinin ismiyle ayakta olan bir diğer yapıdır. Nurkamer Hanım, inşa ettirdiği cami için iki dükkân vakfedip gelirinin dörde bölünmesini, yarısının cami imamına, diğer yarısının da cami hatibi ile müezzinine maaş olarak ödenmesini istedi.⁹ Günümüze ulaşmamış olmakla birlikte 1784 yılındaki vakfiyesine göre Mehmed Şemseddin kızı Kudsiye Molla, Kefeli Mahallesi’nde kendi adıyla anılan bir mescit yaptırdığı gibi mescide giden su yollarını tamir ettirdi ve her sene su yollarının senelik bakımı için vakıftan tahsisat ayırdı.¹⁰

Vakfiyelerde İzmir’de bazı hayır sahibi kadınların, hayatlarının sonlarına doğru ikamet ettikleri evleri veya konakları, mahallelinin ihtiyacı için cami veyahut mescide çevirmiş olmaları kadın vakıflarının dikkat çeken ayırt edici özelliklerindedir. Mesela 1723 yılında Sayime Hatun, Kasap Hızır Mahallesi’nde medreseye dönüştürdüğü evinin bir odasını mescit olarak vakfetti.¹¹ Aynı yüzyılın ortalarında Şeyh Cafer Efendi’nin kızı Fatma Hatun, diğer hayırlarının yanı sıra Leblebiciler Hanı yanındaki

⁸ Yasin Taş, “XVIII. Yüzyılda İzmir’de Hayırsever Bir Kadın: Mehmed Paşa Kızı Ayşe Hanım ve Vakfı”, *Cihannüma: Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 2019, Sayı V/I, s. 51-52.

⁹ VGMA, 599, 203-146.

¹⁰ VGMA, 743, 387-119.

¹¹ VGMA, 482, 52-5.

evini vakfederek mescide dönüştürdü. Sonraki yıllarda buranın cami statüsüne kabul edilmesi için talepte bulundu ve kendisine izin verilmesi üzerine de Mustafa Halifeyi burada hatip olarak görevlendirdi. Fatma Hatun'un vakfiyede Müftü Camii imamını yevmî 4 dört akçeyle mescide dönüştürdüğü evinde "ilm-i nâfia" tedrisi için görevlendirmiş olması esasında onun mescidi sadece namaz kılınan bir mekân olarak görmediğine de işaret eder.¹²

Vakfiyeleri günümüze ulaşmamış birlikte vakıf görevli atamaları, muhasebe kayıtları ve İzmir kadılığı tarafından payitahta sunulan birtakım arzulara nazaran XVIII ve XIX. yüzyıllarda İzmir'de kadınların adıyla anılan çok sayıda cami ve mescit bulunmaktaydı. Cami Atik Mahallesi'nin Musa Bali yakasında Ümmühan Hatun tarafından XVII. yüzyılda yaptırıldığı tahmin edilen mescit, daha sonra Hacı Mehmed Efendi tarafından minber eklenerek camiye çevrildi ve halk arasında Hacı Mehmed Camii şeklinde isimlendirildi.¹³ Gültekin'e göre 628 numaralı sokakta yer alan Yeni Cami, 1326 (1909) yılında Mehmed Şerif Efendi'nin kızı Rabia Hanım tarafından yaptırılmıştır.¹⁴ Bunların dışında Ali Reis Mahallesi'nde Ayşe Hatun Mescidi,¹⁵ Faik Paşa Mahallesi'nde Rukiye Hatun Mescidi¹⁶ ile bazen Selvili Mahallesi'nde bazen de Mahalle-i Cedid'de olduğu ifade edilen Havva Hatun bt. Osman Mescidi¹⁷ kadınların adını taşıyan yapılardan bazılarıdır. Kefeli Mahallesi'nde bulunan bir mescit, Sekbanoğlu Hüseyin Beşe ve eşi Zeliha Hatun tarafından birlikte inşa ettirildiğinden her ikisinin ismiyle de anılmaktaydı.¹⁸ Mirali Mahallesi'nde Raziye Hatun Mescidi ile Hafız Efendi zevcesi Emine Hatun Mescidi olmak üzere banisi kadın olan iki mescide rastlanmaktadır.¹⁹ Şehir kadınlarının en fazla cami ve mescit inşa ettirdiği mahalle ise hiç şüphesiz Hatuniye olmuştur. Tayyibe Hatun'un yaptırdığı cami dışında bu mahalledeki Hanım bt. Nasuh Mescidi, Hatice bt. Ali Mescidi,²⁰ "Kurunlu kızı" denilen Hatice bt. Hacı Ahmed'in tahtanî mescidi²¹ görevli atamaları sebebiyle haberdar olduğumuz ibadet mekanlarıdır. Ayrıca Akarcalzâde Mehmed Efendi'nin daha evvel Konak'ta yaptırdığı Akarcalzâde Camii, XX. yüzyıl başlarında eşi Ayşe Hanım ile çocukları tarafından genişletilerek yeniden inşa edildi ve 6 dükkân vakfedilerek cami giderleri için kaynak tedarik edildi.²² Aynı dönemde Göztepe'de

¹² VGMA, 738, 278-166; HD. 1061, s. 149.

¹³ VGMA, HD. 1067, s. 53; HD. 1063, s. 60.

¹⁴ Hakkı Gültekin, *İzmir Taribi*, İzmir 1952, s. 57.

¹⁵ VGMA, HD. 1068, s. 119.

¹⁶ BOA, Cevdet Evkaf, 298-15164.

¹⁷ VGMA, HD. 1067, s. 51.

¹⁸ VGMA, HD. 1061, s. 254.

¹⁹ VGMA, HD. 1067, s. 47.

²⁰ VGMA, HD. 1057, s. 35.

²¹ VGMA, HD. 1063, s. 56.

²² VGMA, 590, 14-10.

yaptırılan ve daha sonra Hamidiye ismini alan caminin uzun yıllar süren inşasının tamamlanması için çok sayıda kadının vakfiyesinde gelir ayırdığını belirtmek gerekir.

İzmir’de kadınların cami ve mescit hizmetlerine vakıflar yoluyla katkısı sadece bu mekânların inşası ile sınırlı değildir. Çok sayıda hayırsever kadın, daha evvel eşleri, babaları veya aile büyükleri tarafından inşa ettirilen ancak zamanla vakıf gelirleri yetersiz kalan camilerin bakım ve onarımı, tamirat masrafları, personel maaşları, mefruşat harcamaları ve aydınlatma ihtiyaçları için vakıflarında tahsisatlar ayırmışlardır. Mesela Kefeli Mahallesi’nden Nasuh kızı Zeynep Hatun 1740 yılında bir evi, eşi el-Hac Mehmed’in aynı mahallede yaptırdığı mescitte imam olanların ikameti için vakfetti.²³ Kapıcızâde ailesinden Emine Hatun da XVIII. yüzyıl sonlarında Cami Atık Mahallesi’ndeki evini, dedesi Ahmed b. Mustafa’nın yaptırdığı Kapıcızâde Camii’nde Kadir geceleri ve cuma ile bayram günlerinde vaaz edecek kişiler için vakfetti. Camide vaaz için ilk olarak eski Foça müftüsü Ali Efendi’yi görevlendirdi.²⁴

Camilerin imam ve müezzinlerine konut tahsis etme geleneği kadın vakıflarında sıkça karşılaşılan hayırlardandır. Bu husustaki çok sayıda vakıftan bir kaçında Yusuf kızı Saliha Hatun, Hatuniye Mahallesi’nde vakfettiği evini Hacı Mahmud Camii imamına;²⁵ el-Hac Abdullah kızı Alime Hatun, Hatuniye Mahallesi Başoğlu Sokağındaki iki katlı evini Hatuniye Camii imamına;²⁶ Hadımlı zevcesi Fatma Hatun, Hatuniye Mahallesi’ndeki evini Abdullah Efendi Camii imamına;²⁷ Hasan Ağa kızı Zeliha Hanım aynı mahalledeki evini bu caminin müezzinine;²⁸ Halil kızı Şerife Fatma Hanım, Cami Atık Mahallesi’ndeki evini aynı mahalledeki İngilizoğlu Mescidi imamına;²⁹ Hâce Atika Hatun, Eski Sipahi Pazarı civarındaki evini Şadırvan Camii imamına;³⁰ Cevahirci Hacı Yusuf Ağa’nın mutekası zenciye Hoşkadem Hatun, Ali Reis Mahallesi’ndeki evinin gelirini Salih Efendi Camii imamına;³¹ Muhtap Ali Ağa’nın zevcesi Hatice Hanım, Ali Reis Mahallesi’ndeki evinin gelirini Hanbey denilen Hacı İbrahim Camii müezzinine;³² Bucalı Zevcesi denilen Ayşe Hanım, Hatuniye Mahallesi’ndeki evini aynı mahalledeki Kanlı İmam Mescidi imamına;³³ Hüseyin Ali kızı Gülpembe Hanım, İncirli Sokağındaki evini

²³ VGMA, 2569, 1881-1.

²⁴ VGMA, HD. 530, s. 21.

²⁵ İŞS. 1, 84-2

²⁶ VGMA, 2987, s. 21-22.

²⁷ İŞS. 1, 71-1.

²⁸ İŞS, 25, 104-1.

²⁹ İŞS, 31, 289-1.

³⁰ İŞS. 37, 137-3.

³¹ İŞS. 47, 109-2.

³² İŞS. 45, 109-2.

³³ İŞS, 31, 195-1.

Fettah Camii imamına;³⁴ Şerife Fatma Hanım, Fettah Camii yakınlarındaki evini aynı caminin müezzine;³⁵ Emine Hatun, Taslı Çeşme Caddesi üzerindeki evini Pazaryeri Camii imamına;³⁶ Resmolu Akide Hanım, Serrac Ali Sokağındaki bir ev ve altındaki dükkanı Fethiye Camii imamına,³⁷ Ferik Hacı Osman Paşa'nın eşi Emine Belkıs Hanım ise vakfettiği üç evden birinin gelirini Mekteb-i Sanayi'deki Yalı Camii imamına, birini Hacı Mahmud Camii imamına, diğerini de Faik Paşa Camii imamına³⁸ tahsis ettiği görülür.

Esasında kadınların mahalle camilerinin tamir, onarım ve bakımı ile buradaki görevlilerin maaşlarına kaynak sağlayan vakıflarının sayısı, cami görevlilerinin konut ihtiyacını karşılamaya yönelik vakıflardan çok daha fazladır. Çalışmanın uzamaması adına burada yer verilmeyecek bu tür vakıflarda kadınlar İzmir'in hemen hemen her camisinin ihtiyaçları için çok sayıda ev ve dükkân vakfederek kaynak oluşturmuşlardır. Hayırsever kadınların sahip oldukları mali kaynakları ikamet ettikleri mahalle veya sokakta bulunan cami ile mescitlerin tamir veya görevlileri için vakfettiğine sıkça rastlanması kadınların hem çevrelerindeki ibadethanelerin sorunlarını yakından takip ettiğine hem de bu mekanları ayakta tutmak için büyük emekler verdiğine işaret etmektedir.

Bazı hayırsever kadınlar, cami veya mescitlerde hatip, vaiz, müezzin, kayyım gibi kadrolar ihdas ederek vazife ücretlerinin kurdukları vakıflardan ödenmesini sağlamışlardır. Bu durum daimi istihdam alanları yaratmanın yanında camilerdeki dini hizmetlerin çeşitlenerek daha geniş bir yelpazede sürdürülmesine katkı sağlamıştır. Konuya dair çok sayıda vakıflardan birinde Cami Atık Mahallesi'nden Fatma Hatun, 1723 yılında vakfettiği 50 kuruşun neması ile Odabaşı Hacı Ahmed Camii'nde cuma günleri sabah namazlarından sonra bir vaiz görevlendirdi.³⁹ Aynı mahalleden Mehmed kızı Rabia Hatun, 1764 yılında vakfettiği bir miktar paranın neması ile Hacı Mahmud Camii'nde çarşamba günleri sabah namazlarından sonra bir vaiz tayin etti.⁴⁰ Aynı cami için XVIII. yüzyıl ortalarında Osman kızı Havva Hatun ise cuma günleri sabah namazlarından sonra vaiz için bir nâsih görevlendirdi.⁴¹ Bu hususla alakalı olarak dikkat çeken vakıf şartlarından biri de cami ve mescitlerde belli gün ve gecelerde Kur'an okunması veya hatim indirilmesi için kadınların daimi görevliler tayin etmiş olmasıdır. Atama kayıtlarına nazaran Kerime Hatun adlı bir hayırsever kadın, Bölükbaşı Camii'ne yevmî iki akçe ile cüz okumak üzere bir cüzhân

³⁴ VGMA, 1993, 77-59.

³⁵ İŞS. 13, 51-3.

³⁶ VGMA, 2987, s. 41.

³⁷ VGMA, 2987, s. 76.

³⁸ İŞS. 66. 133-2; İŞS. 66. 137-1; İŞS. 66. 138-1.

³⁹ VGMA, 480, 328-49.

⁴⁰ VGMA, HD. 1057, s. 26.

⁴¹ VHMA, HD. 1063, s. 75.

görevlendirdi.⁴² Aynı dönemde Sabiha Hatun da Hacı Hüseyin (Başdurak) Camii'nde cuma ve öğlen namazlarından önce Mülk Suresi okumak üzere bir devirhân görevlendirerek yevmî üç akçelik ücretinin vakfettiği Yahudihane gelirinden ödenmesini kararlaştırdı.⁴³ Hâce Hanım Hatun ise 1776 yılında Ramazan ayında Yakup Bey Camii'nde ikinci namazlarından sonra mukalebe ile hatm-i şerif okuması için bir kâri görevlendirerek günlük 4 akçe tahsis etti.⁴⁴

Bazı vakfiyelerin satır aralarında kadınların meylettiği tasavvufi anlayışlara ve tarikat çevreleriyle geliştirdikleri manevi bağların izlerine rastlamak mümkündür. Mesela 1749 yılında Mehmed Paşa kızı Ayşe Hanım'ın Cami Atik Mahallesi'ndeki konağında Yalı Medresesi için düzenlenen vakfiyenin tesciline şahitlik etmek üzere toplanan mecliste şehirdeki bazı müderrislerle beraber bir takım tarikat büyükleri ve meşayih da hazır bulunmuştu. Ayşe Hanım'ın medrese içinde cuma ve pazartesi geceleri olmak üzere haftada iki gün hatm-i hâcegân zikrinin icrasını şart koşarak bütçe ayırması onun tarikat kültürü içinden bir kadın olduğu fikrini ortaya çıkarmaktadır. Söz konusu zikrin Nakşibendiye tarikatı ve kollarında uygulanması esasında Ayşe Hanım'ın bu tarikata mensup çevrelerle ilişkilerinin yüzeysel olmadığına hatta bu tarikata derin bir gönül bağı bulunabileceğine açıkça işaret etmektedir.⁴⁵

İzmir'de kadınların tekke ve dergahlara yaptıkları vakıflar, söz konusu kadınların tasavvufi çevreler ile bağlarını gösteren kayıtlar olarak düşünülebilir. Mesela Eğribozî Seyyid Şeyh Mustafa Efendi'nin eşi Ayşe Hatun, 1840 yılında vakfettiği 1.500 kuruşun nemasıyla Şeyh Ali Efendi'nin Abdulfettah Camii yakınlarında inşa ettirdiği Mısrî Tekkesi için birtakım şartlar belirledi. Vakfiyede yer alan Regaip gecelerinde tekkede yetmiş bin tevhid okunması, hatim indirilmesi, fakirler için aş pişirilmesi, semahanedeki çift şamdanlar için balmumu satın alınması gibi şartlar Ayşe Hatun'un tekke için öngördüğü hayır faaliyetlerinden bazılarıdır.⁴⁶ Morali Necip Efendi'nin kızı Kamile Nusret Hanım 1892 yılında Esnaf Şeyhi Mescidi civarındaki iki evini Selatinoğlu Mahallesi'nde yer alan Kadiri Dergâhının ihtiyaçları için vakfetti. Vakfın tevliyetini tekke postnişinlerine bırakan Kamile Hanım, vakfettiği iki evden birini yine postnişinliğin ikametine tahsis ederek dilerse evde oturmalarına dilerse de kiraya verip gelirini almalarına imkân verdi.⁴⁷ Ferik Hacı Osman Paşa'nın eşi Emine Belkıs Hanım ise 1901 yılında Mekteb-i Sanayi civarında vakfettiği dört evden birinin gelirini Çorakkapı'daki Mısrî Dergâhı için ayırdı. Vefatından sonra dergâhın haziresine defnedilme arzusu taşıyan Emine Belkıs

⁴² VGMA, HD. 1067, s. 48.

⁴³ VGMA, HD. 1067, s. 46.

⁴⁴ VGMA, HD. 1065, s. 60.

⁴⁵ Taş, "XVIII. Yüzyılda İzmir'de Hayırsever Bir Kadın: Mehmed Paşa Kızı Ayşe Hanım ve Vakfı", s. 45.

⁴⁶ VGMA, 581/1, 10-12.

⁴⁷ İŞS. 49, 66-1.

Hanım, evin geliriyle her sene dergâhta mevlit okutulmasını ve bir kurban kesilerek fukaraya dağıtılmasını istedi.⁴⁸ Katıpzâde Hacı Osman Efendi'nin kızı Esmâ Hanım'ın 1849 yılındaki vakfyesi bu dönemdeki kadınların ziyaret yerlerine olan ilgisini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Nitekim vakıf geliriyle her sene Seyyid Mükherremeddin (Emir Sultan)⁴⁹ ve Bahri Baba tekkelerine birer kantar zeytinyağı alınmasını ve kesilecek üç kurbandan birinin de Bahri Baba Tekkesi bahçesinde kesilmesini şart koştu.⁵⁰

Osmanlı toplumunun dini hayatında mübarek gecelerde Kur'an okunması, Mevlid kandilinde mevlit törenleri icra edilmesi, kadir gecelerinde hatim yapılması, ramazan günleri fakir fukaraya iftar verilmesi, Kurban Bayramı günlerinde kurban kesilerek ihtiyaç sahiplerine dağıtılması hemen her şehirde vakıfların sıklıkla karşılaşılan hizmetleri arasındadır. Söz konusu şartların İzmir'de hemen hemen her kadın vakfyesinde yer bulmuş olması kadınların büyük kıymet atfedilen bu günleri hayırlar için bir fırsat olarak gördükleri anlamına gelmektedir. Bu hususta şehir kadınlarının dikkat çeken yaygın vakfiye şartlarından biri bilhassa cuma ve pazartesi geceleri Yasin ve Mülk sureleri okunarak kendilerine ve yakınlarına dua edilmesi isteğidir. Ramazan aylarında yaygın şekilde konaklarda fakir fukara için açık kapı iftar verilmesi, iftar saatlerine doğru çeşme ve sebillerle kar konulması, Mevlit Kandilinde lokma döktürülmesi gibi gelenekler buradaki dini hayatı diğer birçok şehirden ayıran hususiyetlerdir.

2. Eğitim ve Kültür Hayatı

İzmir'de hayırs ever kadınların dini hayattan sonra en fazla katkı sağladığı alanların başında eğitim ve kültür faaliyetleri gelir. Eğitim faaliyetleri için medrese ve mektep inşa edilmesi, müderris ve talebelere vazife verilmesi, tedrisatın devamı için aydınlatma ve mefruşat gereksinimlerinin sağlanması, talebelerin kır gezilerine çıkarılması, talebe ve okuyucuların ihtiyacı için kütüphane kurulması, mevcut kütüphanelerin zenginleştirilmesi için kitap vakfedilmesi bu çerçevede üzerinde durulması gereken başlıca hizmetlerdir. Şehirde XVII ve XVIII. yüzyılda büyük bir kısmı ayanlar tarafından olmak üzere çok sayıda medrese inşa edilmiş olup bu medreselerin banileri arasında kadınlar da bulunmaktadır. Kadınların inşa ettirdiği tespit olunan ilk medreselerden biri Sayime Kadın'ın 1723 yılında Hasan Hoca Mahallesi'ndeki konağı yanında yer alan yağhane üzerine yaptırdığı, altı talebe odası ve bir dershanesi bulunan yapıdır. Buraya eşi Ahmed Efendi'yi müderris tayin eden Sayime Kadın, medrese talebelerinin ihtiyaçları için 100 kök zeytin ağacı vakfettiği gibi ikamet ettiği konağını vefatından sonra medrese müderrislerinin ikametine tahsis ederek vakfetti.⁵¹ Aynı yılda Sayime bt. Ali ise Kasap Hızır Mahallesi'ndeki konağını,

⁴⁸ İŞS. 66, 134-4.

⁴⁹ Zaviye hakkında bkz. Necmi Ülker ve diğerleri, *İzmir'de Türk Mübrii: Emir Sultan Dergâhu Hazîresi Mezar Kitâbeleri*, Şenocak Yayınları, İzmir 2008, s. 35-66.

⁵⁰ VGMA, 609, 335-404.

⁵¹ VGMA, 624, 274-248.

vefatından sonra medreseye çevrilmesi şartıyla vakfedip mütevelliden vefatından sonra evin bir odasını mescit diğer odaları talebe hücreleri haline getirmesini istedi.⁵²

XVIII. yüzyıl ortalarında Dervişzâde Mehmed Paşa'nın kızı Ayşe Hanım'ın kurduğu medrese, zengin gelir kaynaklarına sahip olması hasebiyle Osmanlı son dönemine kadar ayakta kalan yapılardan biri oldu. Konak Meydanındaki Yalı Camii'nin yanı başında yer alan medrese 1749 yılında camiden birkaç yıl önce inşa edildi. Medresenin “*Ümerâ-yı deryâdan Mehmed Paşa hazretleri kerîmesi Ayşe Hanım sene 1162*”⁵³ şeklindeki kitabesi, şehrin en işlek yerinde kadın adının asırlarca görünür olduğunu da ortaya koymaktadır. Kârgir medrese yapısında sekiz talebe hücrelerinin yanı sıra bir dersane, iki kenif, bir banyo, bir çamaşırhane ve bir miktar avlu bulunmaktaydı. Aynı zamanda müderris eşi olan Ayşe Hanım, medrese suyunun soğutulması, talebelerin sabun ihtiyacının karşılanması, yaz aylarında sahra gezisine çıkmaları, ramazanda her gün iftar etmeleri gibi çok farklı hizmetler için tahsisatlar ayırdı. Ayrıca Şeyhülkurra Tuzcuzâde Mehmed Efendi'nin Camii Atik Mahallesi'nde yaptırdığı darülkurra medresesi ile dedesi Derviş Ağa'nın Pazaryeri'nde yaptırdığı medresenin talebe ve müderrislerine vakfından bütçe tahsis etti.⁵⁴ Ayşe Hanım'ın vakıf yoluyla İzmir şehri için öngördüğü hizmetler ve vakfiyede detaylandığı birtakım şartlar, yönetici ailelere mensup kadınların kültür seviyesi ve bu kadınların hayır algısının zenginliği hakkında da malumat sağlar.

İzmir'de çok sayıda medresenin faaliyete geçtiği XVIII. yüzyıl ortalarında ulema ve ayan ailelerinin ilmi faaliyetlerde belirgin bir rolü olmasında bu ailelere mensup kadınların da katkısı vardır. Nitekim şehir ayanlarından Katıpzâde Ahmed Reşid Efendi'nin annesi Fatma Hanım, 1753 yılında kurduğu vakıf ile Cami Atik Mahallesi'nde sahip olduğu bir Yahudihaneyi iskân-ı talebe için medreseye çevirdi. Aynı mahallede beş odası bulunan bir diğer Yahudihaneyi de geliri buranın ihtiyaçlarına sarf edilmek üzere vakfetti.⁵⁵ XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Hacı Mehmed kızı Halime Hatun, Cami Atik Mahallesi'nde geniş avlusu bulunan iki katlı konağını medreseye dönüştürdü. Akar olarak vakfettiği Boynuzseki tmarındaki 150 kök zeytinliğin gelirini de üçe taksim edip bir hissesini müderris tayin ettiği Akarcalı Ali Efendi'ye, iki hissesini de medrese talebelerine ayırdı.⁵⁶ Mustafa kızı Hâce Emine Hatun adında bir hayırseverin Keçeciler Çarşısında bir darülkurra medresesi yaptırdığı medreseye atanmış olan şeyhülkurraların tayin evrakından anlaşılmaktadır.⁵⁷ Yine aynı yüzyıla ait hurufat defterlerine nazaran Hasan Hoca

⁵² VGMA, 480, 52-5.

⁵³ Aktepe, *İzmir Yazıları*, 211.

⁵⁴ Taş, “XVIII. Yüzyılda İzmir'de Hayırsever Bir Kadın: Mehmed Paşa Kızı Ayşe Hanım ve Vakfı”, 49-51.

⁵⁵ VGMA, 480, 237-34.

⁵⁶ VGMA, HD. 533, s. 105.

⁵⁷ VGMA, HD. 1063, s. 76.

Mahallesi'nde Hâce Hanım Hatun tarafından bina edilen bir medrese ve Kasap Hızır Mahallesi'nde Sabiha Hoca'nın adıyla anılan bir medrese bulunmaktaydı.⁵⁸

Bazı kadınların medreselerdeki talebelerin maddi ihtiyaçlarını karşılama maksadıyla vakfiyelerde şartlar belirlemeleri, onların şehirdeki tedris hayatına destek sağlama noktasındaki gayretleri sadedinde zikredilmesi gereken katkılardır. Bu hususta sadece Kasap Hızır Mahallesi'nde bulunan Gümrükçü Hüseyin Paşa Medresesi talebelerine yapılan vakıf yardımlarından bahsetmek konuya misal teşkil etmesi bakımından yeterli olacaktır. Sofu Ali Efendi Medresesi de denilen bu medrese için Seyyid Mehmed Çelebi'nin kızı Şerife Rukiye Hatun, 1734 yılında Bardakçılar Sokağı'nda vakfettiği börekçi fırını gelirini tahsis etti. Her sene ramazan ayı başında medrese talebelerine 30 kuruş ödenmesini ve satın alınacak altı koyunun Kurban Bayramı gününde medrese bahçesinde kesilerek etlerinin talebelere ve fakirlere dağıtılmasını istedi.⁵⁹ Aynı dönemlerde adı geçen medrese için Kerime Hatun adında bir başka hayırs ever kadının da bir dükkân vakfederek gelirini buradaki talebelerin çeşitli ihtiyaçlarına tahsis etmesi⁶⁰ bir yandan medrese gelirlerinin ciddi şekilde yetersiz kaldığına diğer yandan kadınların tedris faaliyetlerine sundukları mütevazı katkıların önemine işaret etmektedir.

Bilindiği üzere XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren modern mekteplerin yaygınlaşmasıyla klasik tarzda eğitim veren medreseler önemini kaybetmeye başlamıştır. Ancak medreselerin kapanmaya yüz tuttuğu bu dönemde dahi bazı kadınlar, geleneksel eğitimin mekânı olarak gördükleri bu müesseselerin ihtiyaçlarını karşılamaktan geri durmamıştır. Bu bakımdan Şeyh Kadri Efendi'nin eşi Naciye Hanım'ın 1921 yılında geliri Berberzâde Medresesi müderrisine maaş olmak üzere 300 Osmanlı lirası vakfetmesini⁶¹ hayırs ever kadınların öteden beri vakıflar yoluyla medreseleri himaye ve finanse etme geleneğinin devamı olarak kabul etmek gerekir.

İzmir'de kadınların bahsedilmesi gereken eğitim hizmetlerinden birisi sıbyan mektepleri inşa etmiş olmalarıdır. Mahalle mektebi de denilen bu okullar çocukların, medrese eğitiminden önce okuma yazma ve temel dini bilgileri aldıkları eğitim kurumlarıydı. Vakfıyesi sayesinde kadınlar tarafından kurulduğu tespit olunan ilk mahalle mekteplerinden biri İmamzâde Ömer Ağa'nın hanımı Hâce Fatma Hatun'un 1705 yılında Hisar Camii yanında inşa ettirdiği sıbyan mektebidir. Fatma Hanım vakıf gelirlerinden mektep muallimi ile halifesine ödenecek maaşın yanı sıra her sene mektebin fakir öğrencilerine kapama denilen üst elbisesi alınması, talebelerin bahar mevsiminde sahra gezisine çıkarılarak yemek masraflarının karşılanması, mektebin hasır ve mefruşat ihtiyacının temin edilmesi ve ortaya çıkabilecek diğer zaruri durumlar için vakfiyede yeterli miktarda kaynak ayırdı.⁶²

⁵⁸ Taş, *Osmanlı Dönemi İzmir Medrese ve Kütüphaneleri*, s. 169, 195.

⁵⁹ VGMA, 480, 195-29.

⁶⁰ VGMA, HD. 1057, s. 24.

⁶¹ VGMA, 2987, s. 55-56.

⁶² VGMA, 623, 27-35; BOA, Cevdet Maarif, 156-7797.

Kasapbaşızâde Şerif Ahmed Efendi'nin validesi Fatma Hanım 1890 yılında Birinci Toraman Sokağı'ndaki bir arsasını, mektep inşa edilmesi şartıyla vakfettiği gibi akarın gelirinden 2/8 hisseyi buradaki mektebin inşa ve tamiri için ayırdı.⁶³ XX. yüzyıl başlarına ait bir kayıтта Halil Refet Paşa Caddesi 102 numarada bulunan bir vakıf mektebinin baniiyesi Nurkamer Hanım olarak kayıtlıdır.⁶⁴ Edirne Valisi Affan beyin eşi olan Nurkamer Hanım, yukarıda ifade edildiği üzere Hamidiye Mahallesi'nde inşa edilen ve günümüzde hala ayakta olan Nurkamer Camii'nin de baniiyesidir. İzmir'de mektep inşa ettiren kadınların sayısı ve hizmetleri sadece bu kayıtlarla sınırlı değildir. Nitekim Pazaryeri Mahallesinde daha önce inşa edilen ve Kasap Ali Beşe Mektebi adıyla bilinen muallimhane, 1760'li yılların başında Hatice Hatun adında bir hayırsever kadın tarafından tamir ettirildi. Seyyid Hafız Ahmed Efendi buraya muallim tayin edilerek eğitim faaliyetlerinin devam etmesi sağlanmış oldu.⁶⁵

Sıbyan mekteplerinin tamir ve bakımlarının yanı sıra öğrencilerinin ihtiyaçlarını temin etme maksadıyla kadın vakıflarında tahsisatlar ayrılmıştır. Mesela Ferik Salih Sarım Paşa'nın eşi Hatice Hanım, 1891 yılında vakfettiği konağın gelirinden bir miktarını, Soğuk Kapı'daki sıbyan mektebinin tamirat ve masraflarına ayırdı.⁶⁶ Karşıyaka'da bulunan aynı mektebe vakfı ile gelir sağlayan bir diğer hayırsever kadın, Kañıbanzâde Halil Ağa'nın kızı Ayşe Hanım oldu. Nitekim vakfiyesine her sene mektebin tamir masrafına harcanmak üzere vakıf gelirinden 430 kuruşun mektep mütevellisine teslim edilmesi şartını yazdırdı.⁶⁷ Giridizâde Hacı Mehmed Paşa'nın eşi Nafia Hanım ise 1894 yılında vakfettiği çok sayıdaki emlakın gelirinden 30 yüzlük mecdiyyeyi, Mektebi Sanayi'de tahsil gören fakir Müslüman çocukların elbise masraflarına tahsis etti.⁶⁸

Osmanlı toplumunda kadınların okuma yazma düzeyi, eğitim faaliyetleri içindeki yeri ve kitapla ilişkisi öteden beri merak edilen hususlardandır. Erünsal, tereke kayıtlarını ihtiva eden şer'iyye sicillerin kadınların hangi kitapları okuduğu hususuna ışık tutan yegâne kaynak olduğunu⁶⁹ belirtmekle beraber esasında kadın vakfiyeleri ve Osmanlı dönemindeki bazı kütüphanelerin bağışçılarını da gösteren detaylı kataloglar bu hususta göz ardı edilemeyecek kıymetli ayrıntılar barındırmaktadır. İzmir'de kadınların eğitim ve kültür alanındaki hizmetlerinin önemli bir kısmı kitap ve kütüphanelere dair vakıf kayıtlarından takip edilebilmektedir. Kadın eliyle kurulduğu tespit edilen kütüphanelerden biri 1723

⁶³ İŞS. 46, 157-2.

⁶⁴ VGMA, 2987, s. 121.

⁶⁵ VGMA, HD. 1057, s. 24, 26.

⁶⁶ VGMA, 608, 31-34.

⁶⁷ İŞS. 61, 4-2.

⁶⁸ VGMA, 594, 81-73.

⁶⁹ İsmail Erünsal, "Osmanlıda Kadınlar Ne Okuyordu?", *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2019, s. 76.

yılında Hâce Saime Kadın'ın Hasan Hoca Mahallesi'nde yaptırdığı medrese için vakfettiği 33 cilt kitaptır. Saime Kadın, bu mütevazı kütüphanedeki kitapların muhafazası için bir hafızı kütüp görevlendirmiş ve kitapların şehir dışına çıkarılmasını da yasaklamıştır.⁷⁰ Aynı dönemde Kasap Hızır Mahallesi'nde ikamet ettiği konağı vefatından sonra medreseye dönüştürülmesi şartıyla vakfeden Ali kızı Saime Hatun da medresesi için bir Mushaf ile 10 cilt kitap vakfetmiştir.⁷¹ Yalı Medresesi banisi Ayşe Hanım ise XVIII. yüzyıl ortalarında vakıf gelirinden her sene 100 kuruş ile mütedavil ve rağbet gören kitaplardan satın alınıp medrese dolabına konulmasını istemiştir. İstinsah amacıyla medrese ve kütüphanelerden ödünç alınan kitapların zaman zaman geri gelmediğini bilen Ayşe Hanım, talepte bulunanlara kitapların sadece rehin ve şahitler ile verilmesini, kitapların hiçbir surette şehir dışına çıkarılmamasını ve yıpranan kitap ciltlerinin tamir edilmesini vakfiyesine şart olarak koymuştur.⁷²

XIX. yüzyıl başlarında İzmir'in Müslüman kesiminde kitap ve kütüphane meselesine en az ulema ailelerine mensup erkekler kadar önem veren kadınlardan biri "Tuzcuzâde kerimesi" adıyla tanınan Halil Ağa'nın kızı Hatice Hanım oldu. İzmir Taze Meyve Gümrüğü eminlerinden Sinanzâde Hacı Süleyman Ağa'nın eşi olan Hatice Hanım aynı zamanda 1736 yılında Cami Atik Mahallesi'ndeki Tuzcuzâde Darülkurrasını inşa ettiren Şeyhülkurra Hafız el-Hac Mehmed Efendi'nin torunudur. Hatice Hanım, 1806 yılında sahip olduğu 665 cilt kitabı vakfederek bu kitapların Müftü Camii yanında tesis edeceğini beyan ettiği kütüphaneye konulmasını istedi. Kitapların muhafazası için iki hafızı kütüp görevlendirerek kütüphaneyi haftada beş gün açık tutmalarını istedi. Ayrıca kütüphanede her sene bir mevlit okutulması ve üç hatim indirilmesi için kaynak ayırdı.⁷³ Vakfiyede ayrıntılı listesi bulunan kitapların önemli bir kısmı tarihi kıymeti bulunan yazmalardan oluşmaktaydı. Vakıf kitaplarla oluşturduğu kütüphane Osmanlı'nın son dönemine kadar "Müftü Camii Kütüphanesi" veya "Hatice Hanım bint Halil Ağa Kütüphanesi" adıyla ayakta kaldı. Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar büyük ölçüde korunan kitapları ise bilahare İzmir Milli kütüphaneye konuldu.⁷⁴

Hisar Camii'nin dış avlusunda bulunan Hisar Camii Kütüphanesi, 1775 yılında Darussade Ağası yazıcılarından olup İstanbul'dan İzmir'e çok sayıda kitap getiren İzmirî lakaplı Seyyid el-Hac Ahmed Efendi tarafından kurulmuştur.⁷⁵ Ahmed Efendi'nin ismiyle de bilinen kütüphaneye ait kataloglarda kütüphane bağışçıları arasında kadınların isimlerine de tesadüf edilmektedir. Bunlardan Çulcuzâde kerimesi Fatma Hanım, Mütercim Ayıntâbi Mehmed Efendi'nin *Tefsîr-i Beyân ve Menâkibi*'ni;

⁷⁰ VGMA, 624, 274-248.

⁷¹ VGMA, 480, 52-5.

⁷² VGMA, 739, 51-28/2.

⁷³ VGMA, 610, 91-121.

⁷⁴ Taş, *Osmanlı Dönemi İzmir Medrese ve Kütüphaneleri*, s. 260.

⁷⁵ Taş, *Osmanlı Dönemi İzmir Medrese ve Kütüphaneleri*, s. 241-242.

Emin kızı Meryem, İbrahim Halebî'nin *Halebî Sağır*'ini; Fatma kızı Emine, Mehmed b. Mehmed Emin'in *Amentü Şerhi*'ni; Nalbandzâde Hüseyin Efendi'nin kerimesi Zeliha Hatun, İbn-i Abidin'in beş ciltlik *Düerü'l-muhtâr*'ını ve Meryem Dadı Hatun, Gelibolulu Yazıcızâde Mehmed Bican'ın bir adet *Muhammediye*'sini kütüphaneye vakfetmiştir. Vakfedilen başka kitaplardan bazı kadınların kıymetli yazma eserlere sahip oldukları da müşahede edilmektedir. Aynı kütüphaneye Nefise Hatun adlı kadının, bir adet yazma *Mushaf-ı şerif*; Hâce Fatma Hatun'un, İshak Efendi'nin bir adet yazma *Cilâü'l-kulûb Şerhi*; Hacı Said Efendi'nin ismi yazılmayan kızının, Sadeddin Efendi'nin Mustafa b. Cemaleddin tarafından h. 847'de istinsah edilen *Haşîye-i Keşşâf* ve Nurullah kızı Fatma Hatun'un, Mehmed Efendi'nin altın sulu bir adet yazma *Hidâye Şerhi* vakfettiği katalog kayıtlarında mevcuttur.⁷⁶

İzmir'de kadınların eğitim ve kültür hizmetlerine katkısı bakımından üzerinde durulması gereken bir diğer husus bazı kadınların camilerde belli kitapları okutmasıdır. Bu hususta zikredilmesi gereken vakıflardan biri İstanbul Cizyedarbaşı el-Hac Mehmed Ağa'nın kızı Ümmügülsüm Hatun tarafından 1779 yılında İstanbul'da kurulmuştur. İzmir'in Cami Atık Mahallesi'nde 34 dükkân vakfeden Ümmügülsüm Hatun, diğer hayır faaliyetlerinin yanı sıra bu mahalledeki münâsib bir camide talim-i uluma kadir bir zatın haftada bir gün çeşitli salavat-ı şerifeyi ihtiva eden Delail-u Hayrat'ı okutmasını isteyerek tahsisat ayırmıştır.⁷⁷

3. Su ve Çeşme Hizmetleri

Osmanlıda kadınların hayır işleri kapsamında öne çıkan hizmetlerinden biri mahalle veya köy sakinlerinin suya erişimini daha kolay hale getiren çeşme ve sebiller inşa etmeleridir. İzmir'de kadınlar tarafından yaptırıldığı tespit edilen ilk çeşmelerden biri 1705 yılında İmamzâde Ömer Ağa'nın eşi Hâce Fatma Hatun tarafından Timurcular köşesinde yaptırıldı. Aynı zamanda Yakup Bey Camii yanında bir sıbyan mektebi de yaptırmış olan Fatma Hatun her iki yapının ihtiyaçları için vakfiyede kaynak tahsis etti. Esasında İzmir'de çeşme ve sebillerin yaygınlığı bir tarafa, diğer birçok şehirden farklı olarak burada yaz aylarının çok sıcak geçmesi sebebiyle hemen her sebil banisi ya da hayır sahibi mahallelerindeki sebil suyunun soğutulması için vakfiyesinde şartlar belirlemiştir. Nitekim Fatma Hatun da yaptırdığı sebilhanenin suyunu soğutmak amacıyla yaz aylarında kar satın alınması için vakıf gelirinden tahsisat ayırmış, sebilin sakisine, bardak, tas, kalay gibi ihtiyaçlarına yeterli miktarda vakıf geliri ayırmıştır.⁷⁸ 1727 yılındaki vakfiyesine göre Kemeraltı Camii banisi Çavuşzâde Ahmed Ağa'nın kızı Hâce Mukaddes Hatun, babaannesi Tayyibe Hatun'un adıyla anılan Hatuniye Camii kapısına bir çeşme yaptırdı. Mukaddes Hatun Sebili olarak anılan bu hayrat için baniyesi yazın üç ay boyunca her gün bir yük kar alınmasını şart koştu ve bu işle ilgilenecek bir sebil çalışanı görevlendirdi.⁷⁹ Aynı

⁷⁶ VGMA, 2987, s. 263-293.

⁷⁷ VGMA, 2569, 45-1.

⁷⁸ VGMA, 623, 27-35.

⁷⁹ VGMA, 586, 222-219; VGMA, HD. 1071, s. 82.

yüzyılın ortalarında Ebubekir kızı Hatice Hatun da Selatinoğlu Mahallesinde, mahalle mektebinin bitişiğine bir çeşme yaptırarak vakfetti.⁸⁰ Aynı dönemde kadınlar tarafından inşa ettirilen bir diğer sebilhane Hatuniye Mahallesinde İbrahim Efendi'nin inşa ettirdiği mescidin altına eşi Hatice Hatun tarafından yaptırıldı.⁸¹

XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait arşiv evraklarında çeşme yaptırmış olan çok sayıda kadının ismine rastlanır. Hacı Şerif Hasan Ağa'nın eşi Fatma Havva Hatun, 1863 yılındaki vakfiyesine göre Pazaryeri Mahallesi'nde Balıkçı Mescidi arkasında bir çeşme yaptırdı.⁸² Yine Kasapbaşızâde Şerif Ahmed Efendi'nin validesi Fatma Hanım, 12 Mart 1890 tarihli olan vakfiyeye göre Cami Atik Mahallesi Toraman Mescidi civarında bir çeşme yaptırdığı yer alır ve vakfettiği gayrimenkulün gelirlerinden bir miktarını bu çeşmenin su yolu ve kanallarının tamirine tahsis etti.⁸³ XIX. yüzyıl başlarında ise Tuzcuzâde kerimesi adıyla bilinen Hatice Hanım, Cami Atik Mahallesi'ndeki konağının yanına bir sebil yaptırdı. Yaz mevsiminde sebile her gün 1 denk⁸⁴ kar alınmasını isteyen Hatice Hanım sebile nezaret etmek üzere bir sebildâr da görevlendirdi.⁸⁵ Hasan Hoca Camii giriş kapısı yanında yer alan Sofuoğlu Çeşmesi, üzerindeki kitabeye göre Hatice Kadın adlı bir hayırseverin inşa ettirdiği hayrattır. Sofuoğlu Mehmed Ağa'nın kerimesi olan Hatice Kadın, kitabeye göre çeşmeyi 1274 (1857/1858) yılında yaptırmıştır.⁸⁶ XX. yüzyıl başlarında Hükümet Caddesi Hacı Mahmud Sokağı 56/1 numarada yer alan bir başka sebil, Salepçizâde Hüseyin Efendi'nin kızı Hatice Hanım adına kayıtlı olduğuna⁸⁷ nazaran bu hanım tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir. Aynı dönemde Palancılar Çarşısı15/2 numarada bulunan bir başka çeşmenin, Mehmed Paşa kızı Ayşe Hanım tarafından yaptırıldığı kayıtlıdır.⁸⁸ Yine Hatuniye Camii yakınlarında köşede Çelebizâde ailesinden Fatma Hanım'ın adıyla anılan bir sebil bulunmaktaydı. Ancak bu son sebil, bizzat Fatma Hanım tarafından değil vefatından sonra Antep kadılığı yapmış olan Çelebizâde Seyyid el-Hac Mehmed Said Efendi tarafından annesi adına yaptırılmıştır.⁸⁹

⁸⁰ VGMA, 738, 278-166.

⁸¹ VGMA, HD. 1059, s. 47.

⁸² İŞS. 15, 30-3.

⁸³ İŞS. 46, 157-2.

⁸⁴ Eskiden kullanılan ve at yükünün bir tarafı veya yarım yük anlamına gelen bir ağırlık ölçüsü, Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 191.

⁸⁵ İŞS. 1, 62-1.

⁸⁶ Aktepe, *İzmir Yazıtları*, s. 195.

⁸⁷ VGMA, 2987, s. 116.

⁸⁸ Taş, "XVIII. Yüzyılda İzmir'de Hayırsever Bir Kadın: Mehmed Paşa Kızı Ayşe Hanım ve Vakfı", s. 48.

⁸⁹ VGMA, 610, 220-257.

İzmir’de Müslüman kadınlar tarafından yaptırılan çeşme ve sebiller genellikle halkın gündelik ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde mahalle arasında veya çarşı içindedir. Ancak bazı kadınlar gelip geçen yolcular için yol güzergahları üzerine de sebiller yaptırmıştır. Nitekim Şeyh Mahallesi’nden Tireli Hacı Ömer Efendi’nin kızı Hâce Ayşe Hanım, 1783 yılına ait kayda göre şehir haricinde Devebaşı denilen yerde yol güzergahı üzerine bir çeşme yaptırdı. Bugünkü Karşıyaka bölgesinde olduğu anlaşılan çeşme için Paşa Hanı yakınlarında beş dükkân vakfederek çeşme ve su yollarının bakımı için bir müteveli görevlendirdi.⁹⁰

Önceki dönemlerde inşa edilmiş olan çeşme, sebil veya şadırvanların zaman içinde ortaya çıkan tamir, bakım ve ihtiyaçlarının tedariki, kadın vakıflarında sıkça karşılaşılan hizmet alanlarıdır. Mesela Bülbüzbüzâde Mustafa Efendi’nin kızı Hatice Hanım, 1825 yılında vakfettiği iki dükkânın gelirini Kefeli Mahallesi’nde bulunan Bülbüzâde Çeşmesi’nin tamir ve bakımı ile bu çeşmeye yaz aylarında kar alınması için vakfetmiştir.⁹¹ Kadınlar tarafından himaye görmüş bir diğer su eseri, Kestane Pazarı Camii’nin güney giriş kapısı merdivenleri önünde bulunan şadırvandır. XIX. yüzyıl sonlarında Karaburunluzâde el-Hac İbrahim Ağa tarafından yeniden yaptırılan bu şadırvan, üzerindeki kitabeye göre 1923 yılında vâkıf evladından müteveliye Hasna Hanım ve dava vekili İbrahim Edhem Bey tarafından tamir ettirilmiştir.⁹²

4. Diğer Vakıflar ve Hizmetler

Osmanlı’da Tanzimat dönemine kadar olağanüstü durumlarda veya sefer hallerinde ordu masrafını karşılamak üzere halktan toplanan her türlü hizmet, eşya ve para şeklindeki vergilere avarız denirdi. Bazı vakıf kurucuları ikamet ettikleri köy veya mahallelerde fakir insanların ödemekte güçlük çektikleri bu vergi yükünü hafifletmek için gelirleri avarız vergisine tahsil edilen akar veya para vakfetmişlerdir.⁹³ Önceleri avarız vergisine tahsis edilen bu vakıfların gelirleri bilahare mahalle veya köy heyetlerinin kararıyla halkın ihtiyaç hissettiği bir takım amme hizmetleri için kullanılmıştır.⁹⁴ İzmir’de mahalle avarızını ödemelerine destek sağlamak ve muhtaç durumdaki insanlara yardımcı olmak için kadınlar da vakfiyelerde şartlar belirlemek suretiyle mahallelerinde kurulmuş olan avarız vakıflarına kaynak sağlamışlardır. Mesela Sayime bt. Ali, medresesi için hazırlattığı vakfiyesinde talebelerin yanı sıra çevresindeki diğer muhtaçları da unutmamış ve at değirmeni gelirini Pazaryeri Mahallesi avarızına, Karakızlar mevkiinde vakfettiği zeytin ağaçlarının gelirini de buradaki köyün avarıza ayırmıştır.⁹⁵ Yeğenzâde Ahmed Ağa’nın eşi Rabia Hanım ile Mehmed kızı Nefise Hanım ikamet ettikleri Hatuniye Mahallesi avarızına, Tuzcuzâde kerimesi Hatice Hanım ise Kasap Hızır Mahallesi fakirlerinin hane avarızına

⁹⁰ VHMA, HD. 1071, s. 92.

⁹¹ VGMA, 587, 133-165.

⁹² Aktepe, *İzmir Yazıları*, s. 193.

⁹³ Ömer Lütfi Barkan, “Avarız”, *İA*, MEB, İstanbul 1979, II, 18.

⁹⁴ Mehmet İpşirli, “Avarız Vakıfları”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, 109.

⁹⁵ VGMA, 480, 52-5.

vakfiyelerinde bir miktar gelir ayıran kadınlardan bazılarıdır.⁹⁶ Yılandillizâde ailesinden Hâce Fatma Hatun, 1766 yılında vakfettiği çok sayıda emlâkın gelirini evladına bırakmış ancak evlat neslinin kesilmesi halinde tüm gelirin İzmir'in on iki mahallesine eşit bölünüp "hane avarızı" için kullanılmasını istemiştir.⁹⁷ Vakfiyede gelirlerin bölüştürüleceği on iki mahallenin ismine yer verilmemesi söz konusu şartın bütün mahalleleri kapsadığı şeklinde değerlendirildiğinden bu dönemde şehrin avarız esasına göre on iki mahalleden oluştuğu söylenebilir.

XIX. yüzyıl İzmir kadınlarının üzerinde durulması gereken hayrseverliklerinden biri sağlık alanındaki hizmetleridir. 1851 yılında İzmir'de Guraba-yı Müslimin Hastanesi'nin⁹⁸ kuruluşundan sonra bu hastanenin genişletilerek büyütülmesi ve birtakım ihtiyaçlarının temininde vakıfların hatırı sayılır katkısı oldu. Nitekim gelirleri hastaneye gelen hastaların tedavi, bakım, yemek masrafları ile hastane binasının tamir ve onarımına sarf edilmek üzere 1908 yılına kadar sadece kadınlar tarafından 15 vakıf kuruldu. Bu vakıfların, hastanenin genişletilerek kısmen yeniden inşa edildiği 1896 yılı sonrasına yoğunlaşması şehirde hastane için düzenlenen yardım kampanyalarına hayrsever kadınların da kayıtsız kalmadığı şeklinde değerlendirilmektedir. Tespit edilen kadın vakfiyelerinde hastaneye gelir sağlama maksadıyla 9 ev, 1 kahvehane, 1 Yahudihane, 1 yağhane hissesi, 125 adet Osmanlı lirası, 55 kök zeytin ve bir bağ hissesi vakfedilmiştir. İzmir Guraba-i Müslimin Hastanesi için vakıf kuran kadınlar arasında Salih Ağa'nın kızı Ümmügülüm Hatun, Lütfullah Ağa'nın eşi Hâce Fatma Hanım, Kasapbaşızâde Şerif Ahmed Efendi'nin validesi Fatma Hanım, Giridizâde Mehmed Paşa'nın eşi Nafia Hanım, Kançıbanzâde Halil Efendi'nin kızı Ayşe Hanım, Pasaport müdürü Hayri Efendi'nin eşi Fatma Nesibe Hanım ve Nifli Halil Efendi'nin kızı Rukiye Hanım gibi kadınlar önde gelmektedir. Hastane için en dikkat çeken vakıflardan biri 1908 yılında Zenci Beşir Ağa'nın zenciye eşi âmâ Zeynep Hanım tarafından kurulmuştur. Hastanede tedavi gördüğü süreçte Ali Ağa Mahallesi Yağcı çıkamazındaki iki katlı evini vakfeden Zeynep Hanım arasında azat edilen ve vakfettiği eve de sonradan malik olan kadınlardandır.⁹⁹ Kadınların hastane için vakıf kurmasında burada tedavi görmüş olmalarının etkisi büyüktür. Söz konusu hastane vakıflarının tamamında hastanenin tamiri ile hastaların ihtiyaçlarını karşılama şartı yer almış ve vakfın tevliyeti, hastane müdüriyetinin tasarrufuna bırakılmıştır.

Mekke ve Medine şehirlerine gösterilen ilgi ve saygının bir tezahürü olarak hac yolunda karşılaşılan sıkıntıların giderilmesi, bu şehirlerde ihtiyaç duyulan tesislerin yapımı ve halkının gereksinimlerini karşılamak gayesiyle kurulan vakıflara genel

⁹⁶ VGMA, 606, 288-349; İŞS. 1, 72-1; VGMA 733, 9-5.

⁹⁷ VGMA, 591/1, 215-201.

⁹⁸ Hastane için bkz. Rauf Beyru, *19. Yüzyılda İzmir'de Sağlık Sorunları ve Yaşam*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2005, s. 69 vd.; Mehmet Karayaman, *20. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir'de Sağlık*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2008, 85-104.

⁹⁹ İŞS. 93, 110-2.

olarak Haremeyn vakıfları denilmiştir.¹⁰⁰ Her sene gönderilen sürre alaylarının yanı sıra Osmanlı topraklarının hemen her tarafında Haremeyn fukarası olarak ifade edilen ihtiyaç sahiplerine iktisadi yardım maksadıyla vakfiyelerde şartlar belirlenmiştir. İzmir vakfiyelerinde Haremeyn fukarası için tahsisat ayrılmasına sıkça rastlanması mukaddes beldelere gösterilen ta'zim ve saygının bir yansımasıdır. Nitekim çoğu vakfiyede yardım yapılmanın yanı sıra hemen her vakfiyenin sonunda evlat neslinin kesilmesi ya da hayır cihetinin ortadan kalkması halinde vakıf gelirinin Haremeyn fukarasına ulaştırılması vasiyet edilmiştir. Kadınlara ait 14 vakfiyede Mekke ve Medine fukarası için emlak ve para vakfedildiği tespit edilmektedir. Mesela XVIII. yüzyıl ortalarında Dervişzâde kızı Ayşe Hanım, her sene 20'si Mekke, 20'si de Medine şehri için olmak üzere vakıf nâzırı tarafından 40 Kilisî altının kutsal topraklara ulaştırılmasını istemiştir.¹⁰¹ Aynı yüzyılda Alaybeyi Ahmed Ağa'nın eşi Ayşe Kadın 30 kuruşun nemasını,¹⁰² Denizlili Hacı Ali'nin kızı Hatice Hanım ise iki Rumhanenin gelirini¹⁰³ aynı amaç için tahsis etmiştir. İzmir'de Osmanağa adıyla bilinen su yolunu inşa eden el-Hac Osman Ağa'nın hayırsever kızı Emine Molla, Müftü Camiinde büyük bir kütüphane kurmuş olan Tuzcuzâde Kerimesi Hatice Hanım, Sirozlu Yusuf Paşa'nın kızı Nafia Hanım, İzmir belediye reislerinden Eşref Paşa'nın eşi Fatma Zehra Hanım, Manisalı Hacı Halil Ağa'nın eşi Hatice Reşide Hanım ve Resmo muhacirlerinden Sadiye Hanım bu maksatla vakıf kuran kadınlardır. Katıpzâde ailesine ait neredeyse bütün vakfiyelerde Haremeyn fukarasına yönelik yardım şartları yer alır ki aynı hassasiyeti ailenin kadınlarında da görmek mümkündür. Nitekim Katıpzâdelerden Hacı Osman Ağa'nın kızı Esmâ Hanım 1849 yılında kurduğu vakfın gelirinden 1000 kuruşu, aynı aileden Ahmed Efendi'nin kızı Hatice Hanım da 1898 yılındaki vakfiyesinde 10 adet yirmilik mecdiyeyi bu amaçla vakfeden hayırsever kadınlar oldu.¹⁰⁴ Söz konusu vakıflar dışında konuyla alakalı olarak zikredilmesi gereken bir diğer husus çoğu kadın vakfiyesinde öngörülen hizmet cihetlerinin ortadan kalkması veyahut evlat neslinin inkıraza uğraması halinde vakıf gelirlerinin büyük oranda Haremeyn fukarasına aktarılması şartının benimsendiğidir.

Servet ve nüfuz sahibi kadınların cemiyet hayatında dikkat çeken hayırlarından biri hizmetkarlarını ya da azatlılarını vakıf gelirlerinden daimî şekilde yararlanan mürtezika arasına dahil etmeleridir. Mesela Dervişzâde Ayşe Hanım vakıf gelirinden hizmetkârı Şefika Hatun'a yevmî 8 akçe, Gedusîzâdelerden Mehmed Ağa'nın kızı Ayşe Hanım ise azatlısı Rukiye'nin oğlu için senevî 20 kuruş ayırmıştır. Kasapbaşızâde Şerif Ahmed Efendi'nin validesi Fatma Hanım da Bozyaka'da

¹⁰⁰ Mustafa Güler, "Balkan Topraklarından Haremeyne Tahsis Edilen Vakıflar", *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti: II. Milletlerarası Sempozyumu Bildirileri*, İRCİCA, İstanbul 2006, s. 375.

¹⁰¹ VGMA, 739, 51-28.

¹⁰² VGMA, 737, 263-98.

¹⁰³ VGMA, 632, 236-121.

¹⁰⁴ VGMA, 609, 335-404; İŞS. 58, 89-3.

vakfettiği 15 dönüm bağı, oğlu Ahmed'in mutekası Zenci Said Efendi'ye vakfetmiştir.¹⁰⁵ Bazı kadınların bu şekildeki azatlıları ve onların çocuklarını vakıf yoluyla mesken sahibi yaptıkları özellikle dikkat çekicidir. Mesela Hacı Sinanzâde ailesinden Fatma Hatun, vefat eden kardeşi Ahmed Ağa'nın azatlısı Ümmügülsüm Hatun için 1795 yılında Kefeli Mahallesi'nde bir ev vakfetmiş, Ümmügülsüm'ün vefatından sonra da evin onun evlatları tarafından kullanılmasını kararlaştırmıştır.¹⁰⁶ Esasında belli fakirlere konut tedarik etme amaçlı vakıflar sadece azatlılar için değil aynı zamanda uzun yıllar evlerde hizmetçi olarak çalışan ve zamanla birer manevi evlat gibi görülen kadınlar için de söz konusudur. Mesela Giridi Mustafa Efendi'nin kızı Hamamcı Adile Hanım, önce 1850 yılında Cami Atik Mahallesi'ndeki evini vefatından sonra manevi kızı olarak nitelendirdiği Fatma Hediye'ye bırakmış,¹⁰⁷ yaklaşık yedi yıl sonra hazırlattığı ikinci vakfiyede ise hem Fatma'yı hem de onun kocası Maksud b. Üveys'i vakıftan yararlanacaklar olarak birlikte zikretmiştir.¹⁰⁸ Adile Hanım'ın, aralarında nikah kaim oldukça birlikte oturmalarını, araları açıldığı takdirde sadece Fatma'nın vakıftan yararlanmasını istemesi ona olan düşkünlüğünün de bir tezahürüdür. Benzer şekildeki vakıflardan bir diğeri Cami Atik Mahallesi'nden Çizmecî Hacı İbrahim Edhem Efendi'nin eşi ve Çömezzâde (Bolpaçazâde) Mehmed Efendi'nin kızı Samiye Hanım'a aittir. O da 1902 yılında manevi kızım dediği Karşıyakalı Bekir Ağa'nın kızı Fatma Hanım için Çömezzâde sokağındaki evini vakfetmiştir.¹⁰⁹

5. Gayrimüslim Kadın Vakıfları

Osmanlı döneminde İzmir şehrindeki nüfusun azımsanmayacak kısmını gayrimüslimler oluşturmaktaydı. Gayrimüslim cemaat müntesipleri tarafından kurulan ve İzmir kadısı huzurunda tescil edilmiş olan birkaç vakfiye, bu zümrenin şeri hukuk içinde yasal bir çerçeve bulmuş vakıf faaliyetlerini ve bu vakıfların mahiyeti hakkında önemli ipuçları vermektedir. Tescil edilen vakfiyelerinden birkaç tanesi gayrimüslim kadınlara ait olduğundan bu zümrelere mensup kadınların vakıf ve hayır anlayışı hakkında kaynak sağlamaktadır.

Tespit edilebilen tek Yahudi vakfiyesi 1859 yılında tescil edilmiş olup Hayyim Levi'nin eşi Merkade Camile Hatun'a aittir. Hasan Hoca Mahallesi sakini olan Merkade Hatun, buradaki bazı evleri, bir kütüphane ve derslane ile bir arada vakfetmiştir. Vakfın idaresini İzmir'de beratla hahambaşı olan kişiye bıraktıktan sonra evlerin kira geliriyle Yahudilerce kutsal sayılan bazı günlerde yemek pişirilip dershanede Yahudi fukaraya ikram edilmesi, Nisan ayının 15'inde hamursuz yapılp

¹⁰⁵ İŞS. 46, 83-2.

¹⁰⁶ VGMA, 743, 367-115.

¹⁰⁷ İŞS, 1, 37-1.

¹⁰⁸ İŞS. 8, 36-1.

¹⁰⁹ İŞS, 73, 71-1.

dağıtılması, fazla kalanın da fukaraya tasadduk edilmesi isteği onun vakfiye için belirlediği şartlardandır.¹¹⁰

Günümüze ulaşan Ermeni kadın vakfiyelerinin neredeyse tamamı Osmanlı'nın son dönemine aittir. Erken tarihli tek vakfiye, XVIII. yüzyıl sonlarına ait olup Kasap Hızır Mahallesi sakini Serkis kızı Vargarın Hatun'un vakfettiği evin gelirini Çakallı Kilise fukarası, Ermeni Kilisesi fukarası ve Kudüs-i şerif fukarasına tahsis ettiği hakkındadır.¹¹¹ Son dönemdeki vakıflardan bir kısmının geliri, Müslüman kadınların Gureba-yı Müslimin Hastanesi için yaptığına benzer şekilde sağlık alanındaki hizmetlere ayrılmıştır. Mesela Ermeni Vanil Ağamalban'ın kızı Markarid Hatun, 1898 senesi sonlarında Kasap Hızır Mahallesi Çalgıbaşı Sokağındaki evini, İzmir'deki Ermeni Hastanesi için vakfederek gelirinin, hastaneye gelip giden fakir hastaların yemek ve ilaç gibi temel ihtiyaçları ile hastane binasının tamir ve bakım masrafları için sarf edilmesini istedi.¹¹² Ermeni Hacir Nikoğur Kalpakyan'ın kızı ve Ohan v. Karabit Solyekyan'ın eşi Marim Gela Hatun da eşiyile beraber 1907 yılı başlarında vakfettiği üç evi, aynı şartlarla İzmir'deki Surp Lusaridiç (Surp Lukasoroviç) olarak isimlendirdiği Ermeni Hastanesine vakfetti.¹¹³

İzmir'de vakıf kuran Ermeni kadınlardan bir diğeri Kanburoğlu Kivork'un kızı ve Diyarbekirli Hacir Karabet Hacaturyan'ın eşi Marim Hatun'dur. 1907 yılında Mektebi Sanayi civarında bir mülk ev vakfeden Marim Hatun, evin kira gelirini Karataş Surp Karabet Kilisesi ve yanında bulunan mektebin fukarasına tahsis etti. Onun kilise mütevellisinden isteği ise, ayın günlerinde kendisi ve vefat eden eşinin ruhu için isimlerinin anılarak kendilerine dua edilmesiydi.¹¹⁴ Serkiz kızı Tefuhi, 1912 yılında Aya Döhler'de Ziba Sokakta vakfettiği iki bab bir evin gelirini İzmir Surdibi'ndeki Estepanos Kilisesi'ne tahsis etti. Kilisenin ortadan kalkması halinde gelirin İzmir fukarasına, İzmir'de fukara kalmaması halinde ise umum fukara için sarf edilmesini istedi.¹¹⁵

Sonuç

Osmanlı döneminden geriye kalan vakfiyeler, İzmir'de kadınların şehrin gelişimi noktasında toplum hayatının hemen her alanına kurdukları vakıflar ile katkı sağladıklarına dair çok sayıda kayıt barındırır. Kadınların toplumda dini hizmetlerin eda edilmesi noktasında cami ve mescit gibi ibadet mekânlarının inşası, bakım ve onarımı, aydınlatma ve mefruşat masraflarının karşılanması, görevlilerine maaş ve konut tedarik edilmesi, bu mekânlarda Kur'an ve mevlit okunması, umuma açık dersler verilmesi gibi hayır faaliyetleri öne çıkmaktadır. Diğer yandan burada

¹¹⁰ İŞS, 12- 70-1.

¹¹¹ VGMA, HD. 531, s. 23.

¹¹² İŞS, 60, 5-5

¹¹³ İŞS, 89, 84-1.

¹¹⁴ İŞS, 89, 155-1.

¹¹⁵ VGMA, 2987, s. 77-78

kadınların eğitim ve kültür sahasında da belirgin şekilde hayır hizmetlerine gönül verdikleri anlaşılmaktadır. XVII. yüzyıldan itibaren kadınların sıbyan mektebi, medrese, kütüphane gibi yapılar inşa ettirdikleri, fakir çocukların mektep kıyafeti ve giyim kuşamı için vakıf gelirlerinden kaynak ayırdıkları, şehre ilmi maksatlarla dışardan gelenler için barınma yerleri sağladıkları dikkat çekmektedir. Kadınların hemen her mahallede öne çıkan hizmetlerinden biri de çok sayıda çeşme ve sebül inşa ettirmeleridir. Yaz aylarında mahalle aralarındaki çeşme ve sebillere konulmak üzere kar satın alınması, su yollarının tamir ve bakımı, görevlilerine maaş ödenmesi bu çerçevede yaygın şekilde tespit edilen hayırseverlik alanlarıdır. Ayrıca vakıf kurucuları içinde hatırı sayılır sayıda kadın, akar gelirini Haremeyn fukarasına, mahalle avarızına, azat edilen kimsesizlere ve İzmir Gureba-i Müslimin Hastanesine aktarmıştır.

İzmir'deki kadın vakıfları içinde genel olarak ailenin ve evladın çıkarı için kurulan vakıfların sayısı oldukça azdır. Kadınların umumiyetle vakfı halka yararı dokunacak şekilde infak aracı olarak görmesi burada vakfin hayır ile özdeşleştiği anlamına gelmektedir. Kadınlar vakıflarının idaresini hayatta oldukça kendileri üstlenmiş, vefatlarından sonra bu görevi hayatta olan eşleri ile evlatlarına bırakmışlardır. Vakıf kurucularının önemli bir kısmı şehrin yönetici ailelerine ve zengin eşrafına mensup kadınlar olmakla birlikte orta halli insanların sayısı da az değildir. XVIII. yüzyılda bazı yaşlı kadınların, ikamet ettikleri ev ya da konakları vefatlarından sonra bir mescit ya da eğitim kurumuna dönüştürdüklerine sıkça rastlanmaktadır. Vakıf kuran çok sayıda kadının eşi, babası veya dedesi tarafından vakıflar kurulduğu, kadınların aileden devraldıkları vakıf kültürünü devam ettirerek önceki vakıfların ihtiyaçlarını temin için vakfiyelerinde kaynak sağladıkları dikkat çeken hususlardandır.

Özetle kadın vakıfları açısından zengin bir şehir olan İzmir'de vakıflar topluma hizmetin bir aracı olarak görülmüştür. Kadın banilere ait vakfiyeler, buradaki hanımların dört duvar arasında cemiyet hayatından bihaber yaşamadıklarını bilakis içinde buldukları muhitin yaşamını yakından takip edip toplumsal sorunlarına vakıflar yoluyla hal çareleri aradıklarını göstermektedir. Kurulmuş olan vakıflar ve kadınların adıyla anılan çok sayıda yapı, nice hayırsever kadının imkanları ölçüsünde sahip olduğu mülkü toplum için harcamaktan geri durmadığını ortaya koymaktadır. XVII. yüzyıldan itibaren vakfiyelerle takip edilebilen bu durum Osmanlı döneminde şehrin hemen her sokağında kadın eliyle inşa edilmiş veyahut kadınlar tarafından himaye görmüş bir vakıf eser bulunduğuna işaret etmektedir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi):

BOA, Cevdet Evkâf, 298-15164.

BOA, Cevdet Maarif, 156-7797.

- İŞS. (İzmir Şerhiye Sicilleri) Defter: 1, 8, 12, 13, 15, 31, 37, 45, 46, 47, 49, 58, 60, 61, 66, 89, 93.
- VGMA, (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi); Defter: 480, 482, 581/1, 586, 590, 591/1, 594, 599, 606, 608, 609, 610, 623, 624, 632, 733, 737, 738, 739, 743, 1993, 2569, 2987.
- VGMA, HD. (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurufat Defterleri); Defter: 530, 531, 532, 533, 1057, 1058, 1061, 1063, 1065, 1067, 1068, 1071.

Araştırma Eserler

- Aktepe, Münir, *İzmir Yazıları*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, İzmir 2003.
- Barkan, Ömer Lütfi, “Avarız”, *İA*, MEB, İstanbul 1979, II, 13-18.
- Beyru, Rauf, *19. Yüzyılda İzmir’de Sağlık Sorunları ve Yaşam*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2005.
- Erdoğan, M. Akif, *Kanuni Sultan Süleyman Devri Aydın İli Evkaf Defteri (Metin ve İnceleme)*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 2016.
- Erünsal, İsmail, “Osmanlıda Kadınlar Ne Okuyordu?”, *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2019, s. 69-94.
- Farokhi, Suraiya, *Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014.
- Güler, Mustafa, “Balkan Topraklarından Haremeyne Tahsis Edilen Vakıflar”, *Balkanlar’da İslâm Medeniyeti: II. Milletlerarası Sempozyumu Bildirileri*, İRCİCA, İstanbul 2006, s. 375-382.
- Gültekin, Hakkı, *İzmir Tarihi*, İzmir 1952.
- İpşirli, Mehmet, “Avarız Vakıfları”, *DİA*, İstanbul 1991, II, 108-109.
- Karayaman, Mehmet, *20. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir’de Sağlık*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2008.
- Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011.
- Singer, Amy, *Osmanlı’da Hayırseverlik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004, s. 11.
- Taş, Yasin, “XVIII. Yüzyılda İzmir’de Hayırsever Bir Kadın: Mehmed Paşa Kızı Ayşe Hanım ve Vakfı”, *Cihannüma: Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 2019, Sayı V/I, s. 51-52.
- _____, *Osmanlı Dönemi İzmir Medrese ve Kütüphaneleri*, Hiper Yayın, İstanbul 2020.
- Ülker, Necmi ve diğerleri., *İzmir’de Türk Mübrü: Emir Sultan Dergâhu Hazinesi Mezar Kitâbeleri*, Şenocak Yayınları, İzmir 2008.

18. YÜZYILDA İZMİR KADIN VAKIFLARI

Nazenin Saadet Güler*

Giriş

Hayır kurumları insan tabiatında var olan iyilik yapma ve yardımlaşma duygularının bir tezahürü olarak ortaya çıkmış ve insanlık tarihi boyunca farklı örgütlenme şekilleriyle var ola gelmiştir. İnsanların temel ihtiyaçlarından doğan bu kurumlar, kuruluş felsefesi ile evrensel olsalar da içinde doğduğu toplumların sosyo-ekonomik ve kültürel yapısına göre şekillenmişlerdir. Bunun bir sonucu olarak İslam medeniyetinin birer hayır kurumu olan vakıflar İslam anlayışı içinde doğup gelişmiş; bütün kaide, nizam ve kurallarını İslam'ın temel kaynaklarından almış¹ ve İslam ülkelerinin ekonomik, sosyal ve kültürel hayatında önemli rol üstlenmişlerdir.² Vakıf müessesesi en sistematik ve gelişmiş haline Osmanlı döneminde kavuşmuştur.³ Bu müessese Osmanlı'da eğitim-öğretimden sanata, sosyal dayanışmadan şehirciliğe, ulaşımdan ilmî çalışmalara kadar toplumun ve kültürün bütün alanlarına damgasını vuran temel müesseselerden biri olmuştur.⁴

Arapça bir kelime olan vakıf “durmak”, “durdurmak” ve “alıkoymak” gibi anlamlara gelmektedir. Terim anlamı ise kişinin sahip olduğu bir malı kamu yararına Allah'a yakın olma (kurbet) düşüncesiyle şahsi mülkiyetinden çıkararak Allah'ın mülkü hükmünde temlik ve temellükten ebediyen men etmektir.⁵ Vakıflar hizmet

* Öğretim Görevlisi, Bitlis Eren Üniversitesi Tatvan Meslek Yüksekokulu, sguler@beu.edu.tr., ORCID: 000-0002-6792-4860.

¹ Mustafa Güler, “Osmanlı Devletinde Vakıflar ve Vakıf Müessesesi”, *Osmanlı Teşkilat Tarihi El Kitabı*, (Editör: Tufan Gündüz), Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, s. 319, Ömer Faruk Teber, “Osmanlı Toplumunda Bir Sosyal Kurum Olarak Vakıf Çeşitleri ve İşleyişi”, *Dini Araştırmalar*, Cilt 4, Sayı 12, s. 201 Ocak-Nisan 2002.

² Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 42, İstanbul 2012, s. 479, Mustafa Alkan, *Adana Vakıfları, İnsan, Vakıf ve Şehir*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 1.

³ Nazif Öztürk, “İslam ve Türk Kültüründe Vakıflar”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 29, (2005), s. 19.

⁴ Bahaeddin Yediyıldız, “Osmanlı Döneminde Türk Vakıfları Ya da Türk Hayrât Sistemi”, (Editör: Güler Eren), *Osmanlı*, Cilt 5, Ankara 1999, s. 18, Mehmet Bayartan, “Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Sayı 10, 2008, s. 159.

⁵ Ömer Hilmi Efendi, *İthal-ül-ablâf Fî Ahkâm-ili-evkaf*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Ankara 1977, s. 13, Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt II-III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2004, s. 577, Ali Himmet Berki, “Hukukî ve İçtimai Bakımdan Vakıf”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 5, Ankara 1962 s. 9, Hacı Mehmet Günay “Vakıf”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 42, Ankara 2012, s. 475, Bahaeddin Yediyıldız,

edeceği alana göre; hayrî (şer’î) vakıf, aile vakfı (ehli, zürri, evlatlık) ve yarı-ailevî vakıf olmak üzere üç kategoriye ayrılmıştı.⁶ Hayrî vakıf, gelirin tamamını cami, medrese, imaret, darüşşifa, sebil ve han gibi kamu kuruluşlarının inşası ve işletmesi için kullanımına sunulan vakıf türüdür. Aile vakfı, kişinin vakfın yönetimini ve bütün gelirini kendisine ve ailesine tahsis ettiği vakıf türüdür. Nesil inkırazından (son bulma) sonra vakfın geliri kamu kurumlarına, ihtiyaç sahiplerine ya da Mekke ve Medine sakinlerine tahsis edilmekteydi. Yarı-ailevî vakıf ise -vakıf yönetiminin vakfı kurucusunda ve ailesinde olmak üzere- vakfın gelirinden hayrî bir müessesenin inşasını sağlayan vakıftı.⁷ Yönetim biçimiyle ailevî ancak kamu yararına bir müessese inşa etmesi yönüyle de hayrî vakıf özeliğini taşıyan bu vakfın gelir fazlası da vakıf kurucusu ve aile mensupları arasında paylaşılmaktaydı. Bu çalışmaya konu olan vakıflar, (18. Yüzyılda İzmir kadın vakıfları) bahsi geçen tasnife göre Ailevî ve yarı-ailevî vakıf statüsünde yer almaktaydılar.

Her Osmanlı şehrinde olduğu gibi İzmir şehrinde de çeşitli kamu hizmetlerini sağlamak üzere kadın-erkek kendi maddi güçleri nispetinde vakıflar kurarak vakıf sisteminin gelişimine katkıda bulunmuşlardı. Bilindiği üzere bir vakfın kurulması için gerekli olan şartlardan biri maddi değere sahip olan bir mülkin varlığıdır. Haliyle maddi olanakları sınırlı alt tabakadaki kadınlardan ziyade sadece yönetici ve elit tabakaya mensup kişilerin anne, kız ve eşleri ya da varlıklı kadınlar vakıf kurma girişiminde bulunabilirlerdi.⁸ Nitekim Osmanlı kadın vakıflarının %95 gibi yüksek bir oranın kurucuları yönetici ve seçkin tabakasına mensup kadınlardan oluşmaktaydı. Sıradan kadınlar tarafından kurulan vakıflar ise ancak %5 düzeyinde kalmıştır.⁹ Osmanlı Devleti’nde kadın, ailesinden kendisine kalan miras, herhangi bir şekilde kendisine bir mal varlığının hibe edilmesi, nikâh akitleri esnasında kendisine ödenmesi gereken mehir bedeli ya da bir işte çalışması halinde mülk edinebilirdi. Miras ve mehir yoluyla hemen hemen her kadın belli bir oranda mülk edinebilse de

XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s. 9, Veli Sırım, “Bir Finansman Kaynağı Olarak Vakıflar: Osmanlı Örneği”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt 6, 2017, s. 175.

⁶ Bahaeddin Yediyıldız, XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi, s. 9-10, Mustafa Alkan, “Osmanlı Devleti’nde Aile Vakıfları: Vakfı Kurumuyla Evladı İlişkilendirmek”, *Uluslararası Aile Konferansı Bildiri Kitabı*, 2013, s. 201, Mustafa Alkan “Osmanlı Devletinde Aile vakıfları ve Sosyal Güvenlik”, *Prof. Dr. Vahdet Keleşulmaz Armağanı-Bilim Uğrunda 30 Yıl*, Ankara 2018, s. 141.

⁷ Bahaeddin Yediyıldız, XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi bir Sosyal Tarih İncelemesi, s. 15-17, Güler, agm., s. 326.

⁸ XVII. yüzyılda kadınlar tarafından kurulan vakıfların %90 gibi bir oranı Osmanlı yönetici ve elit tabakasında bulunan kişilerin eşi, kızı veya annesi tarafından kurulmuştur. Bkz. Hasan Yüksel, “Osmanlı Toplumunda Vakıflar ve Kadın (CVI-XVII. Yüzyıllar), *Osmanlı*, Cilt 5, (Editör: Güler Eren, Ankara 1999, s. 52.

⁹ Yüksel, agm., s. 52.

hibe yoluyla mülk edinmeleri nispetten daha az rastlanır bir durumdu.¹⁰ Her kadının etkin olarak çalışma hayatına katılabilmesi ve kendi emeğiyle mülk edinebilmesinin mümkün olmadığı söylenebilir. Ancak söz konusu elverişsiz koşullara rağmen kadınlar yine de yaşadıkları şehirlerde kendi olanakları ölçüsünde kurdukları vakıflarla dinî, eğitsel, sosyo-iktisadî ve kültürel açıdan şehirlerinin gelişimine katkı sunmaktan geri durmamışlardır.

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin önemli bir liman kenti olan İzmir'de 18. yüzyılda faal olan 41 kadın vakfı tespit edilmiş ancak bunlardan sadece 25 tanesinin vakfiyesine ulaşılmıştır. Vakfiyelerinden hareketle bu vakıfların kuruluş amacı, işleyişi, hizmet alanları, mevkûfat türü, kurucularının sosyal statüleri ve buldukları semtler tespit edilmeye çalışıldı. Dolayısıyla bu çalışma, söz konusu vakıfları incelerken bir yandan İzmir'deki kadınların şehrin dinî, eğitsel, sosyo-iktisadî ve kültürel alanlarındaki gelişimine ve vakıf sistemine olan katkılarına bir yandan da söz konusu dönemde kadınların kamusal hayata ne derece dâhil olduklarına ışık tutmayı hedeflemektedir.

Çalışmaya konu olan 25 kadın vakfının tanıtımı vakfiyelerinin verileri ışığında “Kadın Vakıfları” ana başlığı altında ele alındı ve bu vakıfların her biri vakıf alt başlıklar altında incelendi. Söz konusu vakıfların vakıf hukuku açısından vakıf statüsü, kurucularının sosyal statüsü, vakıfların mevkûfat türü, hizmet alanları ve İzmir kentindeki dağılımı alt başlıklar halinde “Değerlendirme” ana başlığı altında değerlendirildi.

A. Vakıflar ve Kurucuları

1. Ayşe binti Mehmed Hanım Vakfı: İzmir'in Cami Atik Mahallesi sakinlerinden Ayşe Hanım¹¹ bir medrese (1749/1162) ve medresenin yanında da bir cami (1755/1168) inşa ettirmişti. İki katlı olan medrese binasının üst katında dersane, alt kattında da sekiz hücre bulunmaktaydı. Medrese binası içerisinde ayrıca bir çamaşırhane, bir gusulhâne, iki kenif ve bir de avlu yer almaktaydı. Ayşe Hanım kurmuş olduğu vakfın harcamaları için 665 zeytin ağacı, bir konak, bir han, yarı hisseli üç ev, yedi dükkân, yarı hisseli Fazlıoğlu Hanı, bir sabunhane atölyesi ve kılıcı kârhanesi, bir kıta İskele, bir su yolu ve sayolu hazinesinden oluşan çok sayıda zengin gelir kaynakları vakfetmişti.

Hayatta olduğu sürece vakfın tevliyet görevinin kendisinde olacağını belirten Ayşe Hanım vefatından sonra bu görevin eşi müderris Mehmed Efendi'ye, eşinin vefatından sonra onun evladlarından (batnen ba'de batnin) -15 akçe hizmet bedeli karşılığında- eslah ve erşed olanına, neslinin tükenmesi halinde ise (ba'del inkrazım) aynı hizmet bedeli karşılığında yeğeni Mehmed Bey'e bırakılması, Mehmed Bey'in

¹⁰ Saadet Maydaer, “Osmanlı Klâsik Döneminde Kadınların Servet Edinme Yolları (Bursa Örneği)”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 15, 2006.

¹¹ Ayşe Hanım hakkında geniş bilgi için bkz. Yasin Taş, “XVIII. Yüzyılda İzmir'de Hayırsever Bir Kadın: Mehmed Paşa Kızı Ayşe Hanım ve Vakfı”, *Tarih Ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Sayı V/1- Temmuz 2019.

vefatında sonra ise kadı tarafından vakfa bir mütevellinin tayin edilmesi ve nâzırlığının da Darüssade Ağası tarafından hasbî olarak yapılması şartını koymuştu. Vakfın gelir kaynaklarının toplanması için günlük 10 akçe hizmet bedeli karşılığında bir cabi, vakfın gelir gider kayıtlarının tutulması için de günlük 8 akçe karşılığında bir kâtip; medrese, cami ve vakfın müsakkafat türü gelir kaynaklarının onarım ve tamiri için ise günlük 6 akçe karşılığında bir bina ustası tayin etmişti.

Ayşe Hanım kurmuş olduğu medreseyi “buk’a medrese” olarak tanımlarken¹² medresenin en önemli kadrosu olan müderris kadrosuna yapılacak atamaların kadı tarafından yapılmasını ve kadının “sulahâ-i müttakînden Tefsir ve Hadis-i şerif ve ulûm-ı nâfia tedrisine kâdir” olan şahısların müderris olarak tayin edilmesini şart kılmıştı. Ayşe Hanım müderrislik görevi için günlük 40, medresenin her bir hücresi için 6’şar, medresenin ve tuvaletlerin temizliği için 3 ve kapılarının açılıp kapatılması, kandillerinin yakılması için 2’şer akçe hizmet bedeli karşılığında talebelerin görevlendirilmesini istemişti. Ayşe Hanım yine caminin imam ve hatibine günlük 10’ar; müezzin, kayyım ve ferraşa 5’er akçe hizmet bedeli tayin ederken caminin aydınlatılması için vakfın zeytin ağaçlarından elde edilen yağın yeterli olmadığı durumlarda 200 kıyye balmumu alınıp mihrabın her iki tarafında aydınlatma amacıyla yakılmasını; caminin kandil, süpürge, hasır ve kaliçe gibi levazımatın gerektiğinde yenilenmesini takdir etmişti.

Ayşe Hanım aynı zamanda her hafta cuma ve pazartesi akşamları müderris ve talebelere yemek verilmesini ve bu yemeğin menüsünü oluşturan pilav ve zerde için 3 vukiyye koyun eti, 7 kıyye pirinç, 2 kıyye bal ve 30 akçelik ekmek alınmasını ve ayrıca yemekten sonra kuran hatm-i hâcegân yapılmasını ve sevabının ruhuna bağışlanmasını istemişti. Her ramazan ayı boyunca vakfın tevliyet görevinde bulunan şahısların evlerinde talebe ve fukar-ı müslimine iftar verilmesi için 300 kuruşluk bir ödenek tahsis etmişti. Bunların yanı sıra Ayşe Hanım her kurban bayramında Hz. Peygamber, annesi ve babası, kendisi ve eşi, eşinin anne ve babası için birer kurbanlık koyun; akrabaları için ise bir büyükbaş hayvanın kurban edilmesi ve kurban etlerinin medrese talebelerine ve diğer ihtiyaç sahiplerine dağıtılmasını istemişti. Ayrıca her rabülevvel ayının 12. gecesinde camide mevlid kandili münasebetiyle 10 hâfız tarafından hatim, salâvat ve kaside okunmasını ve bu hâfızların her birine ikişer kuruş, mevlid yemeği için 30 kuruş, tütsü, koku ve şerbet için ise 10 kuruş ayrılmasını istemişti.

Yine medrese talebelerinin yılda bir kır gezisine çıkarılması ve haziran başından ağustos ayının sonuna kadar 90 gün boyunca medresenin soğuk su ihtiyacının karşılanması için 30 kuruşluk tahsisat belirlemiştir. Vakfettiği

¹² Osmanlı Medrese sistemi içerisinde “Buk’a” adı verilen medreselerin yüksek dereceli medreselere öğrenci yetiştiren medrese olarak tanımlanmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Yasemin Beyazıt, “Osmanlı Eğitim Sistemi İçerisinde Buk’a Medreselerinin Yeri” *Osmanlı Medreseleri*, (Editörler: Fuat Aydın- Mahmut Zengin-Kübra Cevherli-Yunus Kaymaz), Mahya Yayınları, İstanbul 2019.

zeytinliklerden elde edilecek zeytinyağından medresenin her hücresi için 1 vukiye ve medresenin kandilleri için de 2 vukiye yağ verilmesini ve kalan yağların ise talebelere eşit şekilde dağıtılmasını; vakıf gelirleri arasında yer alan sabunhaneden medresenin müderris ve talebelerine her yıl bir kantar sabun verilmesini ve medreseye alınacak kitaplar için de her yıl 100 kuruş ayrılmasını takdir etmişti.

Ayşe Hanım vakfın gelirinden hayrî kurumlara ve kendisine yakın olan bazı kişilere de çeşitli miktarlarda ödenek ayrılmasını istemişti: Hayrî kurumlardan Dedesi Derviş Ağa'nın Pazaryeri Mahallesi'nde yaptırdığı darülkura medresesinde bulunan 9 hücresinin her biri hücreğine günlük 1'er; Cami-i Atık Mahallesi'nde bulunan Tuzcuzâde Darülkurra Medresesi'nin 10 hücresinin her birine 1 ve müderrisine de 4, hizmetkârı Şefika Hatun binti Abdullah için 8, azat ettiği köle ve cariyelerinin sayısını belirtmeden 8'er, sütkardeşi (radî) İbrahim Çelebi'ye de 10 akçe ayrılmasını istemişti.

Ayşe Hanım yukarıda belirtilen harcama kalemlerinden artakalan gelirden her yıl 20'şer altın Mekke ve Medine fukarasına gönderilmesini ve kalanının medrese personeli ve talebeleri arasında eşit şekilde paylaşılmasını istemişti. Zamanla vakfiyenin içerdiği şartların uygulanması imkânsız olduğunda ise vakıf gelirinin fukarâ-i müslimîne sarf edilmesini şart kılmıştı.¹³

2. Aişe binti Ali Hatun Vakfı: Kasap Hızır Mahallesi sakinlerinden Aişe Hatun kendisi için inşa ettirdiği evi 1774 yılında vakf etmiştir. Sağ olduğu sürece vakfın idaresi kendisinde vefatından sonra ise Yakup Bey diğer adıyla Hızır Camii'nde baş imam olanlara şart kılmıştı. Vakfın kira gelirlerinin öncelikle mütevellinin yevmî 2 akçe olan hizmet bedeli ve vakıf mülklerinin gerekli olan tamir ve onarımı için kullanılmasını, kalanının da vakfın diğer olası ihtiyaçlarında harcanmak üzere mütevellide toplanmasını takdir etmişti. Vakfiye şartlarının yerine getirilmesi mümkün olmadığında ise vakıf gelirinin Hızır Mahallesi'nin avarızına sarf edilmesini istemiştir.¹⁴

3. Ayşe Kadın binti Abdullah Vakfı: Hatuniye Mahallesi sakinlerinden Ayşe Kadın, 1757 yılında tanzim ettirdiği vakfiyesinde Hüseyin Hoca Mahallesi'nde bulunan Suluhân denilen hanın alt katında yer alan üç bab attar dükkânı, on sekiz bab oda, bir bab kahvehânedен oluşan mülkleri ve Deryanda Nahiyesi'nde bulunan bir çiftliğin 16 hissesinden kendisine düşen 9 hissesini vakf etmiştir. Vakfın tevliyet görevinin hayatta olduğu sürece kendisinde, vefatından sonra ise zükur ve inâs evladının ekber ve erşedine geçmesini şart kılmıştı. Ayşe Kadın vakfın gelirinden her yıl 30 kuruş Haremeyn fukarasına gönderilmesini istemişti. Büyük kızı Sabiha Hanım ibneti miralay esbak Ahmed Ağa'ya yevmî 90 kuruş hizmet karşılığında nazır olarak tayin etmişti. Bu masraflardan artakalan gelirin ise batnî evladları arasında paylaşılmasını istemişti. Soyunun tükenmesi durumunda vakıf gelirinin Haremeyn fukarasına gönderilmesini şart koşmuştu.¹⁵

¹³ VGMA.d. 739, 51-28/1-2.

¹⁴ VGMA.d. 629, 256.

¹⁵ VGMA.d.737. 159.

4. Fatma binti Abdullah Hatun: Cami-i Atik Mahallesi sakinlerinden Fatma Hatun, 1768/1182 yılına ait vakfiyede İzmir'in Küçük Kantar'da bulunan 4 bab dükkânını vefat eden eşi Seyyid Hacı Ömer Ağa'nın Karaman Ereğli'de Buğday Pazarı denilen mahalde bulunan mescidine vakf etmiştir. Fatma Hatun hayatta olduğu sürece yevmi 10 akçe karşılığında tevliyetin kendisinde olacağını vefatından sonra ise ikinci eşi olan Hasan Ağa bin Abdullah'a geçmesini, onun vefatından sonra Molla Osman Ağa bin Abdullah'a, onun da vefatında sonra Molla Osman Ağa'nın evlatlarından ekber ve inâsına verilmesini şart koşmuştu. Molla Osman Ağa'nın neslinin tükenmesi durumunda ise (*ba'de inkerâzî'l-kiül*) vakıf tevliyetinin Seyyid Hacı Ömer Ağa'nın Karaman Ereğli'de bulunan vakfının mütevellisine verilmesini takdir etmişti. Fatma Hatun, vakıf gelirinden mescidin kandilleri için her yıl 360 akçe tutarında bir ödenek ayrılmasını ve harcamalardan artakalan gelirin mescidin gerekli olan tamir ve onarımına harcanmasını istemiştir. Vakıf bâniyesi, vakfın şartlarının yerine getirilmesinin imkânsız olduğu durumda vakıf gelirinin mutlaka fukura-ı müslimîn ve müslimâtına sarf olunmasını şart koşmuştur.¹⁶

5. Fatma binti Ahmed Hatun: Kasıp Hızır Mahallesi sakinlerinden Fatma Hatun 1766/ 1180 yılında tescil ettirdiği vakfiyesinde 2 bab fevkani menzilin ve 10 bab dükkanını vakfetmiştir. Vakıf idaresinin hayatta olduğu sürece kendisinde olacağını belirtmiş vefatında sonra ise erkek evladlarından ekber ve erşed olana, erkek evladı kalmadığında (zükur bulunmaz ise inâsın) kız evlatlarının ekber ve erşedine meşrut kılmıştır. Neslinin tükenmesi durumunda ise vakfın tevliyet görevinin hükmi şer'i şerife marifetiyle bir mütedeyyin ve salih bir mütevelliyeye geçmesini istemiştir. Vakıf gelirinden tevliyet için aylık 200 kuruş ayrılmasını takdir eden Fatma Hatun mütevellinin istemesi durumunda *menzili kebîrde* kalabileceğini belirtmişti. Fatma Hatun her yıl kurban bayramında kendisi için bir kurban kesilmesini istemiştir. Vakfın harcamalardan artakalan gelirin evlatları arasında paylaşılmasını şart koşmuştu. Neslinin tükenmesi halinde vakfın masraflarından artakalan gelirin eşit bir şekilde İzmir'in 12 mahallesinin hane-ı avarızlarına verilmesini istemiştir.¹⁷

Söz konusu vakfın tevliyet görevine yönelik 1898 (1316) yılında yapılan bir atama kaydından Emin Efendi'nin vefatı üzerine vakfın tevliyetine inâsı evladı vakıftan olan kebire ve reşide Fatma Hatun'un tayin edildiği anlaşılmaktadır.¹⁸

6. Fatma binti Hacı Mustafa Hatun: Vakıf bâniyesi Fatma Hatun, ikamet ettiği Kasap Hızır Mahallesi'nde bir sebilhâne ve sebilhâne binasının üzerinde de bir muallimhâne inşa ettirmişti. Sebilhâne ve muallimhânenin harcamalarını en ince ayrıntısında kadar düşünen Fatma Hatun bu harcamaları 1706/1117 yılında tescil ettirdiği vakfiyesinde belirtmiştir. Öngörülen harcamaların karşılanması için de 60 odalı hanı ve bir hamamı vakfetmiştir. Vakıf gelirinden öncelikle vakıf mülklerinin 30 esedi kuruş olan mukataa bedelinin ödenmesinden sonra artakalanın sebilhâne ve

¹⁶ VGMA.d. 740, 239.

¹⁷ VGMA d. 591, 112.

¹⁸ VGMA.d. 210, sayfa 59, sıra 787.

muallimhânenin harcamalarının ve vakfiyede yer alan diğer kalemlere sarf edilmesini istemişti. Sebilhânenin harcamaları; yaz aylarında soğuk su ihtiyacının karşılanması için her yıl 75 kuruş değerinde kar alınması, sâkaya yıllık 18 kuruş, sebilhânenin tamiri ve çeşitli ihtiyaçlarının giderilmesi için yıllık 4 kuruş şeklinde belirtilmiştir. Vakfiyedeki harcama kalemleri; mektebin muallimine yıllık 30, baş halifeye 6, ihtiyaç sahibi tabelere alınacak *bogasi kapama* için 44, her yıl bahar aylarında mektepte eğitim gören bütün talebelerin taamiyesi için 4, mekteb hasırının değişimi için 2 ve mektepte gerekli olan tamir-onarımlarının yapılması için de 2 kuruş şeklinde kayıt altına alınmıştır. Fatma Hatun mektepte eğitim görececek talebelerin 17 yaşından büyük olmaması yönünde bir şart koymuştu. Fatma Hatun, eşi Ömer Ağa'nın İzmir'in Menemen kazasına tabi Çeltik ? Çilek karyesinde yaptırmış olduğu çeşmenin suyolcusuna yıllık 8, çeşmemin tamir ve onarımı için de yıllık 4 kuruş ödenek ayırmıştı. Vakfın gelir kaynağı olan han ve hamamın suyolcusunun hizmet bedeli yıllık 12 kuruş olarak belirlemişti.

İmamzade zevcesi olarak da bilinen Fatma Hatun sebilhâne ve muallimhânenin harcama kalemlerini belirledikten sonra vakıf gelirinden yapmak istediği çeşitli harcama kalemlerini de belirtmiştir. Vefatından sonra Yakup Bey Camii'nde kendisi, vefat eden oğlu İbrahim Efendi ve eşi Ömer Ağa'nın anne ve babası için hafta 1'er hatim okunmasını şart eylemişti. Bu hatimleri okuyan 30 kurrânın her birine yevmî 2'şer akçeden yıllık 180 kuruş ve Yakup Bey Camii'nde hıfz etmesi karşılığında mektebin baş hâlifesine yıllık 6 kuruş verilmesini ve ayrıca söz konusu caminin tamiri için yıllık 5 kuruş ödenek ayrılmasını istemişti.

Vakfın bâniyesi sağ olduğu sürece vakıf yönetiminin kendisinde vefatından sonrasında ise eşi Ömer Ağa'da olacağını şart kılmişti. Ömer Ağa'nın vefatında sonra ise bu görevin Ömer Ağa'nın yeğeni es-Seyyid Abdulkadir Çelebi'ye ve onun da vefatından sonra onun evlad-ı zükuruna tevcih edilmesini istemiş ve tevliyette bulunan şahıslara hizmet bedeli olarak da yevmî 10 akçe olarak belirlemişti.¹⁹

7. Fatma binti Hacı Mustafa Hatun Vakfı: Fatma Hatun ikamet ettiği Cami Atık Mahallesi'nde sahip olduğu iki Yahudihânesinden birini medreseye dönüştürülmesini isterken diğer Yahudihâne ve oturduğu evini bu medresenin ihtiyaçlarının karşılanması için vakfetmiştir. Medresenin 1753/1166 yılına ait vakfiyesinde vakıf bâniyesi vakfın tevliyatını ve harcamaları ile ilgili şartlarını kayıt altına aldırılmıştı. Fatma Hatun medresesinin müderrislik vazifesine oğlu Mehmed Reşit Paşa'nın oğlu Halil Efendi'yi tayin etmişti. Vakfın gelirinden müderris ve mütevellî hizmeti yevmî 6'şar ve medresenin her bir hücrelerinde bulunan talebelere de günlük 2'şer akçe vazife tayin etmişti. Vakıf mülklerinin tamir ve onarımı için de günlük 6 akçe ayrılmasını şart kılmişti. Vakıf idaresinin hayatta olduğu sürece kendisinde olacağını vefatında sonra ise müderris olarak tayin ettiği torunu Halil

¹⁹ VGMA.d. 623, 17.

Efendi ve Halil Efendi'ye vefatından sonra ise onun evladlarından ekber ve erşed olana bırakılmasını istemiştir.²⁰

Vakfın şahsiyet kayıtlarından medrese vakfının tevliyetine 1889/1306 yılında Mustafa Efendi, onun vefat etmesiyle mahlûl kalan vazifeye 1904/1322 yılında Fatıma Zehra Hanım, yaklaşık 5 yıl görevde kalan Fatıma Zehra Hanım'ın vefatı üzerine de 1909/1327 yılında Nezihe Hanım'ın tayin edildiği öğrenilmektedir.²¹

8. Fatma binti Sinan Hatun Vakfı: Kefeli Mahallesi sakinlerinden olan Fatma Hatun kiracılı bir menzilin ve fevkani bir bab oda, tahtani bir bab oda ve bir mutbağ, kenif ve bir miktar havludan oluşan menzilin vefat eden kardeşi Hacı Sinanzade Ahmed Ağa'nın atıkaşı olan Ümmü Gülsüm Hatun ibneti Abdullah'a vakfetmiştir. Vakıf bâniyesi 1795/1209 yılına ait vakfiyede Ümmü Gülsüm Hanım'ın vefatından sonra vakfın onun evladlarına ve neslinin tükenmesi durumunda ise vakıf Hacı Sinanzade Ahmed Ağa'nın vakfına ilhak olunmasını şart kılmıştı.²²

9. Hamide binti Mehmed Hatun Vakfı: Hasan Hoca Mahallesi'nde ikamet eden Hamide Hatun Kasap Hızır Mahallesi'nde bulunan ve Hüseyin Beşe Hanı diye bilinen 40 bab oda ile 4 bab dükkandan oluşan hanı ve İzmir'in Cumaâbâd Nahiyesi'nde bulunan iki su değirmenini vakfetmiştir. Vakıf bâniyesi 1796/1210 yılına ait vakfiyede vakfın gelirinden öncelikle vakfa ait mülklerin tamir ve onarımlarının yapılmasını artakalan gelirin evlatları arasında paylaşılmasını şart kılmıştı. Neslinin tükenmesi durumunda ise vakıf gelirlerinin Cumaâbâd Nahiyesi'nde bulunan Kasım Paşa Camii'nin mütevellî, imam, müezzîn ve muallimine eşit şekilde paylaşılmasını istemişti. Vakfın yönetiminin hayatta olduğu sürece kendisinde olacağını, vefatından sonra müderris olan büyük oğlu Mehmed Efendi ibni Ali Çelebi'ye şart kılmıştı. Mehmed Efendi'nin vefatından sonra ise vakıf yönetiminin onun evladı zükurun ve inâsına meşrut kılmış, neslinin tükenmesi durumunda da bu görevin Cumaâbâd Nahiyesi'nde bulunan Kasım Paşa Camii'nin mütevellisine verilmesini istemiştir. Vakfiyede söz konusu cami mütevellisinin vakfın şartlarına riayet etmediğinde yönetimden alınmasını ve hâkim tarafında vakfa bir mütevellî tayin edilmesini şart kılmıştı. Kasım Paşa Camii ve muallimhânenin zamanla harp olması durumunda vakıf gelirinin mutlaka Medine-i Münevvere fukarasına gönderilmesini istemişti.²³

10. Hanım Kadın Vakfı: İzmir Bayındır Kasabası sakinlerinden Naiman Efendi ibni Muhyiddin Efendi'nin zevcesi Hanım Kadın, 200 sak zeytin ağacından oluşan bahçesini ve bahçe içinde zahire için yaptırdığı yapıyı, dedesi Hacı Hüseyin Ağa'nın yaptırdığı makber-ı müslimin ve kendisinin bu makber önünde yaptırdığı çeşmenin tamir ve onarımına vakfetmiştir. 1786/1200 yılına ait vakfiyesinde Hanım

²⁰ VGMA.d. 3-5, 13.

²¹ VGMA.d. 210, sayfa 9, satır 81.

²² VGMA.d. 743, 159.

²³ VGMA.d. 579, 159.

Kadın hayatta olduğu sürece vakıf tevliyetinin kendisinde olacağını vefatından sonra da hâkim tarafında bir mütevellinin tayin edilmesini şart kılmıştı. Hanım Kadın vakıf gelirinin zeytin bahçesi ve daha öncede vakfetmiş olduğu sebze bahçesi için gerekli olan tamir ve onarımına sarf edilmesini istemiş ve mütevellinin harcamalardan artakalan geliri kendi ihtiyaçları için kullanabileceğini belirtmişti.²⁴

11. Hatice binti Ahmed Hatun Vakfı: Hasan Hoca Mahallesi sakinlerinden Hatice Hatun oturduğu evini vakfetmiştir. 1691/1102 yılına ait vakfiyede hayatta olduğu sürece vakfettiği evin kullanım hakkının ve vakıf yönetiminin kendisine, vefatından sonra ise vakıf yönetimini eşi Hüseyin Paşa bin Abdullah'a şart kılmıştı. Hüseyin Paşa'nın vefatından sonra da vakıf evinin ecr-i misli ile icâr olmasını ve icârından hasıl olan gelirin Medine-i Münevvere fukarasına sarf edilmesini takdir etmişti.²⁵

12. Hatice Hatun binti Hacı Ali Vakfı: Hasan Hoca Mahallesi sakinlerinden olan Hatice Hatun, Kasap Hızır Mahallesi'nde sahip olduğu iki bab rumhânesini vakfetmiştir. Vakfın bâniyesi 1784/ 1198 yılına ait vakfiyesinde hayatta olduğu sürece vakıf idaresinin kendisinde vefatında sonra ise evlatlarından ekber olanına, neslinin tükenmesi durumunda annesi Fatma Hatun'a, annesinin vefatı etmesinden sonra büyük kardeşine, kardeşinin vefatından sonra ise hâkim tarafından salih ve güvenilir bir kişinin müteveli olarak tayin edilmesini istemişti. Mütevellinin hizmet bedelini 20 akçe olarak tayin etmişti. Vakıf gelirinden vakıf mülklerinin gerekli olan tamir ve onarımının yapılmasında sonra kalan gelirin Menide-i Münevvere fukarasına gönderilmesini şart kılmıştı.²⁶

13. Hâce Hatice binti Ebubekir Hatun Vakfı: Kasap Hızır Mahalle Sakinlerinden Hâce Hatice Hatun oturduğu menzilini ve biri tahminen 20 dönüm diğerisi ise 4 dönüm eşarı müsmire ve gayrı müsmireden oluşan 2 bahçesini; biri 150 sak zeytin ağacından biride 100 sak zeytin ağacından oluşan 2 zeytin bahçesini vakfetmiştir. Vakfın bâniyesi 1752/1165 yılına ait vakfiyesinde vakıf idaresinin hayatta olduğu sürece kendisinde vefatından sonra kardeşi Hâfız Mehmed Efendi'ye, onun vefatından sonra ise evladı zükurna şart kılmıştı. Hâfız Mehmed Efendi'nin neslinin tükenmesi halinde vakıf idaresinin hâkim tarafından tayin edilecek salih ve emin bir kişiye geçmesini istemiştir. Hâkim tarafından tayin edilen müteveli vakıf gelirinden gerekli olan tamir ve onarımı yaptıktan ve aşâr-ı şer'iyyesini verdikten sonra kalan geliri Kasap Hızır Mahallesi'nde bulunan Müfti Camii'nin zeytinyağı, bal mumu ve yaz aylarında soğuk su ihtiyaçının karşılanmasına ve ayrıca Selâtinolu Mahallesi'nde bulunan muallimhâneye muttasıl çeşmenin tamirine sarf edilmesini şart kılmıştı. Vakfiyenin içerdii şartların yerine getirilmesi mümkün olmadığında vakf gelirinin mutlaka fukarayı müslimîn ve müslimâta sarf edilmesini takdir etmişti.²⁷

²⁴ VGMA.d. 579, 73.

²⁵ VGMA.d. 1338, 99.

²⁶ VGMA.d. 632, 8, 98.

²⁷ VGMA.d. 581, 01, 79.

14. Hatice binti Mehmed Hatun Vakfı: Kasap Hızır Mahallesi sakinlerinden Hatice Hatun oturduğu ev ile birlikte bir başka menzilin vakfetmiştir. 1759/1172 yılına ait vakfiyesinde vakfın idaresi hayatta olduğu sürece kendisinde vefatından sonra vefat eden kardeşinin kızı Fatma Hatun'a, onun vefatından sonra evlatlarına, Fatma Hatun'un nesli tükendiğinde kız kardeşinin torunu Ömer Ağa'ya onun da vefatından sonra evlatlarına, Ömer Ağa'nın nesli tükendiğinde ise vakfın idaresi hâkim tarafından tayin edilecek müteveyyin ve salih bir kişiye verilmesini şart kılmıştı. Hatice Hatun oturduğu evi dışında vakfettiği diğer evini mürebbiyem²⁸ dediği Aişe binti Abdullah'ın kullanıma, onun vefatında sonra evlatlarına şart kılmıştı. Hatice Hatun, yeğenlerinin ve Aişe Hatun'un neslinin tükenmesinden sonra vakıf mülklerinin ecr-i misli ile icâr olunmasını istemiştir. Vakfın gelirinden mütevellî olan kişinin kendi hizmet bedelini aldıktan sonra vakıf gelirinin kalınını Haremeyn fukarasına gönderilmesini ancak gelirin Haremeyn-i Şerîfeyne gönderilmesi mümkün olmadığında ise mutlaka fukarâ-yı müslimîne sarf olunmasını şart kılmıştı.²⁹

15. Hatice binti Mustafa Hatun Vakfı: Kasap Hızır Mahallesi sakinlerinden Hatice Hatun üç bab menzil, üç hisseli bir çifte hamamdan kendisine düşen bir hissesini ve dört bab mülkünü vakfetmişti. Vakıf bâniyesi 1715/1127 yılında tanzim ettirdiği vakfiyesinde hayatta olduğu sürece vakıf idaresinin kendisinde olacağını, vefatından sonra ise eşi Ali Ağa'nın mütevellî olarak tayin edilmesini şart kılmıştı. Mütevellî sıfatıyla Ali Ağa vakfın gelirinden vakıf mülklerinin gerekli olan tamir ve onarımından sonra artakalanın yarısını kendisine kaldırmasını diğer yarısını ise evlatlarına eşit bir şekilde paylaştırılmasını şartı koymuştu. Ali Ağa'nın vefatından sonra vakfın idaresini evlatlarından aslah ve erşedine şart kılmıştı. Neslinin tükenmesi durumunda ise yönetim görevinin Hatuniye Mahallesi'nde dedesi (validem Aişe nam hatunun müteveffa babası) tarafından yapılan cami ve medresesinin mütevellîlik makamında bulunan kişiye verilmesini istemişti. Vakfın mütevellîsi olan kişinin vakfın gelirinden öncelikle vakıf mülklerinin gerekli olan tamir ve onarımlarını yapılmasını isteyen Hatice Hatun, artakalanını ise söz konusu caminin görevlilerine ve medrese hücrelerinden bulunan her bir talebeye eşit bir şekilde dağıtılmasını istemişti. Cami imamının her Cuma gecesi üç ihlas tilavet etmesini ve sevabını vâlideyni ve kendi ruhuna bağışlamasını şart kılmıştı. Söz konusu cami ve medresenin harap olması durumunda ise vakıf gelirinin Medîne-i Münevvere fukarasına bağışlanmasını takdir etmişti.³⁰

16. Hatice binti Mehmed Kadın Vakfı: Tire sakinlerinden olan Hatice Hatun Tire'de sahip olduğu toplamda 199 sak zeytin ağacını ve bir değirmenin dört hisseden payına düşen üç hissesini vakfetmiştir. Vakfın bâniyesi 1761/1174 yılına ait vakfiyesinde vakfın mütevellîsi olarak kız kardeşinin oğlu es-Seyyid el hac Mehmed

²⁸ Mürebbiye: Bir ailenin, belirli bir ücret ödeyerek çocuklarını bakım ve eğitimiyle özel olarak ilgilenmesi için tuttuğu eğitici kadın. www.lugatim.com/s/MÜREBBİYE.

²⁹ VGMA.d., 731, 106.

³⁰ VGMA.d. 730, 63.

Ağa'yı tayin etmişti. Hatice Hatun vakfın gelirinden her yıl Birgi mahallâtından Sarı Bey Mahallesi'nde merhum babası Hacı Mehmed Ağa tarafından yapılan 17 hücreli medresenin her hücreğine yevmî 2'şer, bevvabına yevmî 2, mütevellisine yevmî 9, müderrisine ise yevmî 14 akçe verilmesini şart kılmişti. Hatice Hatun vakıf gelirinden ayrıca Tire'de Eski Bey Hamamı denilen muhitte inşa ettirmiş olduğu sebilhânenin yaz aylarında suyunun soğultulması için de yıllık 20 kuruşluk bir ödenek ayrılmasını istemişti. Vakfiyenin şartları arasında her yıl vakıf mülklerinin gerekli olan tamir ve onarımının yapılması da yer almıştır.³¹

17. Havva binti İsmail Hatun Vakfı: Cami Atik Mahallesi sakinlerinden olan Havva Hatun oturduğu evini, Kestanepazarı denilen mahalde kirada olan bir bab dükkanı, Bardakçılariçi denilen mahalde kirada olan bir şerbethâne ve onun yakınında üç bab dükkanı, Lebleciler Hanı yakınlarında Kuyumcular Kapısı denilen mahalde dörtte bir hissesine sahip olduğu Yahudihâne ve Havra Sokağı denilen mahalde yarı hissesine sahip olduğu Yahudihânesini vakfetmiştir. 1786/1201 yılına ait vakfiyesinde hayatta olduğu sürece vakıf idaresinin kendisinde olacağını belirten Havva Hatun, vefatından sonra eşi Müftü Hacı Halil Efendi'ye onun vefatından sonra erkek evladının ekber olanına şayet erkek evladı kalmadığında (zükur bulunmaz ise inâsdan) kız evladının ekber ve eşşedine geçmesini şart kılmıştır. Neslinin tükenmesi durumunda kardeşi Seyyid Hacı Osman Efendi'nin mütevellî olmasını ve onun da vefatından sonra vakfın mütevellîlik görevini evlatlarına intikal edilmesini, Osman Efendi'nin de nesli tükendiğinde hâkim tarafında birinin vakfın idaresine tayin edilmesini istemişti.

Havva Hatun her yıl hâsıl olunacak vakfın gelirinden yapılacak harcamaları ayrıntılı bir şekilde belirtmiştir. Buna göre oturduğu evde vefatında sonra vakfın idaresine geçecek kişinin oturabileceğini, vakfın mülklerinden elde edilecek kira geliri ile vakıf mülklerinde gerekli görülen tamir ve onarımlarının yapılmasını, kurban bayramında kurbanlık 3 koyunun satın alınarak kendisi ve ebeveyni için kesilmesini ve etlerinin fukaraya dağıtılmasını şart kılmişti. Yine her yıl mevlid kandilinde 2 hâfızın 2 hâtim tilavet etmelerini sevabını kendisi ve ebeveynine hediye etmelerini istemişti. Bu harcamalardan sonra kalan vakıf gelirinin kendi evlatlarına dağıtılmasını şart kılmişti. Ancak neslinin tükenmesi durumunda harcamalardan artakalan gelirden yarısının dedesi Osman Efendi'nin yaptırdığı suyunun tamir ve onarımı için kullanılmasını diğer yarısının ise Hatuniye Mahallesi'nde bulunan Hatuniye Camii'nin tamir ve onarımı için sarf edilmesini şart kılmişti. Zamanla vakfiyenin taşıdığı şartların yerine getirilmesi mümkün olmadığında vakıf gelirinin mutlaka Haremeyn-i Şerif fukarasına gönderilmesini istemişti.³²

18. Hâce Mukaddes binti Ahmed Hatun Vakfı: Kasap Hızır Mahallesi sakinlerinden Hâce Mukaddes Hatun, Hatuniye Mahallesi'nde Tayıbbe Hatun tarafından inşa edilen caminin avlu kapısı üzerine bir medrese ve havlu kapısının yan

³¹ VGMA.d. 578, 139.

³² VGMA.d. 580, 224.

tarafında da bir sebilhâne inşa ettirmişti. Mukaddes Hatun inşa ettirdiği medrese ve sebilhaneye Hatuniye Mahallesi'nde buluna 10 odalı hanı ve 8 dükkanın vakfetmişti. Vakfın şartlarını kayıt altına aldırıldığı 1727/1139 yılına ait vakfiyesinde hayatta olduğu sürece vakıf idaresinin kendisinde olacağını vefatından sonra İmamzâde Abdullah Ağa'ya ve onun da vefatından sonra Abdullah Ağa'nın evlatlarından ekber ve erşed olanına verilmesini şart ikilmişti. Neslinin tükenmesi durumunda hâkim tarafından salih ve mütedeyyin bir kişinin müteveli olarak tayin edilmesini istemişti. Vakıf mülklerinden sağlanan gelirin yaz ayları olan haziran, temmuz ve ağustos günlerinde sebilhâne suyunun soğultulması için bir yük kar satın alınmasına yevmî 26 akçe ayrılmasını, medresede tedaris gören talebelere yevmî 4'er akçe ve sebilhâne arsasının icâresi için yevmî 2'şer akçe, sebilhânenin sakacısına ve müteveliye yevmî 4'er akçe verilmesini istemişti. Ayrıca medrese, sebilhâne ve vakfın müsakkafatlarının gerekli görülen tamir ve onarımlarının yapılması için yevmî 7 akçe ücret ayrılmasını şart kılmıştı. Mukaddes Hatun medrese ve sebilhânenin harap olması durumunda vakıf gelirinin mutlaka fukarayı müslimine sarf edilmesini belirtmiştir.³³

19. Hâce Saime binti Mustafa Hatun Vakfı: Saime Hatun Hüseyin Hoca Mahallesi'nde bir medrese yaptırmıştı. Medresenin ihtiyaçlarını karşılamak üzere aynı mahallede oturduğu evi, bir yağhane dükkânı, bir odun mahzeni, bir ekmekçi dükkânı bir hurdacı dükkânı ve 100 adet zeytin ağacının yanı sıra 33 cilt kitap ve vefatından sonra mevcut terekesinin üçte birini vakfetmişti. 1723/1135 yılına ait vakfiyede hayatta olduğu sürece vakıf idaresinin kendisinde olacağını vefatında sonra da medresenin müderrisi olan Ahmed Efendi'ye geçmesini şart kılmıştı. Ahmed Efendi'nin vefatından sonra vakfın tevliyet ve müderrislik vazifesini evlatlarının zükur, alem, ekber ve erşedine meşrut kılmıştı. Bu şartın devamında evladı zükurdan bulunmaz ise inâsdan yani kız evladının kebire ve reşide olanlarının tevliyet vazifesine getirilmesini, onların eşleri arasında müderrislik vazifesine kadir olanların medresenin müderrisi olarak tayin edilmesini ancak müderrislik vazifesine ehil kimse olmadığı durumda kadı tarafından bir müderrisin tayin edilmesini şart kılmıştı. Hâce Saime Hatun vakfettiği evde müderris olanlar istedikleri taktirde oturabileceklerini ve hizmet bedeli olarak kendilerine yevmî 18 akçe, medrese hücrelerinde sakın olan her bir talebeye 1'er akçe, müteveliye yevmî 4 akçe verilmesini istemişti. Bu harcamalardan artakalanının da mürtezika-ı mezkûr arasında paylaşılmasını şart kılmıştı. Saime Hatun zeytin bahçesinin gelirini vakıf mülklerinin yıllık tamir ve onarımları için ve herhangi bir doğal afette vakıf mülklerinin zarara uğraması durumunda tamiri veya yeniden inşa edilmesi için mütevellide biriktirilmesi gerektiğini belirtmişti. Medresenin harap olması ve zamanla ortadan kalması durumunda vakıf gelirin mutlaka fukarayı müslimine sarf edilmesi şart eylemişti.³⁴

20. Saniha binti Ali Hatun Vakfı: Pazaryeri Mahallesi sakinlerinden olan Saniha Hatun, Hatuniye Mahallesi'nde bulunan bir bab berber dükkânı ve bir bab

³³ VGMA.d. 3-5, 11-12.

³⁴ VGMA.d. 624, 184.

eskici dükkânı, Sıra Kasaplarda bir bab gazzaz dükkânı, bir at değirmeni, iki adet kiracılı menzili, oturduğu iki katlı menzili, Halka Pınar'da 15 dönüm bağı, Selime (?) Pınarı'da 23 ağaç zeytin ağacını, İzmirli nam mevzide Yalı kurbinde 4 dönüm bağı, Karakızlar Köyü'nde olan zeytin ağaçlarını, bir mushâf-ı şerîf ve 10 cilt kitabını vakfetmişti. 1723/1136 yılına ait vakfiyede hayatta olduğu sürece vakıf idaresinin kendisinde olacağını vefatından sonra Molla Halil Efendi'ye onunda vefatında sonra oğlu Mustafa'ya onun da vefatından sonra kadı tarafından mütevellî olarak tayin edilecek münasip bir kişiye geçmesini şart kılmıştı. Saniha Hatun vefatından sonra evin odalarından birinin mescid diğer bölümlerinin ise medreseye dönüştürülmesini istemişti. Hatuniye Mahallesi'nde bulunan berber dükkânının gelirini öncelikle tamirat masrafına harcanmasını ve bu harcamadan sonra kalanın medrese müderrisine, Sıra Kasaplar bulunan gazzaz dükkanının gelirini medrese hücrelerinde bulunan talebeye buğday akçesi olarak, at değirmenin gelirini ise tamirat masrafından artakanından 6 akçesini mütevellîye ve diğer kalanın da mahalle avarızına verilmesini şart kılmıştı. Devamında Selime (?) Pınar'ında bulunan zeytinlerinden elde edilen yağın mescidin kandil ihtiyacı için kullanılmasını, Yalı kurbinde olan bağları mütevellinin işletmesini ve buradan hâsıl olan gelirin yarısının mütevellîye ödenmesini diğer yarısının da medrese talebelerine eşit şekilde iktisam edilmesini istemişti.

Saniha Hatun kiracılı iki menzilden birinin gelirini mescidin kayyum ve müezzinine verilmesini, diğer kiracılı menzilin gelirini ise yaz aylarında medrese suyunun soğutulması, kış aylarında da talebelerin yağ akçesi için kullanılmasını şart kılmıştı. Karakız Köyü'nde bulunan zeytin bahçesinin gelirini köyün avarızına verilmesini istemişti. Saniha Hatun medrese talebelerinin istifade edilmesi için Mushaf-ı şerîf ve 10 cilt kitabını medreseye bırakmıştı. Zamanla vakıf gelirinin şart kılındığı şekilde sarf edilmesi mümkün olmadığında mutlaka fukarayı müslimine sarf edilmesini şart kılmıştı.³⁵

21. Şerife Hatice binti es-Seyyid Süleyam Vakfı: Pazaryeri Mahallesi sakinlerinden Şerife Hatice Hatun, ikamet ettiği mahallede bahçe içinde iki katlı menzili, Cami Atik Mahallesi'nde Hacı Süleyman Sokak denilen muhitte bir bab menzili, bir bab Yahudihâne, Hasan Hoca Mahallesi'nde Bâlızade Mescidi'ne bitişik olan ve *müştemilatında biyyut adîde ve bi'r-i mâ ve seiar müştemilata havi muhızırbaşı habshânesi dimekle ma'rîf habshâne mülkünde* olan yarı hissesini, şehir dışında 80 adet zeytin ağacı ve 30 adet incir ağacı ve içinde iki katlı menzilin olduğu 20 dönümlük bir bahçe, bu bahçenin bitişğinde çeşmesi olan 8 dönümlük bahçe, Koğalca (?) Köyü'nde içinde 120 sak zeytin ağacı, bahçe etrafında badem ve zerdâli ağaçları olan bir bahçe ve evâniden birçok mutfak eşyasını vakfetmiştir. 1799/1214 yılına ait vakfiyesinde hayatta olduğu sürece vakıf idaresinin kendisinde olacağını vefatından sonra ise merhum eşi Hacı Hüseyin Ağa'nın atıkası Ali bin Abdullah'a, vefatı sonrasında evlatlarına, Ali bin Abdullah'ın neslinin tükenmesi durumunda ise hakim tarafından

³⁵ VGMA.d. 480, 29.

taayin edilecek müteedeyyin ve müstakim birine geçmesini ve bu kişinin Pazaryeri Mahallesi sakinlerinden olmasını şart kılmıştı.

Vakıf gelirinden tamir harcamaları ve mukataa bedelleri ödendikten sonra geri kalan kısımdan her ramazan ayında 30 gün boyunca evinin selamlık odasında fukaraya iftar verilmesini, her kurban bayramında kurban niyetine kendisi, merhum eşi, merhum oğlu ve anne-babasının ruhu için birer koyunun kesilmesini ve etlerinin fukaraya verilmesini şart kılmıştı. Her ramazan ayında Pazaryeri Camii için 2 adet bal mumu satın alınmasının yanı sıra müteveli tarafından yardıma muhtaç cami ve mescitlerin tespit edilip onlara otuz vukıyye zeytin yağı satın alınmasını istemişti. Her mevlid kandilinde lokma verilmesi ve mevlid-i şerifin kırâat olunması vakfiyenin şartları arasında yer almıştı.³⁶

22. Şerife Hatice binties-Seyyid Ahmed Hatun Vakfı: Tire şehrinin Murtaza Bey Mahallesi sakinlerinden olan Şerife Hatice Hatun vefat etmeden önce eşinden kendisine kalan 200 ağaç zeytin ağacının vakfedilmesini istemişti. Bunun için de vasiyetini içeren bir hüccet hazırlamıştı. Vasi olarak da Mehmed Ali Efendi'yi tayin etmişti. Vefatından sonra vasi Mehmed Ali Efendi vasiyeti içeren hüccetle mahkemeye müracaat etmişti. Buna göre Şerife Hatice Hatun vakfın gelirinden Tire şehrinde bulunan Cami-i Kebir, Cami-i Cedid ve Mehmed Bey Camii'nin kandilleri için her yıl birer kantar zeytinyağı ve her ramazan ayı ve diğer mübarek geceler için de ayrıca zeytinyağı satın alınmasını şart kılmıştı. Söz konusu bu harcamalardan artakalan gelirin vakfın olası masrafları ve tevliyet hizmeti karşılığında mütevellide kalması gerektiğini belirtmişti. Vakfın mütevellisi olarak vasisi olan Mehmed Ali Efendi'yi tayin etmişti. Mehmed Ali Efendi'nin vefatından sonrası için de vakıf idaresinin onun evlatlarına verilmesini istemişti. Neslinin tükenmesi durumunda vakfın tevliyetini mevcut olan akrabalarına verilmesi ancak akrabalarından da kimse kalmadığında hâkim tarafından Tire şehrinde bulunan bir kişiyi tayin edilmesini şart kılmıştı. Zamanla vakıf şartlarının yerine getirilmesi mümkün olmadığında vakfın gelirinin mutlaka fukaray-ı müslimine sarf edilmesini şart kılmıştı.³⁷

23. Şerife Havva binti Mehmed Hatun Vakfı: Liman Kalesi sakinlerinden olan Şerife Havva Hatun, bulunduğu mahalde iki katlı bir evi, Cami-i Atik Mahallesi'nde her biri iki katlı olan iki evi ve bir at değirmeninden oluşan mülkünü vakfetmiştir. Vakıf bâniyesi 1732/1145 yılında tanzim ettirdiği vakfiyesinde kendisi hayatta olduğu sürece vakıf idaresinin kendisinde olacağını vefatından sonra erkek evladının ekber, erşed ve eslahına, erkek evladı olmadığında kız evladının kepire, reşide ve salihasına meşrut kılmıştı. Neslinin tükenmesi durumunda idare görevinin kız kardeşi Şerife Fatıma Hatun'a onun vefatında sonra oğlu es-Seyyid Mahmud Ağa'ya, Mahmud Ağa'nın vefatından sonra Fatıma Hatun'un evlatlarına verilmesini, Fatıma Hatun'un da neslinin tükenmesi durumunda kadı tarafından dindar ve müstakim bir kişinin tayin edilmesini şart kılmıştı. Şerife Havva Hatun vakfın

³⁶ VGMA.d.579, 86.

³⁷ VGMA.d. 480, 61.

gelirinden Liman Kalesi'nde bulunan Yakup Camii'nde imam olanlara yevmî 3 akçe vazife ile müşaf-ı şerîfden birer cüz tilavet etmelerini ve sevabını kendi ruhuna hediye etmelerini istemişti. Vakıf gelirinden mülklerinin tamirâtı için yevmî 6, mütevellî için de yevmî 5 akçe ücret ayrılmasını, fazla kalan gelirin ise evlatlarına eşit bir şekilde taksim edilmesini şart koşmuştu. Şerife Havva Hatun, neslinin tükenmesi durumunda söz konusu harcamalardan artan geliri Yakup Bey Camii'nin ikâd-ı kandillerinde kullanılacak zeytinyağı alımına sarf edilmesini istemişti.³⁸

24. Şerife Rukiye binti Mehmed Hatun Vakfı: Hüseyin Hoca Mahallesi sakinlerinden Şerife Rukiye Hatun, Bardakçılar Sokağında sahip olduğu börekçi fırınına vakfetmiştir. Tanzim ettirdiği vakfiyede (1734/1147) hayatta olduğu sürece vakıf idaresinin kendisinde olacağını vefatında sonra Gümrükçü Hüseyin Paşa Medresesi'nin müderrisi Ali Efendi'ye şart kılmıştı. Şerife Rukiye Hatun vakfettiği börekçi fırınının gelirinden her ramazan ayında Gümrükçü Hüseyin Paşa Medresesi'nde ihtiyaç sahibi olan talebelere 30 kuruş ödenmesini, her kurban bayramında kurban niyetine sevabını Hz. Peygamber, vefat eden annesi, babası, eşi, ustam dediği ümmî Gülsüm adlı kadın ve kendisine bağışlanması için 6 koyunun kesilmesini ve etlerinin Gümrükçü Hüseyin Paşa Medrese talebeleri ve ihtiyaç sahibi şahıslara verilmesini şart kılmıştı. Vakıf bâniyesinin şartları arasında vakfın gelirinde her yıl börekçi fırınının gerekli görülen tamirinin yapılması, mukataa bedelinin ödenmesi ve evin avlusunda bulunan çeşmeye cereyan eden *mâ-i lezîz mukatâası* ve yollarının gerekli görülen tamiri için yıllık 16 kuruş ücret verilmesi de yer almıştı.³⁹ Şerife Rukiye Hatun vakfiyede öngörülen harcamalardan artakalan miktarın mütevellide kalmasını istemişti. Vakfiyesini tanzim ettikten yaklaşık 7 yıl sonra (1741/1154) vefat eden Şerife Rukiye Hatun'dan kalan tevliyet görevini vakfiyenin şartı gereği müderris Ali Efendi üstlenmişti.⁴⁰

25. Zeliha binti Mehmed Hatun Vakfı: Kasap Hızır Mahallesi sakinlerinden Zeliha Hatun, aynı mahallede 2 katlı evini vakfetmiştir. Tanzim ettirdiği vakfiyesinde (1757/1170) hayatta olduğu sürece vakıf idaresinin kendisinde olacağını, vefatında sonra eşi Hacı Mustafa Efendi'ye geçmesini ve onun vefatından sonra evlatlarından ekber olanının mütevellî olmasını şart kılmıştı. Diğer evlatlarını da hasbî olarak vakfa nazır tayin etmişti. Kendisinde sonra vakfın mütevellisi olanların vakıf evde istedikleri takdirde kalabileceklerini veya kiraya verebileceklerini belirtmiştir. Zeliha Hatun, neslinin tükenmesi durumunda vakıf mülkinin Haremeyn-i muhteremeyn nazırının nezaretinde kiraya verilmesini ve gelirinin tamamını Karabaş Medresesi'nde bulunan ihtiyaç sahibi talebelere irsal edilmesini ve medrese hücrelerinin tamir olunmasını şart koşmuştu. Söz konusu medresede mutasarrıf

³⁸ VGMA.d. 580, 54.

³⁹ VGMA.d. 480, 101.

⁴⁰ VGMA.d. 480, 101.

olanlardan her gün üç ihlas-ı şerif kıraat etmelerini ve sevabını kendi ruhuna bağışlamaları ricasında bulunmuştu.⁴¹

B. Değerlendirme

1. Kadın Vakıflarının Hukukî Statüsü

Çalışmaya konu olan kadın vakıfları hizmet alanlarına göre ailevî ve yarı-ailevî vakıf statüsünde oldukları tespit edilmiştir. Buna göre 25 kadın vakfı içerisinde 15'i ailevî vakıf, 10 ise yarı-ailevî vakıf statüsündeydi.

a. Ailevî vakıf: Ailevî vakfın hukukî statüsü genellikle kurucularının neslinin tükenmesi (inkıraz) ile son bulmaktaydı.⁴² Ancak vakfın ailevî vakıf statüsü kurucuların tayin ettiği şartlar çerçevesinde daha kısa bir süreyle de sınırlı tutulabilmekteydi. Nitekim bu çalışma kapsamında da belirlenen ailevî vakıf kurucusu 15 kadından 3'ünün vefatlarından sonra vakfın yönetimini ve gelirini herhangi bir akrabalarına şart koşmadıkları ve dolayısıyla kurdukları vakıfların ailevî vakıf statüsünü kendi ömürleriyle sınırlandırmış oldukları tespit edilmiştir. Bu kadınlar vakıflarının gelirini çeşitli hayrî kurumlara veya faaliyetlere sarf edilmesini şart kılmışlardı. Meselâ Saniha binti Ali Hatun vefatında sonra vakfettiği evinin bir odasının mescid, diğer bölümlerinin medreseye dönüştürülmesini ve vakıf gelirinin bir kısmının bu mescid, medrese ve talebelerine tahsis edilmesini, bir kısmının da Karakız Köyü'nün avarızına verilmesini; bu şartların yerine getirilmesi mümkün olmadığında vakıf gelirinin fukarayı müslimine sarf edilmesini şart kılmıştı.⁴³

⁴¹ VGMA.d. 740, 193.

⁴² Yedi yıldız, XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi bir Sosyal Tarih İncelemesi, s. 16.

⁴³ VGMA.d. 480, 29.

Şerife Rukiye binti Mehmed Hatun vefatından sonra vakfın yönetimini Gümrükçü Hüseyin Paşa Medresesi müderrisine şart kılarken vakıf gelirinden her yıl medresenin ihtiyaç sahibi öğrencilerine 30 kuruş ayrılmasını, kalanının da her kurban bayramında kurban niyetine 6 koyunun alınıp kesilmesine sarf edilmesini ve etlerinin söz konusu medrese talebelerine ve ihtiyaç sahibi şahıslara dağıtılmasını istemişti.⁴⁴

Aişe binti Ali Hatun ise vefatından sonra Yakup Bey Camii'nde (Hızır Camii) baş imam (imam-i evvel) olan şahısların vakfın mütevellisi olarak tayin edilmelerini ve vakfiye şartlarının zamanla yerine getirilmesi mümkün olmadığında vakıf gelirinin Hızır Mahallesi'nin avarızına verilmesini şart kılmıştı.⁴⁵

Ailevî vakıf statüsünde yer alan 1 vakfın kurucusu da vakfın ailevî statüsünü (yukarıda yer alan 3 bâniyeden farklı olarak) kendisinin ve eşinin ömrüyle ile sınırlandırmıştı: Hatice binti Ahmed Hatun vefatından sonra vakfının tevliyetine eşini tayin etmiş, onun vefatından sonra da vakıf gelirinin Medine-i Münevvere fukarasına sarf edilmesini şart kılmıştı.⁴⁶

Ailevî vakıf statüsünde olan diğer 11 vakfın kurucuları da sağ oldukları sürece vakıflarının yönetimini kendilerinde olacağını; vefatlarından sonrası için ise vakıflarının yönetim ve gelirlerinin evlatlarına, torunlarına ya da akrabalarına geçmesini, nesillerinin son bulmasıyla da bu gelirlerin çeşitli hayrî hizmetlere veya faaliyetlere tahsis edilmesini şart kılmışlardı.

Kurucusunun neslinin tükenmesi durumunda ailevî vakıf statüsü son bulan vakıfların gelirleri çeşitli hayri hizmetlere tahsis edilmişti: Nesillerinin tükenmesi halinde, Fatma binti Ahmed Hatun vakfından sağlanacak gelirin sadece mahalle avarızına verilmesini;⁴⁷ Fatma binti Sinan Hatun vakıf gelirinin Hacı Sinanzade Ahmed Ağa'nın vakfına aktarılmasını;⁴⁸ Zeliha binti Mehmed Hatun vakıf gelirinin Karabaş Medresesi'nde ilim tahsil eden ihtiyaç sahibi talebelere verilmesini;⁴⁹ Şerife Havva binti Mehmed Hatun vakfının geliri ile Yakup Bey Camii'nin kandilleri için zeytinyağı alınmasını;⁵⁰ Şerife Hatice binti es-Seyyid Süleyman Hatun vakfının geliri ile her ramazan ayı boyunca iftar ve her kurban bayramı için kurban niyetine 4 koyunun kesilmesilip etlerinin ihtiyaç sahiplerine dağıtılmasını, her ramazan ayında Pazaryeri Camii için 2 adet bal mumu satın alınmasını ve ayrıca gereksinimi olan cami ve mescidlerin kandilleri için 30 vukıyye zeytin yağı satın alınmasını, her mevlid kandilinde lokma alınıp dağıtılmasını ve mevlid-i şerifin kırâat edilmesini;⁵¹ Havva

⁴⁴ VGMA.d. 480, 101.

⁴⁵ VGMA.d. 629, 256.

⁴⁶ VGMA.d. 1338, 99.

⁴⁷ VGMA.d. 591, 112.

⁴⁸ VGMA.d. 743, 159.

⁴⁹ VGMA.d. 740, 193.

⁵⁰ VGMA.d. 580, 54.

⁵¹ VGMA.d.579, 86.

binti İsmail Hatun vakıf gelirinin yarısını dedesi Osman Efendi'nin yaptırdığı suyolunun tamir ve onarımı için kullanılmasını diğer yarısını ise Hatuniye Camii'nin tamir ve onarımına sarf edilmesini, zamanla vakfiye şartlarının yerine getirilmesi mümkün olmadığında ise mutlaka Haremeyn-i Şerif fukarasına gönderilmesini;⁵² Hamide binti Mehmed Hatun vakıf gelirinin Cumaâbad Nahiyesi'nde bulunan Kasım Paşa Camii personeline eşit bir şekilde dağıtılmasını ancak caminin harp olup ortadan kalması durumunda Menide-i Münevvere fukarasına gönderilmesini⁵³ Hatice binti Hacı Ali Hatun vakıf gelirinin Menide-i Münevvere fukarasına irsal olmasını;⁵⁴ Hâce Hatice binti Ebubekir Hatun vakıf gelirinin Kasap Hızır Mahallesi'nde bulunan Müftü Camii'nin zeytinyağı ve balmumu ihtiyaçlarının yanı sıra yaz aylarında soğuk su ihtiyacının giderilmesi ve ayrıca Selâtinioğlu Mahallesi'nde bulunan muallimhâneye muttasıl çeşmenin tamirine sarf edilmesini ancak zamanla bu şartların yerine getirilmesi mümkün olmadığında mutlaka fukarayı müslimîn ve müslimâta sarf edilmesini;⁵⁵ Hatice binti Mehmed Hatun vakfın gelirinin Haremeyn fukarasına gönderilmesini ancak gelirin Haremeyn-i Şerifeyne gönderilmesi mümkün olmadığında mutlaka fukarâ-yı müslimîne sarf olunmasını;⁵⁶ Hatice binti Mustafa Hatun ise vakıf gelirinin Hatuniye Mahallesi'nde dedesi tarafından yapılan caminin personeline ve medresenin her bir hücrelerinden bulunan talebeye eşit şekilde dağıtılmasını ancak zamanla söz konusu cami ve medresenin harp olup ortadan kalkması durumunda ise Medîne-i Münevvere fukarasına bağışlanmasını⁵⁷ istemişti.

b. Yarı-ailevî vakfı: Bu vakıf statüsünde yer alan vakıfların hayrî müesseseleri 4 medrese, 1 cami, 3 sebilhâne ve 1 muallimhânededen oluşmaktaydı. Bu hayrî müesseselerin yanı sıra bu vakıflar çok çeşitli hayrî faaliyetlerde de bulunmuşlar ve çok sayıda da hayrî müessesenin çeşitli harcamalarını üstlenmişlerdi. Yarı-ailevî vakıf statüsünde yer alan vakıfların bâniyeleri hayatta oldukları sürece vakfın tevliyet görevini kendileri üstlenmiş vefatlarından sonrası için ise vakıflarının bu görevi evlatlarına veya yakın akrabalarına şart kılmışlardı.

Hayrî müessese kuran vakıflar arasında geniş hizmet alanı ve zengin gelir kaynakları ile Ayşe binti Mehmed Hatun vakfı ilk sırada gelmektedir. Ayşe Hatun üst katı dershane ve alt kattında da 8 hücreli bulunan bir medrese ve bir caminin bâniyesiydi. Vakfın zengin gelir kaynakları söz konusu her iki hayrî müessesenin masrafları dışında çeşitli hayrî faaliyetler içinde kullanılmıştır.⁵⁸ Hâce Mukaddes binti Ahmed Hatun, Hatuniye Mahallesi'nde Tayibbe Hatun Camii avlusunda bir medrese ve bir sebilhâne inşa ettirmişti. Medrese ve sebilhânenin masraflarının

⁵² VGMA.d. 580, 224.

⁵³ VGMA.d. 579, 159.

⁵⁴ VGMA.d. 632, 8, 98.

⁵⁵ VGMA.d. 581, 01, 79.

⁵⁶ VGMA.d. 731, 106.

⁵⁷ VGMA.d. 730, 63.

⁵⁸ Bkz. Ayşe binti Mustafa Hanım Vakfı.

karşılanması için zengin gelir kaynaklarını vakfeden Mukaddes Hatun medrese ve sebilhânenin harp olması durumunda vakfın gelirini mutlaka fukarayı müslimine sarf edilmesini istemişti.⁵⁹ Hâcce Saime binti Mustafa Hatun bir medrese inşa ettirmiş ve medresenin ihtiyaçlarını karşılamak üzere çeşitli gelir kaynaklarının yanı sıra 33 cilt kitap vakfetmişti. Medresenin harp olup ortadan kalması durumunda vakıf gelirinin mutlaka fukarayı müslimine sarf edilmesini şart kılmıştı.⁶⁰ Fatma binti Hacı Mustafa Hatun, sahip olduğu iki Yahudihânesinden birini medreseye dönüştürmüş ve medresenin ihtiyaçlarını karşılamak üzere gelir kaynakları vakfetmiştir.⁶¹

Fatma binti Hacı Mustafa Hatun, bir sebilhâne ve sebilhâne binasının üzerinde bir muallimhâne (1706/1117) inşa ettirmişti. Sebilhâne ve muallimhânenin harcamaları ve başka hayrî faaliyetler için⁶² zengin gelir kaynakları vakfetmişti.⁶³ Şerife Hatice binti es-Seyyid Ahmed Hatun, mal varlığını vefat etmeden önce vakfedilmesi için bir vasiyetname hazırlamıştı. Merhumenin vasiyeti üzerine sahip olduğu 200 ağaç zeytin ağacı Tire şehrinde bulunan Cami-i Kebir, Cami-i Cedid ve Mehmed Bey Camii'nin kandilleri için her yıl birer kantar zeytinyağı ve her Ramazan ayı ve diğer mübarek geceler için de ayrıca alınacak zeytinyağı masraflarına vakfetmişti. Zamanla vakfın şartlarının yerine getirilmesi mümkün olmadığında vakftan sağlanan gelirin mutlaka fukaray-ı müslimine verilmesini istemişti.⁶⁴ Hatice binti Mehmed Kadın, sahip olduğu mülklerini merhum babası Hacı Mehmed Ağa'nın Birgi mahallâtından Sarı Bey Mahallesi'nde yaptırmış olduğu medreseye ve Tire'de inşa ettirdiği sebilhaneye vakfetmişti.⁶⁵ Fatma binti Abdullah Hatun sahip olduğu mülklerini eşi Seyyid Hacı Ömer Ağa'nın Karaman Ereğli'de Buğday Pazarı denilen mahalde yaptırdığı mescide vakfetmiş ve vakfiyenin içerdiği şartların uygulanması mümkün olmadığında vakıf gelirinin mutlaka fukura-ı müslimîn ve müslimâtına sarf olunmasını şart koşmuştu.⁶⁶ Ayşe kadın binti Abdullah, vakıf gelirinden her yıl 30 kuruş Haremeyn muhteremeyn fukarasına gönderilmesini neslinin inkırazından sonra vakftan sağlanacak gelirin tamamının Haremeyn fukarasına gönderilmesi şart kılmıştı.⁶⁷ Hanım Kadın 200 sak zeytin ağacını dedesi Hacı Hüseyin Ağa'nın yaptırdığı makber-ı müslimin ile makber önünde kendisinin yaptırdığı çeşmenin tamir ve onarımına vakfetmişti.⁶⁸

⁵⁹ VGMA d. 3-5, 11-12.

⁶⁰ VGMA.d. 624, 184.

⁶¹ VGMA.d. 3-5, 13.

⁶² Bkz. Fatma binti Hacı Mustafa Hatun Vakfı.

⁶³ VGMA.d. 623, 17.

⁶⁴ VGMA.d., 480, 61.

⁶⁵ VGMA.d. 578, 139.

⁶⁶ VGMA.d. 740, 239.

⁶⁷ VGMA.d.737, 159.

⁶⁸ VGMA.d. 579, 73.

2. Vakıf Bâniyelerinin Toplumsal Statüleri: Araştırmaya konu olan vakıfların vakfiyelerinde vakıf kurucularının sosyal statülerini kendi isimleri ya da baba ve eşlerinin isimleri ile kullanılan unvanlardan tespit etmek mümkündür. 25 vakıf bâniyelerinin toplumsal statüleri “ailevî vakıf” ve “yarı-ailevî vakıf” şeklinde iki alt başlık halinde incelendi.

a. Ailevî vakıf: Bu vakıf statüsünde yer alan 15 vakıf kurucularının tümü “Hatun” unvanı kullanmıştı. Hatun unvanına sahip kadınlardan 3’ü aynı zamanda “şerife”⁶⁹ unvanını taşımaktaydı. Hatun; kadın, Türk hükümdarının karısı, Türk kadını, saygın kadın, yönetici kadın anlamında kullanılan bir unvandı.⁷⁰ Bu unvan toplumsal hayatta itibarlı kadın⁷¹ için kullanıldığına göre vakıf kuran bu kadınların toplumda orta ve üst düzey bir sosyal statüye sahip oldukları söylenebilir. Bu kadınların toplumsal statülerinin tespitinde baba ve eşlerinin isimleriyle kullanılan unvanlar da önem arz etmektedir. Buna göre hatun unvanı taşıyan 15 kadından 4’ünün babası hacı,⁷² 1’nin müderris,⁷³ 1’nin çelebi,⁷⁴ 1’nin efendi,⁷⁵ 1’nin seyyid⁷⁶ ve 3’nün ise ağa⁷⁷ unvanı taşımaktaydı. Tespit edilen unvanların her biri belli bir toplumsal statüyü ifade etmektedir.⁷⁸ Dolayısıyla bu unvanlar söz konusu kadınların toplumda orta ve üst düzey bir statüye sahip olduklarını göstermektedir. Hatun

⁶⁹ VGMA.d. 579, 86; VGMA.d.,580, 54; VGMA.d. 480, 101; Hz. Peygamber’in soyuna mensup kadınlar için “seyyide” ve “şerife” unvanı kullanılmaktaydı. Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Seyyid”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 37, İstanbul 2009, s. 42.

⁷⁰ Abdulkadir Özcan, “Hatun”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 16, İstanbul 1997, s. 499.

⁷¹ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, “Hatun”, Baskı 7, Çağrı Yayınları, İstanbul 1996, s. 565.

⁷² VGMA.d. 632, 8, 98; VGMA.d. 1338, 99; VGMA.d. 743, 159; VGMA.d. 591, 112.

⁷³ VGMA.d. 580, 224.

⁷⁴ VGMA.d. 480, 101.

⁷⁵ VGMA.d. 581, 01, 79.

⁷⁶ VGMA.d.579, 86.

⁷⁷ VGMA.d., 731, 106; VGMA.d. 730, 63; VGMA.d. 580, 54.

⁷⁸ Hacı: Hacı, fârizasını yerine getirenler için kullanılan bir unvandır; Müderris Osmanlı ilmiye teşkilâtında medreselerde ders veren hocalar için kullanılan bir unvandı. (Mehmet İpşirli, “Müderris”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 31, Ankara 2020, s. 467); Çelebi: asil, zarif, okumuş ve bilgili kişiler için kullanılmış bir unvandı, (Mehmet İpşirli, “Çelebi” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8, İstanbul 1993, s. 259); Ağa: itibarlı emirlere, birçok kuruluşun başındaki âmirlere, yörelerin idaresini ellerine almış kimseler verilen bir unvandı. (Faruk Sümer, “Ağa”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul 1988, s. 451); Efendi: Osmanlıda çeşitli mevkilerde bulunan kişiler için kullanıldığı gibi toplumda saygı duyulan kişiler için de kullanılan bir unvandı. (Orhan F. Köprülü, “Efendi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 10, İstanbul 1994, s. 455-456), Seyyid: Hz. Peygamber’in soyundan gelenler için kullanılan bir terimdir. (Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Seyyid”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 37, İstanbul 2009, s. 40).

unvanına sahip olan kadınların eşlerinden 1'nün paşa,⁷⁹ 2'sinin ağa,⁸⁰ 1'nün müftü⁸¹ ve 2'sinin de hacı⁸² unvanı taşımaktaydı. Diğer kadınların babalarının ve eşlerinin kullandıkları unvanlar tespit edilememiştir.

b. Yarı-ailevî vakıf: Yarı-ailevî vakıf kurucularından 6 kadın “Hatun” unvanı kullanmıştı.⁸³ Bu unvanı taşıyan bânıyelerden 1'i “şerife”⁸⁴ ve 2'si de “hâce”⁸⁵ unvanına sahipti. Toplumsal statülerinin belirlenmesinde bânıyelerin babalarının sahip olduğu unvanlar da önemliydi. Bu bağlamda 5 kişinin unvanı tespit edilmiştir. Kadınlardan 2'sinin babası hacı,⁸⁶ 1'i efendi,⁸⁷ 1'i ağa⁸⁸ ve 1'i de de paşa⁸⁹ unvanı taşımaktaydı. Hatun unvanı kullanan kadınların 1'nin eşi “seyyid”,⁹⁰ 1'nin “imamzade”⁹¹ ve 1'nin “müderris”⁹² unvanı taşıdığı tespit edilmiş geriye kalan 3 kadının eşlerinin sahip oldukları unvanlar tespit edilememiştir. Hatun unvanı dışında yarı-ailevî vakıf bânıyelerinden 3'ü “kadın”⁹³ ve 1'i de “hanım”⁹⁴ unvanı kullanmaktaydı. Kadın unvanı taşıyan bânıyelerden sadece birinin babası “ağa”⁹⁵ unvanına sahip olduğu tespit edilmiş, diğer iki bânıyenin babalarının sahip olduğu unvan tespit edilememiştir. Bu bânıyelerden eşlerinin taşıdıkları unvanlara bakıldığında birinin eşi “alaybey”⁹⁶, unvanını taşıdığı tesbit edilmiş ancak diğer ikisinin eşlerinin taşıdıkları unvanlar tespit edilememiştir.

⁷⁹ VGMA.d. 632, 8, 98; Osmanlı Devlet'inde askerî ve mülkî alanda yüksek rütbeli şahsiyetlere verilen bir unvandı. Abdulkadir Özcan, “Paşa”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 34, İstanbul 2007, s. 182.

⁸⁰ VGMA.d. 730, 63; VGMA.d. 579, 86.

⁸¹ VGMA.d. 580, 224.

⁸² VGMA.d. 579, 86; VGMA.d. 740, 193.

⁸³ VGMA.d. 740, 239; VGMA.d. 591, 112; VGMA.d. 623, 17; VGMA.d. 3-5, 11-12; VGMA.d. 624, 184; VGMA.d. 480, 61.

⁸⁴ VGMA.d. 480, 61.

⁸⁵ VGMA.d. 624, 184; VGMA.d. 3-5, 11-12; Hâce hac fârizası yerine getiren kadınlar için kullanılmıştır. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, “Hatun”, Baskı 7, Çağrı Yayınları, İstanbul 1996, s. 534.

⁸⁶ VGMA.d. 623, 17; VGMA.d. 591, 112.

⁸⁷ VGMA.d. 624, 184.

⁸⁸ VGMA.d. 3-5, 11-12.

⁸⁹ VGMA.d. 739, 51-28/1.

⁹⁰ VGMA d. 740, 239.

⁹¹ VGMA.d. 623,17.

⁹² VGMA.d. 624, 184.

⁹³ VGMA.d.737, 159; VGMA.d. 579, 73; VGMA.d. 578, 139.

⁹⁴ VGMA.d. 739, 51-28/1.

⁹⁵ VGMA.d. 578, 139.

⁹⁶ VGMA.d. 737, 159; Osmanlıda “Alay beyi”, tımarlı sipahi kumandanlarına verilen bir unvandı. Ziya Kazıcı, “Alay”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul 1989, s. 347.

Son olarak bâniyelerin kullandıkları unvanlardan “Hanım” unvanı sadece 1 bâniye tarafından kullanılmıştır. Bu bâniye, 25 vakıftan en geniş hizmet alanlarına sahip vakfı kuran ve bu vakfın üstlendiği hizmetlerin ifası için zengin gelir kaynaklarını vakfeden Ayşe Hanım’dır.⁹⁷ Ayşe Hanım’ın babası “paşa”, eşi “müderriş” unvanı kullanmıştı. Bu durum Ayşe Hanım’ın üst düzey bir toplumsal statüye sahip olduğunu göstermektedir.

3. Mevkûfâtın Türü: Bir vakfın kurulmasının öncelikli şartları arasında maddi değere sahip bir mal varlığının olmasıydı.⁹⁸ Bu mal varlığı vakıf terminolojisinde “müstegallât-ı vakıf” olarak tabir edilmekte⁹⁹ ve türüne göre ikiye ayrılmaktaydı: vakfedilen arsa, tarla, bağ, bahçe ve bostan gibi gelir kaynaklarına “müstegallât”; han, oda, hamam, mahzen, dükkân, fırın, binâ gibi yapılara da “müsakkafât” denilmekteydi.¹⁰⁰ Çalışmanın bu başlığı altında vakıf terminolojisinde vakıfların mal varlığına ilişkin yapılan sınıflandırma doğrultusunda 25 vakfın mal varlığı müsakkafat ve müstegallât şeklinde 2 kategoride ele alınmıştır.

a. Ailevî vakıf: Bu vakıf türünde yer alan 15 vakfın müsakkafat türü gelir kaynakları; 17 menzil, 17 dükkân, 40 oda ve 4 dükkandan oluşan Hüseyin Beşe Hanı ile 1 şerbethâne, 2 rumhâne, 4 değirmen, bir çifte hamamın 3’te bir hissesi, 1 Yahudihâne, 1 Yahudihânenin yarı hissesi ile başka bir Yahudihânenin de 4’te bir hissesinden oluşmaktaydı. Müstegallât türü gelir kaynakları şehir merkezinde ve şehrin dışından olmak üzere toplamda 473 zeytin ağacı, 30 incir ağacı, sayıları verilemeyen nar, badem ve zedâli ağaçlarından oluşan ikisi 20, biri 8 ve diğeri de 4 olmak üzere toplamda 4 meyve bahçesi ve 15 dönüm bağ vakfedilmişti.¹⁰¹

Yukarıda verilen müsakkafat ve müstegallât türü gelir kaynaklarından başka, evâniden oluşan birçok mutfak eşyası¹⁰² ve 1 Mushafı şerif, 10 cilt kitap da vakfedilen¹⁰³ mülkler içinde yer almaktaydı.

⁹⁷ VGMA.d. 739, 51-28/1.

⁹⁸ Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi bir Sosyal Tarih İncelemesi* s. 8, Günay, agm., s. 476, Güler, agm., s. 323.

⁹⁹ Ahmet Akgündüz, “Galle” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 13, İstanbul 1996, s. 338.

¹⁰⁰ Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 213-214, Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt s. 626,631, Nazenin Saadet Güler, Kuruluşundan Günümüze İstanbul II. Bâyezid Külliyesi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara-2021 s. 78.

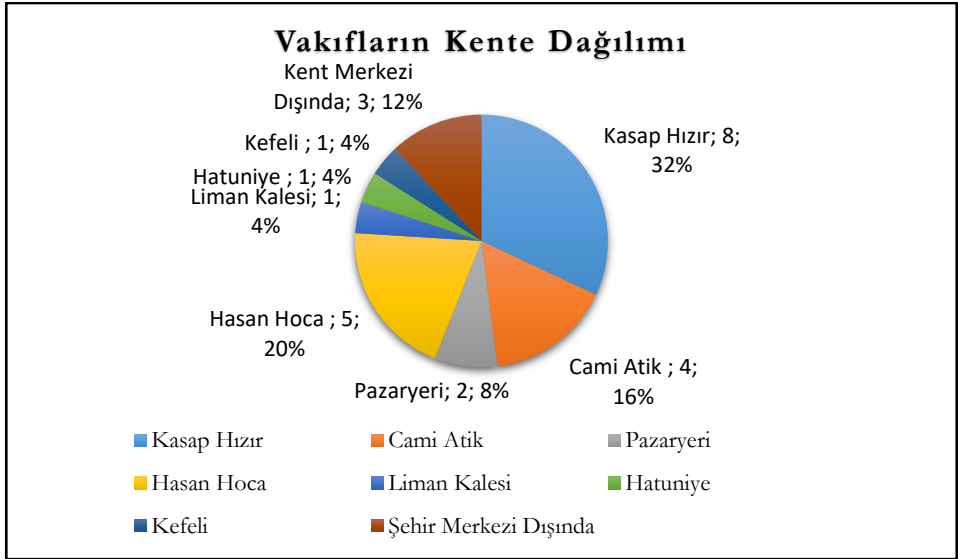
¹⁰¹ VGMA.d. 480, 29; VGMA.d. 480, 101; VGMA.d. 629, 256; VGMA.d. 632, 8, 98; VGMA.d. 1338, 99; VGMA.d. 591 0112; VGMA.d. 743, 159; VGMA.d. 740, 193; VGMA.d. 579, 86; VGMA.d. 579, 159; VGMA.d. 580, 54; VGMA.d. 580, 224; VGMA.d. 581, 01, 79; VGMA.d. 731, 106; VGMA.d. 730, 63.

¹⁰² VGMA.d. 579, 86.

¹⁰³ VGMA.d. 480, 29.

b. Yarı-ailevî vakıf: Bu vakfın gelir kaynakları arasında zengin kaynaklar yer almaktadır. Müsakkafat türü gelir kaynakları 3 han (biri 60, biri 10 odalı iken diğlerinin sayısı belirtilmemiş),1 konak, 2 ev, yarı hisseli 3 ev, yarı hisseli olmak üzere 22 dükkân, 18 bab oda, 1 sabunhane, 1 kılıcı kârhanesi, yarı hisseli 1 han, 1 kahvehane, 1 hamam ve 2 yahudihâne oluşmaktaydı. Müsagallât türü kaynaklar ise 1364 zeytin ağacı ve 16 hisseli bir çiftliğin 9 hissesinden oluşmaktaydı.¹⁰⁴ Bu kaynakların yanı sıra birde 33 cilt kitap da yarı-ailevî vakıf mevkûfâtı içinde yer almaktaydı.¹⁰⁵

4. Vakıfların Kentteki Dağılımı: Bu başlık altında çalışmaya konu olan 25 kadın vakfının kentteki dağılımı incelenmiştir. Buna göre 22 vakfın kent merkezinde diğeri 3 vakfın ise kentin dışında kurulmuş olduğu tespit edilmiştir. Bu vakıfların kentteki dağılımı aşağıda yer alan grafiğe yansıtılmıştır.

a. Ailevî vakıf: Ailevî vakıfların kentte dağılımına bakıldığında 15 ailevî vakfın tümü kent merkezinde kurulmuştu. Bu 15 vakftan 6'sı Kasap Hızır, 4'ü Hasan Hoca, 2'si Pazaryeri, 1'i Cami Atık ve 1'i de Kefeli Mahallesi'nde kurulmuştu.¹⁰⁶

¹⁰⁴ VGMA.d. 739, 51-28/1; VGMA.d. 3-5,13; VGMA.d. 3-5, 11-12; VGMA.d. 578, 139; VGMA.d. 740.0239; VGMA.d. 579, 73; VGMA.d. 624, 184; VGMA.d. 623,17; VGMA.d., 480, 61; VGMA.d.737. 159.

¹⁰⁵ VGMA.d. 624, 184.

¹⁰⁶ VGMA.d. 480, 29; VGMA.d.,480, 101; VGMA.d. 629, 256; VGMA.d. 632, 8, 98; VGMA.d. 1338, 99; VGMA.d. 591 0112; VGMA.d. 743, 159; VGMA.d., 740, 193; VGMA.d.579, 86; VGMA.d. 579, 159; VGMA.d.,580, 54; VGMA.d. 580, 224; VGMA.d. 581, 01, 79; VGMA.d., 731, 106; VGMA.d. 730, 63.

b. Yarı-ailevî vakıf: 10 yarı ailevî vakfın 7'si kent merkezinde 3'ü ise merkez dışında kurulmuştu. Kent merkezinde kurulan 7 vakıftan 3'ü Cami Atik, 2'si Kasap Hızır, 1'i Hasan Hoca ve 1'i de Hatuniye Mahallesi'nde kurulmuştu.¹⁰⁷ Şehir dışında kurulan 3 vakıftan 2'sinin Tire'de¹⁰⁸ 1'inin de Bayırdır Kasabası'nda¹⁰⁹ kurulduğu tespit edilmiştir.

Sonuç

Dinî ve hukukî bir müessesesi olan vakıf müessesesi İslâm coğrafyasında hem hayır işleme hem de toplumsal sorumluluğun bir gereği olarak ortaya çıkmış ve en gelişmiş halini Osmanlı Devleti'nde almıştı. Osmanlı vakıfları sosyal, iktisadî, dinî, eğitsel ve kültürel gibi toplumsal hayatın hemen hemen tün alanlarına nüfuz ederek önemli hizmetler ifa etmekteydi. Bu müesseseler üstlenmiş oldukları geniş hizmet yelpazesi bağlamında toplum hayatında önemli yer edinmişlerdi. Bu önemin bilinciyle Osmanlı'da devletin en tepesinde bulunan padişah'tan, sıradan halka kadar imkan sahibi olanlar kendi imkânları ölçüsünde vakıf sistemine katkıda bulunmuştu.

Toplumsal sorumluluk bilinciyle Osmanlı kadınları da kendi imkânları ölçüsünde vakıf sistemine önemli katkılar sunmaya çalışmışlardı. 18. yüzyılda İzmir'de toplumun dinî, eğitsel, beledi ve sosyal yardım gibi çeşitli ihtiyaçlara cevap vermek üzere kadınlar tarafından kurulan vakıflar bunun en somut örneğidir. Şehrin dinî, eğitsel ve kültürel alanda gelişimine katkı sağlamak üzere 4 medrese, 1 cami ve 1 mektep kurulmuştu. Personel ihtiyacının yanı sıra diğer maddi ihtiyaçların karşılanması için bu kurumlara zengin gelir kaynakları vakfedilmişti.

Gerek personele ödenen maaş ve gerekse kurumların çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması için yapılan harcamalar şehrin iktisadî yapısına önemli katkılar sunmaktaydı. Vakıfların hizmet kapsamı içerisinde; sıcak yaz aylarında soğuk ihtiyacının giderilmesi için kar satın almak, bazı cami ve medreselerin tamir ve aydınlatma gibi çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak, personel ve talebelere maddi yardımda bulunmak, medrese talebelerine ve ihtiyaç sahiplerine ramazan ayı boyunca iftar yemeği vermek, medrese ve mektep öğrencilerinin beslenme, barınma ihtiyaçlarını karşılamak ve onlara kıyafet alımları, medrese öğrencilerini kır gezilerine çıkarmak, bayram ve kandil gibi özel gün ve gecelerde çeşitli yardımlarda bulunmak, mahalle avarızına ve Medine ve Mekke fukarasına yardımda bulunmak, su yolları ve çeşmelerin tamiri gibi oldukça kapsamlı faaliyetler bulunmaktaydı. Kadınlar tarafından kurulan vakıfların üstlenmiş oldukları bu hizmetler, toplumun gelişimi adına önemli katkılar sunmaktaydı.

Yukarıda sözü geçen 25 vakfın vakfiyeleri, içerdikleri şartlar ve diğer bazı ayrıntılar sayesinde bu vakıfların bânîyeleri ve onların zihin dünyaları hakkında

¹⁰⁷ VGMA.d. 739, 51-28/1; VGMA.d. 3-5, 13; VGMA.d. 3-5, 11-12; VGMA.d. 578, 139; VGMA.d. 740, 239; VGMA. d. 624, 184; VGMA. d. 623,17; VGMA.d.737. 159.

¹⁰⁸ VGMA.d. 480, 61.

¹⁰⁹ VGMA.d. 579, 73.

önemli ipuçları vermektedir. Bu bağlamda Mustafa Paşa bin Süleyman'ın vakfiyesinde yer alan şu cümle oldukça anlamlıdır: “Bizden sonra bizi tanımak isterseniz, bıraktığımız eserlere bakın; çünkü bizi en iyi tanıtan eserlerimizdir”¹¹⁰

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

Vakfiyeler: VGMA. d. 480, 29; VGMA. d.,480, 101; VGMA.d. 629, 256; VGMA. d. 632, 8, 98; VGMA. d. 1338, 99; VGMA. d. 591 0112; VGMA. d. 743, 159; VGMA. d., 740, 193; VGMA. d.579, 86; VGMA.d. 579, 159; VGMA. d.,580, 54; VGMA. d. 580, 224; VGMA.d. 581, 01, 79; VGMA. d., 731, 106; VGMA. d. 730, 63 VGMA. d. 739, 51-28/1; VGMA. d. 3-5,13; VGMA. d. 3-5, 11-12; VGMA. d. 578, 139; VGMA.d. 740.0239; VGMA.d. 579, 73; VGMA. d. 624, 184; VGMA. d. 623,17; VGMA. d., 480, 61; VGMA.d.737. 159

Şahsiyet Kayıtları: VGMA. d. 210, sayfa no. 9, satır no.81; VGMA. d. 210 sayfa 59 sıra 787

Araştırma Eserler

Akgündüz, Ahmet, “Galle”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 13, İstanbul 1996.

_____, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

Alkan, Mustafa, “Osmanlı Devletinde Aile vakıfları ve Sosyal Güvenlik”, *Prof. Dr. Vahdet Keleşylmaz Armağanı-Bilim Uğrunda 30 Yıl*, Ankara 2018.

_____, *Adana Vakıfları, İnsan, Vakıf ve Şehir*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

Bayartan, Mehmet, “Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Sayı 10, 2008.

Berki, Ali Himmet, “Hukukî ve İctimaî Bakımdan Vakıf”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 5, Ankara 1962.

Beyazıt, Yasemin, “Osmanlı Eğitim Sistemi İçerisinde Buk’a Medreselerinin Yeri” *Osmanlı Medreseleri*, (Editörler: Fuat Aydın- Mahmut Zengin-Kübra Cevherli-Yunus Kaymaz), Mahya Yayınları, İstanbul 2019.

Güler, Mustafa, “Osmanlı Devletinde Vakıflar ve Vakıf Müessesesi”, *Osmanlı Teşkilat Tarihi El Kitabı*, (Editör: Tufan Gündüz),Grafiker Yayınları, Ankara 2012.

Güler, Nazenin Saadet, *Kuruluşundan Günümüze İstanbul II. Bâyezîd Külliyesi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2021.

Günay, Hacı Mehmet, “Vakıf”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 42, Ankara 2012.

İpşirli, Mehmet, “Müderris”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 31, Ankara 2020.

_____, “Çelebi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8, İstanbul 1993.

Kazıcı, Ziya, “Alay”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul 1989.

¹¹⁰ Yüksel, a.g.m., s. 49.

- Köprülü, Orhan F., “Efendi”, *Diyaret İslam Ansiklopedisi*, Cilt 10, İstanbul, 1994.
- Küçükbaşcı, Mustafa Sabri, “Seyyid”, *Diyaret İslam Ansiklopedisi*, Cilt 37, İstanbul 2009.
- Maydaer, Saadet, “Osmanlı Klâsik Döneminde Kadınların Servet Edinme Yolları (Bursa Örneği)”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 15, 2006.
- Ömer Hilmi Efendi, *İthal-ül-ahlâf Fî Ahkâm-ili-evkaf*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara 1977.
- Özcan, Abdulkadir, “Paşa”, *Diyaret İslam Ansiklopedisi*, Cilt 34, İstanbul 2007.
- Öztürk, Nazif, “İslam ve Türk Kültüründe Vakıflar”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 29, 2005.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarıh Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt II-III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2004
- Sırım, Veli, “Bir Finansman Kaynağı Olarak Vakıflar: Osmanlı Örneği”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt 6, 2017.
- Sümer, Faruk, “Ağa”, *Diyaret İslam Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul 1988.
- Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Baskı 7, Çağrı Yayınları, İstanbul 1996.
- Taş, Yasin, “XVIII. Yüzyılda İzmir’de Hayırsever Bir Kadın: Mehmed Paşa Kızı Ayşe Hanım ve Vakfı”, *Tarih Ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Sayı V/1- Temmuz 2019
- Teber, Ömer Faruk, “Osmanlı Toplumunda Bir Sosyal Kurum Olarak Vakıf Çeşitleri ve İşleyişi”, *Dini Araştırmalar*, Cilt 4, S. 12, Ocak-Nisan 2002.
- Yediylıldız, Bahaeddin, “Osmanlı Döneminde Türk Vakıfları Ya da Türk Hayrât Sistemi”, *Osmanlı*, Cilt 5, (Editör: Güler Eren), Ankara 1999.
- _____, “Vakıf”, *Diyaret İslam Ansiklopedisi*, Cilt 42, İstanbul 2012.
- _____, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.
- Yüksel, Hasan, “Osmanlı Toplumunda Vakıflar ve Kadın (CVI-XVII. Yüzyıllar)”, *Osmanlı*, Cilt 5, (Editör: Güler Eren), Ankara 1999.

www.lugatim.com

İZMİR'DEKİ BAZI OSMANLI DÖNEMİ ANITSAL YAPILARININ KORUNMA DURUMLARI HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

Şakir Çakmak*
Melike Yurdağül**
Gamze Çiğit***

Giriş

Helenistik dönemde Pagos Dağı eteklerinde kurulan son İzmir, 2500 yıldır canlı bir liman kenti olarak birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Deprem kuşağı üzerinde yer alması nedeniyle kurulduğu tarihten itibaren yüzyıllar boyunca çok sayıda doğal afet yaşamış, kent dokusunun sıklığı ve ahşap ağırlıklı mimarisi nedeniyle de birçok büyük yangına maruz kalmıştır. İzmir'de yaşanan afetlere ilişkin bilgiler, diğer Anadolu kentlerine göre daha düzenli bir şekilde kayıt altına alınmıştır. Kentte Osmanlı döneminde sonuçları bakımından en ağır depremler 23 Şubat 1653, 1664 ve 10 Temmuz 1688 tarihlerinde yaşanmıştır. 1688 depreminde İzmir Körfezi girişindeki Sancak Kale ve neredeyse tüm konutlar yıkılmış, deprem sonrası çıkan yangında ticari yapılar tamamen yanmıştır¹. Bu depremde kentteki on yedi camiden yalnızca üçünün ayakta kaldığı, mescitlerin ise neredeyse tamamının yıkıldığı bilinmektedir². Hangi yapıların yıkıldığı, hangilerinin ayakta kaldığı konusunda kesin bir veri bulunmamakla birlikte 17. yüzyılda zenginleşen ve önemli imar faaliyetlerine sahne olan kentin bu depremle büyük hasar gördüğü anlaşılmaktadır. Bu depremleri izleyen 1778, 1800, 1801, 1881 ve 1928 depremleri ile çok sayıda yangın, kentin anıtsal yapıları ve dokusu üzerinde ciddi olumsuzluklara neden olmuştur. Deprem, yangın ve sel gibi afetlerin yanı sıra, olumsuz imar faaliyetleri de anıtsal yapıların kurgusunda kayıplara sebep olmuştur. Büyük Karaosmanoğlu Hanı, Servili Han ve Çukur Han gibi ticari yapıların bir bölümü, 1917-1941 yılları arasında Fevzipaşa Bulvarı'nın açılışı sırasında yıktırılmıştır. 1913-1917 yılları arasında açılan ve 1963

* Doç. Dr. Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü

** Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6009-4764> E-mail: melikeyurdagul97@gmail.com

*** Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0695-250X> E-mail: gamzeczigit@gmail.com

1 Melih Tinal, *İzmir Depremleri*, İzmir 2011, s.24.

2 Necmi Ülker, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi*, I, İzmir, 1994, s.20.

yılında genişletme çalışmaları yapılan Eşrefpaşa Caddesi üzerindeki konut ve mezarlık alan da yitirilen doku arasındadır.

Deprem ve Yangınlar Kenti İzmir

1688 depremi İzmir'in tarih boyunca yaşadığı en büyük felaketlerdendir. Depremde kentteki on yedi camiden yalnızca üçü ayakta kalmış, mescitlerin neredeyse tamamı yıkılmıştır. Depremin yarattığı yıkıcı etkiler Yahudi ve Hıristiyan mahallelerinde de etkisini göstermiştir. Fransız konsolosluğunun himayesindeki Aziz Polycarp Kilisesi tamamen yıkılmış, cemaat Osmanlı Devleti'ne yazdığı izinnamede “uzunluğunu otuz üç, genişliği on dokuz, yüksekliği ise on üç geze” olacak şekilde kiliseyi aynı yıl tekrar inşa etmişlerdir³. Franksiken rahipleri tarafından yönetilen Alsancak Santa Maria Katolik Kilisesi ise depremde yıkıldığı bilinen bir diğer yapıdır⁴. Öte yandan Yahudi mahallesindeki sekiz sinagogun büyük hasar gördüğü, 18. yüzyılın ilk yarısında ya onarıldıkları ya da tekrar inşa edildikleri bilinmektedir⁵.

Birinci Juderia'daki yedi adet Yahudi mahallesinde ciddi yangınların meydana geldiği, anıtsal yapıların onarılarak veya yeniden inşa edilerek günümüze ulaştıkları bilinmektedir. 1742 yılında Yahudi mahallesinde çıkan yangın iki gün sürmüş ve kentin üçte ikisini yok etmiştir⁶. Yangında 45 cami, 8 hamam ve 42 hanın yanmıştır⁷.

Aziz Polycarp ve Alsancak Santa Maria Katolik kiliseleri geçirdikleri yangınlar sonucu da zarar görmüştür. 1773 yılında çıkan bir yangın sonucu Aziz Polycarp Kilisesi kullanılamaz hale gelmiştir. 1775 yılında Fransa Kralı 16. Louis'in mali desteğiyle üç nefli bazilikal planlı olarak restore edilmiştir⁸. 1797 yılında tamamen yanana Santa Maria Katolik Kilisesi, 1798 yılında tekrar inşa edilmiştir⁹.

1778 yılının yaz ayları boyunca bir dizi deprem yaşanmıştır. Bu depremler sırasında aralarında Büyük Camii'nin (Hisar Camii) de bulunduğu dört caminin ağır hasar aldığı bilinmektedir¹⁰. Aynı yıl Temmuz ayının 4'ünü 5'ine bağlayan gece çıkan yangının yaklaşık 36 saat sürdüğü, aralarında Küçük ve Büyük Vezir hanlarının da yer aldığı 20 kağır hanın, konsolosluk binalarının ve birçok konutun yandığı bilinmektedir. 1796 yılı yangınında özellikle kentin Türk mahallelerinin hasar gördüğü, iki büyük cami, iki hamam ve tüm hanların yandığı anlaşılmaktadır¹¹.

³ Daniel Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya, 1550-1650*, İstanbul, 1995, s.122.

⁴ Zeynep Mercangöz, “Dinsel Yapılar Mimarisi II: Kiliseler ve Sinagoglar”, *İzmir Kent Ansiklopedisi*, Cilt 1, İzmir 2013, s.150.

⁵ Siren Bora, *Birinci Juderia - İzmir'in Eski Yahudi Mahallesi*, İstanbul, 2021, s.65.

⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, “İzmir”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 23, İstanbul, 2001, s.518.

⁷ Rauf Beyru, *19. Yüzyılda İzmir'de Doğal Afetler*, İzmir, 2011, s.89

⁸ Brigida Papi, *İzmir'deki Bizans Sonrası İşlevini Sürdüren Kiliseler*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Lisans Tezi, İzmir, 1988, s.15.

⁹ Zeynep Mercangöz, *a.g.m.*, s.150-151.

¹⁰ Melih Tinal, *a.g.e.*, s.30.

¹¹ Rauf Beyru, *a.g.e.*, s.90.

1801 yılında, kentteki neredeyse tüm camileri tamire muhtaç bırakan şiddetli bir deprem meydana gelmiştir¹². 10 Haziran 1811'de meydana gelen yangında birçok cami, kilise, han ve bunların çevresindeki dükkânlar ile depolar hasar görmüştür¹³.

1841 yılında gerçekleşen yangın sonucu Yahudi Mahallesi tamamen yanmıştır. Yangının yarattığı hasara ilişkin raporda yirmi sinagog ve bu sinagoglara bağlı okulların yandığı belirtilmiştir. Yangında zarar görmeyen tek sinagogun Şalom (Neve Şalom) Sinagogu olduğu bilinmektedir¹⁴. Yangın sırasında Türk mahalleri de zarar görmüş, birçok cami, mescit, han, hamam ve eğitim yapısı hasara uğramıştır. 1845 yılında meydana gelen yangında ise Hıristiyan ve Ermeni mahallerini zarar görmüştür¹⁵.

29 Temmuz 1880'de meydana gelen depremin anıtsal yapılar üzerindeki etkisi bilinmemekle beraber can kayıpları yaşandığı ve bazı konutların zarar gördüğü bilinmektedir. 1881 yılından itibaren ise Çeşme ve çevresinde yıllar boyunca sürecek bir dizi deprem meydana gelmiştir¹⁶.

1922 büyük İzmir yangınında, bugünkü Fevzipaşa Bulvarı'nın kuzeyinde kalan kısım tamamen yanmıştır¹⁷. Kentin simge yapılarından Büyük Vezir ve Küçük Vezir hanları ile Agios Photini ve St. George kiliseleri zarar görerek yıktırılmıştır (Res.1). Günümüzde Kültürpark sınırları içerisinde yer aldığı tahmin edilen Agia Ekaterini Kilisesi ve Basmane bölgesindeki Evangelismos Theotokou Kilisesi yangında zarar gören ve günümüze ulaşamayan diğer kiliseler arasındadır¹⁸. Aziz Polycarp ve Aziz Yuhanna katedralleri de yangında zarar görmüş ve restore edilmiştir¹⁹. Türk ve Yahudi mahalleleri arasına inşa edilmiş Küçük Aya Yani Kilisesi de yangında zarar görerek kaderine terk edilmiştir²⁰. Yangında zarar görmeyen tek Rum kilisesi olan Aya Vukla, azalan nüfusun etkisiyle uzun süre bakımsız kalmıştır. 1924 yılında Asar-ı Atika Müzesi'ne dönüştürülen yapının²¹, 2010 yılında restorasyon çalışmaları tamamlanmıştır²². İzmir'deki bir diğer Rum kilisesi olan Prophet Elias, yangın ve deprem gibi afetlerden uzakta kalmış olsa da günümüzde metruk durumdadır.

¹² Melih Tinal, "19. Yüzyıl İzmir Depremleri" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10/54, 2017, s.374.

¹³ Rauf Beyru, *a.g.e.*, s.91.

¹⁴ Siren Bora, *a.g.e.*, s.87.

¹⁵ Rauf Beyru, *a.g.e.*, s.98, 102.

¹⁶ Melih Tinal, *a.g.e.*, s.31.

¹⁷ Bozkurt Ersoy, *İzmir Hanları*, Ankara, 1991, s.10.

¹⁸ <http://www.levantineheritage.com/data10.htm>

¹⁹ Zeynep Mercangöz, *a.g.m.*, s.149.

²⁰ Engin Tatlıbal, "İkiçeşmelik'te Türk ve Musevi Mahalleleri Arasında Bir Rum Mabeti: Aya Ioannis Theologos Kilisesi", *KNK Dergisi*, 19, 2014, s.36

²¹ Zeynep Mercangöz, *a.g.m.*, s.168.

²² Tarihi Kentler Birliği, *Tarihi ve Kültürel Mirası Koruma Proje ve Uygulamalarını Özendirme Yarışması*, İstanbul, 2011, s.70.

Resim 1: Agios Photini ve St. George kiliseleri, denizden görünüm (<http://www.levantineheritage.com/smyrna.htm>)

1928 Torbalı depreminde Erkek ve Kız Liseleri'nin çöktüğü, Kordon'daki Tayyare Sineması'nın zeminiyle beraber denize doğru kaydığı, yeni inşa edilen Osmanlı Bankası'nın tamamen yıkıldığına yönelik bilgiler halk arasında yayılmıştır. Bu depremde Saat Kulesi de hasar görmüştür²³. 30 Ekim 2020 depreminde Aziz Yuhanna Katedrali, Aziz Polycarp Kilisesi, Karşıyaka Santa Helena Katolik Kilisesi ve Kestanepazarı Camii gibi bazı anıtsal yapılar zarar görmüştür.

Deprem ve yangınların yanı sıra olumsuz imar faaliyetleri de kentin çok sayıda önemli yapısının zarar görmesine yol açmıştır. 1917-1941 yılları arasında Fevzi Paşa Bulvarı'nın açılışı sırasında hanlar bölgesinde yer alan Büyük Karaosmanoğlu Hanı, Servili Han ve Çukur Han'ın bulvara cephe veren kanatları yıkılmıştır.

İzmir, deprem ve yangınlara ek olarak sel felaketleriyle de mücadele etmiştir. 1930 yılında gerçekleşen sel faciasında Hisar Camii'nin etrafındaki sokaklar ile birçok çarşı sular altında kalmıştır. Taşkında Kızlarağası, Çakaloğlu ve Demir hanı gibi ticari yapıların da zarar gördüğü bilinmektedir²⁴.

Deprem, yangın ve olumsuz imar faaliyetlerinden zarar gören anıtsal yapılardan örnekler

Liman (Aşağı) Kale

Hisar Camii'nin kuzeyinde, eski Belediye Binası arsası üzerinde yer aldığı bilinen Liman (Aşağı) Kale, İzmir tarihinin en önemli yapılarından. Tarihsel süreçte Latinler ve Türkler arasındaki egemenlik mücadelelerine tanıklık etmiş olan kentte mutlak Osmanlı hakimiyeti, 1480 yılında Fatih Sultan Mehmed'in kaleyi ihya ettirmesiyle kalıcı hale gelmiştir. Liman Kale 1671 yılında İzmir'i ziyaret eden Evliya

²³ Melih Tınal, *a.g.e.*, s.50, 52.

²⁴ İlhan Pınar, *İzmir Yazıları (Kent ve Tarih)*, İzmir, 2012, s.98.

Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde ayrıntılı olarak tanıtılmıştır. Seyyah kalenin mimari özelliklerine değinmekte ve 871/1467 yılında Fatih Sultan Mehmed tarafından inşa edildiğini, kale içinde bir mescit ve askerlere tahsis edilmiş yirmi konut olduğunu da belirtmektedir²⁵. Ancak Liman Kale'nin inşa kitabesinin 2017 yılında İzmir-Hamidiye Camii'nde bulunmasıyla birlikte seyyahın verdiği tarihin hatalı olduğu, kalenin Şaban 885/ Ekim-Kasım 1480 yılında inşa edildiği anlaşılmıştır²⁶. Kentteki Türk hâkimiyetinin anıtsal bir göstergesi olan Liman Kale, Kadifekale eteklerinde yaşayan Müslüman halkın liman bölgesine doğru ilerleyişini hızlandırmış, buna bağlı olarak bölgedeki sosyal ve ticari yaşam gelişmeye başlamıştır. 17. yüzyılda Sancak Kale'nin inşasıyla geri planda kalan Liman Kale, zamanla çevresine inşa edilen ticari yapılar arasında kalarak anıtsal görünümünü yitirmiş, 1872 yılında ise yıkılmıştır²⁷. (Res.2-4)

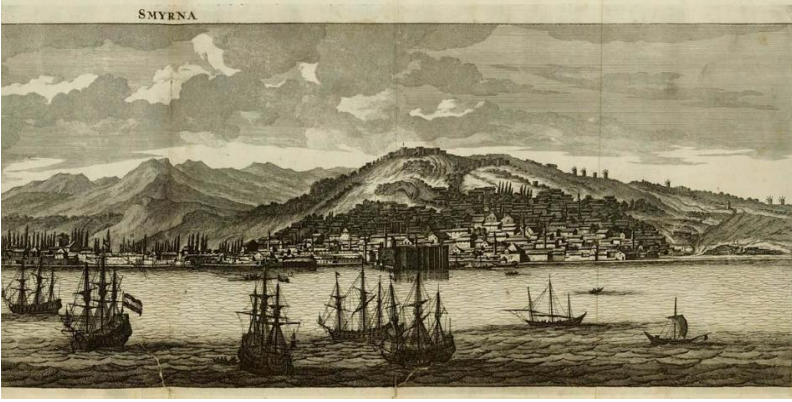

Resim 2: Zafarname, Kemalüddin Behzad, 1467.

²⁵ Seyit Ali Kahraman, *a.g.e.*, s.99-100.

²⁶ Mehmet Tütüncü, “İstanbul Fatihî'nin İzmir'deki Mührü: İzmir Kalesi'nin Kayıp Kitabesi” *Yedikuta Dergisi*, 2017, S. 110, s.24; Şakir Çakmak, “The Lower Castle, Hisar Mosque and Agora of the Smyrna”, *III. Smyrna Çalıştayı Bildirileri*, 2019, s.269; Şakir Çakmak & Melike Yurdagül, “Yeni Bulgular Işığında İzmir Hisar Camii” *Sanat Tarihi Dergisi*, 2022, 31/1, s.691.

²⁷ Mehmet Tütüncü, *a.g.m.*, s.22.

Resim 3: Liman Kale ve Kadifekale, Cornelis de Bruyn, 1714.
(<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1040601r/f57.item>)

Resim 4: Marquis de Laborde, 1838.

Hisar Camii

Kentin simge yapılarından Hisar Camii, adını günümüze ulaşamayan Liman Kale'den almıştır. Evliya Çelebi, yapının günümüze ulaşamayan inşa kitabesinden hareketle 1000/1591-1592 yılında Molla Yakub Efendi tarafından yaptırıldığını belirtmekte, bazı araştırmacılar ise 1006/1597-1598 tarihine işaret etmekte ve banisi olarak Aydınoğulları'ndan Özdemiroğlu Yakub Bey ile Eşraftan Yakub Bey isimlerini vermektedir²⁸. Mevcut haliyle küçük bir avlu içerisinde yer alan Hisar Camii, merkezi planlı bir harim, kuzeyinde yedi birimli kubbeli son cemaat yeri, kuzeybatısındaki minare ile avlu içinde ve dışındaki tamamlayıcı birimlerden meydana gelmektedir. (Res.5-6) Yapının 1688 depreminde hasar görüp görmediğine dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak çeşitli tarihsel veriler ve yapıdan gelen izler, kurgusunun

²⁸ Hakkı Gültekin, *İzmir Tarihi*, İzmir, 1952, s.56; Raif Nezihî, *İzmir'in Tarihi*, İzmir, 2001, (12. Fasikül) s.10; Seyit Ali Kahraman, *a.g.e.*, s.105.

1813 yılından itibaren şekillendiğine işaret etmektedir. 1881 yılına ait Aydın Vilayet Salnamesi'ndeki “*Hisar Câmî-i-şerîfinin binâsı 1227*” (1812-1813) kaydı²⁹ ve son cemaat yerindeki mermer mükebbire üzerinde yer alan 1228/1813 tarihi, yapının bu tarihte yeniden inşa edilmiş olabileceğini ve mermer işçiliklerinin 1813 yılında şekillendiğini düşündürmektedir. 1801 yılında meydana gelen depremin, Hisar Camii'nde kapsamlı bir inşa ve onarım faaliyetine sebebiyet vermiş olması muhtemeldir. 1927 yılından itibaren betonarme malzeme ile sarılarak silindirik bir görünüme kavuşan taşıyıcıların Barok karakterli taş başlıkları da bu düşüncemizi destekler niteliktedir. Çünkü bu başlıklar, Hisar Camii'nin inşa edildiği 16. yüzyılın sonlarındaki mimari üslupla örtüşmemektedir. İbadet mekânındaki zengin alçı bezemelerin ise ayet panolarından ikisi içerisinde yer alan tarihten hareketle 1299/1881-82 yılına ait olması mümkündür³⁰.

2018 yılında başlatılan onarım çalışmaları, yapının temel ve taşıyıcı sistemine ilişkin farklı bulgulara erişilmesini sağlamıştır. Çalışmalar sırasında soyulan taşıyıcıların özgünde sekizgen kesitli olduğu, 1927 yılı onarımlarından itibaren sarılarak silindiriğe dönüştürüldüğü ve 1982-1985 yılları onarımlarında yoğun betonarme takviyelerle kalınlaştırıldığı anlaşılmış ve aynı dönem ayaklar arasındaki mütemadi temellere betonarme bağ hatılları atılarak sarıldığı fark edilmiştir. 2018-2019 yılındaki onarımlar sırasında, 1982-85 yılında kullanılmış olan betonarme malzeme yapıyla bütünleştiği için müdahale edilememiş ve yapının mevcut kurgusunda bir değişikliğe gidilememiştir³¹.

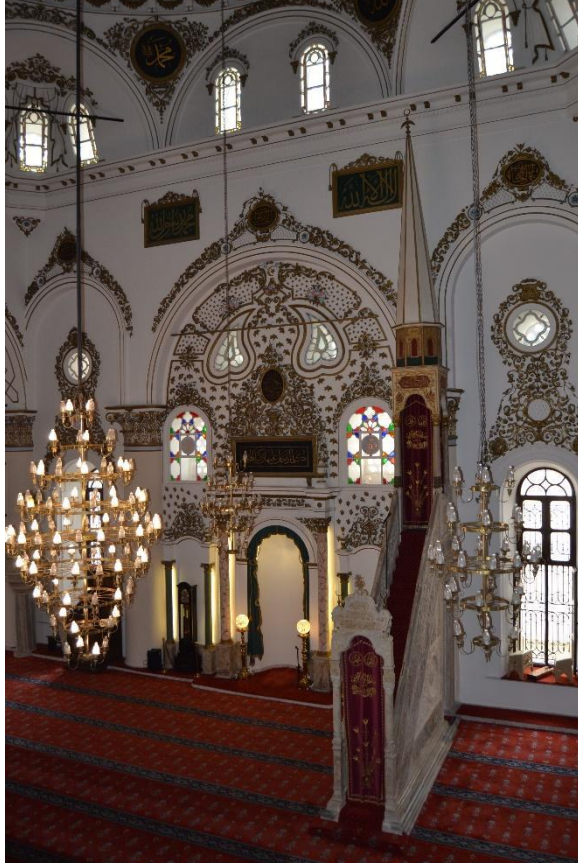
²⁹ Aydın Vilayet Salnamesi, 1298, s.25

³⁰ Şakir Çakmak & Melike Yurdagül, *a.g.m.*, s.704-707.

³¹ Şakir Çakmak & Melike Yurdagül, *a.g.m.*, s.713.

Resim 5: Hisar Camii, batı cephesinden genel görünüm.

Resim 6: Hisar Camii, harimden genel görünüm.

Başdurak Camii

Evliya Çelebi, yapının günümüze ulaşamayan inşa kitabesinden hareketle 1062/1651-1652 yılında Hacı Hüseyin adlı bir kişi tarafından yaptırıldığını belirtmektedir³². Dükkanlardan oluşan bir çarşı üzerine konumlandırılan yapı, kare planlı tek kubbeli bir harim, kuzeyindeki üç birimli son cemaat yeri, kuzeybatısındaki minare, alt katındaki dükkânlar ve doğusundaki şadırvandan meydana gelmektedir. Yapının harim giriş açıklığı üzerinde 1188/1774-1775, avlu giriş açıklığı üzerinde ise 1310-1311/1892-1894 tarihli onarım kitabeleri vardır. Bir deprem sonucu 1880 yılında yıkılan minaresi de 1894 yılında yeniden inşa edilmiştir³³. 1880 ve 1881 yıllarında İzmir'de bir dizi deprem meydana geldiği bilinmektedir³⁴. Yapının onarım evrelerine ilişkin bilgi veren 1870, 1890 ve 1893 yıllarında çekilmiş fotoğraflar, bu

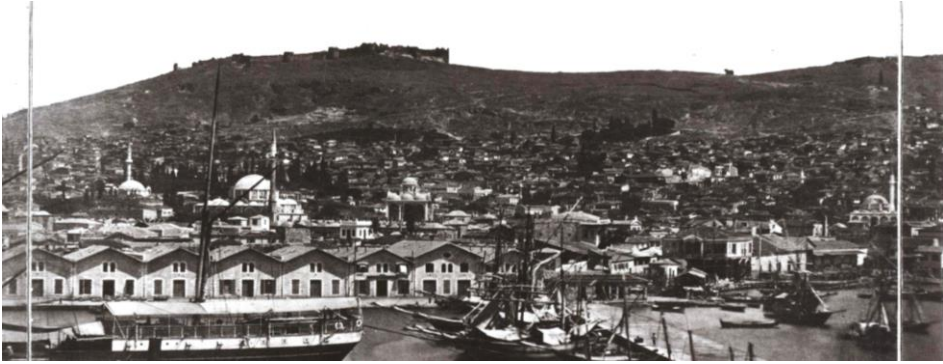
³² Seyit Ali Kahraman, *a.g.e.*, s.103.

³³ Münir Aktepe, *a.g.e.*, s.23-25.

³⁴ Melih Tinal, *a.g.e.*, s.31.

depremlerin ardından yapının onarım süreçlerine ilişkin veriler sunmaktadır. 1870 yılına tarihlendirilen bir fotoğrafta beş birimli bir son cemaat yeri ve kuzeybatı köşede bir minareye sahip olduğu, 1890'larda Sébah & Joaillier tarafından çekilen fotoğrafta ise son cemaat yeri kurgusunda bir değişiklik olmamasına karşın, minaresinin ayakta olmadığı görülmektedir. 1893 yılında F. André Salles tarafından çekilen panoramik görüntü, kentin güney yönünden çekildiği için son cemaat yeri net olarak görülememekte, ancak minarenin halen mevcut olmadığı anlaşılmaktadır. (Res.7-9) Bu veriler, M. Aktepe'nin de belirttiği üzere, yıkılan minarenin 1894 yılında yeniden yapıldığına yönelik bilgiyi desteklemektedir. Fotoğraflarda beş, günümüzde ise üç birimli olan son cemaat yerinin ise 1892-1894 onarımları sırasında yenilendiği düşünülebilir.

Yapıda 2001 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2017 yılında ise İzmir Ticaret Odası tarafından restorasyon çalışmaları gerçekleştirilmiş ve son restorasyon çalışmaları sırasında alt katındaki çarşı kurgusu *Başdurak Kemeraltı Turistik El Sanatları Çarşısı* adıyla düzenlenerek günümüzdeki görünümüne kavuşmuştur³⁵.

Resim 7: Liman bölgesinden Kadifekale'ye bakış, 1870
(<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/194237>)

³⁵ Erkan Serçe & Şebnem Yurdakul, *İzmir Tarihi Kent Merkezine Yolculuk*, İzmir, 2020, s.44.

*İzmir'deki Bazı Osmanlı Dönemi Anıtsal Yapılarının Korunma Durumları
Hakkında Bir Değerlendirme*

Resim 8: İzmir genel görünüm, 1890'lar, Sebah & Joaillier Fotoğraf Arşivi (<https://www.sebahjoaillier.com/izmir?pgid=jnyly454-0ae60e92-f9ca-462c-99a5-e00cdf2a085c>)

Resim 9: İzmir genel görünüm, 1893, F. André Salles (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53208591k/f1.item.r=smyrne%20smyrne>)

Kestanepazarı Camii

Kestanepazarı Camii, 1731 yılında, Eminzade Hacı Ahmet Ağa Vakfı tarafından Kızıl İbrahim Mescidi'nin yerine inşa ettirilmiştir. Dükkân ve depolardan meydana gelen bir alt kat üzerinde yükselen yapı, merkezi planlı bir harim, kuzeyinde üç birimli kubbeli son cemaat yeri, kuzeybatısındaki minareden oluşmaktadır. Ayrıca kuzeybatısındaki sokakta bir de şadırvanı vardır. Dokuz birimli ibadet mekanında merkezdeki ve köşelerdeki birimler kubbeye, bunların arasındaki bölümler beşik tonozlarla örtülmüştür. Yapıdaki mihrap nişinin mukarnas kavsarasının Selçuk-İsa Bey Camii'nden getirildiği kabul edilmektedir³⁶. 1868 yılında meydana gelen bir depremde caminin kubbelerinin çöktüğü, aynı yıl İzmir Meclis-i Kebir üyesi Mısırlı Hacı Hüseyin Nuri Efendi'nin, camiyi günümüzdeki formuyla yeniden inşa ettirerek

³⁶ Aziz Ogan, "Aydın Oğullarından İsa Bey Camii" *Vakıflar Dergisi*, 1956/3 s.79; Selda Kalfazade, *Anadolu'da Aydınöğulları Dönemi Mimarisi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 1995, s.126

yanına bir sıbyan mektebi, kütüphane, imam ve müezzin odaları ile bir şadırvan eklediği bilinmektedir³⁷.

1870 yılına tarihlendirilen fotoğrafta, Kestanepazarı Camii'nin tasarımı oldukça dikkat çekicidir. Fotoğrafta, ince ve uzun ağırlık kuleleri ile desteklenen yüksek kasnaklı merkezi kubbe günümüzdeki görünümünden oldukça farklıdır. Ayrıca yapının minaresinin ayakta olmadığı görülmektedir. (Res.7) 1890 ve 1893 yılına tarihlendirilen fotoğraflarda ise kubbe günümüzdeki görünümüne kavuşmuştur ve minare de mevcuttur. Bu durum, 1870-1890 arasındaki dönemde yapıya yönelik bir onarıma işaret etmektedir. 1880-1881 yıllarında meydana gelen depremler, Kestanepazarı Camii'ndeki onarımların da bu dönemde yapılmış olabileceğini düşündürmesine karşın, yapıya yönelik bilgi veren kaynaklarda bu tarihteki bir onarımdan söz edilmemektedir. 30 Ekim 2020 depreminde hasar gören yapıda yakında restorasyon çalışmalarına başlanması planlanmaktadır.

Kızlarağası Hanı

İzmir'in bir diğer simge yapısı olan Kızlarağası, Hanı batı cephesindeki inşa kitabesine göre 1157/1744 yılında Hacı Beşir Ağa tarafından inşa ettirilmiştir³⁸. Dikdörtgen planlı, iki katlı ve avlulu bir plan şemasına sahip olan yapıda ikinci katın batı cephesi revaklıdır. Mekânların açıldığı koridorlar ve revak beşik tonozla, üst kattaki odalar aynalı manastır tonozu ile örtülmüştür. Yapının batı cephesinde ikinci kat seviyesinde taş konsollar üzerine oturan üç adet cumba şeklinde çıkma vardır. Batı cephesinde, giriş açıklığının güneyinde, mermerden yapılmış, başka bir yapıdan taşındığı anlaşılan 1675 tarihli bir çeşme yer almaktadır. Özgünde hanın dikdörtgen planlı avlusunun ortasında mescit olduğu düşünülen kare planlı, iki katlı bir yapı bulunmasına karşın günümüzde mevcut değildir³⁹.

Kızlarağası Hanı'nın inşa edildiği dönemde deniz kenarında yer aldığı, deniz doldurulduktan sonra içerde kaldığı bilinmektedir⁴⁰. 1988 yılında başlayan restorasyon çalışmaları kapsamında avlunun güney, doğu ve batı kanatları tamamen yıkılarak yeniden inşa edilmiş, yalnızca kuzey kanat günümüze kısmen özgün olarak ulaşabilmiştir⁴¹. (Res.10)

³⁷ Erkan Serçe & Şebnem Yurdakul, *a.g.e.*, s.54.

³⁸ Münir Aktepe, *a.g.e.*, s.46.

³⁹ Bozkurt Ersoy, *İzmir Hanları*, Ankara, 1991, s.27.

⁴⁰ Münir Aktepe, *a.g.e.*, s.146.

⁴¹ Bozkurt Ersoy, "Bu Bir Ölüm İlanıdır" *Ege Mimarlık*, 1995/1, 15, s.48-49.

Resim 10: Kızlarağası Hanı ve Hisar Camii, 1988. (VGM Arşivi)

Yalı Camii ve Medresesi

Konak Meydanı'nın doldurulması sırasında çukurda kalan yapıya günümüzde birkaç basamakla inilmektedir. Yalı Camii sekizgen planlı bir harim ve kuzeydoğusuna bitişik olan minarenden meydana gelmektedir. Yapının cephelerindeki pencereler, farklı dönemlerde üretilmiş çini plakalarla çevrelenmiştir. Yalı Camii 1336/1917-18 yıllarında Vali Rahmi Bey döneminde mimar Tahsin Sermet tarafından I. Ulusal Mimarlık Akımı doğrultusunda onarılmıştır. Cephelerindeki Kütahya çinilerinin bu döneme ait olanları çini ustası Hafız Mehmed Emin Efendi'nin eseridir. Harim giriş açıklığı üzerinde yer alan 1336 tarihli ayet panosunun da bu onarımlar sırasında eklenmiş olması muhtemeldir. 1964 yılında gerçekleştirilen onarımlar sırasında eklenen çini plakalar Hafız Mehmed Emin Efendi'nin oğlu Hakkı Çinicioğlu tarafından, Metin Çini Fabrikası'nda üretilmiştir. Üçüncü aşama çini plakalar ise 1980 ve 1990'larda Ümran Baradan tarafından tasarlanmıştır⁴².

Yalı Camii 1162/1748-49 yılında Mehmed Paşa'nın kızı Ayşe Hanım tarafından yaptırılmıştır. Yalı Camii ile beraber inşa edilen medrese hücrelerinin 20. yüzyıl başlarında yıkıldığı bilinmektedir. Minarenin doğusunda yer aldığı bilinen mermer çeşme 1990'lı yıllarda yerinden kaldırılmıştır⁴³.

Sarı Kışla

Batı Anadolu'daki ilk kışla yapılarından biri olan Sarı Kışla, 1826-1829 yılları arasında inşa edilmiştir. Arşiv belgelerinde yer alan erken tarihli bir belgeye göre yapının özgünde kapalı avlulu dörtgen bir plan şemasına göre tasarlanmış, ancak sürecin detayları bilinmemekle birlikte, ekonomik koşullardan dolayı bu şemadan

⁴² İnci Kuyulu Ersoy, "Dinsel Yapılar Mimarisi I: Cami ve Mescitler", *İzmir Kent Ansiklopedisi*, Mimarlık, 2013, Cilt 1, s.133-134.

⁴³ Münir Aktepe, *a.g.e.*, s.43; İnci Kuyulu Ersoy, *a.g.e.*, s.133.

vazgeçilerek, denize bakan “U” formunda bir plan şemasına göre inşa edilmiştir⁴⁴. Sarı Kışla’nın inşa edileceği alan, çoğu Damat İbrahim Paşa Vakfı’na ait olan yapıların yıktırılması ve denizin yaklaşık 13 metre doldurulmasıyla elde edilmiştir. Üç katlı ve kargir olarak inşa edilen yapının üzeri kiremit kaplı kırma çatı ile örtülmüştür. Güneyinde büyük bir talimhane alanının yer aldığı yapının Atatürk Meydanı’na bakan cephesine, 1867 yılı sonrasında görkemli bir giriş eklenmiştir⁴⁵. Oldukça sade bir tasarımın tercih edildiği cephelerde kat silmeleri ve plasterler ile dinamizm oluşturulmuştur. Sarı Kışla’nın avlusundaki sekizgen çeşme, Konak Meydanı’ndaki Saat Kulesi’nin de mimarı olan Raymond Péré tarafından yapılmıştır⁴⁶.

Sarı Kışla ile özgün olmayan ve ilerleyen bir tarihte inşa edildiği bilinen Subay Mahfili, yapının deniz tarafına ilave edilen birimlerle 1935 yılında son şeklini almıştır. Bir bölümü denizden doldurma alan üzerinde yer aldığı için birçok onarım geçiren Sarı Kışla, bünyesindeki tüm birimleriyle birlikte 1955 yılında yıktırılmıştır⁴⁷. (Res.11-12)

Resim 11: Sarı Kışla, 1890, Sebah&Joaillier Fotoğraf Arşivi. (https://rosettaapp.getty.edu/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE2904601)

⁴⁴ Halil İbrahim Alpaslan & Ecem Aysu Gülenç, “İzmir Sarıkışla’nın İnşa Evreleri” *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Ewanteri Dergisi*, 2019/19, s.32.

⁴⁵ Erkan Serçe & Şebnem Yurdakul, *a.g.e.*, s.67.

⁴⁶ Cenk Berkant, *İzmirli Bir Mimar: Raymond Péré*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2005, s.42.

⁴⁷ Halil İbrahim Alpaslan & Ecem Aysu Gülenç, *a.g.e.*, s.36-38, 40; Erkan Serçe & Şebnem Yurdakul, *a.g.e.*, s.67.

*İzmir'deki Bazı Osmanlı Dönemi Anıtsal Yapılarının Korunma Durumları
Hakkında Bir Değerlendirme*

Resim 12: Sarı Kışla, doğu cephesinden genel görünüm, 1930'lar.

(<http://www.eskiturkiye.net/970/izmir-konak-sarikisla-onu-930lar#lg=0&slide=0>)

Hükümet Konağı

1805 tarihli vakıf kaydına göre yapının yerinde önceden “Voyvoda Konağı” olduğu, 18. yüzyıl sonlarındaki bir yangın sonucu yok olduğu belirtilmektedir⁴⁸. 19. yüzyıl başlarında Katipzade Mehmet Bey'in inşa ettirdiği üç katlı konak ile kentin modern anlamdaki ilk meydanı şekillenmiştir⁴⁹. II. Mahmut döneminde yapılan devlet yönetimini merkezileştirme çabalarıyla, Katipzadelerin bütün malları 1816 yılında kamusallaştırılmış ve idari amaçla kullanılmaya başlanmıştır. 1863 yılında İstanbul'a gönderilen raporlarda konağın kullanılamaz halde olduğu ifade edilmiştir⁵⁰. İzmir, 1867 yılında Aydın Vilayeti'nin merkezi olunca konağın yenilenmesi tekrar gündeme gelmiştir. Bunun üzerine Fransız mimar Ron Vitali'nin hazırladığı proje ile konak, 1869-1872 yılları arasında yeniden inşa edilmiştir⁵¹. 9 Eylül 1922 tarihinde Binbaşı Şerafettin Bey'in konağın balkonunda Türk bayrağını göndere çekmesiyle İzmir'in kurtuluşunu ilan etmiştir⁵². Bu nedenle yapının ulusal anlamda bir değeri de söz konusudur. 1970 yılında meydana gelen yangında ciddi hasar

⁴⁸ Yasin Taş, “XVIII. Yüzyılda İzmir'de Hayırsever Bir Kadın: Mehmed Paşa Kızı Ayşe Hanım ve Vakfı”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, V/1, (Temmuz 2019), s. 57.

⁴⁹ Yasin Taş, *a.g.m.*, s.57.

⁵⁰ Fikret Yılmaz & Sabri Yetkin, *İzmir Kent Tarihi*, İzmir, 2002, s.78.

⁵¹ Erkan Serçe & Şebnem Yurdakul, *a.g.e.*, s.66.

⁵² Çağlayan Hergül, “Tarihi İzmir Hükümet Konağı Yangını”, *KNK Dergisi*, S.14, (Kış 2013), s.40.

görmüş ve bir kaç yıl sonra tamamen yıkılmıştır. Yapının ön cephesi, 1980'li yıllardan sonra aslına uygun olarak yeniden inşa edilmiştir⁵³. Geçtiğimiz yıl restorasyon çalışmaları tamamlanan yapı, kamu hizmetinde kullanılmaya devam edilmektedir. (Res.13)

Resim 13: Hükümet Konağı, genel görünüm.

Sonuç

İzmir kent merkezindeki anıtsal yapılar, inşa edildikleri dönemden günümüze kadar deprem, yangın ve beşeri koşullara bağlı olarak birçok onarım geçirmiştir. Bu yapılardan bir kısmı özgün kurgusunu bazı değişikliklerle yansıtırken, bir kısmı ise doğal ve beşeri faktörlere bağlı olarak bütünlüğü koruyamamıştır. Kentin en erken tarihli mescidi olma özelliği taşıyan Kadifekale Mescidi özgün kurgusunu koruyamayan yapılar arasındadır. Başdurak, Kestanepazarı ve Hisar Camii gibi çarşı bölgesine konumlandırılan yapılar, günümüze farklı dönemlerdeki müdahalelerle ulaşabilmişlerdir. Ticaret alanının en önemli yapısı durumundaki Liman (Aşağı) Kale 1872'de yıkılmıştır.

Tarihi liman kentindeki ticari faaliyetlere paralel olarak inşa edilen birçok han günümüze ulaşamamıştır. Büyük Karaoşmanoğlu, Servili ve Çukur hanlar, Fevzipaşa Bulvarı'nın açılması sırasında bir bölümü yıkılan yapılar arasındadır. Benzer kayıplar, Eşrefpaşa Caddesi'nin açılışı ve genişletilmesi sırasında bölgedeki dokuda da yaşanmıştır. Kentin simgesel yapılarından biri olan Kızlarağası Hanı, 1980'lerdeki müdahalelerle özgün kurgusunu yitirmiştir.

Osmanlı döneminde inşa edilmiş kiliselerin birçoğu 1922 yangınında yok olmuştur. Bazıları ise çeşitli değişikliklerle günümüze ulaşabilmiştir. Basmane'de yer

⁵³ Erkan Serçe & Şebnem Yurdakul, *a.g.e.*, s. 66.

alan Aya Vukla Kilisesi geçirdiği restorasyon çalışmasının ardından kültürel ve sanatsal faaliyetler için kullanılmaktadır. Sakarya Mahallesi'nde yer alan Küçük Aya Yani Kilisesi ise esaslı bir koruma ve onarım çalışmasına ihtiyaç duymaktadır.

Birinci Juderia'da yer alan Sonsino (Tsontsino/Mahazike Tora), Orahim (Forasteros) ve Hevra (Talmud Tora) sinagogları özgün işlevinden uzaklaşmış, onarıma muhtaç yapılardır. İzmir Yahudilerinin merkezi olan Hahamhane binası da çevre koşullarına karşı korumasız durumdadır.

1872'de inşa edilen Hükümet Konağı 1970'de geçirdiği yangının ardından günümüzdeki görünümüne kavuşmuş, kuzeyinde yer alan Yalı Camii, medrese birimlerini yitirmiştir. 1955 yılında yıktırılan Sarı Kışla ise sadece fotoğraflarda kalmıştır.

Kaynaklar

Salnameler

Aydın Vilayet Salnamesi, 1298.

Basılı ve Dijital Yayınlar

- Aktepe, Münir, *İzmir yazırları (Camiler, Hanlar, Medreseler, Sebiller)*, İzmir, 2003.
- Alpaslan, Halil İbrahim & Gülenç, Ecem Aysu, “İzmir Sarıkışla'nın İnşa Evreleri” *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, 2019/19, s.29-46.
- Berkant, Cenk, *İzmirli Bir Mimar: Raymond Péré*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2005.
- Beyru, Rauf, *19. Yüzyılda İzmir'de Doğal Afetler*, İzmir, 2011.
- Bora, Siren, *Birinci Juderia - İzmir'in Eski Yahudi Mahallesi*, İstanbul, 2021.
- Çakmak, Şakir, “The Lower Castle, Hisar Mosque and Agora of the Smyrna”, *III. Smyrna Çalıştayı Bildirileri*, 2019, s.267-279.
- Çakmak, Şakir & Yurdagül, Melike, “Yeni Bulgular Işığında İzmir Hisar Camii”, *Sanat Tarihi Dergisi*, 31/1, 2022, s. 689-717.
- Ersoy, Bozkurt, *İzmir Hanları*, Ankara, 1991.
- Ersoy, Bozkurt, “Bu Bir Ölüm İlanıdır” *Ege Mimarlık*, 1995/1, 15, s.47-49.
- Gültekin, Hakkı, *İzmir Tarihi*, İzmir, 1952.
- Goffman, Daniel, *İzmir ve Levanten Dünya 1550-1650*, (çev. Ayşen Anadol & Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul, 1995.
- Hergül, Ç. (2013), “Tarihi İzmir Hükümet Konağı Yangını”, *KNK Dergisi*, S. 14, s. 38-41.
- Kahraman, Seyit Ali, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekte, Medine*, İstanbul, 2011.
- Kalfazade, Selda, *Anadolu'da Aydınöğulları Dönemi Mimarisi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 1995.
- Kuyulu Ersoy, İnci, “Dinsel Yapılar Mimarisi I: Cami ve Mescitler”, *İzmir Kent Ansiklopedisi*, Mimarlık, 2013, Cilt 1, s.88-137.

- Kütükoğlu, S. Mübahat, “İzmir”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2001, 23. Cilt, s. 514-524.
- Mercangöz, Zeynep, “Dinsel Yapılar Mimarisi II: Kiliseler ve Sinagoglar”, *İzmir Kent Ansiklopedisi*, Mimarlık, 2013, Cilt 1, s.138-185., İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Nezihi, Raif, *İzmir'in Tarihi*, İzmir, 2001.
- Ogan, Aziz, “Aydın Oğullarından İsa Bey Camii” *Vakıflar Dergisi*, 1956/3 s.73-80.
- Papı, Brigida, *İzmir'deki Bizans Sonrası İşlevini Sürdüren Kiliseler*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Lisans Tezi, İzmir, 1988.
- Pınar, İlhan, *İzmir Yazıları (Kent ve Tarih)*, İzmir, 2012.
- Serçe, Erkan & Yurdakul, Şebnem, *İzmir Tarihi Kent Merkezine Yolculuk*, İzmir, 2020.
- Tatlıbal, Engin, “İkiçeşmelik'te Türk ve Musevi Mahalleleri Arasında Bir Rum Mabedi: Aya Ioannis Theologos Kilisesi”, *KNK Dergisi*, 19, (İlkbahar 2014), s.33-36.
- Tarihi Kentler Birliği, *Tarihi ve Kültürel Mirası Koruma Proje ve Uygulamalarını Özendirme Yarışması*, İstanbul, 2011.
- Taş, Yasin, “XVIII. Yüzyılda İzmir'de Hayırsever Bir Kadın: Mehmed Paşa Kızı Ayşe Hanım ve Vakfı”, *Cibannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 2019, S. V/1, s. 33-64.
- Tınal, Melih, *İzmir Depremleri*, İzmir, 2011.
- Tınal, Melih, “19. Yüzyıl İzmir Depremleri” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2017, 10/54, s.372-380.
- Tütüncü, Mehmet, “İstanbul Fatih'i'nin İzmir'deki Mührü: İzmir Kalesi'nin Kayıp Kitabesi” *Yedikata Dergisi*, 2017, S. 110, s.18-27.
- Ülker, Necmi, *XVII-XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şebri Tarihi I*, İzmir, 1994.
- Yılmaz, Fikret & Yetkin, Sabri, *İzmir Kent Tarihi*, İzmir, 2002.

İnternet Siteleri

- https://rosettaapp.getty.edu/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE2904601
- <http://www.eskiturkiye.net/970/izmir-konak-sarikisla-onu-1930lar#lg=0&slide=0>
- <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53208591k/f1.item.r=smyrne%20smyrne>
- <https://www.sebahjoaillier.com/izmir?pgid=jnyly454-0ae60e92-f9ca-462c-99a5-e00cdf2a085c>
- <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/194237>
- <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1040601r/f57.item>
- <http://www.levantineheritage.com/data10.htm>
- <http://www.levantineheritage.com/smyrna.htm>